

Malati Maclachlan

1885

Librarian

Uttarpara Joykrishna Public Library
Govt. of West Bengal

अथ भवभूतेरितिहासः ।

दाक्षिणात्यदेशे पद्मपुरनगरे (१) नित्याग्निहोत्रिणः श्रौत-
क्रियानिरताः केचित् काश्यपगोत्राः पङ्क्तिपात्रना (२) ब्राह्मणा
निवसन्ति स्म । तत्र महाकविर्महृगोपाली नामै कश्चित् वाजपेय-
यागेन सुगृहोतनामा बभूव । तदात्मजो नोक्तकण्ठनममा
जातूकर्षीनामधेयायां भार्यायां भवभूतिमुत्पादयामास (३) । स
खलु भवभूतिर्महाज्ञानिनो ज्ञाननिधिनाम्नः (४) परमहंसप्रवरस्य

(१) अयं किल, दाक्षिणात्यदेशे पद्मपुरे पारासिन्धुनामधेययोर्नदीः सञ्चलनस्थाने
पद्मपुर- (पद्मावती) नगरमद्यापि विद्यते इति ।

(२) “अथाः सर्वेषु वेदेषु सर्वप्रवचनेषु च ।

श्रीविद्यान्वयज्ञानेन विज्ञेयाः पङ्क्तिपात्रनाः ॥” मनुः ।

(३) “अस्ति दाक्षिणात्ये पद्मपुरे नाम नगरम् । तत्र केचित् तैत्तिरीयिणः पङ्क्ति-
पञ्चाग्रयो धृतरताः सोमपीथिनी ब्रह्मवादिनः प्रतिवसन्ति । तदासुषाययस्य

सुधाजिनो महाकविः पद्मनाभः सुगृहोतनाञ्चो महृगोपालस्य पौत्रः पवित्रकीर्त्त-
श्रीकण्ठपदभ्याञ्चो भवभूतिनाम जातूकर्षीपुत्रः ।”

महाभारतचरितम् ।

“परमहंसानां महर्षीणामिवाङ्गिराः ।

प्रथमाभा भगवान् यस्य ज्ञाननिधिर्गुरुः ॥”

महाभारतचरितम् महाभारतनाट्यकद्वयं ज्ञाननिधिनामैव भवभूतिर्गृह्यति मन्वन्तम् ।

केचित् प्रसिद्धाणि कथासु सुगृहोतनास्य भवभूतेरिति वदन्ति । यदि तु तत्र

प्रमाद्यमुपपद्यते, तदा तदा ज्ञाननिधिनामैव भवभूतेरिति मन्वन्तम् ।

मुद्रणार्थं इति ।

शिष्यत्वमधिगतो वेद-वेदान्त-दर्शन-स्मृति-पुराणतिहासादिषु परं
वैचक्षण्यमापन्नः 'श्रीकण्ठ' इत्युपाधिमवाप (१) ।

यदा च भवभूतेरसाधारणधीशक्ति-विद्या-ब्राह्मण्य-कवित्व-
प्रभृतिसद्गुणजातजनितं यशो दिशि विदिशि च क्रमशो
विस्तीर्णमासीत्, तदा नितान्तविद्योत्साहो परमपरगुणग्राहो
कान्यकुब्जेश्वरो यशोवर्धदेवः स्वसभायां समादरसमानीतेन
भवभूतिना सभासदः पदमलञ्चकार (२) ।

तत्र च भवभूतेरसाधारणी परमचमत्कारिणी कवित्वशक्ति-

(१) अत्र महावीरचरितप्रभृतिग्रन्थव्याख्याता दाक्षिणात्यो वीरराघवः, चार्यासप्तशती-
टीकाकदम्बनपण्डितय मन्यते अ ; यत्, अस्य कवेः 'श्रीकण्ठ' इति पितृकृतं नाम । परन्तु
"साऽम्बा पुनातु भवभूतिपवित्रमूर्तिः ।"

"तपस्वी कां गतोऽवस्थामिति अरे राननाविव ।

गिरिजायाः सनौ वन्दे भवभूतिसिताननौ ॥"

इत्थं श्लोकनिर्माणात् भवभूतिरिति नाम समभवदिति । अपरे तु श्रीकण्ठ इति नाम,
भवभूतिरित्युपाधिरिति वदन्ति । तदुभयमप्यलौकिकमिव प्रतिभाति, "श्रीकण्ठपदलाञ्छनी
भवभूतिर्नाम" इति कविना स्वयमभिहिते 'काव्यतीर्थपदलाञ्छनी रामदासो नाम'
इत्यादाविव श्रीकण्ठपदस्थोपाधित्वेन प्रतीतेः सावर्जनौनत्वात् ।

(२) काश्मीरराजतरङ्गिण्यामिदमिति वृत्तं दृश्यते । तत्र वृत्तान्तान्तरमपि परिलक्ष्यते
यथा—वाक्पतिराजो नाम यशोवर्धदेवस्यापरः कथन सभासदासीदिति । सम्भाव्यते च तत् ;
येन खल्वसौ वाक्पतिराजो यशोवर्धदेवस्य विक्रमातिशयं गौड़विजयस्योपजीव्य "गौड़बहो"
नामिकं प्राकृतकाव्यं विरचयामास । तत्र चात्मानं भवभूतेः शिष्यतया परिचाययन् येन
प्राकृतेन भवभूतिं प्रशंस ; तस्यार्थं संस्कृतानुवादः—

"भवभूति-जलधि-निर्गत-काव्याश्रतरसकथा इव स्फुरन्ति ।

यस्य विशेषा अद्यापि विकटेषु कथानिवेशेषु ॥"

र्वसुधाधिपतेरासौधशिखरात् दीनकुटीरपर्यन्तं सङ्घदय-समुद्-
गीताविस्मयमादधाति स्म लोकानाम् ।

तत्रान्तरे वीरधुरोणः काश्मीरेश्वरो ललितादित्यो नाम राजा
यशोवर्ष्मणा सह केनापि निमित्तेन महासमरे प्रवृत्तः । विजितश्च
तस्मिन् यशोवर्ष्मा । विजयमानश्च ललितादित्यः स्वसभायां
भवभूतैः सक्कन्मात्रपदार्पणरूपेणैव पण्डेन सन्धिबन्धनं विधाय
विरराम ; न पुनरिदानीन्तन इव कोटिशो धनराशिं क्षति-
मापूरयितुमङ्गीचकार ।

हन्त भोः ! “ते हि नो दिवसा गताः” भारतवर्षस्य । यत्र
खल्बोटक् परगुणमुग्धमानसो विजेता, तादृशश्च कविकुलरत्नम्,
युगपदेव जगदुच्चासने निवेशयामास भारतवर्षम् । इदानीन्तनीं
दशमनुभवन्तस्तच्च समयं चिन्तयन्तः किं नाम स्वतो विगलन्तो-
मश्रुधारां संवरीतुमर्हन्ति सङ्घदयाः ? ।

ललितादित्यः किल ६८३ ख्रष्टाब्दादारभ्य ७२८ ख्रष्टाब्दपर्यन्तं
काश्मीरराज्यं परिपालयामास (१) । तेन सह सम्पादितसमरो
यशोवर्ष्मदेवोऽपि तस्मिन् समय एव कान्यकुब्जप्रदेशं शशासेति
यथार्था खलु सम्भावना ; सुतरां तदीयसभासदामन्यतमो
महाकविर्भवभूतिरपि यशोवर्ष्मणो राजत्वसमयात् किञ्चित् पूर्वं
प्रादुर्बभूवेति समीचीनमवधारणम् ।

अतः सिद्धं ख्रष्टीयसप्तमशताब्दीशिषभाग एव भवभूते-
राविर्भावकाल इति ।

(१) जैगाराल-क्यानिङ्गामनिहेंशानुसारादयं निहेंशः । किन्तु यावदतः समीचीनं
ब्रमाचान्तरं नोपलभ्यते, तावदिदमेव विश्वसनीयम् ।

अथ स्वरूपनायकनायिकादिनिरूपणम् ।

मालतीमाधवं नामिदं प्रकरणम् । यथा साहित्यदर्पणे—

“भवेत् प्रकरणे वचं लौकिकं कविकल्पितम् ।

शङ्कारोऽङ्गौ नायकस्तु विप्रोऽमान्योऽथवा वणिक् ॥

मापायधर्मकामार्थपरो धीरप्रशान्तकः ।”

तथा चात्र उच्यते कविकल्पितैव, नैतिहासिकी, न वा पौराणिकी ।

अत्रानुकूलो धीरप्रशान्तलक्षणो ब्राह्मणकुमारो माधवो
नायकः । तदुक्तं दर्पणे—

“सामान्यगुणैर्भूयान् द्विजादिको धीरप्रशान्तः स्यात् ।”

“अनुकूल एकनिरतः ।”

पञ्चमाङ्के माधवं प्रति “अरे ब्राह्मणडिम्ब!” इत्यधोर-
घण्टकृतसम्बोधनादस्य ब्राह्मणत्वमवगम्यते । एवञ्च मालत्यपि
ब्राह्मणकन्यैवेत्यवधेयम् ; सति सम्भवे सजातीयपरिणयस्यैवौ-
चित्यात् । मालतीमाधवजनकयोर्भूरिवसुदेवरातयोरेकजातीय-
तयैव, प्रागपत्योत्पत्तेः “अवश्यमावाभ्यामपत्यसम्बन्धः कर्त्तव्य”
इति प्रतिज्ञोपपत्तेः । अन्यथा भूरिवसोः क्षत्रियत्वे देवरातस्य
च ब्राह्मणत्वे वसुवैपरीत्येन भूरिवसोः पुत्रे भाविनि देवरातस्य
च कन्यायां भविष्यन्त्यां प्रतिलोमविवाहनिषेधेन तयोर्विवाहा-
सम्भवात् प्रागपत्यसम्बन्धकरणप्रतिज्ञानुपपत्तिः । एवञ्च
मदयन्तिका-मकरन्द-नन्दना अपि ब्राह्मणजातोया एवेति युक्त्या
विवेचनीयम् । यत्तु दर्पणकृता “अमात्यनायकं मालतीमाधव-

मित्यभिहितम्, तदुपदर्शिताघोरघण्टकृतसम्बोधनमनालोच्येवेति
प्रतीयते । अथवा माधवस्थामात्यपुत्रत्वादमात्यत्वमभिप्रेतम् ।

मालती तु ब्राह्मणजातोया परकीया कन्यारूपा नायिका ।
तथा च दर्पणे—

“परकीया द्विधा प्रोक्ता परोढा कन्यका तथा ।”

“कन्यात्वजातीपयमा सलज्जा नवयौवना ।”

पूर्वरागरूपो विप्रलम्भशृङ्गारः प्रधानरसः । अन्ये लङ्गभूता हास्य-
व्यतिरिक्ता वीरादयः सर्व एव रसाः सन्तीति यथास्थानमनुसन्धेयम् । यथा दर्पणे—

“श्रवणादृशनाहापि मिथः संकटरागयोः ।

दशाविंशो योऽप्राप्तौ पूर्वरागः स उच्यते ॥”

अत्र तु मदनोद्याने साचादेव परस्परदर्शनम् ।

प्राधान्येन माधुर्यगुणः । भोजःप्रसादावप्यत्याधिकभावेन परिलक्ष्यते ।
अथा दर्पणे—

“चित्तद्रवीभावमथी ह्लादी माधुर्यमुच्यते ।”

बाहुल्येन वैदर्भी रीतिः । यथा दर्पणे—

“माधुर्यव्यञ्जकैर्वैर् रचना ललितात्मिका ।

अद्वितिरल्पवृत्तिर्वा वैदर्भी रीतिरिष्यते ॥”

किन्तु स्त्रीकविसरतः सर्वा एव रीतयो लक्ष्यन्ते ।

तदथ संग्रहश्लोकः—

विप्रो धीरप्रशान्तो गुणभृदनुगुणो माधवो नायकोऽस्मिन्
कन्याऽसावन्यदीया परमगुणवती मालती नायिका च ।
वैदर्भी नाम रीतिर्विधिरसयुतः पूर्वरागो रसोऽङ्गो
माधुर्याख्यो गुणो वा कविकुलतिलकस्यान्यकाव्यं किलेदम् ॥

मालतीमाधवम् ।

—०:३:०—

प्रथमोऽङ्कः ।

:०:-

✓सानन्दं नन्दिहस्ताहतमुरजरवाहृतकौमारवर्हि-
त्रासान्नासाग्ररन्ध्रं विशति फणिपती भोगसङ्कोचभाजि ।
गण्डोड्डीनालिमालामुखरितककुभस्ताण्डवे शूलपाणो-
र्वेनायक्यश्चिरं वो वदनविधुतयः पान्तु चीत्कारवत्यः ॥१॥

नमो गणेशाय ।

यस्यासावुदयास्तवानपि विधुर्भालि सदा भासते

वेगात् पर्वतमेदिनी सुरधुनी वक्षाम यन्मूर्द्धनि ।

बिधाणः कुसुमीपमं त्रिभुवनं यस्याप्यनन्तस्तनौ

विश्वं शं तमचिन्तावैभवगुणं शश्वन्नमामीश्वरम् ॥१॥

सुगभीरभावमधुरा मनोहरा रसनात् सकृच्चिररसमृतिप्रदा ।

भवभूतिभाषितसुधा बुधाः ! सदा प्रकृतिप्रिया प्रियतमेव सेव्यताम् ॥२॥

विक्रता मम टीकया भवेद् यदि सा नास्ति ततो निवृत्तिमान् ।

नलिनं मलिनं भवेदती मधुपः किं न पतेत्तदङ्कके ? ॥३॥

अथ तत्र भवान् महाकविर्भवभूतिर्मालतीमाधव' नाम प्रकरणं विधित्सन् विधित्सिता-
विघ्नपरिसमाप्तिकामी विघ्नराजादिसहिताभीष्टदेवताक्षरणपूर्विकां विघ्नविनाशाय स्व-
चारादिपठतीयां नान्दीमुपनिबध्नाति—

सानन्दमिति । ग्लपार्णमहादेवस्य ताण्डवे अकारणवृत्ये नन्दिनः प्रमथप्रधानस्य हस्तेन पाणिना ऋहती वृत्योपयोगिवाद्यनिष्पादनार्थं ताडितो यो मुरजो सदङ्कः तस्य रवेण मेघगर्जनसदृशशब्देन आहूत आकृष्टो यः कौमारवर्हिं कार्तिकेयमयूरः तस्मात् यस्मासी भक्षणभयं तस्माद्भेतोः, भोगसङ्कीर्णभाजि नासाविवरप्रवेशाय स्वकीयस्थूलदेहस्य आपेक्षिक-सूक्ष्मताकारिणि फण्णपती महादेवस्यैव गलदेशस्थिते सर्पराजे नासायुरन्ध्रं महादेवस्यैव नासिकाविवराग्रभागं सानन्दं सहर्षं त्रिशति प्रविशति सति । गण्डाभ्यां तदङ्गनस्थस्य गजाननस्य कपोलहयात् उड्डीनाभिः निरतिशयमुखकम्पनात् तत्र स्थातुमशक्ततया आकाश-सुत्पतितानिः अलिमालाभिः भ्रमरावलीभिः सुखरिताः शब्दयुक्ताः कृताः ककुभी दिशो याभिस्ताः । तथा चौत्कारवत्यः विकटशब्दशालिन्यः वैनायक्यः गजाननसम्बन्धिन्यः वदन-विधुतयः नृत्यवाद्ययोस्तालि तालि मुखकम्पनानि वा युष्मान् सामाजिकान् चिरं पान्तु रचन्तु ।

यदा बालवदनासक्तस्वभावी योगीश्वरी भगवान् भूतनाथः स्वकीयपरिजनवर्गमध्वे अकारणताण्डवमभिनयति, तदा तदनुचरनायकी नन्दी सदङ्कं वादयति, मयूरजातेर्मेघ-गर्जितानन्दिततया कार्तिकेयमयूरी सदङ्कशब्दे मेघगर्जितभ्रमेण ततागच्छति । अथ महादेवगलदेशस्थः सर्पराजः सर्पभोजिनं तं मयूरमागतमवलीक्य भयेन स्वकीयपीवर-शरीरं त्रासनिःसारणात् शिवनासाविवरप्रवेशोपयोगि सूक्ष्मं विधाय सहर्षं सन्निहितं शिव-नासाविवरं प्रविशति । इतथ गणेशो विकटशब्दं कुर्वन् स्वकीयगजाननं नृत्यवाद्ययोस्तालि तालि कम्पयति, तदा च गजाननगण्डस्थमदजलसौरभेण तत्रोपविष्टा भ्रमरपङ्क्तयो भ्रमस्त्रायकम्पनात् स्थातुमशक्ततया आकाशे समुड्डीय गुञ्जन्ति । तानि च विन्नराज-मुखकम्पनानि विपद्गो युष्मान् रचन्तु इति सरलार्थः ।

प्राणनाशाशङ्कायां तत्क्षणात् तद्रक्षणीपायलाभे प्राणिनामानन्दः स्वाभाविक एवेति मयूरतः प्राणनाशाशङ्कायां सत्यामेव सहसा तद्रक्षणीपायभूतशिवनासाविवरलाभात् फण्ण-पतेरानन्द इति भावः । नासाविवरस्य सान्निध्यसूचनाय अयपदमुपात्तम् ।

अत्र फण्णपतेर्नासाविवरप्रवेशसम्बन्धेऽपि तत्सम्बन्धीत्वेरतिशयोक्तिरलङ्कारः । तथा 'नन्दे नन्दी'ति व्यञ्जनानामनेकधा सक्तत् साम्यात् हेकानुप्रासः, प्रथमे पादौ इकाराणा-मसक्तत्, द्वितीयद्वितीययोः सकारलकारयोः सक्तत्, चतुर्थे च वकाराणामसक्तत् साम्यमिति

अपि च, (१) (क)

चूड़ापीडकपालसङ्कलगलन्मन्दाकिनीवारयो-

विद्युत्प्रायललाटलोचनशिखिज्वाला-(२) विमिश्रत्विषः ।

वृत्त्यनुप्राप्तयेति संसृष्टिः । मृदङ्गशब्दे मयूरस्य भेषगर्जितभ्रमात् भ्रान्तिमानलङ्कारो व्यज्यते ।

“भोगः सुखे स्त्र्यादिभ्रतावहेष्य फणकाययोः” इत्यमरः ।

रन्ध्रस्यायमिति अयं रन्ध्रं राजदन्तादित्वात् रन्ध्रपदस्य परनिपातः । मुखराः कृता इति मुखरिताः, करीत्यर्थे नन्नात् मुखरशब्दात् कर्मणि क्तः । वदनविधुतीनामचेतनत्वेन कर्तृत्वान्तरावेऽपि देवसम्बन्धितया देववत्प्रभाववत्स्वाङ्गीकारात् रक्षणकर्तृत्वम् ।

सम्भरा वृत्तम्—“सम्भर्याणां तथैष विमुनियतियुता सम्भरा कौर्त्तियम्” इति लक्षणात् ॥१॥

(क) विद्वन्प्राप्त्यर्थमाशङ्कमानस्तन्नाश्रीपायभूतेष्टदेवताअरणाप्रान्त्र्यप्रतिपादनायाह अपि चेति । अपि च अन्वय आशीर्वादात्मकं वाक्यमित्यर्थः ।

महादेवের নৃত্যের সময় নন্দী মৃদঙ্গ বাজাইতেছিলেন ; তাহাতে আকৃষ্ট হইয়া কার্তিকেয়ের ময়ূর সেই স্থানে উপস্থিত হইয়াছিল ; তাহার ভয়ে সর্পরাজ (মহাদেবেরই গলদেশে স্থিত) শরীর সঙ্কুচিত করিয়া আনন্দের সহিত মহাদেবের নাসিকারন্ধ্রের অগ্রদেশে প্রবেশ করিলে পর গণেশ, বিকট শব্দ করিয়া যে মুখ কম্পন করিতেছিলেন এবং যে মুখ-কম্পনের সময় ভ্রমরগণ গণেশের গণ্ডদেশ হইতে উড্ডীন হইয়া সমস্ত দিক্ মুখরিত করিয়াছিল ; গণেশের সেই মুখকম্পন চিরকাল তোমাদিগকে রক্ষা করুক ॥১॥

(ক) অপি চ, (আরও পাঠ করিতেছি)

(১) সমস্তই পাঠানরম্ । (২) লীচনপুটজ্যোতিরিতি পাঠমেদঃ ।

पान्तु त्वामकठोरकेतकशिखासन्दिग्धमुग्धेन्दवो

भूतेशस्य भुजङ्गवस्त्रिवलयस्रङ्गनङ्गजूटा जटाः ॥२॥ (१)

किं तदाक्यमित्याह चूडेति । चूडार्यां शिरीमध्यबहुजुटिकायां य चापीडः समन्ता-
हेष्टनमाला तज्जुटिकावेष्टनकारिणी सूक्ष्मथितनरशिरोऽस्थिमालेत्यर्थः । तस्य कपालेषु
शुष्कनरशिरोऽस्थिषु सङ्कुलम् आकीर्णं परिपूर्ये सत् गलत् निपतत् मन्दाकिनीवारि गङ्गा-
जलं यासु ताः । विद्युत्प्रायाः तडित्तुल्यपिङ्गलवर्णा या ललाटलोचनशिखिज्वाला भाल-
देशस्थनयनाग्निशिखाः तार्भिर्विमिश्रा मिलिताः त्विषो दौमयो यासां ताः । अकठोरा

(१) कश्चिच्चित् पुस्तके, प्रथमं 'चूडापीडे'त्यादिश्लोकः, परञ्च 'सानन्द'मित्यादिश्लोक-
इति विन्यासवैषम्यं दृश्यते । पुस्तकान्तरे तु—

“अपि च । पञ्चालीपिङ्गलिम्बः कण इव तडितां यस्य कृतस्रः समूहो

यस्मिन् ब्रह्माण्डमौषधिघटितमुकुले कालयज्वा लुहाव ।

अर्द्धिर्निष्टप्तचूडाशशिगलितसुधासारभङ्गारिकीर्णं

तार्भायीकं पुरारेस्तदवतु मदनप्रीषणं लोचनं वः ॥”

इति श्लोकान्तरमपि लिखितं दृश्यते । तत्तु न समीचीनम्, येन हि तथात्वे नान्द्या-
याकान् विस्तरः सम्भवति तावत् एव कृतत्वात् “अलमतिविकारेण” इत्युक्तेरनुपपत्तिः ।

अपरपुस्तके तु—प्रथमं 'चूडापीडे'त्यादिः, ततः 'सानन्द'मित्यादिः, ततः

“अपि च । दन्तश्रेणिषु संगलत् कलकलव्यावर्त्तनव्याकुला

नासालोचनकर्णकुञ्जकुहरैषुदृग्दृग्दध्वानिनः ।

गण्डयन्याभिघातश्रीर्षकणिकायुङ्गास्रवन्त्यूष्मयः

शश्रीर्लङ्ककपालकन्दरपरिस्पन्दील्लणाः पान्तु वः ॥”

इति श्लोकः, ततश्च 'पञ्चाली'त्यादिश्लोकी लिखितः । तदपि न समीचीनं—तथा च
ईदृशश्लोकाचसुष्टयात्मकनान्द्यां “नान्दीं पदैर्हादशभिरष्टाभिर्वाप्यलङ्कताम्” इति नान्दील्लणा-
योगादव्याप्तिदोषः । अन्यतमटीकाकारस्त्रिपुरारिरपि 'दन्तश्रेणि'ष्वित्यादिश्लोकं 'पञ्चाली'-
त्यादिश्लोकञ्च प्रचिन्तं मन्यते च । अतएव टीकाकारविशेषजगद्गुरविन्वासानुसारिणी
लङ्ककपाला श्लोकद्वयात्मिका नान्द्येव मौलिकीति सुधीर्भिर्विभावनीयम् ।

কৌমলা যা কেতকশিখা কেতকীকুসুমায়ভাগঃ তয়া সন্দিগ্ধঃ 'কিমিথং কেতকীকুসুমশিখা
 উত শশিরেখা' ইত্যং কেতকীকুসুমশিখাত্বেন সংশয়বিষয় ইত্যর্থঃ, মুগ্ধো মনোহর ইন্দুয়দ্রৌ
 যাসু তাঃ । তথা ভুজঙ্গঃ সৰ্পং এব বহ্নিঃ লতা সৈব বলয়সক্ মন্ডলাকারিণ স্থিতা মালা
 তয়া নদ্বী বদ্বী জুটঃ সমূহী যাসাং তাল্পথীক্কাঃ । ভূতেশস্য শিবস্য জটাঃ ত্বাং সানুশ্চরং
 সভানাথকং পানু রশ্চনু ।

শিবস্য শিরীমধ্যভাগে কুসুমসদৃশপ্রচুরদেহচিহ্নশালিনা অতএব পুণ্যমালাসদৃশেন
 লতাবৎ কৌমলেন কেনচিত্ত্বে সৰ্পেণ জটানাং জুটিকা বহ্না, সা চ স্বয়য়থিতনরশিরীঃস্থি-
 মালয়াপি বেষ্টিতা । তদুপরিবর্তিন্ধা গঙ্গায়া জলেন তানি শিরীঃস্থীনি পরিপূর্য্য প্রাবিতাঃ,
 অগ্নিময়ললাটলৌচনপ্রভয়া ঋশপিঙ্কলীক্কাতাঃ, তথা ললাটলৌচনতেজসা হুঁষত্পিঙ্কলীক্কাতয়া
 অতএব কৌমলকেতকীকুসুমশিখাঐবত্প্রতীযমানয়া শশিরেখয়া চ সংযুক্তাস্তা জটাঃ সভাপতিং
 রশ্চন্বিতি সরলার্থঃ ।

অথ স্বভাবীক্কারিলঙ্কারঃ । তথা বিদ্যুত্প্রায়েতি অর্থী সমাসগতীপমা, ততীযপাদে
 'যুঃসন্দেহঃ', 'চতুর্থো' সাধকবাধকপ্রমাণাভাবাদুপমারূপকযৌঃ সন্দেহসঙ্করঃ, ইত্যর্থীলঙ্কারাণাং
 পরস্পরাঙ্কাঙ্কিভাবেন সঙ্করঃ । তথা সন্দিগ্ধমুগ্ধেতি জুটাজটা ইতি উক্যানুপ্রাসঃ, অশ্বব
 ত্ত্ব বচ্যনুপ্রাস ইতি সমুদায়ে সংসৃষ্টিঃ । 'আপীঃশব্দে নৈব শিরঃসগুক্তাবপি চ জুঃশব্দস্তদা-
 কুড়লপ্রতীত্যর্থঃ' কণ্ঠ কুণ্ডলাদিবত্, অতএব ন পুনরুক্ততাদৌষঃ । যথা সাহিত্যদর্পণঃ—

“ধনুর্জ্যাতিষু শব্দেষু শব্দান্তু ধনুরাদয়ঃ ।

‘আকুড়ত্বাদিমৌধায় ন দৌষঃ পুনরুক্ততা ॥”

“শিখা চ জুঃ কেশপাশৌ জুটিকা জুটিকৈত্যপি । শিরীমধ্যবহ্নচুঃ ভবেদৈতচ্চ পঞ্চকম্ ॥”
 ইতি শব্দরত্নাবলী । “আপীঃশব্দে নৈব শিরঃসগুক্তাবপি চ জুঃশব্দস্তদাকুড়লপ্রতীত্যর্থঃ”
 ইতি হনুযুগ্মঃ ।

“কপালঃ (পুংলী) শিরীঃস্থি । মাথার খুলি ইতি ভাবে”তি শব্দকল্যাণদ্রুমঃ ।

অত্রাপি দেবতাঃসম্বন্ধিতয়া তদ্বত্প্রভাববচ্ছাঙ্কীকারাত্ জটানাং রশ্চনকর্তৃত্বং বৌধ্যম্ ।
 স্তম্ভরা বচনম্ ॥২॥

চুড়ার চারিদিকে যে সকল মাসুয়ের মাথার খুলি আছে, সেগুলিকে
 পরিপূর্ণ করিয়া গঙ্গার জল, যে জটাসমূহের উপর পতিত হইতেছে, যে

নান্দ্যন্তী সূত্রধারঃ (স্ব) । অন্তমতিবিস্তরেণ (গ) । পুরতীঃবলীক্য ।

(স্ব) নান্দ্যন্ত ইতি । স্তূল্যাশীরন্যতরপরা বাক্ নান্দী । তথা চ নন্দ্যতি
 ঞানন্দ্যতি স্তবেন দেবাদীন্ ঞাশিষা বা সম্ভ্যানিতি ইনন্তনন্ধাতিঃ পচাদিত্বাদ্চি নন্দ্য
 ইতি রূপম্, ততঃ প্রজ্ঞাদিত্বাত্ স্বার্থে ঞগি ক্তে স্ত্রিয়ামৌপ্রত্যয় ইতি নান্দী । নান্দী-
 লক্ষণমাহ ভরতঃ—

“দেবদ্বিজ্ঞপাদীনামাশীর্বাদ্‌পরায়ণা ।

নান্দী কার্য্যো বুধৈর্যব্রাহ্মস্কারেণ সংযুতা ॥

গঙ্গা নাগপতিঃ সৌমঃ স্বধানন্দী জয়াশিষঃ ।

এभिর্নামপদৈঃ কার্য্যো নান্দী কবিভিরঙ্কিতা ॥

কাচিদ্‌দ্বাদশপদা নান্দী কাচিদৃষ্টপদা স্মৃতা ।

সূত্রধারঃ পদেদীনাং মধ্যমং স্বরমাस्थিতঃ ॥”

অথ তু গঙ্গাদীনামুল্লি স্বঃ স্মৃট্‌ এব । পদস্চাব বিবিধং শ্লোকপাদরূপম্, সুমিঙ্কল-
 রূপম্, শ্লোকান্‌র্গতবাক্যরূপম্ । যথীক্তং নান্দ্যপ্রদীপে—

“শ্লোকপাদঃ পদং কেচিত্‌ সুমিঙ্কলমথাপরে ।

পরেঃবান্‌রবাক্যৈকস্বরূপং পদমূচ্চিরে ॥”

তথা চেয়ং শ্লোকত্ৰয়ান্মকত্বাত্‌ পাদরূপাষ্টপদা নান্দী । এতাৎ‌দৃশ্যা নান্দ্যা ঞন্তে পাঠাব-
 সানি, সূত্রম্ ঞভিনিয়েসূচনং ধারয়তীতি সূত্রধারঃ প্রধাননটঃ । বদতীত্ব্যচ্ছাচ্চঁব্যয়া ক্রিয়য়ঃ
 ঞস্থান্বয়ঃ । এবমন্যত্রাপি জ্জৈয়ম্ । সূত্রধারলক্ষণং যথা সঙ্কীতসর্বস্বৈ—

“বর্ণনীযতয়া সূত্রং প্রথমং যেন সূচ্যতে ।

রঙ্কভূমিঁ সমাকম্য সূত্রধারঃ স উচ্যতে ॥”

জটাসমূহের তেজ, বিদ্যুতের গ্রায় পিঙ্গলবর্ণ ললাটনয়নের অগ্নিশিখার
 সহিত মিলিত হইতেছে এবং যে জটাসমূহের নিকটবর্তী সূন্দর অর্ধচন্দ্রে
 কোমল কেতকীপুষ্পের উপরিভাগ বলিয়া সন্দেহ করা হয়, মালার গ্রায়
 মণ্ডলাকারে অবস্থিত সর্পলতাবন্ধ মহাদেবের সেই জটাসমূহ আপনাকে
 (অল্পচরবর্গের সহিত সভাপতিকে) রক্ষা করুক ॥২॥

अये ! उदितभूयिष्ठ एव (१) भगवानशेषभुवनद्वीपदीपकस्तपनः ।
तमुपतिष्ठे (२) (घ) । प्रणम्य ।

(ग) अलमित्यादि । अतिविक्षरेण अतिबहुलेन नान्दीप्रयोगेण अलम् । सुसिङ्कन्त-
रुपाष्टपदान्दीप्रयोगेणैव कर्तव्यमङ्गलाचरणनिर्वाहे सत्यपि ईदृशशीकपादरुपाष्टपदान्दी-
प्रयोगादेव किञ्चिद्विक्षरो जातः, पुनरितोऽधिकहादशपदान्दीप्रयोगो निष्प्रयोजन एवेति
भावः ।

(घ) पुरत इत्यादि । पुरतः अगतः प्राचीमित्यर्थः । अये इति प्रणामार्थ-
मश्रुमे । उदितो भूयिष्ठः बहुलांशो यस्य सः, प्रायेणोदितमण्डल इत्यर्थः । इदानीमपि
सम्पूर्णादयाभावात् सूर्यमण्डलस्य कियानंशो न दृष्टिगोचर इति भावः । भगवान् माहात्म्य-
शाली । अशेषाणि समस्तानि भुवनानि भूर्भुवःप्रभृतीनि द्वीपानि च जन्मशाब्दालीप्रभृतीनि
दीपयति प्रकाशयति यः स तथोक्तः । तपनः सूर्यः । तं तपनम् उपतिष्ठे स्तुवनाराधोमि ।
“पथ्याराधनयोश्च”त्यात्मनेपदम् । इदमपि सूर्याराधनं सध्याभ्यमानविघ्नविशेषविनाशार्थं
नोध्यम् । एतेन तदानीं दिवसेऽप्यभिनयरीतिरासीदिति प्रतीयते ।

“अये क्रोधे विषादे च सश्रुमे अरण्येऽपि च” इति विश्वः ।

ननु “नेचेतीद्यन्तमादित्यं प्राक्तं यान्तं कदाचन ।

नीपच्छं न वारिस्थं न मध्यं नभसी गतम् ॥”

इति मनुना उद्यदादित्यदर्शनं निषिद्धम्, दर्शनाभावे च कथम् उदितभूयिष्ठ इति नियय
इति चेन्न, उक्तवचनस्य स्नातकत्रतिविषयत्वेनान्वेषां दर्शननिषेधाभावात् तदुपक्रम एव
चास्योक्तत्वात् । तथा च मनुः—

(ग—घ) नान्दीपाठेर परं सूत्रधार । आर अतिविक्षृत नान्दीपाठ
करार प्रयोगेन नाहै । (पूर्वदिक्के दृष्टिपात करिवा) ७ ! मगसुत जगत्
एवः मगसुत द्वीपेर प्रदीपस्वरूप भगवान् सूर्यादेवेर अनेक अंशइ उदित
हईवाछे ; अतएव उँहार आराधना करि । (नमस्कार करिवा)

(१) एष इति पाठभेदः । (२) अलमलम् । उदितभूयिष्ठ एव भगवानशेष-
भुवनद्वीपदीपः । तदुपतिष्ठे । इति पाठान्तरम् ।

मालतीमाधवम्

✓ कल्याणानां त्वमसि महसां भाजनं विश्वमूर्त्ते !

धुर्यां लक्ष्मीमिह (१) मयि भृशं धेहि (२) देव ! प्रसीद ।

यद्यत् पापं प्रतिजहि जगन्नाथ ! नम्रस्य तन्मे

भद्रं भद्रं वितर भगवन् ! भूयसे मङ्गलाय ॥३॥

“अतोऽन्यतमया वृत्त्या जीवन् श्चातकी विजः ।

स्वर्ग्यायुष्यशस्यानि व्रतानीमानि धारयेत् ॥”

“ततः शोकं पटेदेकं गम्भीरस्वरसंयुतम् । देवकीव पुरस्कृत्य यस्य पूजा प्रवर्त्तते ॥”
इति भरतमतमनुष्ठत्याभिप्रेतं सवमाह—कल्याणानामिति । हे विश्वमूर्त्ते ! सर्वात्मन् !
त्वं कल्याणानां मङ्गलकराणां महसां तेजसां भाजनम् आश्रयोऽसि । अतो लोकाना-
मभिप्रेतसिद्धिरूपमङ्गलदाने त्वं सर्वार्थैव समर्थ इति भावः । अतएव इह मयि
धुर्यां साङ्गामिनयसम्पादनभारवहनयोग्यां लक्ष्मीं शक्तिसम्पत्तिं भृशं सातिशयं यथा तथा
धेहि सम्पादय, हे देव ! प्रसीद प्रार्थितप्रदानेन मां प्रति प्रसन्नो भव । हे जगन्नाथ !
सुवनपते ! यत् यत् मङ्गलप्रतिबन्धकीभूतं पापमस्ति नम्रस्य त्वां प्रति भक्त्या अवनतस्य मे
मम तत् सर्वं पापं प्रतिजहि नाशय । तथा हे भगवन् ! महामाहात्म्यशालिन् ! भूयसे
मङ्गलाय प्रचुरतरशुभलाभाय भद्रं भद्रं सातिशयशुभं वितर, परमापूर्वाय कलिकापूर्ववत्
विशालैकमङ्गलाय तत् प्रयोजकीभूतं सर्वविषयकं सुद्रं सुद्रं मङ्गलं वितर । अथवा
मङ्गलानुबन्धीनि मङ्गलानि प्रयच्छेत्यर्थः ।

हे विश्वमूर्त्ति-सूर्यादेव ! आपनि मङ्गलकर तेजेर आश्रय ; अतएव
आमार प्रति प्रसन्न हुउन एवं अभिनय करिबार उपयुक्त शक्तिसम्पद
अतिरिक्तरूपे सम्पादन करुन । हे जगन्नाथ ! आमि आपनाके
भक्तिभरे नमस्कार करितेहि ; आमार ये वे पाप आछे ताह नाश करुन
एवं हे भगवन् ! भावी गुरुतर मङ्गलेर जग्न मकल विषयेई मङ्गल
दान करुन ॥३॥

(१) लक्ष्मीमथेति पाठान्तरम् । (२) देहीति पाठभेदः ।

नेपथ्याभिमुखमवलोक्य । मारिष ! सुविहितानि रङ्गमङ्गलानि,
सन्निपतितश्च भगवतः कालप्रियनाथस्य यात्राप्रसङ्गेन नाना-
दिगन्तवास्तव्यो महाजनसमाजः । आदिष्टस्वामि विद्वज्जन-

“हरिहरादीनपास्य भानीरूपस्थानेन प्रकरणनायकस्य ब्राह्मण्यं सूचितम् । अतएव
देहीति ब्राह्मणोचिता प्रार्थने”ति जगद्धरः । अत्र यद्यत् पापं प्रतिजहीत्यनेन शार्दूला-
घोरघण्टविध्वंसः सूचितः । पापध्वंसात् परश्च भद्रं भद्रमित्यनेन माधवस्य मालतीलाभः,
मकरन्दस्य च मद्यन्तिकालाभः, तथा भूयसे मङ्गलायेत्यनेन च कपालकुण्डलाक्रान्तमालती-
श्रान्तिश्च सूच्यते ।

अत्र द्वितीयचरणगतप्रथमवाक्यार्थे प्रति प्रथमचरणगतवाक्यार्थस्य हेतुत्वात् वाक्यार्थहेतुकं
काव्यलिङ्गमलङ्कारः ।

“लोकेश्छिन् मङ्गलान्वष्टौ ब्राह्मणो गौर्हुताशनः ।

हिरण्यं सर्पिरादित्य आपो राजा तथाष्टमः ॥”

इति शुद्धितत्त्वधृतस्मृत्या आदित्यस्य मङ्गलत्ववचनात् तत्तेजसामपि मङ्गलत्वम् । विश्वं
दृश्यमानं जगत् मूर्तिर्यस्येति व्युत्पत्त्या आदित्यस्य सर्वात्मत्वं सूचितम् । तथा च श्रुतिः—
“मूर्त्य आत्मा जगतस्तस्युषध ।” एकेनैव तच्छब्देन यद्यदिदं धीप्सितस्य सर्वत्वरूपेण
परामर्शान्न तच्छब्दस्यापि द्विवचनापेक्षा ।

मन्दाक्रान्ता वचनम्—“मन्दाक्रान्ताम्बुधिरसनगैर्भोभनौ ग्यौ ययुग्मम्” इति लक्षणात् ॥३॥

(ङ) नेपथ्येति । नेपथ्यं वेशरचनास्थानम् । अथवा “नेपथ्यो नाम रङ्गस्थलस्य
पथादशवनिकान्तरिती वर्षशहणादियोग्यकुशीलवकुटुम्बावस्थानदेशः । कुशीलवकुटुम्बस्य
स्थली नेपथ्य इत्येते इति वचना”दिति त्रिपुरारिः । नेपथ्याभिमुखाबलीकनं तत्रस्थमारिष-
सम्बोधनार्थम् । सम्बोधनीयाग्रथाभिमुख एव सम्बोधयतीति लोकव्यवहारः । मा रेषति

(६) (वेशगृहेर प्रति दृष्टिपात करिग्या) मारिष ! (नट !)
वथानियन्त्रे रङ्गालयेर मञ्जल सम्पादन करिग्याछि ; भगवान् कालप्रियनाथेर
उत्सव-उपलक्षे नानादिगन्तवामी गुणवान् लोकसमूहो उपस्थित हईग्याहेन ;

परिषदा, यथा—‘केनचिदपूर्वप्रकरणेन वयं विनीदयितव्या’ इति ।
तत् किमित्युदासते भरताः (१) (ङ) ।

न हिनस्ति दुष्टाभिनयादिना सभ्यानां शान्तिमिति मारिषः पारिपाश्विकः । माशब्दीपपदात्
रिषघातीनाम्युपधत्वात् कः । रजत्यस्त्रिमिति रङ्गः अभिनयगृहं तत्र कर्त्तव्यानि मङ्गलानि
ईश्वरादिस्वरणसूर्यनमस्काररूपाणि सुविहितानि सम्यग्भावेन सम्पादितानि । अतो नास्ति
तदर्थपिचेति भावः । इतश्चेति चार्थः । भगवतः अणिमाद्यैश्वर्यशालिनः कालप्रिय-
नाथस्य उज्जयिनीनगरस्थितस्य महाकालमूर्त्तेः शिवस्य यात्राप्रसङ्गेन ब्रह्मपूजाकालीन-
महोत्सवव्यापारेण नानादिगन्तवास्तव्यः अनेकदिग्देशवासी महाजनसमाजः विविधविद्या-
विशारदलीकसमूहः सन्निपतितः समागतः । न केवलं सन्निपतितः अपि तु विद्वज्जनानां
परिषदा सभया समूहेनेति तात्पर्यम्, अस्मि अहम् आदिष्टश्च आज्ञप्तश्च । किमादिष्ट इत्याह
यथेति । अपूर्वेण नूतनेन अत्याश्चर्य्येति च ध्वन्यते, प्रकरणेन वक्ष्यमाणलक्षणेन रूपक-
विशेषेण अत्याश्चर्य्यप्रकरणविशेषाभिनयेनेत्यर्थः वयमुपस्थिताः सभ्याः विनीदयितव्याः ।
इतिशब्दस्यादिष्टोऽस्त्रीत्यन्वयः । तत् तस्मात् विद्वज्जनादेश्यानतिक्रमणीयत्वेन अपूर्व-
प्रकरणविशेषाभिनयस्यावश्यकत्वं व्यत्वादित्यर्थः । किं कथम् । नाट्यशास्त्रप्रणेतुर्भरत-
मुनेर्मतानुयायित्वात् भरता नटाः । उदासते तदर्थमुद्यममपास्य उदासीनवत् तिष्ठन्ति ।
नैतदुचितं किन्त्वभिनयार्थमुदयोगः क्रियतामिति भावः ।

“सूत्रधारं वदेद्भव इति वै पारिपाश्विकः । स्वधारी मारिषे”ति साहित्यदर्पणात्
मारिष इति पारिपाश्विकसम्बोधनम् ।

सभ्य पण्डितगणो आमादेक आदेश करियाछेन ये, ‘कोनो नूतन
प्रकरण अभिनय करिया आमादिकके आनन्धित करिबे ।’ अतएव
अग्रान्तर नटगण उद्गात्रीन रहियाछेन केन ? ।

(१)---वास्तव्यो जनः । तत् किमित्युदासते भरताः । आदिष्टोऽस्मि विद्वत्परिषदा,
यथा—अद्य त्वयापूर्ववस्तुप्रयोगेण वयं विनीदयितव्या इति । तत्परिषदं निर्दिष्टगुण-
प्रबन्धेनोपनिष्ठावः । इति पाठान्तरम् ।

प्रविश्य पारिपार्श्विकः । भाव ! परिषन्निर्द्दिष्टगुणं प्रबन्धं
नाधिगच्छामः (१) (च) ।

सूत्र । मारिष ! कतमे ते गुणास्तत्र, यानुदाहरन्त्यार्थ्य-
विदग्धमिथ्या भगवन्तो भूमिदेवाश्च (२) (छ) ।

उज्जयिनौस्थितस्य शिवस्य कालप्रियनाथ इति नाम, मूर्तिस्तु महाकालरूपा । तथा
च कथासरित्सागरे—

“यस्यां वसति विश्वेशी महाकालवपुः स्वयम् ।

श्रियिलीकृतकैलासनिवासव्यसनी हरः ॥”

“यावोत्सवे गतौ वृत्तौ” इति हेमचन्द्रः । “भरता इत्यपि नटा” इत्यमरः ।

(च) प्रविश्येति । परि समन्तात् सूत्रधारस्य पार्श्वं चरतीति पारिपार्श्विकः गुणवान्
कश्चिन्नटः । तथा च भरतः—

“सूत्रधारस्य पार्श्वं यः प्रचरन् कुर्वतेऽर्थनाम् ।

काव्यार्थसूचनालाप स भवेत् पारिपार्श्विकः ॥”

भावयति विद्वानैपुण्यात् सुष्ठुभावेन प्रतिपादयति अभिर्नयमिति भावी विद्वान् “भावी
विद्वानथावुकः” इत्यमरः । परिषदा सभया निर्द्दिष्टा गुणा यत्र ते, प्रबन्धं प्रकरणात्मकं
रूपकं “प्रबन्धो रूपकं वस्तु निबन्धस्याभिधात्रयम्” इति कुमारगिरिराजौयम् । परिषदा
यादृशगुणीपेतं प्रकरणमभिनेतुमादिश्यते तादृशं प्रकरणमेव न विद्य इत्यर्थः । एतेन
पारिपार्श्विकः परिषदो मतमत्रगत्यागत्य एतद्वदतीति बोध्यम् ।

(छ) सूत्रेति । तत्र अभिनेयप्रकरणे । आराद्धयान्ता असभ्यतादुराचारादिदीर्घेभ्यो

(च) पारिपार्श्विक । (प्रवेश करिशा) शिक्ककमहाशय ! सङ्गण
येरूपं गुणैर निर्देश करेन, सेरूप गुणसम्पन्न प्रकरण आंगार मने
पडितेछे ना ।

(१) नटः । (प्रविश्य) भाव ! कतमे ते गुणाः, यानुदाहरन्त्यार्थ्यमिथ्या भगवन्तो
भूमिदेवाः । इति पाठः क्वचित् । आर्थ्या विदग्धा मिथ्या भगवन्तो भूमिदेवाश्चेति पाठमेदः ।

(२) क्वचिदेष पाठो नास्ति ।

नटः (१) । भूम्ना रसानां गहनाः प्रयोगाः
 सौहार्द्यं हृद्यानि विचेष्टितानि ।
 श्रीज्ञत्यमायोजितकामसूत्रं
 चित्रा (२) कथा वाचि विदग्धता च ॥४

दूरं गताः, अथवा शिक्षासभ्यताविद्यादिभिर्देवतास्यदसमीपं गता इत्याख्याः प्रेषीदरादित्वात्
 साधुत्वम् । ते च वेदान्तगतविधिनविषेधाधीनाचारवन्तः । तथा च—

“कर्त्तव्यमाचरन् काममकर्त्तव्यमनाचरन् ।

तिष्ठति प्रकृताचारि स वा आर्य इति श्रुतः ॥”

तेष्वार्येषु विदग्धाः कलाविद्यादिनिपुणाः तेषां मित्राः श्रेष्ठाः, तथा भगवन्तः तप-
 स्क्षेपसा माहात्म्यवन्तः भूमिदेवा ब्राह्मणाश्च । आर्यविदग्धमित्रा इत्यनेनैवोपपत्तौ पुनर्भूमि-
 देवानामुपादानं गौरवन्वायादार्येषु तेषां प्राधान्यसूचनार्थम् ।

भुञ्जेति । रसानां शृङ्गारादीनां भूसा बाहुल्येन प्रयोगा अभिनयाः, गहनाः स्थूल-
 बुद्धीनां दुर्बोधाः, अपि तु किञ्चिच्चिन्तया सूक्ष्मदर्शिसहृदयमात्रवेद्याः । ईषदायासे-
 नैवानुभवनीयं वस्तु सहृदयानां चमत्कारविशेषमावहति सूक्ष्मचेलावतकामिनौकुचकुम्भवत्
 चर्वितेच्चरसवञ्च ; मूढानान्तु परप्रत्ययनेयबुद्धित्वेन सहृदयानां प्रीतिदर्शनादेव अभिनय-
 दर्शनफलनिष्पत्तिर्भविष्यतीति भावः । विचेष्टितानि नायकनायिकातन्त्रिवादीनां चरित्राणि
 सौहार्द्येन परस्परप्रणयेन हृद्यानि प्रीतिकराणि । आयोजितम् उपस्थापितं कामस्य
 मनीभवस्य सूत्रं सूचनं यस्मिन् तादृशम् औज्ञत्यं नायकस्य वीररौद्रसालम्बनत्वम् । तच्च
 पूर्णभावेनैव पञ्चमाङ्के माधवस्य अघोरघण्टेन सह संघर्षे व्यक्तीभविष्यति । कथा
 उपाल्लानभागः चित्रा आश्रय्याः, वाचि वाक्ये विदग्धता माधुर्य्येषोषादिविन्वासनैपुण्यञ्च वर्तन्त
 इति शेषः । एभिर्गुणैरन्वितं प्रकरणमभिनेतुमादिशन्ति सभ्या इति भावः ।

(छ) सूत्रधार । मारिय ! आर्यादेव मध्ये प्रधानं शिक्षितगणं
 प्रभावशालीं ब्राह्मणगणं ये गुणगुणिर उल्लेखं करिष्वाहेन से गुणगुणि कि ? ।

(१) सूत्रधार इति पाठः पुस्तकान्तरे । (२) 'चित्राः' इति बहुवचनान्तं पाठान्तरम् ।

सूत्र । अमृतं तर्हि (१) (ज) ।

नटः । भाव ! किमिव (२) (झ) ।

सूत्र । अस्ति दक्षिणापथे विदर्भेषु पद्मपुरं नाम नगरम् ।
तत्र केचित्तैत्तिरीयणः काश्यपाश्वरणागुरवः पङ्क्तिपावनाः

अत्र प्रबन्धोत्कर्षप्रतिपादनकार्यस्य प्रचुररसगहनप्रयोगत्वरूपे एकस्मिन् कारणे सत्यपि
सौहार्दमनीहरत्वादीनां कारणात्तराशामुपन्यासात् समुच्चयोऽलङ्कारः ।

इन्द्रवज्रा वृत्तम्—“स्यादिन्द्रवज्रा यदि तौ जगौ गः” इति लक्षणात् ॥४॥

(ज) सूत्रेति । तर्हि ईदृशगुणीपेतप्रकरणाभिनयस्याभिमतले सति अमृतं तादृश-
प्रकरणमित्यर्थः ।

(झ) नट इति । किमिवेत्येकमेवाव्ययं प्रश्ने । ‘कि रकम’ इति वङ्गभाषा ।

(ज) सूत्रेति । दक्षिणस्यां दिशि पत्या यस्य स दक्षिणापथो दक्षिणात्यदेशः
तस्मिन् । “पद्मपुरं पद्मावती” इति जगद्गुरः । तित्तिरीयोक्ताः शाखा इति तैत्तिरीयाः
तदध्यायिनः यजुर्वेदशाखाविशेषविद् इत्यर्थः । काश्यपाः काश्यपगोत्राः । चरणेषु
बद्धचादिवेदशाखासु गुरवः अध्यापकाः । पङ्क्तिः सदाचारतपस्यादिना स्वश्रेणीं
पावयन्तीति पङ्क्तिपावनाः मन्वादिपरिभाषितगुणीपेताः । पञ्च दक्षिणाग्निगाह्यपत्याहवनीय-
सम्भावसथलक्षणाः पञ्चसंख्यका अपथी येषां ते, उक्तपञ्चविधाग्निषु नित्यङ्गीतारः । धृत-

नट । रसैर प्राचुर्यानिबद्धन अभिनयशुलि शूक्लवृद्धिवेद्य हईवे, नायक-
नायिकाप्रभृतिर चरित्र परम्पर प्रणयवशतः मनोहर हईवे, कामकनार
सूचनार सहित तेजस्विता थाकिवे, उपाथ्यानटी आश्चर्य हईवे एवम्
वाक्यभागेण नैपुण्य थाकिवे ॥४॥

(झ) शूद्रधार । तवे मने पड़ियाछे ।

(ज) नट । शिक्कमहाशय ! कि मने पड़ियाछे ? ।

(१) कस्मिंश्चित् पुस्तके अर्थ पाठो नास्ति ।

(२) भाव ! कस्मिन् प्रकरणे इति पाठान्तरम् ।

पञ्चाग्नयो धृतव्रताः सोमपीथिनो ब्राह्मणा ब्रह्मवादिनः प्रति-
वसन्ति स्म (१) (ज) ।

व्रताः सततचान्द्रायणाद्यन्यतमनियमवन्तः । पानं पीतम्, सोमस्य सोमरसस्य पीतमेषामस्तीति
सोमपीथिनः नित्ययागानुष्ठायितया नित्यसोमरसपाथिनः । ब्रह्मवादिनः वेदवक्तारः ।

पुरा किल देवरातपुत्री यजूंषि समुद्गौर्णवान्, ततः केचिन्मुनयस्त्रितिरपचिषी भूत्वा
तानि गृहीतवन्त इति यजुर्वेदशाखाविशिषाणां तैत्तिरीयेति नाम जातम् । तथा च
श्रीमद्भागवतम्—

“देवरातसुतः सोऽपि कृद्धित्वा यजुषां गणम् ।

ततो गतोऽथ मुनयो ददृशुस्तान् यजुर्गणान् ॥

यजूंषि तित्तिरा भूत्वा तल्लीलुपतया ददुः ।

तैत्तिरीया इति यजुःशाखा आसन् सुपेशलाः ॥”

पङ्क्तिपावनमाह मनुः—

“अग्याः सर्वेषु वेदेषु सर्वं प्रवचनेषु च ।

श्रीनियान्वयजायैव विज्ञेयाः पङ्क्तिपावनाः ॥”

“चरणोऽस्त्री बह्वृचादौ मूले गोत्रे पदेऽपि च ।” इत्यादि मेदिनी ।

विदभेष्टिति “बहुत्ववदस्त्रादीरेकाधिकरणस्य प्रायेण”ति बहुवचनम् । सोमपीथिन
इति पृषोदरादित्वात् तकारस्य थकारः । नित्यमात्मनां तैत्तिरीयाख्यशाखाध्ययनम्, अध्यापना
तु बह्वृचादीनामपीति तैत्तिरीयिणः चरणगुरव इत्यनयोरुपपत्तिः ।

(६९) सूत्रधार । दक्षिणात्वे विदर्भदेशे पद्मपुरनामे एकटी नगर
आहे ; सेथाने तैत्तिरीयशास्त्री, काश्रपगोत्र, बह्वृचादि-वेदशाखार
अध्यापक, पङ्क्तिपावन, पञ्चाग्निक, ब्रह्मी, सोमपाथी ओ वेदवक्त्रा कतक-
कुलि ब्राह्मण बास करितेन ।

(१) सूत्रधारः । (विचिन्त्या) श्रुतम् । अस्ति दक्षिणापथी पद्मपुरं नाम नगरम् ।
तत्र ब्राह्मणाः केचित्तैत्तिरीयाः पङ्क्तिपावनाः काश्यपाः पञ्चाग्रयः सोमपीथिनी धृतव्रता
सदुम्बरनामानी ब्रह्मवादिनः प्रतिवसन्ति । इति पाठभेदः ।

তে ত্রিবিদ্যা স্তস্ববিনিশ্চয়ায় ভূরি শ্রুতং শাস্ত্রতমাদ্রিয়ন্তে ।

ইষ্টায় পূর্তায় চ কর্মণে ঽর্থান্ দারানপত্ন্যায় তপো ঽর্থমায়ুঃ ॥৫॥

ত ইতি । তে ত্রিবিদ্যা ব্রাহ্মণাঃ তস্ববিনিশ্চয়ায় ব্রহ্মজ্ঞানলাভায় ভূরি প্রচুরং শ্রুতং শাস্ত্রজ্ঞানং শাস্ত্রতমং নিত্যম্ আদ্রিয়ন্তে স্মৃৎঘতি । ন তু জীবিকানির্বাছার্থমিতি ভাবঃ । ইষ্টায় কর্মণে অগ্নিহোতামিতি সত্কারাদিকর্মসম্পাদনার্থং পূর্তায় কর্মণে চ কুপাদিকার্থ্যানুষ্ঠানার্থং অর্থান্ ধনানি আদ্রিয়ন্তে ন তু ভোগবিলাসার্থমিতি ভাবঃ । অপত্ন্যায় সন্তানায় দারান্ জায়া আদ্রিয়ন্তে ন তু কৈবলমিন্দ্রিয়চরিতার্থতা বিধানাথেতি ভাবঃ । তথা তপো ঽর্থং তপস্বীপার্জনম্ আয়ুঃ দীর্ঘজীবনম্ আদ্রিয়ন্তে, ন পুনঃ পৌত্রদৌহিত্যাদিসংসর্গজনিতলৌকিকসুখার্থমিত্যাশয়ঃ ।

অত্র তাৎপর্যতঃ শাস্ত্রজ্ঞানাदीনাং জীবিকানির্বাছার্থত্বাদিনিরাসাদার্থো পরিসংখ্যালঙ্কারঃ, তথা আদ্রিয়ন্তে ইত্যে কয়া ক্রিয়য়া ভূরি শ্রুতাदीনাং কর্মতয়া অন্বয়াৎ তুল্যযোগিতা চেत्यনयोरीकाश्रयानुप्रवेशरूपः सङ्करः । तपोऽर्थमित्यत्र चतुर्थसिमानार्थकार्यशब्दप्रयोगात् न भयप्रक्रमतादीष इत्याहुः ।

ত্রিবিদ্যাহ দেবলঃ—“एकां शाखां सकल्पां वा षड्भिरङ्कैरधीत्य वा ।

षट्कर्मनिरतो विप्रः त्रिविधो नाम धर्मवित् ॥”

ইষ্টং পূর্তংছাহ মলমাসতত্বে জাতুকণ্ঠঃ—

“অগ্নিহোত্রং তপঃ সত্যং বিদানাস্তানুপালনম্ ।

আতিথ্যং বৈশ্বদেবশ্চ ইষ্টমিত্যভিধীয়তে ॥

বাণীকুপতঙ্গাগাদিঐষতায়তনানি চ ।

অন্নপ্রদানমারামাঃ পূর্তমিত্যভিধীয়তে ॥”

इन्द्रवज्रा वृत्तम् ॥५॥

সেই শ্রোত্রিয় ব্রাহ্মণগণ ব্রহ্মজ্ঞানলাভের নিমিত্ত বহুতর শাস্ত্রজ্ঞানের, অগ্নিহোত্রপ্রভৃতি ইষ্টে কার্য এবং কুপথননাদি পূর্ত কার্যের নিমিত্ত ধনের, সম্ভানের জন্তু ভাৰ্য্যার এবং তপস্কার জন্তু আয়ুর আদর করিতেন ॥৫॥

তদামুখ্যায়ণস্য তত্রভবত: সুগৃহীতনাম্নো (১) মদ্রগোপালস্য পৌত্র: পবিত্রকীর্ত্তীর্নালকণ্ঠস্যাত্মসম্ভব: (২) শ্রীকণ্ঠপদলাঙ্ঘন: (৩) ভবভূতিনামা (৪) জাতুকর্ণীপুত্র: (৫) কবিনির্সর্গসৌহৃদেণ ভরতেষু স্বকৃতিমেবंप্রায়গুণভূয়সৌমস্মাকমর্পিতবান্ । যত্র স্বল্বিয়ং বাচৌ যুক্তি:—(৬)

(৬) তদেতি । অমুখ্য কুলে জাত ইত্যামুখ্যায়ণস্য, তত্রভবত: পূজ্যস্য, সুগৃহীতং প্রভাতে জন্ম: সম্যগুচ্চারিতং নাম যস্য তস্য সুগৃহীতনাম্ন: ধার্মিকত্বেন প্রাত:স্মরণীয়স্য । মদ্রো বৈদিকচতু:শাখাভিঞ্জী যৌ গোপালস্য । আত্মসম্ভব: পুত্র: । শ্রী: সরস্বতী কণ্ঠে যস্য স শ্রীকণ্ঠ:, শ্রীকণ্ঠপদং শ্রীকণ্ঠে ত্যানুপূর্বক: শব্দ: লাঙ্ঘনং চিহ্নম্ উপাধির্যস্য স তথোক্ত: । ভবভূতিরिति প্রকৃতং নাম । অত্র বিশেষীভ্যাকমুচররামচরিতটীকায়াং দ্রষ্টব্য: । জাতুকর্ণীতি মাতুর্নাম্ । ভরতেষু নটেষু নিসর্গসৌহৃদেণ স্বাभावিকপ্রণয়ৈন, এবংপ্রায়া ইঁদ্রশা: বহুলরসগহনপ্রয়োগলাদিরূপা গুণা ভূয়াংসৌ বহুলা যस्याং তাং স্বকৃতিম্ আত্মরচিতং প্রকরণম্ অস্মাকং সমীপে অর্পিতবান্ অভিনেতুমिति শিষ: । ইতি স্মৃতমिति ভাব: । যত্র প্রকরণে । বাচৌ যুক্তির্বাচৌভক্তি: ।

“শীর্লংসীবেশসম্পতসু ভারতীশীভযীরপি” ইতি ত্রিকাণ্ডশিষ: ।

(৬) সেই ব্রাহ্মণগণের বংশসম্ভূত, মাননীয় ও প্রাত:স্মরণীয় গোপাল-ভট্টের পৌত্র, পুণ্যকীর্ত্তি নীলকণ্ঠের পুত্র, জাতুকর্ণীদেবীর গর্ভসম্ভূত ও শ্রীকণ্ঠোপাধিক ভবভূতিনামে কবি নটসম্প্রদায়ের প্রতি স্বভাবমৌহর্দ্দ-বশত: উচ্চরূপ-বহুতর-গুণসম্পন্ন স্বপ্রণীত একখানি প্রকরণ আমাদের নিকট দিয়াছেন । যে প্রকরণে এইরূপ বাক্যের ভঙ্গী রহিয়াছে—

(১) ক্বচিৎ পাঠী নাস্তি । (২) পুত্র ইতি পাঠভেদ: । (৩) মদ্রশ্রীকণ্ঠ-পদলাঙ্ঘন ইতি, তথা অন্ত: পর: ‘পদবাক্যপ্রমাণম্’ ইতি চ পাঠান্তরম্ । (৪) ভবভূতিনাম্ ইতি ক্বচিৎ পাঠ: । (৫) এষ পাঠীঃপি ক্বচিন্নাস্তি ।

ये नाम केचिदिह नः प्रथयन्त्यवज्ञां

जानन्ति ते किमपि, तान् प्रति नैष यत्नः ।

उत्पत्स्यतेऽस्ति मम कोऽपि समानधर्मा (१)

कालो ह्ययं निरवधिर्विपुला च पृथ्वी ॥६॥

काऽसौ वाचो युक्तिरित्याह ये इति । ये नाम केचित् निन्दनीया जना नोऽस्माकम् इह काव्ये अस्मिन्निर्मितकाव्ये इत्यर्थः अवज्ञां दुष्टतया अवहेलां प्रथयन्ति प्रकटयन्ति, ते किं जानन्ति अपि तु किमपि नेत्यर्थः । अपिशब्दः सम्भावनायाम् । इत्यहं सम्भावयामीति तात्पर्यम् । आत्मनामिवाज्ञत्वेन अतीवीतकृष्टतया परमादरणीयस्यैवावज्ञानादिति भावः । अतएव तान् अज्ञान् अस्मद्विहेषिणी जनान् प्रति एष यत्रो न अयं मम काव्यनिर्माणीदमी न । ननु तर्हि कस्य निमित्ते तवैष यत्न इत्याह—कोऽपि भविष्यत्त्वेन अज्ञातनामलक्षणः, मम समानधर्मा मत्सदृशकवित्वादिगुणवान् जन उत्पत्स्यते भविष्यति, अथवा अस्ति इदानीमेव विद्यते । अथ कथमियं सम्भावनेत्याह—हि यस्मात् कालो निरवधिरसीमः पृथ्वी पृथिवी च विपुला अतीवविशालायतना । तथा च “गुणी गुणं वेत्ति न वेत्ति निर्गुण” इति न्यायेन सदीयकाव्यगुणी मत्समानकविनैव ज्ञातुं शक्यः, किन्त्विदानीं तादृशो जनः प्रत्यक्षागोचरतया दर्शयितुं न शक्यते, कदाचिज्जायेत इति सम्भावना त्वस्यैव कालस्यासीमत्वात् कालभेदेऽपि सुसदृशजनद्वयोत्पत्तिदर्शनाच्च ; अथवा इदानीमेव कुत्रचिदस्ति, किन्तु सुविशालायतनाया धरण्यास्तत्प्रदेशो निर्दृष्टुमशक्यः । तेन यो जायेत यो वा निश्चतदेशे वर्तते, ईश्वरैश्वर्या तस्य चेत् लोचनगोचरीभवेत् तदा स मम काव्यगुणं ज्ञास्यतीति तदर्थमेव ममायं यत्न इति मरलाधीं भावार्थश्च ।

ये हेयव्यक्तिरा आमार काव्ये अवज्जा प्रकाश करे, ताहारा जाने कि ? सूत्ररां ताहादेर प्रति आमार एहे उछम नहे । आमार तुल्या गुणवान् कोन लोक जग्निवे, अथवा कोथांओ आछे ; (ताहार जग्गुइ एहे उछम) । कारण, एहे कालओ असीम, पृथिवीओ विशाल ॥७॥

(१) उत्पत्स्यते मम तु कोऽपि समानधर्मा इति पाठान्तरम् ।

* अपि च, (१)

यद्देदाध्ययनं तथोपनिषदां सांख्यस्य योगस्य च
ज्ञानं तत् कथनेन किं नहि ततः कश्चिद्गुणो नाटके ।
यत् प्रौढत्वमुदारता च वचसां यच्चार्थतो गौरवं
तच्चेदस्ति ततस्तदेव गमकं पाण्डित्यवेदग्ध्रयोः ॥७॥

अत्र उत्पत्स्यते इतः कालो निरवधिः, अस्ति वा यतो विपुला च पृथ्वीति यथासंख्ये-
नान्वयात् यथासंख्यमलङ्कारः, वाक्यार्थहेतुकं काव्यलिङ्गञ्चेत्युभयोरनैरपेक्ष्यस्थितेः संसृष्टिः ।
तथा उत्पत्स्यते अक्षौत्यत्र विकल्पार्थको वाशब्दोऽथवाशब्दो वा वक्तव्यः, किन्तु नोक्त इति
वाचानभिधानतादोषः, स च 'जायेत वाऽस्ति मम कोऽपि समानधर्मे'ति पाठेन समाधिः ।

“नाम प्रकाश्यसम्भाव्यकीधोपगमकुत्सने” इत्यमरः ।

वसन्ततिलका वचनम्—“उक्ता वसन्ततिलका तभज्रा जगौ गः” इति लक्षणात् ॥६॥

* अपि च अन्या च वाचो युक्तिरित्यर्थः ।

यद्देदिति । मम यत् वेदाध्ययनम्, उपनिषदां ब्रह्मप्रतिपादकानां वेदान्तापरपर्यायाणां
वेदभागानाम्, सांख्यस्य कपिलप्रणीतदर्शनस्य योगस्य पातञ्जलदर्शनस्य च यत् ज्ञानम् अवबोधः,
तयोः कथनेन प्रकटनेन किं फलम् अपि तु किमपि नेत्यर्थः । कथमित्याह—हि यस्मात्
ततः स्वकीयानाशास्त्रज्ञानकथनात् नाटके प्रकरण इति तात्पर्यं कश्चिद्गुणः कोऽप्युत्कर्षो
न स्यात् । कवेः शास्त्रज्ञानं काव्यस्योत्कर्षे प्रति न कारणमन्वयव्यतिरेकव्यभिचारात् किन्तु
रसाद्युत्कर्ष एव काव्यस्योत्कर्षकारणमिति भावः । वचसां काव्यगतवाक्यानां यत्
प्रौढत्वं वाक्यार्थं पदं पदार्थं च वाक्यं तदयोजना । यथा 'अथमतीववनयनप्रोतिकर' इति

* आरुण्यं वाक्प्रेरु भङ्गी आट्ट—

(१) “तदुच्यन्तां तत्प्रख्यापनाय सर्वे कुशीलवाः, यथा स्वसङ्गीतकप्रयोगे वर्षिका-
परिग्रहे च लर्थ्यतामिति । कविवर्णनां प्रति तेनैवमुक्तम्—

गुणैः सतां न मम को गुणः प्रख्यापितो भवेत् ।

यथार्थनामा भगवान् यस्य ज्ञाननिधिर्गुरुः ॥”

अपि चेत्यतः पूर्वमर्थं पाठः कुत्रचिद्भ्रमते ।

ततो यदस्माकमर्पितं प्रियसुहृदाऽत्रभवता भवभूतिनाम्ना
प्रकरणं स्वकृतं मालतीमाधवं नाम तदेव तत्रभवतः कालप्रिय-
वाक्याथे 'असेचनकेतिपदं 'वन्द' इति पदार्थे च 'अविनयनसमुख्यं ज्योतिरिति वाक्यम् ।
उदारता अलङ्कारादिजनितमहत्त्वम्, यच्च अर्थतः अभिधेयविषये गौरवं प्राशस्त्यप्रतिपादन-
सामर्थ्यं देशकालोचितसुन्दरार्थं प्रतिपादकत्वमित्यर्थः लोकेरुच्यत इति शेषः । चेत् यदि
तदस्ति नाटके इति शेषः । ततस्तदा तदेव प्रौढत्वोदारताथं गौरवाणामस्मितमेव पाण्डित्य-
वैदग्ध्ययोः काव्यनिर्माणीपयीगिपाण्डित्यनैपुण्ययोः गमकं ज्ञापकम् । कविरथं नाना-
शास्त्राभिज्ञः, प्रकरणञ्च दं वाक्प्रौढत्वादिगुणवत्त्वादतीवोत्कृष्टमिति भावः ।

अत्र गुणसमुच्चयोऽलङ्कारः । तथा कविकाव्यार्थः प्रशंसनेन सभ्यानामायहजननात्
"भूम्ना रसानाम्" इत्याथे तदन्तं प्ररीचना नाम भारतीयनेरङ्गम् । तथा च साहित्यदर्पणे—

"भारती संस्कृतप्रायी वाग्व्यापारो नराश्रयः ॥

तस्याः प्ररीचना वीथी तथा प्रहसनामुखि ।

अङ्गान्वीन्युत्प्रीकारः प्रशंसातः प्ररीचना ॥"

प्रौढत्वमुक्तं काव्यादर्शे—“पदार्थे वाक्यवचनं वाक्याथे च पदाभिधा ।

प्रौढिर्व्याससमाप्ती च साभिप्रायत्वमस्य च ॥”

“वेदान्ती नाम उपनिषत्प्रमाथं तदुपकारीणि च शारीरकस्वादीनी”ति वेदान्तसारः ।

शाहूलविक्रीडितं वृत्तम्—“सूर्याश्चैर्मसजास्तताः सगुरवः शाहूलविक्रीडितम्” इति

मन्त्रणात् ॥७॥

(३) तत इति । अत्रभवता महाकवित्वात् पूज्येन । प्रकरणं रूपकविशेषः ।

स्वकृतम् आत्मरचितम् । मालती नाम भूरिवसुनाम्नी मन्त्रिणः कन्या नायिका । माधवी

तिनि ये वेद पढ़ियाछेन एवं वेदास्त, सांख्ये ओ योगदर्शने वे
ठांहार ज्ञान आछे, ताहा बलाय फल कि ? कारण, ताहा इहेते नाटके
कोन गुण ह्य ना । वाक्येय ये प्रौढता ओ उदारता एवं अर्थेय ये
गौरव, (टीका अष्टव्य) ताहा यदि थाके, तवे ताहाई पाण्डित्यनैपुण्येय
परिचायक ॥१॥

নাথস্য পুরত: প্রয়োগেণ প্রখ্যাপয়িতুমুচ্যতা:, তত্ সৰ্বং কুশীলবা:
সঙ্কীতপ্রয়োগেণ মত্সমীহিতসম্পাদনায় প্রবৰ্ত্তন্তাম্ (১) । (৪)

নট: । শ্রুত্বা । এৰং ক্রিয়তে যুস্মদাদেশ:, কিন্তু যা যস্য যুচ্যতে
ভূমিকা, তাং খলু তথৈব ভাবেন সৰ্বং বৰ্গ্যা: পাঠিতা:, সীগত-
নাম দেৱাতনাম্নী মন্দিৰ: পুৰী নাথক: । তয়োরিদমিতি মালতীমাধবম্ ইদমশ্
শ্রুণা সিদ্ধম্ । মালতীমাধব' নাম মালতীমাধৱেতি প্রসিদ্ধম্ । শ্রৱণভৱত: জগত্-
পূজনীয়স্য । পুরত: প্রয়োগেণ সম্মুখিঃমিনয়েন । প্রখ্যাপয়িতু' প্রকাশয়িতুম্ । শ্রুত্বাকং
হস্তে ভৱমুতেমালতীমাধৱাৰ্পণপ্রয়োজনন্তু তদমিনয় এৱ সুতরাং তত্সম্পাদনেন তং বস্তু'
সম্ব্যং সন্মীষয়াম ইতি ভাৱ: । কুশীলৱা নটা: । মত্সমীহিতসম্পাদনায় মদমি-
লষিতমালতীমাধৱপ্রকরণামিনয়নির্বাছায় । প্রকরণলক্ষণমুক্ত' সাহিত্যদৰ্পণ—

“ভৱত্ প্রকরণে বৃচং লৌকিকং কৱিকল্পিতম্ ।

শ্রদ্ধারীঃসঙ্কী নাথকস্তু বিদ্রোঃমাত্যৌঃতথা বণিক্ ।

সাপায়ধৰ্ম্মকামার্থ'পৰী ধীরপ্রশান্তক: ॥”

“শমাত্যনাথকং মালতীমাধৱম্” ইতি তদৃতি: । তৱ শমাত্যপুত্রনাথকত্বাদিৱামাত্য-
নাথকমিত্যমিপ্রায়: । “নাথিকানাথকাখ্যানাং সংজ্ঞাপ্রকরণাদিষু” ইতি লক্ষণাত্
'মালতীমাধৱ'মিত্যেৱ নামিতি ৰীধ্যম্ ।

(৪) নট ইতি । শ্রুত্বা উক্তপ্রায়গুণোপেতং মালতীমাধৱ' নাম কিঞ্চিৎ প্রকরণ-
মস্মীতি বিমাত্য ম্ সূসঙ্কীচনাদিনা তত্শ্রৱণমমিনীয়েত্বর্থ: । এৰং যুস্মদাদেশ ইদৃশী

(৪) অতএৱ মাননীয় প্রিয়স্বহৃদ ভৱভূতি, স্বরচিত মানতীমাধৱ-
নামে যে প্রকরণ আমাদেৱ নিকট দিয়াছেন, তাহাই আমরা ভগৱান্
কালপ্রিয়নাথের সম্মুখে অভিনয়দ্বারা প্রকাশ করিতে উচ্ছত হইয়াছি ।
অতএৱ সকল নটগণ সঙ্কীতের অহুষ্ঠানদ্বারা আমার অভীষ্ট সম্পাদন
করিবার নিমিত্ত প্রবৃত্ত হউন ।

(১) তত ইত্যাদি: প্রবৰ্ত্তনামিত্যন্ত: পাঠ: ক্ৰচিন্নাস্তি ।

जरत्परिव्राजिकायास्तु कामन्दक्याः प्रथमभूमिकां भाव एवाधीते,
तदन्तेवासिन्यास्त्वहमवलोकितायाः (१) । (ड)

सूत्र । ततः किम् ? । (ढ)

नटः । ततः प्रकरणनायकस्य मालतीवल्लभस्य माधवस्य
वर्णिकापरिग्रहः कथम् ? । (ण)

तवाज्ञा क्रियते अनुष्ठायते । अन्यरूपेणान्यस्य प्रवेशो भूमिका वेशान्तरपरिग्रह इति
यावत् । वर्गे भवा वर्ग्या नटपक्षगताः ; पाठिताः शिच्चादानेन अभ्यासिताः । सौगत-
जरत्परिव्राजिकाया बौद्धहस्तसस्यासिन्याः कामन्दक्याः कामन्दकीनाम्नाः प्रथमभूमिकाम्
आद्यवेशभाषादिकं भावो विद्वान् भवानिवेत्यर्थः । अधीते अभ्यस्यति । तदन्तेवासिन्याः
कामन्दकौशिष्यायाः, अवलोकितायाः तदाख्यायाः कस्याश्चित् स्त्रियाः । एतेन तदानीमपि
नाटकाद्यभिनये पुरुषाणां स्त्रीजातीयभूमिकापरिग्रह आसीदिति प्रतीयते ।

भूमिकामाह भरतः—“अन्यरूपैर्यदन्यस्य प्रवेशः स तु भूमिका ।”

कामन्दकी कामन्दककृतता नीतिः तां वेत्तीति कामन्दकी । एतेनास्या नीतिज्ञता
सूचते । क्रियत इति भविष्यत्सामीप्ये वर्तमाना, अधीते इति तु अतीतसामीप्ये ।

(ठ) सूत्रेति । ततस्तदनन्तरं किं तद्वद्ब्रूहीति शेषः ।

(ड) नट । (स्वरण करिशा) आपनार आदेश एहे पालन करिजेछि ;
किञ्च याहार ये पाठि मञ्जत ह्य, ताहा मेहे भावेहे सकल नटदिगके
शिथान ह्येयाछे ; तन्नधो वृद्ध बोद्धसन्नासिनी कामन्दकीर अथम पाठि
आपनिहे अभ्यास करियाछेन, आन ताहार शिशा अवलोकितार पाठि
आमि अभ्यास करियाछि ।

(ढ) सूत्रधार । ताहार पर कि ? ।

(१) नटः । तावद्भूमिकास्तथैव भावेन सर्वे वर्ग्याः पाठिताः । सौगतजरत्परि-
व्राजिकायाः कामन्दक्यास्तु प्रथमां भूमिकां भाव एक एवाधीते, तदन्तेवासिन्यास्त्वह-
मवलोकितायाः । इति पाठभेदः ।

সূত্র । মকরন্দকলহঁস-(১) প্রবেশাবসরে তত্ সুবিহিতম্ । (ত)
নটঃ । তর্হিঁ তত্ প্রসিদ্ধপ্রয়োগা (২) দেবাত্মভবতঃ সামা-
জিকানুপাস্মহে । (থ)

(গ) নট ইতি । বর্ষিকাপরিশ্রুঃ ভূমিকায়হরণ' কথ' কেন প্রকারেণ নিষ্যদ্যে তেতি
শ্রুতঃ । মাধবভূমিকা কস্য নির্দিষ্টে'তি ন জানামীতি ভাবঃ ।

(ত) স্মৃতি । মকরন্দো নাম মাধবস্য মিতম্, কলহঁসী নাম মাধবস্য দাসঃ ।
তথ্যোঃ প্রবেশাবসরে রঙ্গালয়ে সমুপস্থিতিসময়ে, তত্ মাধবভূমিকায়হরণ' সুবিহিত' সম্যক্
সম্পাদিতম্ । মকরন্দকলহঁসয়োঃ প্রবেশানন্তরমেব কচ্ছিদুপযুক্তৌ নটঃ মাধবভূমিকা
পরিগৃহ্য প্রবেশ্যতীতি সর্ব্বমাদিতঃ ক'র্শব্য' যথাযথ' ময়া সম্পাদিত' ন কচ্ছিদবশিষ্যত
ইতি ভাবঃ ।

অথ প্রস্তাবনাৎ: পরং প্রথমং কামন্দক্যবলীকিতযোঃ, ততঃ কলহঁসমকরন্দযোঃ, ততস্য
মাধবস্য প্রবেশশুচনার্থং নটস্বধারযোঃ "যা যস্য" ইত্যাদ্যুক্তিপ্রত্যুক্ত্য ইতি বৌধ্যম্ । তথা
অ ভরতঃ—

“নাশ্চিতং বিশিত্ পাঠম্ ।”

(থ) নট ইতি । তর্হিঁ সর্ব্বেষাং যথাযথ' সম্পাদিতবে সতি । তত্ প্রসিদ্ধপ্রয়োগাদেব
লৌকপ্রথিততত্ প্রকরণাভিনয়াদেব । সামাজিকান্ সম্যান্ উপাস্মহে সন্তীষ্যামঃ ।

(গ) নট । তাহার পর প্রকরণের নাটক ও মালতীর প্রিয়তম
মাধবের পাঠ কি প্রকারে সম্পন্ন হইবে ? ।

(ত) স্মৃতিধার । মকরন্দ ও কলহঁসের প্রবেশের সময়ে বথানিয়মে
তাহার ব্যবস্থা করিয়া রাখিবাছি ।

(থ) নট । তবে সেই প্রশিদ্ধ প্রকরণের অভিনয় করিয়াই মাননীয়
সভাদিগকে সন্তুষ্টে করিব ।

(১) কলহঁসমকরন্দযোরিতি পাঠান্তরম্ ।

(২) তত্ প্রবন্ধপ্রয়োগাদিতি পাঠভেদঃ ।

सूत्र । वाढम् । एषोऽस्मि कामन्दकी संवत्तः । (द)

नटः । अहमप्यवलोकिता । (ध)

इति निष्कान्ती (१) ।

प्रस्तावना । (न)

(द) सूत्रेति । वाढमिति प्रतिज्ञायां कर्त्तव्यावधारणस्यैव प्रतिज्ञापदार्थत्वात् तदेव कुर्वन् इत्यर्थः । एषोऽङ्गं सूत्रधारः कामन्दकी संवत्तोऽस्मि सूत्रधारवेशपरित्यागानन्तर-कामन्दकीवेशपरिग्रहेण कामन्दकीभवामीत्यर्थः ।

“अश्रप्रतिज्ञयोर्वाढम्” इत्यमरः । अस्मीति भविष्यत्सामीप्ये वर्त्तमाना । कामन्दकीति विधेयप्राधान्यात् संवत्त इत्यस्य स्त्रीत्वप्रसङ्गे ऽपि “उद्दे श्यविधेययोरुद्दे श्यवचनत्वमाख्यातस्ये”ति काशिकाप्रामाण्यात् पुंस्त्वम् । आख्यातस्य प्रधानक्रियाया इति तदर्थः ।

(ध) नट इति । अहमप्यवलोकिता संवत्तोऽस्मीति शेषः । तदन्तु वेशपरिवर्त्तना-दिति भावः ।

(न) प्रेति । प्रस्तावयति प्रस्तुतविषयमुत्पापयति या वाक्यावली सा प्रस्तावना । तथा च साहित्यदर्पणे—

“नटी विदूषकी वापि पारिपाश्र्विक एव वा ।

सूत्रधारेण सहिताः संलापं यत्र कुर्वन्ते ॥

चित्रैर्वाक्यैः स्वकार्यार्थैः प्रस्तुताच्चेपिभिर्मिथः ।

आमुखं तत्तु विज्ञेयं नाम्ना प्रस्तावनापि सा ॥”

सा चेयं प्रयोगातिशयरूपा एव इत्युपत्तेपात् । तथा च दशरूपके—

(द) सूत्रधार । ताशङ्गे करिव । एह आग्नि कामन्दकी इहेनाम् ।

(ध) नट । आग्निः अवलोकिता इहेनाम् ।

(उभयैर प्रश्नान् ।)

(न) प्रस्तावना ।

(१) इति परिक्रम्य निष्कान्ती इति पाठः क्वचित् ।

ततः परिहृत्य रक्तपटिकानिपथ्ये कामन्दक्यवलोकिते प्रविशतः (१) (प) ।

कामन्दकी । वत्से ! अवलोकिते ! ! *

अवलोकिता । आणवेदु भञ्जवदी । (फ)

(फ) आज्ञापयतु भगवती ।

“एषोऽद्यमित्युपलेपात् सूत्रधारप्रयोगतः ।

पात्रप्रवेशी यत्तार्थं प्रयोगातिशयो मतः ॥”

साहित्यदर्पणमतेऽपि प्रयोगातिशय एव “या यस्मिन्” इत्यादिप्रकृताभिनयपरिपाटीकथन-
प्रयोगमतिक्रम्य “एषोऽस्मिन्” इत्यादिना प्रयोगेण पात्रप्रवेशस्य सूचितत्वात् । तथा च दर्पण—

✓ “यदि प्रयोग एकस्मिन् प्रयोगोऽन्वयः प्रयुज्यते ।

तेन पात्रप्रवेशस्यैव प्रयोगातिशयस्तदा ॥”

एतत् प्रपञ्चस्तु अस्मत्प्रणीतोत्तररामचरितटीकायां द्रष्टव्यः ।

(प) तत इति । परिहृत्य पुनरागत्य, रक्तपटिका लोहितवस्त्रं नेपथ्यंवेशीयशीले ।
सूत्रधारनटयोरेव रक्तवस्त्रपरिधानात् परं कामन्दक्यवलोकितारूपेण प्रवेश इति सूचनार्थं
परिहृत्येत्युक्तम् ।

* “संस्कृतं सम्प्रथीकृत्यं लिङ्गिनीषूत्तमासु च” इति साहित्यदर्पणात् कामन्दकी
संस्कृतं पठतीति बोध्यम् ।

(फ) अवेति । भगवती तपःप्रभावात् माहात्म्यवती । तथा चीकामभियुक्तैः—

“देवाय लिङ्गिनश्चैव नानास्मृतिधराय ये ।

भगवानिति ते वाच्याः पुरुषाः स्त्रिय एव च ॥”

अथ रक्तपटलिङ्गित्वादेव कामन्दक्यां भगवत्पदप्रयोगः । एवमन्यापि बोध्यम् ।
“शौरसेनी प्रयोक्तव्या तादृशीनाञ्च योषिताम् ।” इत्युक्तेरवलोकिता शौरसेनीं पठति ।

(प) (ताहार पर कामन्दकी ओ अवलोकिता रक्त वस्त्र परिधान
करिया पुनराय आसिया प्रवेश करिल ।)

कामन्दकी । वत्से ! अवलोकिते ! !

(१) परिहृत्य रक्तपटिकानिपथ्याद्भुभाद्भुपविष्टौ प्रविशत इति पाठान्तरम् ।

কাম । অপি নাম তযোঃ কল্যাণিনোর্ভূরিবসুদেবরাতাপত্যয়ো-
র্মালতীমাধবয়োরভিমতঃ পাণ্ডিগ্রহঃ স্যাৎ (১) । নামাচ্চিস্বন্দনং
স্বখিত্বা সহর্ষম্—(৬)

বিত্তশ্বতেব কল্যাণমান্তরজ্ঞেন চক্ষুশা ।

স্মৃতাং বামকেনাপি দাচ্চিগ্নমবলম্বতে ॥৮॥

(৬) কামেতি । অপিশব্দঃ শঙ্কায়াম্ । নামশব্দঃ সম্ভাবনায়াম্ । কল্যাণিনো-
র্মল্লাস্বদ্যোঃ । অভিমতঃ পরস্পরাভিপ্রৈতঃ । পাণ্ডিগ্রহী বিবাহঃ ।

অত্র মালতীমাধবযৌর্বিবাহরূপমুখ্যফলসিদ্ধয়ে কামন্দক্যা ভীতসুক্যাদারম্ভৌ নাম
অবস্থা । যথা সাহিত্যদর্পণে—

“ভবদারম্ভ ভীতসুক্যং যন্মুখ্যফলসিদ্ধয়ে ।”

তথা তযৌর্বিবাহহঁতুভূতঃ পরস্পরানুরাগৌ বীজম্ । (স চানুরাগঃ প্রথমাঙ্কে মাধবস্য,
দ্বিতীয়াঙ্কে চ মালত্যা ব্যক্তির্ভবিষ্যতি ।) তথা চ তত্রৈব—

“অল্যমাত্রং সমুদ্রিষ্টং বহুধা যদ্বিসর্পতি ।

ফলস্য প্রথমৌ হঁতুর্বিজং তদভিধীযতে ॥”

তেন চারম্ভবীজবল্বাৎ ইতঃপ্রমুতী দ্বিতীয়াঙ্কসমাপ্তিপার্থ্যন্তৌ মুখসম্বিঃ । যথা তত্রৈব—

“যত্র বীজসমুৎপত্তিনাং নার্থং রসসম্ভবা ।

প্রারম্ভেণ সমায়ুক্তা তন্মুখং পরিকীর্তিতম্ ॥”

অস্যাঙ্কানি যথাস্থানং বদ্যন্তে ।

বিত্তশ্বতেতি । আন্তরজ্ঞেনৈব ‘মালতীমাধবযৌঃ পাণ্ডিগ্রহণং সম্প্রযেত ন বা’ ইতি

(ফ) অবলোকিতা । আদেশ করুন ভগবতী ।

(ব) কামন্দকী । ভূরিবসু ও দেবরাতের সন্তান কল্যাণভাজন
দেই মালতী ও মাধবের পরস্পর অভিলষিত পরিণয় হইবে কি ? ।

(বায়-নয়ন-স্পন্দন-অভিনয় করিয়া মর্ষ)—

(১) পাণ্ডিগ্রহমল্লং স্যাৎ ইতি প্রাথমৈদঃ ।

अथ । महन्तो क्वु भअवदोए चित्तावक्वेओ (१) । अच्चरोअं
अच्चरोअं, जं दाणिं चीरचीवरपरिच्छदं पिण्डपादमेत्तपाण-
उत्तिं (२) वि भअवदीं ईरिसेसु आआसेसु अमच्चभूरिवसु
णिओएदि । तहिं उक्खण्डिदसंसारावग्गहो तुम्हेहिं वि अप्पा
णिक्खिविअदि । (भ)

(भ) महान् खल्लेष भगवत्याश्चित्तावक्षेपः । आश्चर्यमाश्चर्यम्, यदिदानीं चीर-
चीवरपरिच्छदां पिण्डपातमावप्राणवृत्तिमपि भगवतो ईदृशेषु आयासेषु अनात्यभूरिवसु-
निर्धोजयति । तस्मिन्नुत्खण्डितसंसारावगच्छी युष्माभिरप्यात्मा निक्षिप्यते ।

मम संशयरूपामलःकरणवृत्तिमवगच्छतेव सता स्फुरता स्पन्दमानेन अतएव कल्याणं
मालतीमाधवयोर्विवाहनिर्वाहकपं भाविमङ्गलं विवृण्वता सूचयता वामकेनापि सव्येनापि
पक्षे प्रतिकूलिनापि चक्षुषा दाक्षिण्यं सव्येतरत्वं पक्षे अवश्यम्भावितासूचनेन उद्यमजनना-
दानुकूल्यम्, अवलम्ब्यते आश्रीयते । मदीयं वामं चक्षुः 'मालतीमाधवयोर्विवाहो
निष्पद्यते न वा' इति संशयानाहं दुःखमनुभवामीति ज्ञात्वैव स्फुरितं सन् तस्यावश्यम्भावितां
सूचयति, सुतरामाश्रयोऽस्मीति सरलार्थो भावार्थश्च ।

अथ श्लेषेण समाधानाद्विरोधाभासोऽलङ्कारः, भावाभिमानिनी वाच्या क्रियोत्प्रेक्षा च
अनयोरङ्गाङ्गभावेन सङ्करः ।

स्त्रीणां वामाक्षिण्यन्दनं शुभसूचकमिति सामुद्रिके द्रष्टव्यम् । वामकेनेति अनुकम्पायां
कः । पथ्यावक्तं वृत्तम् ॥८॥

(भ) अवेति । चित्तस्य अवक्षेप आकर्षणं मालतीमाधवयोर्विवाहं प्रतीति शेषः ।
चीरं वृक्षत्वक् तदेव चीवरं भिक्षुचित्तं वस्त्रं तदेव परिच्छद आवरणं यस्यास्ताम् ।
पिण्डस्य भिक्षालम्बाव्रणस्य पातमात्रेण उदरे निक्षेपमात्रेण प्राणवृत्तिर्जीवनधारणं

आमार मनैर सःशय जानियाइ येन स्पन्दित हईया सुभयूचना करतः
चक्कु वाम हईयाओ दाक्किया अवलम्बन करितेतेछे ॥८॥

(१) चित्तविक्षेपो इति पाठभेदः । (२) पाण्यन्ती इति क्वचित् पाठः ।

काम । वत्से ! मा मैवं ब्रूहि (१) ।
 यन्मां विधेयविषये स भवान् नियुङ्क्त
 स्नेहस्य तत्फलमसौ प्रणयस्य सारः ।
 प्राणैस्तपोभिरथवाऽभिमतं मदीयैः
 कृत्यं घटेत सुहृदो यदि तत् कृतं स्यात् ॥८॥

यस्यास्ताम् । ईदृशेषु मालतीमाधवयोरीजनाथ नियतथातायातादिरूपेषु आयासेषु परि-
 यमेषु । तस्मिन् नियोगे । उत्खण्डितः परित्यक्तः संसारः सांसारिककार्यरूपः अवयवः
 मुक्तिप्रतिबन्धको येन सः, तादृशीऽपि आत्मा निश्चिप्यते समर्प्यते । एतत् हयमेवाश्चर्य-
 मिति भावः ।

“चौरं (क्ली) वृषत्वक् ।” “चौरं (क्ली) भिच्चावस्त्रम् ।” अवयवः (पुं)
 प्रतिबन्धकः ।” इति च शब्दकल्पद्रुमः ।

यदिति । स भवान् पूजनौघो भूरिवसुः विधेयविषये कर्त्तव्यविवाहाद्योजनविषये मां
 यत् नियुङ्क्त व्यापारयति, तत् नियोजनं स्नेहस्य मां प्रति प्रीतेः फलम्, तथा असौ
 नियोगः प्रणयस्य मां प्रति विश्वासस्य सारः श्रेष्ठांशः । अतीवस्निग्धविश्वस्तजनं विना
 अन्यस्य ईदृशकार्ये नियोगी न शक्यस्ते इति तन्नियोगी नाश्रयजनक इति भावः ।
 नन् तथात्वेऽपि निरन्तरिमागावल्ग्विनी त्वमितः स्वतः कथं न निवर्त्तसे इत्याह प्राणैरिति ।

(७) अबलोकितता । आपनार मनोर वड्डई आकर्षण देधितेतेछि ।
 कि आश्रया ! ये एषन आपनि वृष्णेर वङ्गलमात्र परिधान करेन एवं
 भिक्कालक अन्नद्वारा जीवन् धारण करेन, तथापि अमात्र्य डूरिवसू
 आपनाके एहैरूप परिश्रमे नियुक्त करियाछेन । आपनिओ मुक्तिर
 प्रतिवङ्कक-सांसारिक-कार्यातागी हईया ताहातेई आआके नियुक्त
 करियाछेन ।

कामन्दकी । वत्से ! ना ना, एरूप बलिओ ना ।

(१) ब्रूहीति पाठः कुत्रचिन्नास्ति ।

অয়ি ! কিং ন বেত্‌সি, যদেকত্র (১) নো বিদ্যাপরিশ্রয়
নানাদিগন্তবাসিনাং সাহচর্য্যমাশীত্, (২) তদৈব চাস্মত্
সৌদামিনীসমচ্চমনযোৰ্ভূরিবসুদেবরাতযোহ্বঁত্‌তেয়ং প্রতিজ্ঞা অবশ্য-
মাভ্যামপত্যসম্বন্ধঃ কৰ্ত্তব্য ইতি । তদিদানীং বিদৰ্ভরাজ-

সদৌর্যৈঃ প্রাণৈঃ অথবা ততোঃপ্যুক্ত্ৰষ্টৈঃ তপোভিঃ যদি সুহৃদী ভূরিবসীঃ অমিতম্ অমি-
লষিতং ক্ল্যং রাজ্ঞোঃজ্ঞাতভাবেন মালতীমাধবযৌর্বিবাহরূপং কার্য্যং ঘটত সম্পদ্যত, তদা
তত্ সুহৃটনং কৃতং স্যান্ ময়া প্রশস্তমেকং কার্য্যং বিহিতং ভবেত্ । জীবনতপোভ্যামপি বসু-
প্রযোজনসাধনমাধশ্যকমিতি অহমপি গাঢ়ৌর্যমেন প্রবর্ত্তেতি ভাবঃ ।

“প্রণয়ঃ প্রেম্ণি বিষম্ভে যাজ্ঞাপসরয়োরপি” ইতি বিশ্বঃ ।

বসন্ততিলকা বচনম্ ॥১॥

(অ) ননু ভূরিবসীরপি মাধবায় সুতামপর্‌য়িতুং কথময়ং নির্‌ব্‌ন্যাতিশ্রয় ইत्याহ—
অশীতি । অশীতি সানুনয়সম্বোধনে । একত্র একাখ্যাপকসমীপে নঃ অস্মাং বিদ্যাপরি-
শ্রয় অধ্যয়নাথ নানাদিগন্তবাসিনাং বিভিন্নদেশবাসিনাং সাহচর্য্যং সম্মেলনম্ । বয়স্
অহস্ “বাসুদেয়” ইতি বহুবচনম্, সৌদামিনী তদাখ্যা কাচন সম্ভাসিনী চ তথ্যোঃ সমচং
প্রত্যক্ষম্ । বচা জাতা । কাঃসৌ প্রতিজ্ঞে ত্যাহ অবশ্যমিতি । আভ্যাম্ ভূরিবসুদেবরাতাভ্যাম্
অপত্যসম্বন্ধঃ সতি সম্বন্ধে স্বস্বকন্যাপুত্রযৌর্বিবাহসম্বন্ধঃ । ইতি প্রতিজ্ঞা বচন্যন্বয়ঃ ।

মাননৌষ ভূরিবসু, কৰ্ত্তব্যার্থ্যে আমাকে যে নিযুক্ত করিয়াছেন, সে
কেবল স্নেহের ফল ও বিশ্বাসের পরাকাষ্ঠা । অতএব প্রিয়সুহৃদ
ভূরিবসুর অভীষ্টে কার্য্য, যদি আমার প্রাণ অথবা তপস্রাদ্ধারাও সিদ্ধ হয়,
তবে সে একটা উত্তম কার্য্য করা হয় ॥১॥

(অ) বৎসে ! তুমি কি জান না যে, আমরা নানাদেশবাসী
ছিলাম ; কিন্তু বিদ্যাশিক্ষার নিমিত্ত আমাদের একস্থানে সম্মিলন হইয়া-
ছিল ; তখন আমার ও সৌদামিনীর সমক্ষে ঐ ভূরিবসু ও দেবরাতের

(১) যদিওই পাঠান্তরম্ । (২) নানাদিগন্তবাসসাহচর্য্যমাশীদিতি পাঠভেদঃ ।

মন্নিষা সতা দেবরাতেন মাধবং পুত্রমান্বীচ্চিকৌশ্বণায় কুষ্ণিন-
পুরাদিমাং পদ্মাবতীং প্রহিগ্বতা সুবিহিতম্ । (ম)

অপত্যসম্বন্ধবিধিপ্রতিজ্ঞা প্রিয়স্য নীতা সুহৃদঃ স্মৃতিস্ব ।

অলোকসামান্যগুণস্তনুজঃ প্ররোচনার্থং প্রকটীকৃতস্ব ॥১০॥

দেবিন রাতী দেবিনানুগৃহেণ দত্ত ইতি দেবরাতেন দেবরাতনাম্বা সছাধ্যায়িনা । অন্বীচ্চকঃ
সুহৃদর্শী গৌতমস্বস্যেয়মিত্যান্বীচ্চিকৌশ্বণায়বিদ্যা, তস্যাঃ শ্বণায় অধ্যয়নায় কুষ্ণিন-
পুরাত্ কুষ্ণিনাখ্যবিদর্ভরাজধানীতঃ পদ্মাবতীং পদ্মাবতীনাম্বীমিমাং রাজধানীং প্রহিগ্বতা
প্রেরয়তা সুবিহিতং সুহৃ কৃতম্ ।

কথং সুবিহিতমিত্যাহ—অপত্যেতি । অপত্যথীঃ স্বস্বকন্যাপুত্রযৌঃ সম্বন্ধবিধিঃ
বিবাহকার্থ্যং তস্য প্রতিজ্ঞা প্রিয়স্য সুহৃদঃ প্রিয়মিতস্য ভূরিবসীঃ স্মৃতিং স্বরণং নীতা প্রাপিতা
চ দেবরাতেনৈতি শিষঃ । ভূরিবসীঃ সত্যামপি কন্যায়াং বিবাহীপর্যোগিন্যাং তদর্পণীভ্যে স্বা-
ভবেন তৎপ্রতিজ্ঞাবিষ্করণানুমানাত্ মাধবপ্রদর্শনদ্বারা তৎপ্রতিজ্ঞাস্বরণার্থম্ অধ্যয়নস্থানান্তর-
মপছায় মাধবোঽবৈব দেবরাতেন প্রেপিত ইতি ভাবঃ । অলোকসামান্যা অসাধারণা
গুণা বিদ্যাসৌন্দর্যাদ্যৌ যস্যেতি স তাৎশঃ তনুজঃ স্বপুত্রী মাধবঃ প্ররোচনার্থং মাধবাব-
লীকনানন্তরং কন্যায়াঃ পতিত্বেন ভূরিবসীশ্চ জামাত্বেন রুচ্যুত্পাদনার্থং প্রকটীকৃতঃ
প্রকাশিতস্ব । মাধবমবলীক্য মালত্যাশ্চিন্ত্ব পতিত্বেন ভূরিবসীশ্চ জামাত্বেন স্বচি-
র্ভবিষ্যতীত্বং তদপি মাধবপ্ররণং দেবরাতস্যামিপ্রায়ান্তরমিতি ভাবঃ ।

অথ “ধূনোতি চাসিঁ তনুতে চ কৌশ্চিন্ম্” ইत्याদিবত্ ক্রিয়াসমুচ্চয়ীঃলঙ্কারঃ ।

“কর্শব্যলপ্রকারকজ্ঞানানুকূলম্ব্যাপারঃ প্রতিজ্ঞা” ইত্যনুমিতিয়র্থং গদাধরভট্টাচার্য্যঃ ।

উপেন্দ্রবজ্রা বচম্—“উপেন্দ্রবজ্রা প্রথমে লঘৌ সা” ইতি লঙ্ঘণাত্ ॥১০॥

এই প্রতিজ্ঞা হইয়াছিল যে, আমরা অবশ্যই মস্তানের মস্তক করিব ।
সুতরাং দেবরাত এখন বিদর্ভরাজের মন্ত্রী হইয়া পুত্র মাধবকে শ্রায়শাস্ত্র
পড়িবার জন্ত স্বকীয় কুণ্ডিননগর হইতে এই পদ্মাবতীনগরীতে পাঠাইয়া
ভাল কাজ করিয়াছেন । (কারণ,)

অথ । তদৌ কিংচি মালতীং অমম্বৌ অম্বা মাহবস্ম য
 পড়িবাড়েদি, জেণ চোরিঅবিবাহে ভম্ববদীং তুবরাবেদি । (য)
 কাম । তাং যাচতে নরপতের্নম্বসুহৃদনন্দনো নৃপমুখেন ।
 তত্সাচাত্প্রতিষেধঃ ক্রোপায় শিবস্বয়মুপায়ঃ ॥১১॥

(য) ততঃ কিমিতি মালতীমমাত্ম আত্মনা মাধবস্য ন প্রতিপাদয়তি, যেন চৌর্য-
 বিবাহে ভগবতীং ত্বরয়তি ।

(য) অর্থাৎ । ততস্তদা তাড়নপ্রতিজ্ঞায়া জাতলে সত্যার্থঃ । অমাত্ম্যে মূর্খবস্তুঃ,
 আত্মনা স্বয়ম্ । প্রতিপাদয়তি দদাতি । চৌর্যেণ গুণমভাবেনেত্যর্থঃ যৌ বিবাহস্তাঙ্কিন্ ।
 ভগবতীং ত্বাং ত্বরয়তি সত্বরীকরীতি ।

উক্তাবলোকিতীক্বে রুচরমাহ তামিতি । নরপতেঃ মূর্খবস্তুসৌরীবাশ্রয়ীভূতস্য রাজস্বঃ নম্ব-
 সুহৃদন্ হ্রাসপরিহাসাদেঃ সখ্যা বিদূষক ইত্যর্থঃ । নন্দনো নন্দননামা কথিচ্জনঃ নৃপমুখেন
 তন্নরপতিদ্বারা তাং মালতীং যাচতে আত্মনে অর্পয়িতুং প্রার্থয়তি মূর্খবস্তুমিতি শিষ্যঃ । তস্যা
 যাজ্ঞায়াঃ সাস্বাত্প্রতিষেধঃ 'নন্দনায মালতীং ন দদামি' ইতি বাক্যেন মূর্খবস্তুনিষেধঃ
 ক্রোপায় অনুরোধপ্রত্যাহ্বানেন স্বস্বয়ং রাজস্বঃ ক্রোধজননায সম্পদ্যত ইতি শিষ্যঃ । তু কিম্
 অর্থং মম্বে ষ্ঠয়া গুণমভাবেন বিবাহরূপঃ উপায়ঃ রাজানুরোধস্বল্পনীপায়ঃ শিবঃ কল্যাণপ্রদঃ ।
 মালতীমাধবযৌরন্বীন্মন্বনিতানুরাগজনিতীর্ষেণ বিবাহৌ নিষ্পন্নঃ ন তু মমামিপ্রায়েতি বদন্
 মূর্খবস্তুর্নরপতেঃ ক্রোধাদব্যাহৃতিং প্রাপ্তাতীতি ভাবঃ ।

মস্তানের পরিণয়সম্বন্ধীয় প্রতিজ্ঞাটী প্রিয়স্বহৃদ ভূরিবস্তুকে স্মরণ
 করাইয়া দিয়াছেন এবং লোভ জন্মাইবার জন্ত অসাধারণ গুণসম্পন্ন পুত্রকে
 ভূরিবস্তুর নিকট প্রকাশ করিয়াছেন ॥১০॥

(য) অবলোকিতা । তাহা হইলে অমাত্য ভূরিবস্তু, আপনিই
 মালতীকে মাধবের হস্তে দান কবেন না কেন ? যে, আপনাকে তাহাদের
 গুপ্তবিবাহে হস্তিত করিতেছেন ।

কামন্দকী । রাজার হাস-পরিহাসের কথা নন্দন, রাজা দ্বারা

अव । अञ्चरोञ्चं अञ्चरोञ्चं ण क्व, अमञ्चो माधवस्य णामं
वि जाणादित्ति णिरवेक्खदाए (१) लक्खीअदि । (२)

काम । वत्से ! संवरणं हि तत् । (ल)

(२) आश्चर्यमाश्चर्यम् । न खल्वमात्यो माधवस्य नामापि जानातीति निरपेक्ष-
तया खल्यते ।

अव नरपतेरित्युक्त्वा पुनर्नपेत्युक्त्वात् पुनरुक्ततादीषः, स तु 'तन्मुखेन' इति पाठेन
समाधेयः ।

आर्यां जातिः—“यस्याः पादे प्रथमे हादशमात्राक्षयात्तृतीयोऽपि ।

अष्टादश द्वितीये चतुर्थके पञ्चदश सार्या ॥”

इति लक्षणात् ॥११॥

(२) अवेति । अमात्यो भूरिवसुः । निरपेक्षतया पूर्वप्रतिज्ञायामाधवस्य च
उल्लेखस्याप्यभार्वनेत्यर्थः ।

(ल) कामेति । तत् अज्ञानं पूर्वप्रतिज्ञामाधवयोर्नास्तीत्यनुल्लेखनमित्यर्थः संवरणं
हि प्रकृताभिप्रायगोपनमेव । अन्यथा तत्प्रतिज्ञामाधयोर्ल्लेखे राजा यदि प्रतिबन्धीया-
दिति भावः ।

मालतीके प्रार्थना करितेछेन ; प्रत्यक्षभावे सेई प्रार्थनार निषेध करी
राजार कोपेर कारण हईया दीड़ाय ; किञ्च एई उपायटी मङ्गलकर
हय ॥११॥

(२) अबलोकित्ता । कि आश्चर्या ! अमात्या भूरिवसु येन माधवेर
नामो ज्ञानेन ना, तौहार उदासीने हईल लक्ष्य हईतेछे ।

(ल) कामन्दकी । वत्से ! से उदासीञ्च केवल मनेर भाव गोपन
करा ।

(१) निरपेक्षदा इति पाठान्तरम् ।

বিশেষতসু বালত্বাচ্চযোর্বিবৃত্তভাবয়োঃ ।

তেন মাধবমালত্যোঃ কার্য্যঃ স্বমতিনিঃস্রবঃ ॥১২॥

অপি চ, (ব)

অনুরাগপ্রবাদসু বত্‌সয়োঃ সার্বলৌকিকঃ ।

অথো হ্যস্মাকমিবাং হি প্রত্যাখ্যৌ রাজনন্দনৌ (১) ॥১৩॥

ইতিঃপ্যজ্ঞানমভিনেতব্যমিত্যাহ বিশেষত ইতি । তেন ভূরিবসুনা, বালত্বাদত্ব্যবশক্লে-
নাপরিণতবুদ্ধিত্বাৎ অমাত্যবুদ্ধিরিত্যামজ্ঞানানত্বাদিত্যর্থঃ বিবৃত্তঃ প্রকাশিতঃ ভাবঃ
পরস্পরানুরাগো যাম্যং তয়োঃ, তয়োর্মাধবমালত্যোঃ সম্বন্ধে বিশেষতী বাহুল্যেন স্বমতে:
মালতীমাধবযৌরন্যোন্যানুরাগো জাত ইত্যাত্মবুদ্ধিঃ নিঃস্রবো গোপনং কার্য্যঃ কর্তব্যঃ । অন্বয়ঃ
অমাত্যেনাবযৌর্জাতানুরাগো জাত ইত্যবগত্য যদি মালতীমাধবৌ লজ্জাবশাত্‌ ভয়াহঃ
জাতানুরাগীয়মতৌ বিরম্য অন্যদানুরজ্যেতাং তদা স্বকীয়প্রতিজ্ঞাভঙ্গপ্রসঙ্গ ইতি ভাবঃ ।
সমাসবিধেরনিত্যত্বাৎ মাধবশব্দস্য পূর্বনিপাতঃ ॥১২॥

(ব) অপি চেতি । অপি চ অন্যত্ব, অজ্ঞানামিনয়ে কারণান্তরঙ্গালৌক্যর্থঃ ।

কিন্তদিত্যাহ অনুরাগেতি । বত্‌সযৌর্মালতীমাধবযৌঃ অনুরাগপ্রবাদঃ পরস্পরা-
সন্ধিহত্যান্নঃ সার্বলৌকিকঃ প্রায়েণ নগরস্থজনেষু প্রথিতঃ । সুতরাং রাজ্ঞেঃপি কর্ণ-
গোচরীভূত ইতি সম্ভাব্যত ইতি ভাবঃ । হি যস্মাত্‌ রাজনন্দনৌ রাজা স্বকীযৌ নরপতিঃ
নন্দনস্বস্য বিদূষকঃ তৌ, প্রত্যাখ্যৌ মালতীমাধবযৌর্গাম্বল্যবিবাহসম্পাদনেন কখনীযৌ ।
এবাং হি অনেনৈব প্রকারেণ অস্মাকং অথো মঙ্গলমমিপ্রতিসিদ্ধির্ভবেদিত্যর্থঃ । মালতীমাধবযৌ-
রনুরাগমহৎ জানামীতি চেদমাত্যঃ প্রকাশয়েতদা রাজা মাধবায দানাশঙ্কয়া নন্দনায

মালতী ও মাধব বালক বলিয়া পরস্পর অহুরাগ প্রকাশ করিয়াছে ;
সুতরাং ভূরিবসুর পক্ষে বিশেষরূপে নিঃস্রব অভিপ্রায় গোপন করাই
উচিত ॥১২॥

(ব) ঔদাসীণ্য অবলম্বন করার প্রতি অগ্র কারণও আছে ।

(১) অথোঃপ্যস্মাকমিতি পাঠান্তরম্ ।

पश्य, (श)

वह्निः सर्वाकारप्रगुणरमणीयं व्यवहरन्

पराभ्यूहस्थानान्यपि लघुतराणि (१) स्थगयति ।

जनं विद्वानिकः सकलमभिसन्धाय (२) कपटैः

तटस्थः स्वानर्थान् घटयति च मौनञ्च भजते ॥१४॥

दातुं दृढतरमनुरोधमारभेत इतरथा तु राज्ञस्त्वादृशानुरोधभावात् इतोऽपि गाम्बर्त्विवाहस्य निष्पत्स्यमानत्वात् परञ्च निजाज्ञातत्वप्रकाशिन राज्ञः क्रोधपरिहारसम्भवात् अभिप्रेत-
सिद्धिर्भविष्यतीति भावः ।

“अभिप्रेतसिद्धिर्मङ्गलम्” इति तिथितत्त्वे न्यासः ॥१३॥

(श) पश्येति । इयमेव सङ्घटे बुद्धिमती रीतिरिति प्रतिपादयितुमाह पश्येति ।

कासौ रीतिरित्याह वह्निरिति । एको विद्वान् योऽपि बुद्धिमान् जनः वह्निः प्रकाशभावे सर्वाकारेण सर्वेषु प्रकारेण प्रगुणेन भावप्रधानोऽयं निर्देशः सर्वेषामनुकूल-
भाविनेत्यर्थः । रमणीयं सुन्दरं व्यवहरन् समाचरन् लघुतराण्यपि अल्पान्यपि परिषामन्वेषाम्
अभ्यूहस्थानानि वितर्कस्थलानि संशयविषयान् आत्मच्छिद्राणीति यावत् स्थगयति संवृणोति ।
अन्वेषे यथा आत्मच्छिद्राणि वेदितुं नार्हन्ति तथाचरतीति सरलार्थः । तथा कपटैः क्लृप्तैः
सकलं जनम् अभिसन्धाय वञ्चयित्वा स्वयं तटस्थः सदासीन इव सन् स्वानर्थान् स्वकीय-
प्रयोजनानि घटयति साधयति च तथा मौनं तूष्णीभावं भजते अवलम्बते च वागाङ्ग्वरं
न करोतीत्यर्थः । महाबुद्धिमान् भूरिवसुरपीदानोमौदृगेवाचरतीति भावः ।

अत्रापस्तुतात् जनसामान्यात् प्रस्तुतस्य विशेषस्य भूरिवसीः प्रतीतेरपस्तुतप्रशंसालङ्कारः ।
तटस्थ इति प्रतीयमानोत्प्रेक्षा, तथा स्थगयतिप्रश्रुतीनामनेकक्रियाणामेककर्तृकारकत्वा-

ब२म मालती ओ माधवैर अहुरागैर प्रवाद मर्कजन प्रसिद्ध ; सूत्रां
राजा ओ नन्दनके प्रतारित करिते इहेवे, इहातेहे आमादेर अभीष्ट-
सिद्धि इहेवे ॥१०॥

(१) तनुतराणीति पाठभेदः । (२) सकलमभिसन्धायति क्वचित् पाठः ।

অথ । ময় বি তুম্হবশ্রুণাদৌ তেণ তেণ বশ্রুণৌবস্মাসিণ (১)
 ভূরিবসুমন্দিরাসস্ম-(২) রাস্মমগ্গেণ মাহবৌ সশ্চারৌশ্রদি । (৪)
 কাম । কথিতমেব নৌ মালতৌধাত্বেয়া লবঙ্কিকয়া । (৫)

(৪) মশাপি যুশ্বদ্বচনাম্ তেন তেন বচনৌপন্যাসেন ভূরিবসুমন্দিরাসন্নরাজমাগেণ
 মাধবঃ সশ্চার্য্যেতি ।

দ্বীপকচ্চ ইত্যে তেষামক্কাঙ্কিভাবিন সঙ্করঃ । লঘুতরাণীত্ব্যতঃ পূর্বমপিশব্দস্য পাঠেপি সমমি-
 ব্যাহারান্ন শক্লমতাদৌষঃ । চকারহয়ং প্রত্যেকপ্রাধান্যসূচনার্থম্ ।

শিখরিণীত্বস্ম—“রসৈকদ্রৈশ্চিন্দ্রা যমনসমভাগঃ শিখরিণী” ইতি লক্ষণাত্ ॥১৪॥

(৫) শ্ববতি । যুশ্বদ্বচনাত্ তবাদেশাত্ । তেন তেন লঘুপদিষ্টরূপেণ বহুবিশিন
 বচনৌপন্যাসেন ‘মনৌহরৌঃ রাজপথঃ, সময়পাশ্বে’ চাস্য বহুনি সুদৃশ্যানি সন্নি
 শসক্লত্পর্ঘ্যটনেন তান্যবলৌক্যে’ এবং বিধবাক্প্রকাশিন । সশ্চার্য্যেতি যাতাযাতং কার্য্যেতি ।
 মন্দিরাসন্ন ত্ব্যেনে মালত্যা দর্শনসুযোগঃ, রাজমাগেণেত্ব্যেনে মাধবস্য গমনাগমনে সঙ্কৌচা-
 ভাবঃ, শ্বন্যেচাশ্চ সংশয়রাহিত্যং ব্যন্যতে ।

(৬) দেখ, অদ্বিতীয় বুদ্ধিমান্ লোক, বাহিরে সকল প্রকার
 আবহুকূল্যদ্বারা স্পন্দর আচরণ করিয়া, পরের অল্পমাত্র সন্দেহ স্থলগুলিকেও
 আবরণ করিয়া থাকেন এবং স্বয়ং উদাসীন থাকিয়াই যেন কপট আচরণ-
 দ্বারা সকলকে প্রতারিত করিয়া স্বার্থসিদ্ধি করেন, অথচ আপনি মৌন
 অবলম্বন করিয়া থাকেন ॥১৪॥

(৭) অবলোকিতা । আমিও আপনার আদেশ অনুসারে, সেই
 সেই রকম কথাদ্বারা মাধবকে ভূরিবসুর বাড়ীর নিকটবর্তী রাজপথে
 বাতায়িত করাইতেছি ।

(৮) কামন্দকী । মালতীর ধাত্রীকণ্ঠা লবঙ্গিকা তাহাই আমার
 নিকট বলিয়াছে যে,

(১) শ্ববস্মাসিণ ইতি পাঠঃ ক্লচ্চিত্ । (২) মন্দিরাসন্নররাজমাগেণ ইতি পাঠমেদঃ ।

भूयो भूयः सविधनगरीरथ्यया पर्यटन्तं
 दृष्ट्वा दृष्ट्वा भवनबलभीतुङ्गवातायनस्था ।
 साक्षात् कामं नवमिव रतिमालती माधवं यत्
 गाढोत्कण्ठा लुलितलुलितैरङ्गकैस्ताम्यतीति ॥१५॥

(स) कामेति । नः अस्माकम् । धात्र्या उपमातुरपत्यं स्त्रीति धात्रेयी, मालत्या-
 धात्रेय्या धात्रीकन्यया । एतेन वयस्यत्वेन तस्या रक्षस्यवेदित्वं सूच्यते । लवङ्गिकया
 तदाख्यया कयाचित् स्त्रिया ।

किं कथितमित्याह भूय इति । यत् 'ये' इति वङ्गभाषा । भवनस्य मन्दिरस्य या
 बलभी उपरिस्थं गृहं तस्याः तुङ्गवातायनस्था उच्चगवाच्चहारगता मालती रतिः ; नवं
 नूतनं हरनयनाग्निना दाहानन्तरीत्पन्नं साक्षात् कामं प्रत्यक्षं कन्दर्पमिव सविधा मन्दिरा-
 सन्ना या नगरीरथ्या राजधानीप्रधानमार्गः तथा भूयो भूयः वारं वारं पर्यटन्तं यातायातं
 कुर्वन्तं माधवं दृष्ट्वा दृष्ट्वा गाढोत्कण्ठा माधवार्थातीवीतुसुकवती सती लुलितलुलितैरति-
 शयेन लुलितैः मन्दान्दोलितैः अङ्गकैर्देहावयवैः ताम्यति स्नाना भवति । इति कथित-
 मित्यन्वयः । अतएव मालती माधवानुरागिणी जातेति भावः ।

अत्र नवं साक्षात्काममिवेति द्रव्योत्प्रेक्षालङ्कारः । सविधनगरीरथ्येत्यनेनापि
 मालत्या दर्शनसुयोगः माधवस्य च निःसङ्कीर्चन पर्यटनं व्यज्यते, भवनबलभीतुङ्गवातायनस्था
 इत्यनेन अन्येषां दर्शनासम्भवात् मालत्या माधवस्य पर्याप्तावलोकनं ध्वन्यते इति वस्तुना
 वस्तुध्वनिः ।

“शुद्धान्ते वङ्गभी चन्द्रशाली सौधीर्हविष्मनि ।” इति रभसः । “प्रेङ्खीलितक्षरलिती
 लुलितान्दोलितावपि ।” इति शब्दकल्पद्रुमः ।

अङ्गकैरित्यनुकम्पायां कप्रत्ययः । मन्दाक्लान्ता वृत्तम् ॥१५॥

रति येमन समक्षे नवीन कामदेवके देखिया उंकळित हईया-
 छिलेन, सेईरूप मालती, बाङ्गीर चिलेकोठार उपरने गवाङ्क हारे थाकिग्या
 निकटवर्ती राजपथ दिग्या वार वार गमनागमनकारी माधवके देखिया

শব । বাঢ়' । জদৌ তাএবি উক্কাণ্ডাবিণৌদণিমিত্ত' মাহবপড়িচ্ছন্দশ্ৰ' আলিহিৎদং, তং লবঙ্কিআএ অজ্জ মন্দারিআএ হৃত্যে ণিহিৎদং দাব (১) । (ছ)

কাম । বিচ্চিন্ন । সুবিহিতং লবঙ্কিকয়া, যতো মাধবানুচরঃ কলহঁসস্তাং বিহারদাসীং মন্দারিকাং কাময়তে, ইত্যনেন (২) তৌর্যেন তত্প্রতিচ্ছন্দকমুপোছাতায় (৩) মাধবান্তিকমুপেয়া- দিত্যমিপ্রায়ঃ । (জ)

(ছ) বাঢ়' । যতস্যাপ্যুত্কণ্ডাবিনৌদণিমিত্তং মাধবপ্রতিচ্ছন্দকম্ আলিখিতং তত্ লবঙ্কিকয়া অদ্য মন্দারিকায়া হস্তে নিহিতং তাবত্ ।

(জ) শ্বেতি । বাঢ়' সত্যং তাম্যতৌতি যদুক্তং তদহমম্যনুমম্বে ইত্যর্থঃ । তথাপি মালত্যাপি, উত্কণ্ডাবিনৌদণিমিত্তং মাধবদর্শনবিষয়কনিজৌত্সুক্যনিবৃত্তযে, মাধবস্য প্রতিচ্ছন্দকং প্রতিরূপং প্রতিমূর্ত্তিরিতি যাবত্, আলিখিতং চিচিতম্ । তত্ মালতীচিচিতং মাধবপ্রতিচ্ছন্দকম্ ।

“বাঢ়' ত্রিষু হৃদে কৌবম্ অনুমম্যামথ ত্রিষু” ইতি নানার্থ'রনমাল ।

(ঘ) কামেতি । মাধবস্য অনুচরঃ সৈবাদাসঃ কলহঁসস্তদাখ্যঃ কথিচ্চনঃ । বিহারস্য বৌদ্ধালয়স্য দাসীং পরিচারিকাং মন্দারিকাং মন্দারকুমুমসহশ্লীভনৌযত্নাত্ দেথিয়া অভ্যস্ত উৎকণ্ঠিত হইয়া কামকম্পিত দেহে সম্ভাপ অনুভব করিতেছে ॥১৫॥

(ঙ) অবলোকিতা । ঠিক কথা । যে হেতু, মালতী উৎকণ্ঠা- নিবৃত্তির জগ্ন মাধবের প্রতিমূর্ত্তি চিত্র করিয়াছেন, লবঙ্কিকা আজ তাহা মন্দারিকার হাতে রাখিয়া আসিয়াছে ।

(১) বাঢ়' । তদৌ তাএ উব্ব'শ্বিণৌশ্বণ' মাহবপড়িচ্ছন্দশ্ৰ' শ্বিমিলিহিৎদং লবঙ্কিআএ মন্দারিআহৃত্যে অজ্জ ণিচ্ছিত্তং দাব । ইতি পাঠান্নরম্ ।

(২) তদনেনেতি পাঠান্নরম্ । (৩) উপীদঘাতেনেতি পাঠম্ভেদঃ ।

অথ । অজ্ঞ মাহবোঃবি কৌতূহলমুপাদিশ্র ময় প্যউত্ত-
মশ্রণমহ্ৰসবং মশ্রণুজ্ঞাণং পহ্লাদে অশ্রণুপ্যেসিদৌ । তহিঁ কিল
মালদৌ গমিস্সদি, তদৌ অস্মীস্সদংসণং ভৌদুত্তি । (ক)

(ক) অথ মাধবোঃপি কৌতূহলমুত্পাদ্য ময়া প্রত্নতমদনমহৌত্সবং মদনীদ্যান
প্রভাতে অনুরপিতঃ । তস্মিন্ কিল মালতৌ গমিষ্যতি, ততৌঃন্বীন্যদর্শনং ভবত্বিতি ।

তদাখ্যাং কামযতে সম্বোগায় প্রার্থয়তি, সুতরাং তদনিকে কলহংসস্য নিত্যথাতাযাত
সম্ভাষ্যত এবেতি ভাবঃ । তীর্থেন উপায়েন । উপদৃঘাতায় চিন্তিতপ্রকৃতিসিদ্ধয়ে মালতৌ-
মাধবযৌরন্বীন্যাসত্তিঃসিদ্ধয়ে ইত্যর্থঃ । অভিপ্রায়ঃ লবঙ্গিকায়া আশ্রয়ঃ । তস্মিন-
ফলকং মন্দারিকা কলহংসহস্তী দাস্যতি, সৌঃপি চ মাধবহস্তী দাস্যতি, মাধবোঃপি ত-
প্রাপ্য মালত্যাঃ কলাকৌশলম্ আত্মন্যনুরাগবাহুল্যছাণ্ড্যগল্য তস্যাং ভ্রশানুরক্তৌ ভবিষ্যতি,
সুতরামস্মদমিপ্রেসিদ্ধিরবশ্যম্ভাবিনৌতি সুবিহিতমেব লবঙ্গিকয়েতি ভাবঃ ।

“বিহারী ভ্রমণে স্কন্ধে লৌলাযাং সুগতালয়ে” ইতি মেদিনী । “তীর্থং শাস্ত্রাধ্বরচ্চৌপাখী-
পাধ্যায়মন্দিবু । অবতারণিণ্ডুশ্রাম্ভঃ স্তৌরজঃসু চ বিশ্রুতম্ ॥” ইতি বিশ্বঃ ।

“চিন্তাং প্রকৃতসিদ্ধার্থামুপীদৃঘাতং বিদুর্ভূধাঃ ।” ইত্যনুমিতৌ জগদীশতকাঁলঙ্কারঃ ।

(ক) অবেতি । কৌতূহলং মাধবস্যেব মালতৌদর্শনকৌতুকম্ । অনুরপিতঃ প্রেরয়িতু-
মুপদিষ্টঃ । ইতি অনেনামিপ্রায়েণৈত্যর্থঃ ।

(ক্ষ) কামন্দকৌ । (চিন্তা করিয়া) লবঙ্গিকা ভাল করিয়াছে ।
কারণ, মাধবের ভৃত্য কলহংস, বৌদ্ধমঠের পরিচারিকা মন্দারিকার প্রতি
আসক্ত আছে ; এই উপায়ে সেই প্রতিমূর্তি আমাদের অভিনাষসিন্ধির
নিমিত্ত মাধবের নিকট যাইবে, ইহাই লবঙ্গিকার অভিপ্রায় ।

(ক) অবলোকিতা । আমি আজ প্রাতঃকালে মালতীকে দেখিবার
নিমিত্ত মাধবের কৌতুক জন্মাইয়া, তাহাকে মদনমহোৎসবসম্পন্ন
মদনোষ্ঠানে পাঠাইয়াছি । কারণ, সেখানে মালতী যাইবে, তাহার পর
পরস্পর দেখা হইবে ।

କାମ । ସାଧୁ ବତ୍ସେ ! ସାଧୁ, ଅନେନ ମତ୍ପ୍ରିୟାଭିଯୋଗିନି
 ସ୍ମାରୟସି ମେ ପୂର୍ବଶିଷ୍ଟାଂ ସୌଦାମିନୀମ୍ । (୪)

ଅବ । ଭଗବଦି ! ସା ସୌଦାମିନୀଂ ଅହୁଣା (୧) ସମାସାଦିଦ-
 ଅସ୍ତ୍ରୋତ୍ତମନ୍ତସିଦ୍ଧିପ୍ପହାବା ସିରିପବ୍ବଦେ କାବାଲିଅବ୍ବଦଂ ଧାରେଦି । (ଗ)

କାମ । କୁତଃ ପୁନରିୟଂ ବାର୍ତ୍ତା ? । (ଘ)

(ଗ) ଭଗବତି ! ସା ସୌଦାମିନୀ ସଧୁନା ସମାସାଦିତାଧ୍ୟୟମନ୍ତସିଦ୍ଧିପ୍ରଭାବା ସ୍ତ୍ରୀପର୍ବତେ
 କାପାଲିକବ୍ରତଂ ଧାରୟତି ।

(ଘ) କାମେତି । ମତ୍ପ୍ରିୟାଭିଯୋଗିଣି ଭମ ସନ୍ତୋଷଜନକାଚରଣେନ । ସୌଦାମିନୀଂ
 ବିଦ୍ୟୁତ୍ତ୍ୱଃ ଉଜ୍ଜ୍ୱଳବର୍ଣ୍ଣତ୍ୱାତ୍ ଚନ୍ଦ୍ରଲତାହା ସୌଦାମିନୀନାନ୍ତୀମ୍ । ତ୍ୱଂ ସର୍ବଥୈବ ସୌଦାମିନୀସଢ଼ଶ୍ଚି
 ଚତୁରା ମତ୍ପ୍ରିୟା ଚେତି ଭାବଃ ।

(ଗ) ଅବେତି । କାପାଲିକବ୍ରତଂ ତନ୍ତ୍ରୋପଦିଷ୍ଟବାମାଚାରରୂପଂ ନିୟମଂ ଧାରୟତି ଅବଲମ୍ବତେ ।

“କାପାଲିକଃ (ପୁଂ) ... ବାମାଚାରିବିଶେଷଃ ।” ଇତି ଶବ୍ଦକଲ୍ପଦ୍ରୁମଃ । ବାମାଚାରମାତ୍ତ
 ଆଚାରଭେଦତନ୍ତ୍ୱେ —

“ପଞ୍ଚତତ୍ତ୍ୱଂ ଧ୍ୟାୟନ୍ତ୍ୱାଂ ପୂଜୟେତ୍ କୁଳଧୀଷିତମ୍ ।

ବାମାଚାରୀ ଭବେତ୍ତନ୍ତ୍ର ବାମା ଭୂତ୍ୱା ଯଜେତ୍ ପରାମ୍ ॥”

(ଘ) କାମେତି । କୁତୋ ଜନାତ୍ । ବାର୍ତ୍ତା ପ୍ରାପ୍ନୋତି ଶିଷଃ ।

(ଖ) କାମନ୍ଦକୀ । ଭାଲ ବାଛା ଭାଲ । ଆମାର ଏହିରୂପ ମେଲୋକ-
 ଜନକ କାର୍ଯ୍ୟଦ୍ୱାରା ତୁମି ଆମାର ପୂର୍ବେର ଶିଷ୍ଟା ସୌଦାମିନୀକେ ସ୍ମରଣ କରାଏସା
 ଦିସାଛ ।

(ଗ) ଅବଲୋକିତା । ଦେବି ! ମେହି ସୌଦାମିନୀ ଏଥମ ଆଶ୍ଚର୍ଯ୍ୟା ଗନ୍ତ-
 ମିହିର ପ୍ରଭାବ ଲାଭ କରିସା ଶ୍ରୀପର୍ବତେ କାପାଲିକେର ବ୍ରତ ଅବଲମ୍ବନ
 କରିସାଛେନ ।

(ଘ) କାମନ୍ଦକୀ । ଏ ସଂବାଦ କୋଥା ହିତେ ପାଏସାଛ ? ।

(୧) ସା ଦାଷିଂ ସୌଦାମିନୀଂ ଇତି ପାଠଃ ପୁସ୍ତକାନ୍ତରି ।

অব । অথি এথ গ্নরে মহাসমাণ্যদেসে করাল
চামুণ্ডা । (ঙ)

কাম । অস্তি ; যা কিল বিবিধজীবোপহারপ্রিয়তি
সাহসিকানাং প্রবাদঃ । (চ)

(ঙ) অস্তি অত্র নগরে মহাশ্মশানপ্রদেশে করাল চামুণ্ডা ।

(ঙ) অবেতি । করাল ভয়ঙ্করী । চামুণ্ডা চামুণ্ডাপ্রতিমা । চামুণ্ডামূর্ত্তিমা
কালিকাপুরাণে ষষ্টিতমাধ্যায়ে—

“নীলীত্পলদলশ্যামা চতুর্ভাঃসমন্বিতা ।
খড়াঙ্কং চন্দ্রহাসম্ভ বিধতী দক্ষিণে করে ॥
বামে চর্ম্মকপালম্ভ জর্জ্বাধীভাবতঃ পুনঃ ।
দধতী মুণ্ডমালাম্ভ ব্যাগ্রচর্ম্মধরাঙ্করা ॥
কৃশাঙ্কী দীর্ঘদংষ্ট্রা চ অতিদীর্ঘাতিভীষণা ।
লীলজিহ্বা নিম্বরক্তনয়না নাদধৈরবা ॥
কবন্ধবাহনাপীনবিস্তারশ্রবণাননা ।
এষা তারাহ্বয়া দেবী চামুণ্ডেতি চ কথ্যতে ॥”

(চ) কামেতি । বিবিধজীবোপহারপ্রিয়া নানাবিধপ্রাণিবলিদানিন সাধকানাং কাম-
দানাৎ প্রীতিকর্ত্বী । সাহসং মনুষ্যমারণং নরবলিরিতি যাবত্, তেন সংসৃষ্টা ইতি সাহসিকা-
স্তি ধাম্ । সাহসমাহ ব্যবহারতত্বে নারদঃ—

“মনুষ্যমারণং স্তি যং পরদারাভিমর্ষণম্ ।
পারুথ্যমনৃতম্ভৈব সাহসং পশুধা স্মৃতম্ ॥”

(ঙ) অবলোকিতা । এই নগরে মহাশ্মশানে করালানামে চামুণ্ডা
আছেন ।

(চ) কামন্দকী । আছেন ; যিনি নানাবিধ প্রাণিবলিদানের প্রিয়,
এইরূপ নরবলিদাতাদিগের প্রবাদ শুনা যায় ।

অথ । তহিঁ ক্বু সিরিপব্বদাদো আঅদস্স রত্তিবিহারিণো
 ণাদিদূরারস্সবাসিণো (১) সাধঅস্স মুগ্গধারিণো অঘোরঘট-
 ণামধেঅস্স অন্তেবাসিণো মহাপ্পহাভা কবালকুগ্গলা ণাম অণুসম্বং
 আঅচ্ছদি । তদো ইঅং পভত্তী । (ছ)

কাম । সর্ব্বং সৌদামিন্যাং সম্ভাব্যতে । (জ)

(ছ) তন্নিং খলু ত্রীপর্ব্বতাঙ্গতস্য রাবিবিহারিণী নাতিদূরারস্সবাসিনী সাধকস্য
 মুগ্গধারিণঃ অঘোরঘটনামধেয়স্য অন্তেবাসিনী মহাপ্রভাবা কপালকুগ্গলা নাম অনুসম্ব-
 মাগচ্ছতি । তত ইয়ং প্রব্রুতি ।

(জ) অবেতি । রাবিবিহারিণঃ দিবসে ধ্যানক্ৰিমিতীভূতা রাবী পর্যটনকারিণঃ ।
 মুগ্গধারিণঃ পানপাত্ররূপকপালধারিণঃ অঘোরী ভৈরবশিষ্যঃ তত্পূজার্থা ঘট
 যস্যে ত্যঘোরঘটস্ত্রানাকস্য । “কাপালিকাশু ঘট্যাননামানঃ সমুদাহতাঃ।” ইতি
 भरतीकेशरीरघटनेति नामेति बोध्यम् । अन्तेवासिनौ शिष्या । कपालं शिवोऽस्त्रि-
 कुण्डलं कर्णभूषणं यस्याः सा । सम्यायां सायंकाले इत्यनुसम्यां विभक्त्यर्थेऽव्ययीभावः ।
 तन्निं महाप्रभानप्रदेशे आगच्छतीत्यन्वयः । ततः कपालकुण्डलायाः सकाशात् इयं
 सौदामिनौसम्बन्धिनी प्रव्रुतिर्वात्ता प्राप्ति शेषः ।

(জ) কামেতি । বাৰ্ণামুপলভ্য অবলোকিতীকং সৌদামিন্যা আয়র্থ্যমন্মত্তিভিপ্রভাবা-
 দিকমঙ্কীকরোতি সর্ব্বমিতি । বাল্য এব তদুদয়মম্মমতাदर्शनादिति भावः ।

(ছ) অবলোকিতা । রাজিতে বিচরণকারী এবং নরকপালের
 পানপাত্রধারী অঘোরঘটনামে কোন সাধক ত্রীপর্ব্বত হইতে আসিয়া
 সেই মহাশ্মশানের অনতিদূরবর্তী বনমধ্যে বাস করিতেছেন ; মহাপ্রভাব-
 সম্পন্ন কপালকুণ্ডলানামে তাঁহার শিষ্যা সেই স্থানে সন্ধ্যাবেলায় আসিয়া
 থাকেন । তাঁহার নিকট সৌদামিনীর সংবাদ পাইয়াছি ।

(জ) কামন্দকী । সৌদামিনীতে সমস্তই সম্ভাবনা করা যায় ।

(১) ইদী ণাদিদূরসসাণবাসিণ ইতি পাঠভেদঃ ।

अव । अलं दाव एदिणा । भअवदि ! एसो वि सहअरो (१)
माहवस्स वालमित्तं मअरन्दो णाम णन्दणस्स वहिणीं मदअ-
न्तिआं जइ समुव्वहदि, तं वि माहवस्स दुदीअं पिअं (२)
होदि । (भ)

काम । नियुक्त्तैव तत्र मया प्रियसखी बुद्धरक्षिता (३) । (ज)

अव । सुविद्धिदं भअवदीए (४) । (ट)

(भ) अलं तावदेतेन । भगवति । एषोऽपि सहचरी माधवस्य बालमित्तं मकरन्दो नाम
नन्दनस्य भगिनीं मद्यन्तिकां यदि समुहहति, तदपि नाम माधवस्य द्वितीयं प्रियं भवति ।

(ट) सुविद्धितं भगवत्या ।

(भ) अवेति । एतेन अनुद्धे श्लविषयालोचनेन । बालमित्तम् आश्रयवात् सखा ।
मकरन्दः पुष्परसः तद्वत् लोभनीयत्वात् मकरन्दो नाम । मद्यन्तिकां रूपेण चिन्तोन्माद-
करणात् मद्यन्तिकानाम्नीम् । एकमात्मनो मालतीपरिणयनं द्वितीयं मकरन्दस्य
मद्यन्तिकापरिणयनम् ।

(ज) कामेति । तत्र विषये मकरन्दं प्रति मद्यन्तिकाया अनुरागजनकतद्गुण-
वर्षनादिकार्थं इत्यर्थः । बुद्धेन सुगतेन रक्षितेति बुद्धरक्षिता तदाख्या काचित् स्त्री ।

(ट) अवेति । भगवत्या भवत्या सुविद्धितं बुद्धिरक्षिताया नियोगेन साधु कृतम् ।
तस्या अतीवनैपुण्येन मकरन्दं प्रति मद्यन्तिकाया अनुरागस्यावश्यभावादिति भावः ।

(ख) अबलोकित्वा । ए प्रस्तावे प्रयोजनं नास्ति । माधवस्य बाल्या-
मथा ७ महत्तरं मेऽहं मकरन्दं यदि नन्दनेन भगिनीं मद्यन्तिकां विवाह-
करिते पात्रे, तत्र ताहा ७ माधवस्य द्वितीयं प्रीतिकरं कार्यं हरेत् ।

(५) कामन्दकौ । आभि मे विषये प्रियसखी बुद्धरक्षिताके नियुक्त-
करिग्याहै राधिग्याहि ।

(१) सीवि पासअरो इति पाठान्तरम् । (२) पिअं किदं इति क्वचित् पाठः ।

(३) मत्प्रियसखीति पाठभेदः । (४) किदं इत्यधिकः पाठः क्वचित् ।

কাম । বিচিন্ত্য । তদুচ্চিষ্ট, মাধবপ্রবৃত্তিমুপলভ্য মালতী-
মিব পশ্যাব: । ইত্যুমে উচ্চিষ্টত: । (ঠ)

কাম । বিচিন্ত্য । অত্যুদারপ্রকৃতির্মালতী, তন্নিপুণং নিসৃষ্টার্থ-
কল্পস্তন্দ্রয়িতব্য: । সর্বথা—(ড)

(ঠ) কামেতি । বিচিন্ত্য তত্কালৌনং কর্তব্যং বিভাব্য ।

(ড) কামেতি । বিচিন্ত্য মালত্যা বিধয়ে কর্তব্যং মনসা সমালীচ্য । অত্যুদারঃ
সুমহতী গমীরা প্রকৃতি: স্বভাবো যস্যা: সা । তত তস্মাত্, নিপুণং যথা স্যাস্থা ।
নিসৃষ্টার্থদ্বিত্যা দূতী বিশেষস্য কল্মষী রীতি: তন্দ্রয়িতব্য: প্রাধান্যে নাবলম্বনীয়: ময়েতি শ্রেষ্ঠ:
গমীরস্বভাবয়া মালত্যা স্বয়ং স্বাভিপ্রায়স্যা প্রকাশ্যত্বেন মিতার্থসন্দেহহারকাণ্যদূতী রীত্যব-
লম্বনস্য নিষ্ফলত্বাত্ নিসৃষ্টার্থস্যদূতীরীতিরিব প্রাধান্যে নাবলম্বনীয়া, সতি তু সম্ববে
দূত্যান্নরীতিরপীতি ভাব: । সর্ব্বথেষ্যস্য শ্লোকস্বাক্রিয়াভিরন্বয়: । দূতীমেদং তল্লক্ষণম্ভাছ
সাহিত্যদর্পণ—

“নিসৃষ্টার্থা মিতার্থা য তথা সন্দেহহারক: ।

কার্যপ্রেম্বস্তিধা দূতী দূত্বয়পি তথাবিধা: ॥

সমর্থীর্ভাবমুদ্রীয স্বয়ং বদতি চীত্বরম্ ।

‘সুশ্লিষ্ট’ কুরুতে কার্যং নিসৃষ্টার্থ’স্তু স স্মৃত: ॥

মিতার্থ’ভাবী কার্যস্য সিদ্ধিকারী মিতার্থ’ক: ।

যাবল্লাষিতসন্দেহহার: সন্দেহহারক: ॥”

(ট) অবলোকিতা । আপনি ভালই করিয়াছেন ।

(ঠ) কামন্দকৌ । (চিন্তা করিয়া) তবে উঠ, মাধবের সংবাদ
লইয়া মালতীর সঙ্গেই যাইয়া সাক্ষাৎ করি । (দুই জনই উঠিলেন)

(ড) কামন্দকৌ । (চিন্তা করিয়া) মালতী অত্যন্ত উদারস্বভাব ;
সুতরাং নিপুণভাবে প্রধানত: নিসৃষ্টার্থদূতীর রীতি অবলম্বন করিতে
হইবে ।

शरज्ज्योत्स्ना कान्तं कुमुदमिव तं नन्दयतु सा
सुजातं कल्याणी भवतु कृतकृत्यः स च युवा ।
वरीया-(१) नन्योन्यप्रगुणगुणनिर्माणनिपुणो
विधातुर्व्यापारः फलतु च मनोज्ञश्च भवतु ॥१६॥

इति निष्कान्ते ।

विष्कम्भकः । (२) (ठ)

शरज्ज्योत्स्नेति । सा कल्याणी मालती शरज्ज्योत्स्ना कान्तं मनोरमं कुमुदमिव तं
सुजातं सत्कुलीत्पत्रं कान्तं दयितं माधवं नन्दयतु सद्यवहारेण प्रीणयतु । स युवा माधवश्च
कृतकृत्यो मालतीलाभात् चरितार्थो भवतु । वरीयानुत्कृष्टः अन्योन्यप्रगुणाः नायकनायिकयोः
परस्परानुकूला ये गुणाः प्रणयानुवृत्तिप्रभृतयः तेषां निर्माणे सृष्टौ निपुणो दक्षः विधातुर्विधिः
व्यापारः योग्यधीजनक्रिया फलतु अतीवयोग्यथीरनयोर्मातलीमाधवधीर्योर्जनात् सार्थकी
भवतु । तथा मनोज्ञः गुणतारतम्याभाषाद्विषादाभावेन सर्वेषां प्रीतिप्रदी भवतु ।

अनीपमालङ्कारः । तथा ज्योत्स्ना कुमुदं नन्दयति, सा तु नन्दयतु इति विधि-
भेदात् “चिरं जीवतु ते मृतमार्कण्डेयमुनिर्यथे”ति साहित्यदर्पणोदाहृतवत् भयप्रक्रमतादोषः.
स च ‘शरज्ज्योत्स्नाभा सा कुमुदसदृशं नन्दयतु तम्’ इति पाठेन समाधेयः ।

श्रित्तरिणी वृत्तम् ॥१६॥

शरङ्कालेर ज्योत्स्ना येमन मनोहर कुमुदके प्रफुल्ल करे, सेइरूप
कल्याणी मालती, सद्यःशजात प्रियतम माधवके सर्कप्रकारे आनन्दित
करक एवं सेइ युवा माधवओ मालतीके नाड करिया कृतकार्य हडक,
आर परम्परेर अहूकूल गुण निर्माण करिते निपुण विधातार सेइ उङ्कृष्ट
योग्ययोजन व्यापार सर्कप्रकारे सफल ओ मनोहर हडक ॥१७॥

(उडयेर प्रस्थान ।)

(ठ) विष्कम्भक ।

(१) वरीयानिति पाठान्तरम् । (२) मिश्रविष्कम्भ इति पुस्तकान्तरे पाठः ।

ततः प्रविशति गृहीतचित्तफलकोपकरणः (१) कलहंसः ।

कल । कहिं दाणिं तुलिदमअरइअरूआवलेव-(२) विव्भमा-
वक्वित्तमालदीहिअअमाहप्यं णाहमाहवं पेक्विस्सं । परिक्रम्य ।
परिस्सन्तोहि, जाव इमस्सिं उज्जाणे मुहूत्तं विस्समिअ मअरन्द-
सहअरं गाहं माहवं पेक्विस्सं । इति प्रविश्योपविशति । (त)

(त) कञ्चिदानीं तुलितमकरध्वजरूपावलिपविभ्रमावच्छिन्नमालतीहृदयमाहात्म्या
नाथमाधवं प्रेक्षिष्ये । परिशान्तीऽपि, यावदिहोद्याने मुहूर्तं विश्रम्य मकरन्दसहचरं
नाथं माधवं प्रेक्षिष्ये ।

(ट) विष्केति । विष्कन्नाति विषयविशेषमुपचिपति सूचयतीति विष्कन्नाकः प्रबन्ध-
विशेषः । तथा च साहित्यदर्पणे—

“वृत्तवर्तिष्यमाणानां कथांशानां निदर्शकः ।

संचिप्रार्थन्तु विष्कन्नाच्चादावङ्गस्य दर्शितः ॥”

तथा चात्र विद्यापरिग्रहाय कामन्दक्यादीनामेकवावस्थानम्, भूरिवसुदेवरातयोरेपत्य-
सम्बन्धप्रतिज्ञा, नन्दनाथे राज्ञो मालतीयाचनम्, माधवाय मालतीं दातुं भूरिवसीः
कामन्दकौनियोग इत्यादीनां वृत्तकथांशानां निदर्शनम् । तथा कलहंसहस्तदत्तचित्तस्य
माधवान्तिके समुपस्थितिः, मदनोद्याने मालतीमाधवयोः परस्परसाक्षात्कारः, मदनिका-
मकरन्दथोरनुरागप्रवृत्तिरित्यादीनां वर्तिष्यमाणानां कथांशानां निदर्शनञ्च बोध्यम् । स चात्र
कामन्दकवलोकिताभ्यां मध्यमनौचपावाभ्यां सम्प्रयोजितत्वात् मिश्ररूपः । यथा दर्पणे—

“...स तु सङ्कीर्णो नीचमध्यमकल्पितः ।”

साहित्यदर्पणमते तु अङ्गमुखमिदम् । तल्लक्षणादिकन्तु तत्रैवानुसन्धेयम् ।

(त) कलेति । तुलितः सदृशीकृतः मकरध्वजस्य मदनस्य रूपावलिपः सौन्दर्याभि-

(तदनस्युर चित्रफलक लईया कलहंसैर प्रवेश ।)

(१) गृहीतचित्तकोपकरण इति पाठान्तरम् ।

(२) तुलिदमअरइआवलेव इति पाठः कुत्रचित् ।

ততঃ প্রবিশতি মকরন্দঃ । (ঘ)

মক । কথিতমবলোকিতয়া, মদনোদ্যানং গতো মাধব ইতি ।
 भवतु, तत्रैव गच्छामि । পরিকম্বাবলোক্য চ (১) । দিষ্ট্যা অয়ং বয়স্য
 इतं एवाभिवर्त्तते । নিরুপ্য । অস্য তু—(দ)

মানো যেন তাড়শেন বিশ্বমেণ বিলাসেন অবচ্চিতং নিরস্বং দুরীকৃতং মালতীহৃদয়স্য মাছাঙ্ক্যং
 মাছাঙ্ক্যপ্রযোজকীভূতং গান্ধীর্যং যেন তং তথীকৃতম্ । নাথঃ প্রমুঃ (মুনিব ইতি যস্য
 भाषा) स चाक्षी माधवर्थेति तम । परिश्रान्तोऽस्मि दूरादागमनेनेति शेषः । कलहंस-
 पाठ्येयमईमागधी भाषा । यथा दर्पणे—

“चेटानां राजपुत्राणां श्रिठिनां चार्द्धमागधी ।”

(ঘ) তত ইতি । “মকরন্দসহচরম্” ইত্যনেন তত্প্রবেশঃ সূচিতঃ । মকরন্দঃ পুণ্ডরসঃ
 तस्य तु माधवसाहचर्यं युक्तमेवेति मकरन्दनाम्नस्तात्पर्यम् ।

(দ) মক্বেতি । পরিকম্ব ক্রিয়ন্তং পদচ্ছেপং কৃৎবা । দিষ্ট্যেতি ততীযান্তপ্রতিরূপক-
 मन्वयं भाग्यर्थे । अस्य तु माधवस्य, श्लोकस्यगमनादिना अन्वयः ।

(ত) কলহংস । কামদেবের তুল্য সৌন্দর্য্যগর্ভ ও বিলাসঘারা
 যিনি মালতীর হৃদয়ের গান্ধীরাং দূর করিয়াছেন, সেই প্রভু মাধবকে
 কোথায় দেখিতে পাইব । (পাদচারণ করিয়া) পরিশ্রান্ত হইয়া
 পড়িয়াছি ; সুতরাং এই উচ্চানে কিছুকাল বিশ্রাম করিয়া পরে মকরন্দের
 সহিত প্রভু মাধবকে দেখিব । (এই বলিয়া উচ্চানে প্রবেশপূর্বক উপ-
 বেশন করিল) ।

(থ) (তাহার পর মকরন্দের প্রবেশ ।)

(দ) মকরন্দ । অবলোকিতা বলিয়াছে যে, মাধব মদনোদ্যানে
 গিয়াছেন । যাহা হউক, সেইখানেই বাই । (পাদচারণপূর্বক দর্শন

(১) इह च इत्यपि पाठः ।

गमनमलसं शून्या दृष्टिः, शरीरमसौष्ठवं
 श्रसितमधिकं, किं न्वेतत् स्यात्, किमन्यदितोऽथवा (१) ।
 भ्रमति भुवने कन्दर्पाज्ञा विकारि च यौवनं,
 ललितमधुरा-(२) स्ते ते भावाः क्षिपन्ति च धीरताम् ॥१७॥

गमनमिति । गमनम् अलसं लक्ष्याभावादनिच्छापूर्वकत्वेन जडं मन्यरम् । दृष्टिः
 अवलीकनं शून्या चिन्ताविशेषण विषयविशेषपरिच्छेदाभावात् निष्फला । शरीरम् असौष्ठवम्
 अङ्गसंस्काराद्यभावादागन्तुकसौन्दर्यरहितम् । श्रसितं श्वासः अधिकं स्वाभाविकादति-
 रिक्तम् एतदलसगमनादिकं किं कथं स्यात् । नुशब्दो वितर्कः । इति वितर्कयन् स्वय-
 मेवावधारयति किमन्यदिति । अथवा इतो वक्ष्यमाणकारणादन्यत् किम् अलसगमनादिः
 कारणं स्यात् अपि तु किमपि नेत्यर्थः । किं तत् कारणमित्याह—भ्रमतीति । भुवने
 जगति सर्वान् जनान् प्रतीत्यर्थः, कन्दर्पस्य आज्ञा आसक्त्यादेशः भ्रमति अप्रतिहता
 सती विजृम्भते । इतश्च यौवनं विकारि मनीविकारजननशीलम् । तथा ललितमधुराः
 कीमलसुन्दराः, ते ते प्रसिद्धाः, भावाः चन्द्रचन्दनमलयमारुतोपवनादयः पदार्थाः धीरतां
 स्वाभाविकधैर्यं क्षिपन्ति निरस्यन्ति । स्वाभाविकयौवनमलयमारुताद्युद्दीपनेन च कन्दर्पा-
 वैश्वशब्दादस्य अलसगमनादिकं जातं न पुनरन्यकारणादिति भावः ।

अत्रैकं वितर्कं प्रति अलसगमनादीनामनेककारणानामुक्तत्वादेकः समुच्चयोऽलङ्कारः,
 पूर्वोक्त्वा प्रति च कन्दर्पाज्ञादीनां वयाणां कारणानामुक्तत्वात् द्वितीयः समुच्चय इत्यनयो-
 र्मिथो नैरपेक्ष्यात् संसृष्टिः । तथा किं न्वेतत् स्यादित्यत्र दुःश्रवत्वदीपः 'स्यादितत्
 किम्' इति पाठे तु तत्समाधानम् । आलस्य-चिन्ता स्वानिरूपाम्यभिचारिभावा अनुसन्धेयाः ।
 इदञ्च नर्ष्यश्लोटाख्यं कौशिकीवृत्तेरङ्गम्—“नर्ष्यश्लोटी भावलेयैः सूचितात्परश्री मत” इति
 साहित्यदर्पणीतिः ।

कविश्या) भाग्यवशतः वयश्च माधव एहै दिक्केहै एहै आगितेछेन ।
 (निपूणभावे देखिया)

(१) किमन्यदितोऽथवा इति पाठभेदः । (२) प्रकृतमधुरा इति पाठान्तरम् ।

ততঃ প্রবিশন্তি যথানির্দিষ্টরূপী (১) মাধবঃ । (ঘ)

মাধবঃ । স্বগতম্ । (ন)

তামিন্দুসুন্দরমুখীং সুচিরং বিভাষ্য

চেতঃ কথং কথমপি ব্যপবর্ত্ততে মে ।

লজ্জাং বিজিত্য, বিনয়ং বিনিবার্য্য, ধৈর্য্য-

মুন্নত্থ, মন্যরবিক্রমকাণ্ড এব ॥১৮॥

“পুরুষাণামনীচানাং সংস্কৃতং স্যাৎ ক্রতাत्मना”মিতি দর্পণীকীরস্য মাধবস্য চ সংস্কৃতং পাঠ্যম্ ।

ছরিশীতম্—“ন স মরসলাগঃ ষড়্ বদৈর্হয়ৈর্ছরিশী মতে”তি লক্ষণাত্ ॥১৩॥

(ঘ) দ্বিত্যা ইत्याদিনা সূচিতং মাধবপ্রবেশমাহ তত ইতি । যথানির্দিষ্টম্ অলস-গমনাদিবিশিষ্টং রূপমাক্রুতির্থস্য সঃ । বসন্তকাল ইত্যং স্বরূপতী যুবল্যুন্মাদকরী সৌমনীয়শ্চেতি মাধবনামস্মাত্পর্য্যম্ ।

(ন) মাধব ইতি । স্বগতম্ অন্বৈ রশ্মাভ্যমস্কুটমিতি যাবত্, আহঁতি ক্রিয়াবিশিষণ-মেতন্ । স্বগতলক্ষণং যথা সাহিত্যদর্পণে—

“অশ্রাব্যং ত্বলু যত্বলু তদ্বিহ স্বগতং মতম্ ।”

তামিতি । ইন্দুসুন্দরমুখীং চন্দ্রবন্দনীছরবদনাং তাং মালতীং সুচিরং বহুসময়ং যাবত্ বয়স্কোর ধীরে ধীরে গমন, শূণ্ড দৃষ্টি, শরীরে সৌষ্ঠব নাই, অতিরিক্ত শ্বাস, এ সকল হইতেছে কেন? অথবা ইহা ছাড়া অগ্র কি হইবে । কামদেবের আদেশ সমস্ত জগতে বিচরণ করিয়া থাকে, যৌবনও বিকার-জনক এবং কোমল ও মধুর চন্দ্রচন্দনপ্রভৃতি সেই সেই প্রসিদ্ধ পদার্থ-গুলিও ধৈর্য্য নষ্ট করে ॥১৭॥

(ঘ) (তাহার পর নির্দিষ্টরূপে মাধবের প্রবেশ ।)

(ন) মাধব । (স্বগত)

(১) যথানির্দিষ্ট ইতি ক্বচিৎ পাঠঃ ।

ଆଶ୍ଚର୍ଯ୍ୟମ୍, *

ଯଦ୍ଦିକ୍ଷୟସ୍ତିମିତମସ୍ତମିତାନ୍ୟଭାବ-

ମାନନ୍ଦମନ୍ଦମନ୍ତତପ୍ତବନାଦିବାଭୂତ ।

ତତ୍ସନ୍ନିଧୌ, ତଦଧୁନା ହୃଦୟଂ ମଦୀୟ-

ମଜ୍ଜାରତ୍ତୁମ୍ବିତମିବ व्यथमानमास्ते ॥୧୮॥

ବିଭାବ୍ୟ ବିଚିନ୍ତ୍ୟ ବର୍ତ୍ତମାନଂ ମେ ମମ ଚିତ୍ତଃ ମନଃ କର୍ତ୍ତୃଂ ଅକାଞ୍ଚ ଏବଂ ସହସୈବ ମନ୍ୟରୋ ମନ୍ଦଃ
ବିବେକଃ କର୍ତ୍ତବ୍ୟାକର୍ତ୍ତବ୍ୟଜ୍ଞାନଂ ଯସ୍ୟ ତତ୍ ମନ୍ୟରବିବେକଂ ସତ୍ ଲଜ୍ଜାଂ ବିଜିତ୍ୟ ନିରସ୍ୟ, ବିନୟଂ
ପରକନ୍ୟାୟାଂ ସହସାସକ୍ତିର୍ନ ବିଧେୟତାଢ଼ଶ୍ଚିଂ ଶିକ୍ଷାଂ ବିନିବାର୍ଯ୍ୟ ଦୂରୀକୃତ୍ୟ, ତଥା ଧୈର୍ଯ୍ୟଂ ସ୍ବାଭାବିକୈଃ
ଧୌରତାମ୍ ଓନ୍ମଥ୍ୟ ବିହାୟ କଥଂ କଥମପି କେନଚିତ୍ କେନଚିଦପି ପ୍ରକାରେଣ ଅତିକଟେଜ୍ଜେତ୍ୟର୍ଥଃ
ବ୍ୟପବର୍ତ୍ତନ୍ତି ତତ୍ତ୍ବାବନାତଃ ପ୍ରଥାବର୍ତ୍ତନ୍ତି । ମାଳତ୍ୟାମତୀବାସକ୍ତଂ ମମ ଚିତ୍ତମିତି ଭାବଃ ।

ଏବଂ ଇନ୍ଦୁସୁନ୍ଦରମୁଖୌମିତି ଲୁମ୍ପୀପମାଞ୍ଚେ କାନୁପ୍ରାସଧୀରୀକାନ୍ୟାନୁପ୍ରବେଶରୂପଃ ସଞ୍ଜରଃ “ସଂସାର-
ଧ୍ମାନାବିଧ୍ବଂ ସଂ” ଇତି ଦର୍ପଂ ଶୋଦାହତରୂପକାନୁପ୍ରାସଧୀରିବ ।

“ଦରବକ୍ତ୍ରେ ଚ ମନ୍ୟରଃ” ଇତି ତ୍ରିକାଞ୍ଚଶ୍ଳେଷଃ । “ବିନୟଃ ଶିକ୍ଷାପ୍ରଣତ୍ୟୌର୍ବିନୟା ତୁ ବନୌଷଧୀ ।”
ଇତି ହିମଚନ୍ଦ୍ରଃ ।

ବସନ୍ତତିଳକା ଉତ୍ତମ୍ ॥୧୮॥

* ଆଶ୍ଚର୍ଯ୍ୟଂ ମମ ମନସୀଽବସ୍ଥାବୈ ବ୍ରନ୍ଧମିତି ଶ୍ଳେଷଃ ।

କିନ୍ତୁଦିତ୍ୟାହଃ ଯଦ୍ଦିକ୍ଷୟେତି । ଯତ୍ ମଦୀୟଂ ହୃଦୟଂ ମନଃ କର୍ତ୍ତୃଂ, ତସ୍ୟାଂ ମାଳତ୍ୟାଃ ସନ୍ନିଧୌ
ବିକ୍ଷୟସ୍ତିମିତମ୍ ଅଲୌକିକମିଦଂ ରୂପଂ ଲାବଣ୍ୟେଞ୍ଚ ଇତ୍ୟାଶ୍ଚର୍ଯ୍ୟବସାତ୍ କ୍ଷତ୍ବଂ ତଥା ଅସ୍ତମିତଃ ଲୌପଂ
ପ୍ରାମଃ ଅନୁପସ୍ଥିତଃ ଅନ୍ୟଃ ମାଳତୀବ୍ୟତିରିକ୍ତଃ ଭାବଃ ପଦାର୍ଥଂ ଯଦ୍ଦିକ୍ଷନ୍ ତତ୍ । ତଥା ଅମୃତପ୍ତବନା-

ଚକ୍ରତୁଲ୍ୟା ମନୋହରବଦନା ମାଳତୀକେ ବହୁକାଳ ଯାବଂ ଚିନ୍ତା କରିୟା
ଆମାର ଚିନ୍ତା ସହସାହି ମନ୍ଦବିବେକ ଇହୈୟା, ଲଜ୍ଜାକେ ଜୟ କରିୟା, ଶିକ୍ଷାର
ବନ୍ଧନ ଛିନ୍ନ କରିୟା ଏବଂ ଦୈର୍ଘ୍ୟ ନଷ୍ଟ କରିୟା ଅତି କଷ୍ଟେ ତଥା ଇହିତେ ଫିରିୟା
ଆସିୟାଛେ ॥୧୮॥

* ଆମାର ମନେର ଅବସ୍ଥାଦୈବ୍ୟା କି ଆଶ୍ଚର୍ଯ୍ୟ !

मक । सखे ! माधव ! इत इतः (१) । (प)

माधवः । परिक्रम्य । कथं ? प्रियवयस्यो मम मकरन्दः (२) । (फ)

दिव पीयूषे सन्तरणादिव द्वेतीः आनन्देन मालतीदर्शनजनितसुखेन मन्दं जङ्गं विषयान्तर-
परिच्छेदासमर्थम् अभूत् । अधुना तद्वियोगकाले तत् हृदयम् अङ्गारेण अग्निसेतकाष्टेन
चुम्बितमिव संयुक्तमिव सत् व्यथमानं सन्तापीपेतम् आस्ते वर्धते । अतएव मालत्याः
संयोगवियोगयोरानन्दसन्तापानुभवात् हृदयस्य विषममवस्थाहयमाश्चर्यमेवेति भावः । प्रियायाः
संयोगवियोगाभ्यामानन्दसन्तापयोः प्रसङ्गत्वेऽपि माधवस्य प्राथमिकत्वादाश्चर्यज्ञानमिति
बोध्यम् ।

अवानन्दव्यथयोर्विद्वेषयोः सङ्घटनया विषमालङ्कारः, तथा अमृतप्लवनादिवेति वाच्या
भावाभिमानिनी क्रियारूपहेतूत्प्रेक्षा, अङ्गारचुम्बितमिवेति तु तादृशी क्रियास्वरूपीत्प्रेक्षा
इत्येतेषामङ्गाङ्गिभावेन सङ्करः । तत्सन्निधावित्यस्य द्वितीयाहंगतत्वेऽपि पदद्वयात्मकत्वात्
न अर्हान्तरैकपदतादीषः । अस्मिन् श्लोकद्वये नायकहृदये नायिकानुरागरूपवैजीपन्यासादुप-
क्षेपी नाम सुखसन्धेरङ्गम् । यथा भरतः—

“वैजन्यास उपक्षेपः ।”

वसन्ततिलका वृत्तम् ॥१८॥

(प) मकेति । आत्मानमपश्यन् विमलस्कन् माधवमवलोक्याभिमुखीकरणाय
सन्धीधयति सखे इति । इत इतः अस्यामस्यां दिशि आगच्छेति शेषः ।

आमार ये मन, मालतीर निकटे बिम्बवशतः स्तब्ध हईया पड़ियाछिल,
अग्र पदार्थेर भावना शृंग हईया गियाछिल एवं अमृतमागरे मसुरग
करियाई येन आनन्दे जड़ीभूत हईयाछिल ; एथन सेई मन अग्रिमग काष्ठ
सङ्गिष्ठे हईयाई येन मसुष्ठ हईतेछे ॥१२॥

(प) मकरन्द । सखे ! माधव ! এই দিক্, এই দিক্ এস ।

(१) मकरन्दः । उपसृत्य । सखे ! माधव ! इत इतः ललाटनूपकपति
घर्षांशुः । तदस्मिन्नुद्यानि मुहूर्त्तमुपविशावः । उभौ परिक्रामतः । इति पाठान्तरम् ।

(२) चिह्नितः पाठः पुस्तकान्तरे न दृश्यते ।

ମକ । ଚପଳ୍ୟ । ସଖି ! ଲଲାଟନ୍ତପତ୍ତପତି ଘର୍ମାଂଶୁ: (୧) ।
ତଦସ୍ମିନ୍ ଉଦ୍ୟାନେ ମୁଢ଼ୁତ୍ତମୁପବିଶାବ: । (ବ)

ମାଧବ: । ଯଥା ପ୍ରିୟବୟସ୍ୟାୟ ରୋଚତେ (୨) । ଇନ୍ଦୁଭାବପବିଶତ: ।

କଳ । ଝଞ୍ଜ । କର୍ଧଂ ମନ୍ଦ୍ରନ୍ଦସହନ୍ଦ୍ରୋ ଝମଂ ଏବ୍ଵ ବାଲବଉଲୁ-
ଜ୍ଞାଞ୍ଵଂ (୩) ଅଲଢ଼ୁରେଦି ମାହବୋ । ତା ଦଂଶେମି ମନ୍ଦ୍ରଣବିନ୍ଦ୍ରଣାଶ୍ଵିଜ୍ଞ-
ମାଞ୍ଵମାଲଦୋଲୋନ୍ଦ୍ରଣସୁହାବହଂ ଅତ୍ତଞ୍ଵୋ ସେ ପଢ଼ିଚ୍ଚଢ଼ନ୍ଦ୍ରଂ । ଅହବା
ମୁଢ଼ୁତ୍ତଂ ବିସ୍ତ୍ରାମସୋକ୍ତଂ ଦାବ ଅଞ୍ଵହୋଦୁ । (ଭ)

(ଖ) କର୍ଧଂ ମକରନ୍ଦସହଚର ଝଡ଼ମେବ ବାଲବକୁଲୋଦ୍ୟାନମଲଢ଼ୁରୋତି ମାଧବ: । ତଢ଼ୁଶ୍ୟାମି
ମଦନବେଦନାଶ୍ଵିଦ୍ୟମାନମାଳତୀଲୋଚନସୁହାବହମ୍ ଆତ୍ମନୋଽସ୍ୟ ପ୍ରତିଚ୍ଚନ୍ଦକମ୍ । ଅଥବା ମୁଢ଼ୁତ୍ତଂ
ବିନ୍ଦ୍ରାମଶୌଷ୍ଠ୍ୟଂ ତାବଦନୁଭବତୁ ।

(ଫ) ମାଧବ ଝତି । କର୍ଧମିତି ଝର୍ଧାଧକମବ୍ୟୟମ୍ । ତଥା ଚ ମେଦିନୀ—“କର୍ଧଂ ଝର୍ଧେ ଚ
ଗର୍ଧାୟାଂ ପ୍ରକାରାଧେ ଚ ସନ୍ଧ୍ରମେ । ପନ୍ଦ୍ରେ ସନ୍ଧ୍ରାବନାୟାଚ୍ଚ ।”

(ବ) ମକୋତି । ଲଲାଟଂ ତପତୀତି ଲଲାଟନ୍ତପ: “ଲଲାଟେ ତପ” ଝତି ତପତେ: ଶ୍ଵଶ୍ଵ ।
ଆକାଶମଧ୍ୟବର୍ତ୍ତୀତ୍ୟର୍ଥଃ, ଘର୍ମାଂଶୁ: ସୂର୍ଯ୍ୟ: । ମୁଢ଼ୁତ୍ତଂ କିୟନ୍ତଂ କାଳମିତି ତାତ୍ପର୍ଥ୍ୟମ୍ ।

(ଫ) ମାଧବ । (କତିପୟ ପଦଞ୍ଵେପ କରିୟା) କେ ? ଆମାର ପ୍ରିୟ
ସଖା ମକରନ୍ଦ ? ।

(ବ) ମକରନ୍ଦ । (ମାଧବେର ନିକଟେ ସାହିୟା) ବୟଶ୍ଚ ! ଆକାଶେର
ମଧ୍ୟବର୍ତ୍ତୀ ସୂର୍ଯ୍ୟ ବଢ଼ି ସନ୍ଧ୍ରାପ ଜନ୍ମାହିତେଛେନ । ଅତଏବ (ଆଇସ) ଆମରା
ଏହି ଉତ୍ତାନେ କିଛିକାଳ ଉପବେଶନ କରି ।

ମାଧବ । ପ୍ରିୟ ବୟଶ୍ଚେର ସାହା ଅଭିକ୍ଵଚି । (ଏହି ବନିୟା ଉତ୍ତୟେ ଉପ-
ବେଶନ କରିଲେନ) ।

(୧) ତପନ ଝତି ପାଠମେଦ: । (୨) ବିଜ୍ଞିତ: ପାଠ: ପୁଲକାନ୍ଦରି ନ ଢ଼ୁଶ୍ଵତେ ।

(୩) ବାଲୁଜ୍ଞାଞ୍ଵଂ ଝତି ପାଠ: ପୁଲକାନ୍ଦରି ।

मक । तदस्यैव तावदुच्छसितकुसुमकेसरकषायशीतला-
मोदवासितोद्यानस्य काञ्चनपादपस्थाधस्तादुपविशावः । (म)

उभौ । तथा कुरुतः ।

मक । वयस्य ! माधव ! अद्यैव तावत् (१) सकल-
नगराङ्गनाजनप्रवर्त्तितमहोत्सवाभिराममदनोद्यान-(२) यात्रा-

(म) कलेति । बालं नूतनं वकुलीद्यानं वकुलीपवनम्, अलङ्करीति आत्मन
उपस्थित्या शोभयति । मदनवेदनया कामपीडया खिद्यमाना पीडयमाना या मालती
तस्या लोचनसुखावहं नेत्रप्रोतिकरम् । अस्य माधवस्य प्रतिच्छन्दकं चिद्विदप्रतिमूर्त्तिं
मुहूर्त्तं विश्रामसौख्यमनुभवतु, पश्चाद्दर्शयिष्यामीति भावः ।

(न) मकेति । उच्छसितानां प्रस्फुटितानां कुसुमानां ये केसराः किञ्चत्काः तैः
कषायः सुरभिः शीतलस्य य आमीदी गन्धः, तेन वासितं सुरभीकृतम् उद्यानम् उपवनं येन
तस्य तथोक्तस्य ।

(य) मकेति । सकलैर्नगराङ्गनाजनैः नगरवासिभिः स्त्रीलोकैः प्रवर्त्तितः अनुष्ठितः यो
महोत्सवः तेन अभिरामं पताकातीरणादिसन्निवेशैः सुन्दरं यत् मदनोद्यानं तस्मिन् यात्राया

(भ) कलहंसम् । (दर्शन करिया) मकरन्देण सहित प्रभू माधव एहि
नूतन वकुल उद्यानकेहि अलङ्कृत करिंतेछेन । अतएव कामवेदना परि-
पीडित मालतीर नयनसूथकर उहार निजेर प्रतिमूर्त्तिथानिके देखाई ।
अथवा किछुकाल विश्रामसूथ अनुभव करुन ।

(म) मकरन्द । एहि काकनवृक्षटी प्रस्फुटित कुसुमकेसरेण मनोहर
उ शीतल गन्धे समग्र उद्यानटीके अङ्गकि करिया तुलियाछे ; अतएव
आईस, उहारई तले उपवेशन करि ।

(उभयेई ताहा करिलेन ।)

(य) मकरन्द । मथे ! माधव ! समस्त पुरवासिनी रमणीगणेर

(१) कञ्चिन्मिन् पुस्तके अत्र पाठो नास्ति । (२) कामदेवीद्यान इति पाठमेवः ।

प्रतिनिवृत्तमन्यादृशमिव (१) भवन्तमवधारयामि । अपि-
त्वमवतोर्णोऽसि रतिरमणबाणगोचरताम् ? (२) । (य)

माधवः । लज्जयाऽधीमुखस्तिष्ठति (३) ।

मक । विहस्य । तत् किमवनतमुग्धमुखपुण्डरीकस्तिष्ठसि
(४) ? । पश्य—(र)

गमनात् प्रतिनिवृत्तं विरतम्, अतएव अन्यादृशमिव पूर्व्वतो विलक्षणमिव । अवधारयामि
सम्भावयामि । अपिशब्दः प्रथ्नी । रतिरमणबाणगोचरतां कामबाणलक्ष्यताम् । अवतोर्णो-
ऽसि गतोऽसि । तस्यैव सम्भावनाधिक्यादिति भावः ।

(र) मकिति । लज्जया माधवस्याधीवदनतादर्शनात् कामाविश एवायमिति निश्चयेन
कौतुकीदयात् विहस्येत्युक्तम् । “मधुरस्वरं विहसित”मिति विहसितलक्षणम् । अवनतं
मुग्धं सुन्दरं मुखपुण्डरीकं वदनसिताम्भोजं यस्य सः । विद्योगवशात् अततया मुखस्य
सिताम्भोजसादृशमिति बोध्यम् । कामाविशवशेनात्मनो लघुतयावमाननामाशङ्क्य तामपनेतु-
माह पश्येति ।

अनुष्ठित महोत्सवे मदनोछानटी मनोहर हईयाछे, सेथाने याईया
फिरिया आसिबार पर अछई तोनाके येन अछरूप मने करितेछि ;
सूतरां तूमि कि कामबाणेर लक्ष्य हईया पड़ियाछ ? ।

माधव । (लज्जाय अधोवदन हईया रहिलेन ।)

(र) मकरन्द । (हाश्च करिया) सथे ! तवे मनोहर मुखपद्म
अवनत करिया रहिले केन ? देख—

(१) क्वचित् इवशब्दो नास्ति ।

(२) अपि नाम मनागवतोर्णोऽसि रतिरमणबाणगोचरमिति पाठान्तरम् ।

(३) माधवः सलज्जमधीमुखस्तिष्ठतीति पाठोऽपि दृश्यते ।

(४) किमवनतमुग्धमुखपुण्डरीकः स्थितोऽस्येति भिन्नः पाठः ।

अन्येषु जन्तुषु रजस्तमसावृतेषु (१)

विश्वस्य धातरि समः परमेश्वरे च ।

सोऽयं प्रसिद्धविभवः खलु चित्तजन्मा

मा लज्जया तव कथञ्चिदपद्भुतिर्भूत् ॥२०॥

अन्येष्विति । रजस्तमसा रजोगुणेन तमोगुणेन च आवृतेषु प्राधान्येनाधिष्ठितेषु अन्येषु विधादृष्टव्यतिरिक्तेषु जन्तुषु प्राणिषु मनुष्यपश्यादिषु तथा विश्वस्य धातरि जगतः सृष्टरि ब्रह्मणि तथा परमेश्वरे अणिमादिमहेश्वर्यर्थशालिनि महादेवे च समः समानप्रभावः, स प्रसिद्धः अयम् उल्लिख्यमानः चित्तजन्मा मनोजः कामः, प्रसिद्धः विभवः अप्रतिहतत्वमत्तारूपमैश्वर्यं यस्य स प्रसिद्धविभवः खलु निश्चितम् । मनुष्यपशुपक्ष्यादीनां का कथा, काम-प्रभावात् स्वयं ब्रह्मा स्वकन्यां चकमे, महेश्वरीऽपि ध्यानहीनी मीहिनीमूर्च्छिदर्शनेन विह्वलश्च अभूव, सुतरां तदावेशवशात् लघुत्वेनात्मन्यवज्ञा त्वया सामान्यमानवेन न करणीयेति भावः । सत्यमेतत्, किन्तु लज्जया स्वावस्थां विवरीतुं न शक्नोमीति चेत् तवाह मेति । लज्जया कथञ्चिदप्यापि तव अपद्भुतिः आत्मनोऽवस्थागोपनं माभूत् न भवतु । वयस्यस्यात्म-निर्विशेषत्वात् सति सम्भवे प्रतीकारावश्यभावाच्चेति भावः ।

अत्र यतः समः, अतः प्रसिद्धविभव इति परवाक्यार्थं प्रति पूर्ववाक्यार्थस्य हेतुत्वात् काव्यलिङ्गमलङ्कारः ।

प्राधान्येन रजसावृता मनुष्याः । तथा च सांख्यसूत्रम्—“मध्ये रजोविशाला ।” प्राधान्येन तमसावृतास्त्रिगुणातयः पश्यादयः । तथा च श्रीमद्भागवते—“अविदी भूरितमसो प्राणजा ह्यवेदिनः ।”

सात्त्विकेषु मदनप्रभावनिरासार्थं रजस्तमसावृतेष्वित्युक्तम् । तथा च भगवद्गीतायाम्—“काम एष क्रोध एष रजोगुणसमुद्भवः ।”

रजसायुक्तं तम इति रजस्तमः शाकपार्थिवादित्वान्मध्यपदलोपी समासः ।

वसन्ततिलका वृत्तम् ॥२०॥

(१) अन्येषु जन्तुषु च यस्तमसावृतेष्वित्यपि पाठः ।

মাধবঃ । বয়স্য ! কিং ন কথयामি, শ্রুयताम्—गतोऽह-
मवलोकिताजनितकौतुकः कामदेवायतनम् । तत्र च (१)
इतस्ततः परिक्रम्यावलोक्य च (२) परिश्रमादुल्लसितमदिरामोद-
मधुर-(३)-परिमलाकृष्टसकलमिलदलिपटलसङ्कुलाकुलितवकुला-
वलीमनीहराभरण-(४) रमणीयस्याङ्गनभुवो बालवकुलस्यालबाल-
परिसरे स्थितः । (ल)

(ल) माधব इति । अवलोकितया तदाख्यया कामन्दकौशिक्या जनितं कौतुकं
'मदनोद्याने मालती गमिष्यति तव साक्षात्कारो भविष्यति' इत्यं कौतूहलं यस्य सः ।
पूर्वविक्षम्बके सूचितमेतत् । कामदेवायतनं मदनोद्यानम् । उल्लसितः प्रसृतः यी
मदिरामोदवत् सुरासौरभवत् मधुरो मनीहरः परिमलः पवनविमर्द्जनिताकुसुमगन्धः
तेन आकृष्टं समीपमानौतं यत् सकलं सर्वविधं मिलदलीनां सम्मिलितधमराणां पटलं
समूहः, तेन सङ्कुला व्याप्ता आकुलिता इतस्ततो विचित्रीकृता च या वकुलावली वकुल-
कुसुमश्रेणी, सेव मनीहरम् आभरणं तेन रमणीयस्य, अङ्गने भवतीति अङ्गनभूक्तस्य
अलरदेशीत्पन्नस्य बालवकुलस्य नवीनवकुलश्रेण्यश्च अलबालपरिसरे मूलस्यजलाधारसमीपे
परिश्रमात् अध्वगमनश्रमात् स्थितः विश्रामार्थं मुपविष्टः ।

রঞ্জোগুণ এবং তমোগুণ-আবৃত অশ্রু প্রাণী, এমন কি জগতের সৃষ্টি
কর্তা ব্রহ্মা এবং মহেশ্বর ; ইহাদের প্রতি যাহার প্রভাব সমান, ইনি সেই
প্রসিদ্ধপ্রভাব কামদেব ; স্ততরাং লজ্জাবশতঃ তোমার একটুও যেন
নিজের অবস্থা গোপন করা না হয় ॥২০॥

(ল) মাধব । সখে ! বলিব না কেন, শুন—অবলোকিতা আমার
কৌতূহল জন্মাইয়া দিয়াছিল, তাই আমি মদনোদ্ভানে গিয়াছিলাম ।
সেখানে ইতস্ততঃ পরিলম্বণ ও বনশোভা দর্শন করিয়া পরিশ্রান্ত হইয়া

(১) ক্ৰচ্চিত্ তত্র চেতি নাস্তি । (২) অবলোক্যেতি চ ক্ৰচ্চিত্র দৃশ্যতে ।

(৩) মধুরমদিরামীদেতি পাঠান্নরম্ । (৪) মনীহরাভরণস্য ইতি পাঠমেদঃ ।

तत्र च (१) यदृच्छ्या निरन्तरनिपतितानि (२) कुसुमान्यादाय विदग्धरचनामनोहरां स्रजमभिनिर्मातुमारब्धवानस्मि । (व)

अनन्तरञ्च सञ्चारिणीव देवस्य मकरकेतो-(३) जंगद्विजय-वैजयन्तिका, निर्गत्य गर्भभवनादुज्ज्वलविदग्ध-मुग्ध-बाल(४)नेपथ्य-विरचनाविभावितकुमारीभावा महानुभावप्रकृतिरत्युदारपरिजना कापि तत्रैवागतवती (५) । (श)

(व) तव चेति । यदृच्छ्या स्वीच्छ्या उद्दिश्यविशेषाभाविनेत्यर्थः । निरन्तर-निपतितानि पतित्वा घनभावेन स्थितानीत्यर्थः । विदग्धरचनया निपुणग्रथनेन मनोहरां रम्यां स्रजं मालाम् ।

(श) अनन्तरञ्चेति । सञ्चारिणीव गमनशीलिव । मकरकेतोः कामस्य । जग-पडियाछिलाम ; स्रतरां सेहै वनभूमिते समुपन्न नूतन एकटी बकुलवृक्षेर आलबालेर निकटे विश्रामेर निमित्त उपवेशन करियाछिलाम ; मद्यगक्षेर ग्राय मधुर पुष्पगक्ष चारिदिके छुड़ाइया पडियाछिल, ताहाते आकृष्टे हईया असंथ्य भ्रमरगण सम्मिलित हईया सेहै बकुलपुष्पसमुहेर उपरे पडिया-छिल ; सेहै पुष्पसमुहूरुप अलक्षारे बकुलवृक्षटी वडई सुन्दर देखाइयाछिल ।

(व) सेहै बकुलगाछेर तलाय घन घन असंथ्य बकुलफूल आपना आपनि पडिया रहियाछिल ; आमि सेहै फूलगुलिके कुड़ाइया लईया एकटी माला तैयार करिते आरञ्ज करियाछिलाम, नैनपुण्यसहकारे गांथिते थाकाय ताहा वडई सुन्दर हईतेछिल ।

(१) तस्य चेति भिन्नः पाठः । (२) विकसितानीत्यधिकः पाठः पुस्तकान्तरे ।

(३) देवस्य सञ्चारिणी मकरकेतनस्य, ईदृशः पाठः कुत्रचित् ।

(४) क्वचित् बालग्रन्थी नास्ति । (५) तत एवागतवतीति कुत्रचित् पाठः ।

সা রামণীয়কনিধেরধি দেবতা বা

সৌন্দর্যসারসমুদায়নিকিতনং বা ।

তস্যা: সখি ! নিয়তমিন্দুসুধামৃণাল-

জ্যোত্স্বাদি কারণমভূত্বদনস্ব বেধা: ॥২১॥

হিজয়বৈজয়নিকা ভুবনজয়সূচকপতাকা । গর্ভমবনাত্ গৃহমধ্যাত্ । উজ্জ্বলং যত্
বিদগ্ধং নিপুণং মুগ্ধং মনোহরং বালনেপথ্যং শিশুচিতবেশঃ তস্য রচনয়া বিধানেন বিভাবিতঃ
সূচিতঃ কুমারীভাবঃ অবিবাহিতাবস্থা যস্যা: সা, মদ্যানুভাবপ্রকৃতি: অতিগমীরস্বভাবা,
অল্যদার: অতীবসরল: পরিজনো যস্যা: সা ।

সিতি । সা কুমারী রামণীয়কনিধি: সৌন্দর্য্যাকরস্য অধি দেবতা অধিষ্ঠাত্রী দেবী
বা, বা অথবা সৌন্দর্য্যসারসমুদায়স্য যাবন্তি পরমসৌন্দর্য্যিণি সম্ভবন্তি তাবতামিবৈতর্য্য:
নিকিতনম্ একাধার: । হে সখি ! নিয়তং নিশ্চিতম্ ইন্দুসুধামৃণালজ্যোত্স্বাদি তস্যা:
কুমার্য্যা: কারণম্ উপাদানকারণম্ अभूत्, तथा मदनस्य वेधा: स्रष्टा कुलालादिवत् सृष्टे-
र्নিमित्तकारणम् अभूत् । तथा च स्वयं मदनी विधाता भूत्वा इन्दुना तस्या वदनम्, सुधया
अधरम्, मृणालाभ्यां बाहुद्वयम्, ज्योत्स्नया लावण्यम् आदिपदात् कदलीसम्भे न
ऊरुद्वयं पद्माभ्याञ्च पादद्वयं निर्मितवानिति सत्यम्, अन्यथा साधारणपञ्चभूतानामुपादानत्वे
वेदाभ्यासজস্য সাচ্ছাদ্রদ্রবণ: স্রষ্টৃত্বে চ ইঁদ্রশমসাধারণসৌন্দর্য্যমসম্ভবমেবেতি ভাব: ।

অত্র প্রথমার্ধে মেদেঃমেদাঃস্বসায়রুপাতিশযীক্तिरलङ्कार:, द्वितीयार्धे तु इन्द्रादीनामुपा-
दानत्वासम्बन्धे ऽपि तथा मदनस्य स्रष्टृत्वासम्बन्धे ऽपि च तत्सम्बन्धीकृतिरतिशयीकृतिरित्यनयो-

(শ) তাহার পর কামদেবের সঞ্চারিণী ভুবন-বিজয়-বৈজয়ন্তীর গায়
একটা রমণী গৃহমধ্য হইতে নির্গত হইয়া সেই স্থানেই আগমন করিলেন ;
উজ্জ্বল ও মনোহর বালিকার উপযুক্ত বেশ নিপুণভাবে পরিধান করায়
তাহার কুমারী অবস্থা সূচিত হইতেছিল ; তাঁহাকে অত্যন্ত ধীরস্বভাব
বলিয়া বোধ হইতেছিল এবং তাঁহার পরিজনবর্গকেও অত্যন্ত সরল বলিয়া
ধারণা জন্মিতেছিল ।

अथ सा प्रणयिनौभिरनुचरीभिरविरलकुसुमसञ्चयावचय-
लीलादोहदिनीभिः-(१) रभ्यर्थ्यमाना, तमेव बालवकुलपादपोद्देश-
मागतवती । तस्याश्च कस्मिंश्चिदपि महाभागधेयजन्मनि
बहुदिवसोपचीयमानमिव मन्मथव्यथाविकारमुपलब्धवानस्मि ।
यतस्तस्याः—(घ)

निधी नैरपेक्ष्यात् संसृष्टिः । केचित्तु नूनशब्दसमानार्थकनियतशब्दोपादानादुत्प्रेक्षालङ्कार
इत्याहुः ।

रमणीयस्य भावो रामणीयकं “योपघादगुरुपोत्तमा”दिति कुञ् । द्वितीयाह्वानरूपः श्लोकी
वया विक्रमोर्धश्याम्—“अस्याः सर्गविधी प्रजापतिरभूच्चन्द्री नु कान्तिप्रदः

शृङ्गारैकरसः स्वयं नु मदनी मासी नु पुष्पाकरः ।

वेदाभ्यासजडः कथं नु विषयव्यावृत्तकौतूहली

निष्ठातुं प्रभवेन्मनीहरमिदं रूपं पुराणी मुनिः ॥”

वसन्ततिलका वृत्तम् ॥२१॥

(घ) अथेति । अविरलस्य निविडस्य कुसुमसञ्चयस्य वकुलपुष्पसमूहस्य अवचय-
लीलायां चयनकेल्यां दीहदोऽभिलाष आसामस्तीति ताभिः । अभ्यर्थ्यमाना “भद्रे !
कुसुमानि अवचिनु” इत्यम् अनुरुध्यमाना । महाभागधेयेन अतीवसीभाग्येन जन्म यस्य
तस्मिन् पुरुषे, बहुदिवसात् उपचीयमानं वर्द्धमानम्, मन्मथव्यथाविकारं कामपीडाजनित-
वैषम्यम् ।

तिनि सौन्दर्योत्तर आकरेण अधिष्ठात्री देवौ ; अथवा जगते ये किञ्च
उत्कृष्टे सौन्दर्ये आछे, सेहै समुदयेर एकमात्र आधार । वयश्च ! निश्चयहै
छन्द, अमृत, मृगाल ओ ज्योत्स्नाप्रभृति पदार्थ सेहै रमणीर उपादान
कारण हईयाछिल, आर कामदेव सृष्टिकर्त्ता हईयाछिलेन (कामदेव छन्द-
प्रभृति वसुधारा तँहाके सृष्टि करियाछिलेन) ॥२१॥

(१) कुसुमसञ्चयावचयलीलाभिलाषवतीभिरिति पाठान्तरम् ।

পরিমৃদিতমৃণালোন্মানমঙ্গ্ৰং প্রমৃতি:
 কথমপি পরিবারপ্রার্থনাभि: क्रियासु ।
 कलयति च हिमांशोर्निष्कलङ्कस्य लक्ष्मी-
 मभिनवकरिदन्तच्छेदपाण्डु: कपोल: ॥२२॥

পরিমৃদিতৈতি । তস্যা মালত্যা: অঙ্কং হস্তাদিকং পরিমৃদিতা আতপতাপাদিনা
 বিকলীকৃতা যা মৃণালী অলপং মৃণালং তদ্বৎ স্ফাণং মালিন্যমাশ্রয়ম্, তথা ক্রিয়াসু ক্রম-
 চয়নাদিকার্থেষু পরিবারাণাং পরিজনানাং অনুচরীণামিতি যাবৎ, প্রার্থনাभि: অনুরোধৈ:
 কথমপি কষ্টে ন প্রবর্তিত্যর্থ: অপলঙ্ঘিতা ইতি শ্রব: । সুতরাং কামবিকারস্যৈবাযং স্বभाव
 इति भाव: । ननु रोगस्वभावोऽपि भवितुमर्हतीत्याह कलयतीति । अभिनवी य: करि-
 दन्तच्छेद: हस्तिदन्तखण्ड: तद्वत् पाण्डु: श्वेत: कपोल: तस्या गण्ड: निष्कलङ्कस्य हिमांशो-
 र्अन्द्रस्य लक्ष्मीं शोभां च कलयति दधाति । मन्मथविकारमन्तरेण तादृश: कपोलश्चेतिमा
 न सम्भवतीति भाव: ।

अत्र प्रथमचरणे लुप्तोपमा, तथा अन्यस्य लक्ष्मीं कथमन्य: कलयतीति वस्तुसम्बन्धा-
 सम्भवात् लक्ष्मीविव लक्ष्मीमिति सादृश्याच्चेपादसम्भवद्वस्तुसम्बन्धरूपा निदर्शना चालङ्कार: ।
 अनयोर्मिथो नैरपेक्ष्यात् संसृष्टि: ।

मालिनीवृत्तम्—“न न म य य युतेयं मालिनी भोगिलोकै”रिति लक्षणात् ॥२२॥

(য) তদনন্তর প্রণয়িণী সহচরীগণ, ঘন সমুৎপন্ন পুষ্পচয়ন করিতে
 ইচ্ছা করিয়া সেই রমণীকেও পুষ্পচয়ন করিবার নিমিত্ত অনুরোধ করিতে
 লাগিল ; তখন তিনি সেই নূতন বকুলবৃক্ষের নিকটেই আসিলেন ।
 তাঁহার কিঞ্চ মহাভাগ্যসঙ্গাত কোন পুরুষের প্রতি বহুদিন হইতে বৃদ্ধি-
 প্রাপ্ত কামবেদনাবিকার রহিয়াছে বলিয়া আমি বুঝিয়াছি । কারণ—

সেই রমণীর হস্ত-পদাদি অঙ্গ, মর্দিত মৃণালের শ্রায় স্ফাণ হইয়া গিয়াছে,
 পরিজনবর্গের অনুরোধে কোন প্রকারে কার্যে প্রবৃত্তি হইয়া থাকে এবং

सा मम दर्शनात् प्रभृत्यमृत-(१) वर्तिरिव चक्षुषोर्निरति-
शयानन्दमुत्पादयन्त्यस्कान्तमणिशलाकेव लोहधातुमन्तःकरण-
माकृष्टवती (२) । किं बहुना, (स)

सन्तापसन्ततिमहाव्यसनाय तस्या-

मासक्तमेतदनपेक्षितहेतुचेतः ।

प्रायः शुभञ्च विदधात्यशुभञ्च जन्तोः

सर्वङ्घ्रा भगवती भवितव्यतैव ॥२३॥

(स) सेति । असृतवर्तिः पीयूषतूलिका । निर्न विद्यते अतिशयो यस्मात्तादृश-
मानन्दं सुखस्य परां काष्ठामित्यर्थः । अयस्कान्तमणिः “कान्तलीह, चुम्बक” इति च
भाषा । अन्तःकरणं मम मनः ।

अत्र समुत्पन्नानुरागरूपवैजायंभस्य (काव्यार्थस्य) बाहुल्यात् “वयस्य ! किं न कथयामि
शयतामिन्यादि एतदन्तः परिकरो नाम सुखसन्धेरङ्गम् । यथा दर्पणं—

“समुत्पन्नार्थबाहुल्यं ज्ञेयः परिकरः पुनः ।”

सन्तापेति । एतत् मदीयं चेतः कर्तुं सन्तापसन्ततिः अविच्छिन्नधारावाही तद्विरह-
जनितस्त्रापः, सैव महाव्यसनं विशालविपत्तिः तस्मै तन्निमित्तमित्यर्थः न अपेक्षितः न
अभिनव हस्तिदन्तखण्डेण ग्राय पाण्डुवर्ण गण्डदेश, कलङ्कविहीन चन्द्र
सौन्दर्य धारण करितेच्छे ॥२२॥

(स) त्विनि, देखा हण्डार पर हहेतेहे अमृतेर तूलिकार ग्राय
आमार नयनयुगलेर निरतिशय आनन्द जग्राहतेछिलेन एवं अयस्कान्त-
मणिर शलाका येमन लोहाके आकर्षण करे, सेहैरूप आमार चित्तके
आकर्षण करियाछिलेन । अधिक बलिबार प्रयोजन नाई,

(१) सा पुनर्मम प्रथमदर्शनक्षणात् प्रभृतीति पाठान्तरम् ।

(२) उपसंहृतवतीति पाठभेदः ।

ଆଶ୍ରିତ: ହେତୁ: ଆସକ୍ତିନିମିତ୍ତଂ ତତ୍ପିତାଦିକର୍ତ୍ତୃକଦାନପ୍ରକ୍ତାବାଦି ସଂଳାପାଦି ବାଞ୍ଛୀପାଧିଂରୂପଂ
 ବା ଯେନ ତତ୍ ତାଢ଼ଞ୍ଚଂ ସତ୍ ତତ୍ସ୍ୟାଂ ପ୍ରମଦାୟାମାସକ୍ତଂ ଲଗ୍ନମ୍ । ନନୁ ତଦାସକ୍ତିର୍ମହାଭ୍ୟସନାୟ ଇତି
 ଚେଦବଗତଂ ତଦା ତତ: କଥଂ ନ ନିବର୍ତ୍ତସି ଇତ୍ୟାହଃ ପ୍ରାୟ ଇତି । ସର୍ବ୍ବଙ୍ଘା ସ୍ବପ୍ରଭାବେଞ୍ଚ ଜଗନ୍ନିୟମନ-
 କାରିଣୀ ସର୍ବ୍ବସ୍ବାପିନୀ ବା, ଭଗବତୀ ସ୍ବୟମୀଶ୍ବରେଣାପ୍ୟପେଚ୍ଛିତ୍ବାତ୍ ମାହାତ୍ମ୍ୟାବତୀ ଭବିତବ୍ୟତୈବ
 ନିୟତିରୈବ ପ୍ରାଥୀ ବାହୁଲ୍ୟେନ ଜନ୍ତୀ: ପ୍ରାଣିମାତସ୍ୟ ଶ୍ରୁଭଞ୍ଚ ଅଶ୍ରୁଭଞ୍ଚ ବିଦଧାତି । ଯଥା ଇଠ୍ଠସାଧନେ
 ପ୍ରାଣିଣୀ ନ ସ୍ବତନ୍ତ୍ରାକ୍ଷୟା ଅନିଠ୍ଠପ୍ରତୀକାରୈଽପି, ସୁତରାଂ ନିୟତିବଶାତ୍ ଯଦୁପସ୍ଥିତଂ ସ୍ୟାତ୍
 ତଦବଶ୍ୟମେବାନୁଭବିତବ୍ୟମିତି ତଦାସକ୍ତିଂ ଚିରସନ୍ତାପକାରଣତଥା ଜାନ୍ତାଽପି ମଧା ନିବର୍ତ୍ତିତୁଂ ନ
 ଶକ୍ୟମେवेତି ଭାବ: ।

ଏବ ପ୍ରଥମେ ପାଠି ସନ୍ତାପସନ୍ତତୀତି ବ୍ୟଞ୍ଜନାନାମନେକଥା ସକ୍ତାତ୍ ସାମ୍ୟାତ୍ ଠେକାନୁପ୍ରାସ:,
 ଦ୍ଵିତୀୟେ ଏକତକାରାଣାମସକ୍ତାତ୍ ସାମ୍ୟାତ୍ ଠଚ୍ୟନୁପ୍ରାସ:, ତଥା ସାମାନ୍ୟେନ ବିଶେଷସମର୍ଥନରୂପୀ-
 ଽର୍ଥାନ୍ତରନ୍ୟ:ସଂସ୍ଥାଳଙ୍ଘାଃ ଇତ୍ୟୈତେଷାଂ ସଂସ୍ଠଃ । ତଥା ତତ୍ସାମେତଚ୍ଚେତ୍ ଆସକ୍ତମିତ୍ୟନୁରାଗନିଷ୍ପତ୍ତେ:
 ପରିନ୍ୟାସୀ ନାମ ମୁଖସନ୍ଧେରଙ୍ଘମେତତ୍ । ତଥା ମାଧୁର୍ଥ୍ୟପ୍ରସାଦଗୁଣାଭ୍ୟାଂ ତତ୍ତଦଳଙ୍ଘାଂନାମବ
 ଯୋଗାତ୍ ଭୂଷଣଂ ନାମ ନାମ୍ଵ୍ୟଲଘ୍ଵଣଞ୍ଚ । କ୍ରମଶଃସୂଚ୍ୟତ୍ ଶ୍ଵଂ ଯଥା ସାହିତ୍ୟଦର୍ପଣେ—

“ତନ୍ନିଷ୍ପତ୍ତି: ପରିନ୍ୟାସ: ।” “ଗୁଣୈ: ସାଲଙ୍ଘାଂରୈଃଗିନ୍ତୁ ଭୂଷଣମ୍ ।”

“ଭବିତବ୍ୟତା ଭାଗ୍ୟ”ମିତି ଶବ୍ଦକଲ୍ୟାଣମ: । ସର୍ବଙ୍ଘେତି “ସର୍ବଙ୍ଘାଧକରୀଘିଷୁ କଠ”
 ଇତି କଠତେ: ଶ୍ଵପ୍ରତ୍ୟୟ: ।

କର୍ମଣ: ପ୍ରାଧାନ୍ୟମୁକ୍ତଂ ଶାନ୍ତିଶତକୈଽପି—“ନମସ୍ତତ୍କର୍ମଞ୍ଚୋ ବିଧିରପି ନ ଯେଭ୍ୟ: ପ୍ରଭବତୀ”ତି ।
 “ଈଶ୍ଵର: କାରଣଂ ପୁରୁଷକର୍ମଞ୍ଚୈକଲ୍ୟଦର୍ଶନା”ଦିତି ଗୀତମସୂତ୍ରଦର୍ଶନାତ୍ ନୈଯାଧିକମତେ କର୍ମଣ:
 କ୍ଵଚିନ୍ନିଷ୍ଫଳତାଦର୍ଶନେନ ଈଶ୍ଵରସ୍ୟ କାରଣତାନ୍ତ୍ରୀକାରାତ୍ ପ୍ରାୟ:ପଦମଭିହିତମ୍ ।

ବସନ୍ତତିଳକା ଛନ୍ଦମ୍ ॥୨୩॥

ଆମାର ଏହି ଚିତ୍ର, ଅବିଚ୍ଛିନ୍ନ-ବିରହ-ମନ୍ତ୍ରାପରୂପ ମହାବିପତ୍ତିର ନିମିତ୍ତ,
 ବିନା କାରଣେ ମେହି ରମଣୀର ପ୍ରତି ଆମକୁ ହୈମ୍ନା ପଢ଼ିଯାଏ । କାରଣ, ଜଗତର
 ନିୟମକାରିଣୀ ଭଗବତୀ ନିୟତିଦେବୀହି ପ୍ରାୟଶ: ପ୍ରାଣିଗଣେର ମଞ୍ଜନ ଓ ଅମଞ୍ଜନ
 ବିଧାନ କରିଯା ଥାଏକେନ ॥୨୩॥

मक । वयस्य ! माधव ! स्नेहश्च निमित्तसव्यपेक्ष इति
(१) विप्रतिसिद्धमेतत् । पश्य—(ह)

व्यतिषजति पदार्थानान्तरः कोऽपि हेतु-

र्न खलु वह्निरुपाधौन् प्रीतयः संश्रयन्ते ।

विकसति हि पतङ्गस्योदये पुण्डरीकं

द्रवति च हिमरश्मावुदगते चन्द्रकान्तः ॥२४॥

(ह) मकेति । “किञ्चेति चार्थः” इति मङ्गिनाथः । किञ्चशब्दस्तु आरम्भाय । तथा च “किञ्चराम्भे च साकल्ये” इति मेदिनी । तेन वाक्यविशेषारम्भे चकारीऽयमिति मन्तव्यम् । निमित्तसव्यपेक्षः बाह्योपाधिसापेक्ष इत्येतत् साधारणलीकवाक्यं विप्रतिसिद्धं विरुद्धम् असमीचीनमित्यर्थः । वस्तुदृष्टिमवलम्ब्य तस्या समीचीनतां प्रतिपादयितुमाह पश्येति ।

व्यतिषजतीति । आन्तरः अन्तःकरणवर्ती कोऽपि निदृष्टुमशक्यः हेतुः कारणं पदार्थान् बलान् व्यतिषजति परस्परं सम्मेलयति ; किन्तु प्रीतयः स्नेहाः वह्निरुपाधौन् बाह्यविशेषणानि भार्यात्व पुत्रत्वादिस्वविदितकारणानौत्थर्यः न खलु संश्रयन्ते कारणत्वेनापेक्षन्ते । हि यस्मात्, पुण्डरीकं पद्मं कर्तुं पतङ्गस्य सूर्यस्य उदये सति विकसति, तथा चन्द्रकान्तः स्वनामप्रसिद्धौ मणिस्य हिमरश्मौ चन्द्रे उदगते उदिते सति द्रवति निश्चन्दते जलत्ववत् चरति । सुतरां हेतुमनपेक्ष्यापि तव चेती यत्तस्यामासक्तं तत् सम्भवपरमेवेति भावः ।

अत्र विशेषद्वयेन सामान्यसमर्थनरूपोऽर्थान्तरन्यासीऽलङ्कारः । इदमुदाहरणं नाम नाय्जलक्षणम् । यथा दर्पणे—

“यत्र तुल्यार्थयुक्तेन वाक्येनाभिप्रदर्शनात् ।

साध्यतेऽभिमतस्यार्थस्तदुदाहरणं मतम् ॥”

(ह) मकरन्द । मथे ! माधव ! ‘स्नेहो कोन कारण अपेक्ष करिया जन्मिवे’ ए कथा समीचीन नहे । देख—

(१) स्नेहश्च निमित्तसव्यपेक्षेति पुस्तकान्तरे पाठः ।

ततस्ततः ?

माधवः । ततश्च तत्र । (क्ष)

सम्भू विलासमथ सोऽयमितीरयित्वा (१)

सप्रत्यभिन्नमिव मामवलोक्य तस्याः ।

अन्योन्यभावचतुरेण (२) सखोजनेन

मुक्तास्तदा स्मितसुधामधुराः कटाक्षाः ॥२५॥

“उपाधिर्भोचिन्नायां कुटुम्बव्यापृते क्लृप्ते । विशेषणं पुंसोऽति मेदिनी । उत्तर-
रामचरितवृष्टाङ्गे रामेण लवमवलोक्य अविकल एवायं श्लोकः पठितः ।

मालिनी वृत्तम् ॥२४॥

(क्ष) माधव इति । तत्र तस्मिन् स्थाने ।

सम्भू विलासमिति । अन्योन्यभावे आश्रयः परस्परवस्थार्थां चतुरी निपुणत्वेन मालती-
माधवयोरश्रयः परस्परवस्थां सम्यग् विज्ञानतेत्यर्थः । तस्या मालत्याः सखीजनेन मामवलोक्य
सोऽयं “मालति ! यदयं त्वमुत्कण्ठितासि, अयं सः” इति वाक्यं सप्रत्यभिन्नमिव पुनरनु-
भवेन सहैव सम्भू विलासं भुवोर्विभमेण सहितम् ईरयित्वा उक्त्वा अथानन्तरं तदा तस्मिन्
काले स्मितमेव सुधा स्मितं सुधैव वा तथा मधुरा मनीहराः कटाक्षाः अपाङ्गनि दृष्टयः
मुक्ताः परस्परं त्यक्ताः ।

अभ्यासुरवन्तौ कौन अनिर्वचनीय कारण, पदार्थशुलिके परस्पर
सम्मिलित करिया থাকे ; किन्तु स्नेह, बाहिरের कौन कारणके आश्रय
करे ना। येहेतु, स्नेहের উদয় হইলে পদ্য প্রস্ফুটিত হয়, আর চন্দ্র উদিত
হইলে চন্দ্রকাস্তমণি জলস্রাব করিতে থাকে ॥২৪॥

ता'र पर ता'र पर ? ।

(क्ष) माधव । ताहार पर सेई स्थाने—

(१) सोऽयमितीव नाम इति पाठान्तरम् ।

(२) अन्योन्यमेव चतुरीय इति पाठमेवः ।

मक । स्वगतम् । कथं प्रत्यभिज्ञापि नाम ? । (क)

माधवः । अथ ताः सलीलमुत्ताल-करकमल-ललित-तालिका-
तरल-वलयावलीकम् उच्चस्त-मत्तकलहंस-विभ्रमाभिरामचरण-
सञ्चरण-भ्रमणभ्रणायमान-(१) मञ्जीरमञ्जु-शिञ्जितानुविद्ध-(२)

अत्र सप्रत्यभिज्ञमिवति भावाभिमानिनी वाच्या गुणोत्प्रेक्षा, तथा छित्तसुषुप्तमधुरा इति उपमाहृत्पकथोः साधकवाधकप्रमाणाभावात् सन्देहसङ्करः, इत्यनयोर्मिथो नैरपेक्ष्यात् संसृष्टिः ।

अनुभूतस्य पुनरनुभवः प्रत्यभिज्ञा । किन्तु मालत्याः सखीजनेन कदाचिदपि माधव-
स्यानुभूतत्वात् तदानीं दर्शनेऽपि वास्तविकप्रत्यभिज्ञा नासीत्, परन्तु चित्तदर्शनात् प्रत्यभिज्ञा-
बद्व्यवहार इति प्रतिपादनाय इवशब्दप्रयोगः ।

वसन्ततिलका वृत्तम् ॥२५॥

(क) मकेति । अनुभूतपुनरनुभवस्य प्रत्यभिज्ञापदार्थत्वात् किमितःपूर्व्वत एवाय-
मुद्यमी जात इति भावः ।

(ख) माधव इति । ता मालतीसख्यः । सलीलमित्यादिकं क्रियाविशेषणत्वम् ।
सलीलं यथा स्यात्तथा । उत्ताला महती या करकमलयील्लिता मनीहरा तालिका
ऊर्ध्वप्रसारितकरतलहयपरस्पराघातः तेन तरला चञ्चला वलयावली कङ्कणश्रृंखली यस्मिन्
कर्णेषु तद् यथा तथा । उच्चस्त उद्दिग्गः मत्तश्च यः कलहंसः तस्य विभ्रमवत् विशिष्ट-
भ्रमणवत् अभिरामं मनीहरं यत् चरणसञ्चरणं पादक्षेपः, तेन भ्रमणभ्रणायमानं यत् मञ्जीरं

आमादेर परम्परेर भाव वृत्तिते निपुण ठाहार सथीगण, आमाके
देथिया 'इनि सेई' ऊभङ्गेर सहित प्रताभिज्ञापूर्वकई येन एई कथा
बलिग्या तथन ईषद् हाञ्चरूप अमृतमधुर कटाङ्गपात करिते लागिल ॥२५॥

(क) मकरन्द । (स्वगत) प्रताभिज्ञा हईल केन ? ।

(ख) माधव । ताहार पर सेई सथीगण लीलार सहित फिरिया
याईया "भर्तृदारिके ! भाग्यवशतः आमादेर उन्नति हईतेछे ; येहेतु,

(१) रणभ्रणायमान इति पाठान्तरम् । (२) मञ्जु मञ्जीररथितानुविद्ध इति पाठभेदः ।

মেখলাকলাপকিঙ্কিণীরণত্কারমুখরং (১) প্রতিনিবৃত্ত্য “ভর্তৃ-
দারিকে ! দিষ্ট্যা বর্দ্ধামহে, যদত্রৈব কোঽপি কস্যাপি (২) বল্লভ-
স্তিষ্ঠতি”তি মামঙ্গুলীদলবিলাসিনাস্থ্যাতবল্য: । (খ)

মক । স্বগতম্ । হন্ত, মহত: প্রথমানুরাগস্বীভেদ: (৩) । (গ)

নূপূরং তস্য মঞ্জু শিঙ্খিতেন মধুরবর্ণেণ অনুবিন্দ: অনুসৃত: মিলিত ইতি যাবন্ য: মেখলা-
কলাপস্য কাঞ্চীদাম্ব: কিঙ্কিণীরণত্কার: স্ত্রুঘণ্টিকাধ্বনি: তেন মুখরং যথা স্যাত্তথা ।
প্রতিনিবৃত্ত্য যদৃচ্ছয়া সমান্নিকমাগতা: পুনর্মালতীসমীপং গতা । ভর্তৃদারিকে !
স্বামিকন্ঠে ! । দিষ্ট্যা ভাগ্যে ন । অঙ্গুল্য এব দলানি তेषাং বিলাসিন বিন্যাসবিশেষেণ ।
আস্থ্যাতবল্য: নির্দ্বিষ্টবল্য ইত্যর্থ: । কস্যাপি জনস্য বল্লভ ইত্যনেন মালত্যাভল্লভ ইতি
ধ্বনিতম্ ।

(গ) মক্কেতি । হন্ত হর্ষে । প্রথমানুরাগস্য পূর্ব রাগস্য উদ্ভেদ: প্রকাশ: । ভমযীরপি
মালতীমাধবযীরিতি ভাব: ।

এইস্থানেই কোন ব্যক্তির কোন প্রিয়তম অবস্থান করিতেছেন” এই কথা
বলিয়া অঙ্গুলীদলসঞ্চালনদ্বারা আমাকে দেখাইয়া দিল । (তাহারা যখন
আমার নিকট হইতে সেই রমণীর নিকট ফিরিয়া যায়, তখন) বিশাল ও
মনোহর করতালী দিবার সময়ে তাহাদের হস্তের বলয়গুলি চলিতেছিল
এবং উদ্ভিন্ন ও মত্ত কলহংসের ভ্রমণের ঞ্চায় মনোহর চরণ-সঞ্চরণের সময়
ঝণ্ ঝণ্ শব্দকারী নূপূরের মনোহর শব্দের সহিত কাঞ্চীদামস্থিত কিঙ্কিণীর
রবে তাহাদের গমনটী শব্দায়মান হইয়াছিল ।

(গ) মকরন্দ । (স্বগত) বেশ, গুরুতর পূর্বরাগের আবির্ভাব
দেখিতেছি ।

(১) বর্ণরথত্কার ইতি ক্লেচ্ছিত্ পাঠ: । (২) কস্যাপি ইতি ভিন্ন: পাঠ: ।

(৩) প্রাগনুরাগস্য ইতি পুস্তকান্ধে পাঠ: ।

कल । आकर्ष्य । कथं सरसरमणीआणुवन्धिणी इत्योअण-
कधा (१) । (घ)

मक । ततस्ततः ? ।

माधवः । अत्रान्तरे किमपि वाग्बिभवातिवृत्त-
वैचित्र्यमुल्लसितविभ्रममुत्पलाच्याः (२) ।

तद्भूरिसाश्विकविकारमपास्तधैर्य-

माचार्य्यकं विजयि मान्मथमाविरासीत् ॥२६॥

(घ) कथं सरसरमणीयानुबन्धिनी स्त्रीजनकथा ।

(घ) कलिति । सरसं रमणीयञ्च यथा तथा अनुबन्धुम् अनुकर्तुं शीलं यस्याः सा ।

अत्रेति । अत्रान्तरे अस्मिन्नवसरे उत्पलाच्याः पद्मनयनाया मालत्याः किमपि अनिर्वचनीयम्, वाग्बिभवं वाक्शक्तिम् अतिवृत्तमतीतं वैचित्र्यं यस्य तत् वाक्पथातीत-
वैचित्र्यम्, उल्लसितः प्रकाशितः विभ्रमी विलासः शृङ्गारचेष्टाविशेषो यत्र तत् । भूरिः प्रचुरः साश्विकविकारः स्नाभ्रादिसाश्विकभाषो यत्र तत् । अपास्तं दूरीकृतं धैर्यं येन तत्, अतएव विजयि जयशीलं सर्ववापतिहृतम्, तत् प्रसिद्धम्, मान्मथं कामकृतम् आचार्य्यकम् आचार्य्यभावः मन्मथदत्तश्चित्त्वर्थः आविरासीत् प्रादुर्भूतम् ।

विभ्रममाह भरतः—“यश्चित्तहृत्तेरनवस्थितत्वं शृङ्गारजी विभ्रम उच्यतेऽसौ ।”

(घ) कलहंस । (अवग करिया) ए ये ज्जीलोकसम्बन्धे सरस ओ
सुन्दर कथोपकथन हईतेछे ।

मकरन्द । ता'र पर ता'र पर ? ।

माधव । इत्यवसरे सेई पद्मनयना रमणीर अनिर्वचनीय ओ जगद्विजयी
मन्मथदत्त शिखा आविभूत हईयाछिल ; ताहार वैचित्र्या वाक्शक्तिर अतीत,

(१) इत्यि आकधा इत्यपि पाठः ।

(२) आयताच्या इति पाठान्तरम् ।

ততश्च । स्तिमितविकसितानामुल्लसद्भ्रूलतानां
 मसृणमुकुलितानां प्रान्तविस्तारभाजाम् ।
 प्रतिनयननिपाते किञ्चिदाकुञ्चितानां
 विविधमहমभূव' पात्रमालोकितानाम् ॥২৩॥

সাল্কিকমাহ বিশ্বনাথ:—“সম্ভ: স্বে দীপ্য রীমাশ্চ: স্বরভঙ্গীপ্য বৈপথ্য: ।

বৈবৰ্ণ্যমশ্রুপ্রলয় ইত্যটৌ সাল্কিকা মতা: ॥”

বসন্ততিলকা বৃত্তম্ ॥২৬॥

স্তিমিতৈতি । অহম্, আদৌ স্তিমিতানি ময়ি নিশ্চলানি, অনন্তরश्च विकसितानि
 ममाङ्गानां विशेषनिर्णयाय विकचौकृतानि तेषाम्, उल्लसन्त्या उन्नमन्त्या भ्रूलते येषु तेषाम्
 आदौ मसृणानि अनुरागेण मनोहराणि परश्च मुकुलितानि निरतिशयसुखास्वादात्
 ईषन्निरमীलितानि तेषाम्, प्रान्ते अपाङ्गदेशे विस्तारं भजन्त इति तेषां सम्यगश्लिष्टमदङ्ग-
 रूपविषयाणामित्यर्थ: । नयननिपातं मम दृष्टिपातं प्रतीति प्रतिनयननिपातं तस्मिन् यदा
 मयापि दृष्टिपात: कृतस्तदैत्यर्थ: किञ्चिदाकुञ्चितानां लज्जया ईषत्सङ्कुचितानाम्
 आलीकितानां मालत्या: सहस्रा दर्शनानां विविधं नानारूपं पात्रं भाजनं विषय इत्यर्थ:
 अभूव' भूतवान् ।

কৈচিৎনয়ী: পরিকরালঙ্কারং বদন্তি । স্তিমিতদর্শনাदीনাং লক্ষণানি বিপু্যরি-
 ধৃতানি । যথা—

“স্বগীচরান্ন চাল্খ্যৈত যচ্চত্ স্তিমিতমুশ্চ্যতে ।”

“বিকাসিতং যদ্বিষয়ে বিশেষমবগাহতে ।”

“মসৃণ' তচ্চু বিজ্ঞেযমনুরাগকষাধিতম্ ।”

তাহাতে নানাবিধ বিলাস প্রকাশ পাইতেছিল এবং বহুতর মাত্ত্বিক বিকার
 উপস্থিত হইয়াছিল, আর তাহা আমার ধৈর্য্য বিনষ্ট করিয়াছিল ॥২৬॥

তাহার পর সেই রমণীর নয়নযুগল (আমার প্রতি) কখনও
 নিশ্চল, কখনও উৎফুল্ল হইতেছিল, কখনও জয়ুগল উর্দ্ধে উঠিতেছিল,

ततश्च (१) । अलसबलितमुग्धस्निग्धनिष्पन्दमन्दै- (२)
रधिकविकसदन्तर्विस्मयस्मे रतारैः ।
हृदयमशरणं मे पद्मलाच्याः कटाक्षै-
रपहृतमपविद्धं पीतमुन्मूलितञ्च ॥२८॥

“स्फुरिताग्निष्टपच्चाया मुकुलीर्षुपुटीच्छिता ।

“सुखीन्मीलिततारा च मुकुला दृष्टिरिष्यते ॥”

“येनाग्निष्टो हि विषयस्तद्विस्तारीति कथ्यते ।”

“अपाङ्गभागसङ्कीची यत्र तत् कुञ्चितं भवेत् ।”

आलीकितमाह भरतः—“सहसा दर्शनं यत् स्यात्तदालीकितमुच्यते ।”

मालिनी इत्तम् ॥२७॥

अलसैति । अलसाः लज्जया कथञ्चिन्निरासाः, बलिताः पुनर्दर्शनीत्कष्टयु-
तिर्य्यगुदञ्चिताः, मुग्धाः भावगर्भा अपि क्लीन स्वाभाविकाः, स्निग्धाः स्नेहस्वरूपतिभावानु-
सारिणः, निष्पन्दाः स्वविषयं परिहाय अन्यत्र न चलन्तः, मन्दाः विषयान्तरगमनानुद्यताः
तैः । तथा अधिकं यथा स्यात्तथा विकसन् प्रकाशमानी यः अन्तर्विस्मयः अन्तःकरण-
गतमायर्थं तेन स्मेरा प्रस्फुरिता तारा कनीनिका येषु तैः पद्मलाच्याः पद्मले अति-
निविडपद्ममाले अचिन्वी यस्यास्तस्या मालत्याः कटाक्षैः पूर्वोक्तविशेषणविशिष्टैः
अपाङ्गदर्शनैः मे मम अशरणं रक्षकशून्यं हृदयम् अपहृतं बलादात्मन्व गृह्णीतमिव, तथा
अपविद्धं स्वात्मनि विस्मितमिव, पीतम् अन्वव गमनसामर्थ्याभावान् निर्गीर्णमिव, तथा
कोमलं च मूर्च्छितं हृदयेतेहिन, कथनं च प्रामुख्यभाग विस्तारं पाईतेहिन एवं
प्रत्येकं दृष्टिपाते अत्रैव सञ्चलितं हृदयेतेहिन, अत्रैरूपे आगि तांशार
नानाविधं दृष्टिं पात्रं हृदयेतेहिलां ॥२७॥

तदनन्तरं निविडं नयनलोगशालिनीं सेहै रमणीं आमारं प्रति ये सकल
कटाक्षपातं करिष्याहिन, से शुनि लज्जाय एकवारं निवृत्तिं पाईतेहिन,
आवारं उरुं कथं त्रिष्यगुभावे उपरे उठितेहिन, कथनं च विशेष-

(१) तैश्चि क्वचित् पाठः । (२) निष्पन्दमन्दैरिति पाठोऽपि दृश्यते ।

অহনু (১) তস্যা: সর্বাংকারহৃদয়ঙ্কমায়া: সম্ভাব্যমানস্বে হ-

কস্যাপি বিষয়স্যায়হৃণাত্ উন্মূলিতমিব উত্খাতমিব । তস্যা: কট্যচৈরতৌববিহ্বলৌ-
ঽশীতি ভাব: ।

অত্র অপহৃতমিবিত্যাযার্থানুসন্ধানাত্ চতসৌ ভাবাভিমানিব্য: প্রতীয়মানা: ক্রিয়ীত্
প্রিচ্ছা:, তথা ক্টকানুপ্রাগৌ বৃচ্চ্যনুপ্রাসর্থিত্যে তেধাং মিথৌ নৈরপেচ্ছাত্ সম্ভব্যলঙ্কার: ।

অলসাदीनां लक्षणां च विपुरारिष्टानि । यथा—

“अलसं तदभीष्टार्थादनीडाद्यै र्यन्निवर्त्तते ।”

“बलितं तन्निवृत्तस्य भूयस्त्रय्यावलीकनम् ।”

“व्यथं तिर्यग्दक्षितम् ।”

“स्वभावালोकितं मुग्धं भावगर्भमपि च्छलात् ।”

“द्विग्धं यद्गतिभावेन स्त्रे हপ্রार्थेन संयुतम् ।”

“निथन्दं तत् यदन्वव दृष्टान्न स्यन्दते क्वचित् ।”

“मन्थरा मन्दसञ्चारा ।”

মালিনী বৃত্তম্ ॥২৮॥

(ভ) অহন্বিতি । সর্বাংকারিণ্য লাভত্বসীন্দর্যকট্যস্হাবভাবাদিনা সর্বং প্রকারিণ্য
হৃদয়ঙ্কমায়া: মনীরমায়া: তস্যা মালত্যা:, সম্ভাব্যমান: কথঞ্চিন্নিশ্চীয়মান: স্ত্রী হরস:

অভিপ্রায় সূচক হইলেও ছলক্রমে স্বাভাবিক বলিয়া বোধ হইতেছিল, মনের
অনুরাগ প্রকাশ করিতেছিল, কখনও নিশ্চল, কখনও মন্থর হইয়াছিল,
কখনও মনের ভিতর অতিরিক্ত মাত্রায় বিশ্বয় উৎপন্ন হওয়ায় তারা দুইটী
বিস্ফারিত হইতেছিল । সেই কটাঙ্কগুলি আমার ধৈর্য্যবিহীন চিত্তকে
যেন বলপূর্ব্বক গ্রহণ করিয়াছিল, যেন নিজের ভিতরে নিক্ষিপ্ত করিয়া-
ছিল, যেন গিলিয়া ফেলিয়াছিল এবং যেন একেবারে উন্মূলিত করিয়া-
ছিল ॥২৮॥

(১) एवमहनु इत्यपि पाठः क्वचित् ।

रसेन सन्निधिना (१) विधेयीकृतोऽपि पारिप्लवत्वमात्मनो निज्ञोतु-
कामः (२) प्राक्प्रस्तुतस्य वकुलपुष्पदाम्नो यथा कथञ्चिदवशेषं
ग्रथितवानेव । ततो मिलितवेत्त्रपाणि (३) वर्षवरप्रायपुरुष-
परिवारा गजबधुमारुह्य नगरगामिनं मार्गमिन्दुवदनाऽलङ्कृत-
वता । तदा च—(ङ)

यान्त्या मुहुर्बलितकन्धरमाननं तत्

आहृत्तहृन्तशतपत्रनिभं वहन्त्या ।

प्रेमानुरागी यत्र तेन, सश्वान्यमानमत्प्रेमानुरागप्रयुक्तेनेत्यर्थः सन्निधिना मत्सामीप्येन
विधेयीकृतोऽपि वशीकृतोऽपि अहम् आत्मनः स्वस्य पारिप्लवत्वं चाञ्चल्यं निज्ञोतुकामः अन्येभ्यो
गोपयितुमिच्छुः सन् प्राक्प्रस्तुतस्य पूर्वमारब्धस्य वकुलपुष्पदाब्धः वकुलकुसुममालायाः,
अवशेषम् अवशिष्टमश्न यथाकथञ्चित् प्रकारेण चित्तहस्तयोर्नितान्तचाञ्चल्यादतिकर्षेनेत्यर्थः
ग्रथितवानेव । अन्यथा यदि कश्चित् संशयोतितीति भावः । मिलिता उपस्थिता वेत्त्रपाण्यो
वर्षवरप्रायाः नपुंसकप्राया पुरुषा एव परिवारा परिजना ग्रस्याः सा तथीक्ता । इन्दुवदना
चन्द्रानना मालती । गजबधुं काञ्चित् हस्तिनीम् । अलङ्कृतवती गमनेन शीभितवती ।

“षण्डी वर्षवरः” इत्यमरः ।

(७) आम्नि किञ्चु सर्कप्रकारं सुन्दरीं मेहै रमणीं अहुरागश्चक
नाम्निधा लाभ कराय एकेवारे वशीभूतं हईयां निजेर चाङ्गल्या गोपन
करिंते ईच्छा करिया पूर्वारुक् मेहै वकुलफुल्लेर मालार अवशिष्टे अंश
गौंथितेहै छिलाम । ताहार पर मेहै चन्द्रमूथी एकटी हस्तिनीर उपरे
आरोहण करिया सम्मिलित वेत्त्रधारी नपुंसकप्राय परिजनवर्गेर सहित
नगरगामी राजपथके अलङ्कृत करिलेन ।

(१) अभिसन्धिना इति पाठान्तरम् । (२) अपनिज्ञोतुकाम इत्यपि पाठः ।

(३) मिलितवेत्त्रशस्त्रपाणीति पाठभेदः ।

দিগ্ধোऽমৃতেন চ বিধেণ চ পদ্মলাভ্যা

গাঢ়ং নিখাত ইব মে হৃদয়ে কটাচ্চ: ॥২৫॥

যান্ৱতি । মুহুঃ পুনঃ পুনঃ বলিতা পশাদবস্থিতং মামবলীকথিতুং পরিবর্চিতা কন্ধরা যীবা যচ্ছিন্ কৰ্ম্মণি তদ্ যথা তথা যান্ৱা গচ্ছন্ত্যা অতএব আত্মতং পবনান্দী-
লনাদিনা পরিবর্চিতং বন্তং যস্য তাদৃশং যত্ শতপদং পদ্মং তন্নিম্নং তচ্চুল্যং তত্ আননং
মুখং বহুন্ত্যা ধারয়ন্ত্যা পদ্মলাভ্যা তথা মালত্যা অমৃতেন চ তদানীং নিরতিশয়ানন্দ-
জননাৎ ইদানীমপি তেঁনৈব জীবনাস্ত সুধয়া, তথা বিধেণ চ দুঃসহবিধীগবেদনা কারণত্বাৎ
গরলীন চ দিগ্ধো লিপ্ত ইব কটাচ্চ: অপাঙ্কনাপরমেকং দর্শনং মে মম হৃদয়ে গাঢ়ং নিখাত
ইব প্রীথিত ইব ।

অথ আত্মতত্ত্বশতপদনিম্নমিতি লুপীপমা, তৃতীয়পাদে অমৃতবিধয়ীবিবৃৎপয়ী: সঙ্কটনয়া
বিষম:, তথা বস্তুতী দিগ্ধত্বাভাवात् ইবাদ্যভাवाच्च প্রতীয়মানা ভাवाভিমানিনী ক্রিয়ীত্-
প্রেচ্ছা, নিখাত ইবেতি বাচ্যা ভাवाভিমানিনী ক্রিয়ীত্প্রেচ্ছা চ, ইত্যেতেষামঙ্কাজ্জিভাবেন
সঙ্কর: । গাঢ়ং নিখাত ইব ইত্যনেন কটাচ্চস্য মদননারাচত্বং ব্যভ্র্যতি ইত্যলঙ্কারেণ বস্তু-
শ্লি: । তথা যুগপদানন্দবিষাদীদয়াৎ বিধানং নামেদং মুখসম্বরেঙ্কম্ । তথা চ দর্পণী—

“মুখদুঃখক্লমতৌ যৌঃস্বর্গাভিধানমিতি স্মৃতম্ ।”

ন চ বিলীভনাত্মজ্ঞানদেহেঃ পরবর্তিৎ বিধানং নামাঙ্কমব কথং নির্দেহমিতি বাচ্যম্,
“এতানি চাঙ্কানি (উপল্লিপ-পরিষ্কার-পরিণ্যাসরূপাণি) উক্তেঁনৈব পৌর্ঝাপথ্যেণ সম্ভবন্তি,
অঙ্কানরাণি ত্বন্থয়াঃপৌতি দর্পণকারিণীং ব্যতিক্রমস্বীকারাৎ । এবমন্যথাপি বীভ্যম্ ।

বসন্ততিলকা বচম্ ॥২৫॥

তখন তিনি বার বার গ্রীবাদেশ পরিবর্তিত করিয়া যাইতে লাগিলেন,
সুতরাং বায়ুসঞ্চালনে, পরিবর্তিত-বৃষ্ণ-সংলগ্ন পদ্মের শ্রায় মুখমণ্ডল ধারণ
করিতেছিলেন, এই অবস্থায় সেই নিবিড়-নয়ন-লোম-শালিনী রমণী,
অমৃত ও বিষলিপ্ত আর একটা কটাঙ্ক আমার হৃদয়ে গাঢ়ভাবেই যেন
প্রবেশ করাইয়া দিয়াছিলেন ॥২৫॥

ततः प्रभृति—

परिच्छेदातीतः सकलवचनानामविषयः

पुनर्जन्मन्यस्मिन्ननुभवपथं यो न गतवान् ।

विवेकप्रध्वंसादुपचितमहामोहगहनो

विकारः कोऽप्यन्तर्जडयति च तापञ्च कुरुते (१) ॥३०॥

अपि च,

परिच्छेदव्यक्तिर्भवति न पुरःस्थेऽपि विषये

भवत्यभ्यस्तेऽपि स्मरणमतथाभावविरसम् ।

परिच्छेदिति । इयान् एतावानिति निश्चयात्मकं ज्ञानं परिच्छेदः तमतीतः, इयत्तया वृद्धकृतया वा निर्दोषुमशक्यः, सकलवचनानां वाचक-लक्षक-व्यञ्जकरूपाणां सर्वेषां शब्दानाम् अविषयः केनापि शब्देन प्रतिपादयितुमशक्यः, पुनर्जन्मनि जन्मान्तरे अस्मिंश्च लन्मनि यः, अनुभवपथं ज्ञानविषयतां न गतवान् कदाचिदपि नानुभूत इत्यर्थः । तथा विवेकस्य तात्त्विकज्ञानस्य प्रध्वंसात् संक्षयात् उपचितेन ब्रह्मि गतेन महामोहेन विशाला-ज्ञानेन गहनः भौषणः कोऽपि अनिर्वचनीयः विकारः मालतीविद्योगजनितवैषम्यम् अन्तः चित्तं जडयति विकलीकरोति तापञ्च कुरुते सन्तापयति च । अतीवबिह्वलोऽस्मीति भावः ।

अत्र जडयति तापं कुरुते इत्यनेकक्रिययोर्विकार इत्येककर्तृकारकत्वात् दीपक-मलद्वारः ।

प्रत्येकप्राधान्यसूचनार्थं चकारद्वयम् । शिखरिणी इत्तम् ॥३०॥

तदवधि, याहार इयत्ता नाई, याहा समस्त वाक्येण अगोचर, याहा पूर्वज्ञाने ओ इहज्ञाने अत्रुभवेर विषय प्राप्तु ह्य नाई एवं याहा विवेक नष्ट होग्याय वृद्धिप्राप्तु महामोहे नितास्तु भौषण, एहिरूप कोन अनिर्वचनीय विकार आमार चित्तके विकल करिया फेलियाछे एवं मस्तुप्तु ओ करितेछे ॥३०॥

(१) तनुते इति पाठान्तरम् ।

ন সন্তাপচ্ছেদো হিমসরসি বা চন্দ্রমসি বা
মনো নিষ্ঠাশূন্যং ভ্রমতি চ কিমপ্যালিখতি চ ॥২১॥

কল । দিড়ং ক্বু এসৌ কএ বি অবহরিতৌ । অবি ণাম
মালদী জ্জোব সা ভবে ? । (চ)

(চ) দৃড়ং খল্বেষ কযাপি অপহৃতঃ । অপি নাম মালতীব সা ভবেত্ ? ।

পরিচ্ছেদেতি । পুরঃস্থেঃপি ইন্দ্রিয়সন্নির্কর্ষণযোগ্যে অয়তৌ বিদ্যমানঃপি বিषয়ে বস্তুনি
পরিচ্ছেদব্যক্তিঃ ঘটোঃপি পটোঃপিমিতি নিশ্চয়াত্মকেন জ্ঞানেন প্রকাশী ন ভবতি মনসৌ
বিকারোপহৃততয়া বহিরিन्द्रিয়াসম্বন্ধাদিতি ভাবঃ । তথা অম্বস্তেঃপি অনেকানুভবেন
স্থিরীকৃতনসংস্কারেঃপি বিषয়ে অতথাভাবেন অতথ্যত্বেন অতদ্রূপত্বেন বিরসং বিপর্য্যস্তং অরুণং
ভবতি শতশঃ পরিচিতৌঃপি ঘটঃ পটরূপেণ স্মৃতাভাবির্ভবতীত্যর্থঃ, তথা হিমসরসি
তুণ্ডারদীর্ঘিকায়াং বা চন্দ্রমসি হিমাংশুকিরণে বা সঞ্চারকাল ইত্যর্থঃ সন্তাপচ্ছেদঃ তদ্বিরহ-
জনিততাপাপগমৌ ন ভবতি । তথা নিষ্ঠাশূন্যম্ অবস্থিতিরহিতম্ অধীরমিতি যাবত্ মনঃ
কর্তৃ ভ্রমতি চ, ইতস্ততো বিচরতি চ, তথা কিমপি অনির্বচনীয়ং বস্তু আলিখতি
অবগাহতে বিধায়ীকরোতি চ । দুঃসহেন তদ্বিরহেণ নিতান্নবিধুরৌঃস্মৌতি ভাবঃ ।
অনেনোন্মাদঃবস্থাঃসিদ্ধিতা ।

অত্র প্রথমার্হে বিরহেণ সমাধানাদিরোধাসৌঃস্লেঙ্কারঃ, তৃতীয়চরণে শ্রীতলোপচাররূপহেতৌ
সত্যপি তত্ফলসন্তাপচ্ছেদাভাবাত্ বিশেষীক্তিঃ, তথা চতুর্থচরণে ভ্রমত্যালিখতীত্যনেক-
ক্রিয়ধৌরীকমনঃকর্তৃ কারকত্বাত্ পূর্ববত্ দীপকস্ব, ইত্যেত্যাং পরস্পরনিরপেক্ষতয়া সংস্টিঃ ।

শিখরিণী ব্রহ্মম্ ॥২১॥

আরও শুন, সম্মুখস্থিত বস্তুতেও (সেই বিকারবশতঃ) নিশ্চয়
হইতেছে না এবং অভ্যস্ত পদার্থেও অগ্ররূপ অশান্তিকর স্মরণ জন্মিতেছে ।
শীতল সরোবর কিংবা চন্দ্রকিরণেও সজ্ঞাপের নিবৃত্তি হইতেছে না এবং
অধীর চিত্ত সর্বদাই ঘুরিতেছে এবং অনির্বচনীয় কোন বিষয় কল্পনা
করিতেছে ॥৩১॥

मक । खगतम् । अहो ! अभिषङ्गः (१) । तत् किं निषेधयामि
प्रियसुहृदम् । अथवा, (छ)

मा मूमुहत् खलु भवन्तमनन्यजन्मा
मा ते मलीमसविकारघना मतिर्भूत् ।
इत्यादि नन्विन्न निरर्थकमेव यस्मिन् (२)
कामश्च जृम्भितगुणो नवयौवनश्च ॥३२॥

प्रकाशम् । वयस्य ! अपि विदिते (३) तदन्वयनामनौ ? । (ज)

(च) कलेति । अपहृतः सौन्दर्येण अनुरागप्रकाशिन वा आकृष्टः ।

(ङ) मकेति । अहो आयुष्यः अन्यधिक इत्यर्थः अभिषङ्ग आसक्तिः ।

मेति । न अन्यस्मात् चित्तव्यतिरिक्तात् जन्म यस्य स अनन्यजन्मा मन्मथः भवन्तं
मा मूमुहत् न मीहयत् खल्विति निषेधे । तथा ते तव मतिः मलीमसः मलिन-
तमोजन्मत्वात् मलिनी यो विकारः कामावेशः तेन घना सान्द्रा कृद्रा माभूत् न भवतु
इत्यादि वाक्यम् इह यस्मिन् साधवे निरर्थकमेव फलजननाभावात् व्यर्थमेव भवेत् । नन्वित्यात्म-
नियये । कथमेतदित्याह यस्मिन्निति । यस्मिन् साधवे जृम्भितो बाहुल्येन प्रकटितो
गुणः सम्योहननैपण्यं येन तादृशः कामः, नवयौवनश्च वर्तते । मादृशां तादृशनिषेधा-
पेक्षया जृम्भितगुणकामावेशस्य स्वाभाविकनवयौवनविकारस्य च शतधाप्रबलत्वमिति भावः ।

अत्र निरर्थकमेवेति वाक्यार्थं प्रति यस्मिन्नित्यादिवाक्यार्थस्य हेतुत्वात् वाक्यार्थहेतुकं
कान्बलिङ्गमलङ्कारः, तथा तव कामस्य जृम्भितगुणत्वरूपे एकस्मिन् कारणे सत्यपि नवयौवन-
रूपकारणान्तरीपन्यासात् समुच्चयर्थेत्यनयोरङ्गाङ्गिभावेन सङ्गरः । “आत्मा जानाति यत्

(घ) कलहंस । कोनञ्च रमणी ईशके अत्यञ्च आकर्षण करिग्राहे ।
तवे से कि मालतीई हईवे ? ।

(ङ) मकरन्द । (खगत) अद्भुत आसक्ति देखितेहि । तवे कि
प्रियसथाके निषेध करिव ? अथवा—

(१) अभिषङ्ग इति पाठान्तरम् । (२) यस्मादित्यपि पाठः । (३) तत इति पाठभेदः ।

মাধবঃ । সখি ! শ্রুয়তাম্—অথ তস্যাঃ কৰেণুকারোহ্ণসময়
এব মহতঃ (১) সখীকদম্বকাদন্যতমা বারযোষিত্ বিলম্ব্য

পাপ”মিত্যাদিবত্ যচ্ছিন্নিতি যত্পদস্য পরবাক্যগতলেন তচ্ছব্দানপেচ্ছনাৎ ন বাক্য-
গতবিধেয়াবিমর্শদৌষঃ ।

“কুমুদেধুরনন্যজঃ” ইত্যংগরঃ । বসন্ততিলকা বৃক্ষম্ ॥২২॥

(জ) প্রকাশমিতি । “সর্বশ্রাব্যং প্রকাশং স্যা”দिति প্রকাশলक्षणম্ । অপিশব্দঃ
প্রথমে । তস্যাঃ প্রমদায়া অন্বয়নামনী বংশনামধেয়ে । সা চেত্ নীচজাতীয়া, তল
মাতনাস্বী বা স্যাচদা বিবাহ্যত্বাভাভে ন তস্যামাসক্তির্নিশ্ফলৈব ।

“সদৃশীং মাথ্যাং বিন্দেত” ইতি বিশুবচনাত্

“মাতুর্থম্নাম গুচ্ছং স্যাৎ সুপ্রসিদ্ধমথাপি বা ।

তন্নাস্বী যা ভবেত্ কন্যা মাতনাস্বী প্রচছতে ॥

প্রমাদাদৃ যদি গৃহ্ণীয়াৎ প্রায়শ্চিত্তং সমাচরেত্ ।

ততশ্চান্দ্রায়ণং কৃत्वा তাং কন্যাং পরিবর্জयेত্ ॥”

ইতি মনুস্যস্মৃক্তবচনাস্তে ইতি ভাবঃ ।

(ঝ) মাধব ইতি । অস্বী বিদিতি এব তদন্বয়নামনী ইত্যাখ্যাতুং তাবদ্বচনান্ভিমাচ্ছ
অথেতি । কৰেণুকা ছস্তিনী । মহতঃ বিশালাত্ সখীকদম্বকাত্ বয়স্যাসমূহাত্,
অন্যতমা কাচিত্ । বিলম্ব্য যাবদন্যা দূরং ব্রজন্তি তাবত্কালং কুমুমচয়নচ্ছলে ন

কামদেব যেন তোমাকে মোহিত করেন না ; তোমার বুদ্ধি যেন
মলিন বিকারে আচ্ছন্ন হয় না ; ইহার প্রতি ইত্যাদি উপদেশ নিরর্থক ;
কারণ, যাহার উপরে কামদেব প্রভাব বিস্তার করিয়াছেন এবং নব-
যৌবনও রহিয়াছে ॥৩২॥

(জ) (প্রকাশে) বয়স্ ! সেই রমণীর বংশ ও নাম জানিতে
পারিয়াছ কি ? ।

(১) অপি বয়স্কী ন বিদিতি ইতি পাঠান্তরম্ ।

कुसुमावचयक्रमेण (१) नेदीयसी भूत्वा प्रणम्य कुसुमापीड-
व्याजेन मामेवमुक्तवती—(भ)

(“महाभाग ! सुस्निष्टगुणतया रमणीय एष वः सुमनसां (२)
सन्निवेशः । कुतूहलिनी च नो भर्तृदारिकाऽस्मिन् (३) वर्त्तते ।

विलम्बति तात्पर्यम् । एकाकिन्या एव माधवसमीपे गमनार्थमिदं विलम्बनमिति बोध्यम् ।
कुसुमावचयक्रमेण पुष्पचयनपारम्पर्येण, आदौ यत्किञ्चिदेकं कुसुमं चिन्वती किञ्चिदासन्ना
ततः पुनरपरं चिन्वती ततोऽप्यासन्ना, इत्येव क्रमेणेत्यर्थः, नेदीयसी भूत्वा मम अत्यन्त-
निकटवर्तिनी भूत्वा । कुसुमस्य य आपीडः शिरसि तिर्यग्बद्धमाला तस्य व्याजेन शिरसि
तिर्यग्बद्धा या कुसुममाला, तस्या सुशृङ्खलास्थापनच्छलिनेत्यर्थः प्रणम्य मां नमस्कृत्य ।
अथ प्रणामेन त्वमेवास्मिन् भर्तृदारिकाया भर्त्तति तथा सूचितम् ।

अथवा कुसुमापीडव्याजेन मया यथ्यमानवकुलकुसुममालाप्राथानाच्छलेन । एव
वक्ष्यमाणम् ।

(च) तदाक्यमनुवदति महाभागेति । हे महाभाग ! परमरमणीयाकृतिसत्तया महा-
भाग्यशालिनी ! एष दृश्यमानः वी युष्माकं सुमनसां वकुलकुसुमानां सन्निवेशः यथनं
सुस्निष्टगुणतया सम्यक्संलग्नसूत्रत्वेन कुसुमविवरपूरणीपथीगिपीवरसूत्रत्वेन कुसुमानां
सुसमानावस्थानेनेत्यर्थः रमणीयो मनीहरः । तेन किमित्याह कुतूहलिनीति । नोऽस्माकं
भर्तृदारिका असी दूरं दृश्यमाना स्वामिकन्या, अस्मिन् त्वया यथ्यमाने कुसुमदाक्षि

(व) माधव । वयञ्च ! शोभन—ताहार पर सेइ रमणीर हस्तिनीते
आरोग्य करिबार समयेइ बृहत् सथीसमूह मया हईते एकटा वाराङ्गना,
एकट्ट विलम्ब करिया, क्रमशः पुष्पचयन करिते करिते आमार अत्यस्त
निकटवर्तिनी हईया, मस्तकस्थित पुष्पेर माला यथास्थाने राखिबार छले
आमाके नमस्कार करिया, एहेरूप बलि—

(१) बालवकुलकुसुमावचयक्रमेणेति भिन्नः पाठः । (२) क्वचित् 'वः सुमनसाम्'
इति पाठो नास्ति । (३) क्वचित् 'अस्मिन्' इति पाठोऽपि न दृश्यते ।

তস্যামভিনবো বিচিত্রঃ কুসুমেষুব্যাপারঃ । তদ্ববতু ক্ততার্থতা
 বৈদগ্ধস্য । ফলতু নিৰ্ম্মাণরমণীয়তা বিধাতুঃ । আসাদয়তু (১)
 সরস এষ ভক্তৃদারিকায়াঃ (২) কণ্ঠাবলম্বনমহার্ঘতা”-
 মিতি ।) (জ)

কুতূহলিনী যদ্বিধায় কৌতুকবতী বৰ্ণতে । ননু শ্ৰমেণ যথ্যমানমিদং কথং দীযতে ইত্যাঙ্
 তস্যামিতি । তস্যাং ভক্তৃদারিকায়াম্, অভিনবো নূতনঃ বিচিত্রঃ অতীবাশ্ৰয়ঃ কুসুমেষু
 মালানিৰ্ম্মাণীপযোগিষু পুথ্যেণ বিষয়ে ব্যাপারঃ যখনশক্তিঃ বিদ্যতে । তদ্বদ্বাত্, বৈদগ্ধস্য
 তবৈ তন্মালারচনানৈপুণ্যস্য ক্ততার্থতা তস্মৈ প্রদানেন চরিতার্থতা ভবতু । সা খলু মালার-
 রচনায়ামভিনববিচিত্রনৈপুণ্যবতী জাতা সুতরাং তস্মৈ প্রদানেন গুণিনি জনে নিভগুণপ্রকাশাত্
 তবাস্য রচনানৈপুণ্যগুণস্য চরিতার্থকতা ভবেদिति ভাষঃ । তথা বিধাতুনিৰ্ম্মাতুস্তব
 নিৰ্ম্মাণেণ রমণীয়তা কুসুমদাম্বোঃপি সৌন্দর্য্যং ফলতু । রমণীয়হলসংসর্গাত্ কুসুমদাম্বো-
 ঙপি সৌন্দর্য্যং সার্থকং ভবতু, সুতরাং শ্ৰমনিৰ্ম্মিতামপীমাং তস্মৈ দাতুমর্হসীতি ভাষঃ । ননু
 তথাপি কথং রহস্ত ইত্যাঙ্ আসাদয়ত্বिति । সরসঃ সযঃপতিতকুসুমৈর্নিৰ্ম্মীয়মানত্বাত্
 অম্লানঃ অশুকঃ, এষ মাল্যগুদ্ধঃ ভক্তৃদারিকায়াঃ অস্মত্স্বামিকন্যায়াঃ কণ্ঠাবলম্বনে
 গলদেশাশ্রয়ণেণ মহার্ঘতাং মুক্তামালাস্পদলাভান্মহামূল্যতাম্ আসাদয়তু প্রাপ্নৌত অস্মাকং
 ভক্তৃদারিকা খলু কণ্ঠে দাতুমিবেমাং যাচত ইত্যর্থঃ ।

(ঞ) “মহাশয়! সূত্রটি সূন্দররূপে সংলগ্ন হইয়াছে বলিয়া আপনার
 এই ফুলের মালাটি বড়ই সূন্দর হইয়াছে; আমাদের স্বামিকন্নার
 এই মালাটির প্রতি কৌতুক জন্মিয়াছে; কারণ, তাঁহারও নূতন আশ্চর্য্য
 পুষ্পমালা নিৰ্ম্মাণ করিবার সামর্থ্য জন্মিয়াছে। অতএব (তাঁহাকে এই
 মালাটি দান করায়) আপনার এই নৈপুণ্যের চরিতার্থতা হউক, আপনার
 নিৰ্ম্মাণসৌন্দর্য্য সফল হউক। নবপুষ্পনিৰ্ম্মিত এই মালাটিও স্বামিকন্নার
 কণ্ঠাবলম্বন করিয়া মহামূল্যতা লাভ করুক।”

(১) সমাসাদয়তু ইতি পাঠান্তরম্ । (২) ভক্তৃদারিকায়া ইতি সম্বন্ধন্যঃ পাঠভেদঃ ।

अग्नेदमप्यर्थान्तरं ध्वनयति । यथा—एषः अस्माभिः सखीजनैश्च सद्गदयैः अभिलष्य-
माणः, सुमनसां योग्यधीरेव परस्परधीरनुरागेणाकर्षणात् प्रशस्तमनसां वो युष्माकं गौरवा-
द्बहुवचनं मालतीमाधवयोर्युवयोरित्यर्थः सन्निवेशः आवेशः परस्परसक्तिसम्बन्धः, सुस्निष्ट-
गुणतया रूपलावण्यादिसुयोग्यगुणकतया रमणीयः । विशेषतस्तु नीऽस्माकं भर्तृदारिका
अस्मिन् सन्निवेशे कुतूहलिनो अपिचिकबालत्वात् कौतुकवती च वर्त्तते । पुनश्च, तस्यां
भर्तृदारिकायाम् अभिनवः प्राथमिकः विचित्रः नानाविधभावप्रकाशादतीवास्यर्थः कुसुमेषोः
कामस्य व्यापारः भवन्तं लक्ष्यीकृत्य प्रादुर्भावी वर्त्तते तत्तच्छात् वैदग्ध्यस्य युवयोः सकल-
कलानैपुण्यस्य कृतार्थता परस्परयोः परस्परानुभवात् सार्थकता भवतु । तथा विधातुः
स्रष्टुर्ब्रह्मणः निष्कान्तरमणोयता युवयोः सृष्टिसौन्दर्यमपि फलतु योग्यसमागमादिति भावः ।
मुख्यं प्रतिपाद्यमाह आसादश्रित्विति । सरसो रसिकः, एष भवान्, भर्तृदारिकायाः
कण्ठावलम्बनेन कण्ठालङ्घनेन महार्घताम् अन्ययुवतीनां दुर्लभत्वात् महामूल्याताम्
आसादयतु प्राप्नोतु । इति इत्यम् उक्तवतीत्यन्वयः ।

अत्र मालत्यासक्तिज्ञापनरूपप्रधानार्थसूचनादिदमेकं पताकास्थानम् । तथा च दर्पणे—

“हृद्यो वचनविन्यासः सुस्निष्टः काव्ययोजितः ।

प्रधानार्थान्तरापेक्षी पताकास्थानकं परम् ॥”

अत्र याज्ञा नाम नाट्यालङ्कारश्च । यथा तत्रैव—

“याज्ञा तु क्वापि याज्ञा या स्वयं दूतमुखेन वा ।”

तथा मालत्यनुरागरूपवीजस्य सम्यगाहितत्वादिदं समाधानं नाम मुखसम्बन्धरङ्गम् । तथा
च तत्रैव—

“वीजस्यागमनं यत्तु तत् समाधानमुच्यते ।”

कादम्बर्यामपीदृशी चन्द्रपीडोक्तिर्यथा—“अनवरतकृताश्रुविन्दुपातेन वर्त्तते मुक्ता-
भरणता, गृह्णाण स्वयंवराह्वाणि मङ्गलप्रसाधनानि, सक्तुसुमशिलीमुखा हि शोभते
नवालते”ति ।

द्वितीय अर्थ—“महाशय ! आपनारा परम्पर समानशुभसम्पन्न ७

মক । অহী ! বৈদগ্ধ্যম্ । (৫)

মাধবঃ । তয়া চ মদনুযুক্তয়া সমাখ্যাতম্—“দ্বয়মমাত্য-
ভূরিবসোঃ প্রসূতির্মালতী নাম, অহম্ প্রসাদভূমির্ভর্ত্তাদারিকায়া
ধাত্রৈ যিকা লবঙ্গিকানামি”তি । (৬)

কল । সছধম্ । কিং ণাম মালতীতি । দিষ্টিয়া বিলসিতং
কব্ , ভগ্নদদা দেবেণ কুসুমাভহেণ, তা জিদং অহেহিঁ । (৬)

(৬) কিং নাম মালতীতি । দিষ্টিয়া বিলসিতং খলু ভগবতা দেবেণ কুসুমাযুধেণ,
তজ্জিতমম্বাভিঃ ।

(৫) মকেতি । অহী আয়ত্ৰ্যম্, বৈদগ্ধ্যং তৎ পরিচারিকায়াঃ আগমনপ্রণামবাক্যানাং
চাতুৰ্যম্ ।

(৬) মাধব ইতি । মদনুযুক্তয়া ময়া পৃষ্টয়া । প্রসূতিঃ কন্যা । প্রসাদভূমিরনু-
যুক্তপাবম্ । ভূরিবসুকন্যাত্বেনেয়ং তব বিবাহযোগ্য । তস্যা ধাত্রীকন্যাত্বাত্ বিশ্বক্সত্বেন
প্রসাদভূমিত্বাচ্চ মমান্তিকৈ অমিপ্রিতং সর্বমেব ত্বং বক্তুমর্হসীতি ভাবঃ ।

প্রশস্ত্যুদ্ভব বলিয়া আপনাদের (মালতী ও মাধবের) এই পরস্পরানুরাগ
বড়ই সুন্দর ; আমাদের প্রভুকণ্ঠা কিন্তু এই অনুরাগে বিশেষ
কৌতুকবতী ; কারণ, তাহাতে নূতন ও আশ্চর্য্য কামবিকার উপস্থিত
হইয়াছে । অতএব আপনাদের এই নৈপুণ্য (পরস্পর সম্মেলনে) চরিতার্থ
হউক, (যোগ্য-সম্মেলনবশতঃ) বিধাতার নিৰ্ম্মাণ-সৌন্দর্য্য সফল হউক
এবং এই রমিক পুরুষ (আপনি) আমাদের প্রভুকণ্ঠার কণ্ঠাবলম্বন
করিয়া অল্প রমণীর পক্ষে দুর্লভ হউন ।”

(৫) মকরন্দ । (এই বারাক্ষর) অদ্ভুত চাতুৰ্য্য ?

(৬) মাধব । আমি জিজ্ঞাসা করিলে সেই বারাক্ষর বলিল—
“ইনি মন্ত্রী ভূরিবসুর কণ্ঠা, ইহার নাম মালতী ; আর আমি এই প্রভু-
কণ্ঠার ধাত্রীর কণ্ঠা ও অনুগ্রহের পাত্রী, আমার নাম লবঙ্গিকা ।”

মক । অমাত্যভূরিবসীরাत्मজৈত্বপর्याप्तिर्बहुमानस्य । अपि च मालती मालतीति मोदते भगवतो कामन्दकी, ताञ्च किल राजा नन्दाय प्रार्थयते (१) इति किंवदन्ती श्रूयते । ततः ? (२) । (६)

माधवः । तथा चाहमभ्यर्थ्य मानस्तां वकुलमालामात्मनः कण्ठादवतार्य दत्तवान् । असी पुनरभिनिविष्टया दृशा मालती-

(६) कलेति । किं नाम मालती, यामुद्दिश्य कथा प्रवृत्ता सा किं मालतीत्यर्थः । तर्हीति शेषः विलसितम् उभयवैव विजृम्भितम् । जितम् उत्कर्षेण वृत्तम् । कामेन स्वामिनः प्राणसङ्कटे समुपस्थिते तन्नाणीपात्रभूतमालतीलिखिततच्चित्रानयनादिति भावः ।

(६) मकेति । अमাত्यभूरिवসীরাत्मजा, इति, एतावन्मात्रं बहुमानस्य मालत्या गौरवस्य अपर्याप्तिः असमाप्तिः । अमাত्यभूरिवसীः कन्यात्वेनैव तस्या गौरवमिति न, किन्तु रूपलावण्यादीन्यपि गौरवकारणानि सन्तीति भावः । किंवदन्ती जनश्रुतिः । संसारविरागिण्याः कामन्दक्या अपि प्रमीदहेतुत्वात् अन्याः शतशो युवतीरपहाय स्वयं राज्ञा सुहृदे नन्दाय प्रार्थमानत्वाच्च सा मालती परमश्लाघनीयेति भावः । ततः तदनन्तरं किं जातं तद्ब्रूहीत्यर्थः ।

(७) माधव इति । अभ्यर्थ्यमानो याच्यमानः । आत्मनः कण्ठादवतार्य स्वकण्ठे दत्त्वा पुनरुन्मीच्य । प्रियीपमुक्तस्य आदरातिशयार्थं स्वकण्ठे समर्पणं कृतमिति बोध्यम् ।

(६) कलहंस । (मर्ष) এ কি মালতী ? ভাল, ভগবান্ কামদেব উভয়ের উপরই প্রভাব বিস্তার করিয়াছেন ; সুতরাং আমাদেরই জয় ।

(৬) মকরন্দ । মঞ্জী ভূরিবসুর কন্যা ! এ যে আদরের পরিসীমা নাই । বিশেষতঃ ভগবতী কামন্দকী ‘মালতী’ ‘মালতী’ করিয়া বড়ই আমোদিত হন । কিন্তু রাজা, নন্দনের জন্ত সেই মালতীকে প্রার্থনা করিয়াছেন, এইরূপ জনশ্রুতি শুনিতেছি । তা’র পর ?

(১) যাচতে ইতি ভিন্ন: পাঠ: । (২) তত ইতি পাঠ: ক্ৰচ্চিন্নাস্তি ।

সুখাবলোকনবিহস্ততয়া বিঘমবিরচিতৈকভাগামপি তামিব
বহুমন্যমানাং “মহানয়ং প্রসাদ” ইতি ব্যাছত্ব্য গৃহীতবর্তো (১)
অনন্তরञ्চ যাত্রাভঙ্গপ্রচলিতস্য মহতঃ পৌরজনস্য (২) সঙ্কুলেন
বিঘটিতায়াং তস্যা মাগতোঽস্মি । (৩)

অসী মালত্যা: সা সখী অভিনিবিষ্টয়া তদেকলপ্রয়া দৃশ্য চক্ষুশা । মালতীমুখাব
লোকনেন যা বিহস্ততা মম ব্যাকুলতা তথা হেতুনা । “বিহস্তব্যাকুলী সমা”বিত্যমর: ।
বিঘমম্ অসমানং যথা স্যাচ্চথা বিরচিত একভাগী যস্মাসাম্, মালতীদর্শনেন ব্যাকুলতয়া
তাড়গভিনিবিশাভাবাত্ পূর্বং যথিতকুসুমানাং বিপরীতমুখকুসুমৈর্যথৈকদেশাঃ।মত্বর্থ: ।
যাত্রাভঙ্গে ন স্তব্ধনিবৃত্ত্যা প্রচলিতস্য নগরং প্রতি প্রস্থিতস্য, মহতী বিশালস্য, পৌরজনস্য
পুরবাসিজনসমূহস্য সঙ্কুলেন গৃহনেন ব্যাপ্রা তস্যাং মালত্যাং বিঘটিতায়াং তিরোছিতায়াং
সন্ধ্যাম্ ।

অথ নিরুক্তির্নাম নাট্যালম্বণম্ । যথা সাহিত্যদর্পণে—

“পূর্বসিদ্ধার্থকথনং নিরুক্তিরিতি কীর্তিতম্ ।”

(৩) মাধব । লবঙ্গিকা প্রার্থনা করিলে আমি সেই বকুলফুলের
মালাটা নিজের কর্ণদেশে হইতে নামাইয়া তাহার হস্তে সমর্পণ করিলাম ।
আমি সাগ্রহে দৃষ্টিতে মানতীর মুখ দর্শন করিতে থাকায় একেবারে ব্যগ্র
হইয়া পড়িয়াছিলাম, তাই এই মালাটির একদিক বিপরীতভাবে গাঁথিয়া-
ছিলাম; তথাপি লবঙ্গিকা সেই মালাটিকেই বিশেষ আদর করিয়া, “এটা
বড়ই অল্পগ্রহ করিলেন” এই কথা বলিয়া গ্রহণ করিল । তাহার পর
মহোৎসব ভঙ্গ হওয়ায় পুরবাসী অসংখ্য লোক যাইতে লাগিল; মানতী
তাহাদের মধ্যে তিরোহিত হইলে আমি চলিয়া আসিয়াছি ।

(১) মুহূর্মুহূর্ম্ভুমন্যমানা ‘মহানয়ং প্রসাদ’ ইতি প্রতিগৃহীতবর্তীতি পাঠান্তরম্ ।

(২) পৌরনৈগমজনস্য ইতি পাঠভেদ: ।

मक । वयस्य ! मालत्या अपि स्नेहदर्शनात् सुस्निष्टमेतत् ।
योऽपि हि कपोलपाण्डुतादिचिह्नसूचितः प्राक्प्रवृद्धस्तस्याः
कामाभिषङ्गः, (१) सोऽपि त्वन्निबन्धन इत्यभिव्यक्तमेवैतत् । एतत्
न ज्ञायते, क्व दृष्टपूर्वस्तया (२) वयस्य इति । न खलु
तादृश्यो महाभागधियाः (३) कुमार्योऽन्यत्रासक्तमनसो भूत्वा
अन्यत्र (४) चक्षूरागिण्यो भवन्ति । अपि च, (त)

(त) मकीति । एतत् परस्यरावलीकनषकुलमालाप्रदानादिकं कार्यं सुस्निष्टम् ।
उभयोः समागमनिदानत्वेन साधु सङ्घटितम् । प्रवृद्धो वृद्धिं प्रापः । कामाभिषङ्गः
मदनावेशः । त्वमेव निबन्धनं कारणं यस्य सः, त्वामुद्दिश्येत्यर्थः । इत्येतत् अभिव्यक्तमेव
प्रकाशितमेव इति ज्ञायत इति शेषः । तु किन्तु । तथा मालत्या, वयसस्त्वम् ।
इत्येतत् न ज्ञायते मयेत्यर्थः । ननु अन्यस्मिन्नपि यूनि कामाभिषङ्गं तस्याः कपोल-
पाण्डुतादिसम्भवात् कथं मन्निबन्धन एव कामाभिषङ्ग इति त्वया ज्ञायत इत्याह न खल्विति ।
चक्षूरागिण्यः नयनप्रीतिमत्यः । तथा च—

“यद्यन्यासक्तचित्ता सा न चक्षुस्त्वयि पातयेत् ।

मनोऽन्यत्र दृगन्यत्र चेटीनां नीचमस्त्रियाः ॥”

अपि च अन्यच्च त्वन्निबन्धने तस्याः कामाभिषङ्गं लिङ्गमस्तीत्यर्थः ।

(त) मकरन्द । सखे ! मालतीरुं अक्षुरागं देखा गियाछे बनिद्या
ए घटिनाटी वेश घटियाछे । ता'र पर मालतीर बुद्धिप्राप्त ये कामावेश
ताहार गणुपाण्डुताप्रभृति चिरुद्धारा सूचित हईयाछिन, ताहां तोगार
जन्नाई ईहा सुम्पष्टेई हईयाछे । किन्तु ईहा बुद्धितेछि नां ये, मालती तोगामे
पूर्के कोथाय देखियाछिलेन । ताहार त्राय महाभागवती कुमारीगण

(१) कामाभिषङ्ग इति क्वचित् पाठः । (२) तस्या इति भिन्नः पाठः ।

(३) महाभागधियजन्मान इति पुस्तकान्तरे पाठः ।

(४) परत्र इति पाठोऽपि दृश्यते ।

অন্যোন্যসম্বিন্দনদৃশাং সখীনাং
তস্যাস্ত্বয়ি প্রাগনুরাগলিঙ্গম্ (১) ।
কস্যাপি কৌঃপীতি নিবেদিতত্চ

মাধবঃ । কিচ্ছান্যত্ (২) । (থ)

মক । ধাত্বে যিকায়াস্তুরং বচস্চ ॥২৩॥

কিনাদিত্যাহ অন্যোন্যেতি । অন্যোন্যসম্বিন্দনদৃশাং পরস্পরসম্বিলিতচতুর্থাং সৌঃয়মিতি
সপ্রত্যমিভিন্নমিব মাং নির্দ্বিঃশ্য ক্রতপরস্পরমুখাবলীকনানামিত্যর্থঃ, তস্যা মালত্যা: সখীনাং
'কস্যাপি কৌঃপী'তি "ভর্তৃদারিকৈ ! দিত্যা বর্জামহে, যদবৈব কৌঃপি কস্যাপি, তিষ্ঠতি"
इति पूर्वोक्तरूपं निवेदिततच्च विज्ञापिततच्च त्वयि तस्या मालत्या अनुरागस्य अनुरागसत्ताया
इत्यर्थः लिङ्गम् अनुमितिसाधकी हेतुः ।

(থ) মাধব इति । चतुर्थचरणीच्चारणमात्रविलम्बमप्यसहमानः
निवेदिततच्चेति चकारसमुच्चितं पृच्छति किञ्चान्यदिति । चकारेण किं समुच्चितमित्यर्थः ।

मकेति । धात्वे यिकाया धातृकन्याया लवङ्गिकायाः चतुरं निपुणं "महाभाग !
सुस्निष्टगुणतया" इत्यादिकं स्निष्टमित्यर्थः वचो वाक्यञ्च तस्यास्त्वयि प्रागनुरागलिङ्गमिति
सम्बन्धः ।

अत्र माधवे मालत्यनुरागसत्ताऽनुमितिं प्रति तदुद्देशेन 'कस्यापी'त्यादिनिवेदितत्वरूपे
अत्र पुरुषे आसक्तचित्त इहैवा, अत्र पुरुषের প্রতি যে চাক্ষু্য অনুরাগ
প্রকাশ করিবেন ইহাও সম্ভব নহে । আরও দেখ—

সখীগণ পরস্পর পরস্পরের মুখাবলোকন করিয়া যে বলিয়াছিল—“এই
স্থানে কাহারও কোন প্রিয়তম অবস্থান করিতেছেন” এই কথাটীও,
মালতীর যে তোমার প্রতি পূর্বেই অনুরাগ জন্মিয়াছিল তাহার সূচক—

(থ) মাধব । আর কি ?

মকরন্দ । ধাত্বীকণ্ঠা লবঙ্গিকার সেই ("মহাভাগ ! সুস্নিষ্টগুণতয়া"

(১) চিহ্নমিত্যপি পাঠঃ । (২) ক্ৰবিত্ কিস্তান্যদিতি পাঠো নাস্তি ।

কল । উপস্থল্য । এদং অ (১) । ইতি চিবং দর্শয়তি । (৮)

ওমী পশ্যতঃ ।

মক । কলহংসক ! কেনৈতন্মাধবস্য প্রতিবিম্বমভি-
লিখিতম্ । (ধ)

কল । জিণ এষ্ব সে হিঅঅং অবহরিদং । (ন)

মক । অপি মালত্যা ? ।

কল । অধদং । (প)

(৮) এতচ্চ । (ন) যেনৈবাস্য হৃদয়মপহৃতম্ । (প) অথকিম্ ।

একস্মিন্ হেতৌ সত্যপি 'ধাত্রৈয়িকায়ায়তরং বচয়'তি হৃৎকরনির্দে'শাত্ সমুচ্চয়ঃ,
তৎকৃতবিচ্ছিত্তিবশাদনুমানালঙ্কারঃ । ইন্দ্রবজ্রা বচম্ ॥১২॥

(৮) কলেতি । এতচ্চ এতচ্ছিবচ্চ তস্যাঙ্কয়ি প্রাগনুরাগলিঙ্গমিতি সম্বন্ধঃ ।

(ধ) মকেতি । কেন জনেন । প্রতিবিম্বং প্রতিমূর্তিঃ 'অভিলিখিতং' চিত্রিতম্ ।

(ন) কলেতি । যেনৈব জনেন । অস্য স্বামিনো মাধবস্য ।

(প) কলেতি । অথকিমিতি স্বৌকারার্থমেকমম্বয়ম্ । "অঙ্কীকারে'পি চাথকি"

মিতি হারানলী ।

ইত্যাদি) স্ননিপুণ কথাগুলিও (তোমার প্রতি মালতীর অল্পরাগের
সূচক) ॥৩৩॥

(৮) কলহংস । (নিকটে যাইয়া) ইহাও । (মালতীর অল্পরাগের
সূচক) । (এই বলিয়া চিত্র দেখাইল)

(মাধব ও মকরন্দ সেই চিত্র দেখিতে লাগিলেন ।)

(ধ) মকরন্দ । কলহংস ! মাধবের এই প্রতিমূর্তিটা কে চিত্র করিয়াছে ?

(ন) কলহংস । যিনি ইহার চিত্র অপরূপ করিয়াছেন ।

মকরন্দ । তবে কি মালতী ?

(১) এদং চিবফল্যং ইতি পাঠান্তরম্ । অথকিমিতি পাঠভেদঃ ।

মাধবঃ । বয়স্য ! মকরন্দ ! প্রসন্নপ্রায়স্তু তর্কঃ । (ফ)
 মক । কলহংসক ! (১) কুতোঃস্যাধিগমস্তু ? । (ব)
 কল । মহে দাব মন্দারিআহত্যাদৌ, তাএ বি লবঙ্গিআ
 সআসাদৌ । (ভ)

মক । কথম্, (২) কিমাহ মন্দারিকা মাধবালৈস্ব্যপ্রয়োজনং
 মালত্যাঃ ।

কল । উক্ণঠাবিণীঅণং (৩) ত্তি । (ম)

(ম) মম তাবন্মন্দারিকাছস্তাত্, তস্যা অপি লবঙ্গিকাসকাশাত্ ।

(ম) কলিতি । উত্কণ্ঠাবিনোদনং মাধববিয়োগবিধুরতয়া তচ্চিত্তদর্শনেন আত্মন
 উত্কণ্ঠানিবারণমেব মালত্যা এতদালৈস্ব্যনির্ম্মাণীর্হে শ্যমিত্যর্থঃ ।

(ফ) মাধব ইতি । প্রসন্নপ্রায়ঃ, সংশয়রূপমালিন্যাপগমাত্ সা মথ্যেবানুরক্তেতি
 নিশ্চয়োদয়াত্ নির্ম্মলীভূতঃ । তর্ক উহঃ, সহর্ষোক্তিরিয়ম্ । অতএবাব প্রামির্নাম সস্বয়ঙ্কম্ ।
 “প্রামিঃ সুখাগম” ইতি দর্পণলক্ষণাত্ ।

(ব) মকতি । কুতঃ কস্মাত্ জনাত্ । অস্ব চিত্তস্য, অধিগমঃ প্রামিঃ ।

(প) কলহংস । ই ।

(ফ) মাধব । মথ্যে ! মকরন্দ ! তোমার অনুমান প্রায় ঠিক
 হইয়া উঠিয়াছে ।

(ব) মকরন্দ । কলহংস ! তুমি ইহা কোথা হইতে পাইয়াছ ?

(ভ) কলহংস । আমি পাইয়াছি মন্দারিকার হাত হইতে, মন্দারিকা
 পাইয়াছে লবঙ্গিকার নিকট হইতে ।

মকরন্দ । মাধবের চিত্ত নির্মাণ করিতে মালতীর কি প্রয়োজন ছিল,
 এ বিষয়ে মন্দারিকা কি বলিয়াছে, বল ।

(১) ক্ৰান্তিত্ কলহংসকৌ সন্মীধন ন দৃশ্যতে । (২) অথ ইতি ভিন্নঃ পাঠঃ ।

(৩) উক্ণঠাবিণীদৌ ইতি পাঠান্তরম্ ।

মক । বয়স্য ! মাধব ! সর্বথা সমাশ্বসিহি (১) ।
 যা কৌমুদৌ নয়নযোৰ্ভবতঃ সুজন্মা
 তস্যা भवानपि मनोरथबन्धवन्धुः ।
 তত্‌সঙ্কমং প্রতি সখে ! নহি সংশयोऽস্ति
 यस्मिन् विधिश्च मदनश्च कृताभियोगः ॥৩৪॥

(ম) উৎকণ্ঠাবিনীদনমিতি ।

বেতি । যা মালতী ভবতী নয়নযীঃ কৌমুদৌ চন্দ্রিকাৰূপা পরমাঙ্গাদজনিকৈল্যর্থঃ ।
 সুজন্মা শ্লাঘ্যোত্পত্তিঃ भवानपि तस्या मालत्या मनोरथबन्धात् चित्तासक्तोऽहोतीः बन्धुबन्धवः
 दयित इति यावत् । अतएव हे सखे ! तत्सङ्कमं प्रति मालत्या सह सम्मेलनविषये
 नहि संशयोऽस्ति । विशेषतश्च, यस्मिन् सङ्कमविषये विधिः परस्परसम्भावनीयसाक्षात्कार-
 प्रयोजकं दैवञ्च मदनश्च कृताभियोगः विहिताभिविदेशो वर्तते । अतएव सर्वथा
 समाश्वसिद्धीति भावः ।

अत्र तृतीयचरणगतवाक्यार्थं प्रति पूर्वार्द्धगतवाक्यार्थयोः चतुर्थचरणगतवाक्यार्थस्य च
 हेतुत्वात् वाक्यार्थहेतुकं काव्यलिङ्गमलङ्कारः, तथा कौमुदी कौमुदीरूपेति निरङ्गं केवलरूपकञ्च
 इत्यनधीरङ्गाङ्गिभावेन सङ्करः । तथा युक्तिर्नाम सन्ध्यङ्गम् । “सम्प्रधारणमर्थानां युक्ति”
 रिति दर्पणलक्षणात् । विचारी नाम नाट्यलक्षणे च “विचारी युक्तवाक्यैर्यदप्रत्यक्षार्थसाधन”
 मिति लक्षणात् । वसन्ततिलका वृत्तम् ॥३४॥

(ম) কলহংস । উৎকণ্ঠানিবৃত্তিই (মালতীর এই চিত্রনির্মাণের
 প্রয়োজন ইহা মন্দারিকা বলিয়াছে) ।

মকরন্দ । সখে ! মাধব ! সকল প্রকারে আশ্বস্ত হও ।

যিনি তোমার নয়নযুগলের কৌমুদীস্বরূপা, প্রশস্তজন্মা, তুমিও তাঁহার
 চিত্তের আসক্তিবশতঃ প্রাণবল্লভ । অতএব সখে ! তোমাদের সম্মিলনে

(১) বয়স্য ! সমাশ্বসিহি ইত্যেতাবন্দ্যমঃ পাঠঃ কল্পিত্ ।

द्रष्टव्यरूपा च (१) भवतो विकारहेतुः, तदत्रैव लिख्यतां
मालती । (य)

माधवः । यदभिरुचितं वयस्थाय, तदुपनय चित्रफलकं
चित्रवर्तिकाश्च (२) । (र)

मक । उपनयति ।

माधवः । लिखन् । सखे ! मकरन्द !

वारं वारं तिरयति दृशावुद्गतो (३) वाष्पपूर-
स्तत्सङ्कल्पोपहितजडिमस्तम्भमभ्येति गात्रम् ।

(य) द्रष्टव्येति । द्रष्टव्यरूपा अतीवमनीहरत्वात् दर्शनीयाकृतिः । विकारहेतुः
मदनप्रयुक्तधैषम्यकारिणीभूता । अत्रैव तत्र चित्रस्य वामपार्श्वे एव ।

(र) माधव इति । चित्रस्य वर्तिकाः तूलिकाः ।

वारं वारमिति । उद्गतः मालत्या भूनेवादिस्मरणेन विरहानुतापीदयादुपस्थितः
वाष्पपुरः अश्रुपवाहः वारं वारम् उन्मज्जमानोऽपि पुनः पुनः दृशो चक्षुषी तिरयति
आह्वयति । सुतरां सम्यग्वलीकनाभावात् चित्रयित्तमिदानीमशक्तोऽस्मीति भावः । तथा
कान्ठसंशय नाई, ये विषये अग्रं विधाता ऽ कामदेव पूर्वैरेह आग्रहं
करिष्याहेन ॥७८॥

(य) यिनि तोमार बिकारेर हेतु, तांहार आकृति अवश ज्ञेय्या ;
अतएव एहै चित्रेरहै पार्श्वे मानतीके चिद्वित कर ।

(र) माधव । वयश्चोर याहा अतिक्रुचि । तवे चित्रफलक ऽ चित्रेर
तूलि आनयन कर ।

मकरन्द । (चित्रफलक ऽ तूलि आनयन करिलेन ।)

(१) द्रष्टव्यस्वरूपा चेति पाठान्तरम् । (२) कश्चित् तदुपनय चित्रफलकं
चित्रवर्तिकाश्चेति । मकरन्दः । उपनयति, एतौ पाठौ न दृश्येते ।

(३) दृशोऽवुद्गतमिति पाठान्तरम् ।

সদ্যঃ স্বিদ্যন্নয়মবিরতোত্কম্পলোলাঙ্কুলীকঃ

পাণিলেখ্যবিধিষু নিতারাং (১) বর্ন্ততে কিং করোমি ॥২৫॥

তথাপি ব্যবসিতোঃস্মি (২) । চিরাদভিলিখ্য দর্শয়তি । (ল)

তস্যা মালত্যা: সঙ্কল্য়ন চিন্তয়া উপহিত উপস্থাপিত: জড়িমা কার্য্যোচমত্বং যস্য তত্
তথোক্তং গাভ্রং মম দেহ: স্তম্ভং নিস্পন্দ্যতাম্ অর্থ্যতি প্রাপ্নোতি । তথা সদ্য: তস্মিন্মাচরণ এব
স্বিদ্যন্ ঘর্মাংক্ত: সন্ অবিরতোত্কম্পেন অনবরতস্পন্দনে লোলাস্ফল্লা অঙ্কুল্যৌ যস্য
তাট্শ:, অর্থ মদীয়: পাণি: লেখ্যবিধিষু চিত্রকার্য্যেণু নিতরাম্ অতিশয়েন বর্ন্ততে স্থিরৌ-
भवती चित्रणाय चाल्यमानोऽपि स्वयं न चलतीत्यर्थ: । अथवा लेखाविधिषु अविरतोत्कम्प-
लोलाङ्गुलीको वर्त्तते अस्वाभाविकचाञ्चल्यवान् भवतीत्यर्थ: । नितरां सुतराम् अतएवेत्यर्थ:
किं करोमि । ईदृशावस्थायां नैपुण्ये नाविकलचित्रनिर्माणासम्भवमेवेति भाव: ।

অত্ৰ চিত্রকার্য্যোচমত্বং প্রতি বহুতরকারণৌপন্যাসাত্ সমুচ্চয়োঃলঙ্কার:, তথা কিং
করোমীতি বাক্যার্থে প্রতি পূর্ববাক্যার্থানাং হেতুত্বাত্ বাক্যার্থহেতুকং কাব্যলিঙ্কস্ব, অনযৌ-
রঙ্গাঙ্কিভাবেন সঙ্কর: । তথাঅ অশ্মু-জাড্য স্তম্ভ-স্বীদ কম্পায়া: পশ্চ সাল্লিকভাবা
অভিহিতা: । মন্দাক্রান্তা ব্রন্তম্ ॥২৫॥

(ল) তথাপীতি । তথাপি সম্যগবলীকনাভাবেত্ জড়তাডিপ্রতিষম্বকত্বাস্ত্ অবিকল-
চিত্রনির্মাণাসম্ভবেঃপি, ব্যবসিতোঃস্মি চিত্রযিতুমুদ্যতোঃস্মি । সুহৃৎকাম্যস্যালঙ্কনীযত্বাদিতি
भाव: । अभिलिख्य चित्रयित्वा । एतेन तदानीमपि चित्रविद्यायां प्रायेण सर्वेषामपि
नैपुण्यमाप्तीदिति प्रतीयते ।

মাধব । (চিত্র করিতে করিতে) সখে ! মকরন্দ !

অশ্রুপ্রবাহ উপস্থিত হইয়া বারংবার আমার নয়নযুগলকে আবৃত
করিতেছে ; মালতীর চিন্তা কার্যে অক্ষমতা জন্মাইয়া দিয়াছে, তাহাতে
শরীর স্তব্ধ হইয়া পড়িয়াছে, পাণিতল হঠাৎ ঘর্মাঙ্ক হইয়াছে এবং
অবিশ্রান্ত কম্পন উপস্থিত হওয়ায় অঙ্গুলীসমূহও কাঁপিতেছে ; স্তবরাং
আমার হস্ত চিত্রকার্যে অসমর্থ হইয়া পড়িয়াছে ; অতএব কি করি ॥৩৫॥

(১) ন তরামিতি ক্চিন্ত পাঠ: । (২) অবহিতোঃস্মীতি পাঠমেদ: ।

মক । বিলোক্য । উপপন্নস্তাবদ্র ভবতোঃমিষঙ্কঃ (১) । সকৌতুকম্ ।
কথমচিরেণৈব নিৰ্ম্মায় লিখিতঃ শ্লোকঃ । বাচয়তি । (ব)

জগতি জয়িনস্তে তে ভাবা নবেন্দুকলাদয়ঃ
প্রকৃতিমধুরাঃ সন্ত্যেবান্যে মনো মদয়ন্তি য়ে ।
মম তু যদ্যিৎ যাতা লোকে বিলীচনচন্দ্রিকা
নয়নবিষয়ং জন্মান্যেকঃ স এব মহৌতসবঃ ॥৩৬॥

(ব) মক্কেতি । অত্র মালত্যাং । অমিষঙ্ক আসক্তিঃ, উপপন্নঃ যুক্তঃ । অতীব-
রমণীয়াক্রতিমত্বাদিতি ভাবঃ । কথংশব্দোঃত্ব হর্ষে । অচিরেণৈব সত্য এব । সত্যঃ-
শ্লোকনিৰ্ম্মাণং প্রায়েণ দুষ্কারত্বাদতৌবাশ্চর্যমिति ভাবঃ ।

এতেন সত্যঃশ্লোকনিৰ্ম্মাণস্য বিচ্ছয়জনকতামঙ্গীকুর্ষন্ ভবভূতিরপি বিলম্বককিরাসৌদিতি
প্রতীযতে । প্রায়েণ দুষ্কারশব্দবিন্যাসাদপি ভবভূতিবিলম্বকবিলম্বদঘোষণ্যন্তি কাব্যনিষ্ণাতাঃ ।

জগতীতি । জগতি ভুবনে জয়িনঃ জয়শীলাঃ বিরহজনবশীকরণস্বভাবা ইত্যর্থঃ ।
প্রকৃতিমধুরাঃ স্বভাবসুন্দরাঃ, তে তে প্রসিদ্ধাঃ, অন্যে মালতীমিভ্রাঃ, নবেন্দুকলাদয়ঃ
নবোদিতচন্দ্রলীলাদয়ঃ, ভাবাঃ পদার্থাঃ সন্ত্যেব, ন তব কাচিৎ বিপ্রতিপত্তিরिति ভাবঃ ।
য়ে ভাবাঃ, মনো মদয়ন্তি স্বভাবত এব সর্বেষাং চিত্তং প্রীণয়ন্তি । ননু সন্তসু তাড়য়ৈশু কথং
তব মালত্যামেবানুরাগ ইत्याহ মম লিতি । তু কিন্তু ইদং বিলীচনচন্দ্রিকা নেত্রকৌমুদী
চন্দ্রিকৈব নয়নান্ধাদকারিণী মালতী লীকৈ জগৎপ্রপঞ্চমধ্যে মম যত্ন নয়নবিষয়ং ভাবপ্রধান-
নির্দেঁশান্ নেত্রগোচরতাং যাতা প্রাপা ; জন্মানি মম জীবনমগ্ধ্য ইত্যর্থঃ, স এব, একঃ

(ন) তথাপি চিত্র করিতে প্রবৃত্ত হইতেছি । (বহুকাল চিত্র
করিয়া পরে দেখাইলেন ।)

(ব) মকরন্দ । (দর্শন করিয়া) ইহার প্রতি তোমার আসক্তি
যুক্তিসঙ্গতই হইয়াছে । (কৌতুকের সহিত) সত্যই একটা শ্লোক রচনা
করিয়া লিখিয়া দিয়াছ (দেখিতেছি) । (পড়িতে লাগিলেন)

উমৌ । মন্দারিকে ! ইহাস্ব্যতাম্ (১) । (ঘ)

মন্দা । উপবিষ্য (২) । কলহংসম্ ! উবণেহি মে চিত্তফলম্ । (স)

কল । গৃহীত্বা । গচ্ছ এদং । (হ)

মন্দা । বিলোক্য । কলহংসম্ ! কেণ উণ কিং নিমিত্তং বা এষ্য-

মালদা আলিঙ্গিত্বা ? । (জ)

কল । জা (৩) জিণ্ণ নিমিত্তেণ মালদীএ । (ক)

(স) কলহসক ! উপনয় মে চিত্তফলকম্ । (হ) গৃহাণদম্ ।

(ঘ) কলহসক ! কেন পুনঃ কিং নিমিত্তং বা অথ মালতী আলিঙ্খিতা ?

(ক) যী যেন নিমিত্তেন মালত্যা ।

(ঘ) উभावति । आभ्यताम् उपविश्याताम् । ज्ञातव्यस्यद्द्वयार्थमेवायं सामान्य-
परिचारिकाया अपि समादरः कृत इति बोध्यम् ।

(হ) কলতি । গৃহীত্বা চিত্তফলকমিত্ত শ্রীষঃ ।

(ক) কলতি । মালত্যা যেন নিমিত্তেন স্বকীয়ত্বকল্পানির্ভব্যর্থমিত্যর্থঃ যী

(শ) (স্বর প্রবেশ করিয়া) মন্দারিকা । কলহংস ! তোমার
পদাচছ অঙ্গুসারে আসিয়া তোমাকে পাইয়াছি । (মাধব ও মকরন্দকে
দেখিয়া লজ্জার সহিত) সেই মহাশয়রা দুইজনই যে এইখানেই ।
(নিকটে যাইয়া প্রণাম করিল) ।

(য) মাধব ও মকরন্দ । মন্দারিকে ! এইখানে ব'স ।

(স) মন্দারিকা । (বসিয়া) কলহংস ! আমার চিত্তফলক দাও ।

(হ) কলহংস । (চিত্তফলক নইয়া) এই লও ।

(ফ) মন্দারিকা । (দর্শন করিয়া) কলহংস ! কে, কি নিমিত্তই
বা এখানে মালতীকে চিত্র করিয়াছে ?

(১) इत आगम्यतामिति पाठान्तरम् । (২) क्वचित् उपविश्याति পাঠী নাকি ।

(৩) जी एव इति क्वचित् पाठः ।

सन्दा । सङ्घर्षम् । दिष्टिञ्चा दंसिदफलं दाणिं विस्माणं
पश्चावङ्गो । (ख)

मक । सखि ! (१) मन्दारिके ! यदत्र वस्तुन्येष ते वल्लभः
कथयति, अपि तथा तत् ? । (ग)

मन्दा । महाभास्र ! अघङ् (२) । (घ)

मक । क्व पुनर्मालती माधवं प्राग्दृष्टवती ? । *

(ख) दिष्ट्या दर्शितफलमिदानीं विज्ञानं प्रजापतेः ।

(घ) महाभाग ! अथकिम् ।

माधवः आलिखितः, तेनैव माधवेन तेनैव निमित्तेन मालती आलिखितेत्यर्थः । उभयोरैव
समानं वीत्कण्ठेति भावः ।

(ख) मन्देति । प्रजापतेर्विधातुः । विज्ञानं समानमुन्दरग्योर्मालतीमाधवयो-
र्निर्घाणनं पुण्यम् । दर्शितं प्रकटितम्, फलं परस्परं प्रति परस्परसन्निकृपम् उद्दिश्यं
येन तादृशं जातमिति शेषः । अतीवाद्वादकारणमेतदव्याकमिति भावः ।

(ग) मकेति । गूढार्थोद्भेदनाय सखीति स्नेहसूचकं सम्बोधनम् । एष ते
वल्लभः प्रियः कलहंसः, अत्र वस्तुनि माधवाकृतिचित्रणविषये यत् कथयति 'स्वकीयीत्कण्ठा-
निवृत्तये मालत्या चित्रितमेतत्' इति यत् ब्रवीति, अपि तथा तत् सत्यं किम् ।

* मकेति । क्व कुत्र स्थिता ।

(क) कलहंस । मालती ये निमित्तं याहाके चित्रं करिशाहिलेन ।

(ख) मन्दारिका । (आनन्देर सहित) भागावशतः विधाताय
निर्माण-नैपुणा एतन् फलं देथाईयाछे ।

(ग) मकरन्द । सखि ! मन्दारिके ! एवियये तोमार प्रियतम
कलहंस याहा बले, ताहा किं सेइरूपई ?

(घ) मन्दारिका । हाँ, महाशय ! ।

(१) क्वचित् सखीति पाठी नास्ति । (२) तलहा इति पाठभेदः ।

মন্দা । লবঙ্গিমা ভগ্নাদি, বাদাশ্রণগদেতি । (ঙ)

মক । বয়স্য ! (১) নন্বমাত্মমবনাসন্নরথ্যেব বহুশঃ
সস্চরাবহে, তদুপপন্নমেতৎ । (চ)

মন্দা । অণুমস্তুমং মহাণুমাশ্রা, জাব এদং ভস্রবদৌ
দেবস্য মস্রণস্য সুচরিদং পিঅসহীএ লবঙ্গিমাএ ণিবেদেমি । (ছ)

মক । প্রাপ্নাবসরমেতঙ্গবত্যাঃ । (জ)

মন্দারিকা চিতফলকং গৃহীত্বা নিষ্ক্ৰান্তা ।

(ঙ) লবঙ্গিকা ভগ্নতি, বাতায়নগতেতি ।

(ছ) অনুমন্ত্যেতাং মাং মহানুभावী, যাবদিদং ভগবতৌ দেবস্য মদনস্য সুচরিতং
প্রিয়মণ্ড্যৈ লবঙ্গিকায়ৈ নিবেদয়ামি ।

(চ) মকেতি । নন্বিযবধারণং । উপপন্নং যুক্তম্ । সস্চরাবহে ইতি “সম-
স্কৃতীয়যা যুক্ত” ইত্যত্মনেপদম্ ।

(জ) মন্দেতি । অনুমন্ত্যেতাং গন্থমিতি শ্রীষঃ । সুচরিতং বিজ্ঞম্বিতং তজ্জনিতাং
মালতীং প্রতি মাধবস্যাপ্যাসক্তিমিত্যর্থঃ । নিবেদয়ামি এতদর্থমেব পূর্ব্বম্বাদুদ্যতাযাঙ্গস্য
লভ্যমস্য কিয়ৎসাদল্যজ্ঞাপনেন সন্তোষবিধানার্থেতি ভাবঃ ।

মকরন্দ । মালতী পূর্বে কোথায় মাধবকে দেখিয়াছিলেন ?

(ঙ) মন্দারিকা । লবঙ্গিকা বলিয়াছে যে, বাড়ীর গবাক্ষদ্বারে
থাকিয়া (মালতী মাধবকে দেখিয়াছেন) ।

(চ) মকরন্দ । বয়স্য ! আমরা মঞ্জীর বাড়ীর নিকটবর্তী রাস্তা
দিয়াই বহুবার যাতায়াত করিয়া থাকি ; সুতরাং ইহা হইতে পারে ।

(ছ) মন্দারিকা । মহাশয় ! আমাকে অল্পমতি দিন । ভগবান্
কামদেবের এই সদভূষ্ঠানটী যাইয়া প্রিয়মণ্ড্যে লবঙ্গিকাকে জানাই ।

(১) বয়স্য ইত্যপি ক্ৰচিন্নাসি ।

मक । वयस्य ! खरतरकिरणोऽयं भगवान् सहस्रदौधिति-
रलङ्करोति मध्यमङ्गः, (१) तदेहि, संख्यायमेव गच्छावः । (भ)

इत्युक्त्याय परिक्रामतः ।

माधवः । एवं हि मन्ये ।

घर्मांश्चो विसरविवर्त्तनैरिदानीं

मुग्धाच्याः परिजनवारसुन्दरौणाम् ।

तत् प्रातर्विहितविचित्रपत्रलेखा

वैदग्ध्यं जहति कपोलकुङ्कुमानि ॥३७॥

(ज) मकेति । एतन्निवेदनं प्राप्तावसरं तत्तच्चैष्टानां साफल्यान् उपस्थितावकाशम् ।
सुतरां गन्तुमर्हसीति भावः ।

(भ) मकेति । संख्यायं गृहम् । “संख्यायै विच्छतौ गृहे ।” इति हेमचन्द्रः ।

घर्मांश्च इति । इदानीं मध्याह्नकाले, मुग्धे सुन्दरे अचिन्तौ चतुष्पी यथाः तस्याः
मालत्याः परिजनवारसुन्दरौणां परिचारिकाभूतमणिकानां कपोलकुङ्कुमानि गण्डथोरनुलिमानि
कुङ्कुमानि कर्तृणि घर्मांश्च संखेदजलानां विसरस्य विन्दुसमुहस्य विवर्त्तनैः प्रसरन्तः,
तत् तदा मया दृष्टम्, प्रातः प्रातःकाले विहितं विरचिता या विचित्रा आशय्या पत्रलेखा
चित्रविशेषः तस्याः वैदग्ध्यं सौन्दर्यं जहति प्रचालनान् परित्यजन्ति । अस्मिन् मध्याह्न-

(ज) मकरन्द । तोमार ईहा जानाईवार अवसर उपस्थित हईयाछे
बटे । (अतएव तूमि याहेते पार) ।

(भ) मन्दांरिका चित्रफलक लईया प्रस्थान करिल ।)

(व) मकरन्द । वयशु ! ए प्रथररश्चि भगवान् शूर्यादेव दिनैर
मध्यभाग अलङ्कृत करितेछेन, अतएव आईस, बाड़ीते याई ।

(এই কথাं পর উভয়েই উঠিয়া পদক্ষেপ করিতে লাগিলেন ।)

(१) मध्याह्नोतिवर्त्तने इति पाठान्तरम् ।

অপি চ, উন্মীলনম্, কুলকরালকুন্দকৌশ-
 প্রস্মরীতদৃঘনমকরন্দগন্ধবন্ধো ! ।
 তামোষত্‌প্রচলবিলীচনাং নতাজ্জী
 মালিঙ্গন পবন ! মম সৃষ্টিশঙ্কমঙ্গম্ ॥২৮॥

কালি প্রস্মররবিত-সাত্ মালতীপরিচারিকাভূতবারনারীণাং কপীলযৌ: পত্রাবলীৰূপেণ
 বিন্যস্তানি কুঙ্কমানি স্বীদজলবিন্দুभि: প্রস্মাল্যন্তে, ইত্যেব' মন্যে ইতি সরলার্থ: ।

অথ স্তমির্নাম্ নাভ্যলক্ষণম্ । যথা সাহিত্যদর্পণে—

“স্তমি: কেচিৎদংশৈন কিঞ্চিদযত্নানুভীযতে ।”

প্রহর্ষিণী বচনম্—“ব্যাশাভির্মনজরগা: প্রহর্ষিণীয”মিতি লক্ষণাত্ ॥২৭॥

উন্মীলনম্ কুলেতি । উন্মীলঙ্গি: বিকসঙ্গি: মুকুলৈ: কুঙ্কলৈ: করাল: দন্তুর: বিষম
 ইতি যাবত্‌ য: কুন্দকৌশ: কুন্দক্লষক:, তস্মাত্‌ প্রস্মরীততাং চরতাং ঘনানাং গাঢ়ানাং মকরন্দানাং
 পুথরসানাং গন্ধে ন সৌরভেণ বন্ধু: প্রায়েণ সুরদল্বাত্‌ প্রিয়:, তত্‌সন্ধীঘনম্ । হৈ পবন !
 বাযী ! দ্রুপত্‌প্রচলী সখীনাশবগতিভয়েন অধিকচাঞ্চল্যাসম্মবাত্‌ ভাবাবেশেন কিঞ্চিৎচলী
 বিলীচনে অন্ত্রযৌ যস্তা: তাং নতাজ্জী স্বভাবত: কিঞ্চিদবনতস্কন্ধাঘবযবাং তাং মালতীং স্যু শন
 সন মম অঙ্কমঙ্গ' প্রত্যবযব' স্যু শ । এতেনাতীবীত্‌কণ্ঠা ব্যজ্যতে ।

অথ বৃত্ত্যনুধাসচ্চ কালুপ্রাসযৌ: সংস্ফটিলঙ্কার: । প্রহর্ষিণী বচনম্ ॥২৮॥

মাধব । আমি এইরূপ মনে করি—

মনোহরনয়না মালতীর পরিজনস্ব বেষ্টাগণের গওদেশের কুঙ্কমগুলি
 এখন ঘর্ষবিন্দুসমূহের সঞ্চালনবশত: প্রাত:কালে নিশ্চিত সেই সুন্দর
 পত্রাবলীর সৌন্দর্য পরিত্যাগ করিতেছে ॥৩৭॥

আরও (ইচ্ছা করি যে,) হে পবন ! কলিকাগুলি প্রস্ফুটিত হওয়ায়
 অসমান কুন্দপুষ্পের স্তবক হইতে বিগলিত গাঢ় মধুর সৌরভে তুমি
 সকলেরই প্রিয়; এই অবস্থায় তুমি ঐষষ্ঠকালনয়না এবং অবনতাজী
 মালতীকে আলিঙ্গন করিয়া আমার প্রত্যেক অঙ্গ স্পর্শ কর ॥৩৮॥

मक । स्वगतम् ।

अभिहन्ति हन्त ! कथमेष माधवं

सुकुमारकायमनवग्रहः स्मरः ।

अचिरेण वैक्लवविवर्त्तदारुणः

कलभं कठोर इव कूटपाकलः ॥३८॥

तदत्र भगवती (१) कामन्दकी नः शरणम् । (ज)

अभिहन्तीति । अनवग्रहः दुर्निवारः, एष स्मरौ मन्मथः सुकुमारकायं कीमलकलेवरं माधवम्, विह्वलितः वातपित्तकफानां विकारस्याश्रमिति वैक्लवः, यो विवर्त्तः परिणामः सन्निपात इति तात्पर्यम् । तेन दारुणो भयङ्करः, पक्षे स्वविकारकृतभावान्तरभीषणः, अतएव कठोरः कठिनः चिकित्सादुरपनेयः कूटेन कपटेनागम्य पातयति इति कूटपाकलः पित्तज्वरः कलभं करिशावकमिव अचिरेण सद्य उत्पत्तिश्चण एवेत्यर्थः कथम अभिहन्ति अभिघातं करोति पीडयति । हन्ति ल्यनुकम्पायाम् । अतीवशीघ्रनीया माधवस्यैशमन्स्येति भावः ।

अत्र पूर्णोपमालङ्कारः । हन्ति हन्तीति च्किकानुप्रासश्चैत्यनयोः संसृष्टिः ।

“पित्तज्वरे कुलालस्य पवने कूटपाकल” इति हारावली ।

वैद्यशास्त्रे च—“यथाभिहन्त्यात् कूटेन मृगयूथं वनेचरः ।

तथा पातात्मकी नागं हन्ति वै कूटपाकलः ॥”

कूटपाकल इति पृषीदरादित्वात् साधुः ।

मञ्जुभाषिणी वृत्तम्—“स जसा जगौ च यदि मञ्जुभाषिणी”ति लक्षणात् ॥३८॥

(ज) तदत्रेति । अत्र उपस्थितायां विपत्तौ । शरणं रक्षिका ।

मकरन्द । (स्वगत) वायु, पित्त ७ कफेर विकारमश्र्जात सान्निपातिकं भीषण ७ कठिन पित्तज्वरं येमन हस्तिशावकके हठात् परिपीडितं करे, हाय ! सेहैरूप दुर्निवारं एहै कामावेश कोमलदेह माधवके परिपीडितं करिंतेछे ॥३८॥

(१) तदत्रभगवतीति क्वचित् पाठः ।

মাধবঃ । স্বগতম্ । আশ্চর্যম্ ! (১)

পশ্যামি তামিত ইতঃ পুরতশ্চ পশ্বা-
দন্তর্বাহিঃ পরিত এব বিবর্ত্তমানাম্ ।

উহু হু-মুগ্ধ-কনকাজনিভং বহন্তী-
মাসক্তি-(২) তির্থ্যগপবর্ত্তিতদৃষ্টি বক্তম্ ॥৪০॥

পশ্যামীতি । উহু হু প্রক্ষুটিতং মুগ্ধং সুন্দরং যত্ কনকাজং স্বর্ণপদ্মং তন্নিষ্ঠে
তচ্চুল্যম্, তথা আসক্ত্যা মথ্যনুরাগেণ তির্থ্যগপবর্ত্তিতা তির্থ্যগ্ ভাবেন প্রবর্ত্তিতা দৃষ্টিযত্ন
তত্ তথোক্তং বক্তং বদনং বহন্তীং ধারয়ন্তীং তাং মালতীম্, ইতী বামপার্শ্বে' বিবর্ত্তমানামিতি
সর্বত্র যৌজ্যম্, ইতী দক্ষিণপার্শ্বে, পুরতঃ সম্মুখদেশে, পশ্চাত্ পৃষ্ঠদেশে, অন্তঃ হৃদয়মধ্যে,
বাহিঃ বহুঃপ্রস্থতি বহিরঙ্কুশু চ ; কিং বহুনা পরিত এব সর্বত্র এব সর্বাংস্বৈব দিচ্চ বিবর্ত্ত-
মানাং বিদ্যমানাং পশ্যামি অবলোকয়ামি । তন্মুখমেব ভুবনং পশ্যামীত্যাশ্চর্যমেবেতি ভাবঃ ।
ইয়মুন্মাদাবস্থা ।

অত্র বাস্তুকিকদর্শনাभावेऽपि दर्शनसम्भावनाकरणात् इवाद्यभावाच्च प्रतीयमाना भावाभि-
मानिनী क्रियीत्प्रेञ्चालङ्कारः समासगतीपमया सङ्कीर्यते ।

বসন্ততিলকা বচনম্ ॥৪০॥

(ঞ) অতএব এই বিপদে ভগবতী কামন্দকীই আমাদের রক্ষক ।
মাধব । (স্বগত) কি আশ্চর্য !

প্রক্ষুটিত মনোহর স্বর্ণপদ্মের তুল্য এবং অল্পরাগবশতঃ তির্থ্যগ্ ভাবে
দৃষ্টিকারী মুগ্ধখানি যিনি বহন করিতেছিলেন, সেই মালতীকে আমি
বামপার্শ্বে, দক্ষিণপার্শ্বে, সম্মুখে, পশ্চাত্তাণ্ডে, ভিতরে, বাহিরে, এমন কি
সকল দিকেই বর্ত্তমান দেখিতেছি ॥৪০॥

(১) ক্রমশ্চিৎ আশ্চর্যমিতি পাঠী নাস্তি ।

(২) আসক্তি পাঠান্তরম্ ।

प्रकाशम् । वयस्य ! मम हि सम्प्रति
 प्रसरति परिमाथो कोऽप्ययं देहदाह-
 स्तिरयति करणानां ग्राहकत्वं प्रमोहः ।
 रणरणकविहृद्धिं बिभ्रदावर्त्तमानं (१)
 ज्वलति हृदयमन्तस्तन्मायत्वञ्च धत्ते ॥४१॥

प्रसरतीति । परिमाथो परिमथनशीलः कष्टकरः कोऽपि अनिर्व्वचनीयः, अथम् अनु-
 भूयमानः मम देहदाहः शरीरतापः मदनज्वर इति यावत् प्रसरति सर्व्वती व्याप्नोति ।
 प्रमोहो मालतीविरहदुःखजनितं वैचिष्यं करणानां चक्षुरादीनाम् इन्द्रियाणां ग्राहकत्वं
 रूपादिस्वस्वविषयग्रहणयोग्यतां तिरयति पिदधाति विलुप्यति । आवर्त्तमानं कामानलीन
 पच्यमानं हृदयं कर्तुं, रणरणकविहृद्धिम् उह्वे गोपचयं विधत् धारयत् सत् अन्तर्मध्ये ज्वलति
 सन्तप्तं भवति । ननु तदा कथं जीवसीत्याह तन्मथत्वमिति । तन्मथत्वम् अविरतभावनया
 मालतीतादात्म्याच्च धत्ते अवलम्बते । इत्यमनङ्गेन समाकुलीक्रियमाणोऽपि हृदयस्य
 सञ्जीवनीषधिक्रमालतीमथतया जीवामीति भावः ।

अत्र ज्वलति धत्ते इत्यनेकक्रिययोः हृदयमित्येककर्तृकारकत्वात् दीपकमलङ्कारः । तथा
 अपराणि परस्मैपदान्वभिधाय धत्ते इत्यात्मनेपदस्याभिहितत्वान् भयप्रक्रमतादीषः, स च
 'ज्वलति हृदयमेव' तन्मथत्वं दधाति' इति पाठेन समाधेयः । न चैतत्पाठे समुच्चयार्थक-
 चकारानभिधानात् न्यूनपदतादीष इति वाच्यं चकारप्रतिपाद्यसमुच्चयस्य एवशब्देनैव
 निर्वाहान् ।

"करणं साधकतमं क्षेत्रगात्रेन्द्रियेष्वपि ।" इत्यमरः । "रणरणक उह्वेगः ।"
 "आवर्त्तनं क्वाथनं स्या"दिति च छेमचन्द्रः ।

मालिनी वृत्तम् ॥४१॥

(प्रकाशे) सथे ! वर्त्तमान समये आमार—

अत्यन्त कष्टकर अनिर्व्वचनीय एकप्रकार शरीरर सञ्जाप क्रमेइ वृद्धि

(१) विधदावर्त्तिगात्रमिति पाठान्तरम् ।

ইতি নিष्ক্ৰান্তাঃ সৰ্বাঃ । (৫)

ইতি বকুলবীথী নাম (১) প্রথমোঃ । (৬)

(৫) ইতীতি । কলহসেন সহ মাধবমকরন্দযৌৰ্দ্ধ্বলাত্ নিষ্ক্ৰান্তা ইতি বহুবচনম্, প্রায়েণ কবিমিরঙ্গসমাদী নিষ্ক্ৰান্তা ইত্যুক্তাপি সৰ্ব্বশব্দস্থোপাত্ত্বাত্ কবিরীতিসিদ্ধতয়া সৰ্ব্বশব্দীপাদানঞ্চ সঙ্গ ক্তত ইতি ভাব্যম্ ।

(৬) ইতীতি । বকুলানাং বকুলকুসুমানাং বীথী পঙ্ক্তিঃ মালীতি যাবত্ । সা নাম অস্যাঙ্কস্য বকুলমালায়া এব প্রাধান্যে নীপকরণলাত্ বকুলবীথীতি নাম্না প্রসিদ্ধাঃ । অঙ্কঃ পরিচ্ছদঃ সমাপ্ত ইতি শ্রীষঃ । এবমন্যত্রাপি ব্যাস্থ্যেয়ম্ ।

“প্রত্যক্ষনেতচরিতী রসभावसमुच्चलः ।” ইত্যাদি—

“अन्तनिष्क्रान्तनिखिलपावीऽङ्क इति कीर्तितः ॥”

इत्यन्तमङ्कलक्षणं साहित्यदर्पणादावनुसन्धेयम् ।

“বীথী পঙ্ক্তী গৃহাঙ্ক চ রূপকান্তরকর্মণীঃ ।” ইতি মেদিনী । “নাম-প্রাকাশ-সম্মাখ্য ক্রীধোপগমকৃতসনে ।” ইত্যমরঃ ।

ইতি মহামহোপাধ্যায়-শ্রীহরিদাসসিদ্ধান্তবাগীশমহাচার্যবিরচিতায়াং মালতীমাধবটীকায়াং
भावमनीहरायां प्रथमाङ्कविवरणं समाप्तम् ॥०॥

পাইতেছে, মোহ আসিয়া ইন্দ্রিয়ের বিষয়গ্রহণশক্তিকে তিরোহিত করিতেছে; আর কামানে দহমান হৃদয় অত্যন্ত উদ্বেগ বহন করিয়া ভিতরে জলিতেছে এবং তন্মগ্নতা অবলম্বন করিতেছে ॥১১॥

(৬) (ইহার পর সকলের প্রস্থান ।)

(৬) বকুলবীথীনামে প্রথম অঙ্ক সমাপ্ত ।

(১) কুবচিন্ বকুলবীথী'তি পাঠো নাস্তি ।

द्वितीयोऽङ्कः ।

ततः प्रविशतथ्ये ।

एका । हला ! सङ्घोदशालापरिसरे अवलोददादुदीआ तुमं
(१) किं मन्तअन्तो आसि । (क)

द्वितीया । सखि ! तेण किल माहवप्पिअवअस्सेण मअरन्दे ण
सअलो ज्जे व मअणुज्जाणवुच्चन्तो मअवदोए णिवेदिदो । (ख)

प्रथमा । तदो किं (२) । (ग)

(क) हला ! सङ्घोदशालापरिसरे अवलोकिताद्वितीया त्वं किं मन्तयन्ती आसीः ।

(ख) सखि ! तेन किल माधवप्रियवयस्येन मकरन्देन सकल एव मदनीद्यान-
हत्तान्नी भगवत्यै निवेदितः ।

(ग) ततः किम् ।

(क) एकेति । सङ्घोदशालायाः परिसरे पर्यन्तभुवि प्रान्तभागे ।

(ख) द्वितीयेति । मदनीद्यानहत्तानः परस्परवलीकनवकुलमालाप्रदानादिः ।

(ग) प्रथमेति । एका इत्युक्तम् अन्यतरार्धकतया । अतो द्वितीयापि प्रतीयेत,
सुतरामुक्तं प्रथमेति ।

ताहार पर डूईटी दासीर प्रवेश ।

(क) प्रथमा दासी । ओलो ! सङ्घोदघरेर एकदिके दाँडाईया डूई
अवलोकितार सङ्घे कि आलोचना करितेछलि ?

(ख) द्वितीया दासी । सई ! माधवेर सथा सेई मकरन्द, मदनोच्छानेर
सकल बुझासुई कामन्दकीके जानाईयाछे ।

(१) मअवदो कामन्दई इति पाठभेदः । (२) कुत्रचित् पाठोऽयं नास्ति ।

द्वितीया । तदो भट्टिदारिद्र्यं ददृकामाए भञ्जवदीए पञ्च-
णिमित्तं अवलोइदा अणुप्येसिदा मएवि ताए कधिदं, जघा
लवङ्गिआदुदोआ विदित्ते भट्टिदारिद्र्या वट्टदिन्ति । (घ)

प्रथमा । सखि ! (१) लवङ्गिआ क्वु केसरकुसुमाइं अव-
चिणोमि त्ति गइा मअणुज्जाणं किं सम्पदं णिउत्ता ? (२) । (ङ)

द्वितीया । अधइं, तं क्वु परावट्टन्तीं (३) ज्जेव ह्ये

(घ) ततो भर्तृदारिकां द्रष्टुकामया भगवत्या प्रवृत्तिनिमित्तम् अवलीकित्वा
अनुप्रेषिता । मयापि तस्य कथितम्, यथा लवङ्गिकाद्वितीया विविक्षे भर्तृदारिका
वर्त्तते इति ।

(ङ) सखि ! लवङ्गिका खलु केसरकुसुमानि अवचिनीतीति गता मदनीयानं
किं साम्प्रतं निवृत्ता ।

(घ) द्वितीयेति । प्रवृत्तिनिमित्तं कीदृशी वर्त्तते कुत्र वर्त्तते इति वृत्तान्त-
ज्ञानार्थम् । विविक्षे विजनस्थाने । “विविक्तौ पूतविजना”वित्थमरः ।

(ग) प्र-दा । ता'र पर कि हइयाछे ।

(घ) द्वि-दा । ता'र पर कामन्दकी मालतीके देखिते इच्छा करिया
ता'हार खबर लईवार जगु अवलोकिताके पाठ्ठाइयाछेन । आमिओ
ता'हार निकट बलिया दियाछि ये, मालती निर्ज्जन स्थाने लवङ्गिकार सहित
अवस्थान करितेछेन ।

(ङ) प्र-दा । सई ! “नागकेसर फुल तुलिते याई” এই কথা
बलिया लवङ्गिका मदनोच्छाने गियाछिल, एखन कि फिरिया आसियाछे ?

(१) हला इति भिन्नः पाठः ।

(२) मअणुज्जाणादी ज्जेव णागदा, ता किं सम्पदं सम्पत्ता इति पाठान्तरम् ।

(३) आपतन्ती इत्यपि पाठः ।

गेह्निश्च पङ्किसिद्धपरिचरणा (१) भट्टिदारिश्चा उश्चरिश्चलिन्दश्चं
समारूढा । (च)

प्रथमा । शूनं तस्म महानुभावस्स सङ्घघाए अत्ताणं विणो-
देदि । (ङ)

द्वितीया । निश्चस्य । कुदो से आस्सासो । एदिणा अज्ज सवि-
सेसदंसणेण अदिभूमिं क्वु, ताए अहिणिवेसो गमिस्सदि । अस्सं
च, (२) णन्दणस्स कारणादो महाराओ भट्टिदारिश्चं पत्यअन्तो
अमच्चेण विस्सत्तो । (ज)

(च) अथ किं, तां खलु परावर्त्तमानामिव हस्ते गृहीत्वा प्रतिषिद्धपरिजना भर्तृ-
दारिका उपर्यलिन्दं समारूढा ।

(ङ) नूनं तस्य महानुभावस्य सङ्घयया चात्मानं विनोदयति ।

(च) द्वितीयेति । परावर्त्तमानामिव मदनीयानादागच्छन्तीमिव । “अलिन्दः
(पुं) वहिर्हारसंलग्नचतुरस्ररुविमभूमि”रिति शब्दकल्पद्रुमः, उपरिस्थितमलिन्दम्
उपर्यलिन्दम् ।

(ङ) प्रथमेति । तस्य महानुभावस्य माधवस्य । सङ्घयया त्वया किमुक्तं तेन च
किमुक्तमिति कथोपकथनेन ।

(ज) द्वि-दा । ई । आसिवाभाएहे नवज्जिकार हात धरिया एव-
परिजनदिगके (मङ्गे याईते) नियेध करिया, मानतीदेवी उपरेर
घरे गिणाछेन ।

(छ) प्र-दा । निश्चयई महाशुभाव माधवेर सङ्घे कथोपकथन
करिया आपनाके आशुत्त करितेछेन ।

(१) अपरिचरणा इति पाठीऽपि दृश्यते ।

(२) अस्सं च । कल्लि एव णन्दणस्स कारणादो इति भिन्नः पाठः ।

প্রথমা । কিং ত্তি । (ভ)

দ্বিতীয়া । “পহবদি গিঅস্স কস্সআজণস্স মহারাঅ”
 ত্তি । তা (১) জাদং আমরণং ক্বু, হিঅস্সসন্নং মালদীএ
 মাহুবাণ্ণাঅত্তি তক্কেমি । (জ)

(জ) কৃত: অস্যা আশ্রায: । এতেন অয় সবিগ্ণপদর্শনেনাতিভূমিঁ খলু তস্যা
 অভিনিবেশী গমিষ্যতি । অন্যস্ব নন্দনস্য কাৰণাত্ মহারাজো ভক্তৃদারিকাঁ প্রার্থয়ন্
 অমাত্যে ন বিজ্ঞপ: ।

(ভ) কিমিতি ।

(অ) “প্রভবতি নিজস্য কন্যকাজনস্য মহারাজ” ইতি । তত্ জাতম্ আমরণং খলু
 হৃদয়শল্যং মালত্যা মাধবানুরাগ ইতি তর্কয়ামি ।

(জ) দ্বিতীয়িতি । অস্যা মালত্যা: । সবিগ্ণপদর্শনে মদনীস্থানে বিগ্ণঘটপেণ
 পরস্পরস্বাচাত্কার্ণণ । অতিভূমিম্ আধিক্যম্ । “অতিভূমি: (স্বী) আধিক্য”মিতি
 শব্দকল্যদ্রুম: । অভিনিবেশ: মাধবে অনুরাগ: ।

(অ) দ্বিতীয়িতি । আমরণং হৃদয়শল্যং জাতমিতি বিষয়েপ্রাধান্যবিশেষ্য:
 নপুংসকলম্ । প্রভবতীত্যাদিপ্রত্যয়ত্বের্ণ নন্দনায মালতীদানস্যাঙ্গীকৃতত্বেন তস্যাবশ্য-
 ঞ্চাবিত্বাদিতি ভাব: ।

(জ) দ্বি-দা । (নিশ্বাস ত্যাগ করিয়া) মালতীর আশ্বাস কোথায় ।
 আজ বিশেষভাবে দেখা হইয়াছে, ইহাতে মালতীর আশ্রয় বাড়িয়া
 গিয়াছে; এদিকে আবার মহারাজ নন্দনের জন্ম মালতীকে প্রার্থনা
 করিলে মন্ত্রীমহাশয় তাঁহাকে জানাইয়াছেন ।

(ঝ) প্র-দা । কি জানাইয়াছেন ?

(ঞ) দ্বি-দা । “নিজের কণ্ঠার প্রতি মহারাজের প্রভুত্বই

(১) অদী ইতি পাঠান্বয়ম্ ।

প্রথমা । অবি ণাম ভগবদৌ কিং বি এত্য় ভগবদৌত্খনং
দংসইস্সদি । (ট)

দ্বিতীয়া-। অই ! অসংবদ্ধমণোরহে ! এহি গচ্ছুহ । (ঠ)
ইতি পরিক্রম্য (১) নিষ্ক্য়ান্ ।

প্রবেশকঃ । (ড)

(ট) অপি নাম ভগবতৌ কিমপি অত্র ভগবতৌত্বং দর্শয়িষ্যতি ।

(ঠ) অয়ি অসম্বদ্ধমনীরথৈ ! এহি গচ্ছাব ।

(ট) প্রথমেতি । ভগবতৌ কামন্দকৌ । অত্র মালত্য়ভিলাষপূরণবিষয়ে । ভগবতৌ-
ত্বম্ ঐশ্বর্যশালিতরূপং মাহাত্ম্যং প্রাকাম্যনামকেন স্বকৌয়ৈশ্বর্যবিশেষেণ কিং নাম
রাজামাত্য়নন্দনানাং মতিং পরিবর্ত্য়িষ্যতি, অথবা মালত্য়ভিপ্রায়সম্পাদনে সদুপায়ান্
ঘটয়িষ্যতীত্যর্থঃ । ভগবতৌত্বমিতি ভগবতৌত্য়স্য সংজ্ঞাত্ববিবচন্য “ত্বতলৌর্গণবচনস্যে”তি
ন পুংবদ্ধাবঃ ।

(ঠ) দ্বিতীয়েতি । অসম্বদ্ধমনীরথৈ ! বিষয়েণাসংশ্লিষ্টাভিলাষৈ ! পরমসম্মাসিনী
স্বলু কামন্দকৌ, সূতরাং সা কথং মালত্য়ভিলাষপূরণং মছীয়াংসমীটশমায়াসমঙ্গী-
করিষ্যতীতি ভাবঃ ।

রহিয়াছে” এইরূপ জানাইয়াছেন । অতএব গাপবের প্রতি মানতীর
অনুরাগ, মরণসময়পর্য্যন্ত হৃদয়ের শল্য হইয়া রহিল ইহা আমি মনে করি ।

(ট) প্র-দা । এবিষয়ে ভগবতৌ কামন্দকৌ নিজেয় ভগবতৌত্ব কিছু
দেখাইবেন কি ?

(ঠ) দ্বি-দা । ওরে ! অসম্ভব বিসয়ে তোর অভিলাগ দেখিতেছি ।
আয়, এখন যাই ।

(ইহার পর কতিপয় পদক্ষেপ করিয়া ছুই জনই প্রস্থান করিল) ।

(ড) প্রবেশক ।

(১) ক্য়চিৎ পরিক্রম্য ইতি পাঠী নাস্তি ।

ततः प्रविशत्युपविष्टा सीत्कण्ठा मालती लवङ्गिका च । (ठ)

मालती । हुं सखि ! तदो तदो (१) । (ण)

लवङ्गिका । तदो तेण महागुभाएण उवणीदा मे इयं
वउलमाला । इति मालामर्पयति । (त)

(ण) हुं, सखि ! ततस्ततः ।

(ड) प्रवेशक इति । प्रवेशयति पात्रविशेषमिति प्रवेशकः अर्थोपलक्षकविशेषः ।
तथा च दर्पणे—

“प्रवेशकोऽनुदात्तोक्था नीचपात्रप्रयोजितः ।

अङ्गहयान्त्विज्ञेयः शेषं विष्कम्भके यथा ॥”

शेषं विष्कम्भके यथेति विष्कम्भकवत् वृत्तवर्त्तिष्यमाणकथांशानां निदर्शनभावशकमित्यर्थः ।
तथा चात्र “तेण किल माह्वपिषवषस्त्रेण” इत्यादिना वृत्तकथांशानां निदर्शनम् ।
तथा—“लवङ्गिषादुदौषा विविस्ते भट्टदारिषा वट्टदि” इत्यादिना वर्त्तिष्यमाणकथांशानां
निदर्शनमनुसन्धेयम् ।

(ठ) तत इति । सीत्कण्ठा इति मालत्या एव विशेषणम्, अत्र ऊढिमूलया जहत्-
स्वार्थलक्षणया सभ्यदृष्टिगोचरत्वं विशधातीरर्थः ततश्च प्रविशति सभ्यानां दृष्टिगोचरी-
भवतीत्यर्थः । तेनोपविष्टायाः स्वयंप्रवेशी न विरुद्ध इति बोध्यम् । नन्वस्त्रिभङ्गे नायक-
प्रवेशाभावात् कथं “प्रत्यक्षनेतृचरित” इत्याद्यङ्गलक्षणसङ्गतिरिति चेन्न तत्र नेता च नेत्री
शैथ्येकशेषात् नेतृपदेनैव नायिकाया अप्यभिहितत्वात् तस्याश्चायं प्रवेशात् ।

(ण) मालतीति । हुंशब्दः प्रश्ने । लवङ्गिकया कथितं वज्रलमालाप्रार्थनापर्यन्त-
माकर्ण्य समुत्कण्ठिता मालती प्रच्छति ‘तदो तदो’ इति ।

(त) (तदनञ्जर उरुकञ्चित मालतीं ओ लवङ्गिकार उपविष्टे अवश्यं
प्रवेशः ।)

(ग) मालती । हुं, सखि ! ता'र पर, ता'र पर ?

(१) कुवचित् हुमिति पाठो नास्ति ।

मालती । गद्गीत्वा सहर्षं निर्वर्ण्य । सहि ! एकपासविसमपङ्क्ति-
वद्धा क्व इन्नं विरञ्जणा । (थ)

लव । एतद्य दाव अरमणीज्जत्तणे तुमं ज्जिव अवरज्भसि
(१) । (द)

मालती । कथं विन्न । (ध)

लव । जेण सो मुद्धो दुव्वासामलङ्गी तथा विहत्थी-
किदो । (न)

(त) ततस्तेन महानुभावेन उपनीता मे इयं वकुलमाला ।

(थ) सहि ! एकपाश्वरविषमप्रतिबद्धा खल्लियं विरचना ।

(द) अत्र तावदरमणीयत्वे लमेवापराध्यसि ।

(ध) कथमिव ।

(न) येन स मुग्धी दूर्वाश्यामलाङ्गक्षया विहस्यीकृतः ।

(त) लवङ्गिकेति । तेन माधवेन । मे मम इक्षे, उपनीता तुभ्यमुपहृता ।

(थ) मालतीति । एकस्मिन् पाश्वरं अग्ने विषमं यथा स्यात्तथा प्रतिबद्धा विपरीतमुखैः
कुसुमैर्घटितेत्यर्थः ।

(त) लवङ्गिका । ता'र पर सेई महाभूभाव माधव एई बकुलफूलेर
मानाछुड़ा आमार निकट दिलेन (एई बलिग्या सेई माला मानती'र
इच्छे दिन) ।

(थ) मालती । (ग्रहण करिग्या आनन्देर सहित देखिग्या) सखि !
एई मालाती'र एकदिक् विपरीतभावे गँथा हईग्याछे ।

(द) लवङ्गिका । ए असौन्दर्ये'र प्रति तूमिई अपराधिनी ।

(ध) मालती । कि रकम ?

(१) अवरज्जासि इति पाठान्तरम् ।

মালতী । পিঅসহি ! লবঙ্গিএ ! সব্বধা আসাষণ-
শীলাসি । (প)

লব । সহি ! কা এথ্য আসাষণসোলদা । গাং ভণামি
সৌবি পিঅসহাএ মন্দমারুদুব্বেল্লন্তপ্পফুল্ল-পুণ্ডরীঅবিব্ভমেহি
পদ্মমারহ- (১) বজ্জাভলাবিরঅণাবদেস-সংজমণ- (২) বলা-

(প) প্রিয়সখি ! লবঙ্গিকে ! সর্বধা আশ্রয়নশীলাসি ।

(ফ) সখি ! কা অথ আশ্রয়নশীলতা । ননু ভণামি, সৌপি প্রিয়সখ্যা মন্দ-
মারুতীহে ল্লন্তপ্পফুল্লপুণ্ডরীকবিভমাভ্যাং প্রথমারম্ভবকুলাবলৌবিরচনাপদেশস্যমনবলাত্-

(ন) লবতি । মুগ্ধঃ নবযৌবনবশাদর্শ্যে নৈব কারণনাধীরবুদ্ধিঃ । দূর্বাবন্
শ্যামলাঙ্গঃ । তথা তাটক্ স্মৃতিশয়মিত্যর্থঃ বিহসীকৃতঃ ত্বয়া কট্যচপাতাদিনা ব্যাকুলী-
কৃতঃ । তবোদাররমণীয়রূপমবলৌক্য সমাগমায মাধবীসৌত্র ব্যাকুলী জাত ইতি ভাবঃ ।

(প) মালতীতি । আশ্রয়নশীলাসি, বস্তুতী নাসী মন্থনুরক্তাঃ, কিন্তু তদনুরাগীপ-
ন্যাসচ্ছল্লেন ত্বমেব কেবলমুত্ কণ্ঠিতাং মামাশ্রয়সয়সীতি ভাবঃ ।

(ফ) লবতি । নন্দিত্যবধারণে । প্রিয়সখ্যা ত্বয়াপি স প্রত্যক্ষীকৃত ইত্যন্বয়ঃ ।
প্রিয়সখ্যা ত্বয়া । মন্দমারুতেন অল্যবাধুনা, উহে ল্লন্ত্ উৎসলন্ত্, প্ৰফুল্লং বিকসিতং যন্ত্
পুণ্ডরীকং স্মৃতিপদ্মং তস্য বিভম ইব বিভমী বিলাসী যযীশ্চাম্যাম্ । তথা প্রথমম্ আরম্ভা যঃ
বকুলাবলৌবিরচনা বকুলমালানিষ্ঠাং তস্যা অপদেশন কল্পেন পুনসন্তসমাপনচ্ছল্লেনৈত্যর্থঃ

(ন) লবঙ্গিকা । যে হেতু, সরলচেতা ও দুর্বার স্ত্রী শ্যামলাঙ্গ
সেই মাধবকে তুমি একেবারে ব্যাকুল করিয়া তুলিয়াছিলে ।

(প) মালতী । প্রিয়সখি ! লবঙ্গিকে ! সকলপ্রকারে আশ্রয়
করাই তোমার স্বভাব ।

(ফ) লবঙ্গিকা । সখি ! এবিষয়ে আমার আশ্রয় করিবার স্বভাব
কি । আমি সত্যই বলিতেছি যে, অল্পবায়ু সঞ্চালিত ও প্রস্ফুটিত

(১) পদ্মমারহ ইতি পাঠমেদঃ । (২) সংজমিদি ইতি পাঠান্তরম্ ।

मोडिश्च वित्यरन्तेहिं लोअणेहिं विजिम्भमाणविह्वल्यमिद-
दीहपेरन्त-परिअत्तणा-विलासतण्डविद-(१) भूलदाविड्मि-
दाणङ्गसारङ्गविव्भम-(२) विअड्दं ओलोअन्तो पञ्चखीकिदो
ज्जेव । (फ)

कारविक्षीर्यमाणभ्यां लोचनाभ्यां विजृम्भमाणविषयस्मितदीर्घपर्यन्तपरिवर्तनाविलास-
ताण्डवितम्भूलताविड्मिवितानङ्गसारङ्गविभ्रमविदग्धम अवलोकयन् प्रत्यक्षीकृत एव ।

यत् संयमनं त्वदवलोकनजातस्वकीयाकारवैषम्यसंवरणं तस्मिन् सत्यापि बलात्कारेण
त्वदीयरूपपावलीकनटणावलीन विक्षीर्यमाणभ्याम् आयतौक्रियमाणभ्यां लोचनाभ्याम् अव-
लोकयन्निति सम्बन्धः । विजृम्भमाणी वर्डमानः, यो विषयस्वदर्शनजनितायर्थ्यं तेन
स्मितौ नित्यौ दीर्घौ आयतौ यौ पर्यन्तौ अपाङ्गदेशौ तयोः परिवर्तना स्मितयोरपि
दर्शनटणावशात् पुनः सञ्चालना सैव विलासः, तेन ताण्डवितं नर्तितं ये भूलन्ति ताभ्यां
विड्मिवितः अनुकृतः यः अनङ्गसारङ्गः कामधनुः तस्य विभ्रम इव विभ्रमो विलासस्तेन
विदग्धं निपुणं यथा स्यात्तथा अवलोकयन् त्वामिव पश्यन् प्रत्यक्षीकृतः प्रियसख्या त्वयापि
दृष्ट एव । सुतरां त्वामहं नाश्वासयामीति भावः । बलामोडौति देशीयभाषाशब्दः,
सुतरां तदर्थकं बलात्कारशब्देनानुवादः कृतः । अभिनयप्रतिकूला खलीदृशी दुर्दृ-
शब्दानामिव दीर्घसमासयोजना भवभूतः स्वाभाविकी दीर्घः । “मारङ्गः (पुं)....धनु”रिति
शब्दकल्पद्रुमः ।

पद्मेर श्राय मनोहर एवः पूर्वारक्त बकूलमाला निर्माणेर परिमनापिच्छले
आश्चर्यविकारेर गेःपन करिते लागिलेओ तोनाके देगिबार ईच्छा
विस्फारित नयनयुगलद्वारा तिनि ये तोनाके देपितेछिलेन, ताहा
तुमि निजेइ प्रताफ करियाछ ; तখন ताँहार विषय बुद्धि पाईतेछिल,
ताहाते निश्चल ओ दीर्घ अपाङ्गदेशेर प्राञ्चभागे याईया नयनेर तारा

(१) विलासुल्लसिश्च इति पाठः क्वचित् ।

(२) भूलदाविभाविदाणङ्गसारङ्गं इति भिन्नः पाठः ।

মালতী । লবঙ্গিকাং পরিষ্ৰজ্য । অন্মো(১) পিগ্নসহি ! কিং তস্ম
দাব মহাশুভাশ্চ সাহাবিশ্রা জ্জিব তে মুহুত্তসস্বিধাঙ্গণো
জগ্ণস্ম বিপ্ললশ্বেদুশ্চা (২) বিলাসা, আদু জহা পিগ্নসহী
সম্বাবিদি । (ব)

লব । বিহস্য সাশ্চামব । তুমস্বি সহাবেণ জ্জিব তস্মিঁ অবসরে
অসঙ্কীদশ্চং গচ্ছিদাসি । (ম)

(ব) অহো পিগ্নসহি ! কিং তস্য তাবশ্চানুভাবস্য স্বাভাবিকা এব তে মুহুত্ত-
সস্বিধাঙ্গিনো জনস্য বিপ্ললশ্বেদুশ্চা বিলাসাঃ। অথবা যথা পিগ্নসহী সম্ভাবয়তি ।

(ম) ত্বমপি স্বভাবেনৈব তস্মিন্নবসরে অসঙ্কীতকং নর্তিতাসি ।

(ব) মালতীতি । পরিষ্ৰজ্য স্বাভিলষিতানুমিত মাধবभावप्रकाशादानन्तनालिङ्ग ।
मुहूर्तसन्निधायिनः अव्यत्यकालं निकटवर्तिनः सतः । एतेन बलवती चिरतत्सन्निधाना-
काङ्क्षा व्यज्यते । विप्ललश्वेदुशुकाः मादृशतरुणौजनप्रतारणाकारणौभूताः, विलासाः
मुग्धकटाक्षपातादयो विभ्रमाः । पिग्नसहौ लवङ्गिका यथा सम्भावयति मां प्रत्यनुराग-
वशादेव तादृशमवलोकनादिकं कृतमिति तर्कयति । अनयोः कतरः पक्षः सत्यतया ते
प्रतिभाति, तद्वृद्धीति भावः ।

(ম) লবতি । তস্মিন্নবসরে মদনোদানে মাধবदर्शनसमये, असङ्गीतकं सङ्गीतं
विना, नर्तितसि नाटितसि नृत्यवेलाग्रामिव चञ्चलाङ्गी जातासि । सोल्लुगन्तीतिविद्यम् ।
युरितेছিল, তাহাতে সঞ্চালিত ভ্রুয়ুগল কামদেবের ধসুর অসু করণ করিতে
থাকায় তাহার যে সৌন্দর্য্য হইয়াছিল, তাহাতে সে দর্শনও স্নন্দর
হইয়াছিল ।

(ব) মালতী । (লবঙ্গিকাকে আনিঙ্গন করিয়া) ওলো পিগ্নসহি !
অল্পকালমাত্র সম্মিহিত সেই মহাশুভাবের যুবতীপ্রতারণাকারী সেই বিলাস-
শুলি কি স্বভাবসিদ্ধ ? অথবা তুমি যেমন মনে করিতেছ সেইরূপ ?

(১) আম ইত্যপি পাঠ: पुस्तकान्तरे । (২) বিপ্ললশ্বেদনশ্চা ইতি পাঠোऽपि दृश्यते ।

मालतो । सलज्जं विहस्य । हुं, तदो तदो । (म)

लव । तदो पङ्क्तिञ्चत्तमाणजत्ताजणसङ्कुलेण अन्तरिदे
तस्मिं जणे मन्दारिआए घरं उवगदम्हि । ताए क्वु चित्तफलञ्च
पहादे हत्थोकिदं आसि । (य)

(म) हुं, ततस्ततः ।

(य) ततः प्रतिनिवर्त्तमानयाद्वाजनसङ्कुलेन अन्तरिते तस्मिन् जने मन्दारिकायाः
गृहमुपगतास्मि । तस्याः खलु चित्रफलकं प्रभाते हस्तीकृतमासीत् ।

यथा माधवावलीकनेन भावविशेषशान्तव विविधं चाञ्चल्यमासीत् तथैव तवावलीकनेन
माधवस्यापि कटाक्षपातादिको विविधभाव आसीदिति भावः ।

अत्र परिभावना नाम मुखसन्धि रङ्गम्—“कृतूहलीत्तरा वाचः प्रीक्षा तु परिभावना ।”
इति दर्पणात् ।

(म) मालतीति । तदानीं भावविशेषशान्तव माधवस्य तादृशी भावो जात इत्यव-
गम्यापि मालत्या गीपयितुमजानन्त्येव समालप्यते, चतुरा लवङ्गिका तु तत् सर्वमेवाव-
गतेति विज्ञाय अप्रतिभया सलज्जमित्युक्तम् । आहृति क्रियाविशेषणमेतत् ।

(य) लवति । तस्या मन्दारिकाया हस्ति । हस्तीकृतं न्यासीकृतं मयेति शेषः ।
पूर्वमेव मया मन्दारिकाया हस्ते तस्मिन्फलकं न्यस्तमिति त्वया अरथीयमिति भावः ।

(भ) लवङ्गिका । (हाश्च करिया अशूयार सहित घेन) सेई समये
अभाव तोमाकेण विना सङ्गीते नाचाइयाछिल ।

(म) मालती । (लज्जार सहितई हाश्च करिया) हँ । ता'र पर,
ता'र पर ?

(य) लवङ्गिका । ताहार पर सेई महोत्सवेर लोक सकल
फिरिया घाईते लागिल, ताहार भितरे माधव अश्रुवित हईले आमि
मन्दारिकार घरे गेलाम । प्रातःकाले किञ्च सेई मन्दारिकार हाते
चित्रफलकथाना राखिया आसियाछिलाम ।

মালতী । কিং নিমিত্তং । (২)

লব । তং কব্, মাহুবাণুঅরো কলহংসো ণাম কামেদি,
সা তস্স দংসইস্সদি ত্তি । তদো পিঅণিবেদিঅা মে মন্দারিঅা
সংবুত্তা । (ল)

মালতী । স্বগতং, সানন্দম্ । ণুণাং তেণবি কলহংসরণ তং পড়ি-
চ্ছন্দঅং অত্ণো ণাহস্স দংসিৎ হুবিস্সদি । প্রকাশম্ । সহি !
কিং দাণিং দে পিঅং । (ব)

(২) কিং নিমিত্তম্ ।

(ল) তাং খলু মাধবানুচরঃ কলহংসী নাম কামযতি ; সা তস্য দর্শয়িষ্যতীতি ।
ততঃ প্রিয়নিবেদিকা মে মন্দারিকা সংব্রুতা ।

(ব) নূনং তেনাপি কলহংসকেন ততপ্রতিচ্ছন্দকম্ আত্মনৌ নাথস্য দর্শিতং ভবিষ্যতি ।
সখি ! কিমিদানীং তে প্রিয়ম্ ।

(২) মালতীতি । কিং নিমিত্তং ত্বয়া মন্দারিকায়া হস্তে তস্মিনফলকং
হস্তীকৃতমিত্যর্থঃ ।

(ল) লবতি । সা মন্দারিকা, তস্য কলহংসস্য সমীপে দর্শয়িষ্যতি প্রকাশয়িষ্যতি,
ইতি হেতীঃ, মন্দারিকায়া হস্তে তস্মিনফলকং ময়া ন্যাসীকৃতমিত্যর্থঃ । ইত্যন্তেন অন্তরা
মালতীষটমভিধায় প্রক্ৰান্তমভিধানুসুপকমতে তত ইতি । ততী মন্দারিকাং হুগমনা-
নন্তরম্ ।

(ব) মালতীতি । নূনমিতি অনুমানিনার্থনিয়থি । নাথস্য প্রমৌমাধবস্য ।

(২) মালতী । কিং নিমিত্তং (রাগিণী আমিশাঙ্খিনে ?)

(ল) লবজিকা । মাধবের ভৃত্য কলহংস সেই মন্দারিকার প্রতি
আসক্ত; সুতরাং সেই মন্দারিকা কলহংসকে (সেই চিত্রফলক)
দেখাইবে (এই নিমিত্ত) । তাহার পর মন্দারিকা আমার প্রীতিকর
বিষয় জানাইয়াছে ।

लव । एदं क्व, संदाविदस्म सन्दावन्नारिणो दुल्लहमणोरहा-
वेसदूस्महाआसदज्भन्तचित्तस्म खणमेत्तणिव्वावअं तुह पडि-
च्छन्दअं । इति चिवं दर्शयति । (श)

मालती । सहर्षोच्छ्वासं चिरं (१) निर्वाण्य । अम्नो ! (२) दाणिं
वि हिअन्नस्म मे अणास्सासो (३) जेण एदं वि आस्सासणं विप्प-

(श) एतत् खलु सन्तापितस्य सन्तापकारिणो दुर्लभमनीरथावेशदुःसहायासदस्यमान-
चित्तस्य क्षणमावनिर्वापकं तव प्रतिच्छन्दकम् ।

दर्शितं भविष्यति इत्यनुमीयत इति भावः । किमिदानीं ते प्रियम्, यत् मन्दारिकाया
निवेदितमिति शेषः ।

(श) लवेति । सन्तापितस्य त्वदुद्देशजन्यनैव मदनानलेन उन्तापितस्य सन्तापकारिणः
आत्मीद्देशजन्यना मदनानलेनैव तव सन्तापविधायिनः । दुर्लभो यो मनीरथः तव
समागमाभिलाषः, तस्य आवर्गण उपस्थित्या यो दुःसहायासः, तेन दस्यमानं यत् चित्तं
तस्य क्षणमावनिर्वापकं शीतलताजनकं तव प्रतिच्छन्दकं तव प्रतिमूर्त्तिः । यथा त्वया
स्वीत्कण्ठानिहन्तये माधवमूर्त्तिं रालिखिता, तथा तेनापि तव मूर्त्तिरिति । उभयोः परस्परानु-
रामामुचकचिवसर्मर्पणात्मकं प्रियं मन्दारिकया निवेदितमिति भावः ।

(ब) मालती । (आनन्देर सहित स्वगत) निश्चय्ये सेहै कनहंसो
मेहै प्रतिमूर्त्तिं निजेर प्रजूके देथाहैवे । (प्रकाशे) सधि ! एथन
तोमार प्रिय विषयटी कि ?

(श) लवजिका । तूमि यँहाके कामानले सञ्चुष्ट करिंतेछ एव
धिनि तोनाके कामानले सञ्चुष्ट करिंतेछेन एव यँहार चित्त दुराशार
कारण दुःथे दग्ध हईतेछे, एहैथानि सेहै माधवेर प्रतिमूर्त्ति, ईह
तोमाके ऋणकालमात्र शीतल करिबे ।

(१) सहर्षे साच्छ्वासं चित्रमिति पाठान्तरम् । (२) अहो इति क्वचित् पाठः ।

(३) अथासन्नी इत्यपि पाठः पुस्तकान्तरे ।

लम्बोत्ति संभावेमि । कथं अक्वराइ'पि (१) "जगति जयिनस्ते ते भावा
नवेन्दुकलादय" इत्यादि पूर्वोक्तं पठित्वा सानन्दम् । महाभाओ ! सरिसी
क्वु दे णिम्माणस्स विरअणामहुरदा (२) । दंसणं उण तक्काल-
मणोहरं परिणामदीहसन्दावदारुणं । धम्माओ क्वु ताओ
इत्थिआओ (३) जाओ तुमं ण पेक्वन्ति, पेक्विअ वा अत्तणो
हिअअस्स पइवन्ति । (घ)

(घ) अहो ! इदानीमपि हृदयस्य मे अनाश्वासः । येन इदमप्याश्वासनं विप्रलम्ब
इति संभावयामि । कथमक्षराण्यपि । महाभाग ! सदृशी खलु ते निर्झाणस्य विरचना-
मधुरता । दर्शनं पुनस्तत्कालमनोहरं परिणामदीर्घसन्तापदारुणम् । धम्माः खलु ताः
स्त्रियः, यारूः न प्रेक्षन्ते, प्रेक्ष्य वा आत्मनो हृदयस्य प्रभवन्ति ।

(घ) मालतीति । अनाश्वासः अविश्वासः माधवोऽपि मथ्यनुरक्त, इति विश्वासी न
भवतीत्यर्थः । तत्र हेतुमाह येनेत्यादि । इदमप्याश्वासनं मन्मूर्च्छित्चित्रणरूपी विश्वासकर-
व्यापारोऽपि विप्रलम्बः मम प्रतारणा इति संभावयामि मन्ये । तदनुरागजननीपयोगि-
मदगुणाभावात् तुच्छखिलावदयं व्यवहार इति भावः । अक्षराण्यपि दृश्यन्त इति श्रेषः ।
निर्झाणस्य सदृशी विरचनामधुरता, यथा तवाकृतिर्मनोहरा वाक्यरचनापि तथैव मनो-
हरित्यर्थः । दर्शनं तवावलीकनं तत्कालमनोहरं दर्शनक्षणे प्रीतिप्रदम्, परिणामे श्रेषे
अदर्शनकाले दीर्घसन्तापेन विरहजनितचिरानुतापेन दारुणं भीषणम् । ममैव तज्जात-
मिति भावः । हृदयस्य प्रभवन्ति हृदयं स्वयं रक्षितुं शक्नुवन्तीत्यर्थः । अत्र यारूः
न पश्यन्ति ताः स्त्रियो नयनवैफल्यादधम्माः, याश्च दृष्ट्वा हृदयस्य प्रभवन्ति, ता अपि गुणा-
नभिज्ञत्वात् पश्यसमाना इति त्वमतीवानुपमरूपादिगुणवानसौति व्यज्यते । अत्र विलोभनं
नाम मुखसम्भरेरङ्गम्—“गुणाख्यानं विलोभन”मिति लक्षणात् ।

(घ) मालती । (आनन्देन महित निश्वासतागपूर्वक बहकण

(१) इति वाचयति इत्यधिकः पाठः क्वचित् । (२) सरिसं क्वु दे णिम्माणस्स
अवयवमहुरदाए इति पाठभेदः । (३) कक्काओ इति भिन्नः पाठः ।

लव । सहि ! किं एव्वं पि दे णत्थि आस्सासो ? । (स)
मालती । सहि ! कधं (१) । (ह)

लव । जस्स कारणादो उक्खण्डितबन्धनं कङ्कल्लिपल्लवं
विअ हिअअं धारेन्दी, किलमन्तणीमालिआकुसुमणिस्सहा परि-
खिज्जसि, (२) सोवि जाणाविदो भअवदा मअह्हेण सन्दावस्स
दूस्सहत्तणंत्ति । (ज)

(स) सखि ! किमेवमपि ते नास्ति आश्वासः ? । (ह) सखि ! कथम् ।

(ज) यस्य कारणात् उत्खण्डितबन्धनं कङ्कल्लिपल्लवमिव हृदयं धारयन्ती, क्लाम्यन्नव-
मालिकाकुसुमनिःसहा परिखिद्यसे, सोऽपि ज्ञापिती भगवता मन्मथेन सन्दापयस्य
दुःसहत्वमिति ।

(स) लवेति । एवमपि, आसक्तिवशान्तेनात्ममूर्त्तिपात्रं त्वन्मूर्त्तिचित्रणं कृतेऽपि
ते तव आश्वासी नास्ति मय्यनुरक्त इति विश्वासी न भवति किमित्यर्थः ।

(ह) मालतीति । कथं विश्वासः स्यादित्यर्थः । मयि तादृशगुणाभावादिति भावः ।
देखिया) सखि ! এখনও আমার মনের বিশ্বাস হইতেছে না । যে হেতু,
এই আশ্বস্ত করাটাও আমি প্রতারণা বলিয়া সন্দেহ করি । এ যে
অক্ষরও দেখিতেছি, (“জগতি জয়িনঃ” ইত্যাদি পূর্বোক্ত পাঠ করিয়া
আনন্দের সহিত) মহাভাগ ! জগতে আপনার আকৃতিও যেমন, রচনার
মাধুর্য্যও তেমন । আপনার দর্শন সেই সময়ে মনোহর বটে, কিন্তু দীর্ঘ
সম্ভাপ উৎপাদন করে বলিয়া পরিণামে ভয়ঙ্কর । সেই সকল স্ত্রীলোকই
ধন্য, যাহারা আপনাকে দেখিতে পায় না, বা দেখিয়া নিজের উপর প্রভুত্ব
করিতে পারে ।

(স) লবঙ্গিকা । সখি ! ইহাতেও কি তোমার বিশ্বাস
হইতেছে না ।

(১) কহঁ বিঅ ইতি পাঠোঃপি দৃশ্যতে । (২) কুম্ভমাতৃদ্বয় পড়িছিসি ইত্যপি পাঠঃ ।

मनोरोगस्तौत्रो (१) विषमिव विसर्पत्यविरतं (२)
प्रमाथी निर्धूमो (३) ज्वलति विधुतः पावक इव ।
हिनस्ति प्रत्यङ्गं ज्वर इव गरीयानित इतो
न मां त्रातुं तातः प्रभवति न चाम्बा न भवती ॥१॥

मन इति । तौत्रः सातिशयः अतएव प्रमाथी प्रमथनशीलः भ्रशास्त्रास्याकरः
मनोरोगः मदनकृतचित्तपीडा विषमिव अविरतं विसर्पति व्याप्नोति । तथा विधुतः वायुना
चालितः सन्धु चित इत्यर्थः अतएव निर्धूमः पावकी वक्रिरिव ज्वलति ज्वालाशाली भवति ।
तथा गरीयान् ज्वर इव इतः इतः अन्तर्वहिय प्रत्यङ्गं देहस्य सर्वावयवान् हिनस्ति
निपीडयति । अतएव तातः पिता मां त्रातुम् अस्या विपदी रक्षितुं न प्रभवति न शक्नोति,
अम्बा माता न, भवती त्वच्च न मां त्रातुं प्रभवतीत्यन्वयः । सर्वेषामिव स्त्री हकारित्वेऽप्य-
सम्भवात्, किन्त्वैक एव स महानुभावः प्रभवति सर्वथा सम्भवादिति भावः ।

अथ विसर्पति ज्वलति हिनस्तीत्यनेकक्रियायां मनोरोग इत्येककर्तृकारकत्वात् दीपक-
मलङ्कारः, उपमा, चतुर्थचरणवाक्यार्थं प्रति पूर्ववाक्यवयवार्थानां हित्वात् काव्यलिङ्गम्,
तथा ताताम्बाभवतीनां प्रभवतीत्येकक्रियासम्बन्धात्तुल्ययोगिता च, इत्येतेषामङ्गाङ्गिभावेन
सङ्करः । समुच्चयनीयेनैव अन्वयेन चकारस्य समभिव्याहारात् भवतीत्यतः परं तस्य
पाठान्तरं न अकमतादौष इति सुधीभिर्विभाषनीयम् । शिखरिणी वृत्तम् ॥१॥

किन्तु आमार आश्राम अत्यञ्ज दुर्लभ । (अश्रमोचन करिया) प्रियसति !
विशेषतः आज—(संस्कृतभाषा अवलम्बन करिया)

तौत्र ओ अत्यञ्ज अशांस्तिकर मनोरोग पीडा विषेर ग्राय अविश्राञ्ज
बुद्धि पाईतेछे, वायुसकृष्णित बहिर ग्राय जलितेछे, शुकुतर जरेर ग्राय
भितरे ओ बाहिरे समञ्ज अङ्ग दक्ष करितेछे, अतएव एही यातना इहते
रक्षा करिते पिता, माता किंवा तूमि केहई समर्थ नओ ॥१॥

(१) मनोरोगस्तौत्रमिति पाठान्तरम् । (२) विसर्पन्नविरतमिति पाठमेदः ।

(३) निर्धूममिति कुत्रचित् पाठः ।

লব । এব্ব' জ্জীব, (১) পঞ্চকবসোকবদাঙ্গণো পরোকবদুকব-
দুস্বহা (২) সজ্জনসমাগমা হোন্তি । অবি অ, পিঅসহি ! (৩)
জস্স বাদাঅণন্তরমুহুত্তমেত্তদংসণেণ সবিসেসসমিহ্ব-(৪) হুদ-
বহাঅন্তপুস্সচন্দোদআ (৫)ণিক্করুণকামব্বাবারসংসহুদজৌবিদা দে
সরীরাবত্থা, তস্স জ্জ' ব সম্মত্তসবিসেসদংসণা (৬) অজ্জ সন্তপ্পসি

(খ) এবমেব, প্রম্বচসীঘ্যদাঘিন: পরীচদু:সহা: সজ্জনসমাগমা भवन्ति ।
अपि च, प्रियसखि ! यस्य वातायनान्तरमुहूर्त्तमात्रदर्शनेन सविशेषसमिह्वहतवहायमानपूर्ण-
चन्द्रोदया निष्करणकामव्यापारसंग्रथितजीविता ते शरीरावस्था, तस्यैव सम्प्राप्तसविशेषदर्शना

(ख) लवति । एवमेव त्वया यदुक्तं तत् सत्यमेव । प्रम्वचसौघ्यदाघिनः
सुमधुरदर्शनालापादिना, परीचदु:खदु:सहा: दारुणविरहेति भावः । सविशेषं सातिशयं
यथा स्थानथा समिह्वः सन्दीप्तौ यो हुतवहो वज्रः तददाचरन् स इव सन्नापयन्
पूर्णचन्द्रोदयो यस्यां सा । तथा निष्कण्ठी निर्हृयी यः कामो सदनकस्य व्यापारेण
सातिशयाविर्भावैश्च संग्रथितं तिष्ठति याति वेति संशयमापन्नं जीवितं जीवनं यस्यां सा,
ते तव शरीरावस्था अभवदिति शेषः । तस्यैव माधवस्य अथ सम्प्राप्तं सविशेषं परस्पर-

(খ) লবঞ্জিকা । তুমি যাহা বলিয়াছ, তাহা সত্যই বটে । মজ্জনের
সহিত সম্মেলন, প্রত্যক্ষ সূত্র দিয়া থাকে; কিন্তু পরোক্ষে দুঃসহ
হয় । প্রিয়সখি ! আরও দেখ, গবাক্ষদ্বার হইতে যাহার মুহূর্ত্তমাত্র
দর্শনে তোমার শরীরে পূর্ণচন্দ্রের উদয়, অত্যন্ত প্রজ্জ্বলিত অগ্নির ত্রায়
আচরণ করিয়াছে এবং নির্দয় কামদেবের ব্যবহারে জীবন সংশয়িত
হইয়াছে, অত্ৰ মেই ব্যক্তিরই বিশেষরূপে দর্শন পাইয়াছ, স্মরণ্য ইহাতে

(১) এব্ব' এদং ইতি ভিন্ন: পাঠ: । (২) পরীক্বদুকবদুস্বহাআসকারিণী ইতি পাঠা-
পি দৃশ্যতে । (৩) পিঅসহি ! ইতি পাঠ: পুস্তকান্নরী নাস্তি । (৪) সুসমিহ্ব ইতি
পাঠান্নরম্ । (৫) পুষ্টিমাচন্দ্রোদয়া ইতি পাঠভেদ: । (৬) সম্মদং সবিসেসদংসণাদৌ
ইতি ভিন্ন: পাঠ: ।

त्ति किं एत्य भणितव्यं । ता (१) पित्रसहि ! सलाहणिज्जं
दुल्लहमनोरहफलं जीअलीअस्स, जं गुरुआणुराअसरिसो (२)
महाभाअवल्लहसमाअमो त्ति एत्तिअं जाणीमो । (ख)

मालती । सहि ! दइदमालदीजीविदे ! साहसीवण्णामिणि !
अवेहि । साम्म । अहवा अहं ज्जेव वारं वारं विलोअअन्ती
पलाअन्तपडिइटाविदधीरत्तणावट्ठम्भेण अत्तणो हिअएण, दूरं

अथ सन्तप्यस इति किमव भणितव्यम् । तत् प्रियसखि ! द्राघनीयं दुर्लभमनोरथफलं
जीवलीकस्य, यद्गुरुकानुरागसदृशी महाभागवल्लभसमागम इत्येतावत् जानीमः ।

(ग) सखि ! दयितमालतीजीविते ! साहसीपन्यामिनि ! अपेहि । अथवा

सक्तिसूचकबहुरसत्त्विकभावाविर्भाववशात् सातिशयदर्शनं मदनीयाने साक्षात्कारो यथा
सा तथोक्ता, त्वं सन्तप्यसे मदनानलेन दह्यसे इत्येव किं भणितव्यम् अस्माकं किं वक्तव्यमस्ति
सर्व्वेयैव सम्भवपरत्वात् किमपि वक्तव्यं नास्तीत्यर्थः । जीवलीकस्य प्राणिवर्गस्य, द्राघनीयम्
आदरणीयम्, दुर्लभे विषये यो मनीरथमस्य फलं सिद्धिः तर्देवति शेषः । गुरुकानुराग-
सदृशः विशालासक्त्यनुरूपः । यं प्रति यावान् महाननुरागो भवति यदि तस्य वल्लभस्य
पदनुरूपः समागमो लभ्येत, तदा तर्देव द्राघ्यं दुर्लभाभिलाषफलमिति सरलार्थः । यदि
त्वमनुमन्यसे तदा तदहं घटयितुमर्हामीति भावः । एतेन साहसनिर्भरं विधाय स्वयमेव
त्वया साधवेन सह युज्यताम्, तथात्वे तु मदनात्याचारादस्वाज्ज्वलीय-त्वदीयजीवनभयं न
भविष्यतीति व्यज्यते ।

वे ससृष्टु इहेवे, ताहाते आर वनिवार कि आछे । प्रियसखि !
एहेट्टुके जानि ये, णुकरुतर अरुरागेर उपयूकरुकेपे भागवान् प्रियतमेर
सअननटा प्राणिगणेर पफे हून्नडकाअनार आदरणीय कल ।

(१) ता एत्य इति पाठोऽपि दृश्यते । (२) गुरुआणुराअसरिसं इति कश्चित्
पाठः ।

বিলোক্যন্তলজ্জ্বালন্তেণ দুৰ্ব্বিণম্বলহুত্মা (১) এত্য় অৱরজ্ভাঙ্কি ।
তথাপি পিঅসহি ! । মূয়: সংস্কৃতমাশ্ৰিত্য । (গ)

জ্বলতু গগনে রাত্রৌ রাত্রাবস্বগুণকল: শশী

দহতু মদন:, কিংবা মৃত্যো: পরেণ বিধাস্যত: (২) ।

অহমেব বারং বারং বিলোকয়ন্তী পলায়মানপ্রতিষ্ঠাপিতধীরলব্ধশ্চেন আত্মনী হৃদয়েন
দূরং বিলীয়মানলজ্জ্বলেন দুর্বিনয়লগ্নী অপরাশ্ৰামি । তথাপি প্রিয়সখি !

(গ) মালতীতি । দ্যিতং প্রিয়ং মালত্যা জীবিতং যস্মান্নত্সস্বোধনম্ । এতেন
মালত্যা জীবিতমেব তব প্রিয়ং ন তু নির্মলকুলং তাতাটীনাং গৌরবরচাদিকশ্চেতি শ্বনিতম্ ।
সাহসীপন্যাসিনি ! সাহসকরণীপদৈশিনি ! অপেহি দূরং গচ্ছ । কুলনৈর্মল্যাতিরচান-
রোধাত্ সাবধানতাতিদিকতৃকত্রিপ্রসম্ভাবনাবশাচ্চ সাহসবিধানমসম্ভবমেবেতি ভাব: ।
বিলোকয়ন্তী মাধবমিতি শব্দ: । পলায়মানং নষ্টপ্রায়ং প্রতিষ্ঠাপিতং পুনর্নিরুধ্য স্থাপিতং
যত্ ধীরলব্ধং ধৈর্যং তস্মাবশম্ আশ্রয়মূতং তেন । হৃদয়েন হারা, দূরং বিলীয়মান-
লজ্জ্বলেন অত্যন্তনির্লজ্জ্বলেন হতুনা দুর্বিনয়ী বিনয়বিরুদ্ধা প্রগম্মতা তেন লগ্নী গুরুত্বচীনা
অহমেব অপরাশ্ৰামীত্যন্বয়: । যদ্যহং তং তাড়য়্ বারং বারং নালীকায়িত্যং তদৈতাড়শী দশা
নামবিষ্মদেব, সুতরামপেহীত্যাটিনা তব তিরস্কারী নিতরামন্যাথ্য এবতি ভাব: ।

জ্বলন্তি । রাত্রৌ রাত্রৌ সর্বাংস্বৈব রাত্রিষু গগনে অস্বগুণকল: পূর্ণমংহল: শশী

(গ) মালতী । সখি ! তোমার নিকট মালতীর জীবনই প্রিয় ;
যেহেতু সাহস করিবার উপদেশ দিতেছ ; স্তত্রাং তুমি দূর হও । (অশ্রু
ভাগ করিয়া) অথবা আমিই বার বার তাঁহাকে দেখিয়া নিজের হৃদয়-
দ্বারাই অপরাধিনী হইয়াছি ; যে হৃদয় হইতে বৈধব্য চলিয়া যাইতে লাগিলে
আবার জোর করিয়া তাহাকে স্থাপিত করিয়াছিলাম, লঙ্কা একেবারে
দূরে যাওয়ায় প্রগল্ভতাবশতঃ আমি হালকা হইয়া পড়িয়াছিলাম ।
তথাপি প্রিয়সখি ! (পুনরায় সংস্কৃতভাষা অবলম্বন করিয়া)

(১) দুৰ্ব্বিণম্বলহুত্ ইতি পাঠ: পুস্তকালকরী । (২) বিধাস্যতি ইতি পাঠালকরম্ ।

मम तु दयितः स्नाध्यस्तातो जनन्यमलान्वया

कुलममलिनं न त्वेवायं जनो न च जीवितम् ॥२॥

ज्वलतु साहसजनपक्षे वक्रिरिव ज्वालावान् भवतु, तथा मदनीऽपि दहतु । ननु साहस-
मविधाय ईदृग्भ्युपगमादयदि ते मरणं भवेदित्याह किवेति । तौ शशिमदनौ सख्योः परेष
वा मरणादतिरिक्तं वा किं विधास्यतः करिष्यतः । विरहिणी मरणविधानपर्यन्तैव
तथोर्योग्यता, तच्च मरणमिदानीं मया प्रार्थ्यत एवेति भावः । ननु ईदृग्भावेन मरण-
मनङ्गीकृत्य साहसमेवावलम्ब्यतां तथाले सर्व्वयैव श्रेयी भवेदित्याह ममेत्यादि । पुनरर्थे
तुशब्दः । मम स्नाध्यः बहुतरसद्गुणशालितया सर्व्वजनप्रशंसनीयः तातः पिता दयितः
प्रियः, तथा अमलान्वया निर्द्दोषवंशोत्पन्ना जननी दयिता, तथा अमलिनं कलङ्कहीनं
कुलञ्च दयितम् । यदि पुनस्तातादयः पूर्व्वत एव दूषिता अभविष्यन् तदा मम साहस-
विधानेन कृष्णपटे कृष्णचिह्नैव तेषु न कश्चिन्नूतनी दीषोऽभविष्यत् । यदि वा मम ते
अप्रियाः स्युस्तदापि साहसविधानेन शत्रुष्विव तेषु दीषारोपणं न तादृशदीषावहम् ;
किन्तु नितान्तनिर्द्दोषेषु दयितेषु च तातादिषु साहसविधानेन कलङ्कारोपणं शुक्लपटे कृष्ण-
चिह्नमिव नितान्तदुःखावहमिति भावः । नन्वितोऽपि माधवो जीवितञ्च ते दयितौ तदर्थ-
मपि साहसं युज्यत इत्याह न त्विति । तु किन्तु अयं लक्ष्यीभूतो जनो माधवो नैव दयितः ।
येन हि दर्शनमात्रेणैव कष्टं ददातीति भावः । तथा जीवितं जीवनञ्च मम न दयितम् ।
येन न गच्छति, तद्गमने तु नेदृक् कष्टं स्यादिति भावः ।

अत्र शीतरश्मितो ज्वलनरूपविरुद्धक्रियोत्पत्तेर्विषमालङ्कारः परार्द्धे परिकरय,
इत्यनयोर्मिथो नैरपेक्ष्यात् संसृष्टिः ।

“परेणैति विभक्तिप्रतिरूपकमव्ययम्” इति मल्लिनाथः (माघ १२ सर्गं १५ श्लोकं) ।

“परेणैत्यधिकार्यमव्ययम्” इति साहित्यदर्पणटीकायां रामचरणः । हरिणी वृत्तम् ॥२॥

प्रत्येक राज्ञेते आकाशे पूर्णचन्द्र प्रखलित हृदके, मदन आमाके
दक्ष करिंते थाकून, ठाँहारा नुतार अधिक आर कि करिबेन । आमार
पिता सर्व्वजनप्रशंसनीय ओ प्रिय एवम् माता सद्गुणजात ओ प्रिय एवम्
आमादेर वंश निर्द्दोष ; किञ्च सेई व्यक्ति ओ जीवन प्रिय नहे ॥२॥

লব । স্বগতম্ । এতৎ দাণিঁ কো উবাশ্রৌ । (ঘ)

অথ নেপথ্যার্থপ্রবিষ্টা প্রতিহারৌ । এষা ভগবতী কামন্দরী । (ঙ)

উমে । কিঁ ভগবতী । (চ)

প্রতি । ভট্টদারিঅঁ দৃষ্টকামা আশ্রদা । (ছ)

উমে । তদৌ কিঁ বিলম্বীঅদি । (জ)

প্রতিহারী লিপ্স্বান্ । মালতী চিত্রফলকমাচ্ছাদয়তি । (ঝ)

(ঘ) অধিদানী ক উপায়ঃ ।

(ঙ) এষা ভগবতী কামন্দরী ।

(চ) কিঁ ভগবতী ।

(ছ) ভট্টদারিকাঁ দৃষ্টকামা আগতা ।

(জ) ততঃ কিঁ বিলম্ব্যন্তে ।

(ঙ) অর্থিতি । এষা ভগবতৌ কামন্দরৌ ভট্টদারিকাঁ দৃষ্টকামা আগতা ইত্যকমেব বাক্যম্ । কিন্তু উভাভ্যামুক্তগত্যা মশ্যে কিঁ ভগবতীতি সৃষ্টমিতি বোধম্ ।

(জ) উমে ইতি । কিঁ বিলম্ব্যন্তে ত্বয়া সা প্রবেশয়িতুমিতি শিষঃ ।

(ঝ) প্রতীতি । আচ্ছাদয়তি বসনাস্বলীনেতি শিষঃ । লজ্জানিবারণার্থমেতদিতি বোধম্ ।

(ঘ) লবঙ্গিকা । (স্বগত) এখন এ বিষয়ে উপায় কি ?

(ঙ) বেশরচনাস্থান হইতে প্রতিহারী অর্ধপ্রবেশ করিয়া । এই ভগবতী কামন্দরী—

(চ) মালতী ও লবঙ্গিকা । কি ? ভগবতী !

(ছ) প্রতিহারী । প্রভূকণ্ঠকে দেখিতে আসিয়াছেন ।

(জ) মালতী ও লবঙ্গিকা । তবে বিলম্ব করিতেছ কেন ।

(ঝ) (প্রতিহারী প্রস্থান করিল । মালতী চিত্রফলক আচ্ছাদন করিল ।)

लव । खगतम् । सुसमीहितं (१) क्व जादं । (ज)

ततः प्रविशति कामन्दकी अवलोकिता च ।

काम । साधु सखे ! भूरिवसो ! साधु । “प्रभवति निजस्य कन्यकाजनस्य महाराज” इत्युभयलोकाविरुद्धं वचनमुप-
न्यस्तम् (२) । अपि च, अद्य मन्मथोद्यानवृत्तान्तेन भगवतो

(ज) सुसमीहितं खलु जातम् ।

(ज) लवति । सुसमीहितं सम्यग्भिलषितम् । इदानीमेव कामन्दकागमनमभि-
लषितं तत्तु जातम्, तथा चाश्विन् विपत्तिसमये यत्कर्त्तव्यं तद्विद्यमेव करिष्यतीति भावः ।

(ट) कामेति । ‘मन्त्रिवर ! नन्दनाय मालती दीयताम्’ इति यदा राज्ञा प्रार्थितं
तदा मन्त्रिणा भूरिवसुनीकम्—“प्रभवति निजस्य कन्यकाजनस्य महाराज” इति वचनमिति
बोध्यम् । महाराजो भवान् निजस्य स्वकीयरूपस्य कन्यकाजनस्य मालत्याः प्रभवति दानादौ
शक्नोति । भवान् अन्नदातृतया सर्वेषामिवाश्वत्परिवाराणां पितृत्वात् मालतीमपि यथा
कथञ्चिद्दातुमर्हति, सुतरां मन्त्रिणं नन्दनाय दातुं का नाम आपत्तिरिति भावः । अश्विन्नर्थं
वृषतेरनुरोधपालनात् कीपाभावेन ऐहिकानिष्टसम्भावनाया अभावात् इह लोकेऽविरुद्धं वचन-
मिति कामन्दका आशयः । पञ्चान्तरे तु ‘महाराजो निजस्यैव कन्यकाजनस्य दानादौ
धर्मतः प्रभवति, न तु परकीयस्यैव्यर्थः’ । तथा च मालत्याः परकीयकन्यात्वेन तस्या
दानादौ धर्मतो न भवान् प्रभवति, किन्त्वहमेव प्रभवामि, सुतरामतीतधौवनाय नन्दनाय
मालतीं न ददामीति भावः । अश्विन्नर्थं तु साधवाय मालतीदानस्यावश्यं सम्भवात् देव-
रानेन सह अपत्यसम्बन्धप्रतिज्ञाभङ्गाभावेन पापाभावात् परलोकाविरुद्धं वचनमिति कामन्दका
अभिप्रायः ।

(५७) लवङ्गिका । (खगत) याह ईच्छा करिवाञ्छिनाम, ताहाई
इईवाछे ।

(ताहार पर कामन्दकी ओ अवलोकितार प्रवेश ।)

(६) कामन्दकी । भान, सथे ! भूरिवसो ! भान । “निजेर कणार

(१) सुसमाहितं इति कुवचित् पाठः । (२) उत्तरमुपन्यस्तमिति पाठान्तरम् ।

বিধেৰপ্যনুকূলতামবগচ্ছামি । বকুলাবলীচিত্রফলকব্যতি-
করস্তু কমপ্যদ্ভুততমং প্রমোদ-(১) মুল্লাসয়তি । ইতরেতরানুরাগো
হি বিবাহকৰ্ম্মণি (২) পরার্থ্যঁ মঙ্গলম্ । গৌতশ্চায়মর্থ্যা-
ঃঙ্কিরসা—“যস্যামনশ্চক্ষুণোৰ্নিৰ্ব্বম্ভ-(৩) স্তস্যামৃদ্ধি”রিতি । (৪)

অথ শ্ৰীমা নাম নাট্যালচ্চঃম্ । যথা দৰ্পণ—

“সিদ্ধৈৰ্থঃ সমং তব অসিদ্ধৌঃ” প্রকাশতং ।

শ্ৰিষ্টলক্ষণচিতার্থা সা শ্ৰীমন্ত্যমিধীযতে ॥”

বকুলাবলী বকুলমালা । ব্যতিকরী ষিনিময়ঃ । মালত্যা মাধবযথিতবকুল-
মালাপ্রাপ্তিঃ, মাধবস্য চ মালতীচিত্রিতস্বচিত্রপ্রাপ্তিরিত্যং পরিব্রজিত্যর্থঃ । উল্লাসয়তি
উত্পাদয়তি । হি যস্মাত্ । ইতরেতরানুরাগঃ পরস্পরাসক্তিঃ । পরার্থ্যঁ প্রধানম্, মঙ্গলম্
অমিপ্রতবিবাহসিদ্ধিরূপমঙ্গলজনকঃ । অতএব প্রমোদমুল্লাসয়তীতি ভাবঃ । ঞ্ঙ্কিরসা
তদাখ্যৈন দেবর্ষিণা । যস্যাম কন্যায়াম্ । নিৰ্ব্বম্ভঃ শৌলশৌন্দর্যাদিনা অমিনিবেশঃ ।
তস্যাম্ পরিখীতায়াম্ ঞ্ঙ্কিঃ তস্য পুরুষস্য সমৃদ্ধিৰ্ভবতীত্যর্থঃ । তথা চাঙ্কিরাঃ—

“যস্যামালীকনাদেব সজ্জৈ তে চিত্তচক্ষুণী ।

তস্যামুহাহিতায়াস্তু নরস্য সুখমেধতে ॥”

বৌদ্ধমত্যাভিন্যপি কামন্দকী বৌদ্ধধৰ্ম্মাবলম্বনাত্ প্রাগ্ধ্যয়নাত্ আৰ্য্যসন্তানধীমালতী-
মাধবধীর্বিষয়ে আৰ্য্যশাস্ত্রৌল্লিখিত্যর্থৌচিত্যাস্ত্ৰ ঞ্ঙ্কিরৌবচনপ্রামাণ্যমুপন্যস্তমিতি বোধ্যম্ ।

“পরার্থ্যাযপ্রায়হরৈ”ত্যাভয়মঃ । “অমিপ্রতার্থসিদ্ধিৰ্ভঙ্গলম্” ইতি তিথিতত্বে ঞ্ঙ্কিঃ ।
“নিৰ্ব্বম্ভঃ (পু) অমিনিবেশ” ইতি শব্দকল্যদ্রুমঃ । স্বগতবদুক্তিরিয়ম্ ।

প্রতি মহারাজের প্রভুত্বই রহিয়াছে” ইহা তুমি ইহলোক ও পরলোক
উভয়লোকেই অবিরুদ্ধ কথা বলিয়াছ । বিশেষতঃ, আজ মদনোচ্চানের
ঘটনায় ভগবান্ বিধাতারও আত্মকৃত্য আছে বলিয়া মনে করি । বকুল-

(১) ব্যতিকরসংবিধানকৌতুকমদ্ভুতং প্রমোদমুল্লাসয়তীতি পাঠভেদঃ ।

(২) দারকৰ্ম্মণীত্যপি পাঠঃ । (৩) বাঙ্ মনশ্চক্ষুণোর্লুৰ্ব্বম্ভঃ ইতি পাঠৌপি দৃশ্যতে ।

अव । एषा मालदी । (ठ)

काम । निर्घर्ष ।

निकामं चामाङ्गी सरसकदलीगर्भसुभगा

कलाशेषा मूर्त्तिः शशिन इव नेत्रोत्सवकरी ।

अवस्थामापन्ना मदनदहनोद्वाहविधुरा-

मियं नः कल्याणी रमयति मनः कम्पयति च ॥३॥

(ठ) एषा मालती ।

निकाममिति । सरसः अपव्युषितत्वेनाद्रः यः कदलीगर्भः कदलीसम्भ्रमध्यवर्त्ती सारभागः (धोर इति ख्यातः) तद्वत् सुभगां विरहेण अतिसुन्दरी, तथा चामाङ्गी कृशाङ्गी, अतएव कलाशेषा षोडशभागैकभागमात्रावशिष्टा शशिनः कृष्णचतुर्दशीचन्द्रस्य मूर्त्तिरिव नेत्रोत्सवकरी नयनानन्दकारिणी कल्याणी अष्टादशाश्रमानमङ्गलास्यदीभृता इयं मालती नोऽस्माकं मनः निकामं सातिशयं रमयति अभिलष्यमाणस्य माधवं प्रत्यनुरागातिशयस्य व्यञ्जकतया आह्लादयति । तथा मदनदहनस्य कामाग्नेरुद्वाहेन उत्तापेन विधुरां विह्वलाम् अवस्थां दशाम् आपन्नां प्राप्तिं मनः कम्पयति जीवननाशाशङ्कया उद्वेजयति च ।

अत्र उक्तव्यथामेख्ये नान्वयात् यथामख्यमलङ्कारः, रमयति कम्पयतीत्यनेकक्रिययो- रियमित्येककर्तृकारकत्वात् दीपकम्, तथा आह्लादीहे गयीर्विद्वपथीः सङ्घटनया विषमय, इत्येतेषामेकाग्रयानुपवेशरूपः सङ्घरः । सोऽपि पुनर्लुपिपमीपमापदार्थहेतुककाव्यलिङ्गैः सङ्घीयते ।

शिवरिणी वल्लभ ॥३॥

फूलेर माला ओ चित्रकलकेर विनिमयटी किञ्चु कोन अनिर्वचनीय आमोद जग्राहैतेहे । विवाहकार्थो वर ओ कञ्जार परम्पर अञ्जुरागई परम मङ्गल । अञ्जिराओ ईहा बलिग्राहेन ये—“ये कञ्जाते मन ओ चम्फु अतिनिविष्टे ह्य, ताहाके विवाह करिले पूरुषेण समुक्ति ह्य ।”

(ठ) अबलोकित्वा । এই যে মালতী ।

অপি চ । পরিপাঙ্কু পাঁসুলকপোলমাননং
 দধতী মনোহরতরত্বমাগতা ।
 রমণীয়জন্মানি জনে পরিভ্রমন্
 ললিতো বিধির্বিজয়তে হি মান্মথঃ ॥৪॥

পরিপাঙ্কুতি । পরিপাঙ্কু নিতান্তশ্বেতী, পাঁসুলী তৈলাদিব্যবহারাভাবে তুচ্ছী
 কপোলী গঙ্খী যন্মিন তৎ তাড়শম্ আননং মুখং দধতী ধারয়ন্তী মালতী, ইয়মনযীর্মনী-
 ছরীতি মনোহরতরা, তচ্চম্, পূর্বাৱস্থাৱী বিশেষসৌন্দর্যমিত্যর্থঃ আগতা প্রাপা । ননু তথাৎ-
 ঽপি কথং মনোহরতরত্বমিত্যাচ্চ রমণীৱেতি । হি যন্মাৎ রমণীৱং ভাগ্যবশাত্ সুন্দরং
 লন্ম যন্ম তন্মিন্ জনে পরিভ্রমন্ প্রবর্তমানঃ ললিতঃ সুন্দরঃ মান্মথী বিধিঃ কামব্যাপারঃ
 বিজয়তে উত্ কৰ্ণেণ বৰ্ণতে । ইদানীং কামাৱিশবশাৎ মালতী শ্বেতকৃষা সন্মপি পূর্বাৱ-
 স্থাৱী মনোহরতরা জাৱেতি ভাৱঃ ।

অত সামান্যেন বিশেষসমর্থনরূপোঽর্থান্তরন্যাসীঽলঙ্কারঃ ।

“পরিপাঙ্কু দুৰ্ভলকপোলসুন্দরম্” ইত্যায়ুত্তররামচরিতশ্লোকস্মরণপূর্বির্কথং রচনেতি
 প্রতিভাতি ।

মঞ্জুভাষিণী ব্রহ্মম্ ॥৩॥

কামন্দকী । (মালতীকে দর্শন করিয়া) আর্দ্র কদম্বীশ্বেতের মধ্য-
 ভাগের (থোরের) আয় শ্বেতবর্ণ ও সূন্দরী, কৃশাঙ্গী এবং কলামাত্র
 অবশিষ্ট চন্দ্রের মূর্তির আয় নয়নের আনন্দকারিণী এই কল্যাণী মালতী,
 কামাগ্নিকর্জুক দাহবশতঃ বিহ্বল অবস্থা প্রাপ্ত হইয়া আমাদের মনকে
 আনন্দিতও করিতেছে এবং উদ্বিগ্নও করিতেছে ॥৩॥

বিশেষতঃ, গণ্ডযুগল রূক্ষ ও শ্বেতবর্ণ হইয়া গিয়াছে এই ভাবের
 মুখখানি ধারণ করতঃ বিশেষ সৌন্দর্য লাভ করিয়াছে । মনোহরজনের
 প্রতি প্রবৃত্ত কামদেৱের কোমল ব্যবহার বড়ই উৎকৃষ্ট ॥৩॥

अथवा, (१) नियतमनया सङ्कल्पनिर्मितः प्रियसमागमोऽनु-
भूयते । तथाह्यस्याः—(ड)

नोवीबन्धोच्छसनमधरस्यन्दनं दोर्विषादः

स्वेदश्चक्षुर्मसृणमधुराकेकरस्निग्धतारम् (२) ।

गावस्तम्भः स्तनमुकुलयोरुत्प्रबन्धः प्रकम्पो

गण्डाभोगे पुलकपटलं मूर्च्छना चेतना च ॥५॥

इत्युपसर्पति ।

(ड) अथवेति । नियतं निश्चितम् । सङ्कल्पनिर्मितः चिन्तामात्रेण रचितः
मनसा माधवसङ्गमसुखमास्वद्यत इत्यर्थः । तत्तदनुभावदर्शनादिदमनुभूयते इति भावः ।

के ते अनुभावा इत्याह नोवीति । अस्या मालत्याः नोवीबन्धोच्छसनं कटौवस्त्रखलनम् ।
सुरतारम्भकालीनप्रियतमकराकर्षणभावनावशादिदमिति भावः । अधरस्यन्दनम् षोडश-
रुणम् । चुम्बनचिन्तयेदमिति भावः । दोर्विषादः भुजयोः शैथिल्यम् । अयं पुनः-
परिरम्भभावनयेति भावः । स्वेदो घर्षः । अयमपि सुरतकालीनश्चिन्तावशादिति
भावः । चक्षुर्नयनं मसृणे कीमले, मधुरे सुन्दरे, आकेकरे ईषत्कुञ्चिते, स्निग्धे सस्त्रे हे
स्त्रे हृदयस्त्रके च तारे कनीनिकाहयं यस्य तत् तथोक्तं जातम् । इमे च तत्कालीन-
निरतिशयसुखास्वादभावनावशादुपजायमाना दृष्टविकारा इत्याशयः । गावस्तम्भः देहस्य
निश्चेष्टत्वम् । अयं पुनस्तदानीन्तनासीमहर्षचिन्तयेत्यभिप्रायः । उत्सृष्टः स्वयं परित्यक्तः
प्रबन्धः वक्षसः स्थिरता यस्यात् स उत्प्रबन्धः वक्षसीऽपि स्यन्दनकारी, सनौ मुकुलाविव
कीकलात् कुङ्गलाविव स्तनाविव मुकुलाविति वा तयोः प्रकम्पो वेपथुः । अयमपि रतियम-
भावनावशादिति भावः । गण्डाभोगे कपोलदेशे पुलकपटलं रोमाञ्जालम् । चुम्बनानन्तर्य-

(ड) अथवा, निश्चयैः मानती मनोर कल्लना अङ्गान्तरे प्रियउत्तमेर
मङ्गलसूत्र अङ्गुलव करिंतेछे । तांशार प्रमाण एहे ये, ईशार—

(१) कुर्वन् अथवेति पाठो नास्ति ।

(२) मसृणमुकुलाकेकरस्निग्धतारमिति पाठान्तरम् ।

লব । মালতী চালায়িত্বা (১) । মালদি ! ইদো । (৬)

(৬) মালতি ! ইতঃ ।

চিন্তয়া খল্লিদমিত্যশয়ঃ । মুচ্ছনা নিতান্তনয়তাবশাৎ যুগপৎ সর্বেন্দ্রিয়-
হ্রতিবিশ্রামঃ । চেতনা পুনঃ কৌতুকীদয়াৎ চেতন্যস্ব বর্ততে ।

অথ স্তনমুকুলযৌরিতি সাধকবাধকপ্রমাণাভাবাদুপমারূপকার্থাঃ সন্দেহসঙ্করঃ,
তথা মুচ্ছনাচেতনযৌবিরূপযৌঃ সঙ্কটনয়া বিষমালঙ্কারশ্চ, তৎকৃতবিচ্ছিন্নবশাৎ
নীবীষম্বীক্কুসনাদিল্লঙ্ক-মালতীগতমানসিকপ্রিয়সমাগমানুभवानुमानাদনুমানালঙ্কারঃ ।
তথা চ মালতী মনসা প্রিয়সমাগমানুभववती তৎকৃতনীবীষম্বীক্কুসনাদিত্যনুমানাকারঃ ।
তথা “স্বীকটীবস্রবশ্বেऽপি নীবীষপরিপণ্ডপি চ” ইত্যমরায়ুক্তিঃ নীবীষশব্দে নৈব কটীবস্র-
বশস্যস্বীক্বেন পুনর্বশব্দদ্বীপাদানাত্ পুনরুক্ততাদীষঃ, স চ ‘মধ্যাহ্নামঃস্বলনম্’ ইতি
পাঠেন সমাধিযঃ ।

“আকুস্মিতপটাপাঙ্কসঙ্কতান্ধনিমিষিণী ।

মুহুর্য্যভ্রতারা চ দৃষ্টিরাকৈকরা স্মৃতা ॥” ইতি ত্রিপুরারিঘৃতম্ ।

মন্দাকান্ধা হ্রতম্ ॥৫॥

(৬) লবতি । তনয়তয়া বাহ্যজ্ঞানরহিতা নিষ্পন্দা মালতী চালায়িত্বিত্যর্থঃ ।

কটীদেশের কাপড় খুলিয়া পড়িতেছে, ওষ্ঠ কাঁপিতেছে, বাহুযুগলের
অবসাদ হইয়াছে, স্বপ্ন নির্গত হইতেছে, নয়নের তারা দুইটা কোমল,
সুন্দর, ঈষদাকুঞ্চিত ও স্নেহব্যঞ্জক হইয়াছে, শরীর শুষ্ক, বক্ষের অস্থিরতা-
জনক স্তনকলিকার কম্পন, গওদেশে রোগাঞ্চসমূহ, মুচ্ছা ও চৈতন্য
হইতেছে ॥৫॥

(ইহা বলিয়া মালতীর নিকট গেলেন) ।

(৬) লবঙ্গিকা । (মালতীকে সঞ্চালিত করিয়া) মালতি ! এই
দিক্ (দেখ) ।

(১) লবঙ্গিকা মালতী চালায়তীতি পাঠম্ভেদঃ ।

उभे । उत्तिष्ठतः । (ण)

मालती । भञ्जवदि ! वन्दामि । (त)

कामं । महाभागी ! अभिमतफलभाजनं भूयाः (१) । (थ)

लव । एदं आसणं, एत्थ उवविमदु भञ्जवदी । (द)

सर्वा उपविशन्ति ।

मालती । कुसलं भञ्जवदीए ? । (घ)

काम । निश्चय्य । कुशलमिव । (न)

लव । स्वगतम् । पत्यावणा क्वु एमा कवडुणाडुअस्स । प्रकाशम् ।

(त) भगवति ! वन्दे ।

(द) एतदासनम्, अनोपविशतु भगवती ।

(घ) कुशलं भगवत्याः ? ।

(ण) उभे इति । उभे मालतीलवङ्गिके । उत्तिष्ठतः कामन्दकाः सम्मानप्रदर्शनार्थ-
भिति बाध्यम् ।

(थ) कामेति । अभिमतफलस्य अचिरेण साधवसमागमस्य भाजनं पातम् ।

(न) कामेति । इवशब्दीपादानात् वस्तुतः कुशलं नास्तीति सूचते ।

(ग) मालती उ लवङ्गिका । (गात्रोत्थान करिल ।)

(त) मालती । भगवति ! नमस्कार करि ।

(थ) कामन्दकी । भागावति ! अभीष्टफलभागिनी हऽ ।

(द) लवङ्गिका । এই আসন, এইখানে আপনি উপবেশন করুন ।

(সকলে উপবেশন করিল ।)

(घ) मालती । आपनार मङ्गल त ?

(न) कामन्दकी । (निश्वास त्याग करिष्या) ईं, मङ्गलैर मत ।

(१) महाभागधियजन्मतावाः फलस्य भाजनं भूया इत्यपि पाठः ।

गुरुश्चवाह-भर-त्यम्भमन्यरिद-कण्ठप्यङ्गिलगणीसासं (१) अस्मा-
रिसं विञ्च (२) अञ्ज भञ्जवदीए वञ्चणं । ता किं दाणिं
उब्बेअकारणं हुविस्सदि । (प)

काम । नन्वयमेव चीरचीवरविरुद्धः परिचयः । (फ)

(प) प्रस्तावना खल्वेषा कपटनाटकस्य । गुरुकवाप्यभरसम्भमन्यरितकण्ठप्रति-
लप्रनिःश्वासमन्यादृशमिवाद्य भगवत्या वचनम् । तत् किमिदानीमुद्दिगकारणं भविष्यति ।

(प) लविति । कपटं क्लमेव नाटकं तस्य प्रस्तावना आमुग्वम् आरम्भ इत्यर्थः ।
मालत्या अननुरूपवरप्रदानवृत्तान्तापन्यासच्छलिनं यत् माधवं प्रति गुरुतरानुरागसाहसाध्य-
वसायजननं तस्यायमुपक्रम इति सरलार्थः । अहो ! धन्या खल्वियं बौद्धसत्यासिनी,
या किल कुट्टिनीभावमवलम्ब्य साधारणतरुणीजनेन सार्द्धं समानं व्यवहरति । निःश्वास-
शब्ददीतितस्य व्याकुलीभावस्य कारणमवगन्तुमिच्छुश्चतुरा लवङ्गिका पृच्छति गुरुकेति ;
गुरुको महान् यो वाप्यभरः अञ्जुसमूहः, तस्य क्षम्भेन अन्तर्निरीधेन मन्यरितः मन्द्रीकृतः,
कण्ठः स्वरी यस्य तत् तथोक्तम्, तथा प्रतिलप्रः निःसरद्वचनेन संसक्तः समं निर्गच्छन्नित्यर्थः
निःश्वासी यत्र तत्, ततः परपदस्य विशेष्यत्वविवक्षया कर्म्मधारयः । अन्यादृशमिव पूर्वती
विभिन्नप्रकारमिव ।

(फ) कामेति । नन्विति लवङ्गिकासम्बोधने । चीरचीवरविरुद्धः वस्त्रलवसन-
प्रतिकूलः । युष्माभिः प्रबलसंसारिण्यैभिः सह योऽयमतीवसंसर्गः स एव सत्यासिन्वा

(प) लवङ्गिका । (स्वगत) कपटनाटकेर एहेमात्र प्रस्तावना ।
(प्रकाशे) भितरे अतिरिक्त वाप्य अवक्रुद्ध कराय कर्षेण श्वर धीरे धीरे
बाहिर हईतेहे एवं निश्वास लागिग्या रहियाहे ; श्वतरां अञ्ज आपनार
वाक्य येन अञ्जरकम (कुनितेहि) । अतएव एथन आपनार उद्देशेणेर
कारण कि ?

(१) शिष्यमं इति पाठभेदः । (२) जीव इति पाठान्तरम् ।

लव । कथं विभ्र । (ब)

काम । अयि ! त्वमपि किं न जानीषि (१) । (भ)

इदमिह मदनस्य जैत्रमस्त्रं

सहजविलासनिबन्धनं शरीरम् ।

अनुचितवरसम्प्रदान-(२) शोच्यं

विफलगुणातिशयं भविष्यतीति ॥६॥

(ब) कथमिव ।

ममेदानीमुद्देगहेतुरित्यर्थः । तथा चानेन सत्र्यासभङ्गप्रसङ्ग इति भावः । निषिद्धशयं वामनपुराणे यथा—

“सर्वं सङ्गपरित्यागी ब्रह्मचर्येसमन्वितः ।

जितेन्द्रियत्वमावाप्सि नैकस्मिन् वसतिशिरम् ॥”

(ब) लवेति । ननु तवाद्याभिरप्य संसर्गो बहुपूर्वादेव वर्त्तते किन्तु कदापीदृशी भावी नाल्क्षित इति जिज्ञासितमेवोद्देगकारणं पुनः पृच्छति कथमवेति ।

(भ) कामेति । न जानीषि इति । मालत्याः सततसहचारिण्या प्रियसण्या च त्वया सर्वमेवेष्टमनिष्टञ्च ज्ञातव्यम्, किन्तु प्रायेण सर्वे विदितमध्ये तन्न ज्ञायत इत्याशय्य-मेवेति भावः ।

स्वयमेवेदानीमुद्देगकारणं विवृणीति इदमिति । इह अस्मिन् यौवनसमये जैत्रं जयशूलं मदनस्य मन्त्रथस्य अस्त्रम् अस्त्रस्वरूपं तथा सहजविलासनिबन्धनं स्वाभाविक-

(क) कामन्दकी । लवङ्गिके ! बह्वलवसनेन विरुद्धं तोमादेन सङ्गे एहि संसर्गहि (उद्देगेन कारण) ।

(ब) लवङ्गिका । कि प्रकार ?

(भ) कामन्दकी । ओह ! तूमिओ कि ज्ञान ना,

(१) अयि ! त्वमपि न वेत्सि इति पुस्तकान्तरे पाठः ।

(२) सम्प्रयोग इति विभिन्नः पाठः ।

মালতী বৈচিত্র্য' নাটয়তি । (ন)

লব । অস্থি এদং, জং গরেন্দ্রব্রহ্মণারুরোহেণ (১) অমম্ভেণ
গান্ধগাম্স পড়িবস্মা মালদৌত্তি সঅলৌ জগৌ অমম্ভং
জুউচ্ছ্দি । (য)

(য) অস্থ্যে তত্, যত্ নরেন্দ্রবচনানুরোধেন অমাত্যেন নন্দনস্য প্রতিপত্রা মালতীতি
সকলৌ জনঃ অমাত্যং জগুস্মতে ।

বিভ্রমাস্বদম্, ইদং মালত্যাঃ শরীরম্, অনুচিতঃ সৌন্দর্য্যযৌবনাদিনা অননুরূপঃ যৌ বরঃ
নন্দন ইত্যর্থঃ তস্মৈ সম্প্রদানেন শৌচ্যং শৌকার্হম্, তথা বিফলৌ নিথু, যৌজনঃ গুণাতিশয়ঃ
লাবণ্যসৌন্দর্য্যাদিগুণাতিরিক্তৌ যত্র তত্ তাড়য়ং ভবিষ্যতি । ইতি হেঁতৌরাশ্রয়বাত্ কন্যা-
দস্যং স্ত্রীশালিন্যা মম মহানুভেগৌ জাত ইতি ভাবঃ ।

অত্র মদনস্য জৈতমস্বমিতি নিরঙ্ক' কেবলরূপকমলজ্বারঃ ।

পুষ্টিতায়্য হ্রস্বম্—“অযুজি নযুগরীফতৌ যকারৌ যুজি চ নজৌ জরগায়্য পুষ্টিতায়্য ।”
ইতি লক্ষণাত্ ॥৬॥

(ন) মালতীতি । বৈচিত্র্য' নাটয়তি মুখবৈবর্ণ্যাদিনা চিত্রবৈলক্ষণ্যমভিনয়তি ।

(য) লবতি । অস্থ্যে তত্ ময়ৈতত্ জ্ঞাতমস্কৌত্যর্থঃ । নন্দনস্য প্রতিপত্রা নন্দনায়
দাতুমভিমতা । নন্দনস্যেতি “চতুর্থ্যর্থং পঠৌ”তি পিঙ্কলস্বরীণ্য ষষ্ঠী । জুগুস্মতে
নিন্দন্তি । অতএব মালত্যা ইষ্টানুসন্ধানি মমৌদামীন্ব' নাস্কীতি ভাবঃ ।

কামদেবের বিজয়সাধক অস্ত্র এবং স্বাভাবিক বিলাসের আশ্রয় এই
শরীরটী, অল্পপযুক্ত বরের হস্তে সম্প্রদান করায় শোচনীয় হইবে এবং
উৎকৃষ্ট গুণগুলি নিষ্ফল হইবে—ইহাই এখন (আগার উদ্বেগের
কারণ) ॥৬॥

(ন) মালতী । (মনের বৈলক্ষণ্য অভিনয় করিতে লাগিল) ।

(য) লবঙ্গিকা । ইহা সত্যই যে, রাজার কথা অল্পসারে মন্ত্রীমহাশয়

(১) যরেন্দ্রব্রহ্মণানুরোধিতা ইতি পাঠান্বয়ম্ ।

मालती । स्वगतम् । कथं उवहारीकिदह्नि तादेण राइणो । (र)
काम । आश्चर्यम् ।

गुणापेक्षाशून्यं कथमिदमुपक्रान्तमथवा

कुतोऽपत्यस्त्रेहः कुटिलनयनिष्णातमनसाम् ।

इदं त्वेदम्पर्यं यदुत नृपतेर्नस्मैसचिवः

सुतादानान्मित्रं भवतु स भवान् (१) नन्दन इति ॥७॥

(र) कथमुपहारीकृतास्त्रि तातेन राज्ञः ।

(र) मालतीति । राजानुरोधेनैव दानाङ्गीकारात् राज एवोपहारीकृतास्त्रोति भावः । एतेन इष्टसाधनाय रुद्राय पशुपहारवदिति ध्वन्यते ।

गुणति । गुणापेक्षाशून्यं वरकन्ययोर्गुणविचाररहितम् इदमतीतयौवनाय दुर्दर्शनाय नन्दनाय तरुणरीरवभूतमालतीदानं कथमुपक्रान्तम् आश्चर्यमसाम्यनेति शेषः । परमस्त्रेह-
पातमपत्यं प्रति पितुरीदृशस्यवहारी नितान्तनिष्ठुरतेति भावः । स्वयमेव सामान्यार्थान्तर-
न्यासेनेदं समर्थयितुमाह अथवेति । अथवा कुटिलनये कूटनीती निष्णातानि दृष्टाणि
मनांसि येषां तेषामपत्यस्त्रेहः कुतः अपि तु कुतोऽपि नास्तीत्यर्थः । कूटनीत्या किञ्चिद्विष्टं
साधयितुमयं व्यवहार इति भावः । त्वमपि नीतिज्ञैव तदभिधेहि तावत् काऽसौ कूट-
नीतिरित्याह इदमिति । तु किन्तु इदम् ऐदम्पर्यं तात्पर्यम्, यत् । उतशब्दे वितर्कं ।
नृपतेर्नस्मैसचिवः विदूषकः स भवान् माननीयो नन्दनः सुतादानान् मित्रं समानेष्टानिष्ट-
विवेकी सुहृत् भवतु । इति उक्तमेतत्, उत तर्कयामि । कन्यादानेन नन्दनी मित्रं
भवन् राजन्यपि मम समधिकमाधिपत्यं घटयिष्यतीति कूटनीतिरिति भावः ।

मालतीके नन्दनेन इच्छे दान करिग्राहेन एहे जञ्च सकल लोकहे मञ्जी-
महाशयके निन्दा करितेहे ।

(र) मालती । (स्वगत) हाय ! पिता आमाके राजार उपहारर
श्रव्य करिलेन ।

(१) स हि मे इति पाठभेदः ।

मालती । स्वगतम् । राज्ञाराहणं क्व तादस्स गुरुञ्चं ण उण
मालदी । (ल)

लव । जहा भञ्जवदी आणवेदि तं तह ज्जेव (१) अस्सहा
तस्सिं वरे दुहुंसणे अदिक्कन्दजोव्वणे किं त्ति ण विआरिदं
अमञ्जेण । (व)

(ल) राजाराधनं खलु तातस्य गुरुकम्, न पुनर्मालती ।

अथ द्वितीयचरणगतसामान्येन प्रथमचरणगतविशेषसमर्थनादर्थान्तरन्यासाऽलङ्कारः
स पुनर्द्वितीयचरणगतार्थापत्त्या सङ्कीर्त्यते । केनापि कविना तात्पर्यार्थे ऐदम्पर्य-
शब्दस्याप्रयुक्तत्वादप्रयुक्तत्वदीपः, तथा यच्छब्दान्वितवाक्यस्य परपाठात् “न्यङ्कारी ह्यथमेव
मे यदरथः” इत्यादिवत् वाक्यगतविधेयाविमर्शदीपश्च ‘सुतादानान्निव’ भवतु वृपतेर्नर्ष-
सचिवः, स एतत्तात्पर्यं मम मनसि तर्कः पुनरयम्’ इति पाठेन तयोः समाधानं विधेयम् ।

निष्पातेति “निनदीभ्यां स्नातेः कौशले” इति घत्वम् । अथमेव परः प्रधानो यस्य स
वृद्धम्परः, तस्य भाव ऐदम्पर्यम् । “उत निययतर्कयो”रिति धरणिः ।

शिल्परिणी वृत्तम् ॥७॥

(ल) मालतीति । राजाराधनं राज्ञः सन्तोषविधानम् । गुरुकं महत् । न
पुनर्मालती गुरुकैत्यन्वयः । कथमन्यथा मालत्युपहारेण राज्ञाराधनं क्रियतेति भावः ।

कामन्दकी । किं आश्चर्या ! मञ्जीमहाशय गुणैर विचार ना करिण
इहा आरञ्ज करिलेन केन ? अथवा कुटिलनीतिते यैहादेर मन अताञ्ज-
निपुण, तैहादेर सञ्जानस्नेह कोथाय ? । इहार तात्पर्या एहि ये, राज्ञार
हास-परिहासेर सहाय (इयार) सेई माननीय नन्दन, कञ्जादान करिले
आमार वक्कु इईवेन ॥१॥

(ल) मालती । (स्वगत) हाय ! राज्ञार सञ्चोष कराई पितार
वेणो इईल, किञ्च मालती नय ।

(१) एष्वं जहा भञ्जवदीए आणत्तं इति पाठान्तरम् ।

मालती । स्वगतम् । हा हृदयस्य समुवत्थिदाणत्यवज्जपदणा
मन्दभाङ्गो । (श)

लव । ता पसोद (१) भञ्जवदि ! परिच्छाहि इमादो जीवन्त-
(२) मरणादो पिञ्जसहीं । तुह वि एसा दुहिदा ज्जिव । (ष)

(व) यथा भगवत्याज्ञापयति तत्तथैव । अन्यथा तस्मिन् वरं दुर्दृशने अतिक्रान्त-
धीवने किमिति न विचारितममात्येन ।

(श) हा हृतास्मि समुपस्थितानर्थवञ्जपतना मन्दभागिनी ।

(ष) तत् प्रसोद भगवति ! परिवायस्व अस्मान् जीवन्मरणात् प्रियसखीम् ।
तवाऽप्येषा दुहितैव ।

(व) लवति । यथा भगवती आज्ञापयति नन्दनाथ मालतीदाने यत् कारणमुप-
न्यस्यति तत्तथैव सत्यमित्यर्थः । दुर्दृशने कुरुषे । विचारितं विवेचनं कृतम् ।

(श) मालतीति । समुपस्थितम् अनर्थः अनिष्टं नन्दनेन पाण्ड्यहणमेव वञ्जपतनं
यस्याः सा । हृतास्मि देवनेति शेषः ।

(ष) लवति । जीवन्मरणात् जीवन्मरणतुल्यात् नन्दनेन पाण्ड्यहणात् । दुहितैव
आत्मजातुल्यैव । सुतरां यथैवं नन्दनहृत्ते न निपतन्तु कृपया स्निहेन च तथा विधिहीति
भावः ।

(व) लवङ्गिका । ए विषये आपनि थाहा बलिलेन थाहा सेइरूपइ
वटे । ना इहेले, कुंमित ओ अतीतयोवन सेइ वरेर विषये मञ्जी-
महाशय केन विवेचना करिलेन ना केन ।

(श) मालती । (स्वगत) हाय ! आमि मरियाहि । अनिष्टरूप
वञ्जपात उपस्थित इहियाछे, आमि मन्दभाग्या ।

(ष) लवङ्गिका । तवे आपनि प्रसन्न हुँन, आमार प्रियसखीके
एई जीवन्तुता इहेते परित्त्राण करुन ; इनि त आपनारओ कन्नाइ वटेन ।

(१) पसोददु भञ्जवदी इत्यपि पाठः । (२) जीवित इति पाठभेदः ।

काम । अयि सरले ! किमत्रभवत्यामया शक्यं कर्तुम्
(१) । प्रभवति प्रायः कुमारीणां जनयिता देवञ्च । यच्च किल
कौशिकी शकुन्तला दुष्मन्तम्, अप्सराः पुरूरवसं चकमे उर्वशी-
त्याख्यानविद आचक्षते, वासवदत्ता च पित्रा सञ्जयाय राज्ञे
दत्तमात्मानमुदयनात् प्रायच्छुदित्यादि, तदपि साहसिक्य-
मित्यनुपदेष्टव्यकल्पं (२) सर्वथा—(स)

(स) कामेति । सरले ! ऋजुवृद्धिर्कैः । अस्य स्पष्टविषयस्याप्यनवगमादिति
भावः । अत्रभवत्या लीकीत्तरसौन्दर्यादिगुणशालितया माननीयाया मालत्याः । कथं न
शक्यमित्याह प्रभवतीति । कुमारीणां कन्यानाम् । प्रभवति दानादिकं कर्तुं शक्नोति ।
गान्धर्वविवाहे तु कन्यावराविव प्रभवत इति प्रदर्शनार्थं प्रायःपदमभिहितम् । कौशिकस्य
विश्वामित्रस्यापत्यं स्त्रीति कौशिकी । पुरूरवसं पुरूरवीनामानं चन्द्रस्य पौत्रं राजानम् ।
चकमे जनयितारमनपेक्ष्य स्वयं स्वयमेव कामयते अ । आख्यानविदः पुराणशास्त्रज्ञाः । दत्तं
दातुं प्रतिश्रुतम् । इत्यादि च इतिहासज्ञा आचक्षते इत्यन्वयः । साहसिक्यं साहसिकस्य
कर्म, इति हेतोः अनुपदेष्टव्यकल्पं त्वयि न उपदेश्यमायम् । कल्पपदीपादानेन
'सामर्थ्यमस्ति चेत्तदा अस्मिन् सङ्घटे तादृशमेव साहसिक्यं त्वयापि विधेय'मिति ध्वन्यते ।
अत्र भङ्गौविशेषेण साहसायोत्साहविधानात् भेदी नाम मुखसन्धेरङ्गम्—“भेदः प्रोत्साहना”
इति दर्पणधृतप्राचीनलक्षणात् ।

“स्त्रियां बहुष्वप्सरस” इत्यमरः । “बह्वयश्च समाः सिकता वर्षाः सुमनसो जलौकसी-
ऽप्सरस” इति वामनः । “वासीदशा अप्सरसो वर्षापः कृत्तिका मघाः । बहुत्वञ्च सदैकत्व-
मानवतेश्च विंशते”रिति चन्द्रगीमौ च । एषु बहुत्वप्रमाणेषु सत्स्वपि “बहुत्ववदस्वादे”-
रित्यादि सूत्रे “वा च जलौकसः समा अप्सरस” इति श्रौपतिना विकल्पविधानात् “अप्सरा
अप्सरस” इत्युदाहृतत्वाच्च “अप्सरा व्यधित पार्श्वमशून्य”मिति कम्पिल्याभ्युदयादौ प्रयोग-
दर्शनाच्च अत्र अप्सरा इत्येकवचनान्तप्रयोगेऽपि न न्युत्तसंस्कारतादोष इति ध्येयम् ।

(१) किमत्र भगवत्या शक्यमितिमात्रः पाठः क्वचित् ।

(२) साहसकल्पमित्यनुपदेष्टव्यमेवेति भिन्नः पाठः ।

राज्ञः प्रियाय सुहृदे सचिवाय कार्या-
हृत्त्वात्मजं भवतु निर्वृतिमानमात्यः ।
दुर्दृशनेन घटतामियमप्यनेन
धूमग्रहेण विमला शशिनः कलेव ॥८॥

मेनकायां विश्वामित्रेण जनिता कण्ठेन प्रतिपालिता च शकुन्तला धीवने जनयितारं प्रतिपालकञ्चानपेक्ष्य दुष्मन्त्यात्मानमर्पितवतीति महाभारतीयादिपर्यवर्त्ता । नरनारायणर्षे-
रुहृद्देशादुत्पन्ना उर्वशी तमनपेक्ष्य पुरुवरसं भजे इति हरिवंशवार्त्ता ।

परा प्रथीतनाम्नी राज्ञी वासवदत्ता नाम कन्या बभूव । ताञ्च प्रथीतः सञ्जयनाम्नं राज्ञे दातुं प्रतिश्रुतवान् । अतान्तरे वासवदत्ता स्वप्ने वत्सराजोदयनमूर्त्तिमवलीक्य तवानुरक्ता तस्मै दूतमुखेन स्वाभिप्रायमाख्यातवती, ततः स उदयनन्तामपहतवानिति कथासरित्सागरे द्रष्टव्यम् ।

राज्ञ इति । अमात्यो भूरिवसुः कार्यात् उद्देश्यविशेषसाधनानुरोधान् राज्ञः प्रियाय प्रीतिभाजनाय, सुहृदे सौहार्दशालिने, सचिवाय स्वसमानाय अमात्याय नन्दनाय आत्मजां तनयां मालतीं दत्त्वा निर्वृतिमान् वरविशेषान्नेषणीङ्गभावात् सुखचिन्तो भवतु । तथा इयमपि मालती दुर्दृशनेन दुर्दृशनादेवाशुभमूचकेन धूमग्रहेण धूमकेतुनाम्ना नक्षत्र-
विशेषेण सह विमला शशिनः कला इव दुर्दृशनेन अतीतयौवनत्वात् कुत्सितत्वाच्च अग्रिय-
दृशनेन अनेन नन्दनेन सह घटतां संयुज्यताम् । दैववशादिति भावः ।

(स) कामन्दकी । ओलो सरले ! आगि ईहार कि करिंते पारि । पिता ओ विधाताई प्रायशः कृत्वागणेर प्रभु । तवे विश्वामित्रेर कृत्वा शकुन्तला दुश्मन्तके एवं उर्बशीनामक अप्सरा पुरुरववाके कामना करिया-
छिलेन ईहा पुराणजेरवा ये बलिया थाकेन एवं पिता सञ्जयनामक राजाके दान करिंते प्रतिश्रुत हईलेओ वासवदत्ता ये महाराज उदयनके आश्र-
प्रदान करियाछिलेन, ताहाओ अत्यन्त साहसेर कार्य ; सूतरां उहा अन्नपदेष्टेवोरई मत । अतएव निश्चयई—

मालती । साखं खगतम् । हा ताद ! तुमं वि मम णाम
एव्वं त्ति सब्बधा (१) जिदं भोअतिह्हाए । (ह)

(ह) हा तात ! त्वमपि मम नाम एवमिति, सर्वथा जितं भोगटणया ।

अत्र क्रियासमुच्चर्योपमयो रङ्गाङ्गिभावेन सङ्करालङ्कारः । धूमकेतुसदृशेन नन्दनेन
सह शशिकलातुल्याया मालत्या मेलनं सर्वेषामेवातीव दुःखकरमिति ध्वन्यते ।

प्रियसुहृद्दीर्यथाकथञ्चिद्देमाह भावप्रकाश—

“सत्यवागार्जवरतिरूपकुर्वन् प्रिय वदन् ।

भजते यः स्वयं प्रीतिं प्रियः स परिकीर्तितः ॥

दुःखे विपदि सम्बोद्धं कार्यकालात्ययेऽपि च ।

हितान्वेषी च हितकृद् यः सुहृत् सौऽभिधीयते ॥”

धूमकेतोरयुभसूचकत्वमाह समयसंहितायाम्—“ऋस्वतनुः प्रसन्नः केतुर्लोकस्याभावाय
न युभो विपरीतो विशेषतः शक्रचापसङ्काशः ।”

वसन्ततिलका वृत्तम् ॥८॥

(ह) मालतीति । एवं भौषणनिष्ठुरः । भोगटण्याया सुखलालसया जितं सर्वोत्-
कर्षेण स्थितम्, तथा च येन हि भवान् केवलैहिकभोगटण्याया परमस्त्रे हयोग्यामात्मजां मां
नन्दनाय दत्त्वा हन्तुमर्हति, ततो मन्वे जगति भोगटण्यावै सर्वेभ्यो बलवतीति भावः ।

गञ्जीगहाशय विशेषय उद्देश्य माधनेर जग्य, राजार प्रियसथा ओ
नर्षसचिव नन्दनके कग्या दान करिया स्रष्ट् इडेन । आर धूमकेतुर सहित
निर्भल चक्रकलार ग्राय मानतीओ कूरुप नन्दनेर सहित सन्धिलित इडेन ॥८॥

(ह) मानती । (अश्रपात करिया स्वगत) हा पितः ! आपनिओ
आमार पक्षे एहेरूप हहेनेन । हाय ! जगते भोगनानसारहे सर्व-
प्रकारे जय ।

(१) क्वचित् सम्बधेति पाठो नास्ति ।

अथ । चिराइदं भञ्जवदीए । णं भणामि, अस्सत्थचित्तो (१)
महाभाओ माहवो त्ति । (अ)

काम । इदं (२) गम्यते । वत्से ! अनुजानोहि माम् । (क)
लव । जनान्तिकम् । सहि ! मालदि ! संपदं भञ्जवदीए
सआसादो तस्स महाणुभाअस्स उग्गमं जाणीमो । (ख)

(अ) चिरादितं भगवत्या । ननु भणामि, अस्वस्थचित्तो महाभागी माधव इति ।

(ख) सखि ! मालति ! साम्प्रतं भगवत्याः सकाशात् तस्य महानुभावस्य उद्गमं
जानीमः ।

(अ) अवेति । चिरादितम् एतदालाचनया विलम्बितम् । अस्वस्थचित्तः केनापि
कारणेन असुस्थमनः । अतएव शीघ्रं तत्र गमनमुचितमिति भावः ।

(क) कामेति । इदमिति गम्यते क्रियाविशेषणम् । मालतीं प्रति 'वत्से'
इत्याद्युक्तिः । अत्र साहित्यदर्पणमते भेदी नाम मुखसन्धेरङ्गम्—'भेदः संहतिभेदन'
मिति तल्लक्षणात् ।

(ख) लवेति । तस्य माधवस्य । उद्गमम् उत्पत्तिं मालत्या आकाङ्क्षाजननाय
उक्तिरियम् । जनान्तिकलक्षणमाह भरतः—'उक्तस्याश्रवणं कार्यात् पार्श्वस्थैः
स्याञ्जनान्तिकम् ।'

(अ) अबलोकितः । भगवतो वडु विलम्ब करिनेन । आमि ये
बलिंतेछि—महाआ माधव अस्सुचित्त हईया पडिआछेन ।

(क) कामन्कौ । এই যাইতেছি । বসে! মালতি! আনাকে
যাইবার অসুমতি দাও ।

(ख) लवद्विका । (मालतीर प्रति चूपि चूपि) सखि ! मालति !
आमरा एथन भगवतीर निकट हईते सेई महाआ माधवेर जन्मवृत्तास्तटा
आनिया लई ।

(१) असुस्थसरीरी इति पाठान्तरम् । (२) कुत्रचित् इदमिति पाठो न दृश्यते ।

মালতী । অপবার্থ্য (১) । সহি ! অলি মে কৌতূহলং । (গ)
 লব । প্রকাশম্ । ভবদ্বি ! কো এসো মাহবো ণাম, জস্মিঁ
 (২) ভবদ্বি এব্বং সিণ্ণেহগুরুত্ৰং অত্তাণং ধারিদি । (ঘ)
 কাম । অপ্রস্তাবিকৌ (৩) মহত্বেষা কথ্যা । (ঙ)
 লব । তধাবি আ বক্বদু (৪) মে ভবদ্বি পসাদং করিদি । (চ)

(গ) সহি ! অলি মে কৌতূহলম্ ।

(ঘ) ভগবতি ! ক এষ মাধবী নাম, যস্মিন্ ভগবতী এবং স্নেহগুরুকামাত্মানং
 ধারয়তি ।

(চ) তথাপি আচষ্টাং মে ভগবতী, প্রসাদং করীতু ।

(গ) মালতীতি । কৌতূহলমাস্তি তন্ শ্রীতুমিতি শ্রবণঃ । অপবারিতলক্ষণং যথা
 দর্পণে— “.....তদ্বদপবারিতম্ ।

রহস্যন্তু যদন্যস্য পরাতল্য প্রকাশ্যতে ।”

(ঘ) লবতি । এবম্ বৃটশম্ । স্নেহগুরুকং বাত্শল্যভারবলম্ আত্মানং মনঃ ।

(ঙ) কামিতি । অপ্রস্তাবিকৌ অপ্রাসঙ্গিকী মহতী চ । সূতরাং তদাখ্যানস্য
 নাথমবসর ইতি ভাবঃ ।

(গ) মালতী । (লবঙ্গিকার নিকট চুপি চুপি) সহি ! আমারও
 উহাতে কৌতুক হইয়াছে ।

(ঘ) লবঙ্গিকা । (প্রকাশ্যে) ভগবতি ! এই মাধব কে ? যাহার
 উপরে আপনি এইরূপ স্নেহপূর্ণ হৃদয় ধারণ করিতেছেন ।

(ঙ) কামন্দকী । এই উপাখ্যান অপ্রাসঙ্গিক, অথ চ বৃহৎ ।

(চ) লবঙ্গিকা । তথাপি আপনি আগার নিকট বলুন, অল্পগ্রহ
 করুন ।

(১) জনান্নিকমিতি পাঠান্তরম্ । (২) জস্ম ইতি পাঠভেদঃ ।

(৩) অপ্রস্তাবিনী ইত্যপি পাঠঃ । (৪) আশঙ্কিত্ব ইতি ভিন্নঃ পাঠঃ ।

काम । श्रूयताम्—अस्ति विदर्भाधिपते-(१) रमात्यः
समग्रधुर्य्य-(२) पुरुषप्रकाण्डचक्रचूडामणिर्देवरातो नाम ।
यमशेषभुवनमहनौयपुण्यमहिमानमात्मनः सातीर्थ्यात् (३) पितैव
ते जानाति योऽसौ यादृशश्चेति । अपि च, (छ)

व्यतिकरितदिगन्ताः श्वेतमानैर्यशोभिः

सुकृतविलसितानां (४) स्थानमूर्जखलानाम् ।

अकलितमहिमानः (५) केतनं मङ्गलानां

कथमिव (६) भुवनेऽस्मिंस्तादृशा सम्भवन्ति ॥८॥

(च) लवेति । आचष्टां ब्रवीतु । तदाख्यानरूपमेव प्रसादमनुग्रहं करीत्वित्यर्थः ।

(छ) कामेति । ममयाः समस्ताः, धुर्याः राजकार्यभारवाहिनी ये पुरुषाः, तेषां
यत् प्रकाण्डचक्रं प्रशस्तसमूहः तस्य चूडामणिः सर्वश्रेष्ठ इत्यर्थः । अशेषभुवनेन भुवनस्थ-
सर्वजननेत्यर्थः महनीयः पूजनौयः पुण्यमहिमा पवित्रमाहात्म्यं यस्य तम् । आत्मनः
स्वस्य, सातीर्थ्यात् सतीर्थतया बहुदिनमेकैव वासात्, ते तव मालत्याः ।

अहो लयापि किञ्चित् विन्नियतामिति चेत्तत्राह व्यतीति । अतमानैः शुक्लीभवद्भिः
यशोभिः व्यतिकरिताः सञ्जातव्यतिकराः परस्परं सम्मिलिता दिगन्ता येभ्यस्ते । स्वती
विभक्ता अपि दिगन्ता येषामविच्छिन्नशुक्लयशोभिः सम्मिलितौकता इव वर्तन्ते ते इत्यर्थः ।

(छ) कामन्दकौ । शोण—राजकार्ये नियुक्त समस्त लोकेर
मध्ये प्रधान देवरातनामे विदर्भराज्ये एकजन मन्त्री आछेन । समस्त
जगते योहार पवित्र माहात्म्य सम्मानित इहेतेछे ; तोमार पित्ताई
निजेर मतीर्थ बलिशा 'उनि ये एव रकम' इहा जानेन । आरंभ शोण—

(१) विदर्भराजस्य इति क्वचित् पाठः । (२) क्वचित् धुर्य्यशब्दो नास्ति ।

(३) सतीर्थ्यमिति पुस्तकान्तरं पाठः । (४) प्रकृतविलसितानामयं पाठोऽपि दृश्यते ।

(५) अगणितमहिमान इति दाक्षिणात्यपुस्तके पाठः ।

(६) कथमपि इति पाठः कुत्रचित् ।

মালতী । সহ্যম্ । সহি ! তং ক্বু ভ্রমবদীএ গহীদণামহেশ্রং
সব্বদা তাদৌ সুমরেদি । (জ)

(জ) সহি ! তং খলু ভগবত্যা গৃহীতনামধেয়ং সব্বদা তাতঃ স্মরতি ।

কর্জস্বলানাং প্রবলানাং স্কৃতবিলসিতানাং পুণ্ড্রবিজ্ঞানানাং স্থানমাষ্যদম্ । অকলিতমহি-
মানঃ সর্ব্বং^১দেবাপরিচ্ছিন্নপ্রভাভাঃ তথা মঙ্গলানাং সম্বন্ধীনাং কেতনম্ আশ্রয়ঃ আধারীভূতাঃ,
তাড়শাঃ দেবরাতসড়শাঃ পুরুষাঃ অধিন্ ভুবনে মর্ত্যলীকৈ কথমিব সম্ভবন্তি বহুব
উত্পদ্যন্তে অপি তু কথমপি নেত্যর্থঃ । তথা চ পুণ্ড্রচয়ৈ মহাপুরুষাঃ স্বর্গাৎ প্রচ্যবত ইতি
শ্রুয়ন্তে, তথা চ সতি তাড়শীকৌ দেবরাতঃ দ্বিতীয়শ্চ ভূরিবসুঃ কিত্বনশীচ্ছতীশী নৌপলভ্যত,
তাড়শা ইতি বহুবচনাদয়ং ভাবঃ ।

অথ দেবরাতস্য প্রাধান্যপ্রতিপাদনকার্য্যং প্রতি বহুকারণোপন্যাসাত্ সমুচ্চয়োঃলঙ্কারঃ,
তথা ব্যতিকরিতদিগন্তা ইত্যথ ইবাব্যভাভাভাৎ ভাবাভিমানিনী প্রযৌষমানাক্রিয়াত্প্রচা চ,
অনযৌরঙ্গাঙ্কিভাভিন সঙ্করঃ ।

ব্যতিকর এষাং সম্ভ্রাত ইতি ব্যতিকরিতাঃ তারকাদিত্বাদিত্ চ । শ্বে তমানৈরিতি
“শ্চিত্তাবণে” ইত্যস্য আনশি প্রয়োগঃ । স্থানং কেতনমিতি “বেদাঃ প্রমাণ”মিত্যাদিবত্
বিধেয়ত্বাত্ ক্লীবত্বমেকল্বচেতি সংশয়ঃ । মালিনী বচনম্ ॥৫॥

(জ) মালতীতি । দেবরাতং ভাবিশ্চয়রং মন্যমানয়া মালত্যা গুরুত্বেন দেবরাত-
মিত্যনুশ্চায়্য ভগবত্যা গৃহীতনামধেয়ং তমিত্যুক্তমিতি ভ্রাম্যম্ । তথা চ কর্ম্মলীচনম্—

“আত্মনাম গুরীর্নাম নামাতিরূপণস্য চ ।

প্রাণান্তেঃপি ন বক্তব্যং জ্যেষ্ঠপুত্রকলতথ্যৈঃ ॥”

যাহার শুক্লবর্ণ যশে, বিভক্ত দিক্‌সকল সাম্মিলিত হইয়াছে, যিনি প্রবল
পবিত্র কার্যের আশ্রয় এবং যিনি সমস্ত সমৃদ্ধির পাত্র ; তাঁহার শ্রায়
অগণিত মাহাত্ম্যশালী বহুতর পুরুষ এই জগতে কি করিয়া জন্মিবে ॥৯॥

(জ) মালতী । (হর্ষের সহিত) সহি ! ভগবতী যাহার নাম
নইলেন, আমার পিতা সর্ব্বদাই তাঁহাকে স্মরণ করেন ।

लव । सहि ! समं किल भञ्जवदीए गुरुसआसादो (१)
विज्जाह्मिगमो किदो त्ति तक्कालवेदिणो मन्तअन्ति । (भ)

काम । तत उदयगिरेरिवैक एव (२)

स्फुरितगुणद्युतिसुन्दरः कलावान् ।

इह जगति महोत्सवस्य हेतु-

नयनवतामुदियाय बालचन्द्रः ॥१०॥

(भ) सहि ! समं किल भगवत्या गुरुसकाशाह्वियाधिगमः कृत इति तत्काल-
वेदिनी मन्त्रयन्ते ।

(भ) लवेति । समं ताभ्यां देवरातभूरिवसुभ्यां सह । गुरुसकाशात् एकस्यैव
गुरोरन्तिकान् । मन्त्रयन्ते वदन्ति । अतएवामीषां परस्परं स्मरणं परस्परवृत्तान्त-
ज्ञानञ्च सर्व्वथैव सम्भवपरमिति भावः ।

प्रस्तुतामेव माधवीतृपत्तिमाह तत इति । उदयगिरेरिव ततो देवरातात् एक एव
स्फुरिताः प्रकाशिता ये गुणा रूपाद्यस्तीषां द्युत्या कान्त्या सुन्दरः, कलावान् नृत्यगौतादि-
चतुःषष्टिकलाविद्याशाली । भविष्यत्यपि तादृशविद्याधिगमे अलौकिकरूपादिदर्शनेन
महाभाग्यवतानुमानान् श्रीग्यतया उत्पत्तिकाल एव कलावत्ताभिधानमिति बोध्यम् ।
पक्षे कलावान् सर्वाभिरैव धोऽशभिः कलाभिरन्वितः पूर्ण इत्यर्थः । तथा इह जगति
नयनवतां चक्षुष्मतां प्राणिमावस्थंति तात्पर्य्यम्, महोत्सवस्य महती नयनानन्दस्य हेतुः
बालचन्द्र इवेति बालचन्द्रः चन्द्र इव कथित् शिष्यः उदियाय उत्पन्नः ।

अत्र पूर्व्वोपमालङ्कारः । उदयगिरेरिवेत्युपमानुसारात् बालचन्द्र इवेत्युपमित-

(व) लवङ्गिका । सधि ! भगवती गुरुवर्यं निकटं हृदये एकदा
विद्याशिक्षां करिष्याञ्छिलेन इहा सेहै समयाभिज्ञं लोकेरा बलिषा थाकेन ।

(१) भञ्जवदीए गुरुसआसादो इति पाठः कुवचिन्नास्ति ।

(२) एष इति पाठान्तरम् ।

लव । जनान्तिकम् (१) । सखि ! अवि णाम माहवो भवे ? । (ज)

काम । असौ विद्याधारः (२) शिशुरपि विनिर्गत्य भवनात्
इहायातः सम्प्रत्यविकलशरच्चन्द्रवदनः (३) ।
यटालोकस्थाने भवति पुरमुन्मादतरलैः
कटाक्षैर्नारीणां कुवलयितवातायनमिव ॥११॥

(ज) सखि ! अपि नाम माधवी भवेत् ।

समास एव न्यायः, न तु बाल एव चन्द्र इति रूपकसमाम इति तेन न रूपकम्, एक एवेत्यनेन स बालको मातापितृराक्षीयानाञ्चातीय प्रेमास्यदमिति ध्वनितम् ।

पुष्पिताया वृत्तम् ॥१०॥

(ज) लवेति । माधवी भवेत्, भगवत्याभिधीयमानोऽसौ बालक इति शेषः ।

असाविति । अविकलशरच्चन्द्रवदनः पूर्णशरच्चन्द्रतुल्यमुखः, शिशुरपि बालकोऽपि सन् विद्याधारः आन्वीक्षिकीभिन्नविद्यानामाश्रयः असौ देवरातनन्दनः भवनात् स्वर्गहात् विनिर्गत्य सम्प्रति इह अस्मिन् नगरे आयातः आगतः । यस्य आलीकस्थाने दर्शनप्रदेशे यत्र स्थित्वा सीऽवलीक्यते तस्मिन् स्थान इत्यर्थः पुरं नगरं कर्त्तुं उन्मादतरलैः तदवलीकन-
व्ययतावशात् चञ्चलैः नारीणां कटाक्षैः अपाङ्गदृष्टिपातैः कुवलयितानि जातकुवलयानि

कामन्दकी । उदयाचल इहेते चन्द्रेण ग्राय सेहै देवरात इहेते एकटी मात्र बालक जग्निग्नाहिल ; से प्रकाशित रूपेण शोभाय परमस्मन्दर, कलायुक्त एवः एहे जगते चक्षुष्मान् लोकमात्रेणै आनन्देण कारण ॥१०॥

(६३) लवङ्गिका । (मालतीर निकट चूपि चूपि) सखि ! एहे बालकटीहे कि माधव इहेवेन ?

(१) अपवार्थ्य इति पाठभेदः । (२) विद्याशाली इति भिन्नः पाठः ।

(३) शरच्चन्द्रमधुर इति पाठीऽपि दृश्यते ।

तदत्र च बालमुह्यदा मकरन्देन सह विद्यामान्वीक्षिकी-
मधीते । स एष माधवो नाम (१) । (८)

वातायनानि गवाक्षजालानि यत्र तत् तथोक्तमिव भवति । यस्यावलोकनाय गवाक्षहारे
समागतानां विहितकटाक्षाणां रमणीनां नयनानि प्रस्फुटितकुवलयानीव प्रतीयन्त इति
सरलार्थः ।

अत्र शरच्चन्द्रवदन इति लुप्तोपमा, तथा कुवलयितवातायनमिविति वाच्या भावाभि-
मानिनी क्रियोत्प्रेक्षा, अनयोर्मिथो नैरपेक्ष्यात् संसृष्टिः । उत्प्रेक्षया च तस्य लोकांतर-
सौन्दर्यं व्यज्यते । कुवलयशब्देन नीलीत्पलस्याप्यभिधानान्न विशेषे अविशिषाख्यदीषः ।
तथा च शब्दकल्पद्रुमः—“कुवलयं (कौ)··नीलीत्पलम् ।”

शिखरिणी वृत्तम् ॥११॥

(८) तद्वेति । “वेदार्थस्य अनु पयादीक्षणमन्वीक्षा, सा प्रयोजनमस्या इति
दृक्कण्” इति वज्रनाथः । “आन्वीक्षिकीं विद्यां न्यायवैशिषिकादितर्कशास्त्रम् । “आन्वीक्षिकी
दण्डनीती तर्कविद्यार्थशास्त्रयो” रित्यमरः । अत्र माधवं प्रति मालत्याः स्त्राभिप्रेतविशिषानु-
रागसाधनाय बहुविधकीर्तनात् । “अस्ति विदुर्भाषिपते” रित्यादि “स एष माधवो नाम”
इत्यन्तसन्दर्भं सिद्धिर्नाम नाट्यलक्षणम् । तथा च दर्पणे—

“बहूनां कीर्तनं सिद्धिरभिप्रेतार्थसिद्धये ।”

कामन्दकी । शरत्कालेन पूर्णचन्द्रेन त्राय मुखमण्डलसम्पन्न सेह
देवरातेर पुत्र बालक हईयाओ समस्त विद्यार आधार हईयाछेन एव
निजगृह हईते निर्गत हईया सम्प्रति एथाने आसियाछेन ; यँहार दर्शन-
योग्यास्थाने रमणीगणेर मदनोन्मादवशतः चकल कटाक्फपाते नगरेर
गवाक्फण्डलि येन नीलोत्पलयुक्त हईया थाके ॥११॥

(८) एह नगरे तिनि बाल्यसथा मकरन्देर सहित त्रायशास्त्र अध्यायन
करितेछेन । इनि सेह माधव ।

(१) विद्यामान्वीक्षिकीमधिगच्छति, स एव माधवो नामिति इति पाठान्तरम् ।

मालती । सानन्दं जनान्तिकम् । सहि ! लवङ्गिण ! सुदं महा-
उलप्पसूदो महाभाओ त्ति (१) । (ठ)

लव । जनान्तिकम् । सहि ! कुदो वा महोदधिं वज्जिय
पारिजादस्स उग्गमो त्ति । (ड)

नेपथ्यं शङ्खनिः ।

काम । अहो ! कालातिपातः । सम्प्रति हि—(ठ)

(ठ) सखि ! लवङ्गिके ! श्रुतं महाकुलप्रसूतो महाभाग इति ।

(ड) सखि ! कृती वा महोदधिं वर्जयित्वा पारिजातस्य उद्गम इति ।

(ठ) मालतीति । महाभागे माधव इत्यर्थः । अत्र पुनर्माधवं प्रति विशेषानु-
रागोदयात् उक्तेर्दी नाम मुखसन्धेरङ्गम् । यथा दर्पण—

“श्रीजार्थस्य प्ररोहः स्यादुद्गैः ।”

(ड) लवेति । महोदधिं वर्जयित्वा विद्यमानान् कुतीऽन्यस्मात् पदार्थादित्यर्थः ।
तेन नैककर्तृकत्वहानिरिति भाव्यम् । यथा महोदधेरन्यत्र पारिजातस्थीत्पत्तिर्न सम्भवति
तथा देवरातादन्यस्मान्माधवस्याप्युत्पत्तिर्न सम्भवतीति भावः । अत्रैवैव समादप्रस्तुतात्
प्रस्तुतस्य समस्य प्रतीतिरप्रस्तुतप्रशंसालङ्कारः ।

(ठ) कामेति । कालातिपातः विशालकथाप्रसङ्गादतीतोऽपि कालो नावगच्छ
इत्यर्थः । नायमुचितः कृत इति भावः ।

(ठ) मालती । (आनन्देन सहित लवङ्गिकार प्रति चूपि चूपि)
सखि ! लवङ्गिके ! सुनिले ? सेई महाआ उच्चवंशेई जग्गियाहेन ।

(ड) लवङ्गिका । (मालतीर प्रति चूपि चूपि) सखि ! महासमुद्ग
त्तांग करिया अत्त कोथा हईतेई वा पारिजातेर उद्गपत्ति हईवे ?

(नेपथ्ये शङ्खनि हईल ।)

(ठ) कामन्दकी । ओह ! बडई कालक्केप हईया गियाहे । एअन—

(१) सहि ! सुदं तुए इतिमात्रः पाठः कुत्रचित् ।

चिपन्निद्रामुद्रां मदनकलहच्छेदसुलभा-(१)
मवाप्तोत्कण्ठानां विहगमिथुनानां प्रथमतः ।
दधानः सौधानामलघुषु निकुञ्जेषु घनता-
मसौ सन्ध्याशङ्खध्वनिरनिर्मृतः खे विचरति ॥१२॥

चिपन्निति । असौ श्रूयमाणः, अनिर्मृतः अगुप्तः विशालभाविन प्रकाशितः इत्यर्थः ।
सन्ध्याशङ्खध्वनिः प्रतिदिननियतः सन्ध्यासूचकः शङ्खनिनादः प्रथमत आदौ अवाप्ता प्राप्ता
सत्कण्ठा भाविविरहावधारणादौत्सुक्यं यैस्तेषां विहगमिथुनानां चक्रवाकदम्पतीनां मदन-
कलहच्छेदेन कन्दर्पजनितोद्दामव्यापारपरिसमाप्ता सुरतपरिसमापनेनेत्यर्थः । सुलभाम्
अनायासलभ्यां निद्रामुद्रां स्वापसङ्कीर्णं निद्रया सन्धीभावमिति तात्पर्यं । चिपन् रजनौ-
सान्निध्यज्ञापनेन भाविदुःसहविरहसूचनात् अपसारयन् । तथा अलघुषु विशालेषु सौधानां
राजसदनानां निकुञ्जेषु अभ्यन्तरेषु घनतां प्रतिध्वनिना गाढतां विशालतामित्यर्थः । दधानो
वहन् खे गगने विचरति प्रसरति । सुतरामिदानीमध्याकमिती गमनमावश्यकमिति भावः ।

अत्रैकस्य शङ्खध्वनेः क्रमेण चक्रवाकदम्पतीकरणेषु, सौधाभ्यन्तरेषु गगने च विचरणात्
पर्यायनामालङ्कारः । तथा चक्रवाकमिथुनानामिति विशेषे वक्तव्ये विहगमिथुनाना-
मिति सामान्यीकतेः विशेषेऽविशेषाव्यदीर्घः, स च 'रथाङ्गहन्तानां प्रथममुदितोत्कण्ठमनसा'-
मिति पाठेन समाधेयः । निकुञ्जशब्देन लतादिपिहितोदराभिधानेऽपि तद्वत् सौधाभ्यन्तरस्य
नानाविधवस्तुविन्यासेन निविडताप्रतिपादनप्रयोजनवशेन तत्र लक्षणाश्रयणात् न
नेयार्थत्वदीर्घः ।

विहगमिथुनानामिति व्यक्तिभेदाद्बहुवचनम् । शिखरिणी वनम् ॥१२॥

सङ्काकालेर एइ शङ्खध्वनि प्रकाशित हईया प्रथमे उंककण्ठित चक्रवाक-
दम्पतिगणेर मदनकलह समाप्तिर पर सुलभनिद्राजनित सुकृता दूर करिया,
परे बृहन् अट्टालिकार भितरे (प्रतिध्वनिवशतः) निविडता प्राप्त् हईया
आकाशे विचरण करितेछे ॥१२॥

(१) सुभगामिति पाठभेदः ।

বত্বে ! সুখং স্থীয়তাম্ (১) । ইতুচ্চিভতি ।

মালতী । অপবার্থ্য । কধং উবহারীকিদ্ধি রাঙ্কণো তাঙ্কিণ, রাঙ্করাঙ্কণং ক্ব; তাঙ্কস্স গুরুঙ্কং ণা উণ মালতী । সাঙ্কম্ । হা তাৎ ! তুমং বি ণাম মম এঙ্কং ত্তি সঙ্কধা জিৎ মৌঙ্ক-
তিঙ্ক্কাএ । সাঙ্কনন্দম্ । কধং মহাউলপ্পমবৌ বি (২) সৌ মহাঙ্ক-
মাঙ্কৌ (৩) সুঙ্ক, মণিৎ (৪) পিঙ্কসহৌ “কুদৌ বা মহৌদহিঁ
বজ্জিঙ্ক পিঙ্কজাৎস্স উঙ্কমৌ” ত্তি । অবি ণাম তং পুঙ্কৌবি
পেঙ্কিস্সং । (৫)

(৫) কথমুপহারীকৃতার্থি রাজস্বাতেন, রাজারাদনং খলু তাতস্য গুরুকং ন
পুনর্মালতী । হা তাত ! ত্বমপি নাম মমৈবনিতি সর্বথা জিতং ভোগত্বেষয়া । কথং
মহাকুলপ্রভবৌঃপি স মহানুभावঃ: সুঙ্ক, মণিতং প্রিয়সম্বা, “কুতৌ বা মহৌদধিঁ বর্জয়িত্বা
পারিজাতস্য লঙ্কগম” ইতি । অপি নাম তং পুনরপি প্রেচ্ছিত্যে ।

(৬) মালতীতি । মহাকুলপ্রভবৌঃপি ন কেবলমশেষবিদ্যারূপলাবণ্যশালীত্যপের্থঃ ।
স মহানুभावৌ মাধবঃ । তং মাধবম্ ।

বৎসে ! স্তথে থাক । (এই কথা বলিয়া গাত্ৰোত্থান করিলেন) ।

(৭) মালতী । (চুপি চুপি) হায় ! পিতা আগাকে রাজার
উপহারের বস্তু করিলেন ; স্ততরাং রাজার সন্তোষ করাই পিতার বেশী
হইল, কিন্তু মালতী নয় । (অশ্রমোচন করিয়া) হা পিতঃ ! আপনিও
আমার পক্ষে এইরূপ (নিষ্ঠুর) হইলেন । (অতএব বলিতে হইবে যে)
জগতে ভোগলালসারই সর্বপ্রকার জয় । (আনন্দের সহিত) সেই

(১) তদুচ্চিভাম ইতি পাঠান্নরম্ । (২) মহাউলপ্পসুদী সৌ ইতি পাঠম্ভেদঃ ।

(৩) মহাভাষী ইত্যপি পাঠঃ । (৪) সুমণিৎ ইতি কুবচিন্ত্ পাঠঃ ।

स्व । अबलोइदे ! इदी एहि, एदिणा सोवाणेण
ओदरन्न (१) । (त)

काम । अपवार्य । अबलोकिते ! (२) साधु सम्प्रति मया
तटस्थयैव मालतीं प्रति निस्तृष्टार्थदूतीकृत्यस्य (३) लघूक्तो
भारः । तथाहि—(४) (थ)

(त) अबलोकिते ! इत एहि, एतेन सोपानेनावतरावः ।

(त) लवंति । इतः अस्यां दिशि । अब केवलावलीकितायाः सम्बोधनेन तथा
साङ्गै लवङ्गिकायाः कौऽपि निस्तृष्टालापौ व्यज्यते ।

(थ) कामेति । तटस्थयैव उदासीनया सत्यैव उदासीनभावमवलम्ब्यैव न तु
माधवपक्षपातलेशमपि प्रकाश्य इत्येवशब्दार्थः । अन्यथा यदि संशयैतेति भावः ।
निस्तृष्टार्थदूतीकृत्यस्य “निस्तृष्टार्थदूतीकृत्यस्तन्मथितव्य” इति यत् प्राक् प्रतिपादितं तादृश-
दूतीकार्यस्य । लघूक्तः माधवं प्रति मालत्या गाढानुरागीतर्कषजननादल्पीकृतः । बहुतर
एव कर्त्तव्यांशः सुसम्पादितः, इदानीमल्पमात्रमवशिष्यत इति भावः । निस्तृष्टार्थदूतीलक्षण-
मुक्तम् । आशङ्कितकर्त्तव्यांशसम्पादनसङ्कलनाभिधानपूर्वकमवशिष्टं कर्त्तव्यांशमभिधानु-
माह तथाहीति ।

महात्मा उच्चवंशजात बटेन ; अतएव प्रियसखी डालई बलियाछेन ये,
“महासमुद्र त्याग करिया अग्र कोथा हईतेई वा पारिजातेर उं पति
हईवे ।” आरओ कि तँहाके देखिते पाईव ?

(त) लवङ्गिका । अबलोकिते ! ए दिके आय, सिंङ्गि दिशा नामि ।

(थ) कामन्दकी । (अवलोकितार प्रति चूपि चूपि) अबलोकिते !

(१) अबलोइदे ! इदी एदिणा संजमणेण ओदरन्न इति पुस्तकान्तरे पाठः ।

(२) कुत्रचित् ‘अवलोकिते’ इति सम्बोधनं नास्ति ।

(३) निस्तृष्टार्थदूत्यस्य, निस्तृष्टार्थदूतीकृतस्य इति पाठमेदौ ।

(४) कुत्र इति पाठान्तरम् ।

वरैऽन्यस्मिन् द्वेषः (१) पितरि विचिकित्सा च जनिता
पुराहृत्तोद्गारैरपि च कथिता कार्य्यपदवी ।

स्तुतं माहाभाग्यं (२) यदभिजनतो यच्च गुणतः

प्रसङ्गाहत्सस्येत्यथ खलु विधेयः (३) परिचयः ॥१३॥

वर इति । अन्यस्मिन् वरं नन्दने द्वेषो जनितः मालत्या वैदृण्यामुत्पादितम्, तथा पितरि जनके भूरिवसौ विचिकित्सा च 'भोगलालसायाः प्रबलतया मत्सुखशान्तिनैरपेक्ष्येण नन्दनाय मां प्रतिपादयेत्, किंवा तनयोचितवात्सल्यात् मम सुखशान्तिसापेक्षतयैव माधवाय मां समर्पयेत्' इत्यं संशयश्च । जनिता मया कौशलेन उत्पादिता । अपि च तथा, पुराहृत्तानां शकुन्तलीवर्ष्यादिदृष्टान्तानाम् उद्गारैः प्रकाशैः कार्य्यपदवी कर्त्तव्यमार्गः पितृनैरपेक्ष्येणाभिमतवराय स्वयमात्मदानानुकूला रीतिरित्यर्थः कथिता मयेति शेषः । प्रसङ्गात् अन्यप्रसङ्गात् लवङ्गिकाया जिज्ञासाप्रसङ्गेनेत्यर्थः वत्सस्य माधवस्य माहाभाग्यं महाभाग्यवत्त्वं स्तुतं प्रशंसितम् । प्रसङ्गं विना अकस्मात्तन्महाभाग्यप्रशंसायां यदि मम माधवपक्षपातमासङ्केतेति भावः । किन्तन्महाभाग्यमित्याह यदिति । अभिजनतो वंशतः मद्दामात्यदेवरातादुत्पत्तेर्हेतोरित्यर्थः यन्महाभाग्यम्, तथा गुणतो रूपलावण्यविद्यादिगुणवशान् यच्च माहाभाग्यं वत्सस्य वर्त्तत इति शेषः । कृतमभिधाय इदानीमवशिष्टं कर्त्तव्यांशमाह अथेति । अथ इति इतः परम्, परिचयः, समागमवशात् उभयोरेव मालतीमाधवयोरीदृशतया परस्परविशेषज्ञानम्, विधेयः अस्माभिः कर्त्तव्यः । एतन्मात्रमवशिष्यत इति भावः ।

अत्र भारलघुकरणकार्य्यं प्रति बहुतरकारणोपन्यासात् समुच्चयोलङ्कारः । यच्छब्द-
द्वयस्त्रीत्तरवाक्यगतत्वेन तच्छब्दनैरपेक्ष्यात् 'स्तुतं माहाभाग्यं'मिति वाक्यस्य प्रथममभिधाने-
भान्, आग्नि उदामीन थाकिशाई मानतीर निकट एथन निग्दोर्थदूतीर
कर्त्तव्यं भार लघु करिशाहि । देथ—

(१) दीष इत्यपि पाठः । (२) तन्माहात्मामिति पाठोऽपि दृश्यते ।

(३) विधिविधेय इति कुत्रचित् पाठः ।

इति निष्क्रान्ताः सर्वे । (द)

इति मालतीमाधवे धवलगृहो नाम द्वितीयोऽङ्कः ।

ऽपि न विधेयाविमर्शदीषः । अतः प्रकृतसमागमाय उद्यमाभिधानात् करणं नाम सुख-
सम्भेरङ्गम् । तथा च साहित्यदर्पणः—

“...करणं पुनः । प्रकृतार्थसमारम्भः ।”

अनेन कामन्दक्या वात्स्यायनकामशास्त्राभिज्ञत्वं प्रतिपादितम् । तथा च वात्स्यायन-
कामशास्त्रे कन्यासम्प्रयुक्तकाधिकरणं निःसृष्टार्थदूतीकर्तव्यनिरूपणप्रकरणं सूत्राणि—

“अन्ववरपितृणाञ्च दीषानभिप्रायविरुद्धान् प्रतिपादयेत् ।” “मातापिवीथ्यगुणानभिज्ञता-
मनपेक्षतां लुब्धतां शठतां चपलतां बान्धवानाम् ।” “याद्यान्या अपि समानजातीयाः कन्याः
शकुन्तलाद्याः स्वरूपा भर्तारं प्राप्य मीढन्ते स्य तायास्याः प्रदर्शयेत् ।”

शिश्वरिणी वृत्तम् ॥१३॥

(द) इतीति । जना इत्यध्याहार्यस्य विशेषणत्वात् सर्वे इति पुंस्त्वस्य नानुपपत्तिः ।

इति महामहोपाध्याय-श्रीहरिदाससिद्धान्तबागौशभट्टाचार्यविरचितायां मालतीमाधवटीकायां
भावमनीहरायां द्वितीयाङ्कविवरणं समाप्तम् ॥०॥

अग्र बরের (নন্দনের) প্রতি মান্তীব বিচ্ছেদ এবং পিতার প্রতি
সন্দেহ জন্মাইয়া দিয়াছি ; প্রাচীন উপাখ্যানগুলি বলিয়া কর্তব্যের পথ
বলিয়াছি এবং বৎস মাধবের কুলগত ও গুণগত যে মহত্ব রহিয়াছে,
প্রসঙ্গক্রমে তাহার প্রশংসা করিয়াছি ; ইহার পর কেবল সম্মিলনটী করিয়া
দিতে হইবে ॥১৩॥

(দ) (ইহার পর সকলের প্রস্থান ।)

ধবলগৃহনামে দ্বিতীয় অঙ্ক সমাপ্ত ।

तृतीयोऽङ्कः ।

—०:३:०—

ततः प्रविशति बुद्धरक्षिता ।

बुद्ध । परिक्रम्य । आकाशे । अवलोइदे ! अवि जाणामि कहिं
भअवदीत्ति (१) । (क)

(क) अवलीकिते ! अपि जानामि कस्मिन् भगवतीति ।

(क) बुद्धेति । परिक्रम्य कियन्तं पादक्षेपं कृत्वा । आकाशे शून्ये वदतीति शेषः ।
आकाशभाषितलक्षणं यथा विपुरारिष्टतम्—

“अप्रविष्टैः सहालापो भवेदाकाशभाषितम् ।”

इतःप्रभृति चतुर्थाङ्कसामिपर्थ्यन्तः प्रतिमुखसन्धिः । यथा साङ्ख्यदर्पणं—

“फलप्रधानीपायस्य मुखसन्धिनिवेशिनः ।

लक्ष्यालक्ष्य इवीङ्गे दी यत्र प्रतिमुखञ्च तत् ॥”

तथा च “तत्सर्व्वथा सङ्गमनाय यत्रः प्राणव्यथेनापि मया विधेय” इत्यनेन प्रयत्नावस्था,
“तदास्यताम्, किञ्चिदाग्यातुकामास्मि” इत्यादिना “यद्दि तद्विषयीऽनुरागबन्ध” इत्यन्तेन
लवङ्गिकया कामन्दक्या च मालतीमाधवयीर्मन्दनविकारवर्णनात् तयोः परस्परसमागमरूप-
फलविषयकप्रधानीपायभूतानुरागस्य लक्ष्यता, पुनश्च तस्य मन्दनविवाहनिश्चयनालक्ष्यता,
तथा “आविर्भवन्ती”त्यादिवक्ष्यमाणश्रीकेन विन्दुर्नामार्थप्रकृतस्य निरूपितेति तत्र तत्रानु-
सन्धेयम् । प्रयत्नावस्थादीनां लक्षणानि तु तत्र तत्र वक्ष्यन्ते । एवमस्य विलासादीनि
वयीदशाङ्गानि यथास्थानं सन्निवेश्य सलक्षणानि प्रदर्शयिष्यन्ते ।

तदनन्तरं बुद्धरक्षितारं प्रवेश ।

(क) बुद्धरक्षिता । (कतिपय पादक्षेप करिया अप्रविष्ट पात्रके
लक्ष्य करिया) अवलोकित ! जानिस् कि भगवती कामन्दकी कोथाय ?

(१) कुत्रचित् 'त्ति' इति पाठो नास्ति ।

प्रविश्य अवलोकिता । बुद्धरक्विदे ! किं पमुद्वासि (१) । कीवि
अ काली भगवदीए पिण्डवादवेलं वज्जिअ (२) मालदीं अणुवत्त-
माणएः । (ख)

बुद्ध । इं, तुमं उण कहिं पत्थिदासि । (ग)

अव । अहं क्व भगवदीए माहवसअसं अणुप्येसिदा ।
सद्दिट्ठं अ तस्स, जधा सङ्करघरसम्बद्धं कुसुमाअरं णाम (३)
उज्जाणं गदुअ कुञ्जअ-णिउज्ज- (४) पेरन्तरत्तासीअगहणे
चिद्धत्ति । गदो अ तत्थ माहवो । (घ)

(ख) बुद्धरक्षिते ! किं प्रमुग्धासि । कीऽपि च काली भगवत्याः पिण्डपातवेलं
वर्जयित्वा मालतीमनुवर्त्तमानायाः ।

(ग) इं, त्वं पुनः कुत्र प्रस्थितासि ।

(ख) प्रविश्येति । प्रमुग्धासि मोहं प्राप्तासि । कथमन्यथा सम्यगवगतविषयेऽपि
पुनर्जिज्ञासेति भावः । तथापि तवाग्रहाद्ब्रवीमीत्यभिप्रायेणाह कीऽपि चेति । पिण्ड-
पातवेलं निर्दिष्टमाहारसमयम्, वर्जयित्वा अतिक्रम्य, मालतीमनुवर्त्तमानायाः केवलं
मालतीमेवानुसरन्त्याः । कीऽपि च अनिर्वचनीयः अतिदीर्घ इत्यर्थः, कालः समयः ।
इदानीं गच्छतीति शेषः । इदानीमपि मालत्यर्थमेव गतेति भावः ।

(ग) अवलोकिता । (प्रवेश करिया) बुद्धरक्षिता ! तूहे कि
मुच्छित्त ह्येसाछिम् ? आहारेर निर्दिष्टे समय परित्याग करिया भगवती
कामन्दकी मालतीर निकट गियाछेन ; से वे बहकाल ह्येन ।

(घ) बुद्धरक्षिता । इं । तूहे आवार कोथाय चनियाछिम् ? ।

(१) विद्युतासीति पाठान्तरम् ।

(२) जो कीवि काली भगवदीए पिण्डपारणवेलं विसज्जिअ इति पाठभेदः ।

(३) सङ्कररसंबन्धि कुसुमातरुज्जाणं इत्यपि पाठः ।

(४) कुञ्जणिउज्ज इति पाठीऽपि दृश्यते ।

বুধ । (১) কিংচিৎ তহিঁ মাহবো অণুপ্যেসিদো ? । (ঙ)
 অথ । অজ্জ কসণচত্‌হসীত্তি (২) ভন্নবদীএ (৩) সমং
 মালদী সঙ্করঘরং (৪) গমিস্সদি । তদো এব্বং কিল সোহম্মাং
 বহুদিত্তি দেবদারাহণণিমিত্তং সহত্যকুসুমাভন্নং উহ্মিস্সি
 লবহ্ণিআদুদীআং মালদীং ভন্নবদী জ্জীব (৫) কুসুমাঅরুজ্জাণং
 আণহ্ণস্সদি । তদো অস্মোস্সদংসণং ভবিস্সদিত্তি (৬) । তুমং
 উণ কহিঁ পয়্যিদা ? । (চ)

(ঘ) অহঁ খলু ভগবত্যা মাধবসকাশমনুপেষিতা । সন্দিচছ তস্য, যথা শঙ্কর-
 গৃহসম্বন্ধং কুসুমাकरं নাম উদ্যানং গতা কুজকনিকুজপার্থল-রক্তাশীকগহনে তিষ্ঠেতি ।
 গতশ্চ তত্র মাধবঃ ।

(ঙ) কিমিতি তস্মিন্ মাধবোঃনুপেষিতঃ ?

(চ) অবেতি । শঙ্করগৃহসম্বন্ধং প্রতিষ্ঠিতশিববাটীসংলগ্নম্ । “কুজকঃ (পুঁ) পুষ্প-
 বৃক্ষবিশেষঃ । কুজা ইতি খ্যাত” ইতি শব্দকল্পদ্রুমঃ । তস্য যৌ নিকুজঃ লতাযা-
 বৃতস্থানং তস্য পার্থল্যে শিষভাগে যত্ রক্তাশীকানাং গহনং বনং তত্র ।

(ছ) বুধেতি । কিমিতি কিমর্থং কেন হেতুনা । তস্মিন্ কুসুমাकरीयानি ।

(ঘ) অবলোকিতা । ভগবতৌ কাগন্দকৌ আমাকে মাধবের নিকট
 পাঠাইয়াছিলেন এবং তাঁহার নিকট খবর দিয়াছিলেন যে, শিবের বাড়ী
 সংলগ্ন কুসুমাकरনামে একটা উদ্যান আছে, সেইখানে যাইয়া কুজাগাছ-
 গুলির প্রান্তভাগে যে রক্তাশোকবন আছে তাহার ভিতরে থাক । মাধবও
 সেখানে গিয়াছেন ।

(ঙ) বুদ্ধরক্ষিতা । কুসুমাकरোছানে মাধবকে পাঠাইয়াছেন কেন ? ।

(১) অলৌকিক ইত্যধিকঃ ক্রমচিৎ পাঠঃ । (২) তল্য ইত্যপি ক্রমচিৎদধিকঃ পাঠঃ ।

(৩) অণুপ্যে ইতি পাঠমেদঃ । (৪) সঙ্কররং ইতি পাঠান্তরম্ ।

(৫) তৎ এব্ব ইতি ভিন্নঃ পাঠঃ । (৬) ভৌদুত্তি ইতি পাঠোঃপি দৃশ্যতে ।

बुद्ध । अहं क्व सङ्करघरं ज्जि व पत्थिदाए पिअसहोए
मदअन्तिआए आमन्तिदा । तदो मअवदीए पादवन्दणं कदुअ
तहिं ज्जि व गच्छामि । (क)

(क) अद्य कृष्णचतुर्दशीति भगवत्या समं मालती शङ्करगृहं गमिष्यति । तत एव
किञ्च सौभाग्यं वर्धते इति देवताराधननिमित्तं स्वहस्तकुसुमावचयमुद्दिश्य लवङ्गिकाहितैश्यां
मालतीं भगवत्येव कुसुमाकरीयानमानेष्यति । ततः अन्वीन्दर्शनं भविष्यतीति । तं
पुनः कश्चिन् प्रस्थिताः ।

(ख) अहं खलु शङ्करगृहमेव प्रस्थितया प्रियसख्या मदयन्तिकया आमन्विता ।
ततो भगवत्याः पादवन्दनं कृत्वा तस्मिन्निव गच्छामि ।

(च) अवेति । इति हेतीः । “शिवस्योक्ता चतुर्दशी”ति श्रुतं चतुर्दश्यां शिवाच्च न-
न्तीवप्रशस्तमित्यभिप्रायः । भगवत्या कामन्दक्या । ततः परम् । एवं किल इत्यमनुष्ठिते
खलु, स्वहस्तावेचितैः कुसुमैः शिवाच्च नै कृते इत्यर्थः । इति इत्यं बोधयित्वेत्यर्थः । “कृष्ण-
पुष्पमिद्वारि ब्राह्मणः स्वयमाहरे”दिति शास्त्रात् ब्राह्मणपदस्य चीपलक्षणत्वादिनि भावः ।
अन्वीन्दर्शनं मालतीमाधवयोः परस्परसाक्षात्कारः भविष्यति, इति हेतीमाधवस्तत्रानु-
शङ्कित इत्यर्थः ।

(घ) अबनोकिता । आज्ज कृष्णपङ्केर चतुर्दशी ; এই জন্ম মালতী,
ভগবতী কামন্দকীর সহিত শিবের বাড়ী যাইবেন । তাহার পর, ‘এইরূপ
করিলে সৌভাগ্য বৃদ্ধি পায়’ এই নিমিত্ত নিজের হাতে ফুলতোলা উদ্দেশ্য
করিয়া ভগবতী কামন্দকীই লবঙ্গিকার সঙ্গে মালতীকে কুসুমাকরোচ্চানে
লইয়া যাইবেন । তাহার পর পরস্পর দেখা হইবে । তুই আবার কোথায়
চলিয়াছিস্ ? ।

(ঙ) বুদ্ধরক্ষিতা । শিবের বাড়ীই যাইবেন বলিয়া প্রিয়সখী
মদয়ন্তিকা আমাকে ডাকিয়াছিলেন । তাই আমি ভগবতী কামন্দকীকে
নমস্কার করিয়া সেইখানেই চলিয়াছি ।

अथ । तुमं क्व भगवदीए जस्मिं पञ्चोअणे णिउत्ता, तत्थ को वुत्तन्दो ? । (ज)

बुद्ध । मए क्व भगवदीए समादेसेण तासु तासु विस्सम्भकधासु ईरिसो तारिसो त्ति मअरन्दस्स उअरि पिअसहीए परोक्खाणुराओ तहा दूरं आरोविदो जहा से मणोरहो (१) अविणाम तं पेक्खामि त्ति । (झ)

(ज) त्वं खलु भगवत्या यस्मिन् प्रयोजने नियुक्ता, तव को वृत्तान्तः ?

(झ) मया खलु भगवत्याः समादेशेन तासु तासु विस्सम्भकथासु ईदृशस्तादृश इति मकरन्दस्योपरि प्रियसख्याः परीक्षानुरागस्तथा दूरमारीपितः, यथाऽस्या मनोरथः, अपि नाम तं प्रेक्षे इति ।

(ज) अवेति । यस्मिन् प्रयोजने मद्दयन्तिकामकरन्दयोः संयोजनरूपे कार्ये ।

(झ) बुद्धेति । विस्सम्भकथासु निभृतप्रणयालापेषु । ईदृशः शौर्यविद्यादि विशेषगुणवान्, तादृशः मदन इव रूपलावण्यवान् मकरन्दः । इति इत्थं वचनीपन्नासिनेत्यर्थः । प्रियसख्याः मद्दयन्तिकायाः । दूरमारीपितः बद्धिं नीतः । अस्या मद्दयन्तिकायाः मनोरथ इत्यमभिलाषः अभूदिति शेषः । कीदृगसावित्याह अपीति । तं मकरन्दम् । प्रेक्षे साक्षादवलीकयामि । 'साक्षान्मकरन्दमवलीकयितुमर्हामि किम्' इति मनोरथोऽभूदिति तात्पर्यम् । तस्मिन्नेतावान् वृत्तान्तो ज्ञात इति भावः ।

(ज) अबलोकित्ता । कामन्दकौ तोगाके ये उद्देशेण नियुक्त करिणाञ्छिलेन, से विषयेर खबर कि ? ।

(झ) बुद्धरक्षिता । भगवत्पुत्र आदेशे आनि सेई सेई प्रपन्नालापेर समय 'एई रकम' 'सेई रकम' एईरूप बलिष्ठा मकरन्देर उपर

(१) पिअसहीए मद्दयन्तिआए दूरं आरोविदो परक्खाणुराओ एसो अ से मणोरहो इत्यपि पाठः ।

अथ । साहु, बुद्धरक्विदे ! साहु (१) । (ज)

बुद्ध । एहि गच्छुन्न (२) । (ट)

इति निष्क्रान्ति (३) ।

प्रवेशकः । (ठ)

प्रविश्य कामन्दकी (४) ।

तथा विनयनम्राऽपि मया मालत्युपायतः ।

नीता कतिपयाहीभिः (५) सखीविस्त्रम्भसेव्यताम् ॥१॥

(ज) साधु, बुद्धरक्षिते ! साधु ।

(ट) एहि गच्छावः ।

(ज) अवेति । साधु अनुष्ठितमिति शेषः ।

(ठ) प्रवेशक इति । तल्लक्षणमुक्तम् । अथ “गतञ्च तत्र माधव” इत्यादिना हस्तकथाशानां निदर्शनम्, “मालती शङ्करगृहं गमिष्यती”त्यादिना च वर्णित्यमाणकथाशानां निदर्शनं बोद्धव्यम् ।

प्रियमथी मदयस्त्रिकार परोरफ्फाभूराग सेइरूप बाड़ाइया दियाछि ये, ताहार ईच्छा हईयाछे ये, ताँहाके देखिते पाईब कि ? ।

(ए) अबलोकित । बेश, बुद्धरक्षिता ! बेश ।

(ट) बुद्धरक्षिता । आय याई ।

(ए) एई बलिया उभयैर प्रस्थान ।)

(ठ) प्रवेशक ।

(१) साहु, बुद्धरक्विदे ! साहु । एहि गच्छुन्न । इति पाठान्तरम् ।

(२) कुत्रचिदयं पाठी नास्ति । (३) इति परिक्रम्य निष्क्रान्ति इत्यपि पाठः ।

(४) ततः प्रविशति कामन्दकी इतिमात्रः पाठः कुत्रचित् ।

(५) कतिपयाहीन इति पुस्तकान्तरं पाठः ।

सम्प्रति हि—(१)

व्रजति विरहे वैचिष्यं नः, प्रसीदति सन्निधौ,
रहसि रमते, प्रीत्या देयं (२) ददात्यनुवर्त्तते ।

गमनसमये कण्ठे लग्ना निरुध्य निरुध्य मां

सपदि शपथेः प्रत्यावृत्तिं प्रणम्य च याचते ॥२॥

तर्थात् । मया, तथा तेन प्रकारेण सातिशयभावेनेत्यर्थः, विनयेन गुरुजनोचितभक्ति-
युक्तेन कुलकन्याश्रेयस्वभावेन नन्वाऽपि ममान्तिके भवनताऽपि मालती, उपायतः
कैश्चिदुपायैः कतिपयाहोभिः अल्पैरेव दिवसैः सखीविस्मयसेव्यतां सखीवदात्मनि
विश्वासव्यवहारयोग्यतां नीतां प्रापिता ।

तथा च मालती पूर्वं गुरुसमीप इव मम समीपे भक्तिश्रद्धातिशयेनापरकुलकन्यकेव
परममवनतासीत्, इदानीन्तु मया कबरीबन्धन-कुचद्वयपत्रलेखानिर्माण-रहस्यालापादिभि-
रुपायैः लवङ्गिकाप्रभृत्यन्यतमसखीजन इव मयि विश्वासव्यवहारकारिणी विहितेति सरलार्थः ।
तदियमिदानीमवश्यमेव मदुपदिष्टपथं गमिष्यतीति भावः ।

अत्र सखीविस्मयसेव्यतामिति लुप्तोपमालङ्कारः । कतिपयाहोभिरिति समासाल-
विधेरनित्यतया न अदन्ता ॥१॥

सख्यामिवात्मनि विश्वासव्यवहारमेव विवृणोति व्रजतीति । नोऽस्माकं विरहे वैचिष्यं
दौर्भनस्यं व्रजति, तथा सन्निधौ प्रसीदति निर्हतचित्ता भवति, रहसि निर्जनस्थाने, रमते
मया सह नन्वालापादिना क्रीडति, तथा प्रीत्या देयं प्रणयेन दातव्यं कर्पूरदि वस्तु,
ददाति मद्यमुपहरति, अनुवर्त्तते प्रियसम्भाषणासनदानादिना ममानुगत्यं करोति । तथा
गमनसमये ततः प्रस्थानकाले कण्ठे लग्ना भुजाभ्यां मम गलदेशमवलम्ब्य मां निरुध्य

(प्रवेश करिग्या) कामन्दकी । मालती सेहेरूप विनयावनत हहेनेओ
आमि उपयुक्त उपाये उहाके कयेकदिनेर मध्ये सथीर ग्राय आमार
प्रति ब्यवहार करिबार उपयुक्त करिग्या फेलिग्याछि ॥१॥

(१) कुवचित् 'हि' शब्दी नास्ति । (२) वाचमिति, दायमिति च पाठभेदी ।

ইদঞ্চ তত্র সাধোয়ঃ প্রত্যাশানিবন্ধনম্ (১) । (ঙ)

শাকুন্তলাদৌনিতিহাসবাদান্

প্রস্তাবিতানন্যপরের্বচোমিঃ ।

শ্রুত্বা মদুত্‌সঙ্কনিবেশিতাঙ্গী

চিরায চিন্তাস্তিমিতত্বমিতি ॥৩॥

নিরুদ্ধ্য অতিশয়নানুরুদ্ধ্য প্রণম্য চ শপথ্যৈঃ 'যদি ত্বমিদানৌমিবে নাগচ্ছসি তদা মম মঙ্গলং হ্লাদসি' ইत्याদিমিঃ শপথবাক্যৈঃ সপদি তত্‌শ্রুত্বাৎ প্রত্যাভিত্তি' মম প্রত্যাগমন্' যাচতে প্রার্থয়তি ।

অত্র ব্রজতীত্বাদৌনামনেকক্রিয়াণাং কণ্ঠে লগ্নিত্যনেনীপশ্চিমমালতীরূপককর্তৃকারক-
ত্বাত্‌ দৌপকমলঙ্কারঃ, তথা সখ্যামিবাत्मनि विश्वासव्यवहारप्रतिपादनकार्य' प्रति बहुतर-
कारणोपन्यासात्‌ समुच्चय, अनयोरेकाग्रयानुप्रवेशरूपः सङ्करः ।

हरिणी वृत्तम् ॥২॥

(ঙ) ইদঞ্চিতি । কিञ্চেতি চার্থঃ । ইদম্‌ অনুপদমুখ্যমানম্‌, অত্র মালতী-
মাধবযৌঃ সমাগমবিষয়ে, সাধৌয়ী হৃদতরং প্রত্যাশায়াঃ সত্যমেবাসৌ মদুপদিষ্টমাচরিষ্যতী-
ন্য ব'রুপায়া আশায়াঃ, নিবন্ধনং হেতুঃ ।

কিন্তদিত্বাহ শাকুন্তলাদৌনিতি । অন্যৌ মালতীমিত্রী জনঃ, পরস্তানুপর্যবিষয়ী

কারণ, এখন মালতী আমার বিচ্ছেদে দুঃখিত হয়, নিকটে প্রফুল্ল
থাকে, নির্জ্জনে খেলা করে, প্রীতিবশতঃ দেয় বস্তু দান করে, অল্পগত
হইয়া চলে এবং যাইবার সময় আমার কণ্ঠলগ্ন হইয়া, বিশেষ অল্পরোধ
করিয়াও প্রণামপূর্বক শপথ করিয়া আবার শীঘ্র ফিরিয়া আসা প্রার্থনা
করে ॥২॥

(ঙ) বিশেষতঃ, সে বিষয়ে ইহাই বিশেষ প্রত্যাশার কারণ
হইয়াছে যে,

(১) সম্প্রত্যাশানিবন্ধনমিতি পাঠমৈদঃ ।

ତଦ୍ୟ ମାଧବସମକ୍ତମୁକ୍ତରମୁପକ୍ରମିଷ୍ଠି (୧) । ନିପଥ୍ୟାଭିମୁଖ-
ମବଲୀକ୍ଷ (୨) । ବତ୍ସେ ! ଇତ ଇତ : । (୫)

ତତ: ପ୍ରବିଶତି ମାଳତୀ ଲବଞ୍ଜିକା ଚ ।

ସେବା ତୈରନ୍ୟପରୈଃ, ମୁଖତୀଽନ୍ଧୋଽଶ୍ନେନ ପ୍ରତ୍ନତ୍ତଦବିଭାଷମାନୈଃ ବାସ୍ତବିକପତ୍ତେ ତୁ ସ୍ତ୍ରୀଽଶ୍ନେନିବ ପ୍ରତ୍ନତ୍ତ-
ରିତ୍ୟର୍ଥଃ ; ବଚ୍ଚୋଭିର୍ବାକ୍ୟୈଃ ପକ୍ଷାବିତାନୁ ମୟା ପ୍ରସଞ୍ଜିତାନୁ ଶ୍ରୀକୃତ୍ନଲାଦୈନୁ ଶ୍ରୀକୃତ୍ନଲାତ୍ନାନ୍ତାଦି-
କାନୁ ଇତିହାସବାଦାନୁ ପୁରାତ୍ନତ୍ତବାକ୍ୟାନି ଶ୍ରୁତ୍ବା ମଦୁତ୍ତସଞ୍ଜି ମମାଞ୍ଜି ନିବେଶିତାନି ସ୍ଥାପିତାନି
ଞ୍ଜାନି ଭୁଜୟୁଗଲୟୀବୀମକ୍ତକାନି ଯୟା ସା ତଥୀକ୍ତା ମାଳତୀ, ଚିରାୟ ବହୁକାଳଂ ଯାବତ୍,
ଚିନ୍ତୟା 'କଥଂ ମୟା ଶ୍ରୀକୃତ୍ନଲାଦିଷଦାଚ୍ଚରିତ୍ୟ୍ୟମ୍, କୀ ବା ତସୌପାୟଃ' ଇତ୍ୟାଦି ଭାବନୟା
କ୍ତମିତତ୍ତ୍ୱଂ କ୍ତାଭୀଭାବମ୍ ପତି ପ୍ରାପ୍ନୋତି । ଇତ୍ତମେବ ଲକ୍ଷଣଂ ମମ ପ୍ରତ୍ୟାଶାୟାଃ ସାଧୌସୌ ନିଷନ୍ଧନ-
ମିତି ଭାବଃ ।

ଇନ୍ଦ୍ରବଜ୍ରୀପିନ୍ଦ୍ରବଜ୍ରୀର୍ମେଳନାଦୁପଜାତିର୍ବତ୍ତମ୍ ।

“ଞ୍ଜନନ୍ତରୀଦୈରିତ ଲକ୍ଷ୍ମଣାଜୌ ପାଦୌ ଯଦୌସାନ୍ତୁପଜାତୟକ୍ଷାଃ ।

ଇତ୍ୟଂ କିଳାନ୍ତ୍ୟାସ୍ତପି ମିଶ୍ରିତାସୁ ବଦନ୍ତି ଜାତିଷ୍ଠିଦମେବ ନାମ ॥” ଇତି ଲକ୍ଷଣାତ୍ ॥୩॥

(୫) ତଦ୍ୟତି । ତତ୍ ତକ୍ଷାତ୍ ଞ୍ଜନୟା ଭଦୁପଦିଽଷ୍ଟାବଶ୍ୟକର୍ତ୍ତବ୍ୟତ୍ତାବଧାରଣାତ୍ ହୈତୀ-
ରିତ୍ୟର୍ଥଃ । ମାଧବସ୍ୟ ସମକ୍ତଂ ପ୍ରତ୍ୟକ୍ତମ୍ ତତ୍ତରଂ ପରକର୍ତ୍ତବ୍ୟମ୍ ତପକ୍ରମିଷ୍ଠି ଆରମ୍ଭା । “ପ୍ରୀପାଥ୍ୟା-
ମାରମ୍ଭା” ଇତ୍ୟାକ୍ତନିପଦମ୍ । ନିପଥ୍ୟାଭିମୁଖମବଲୀକ୍ଷ ନିପଥ୍ୟାଭିମୁଖାବଲୀକ୍ଷିନେନ ମାଳତ୍ୟା-
ଗଞ୍ଜତୀତି ହ୍ରୈତ୍ୟର୍ଥଃ । ବତ୍ସେ ! ମାଳତୀ ! ଇତ ଇତ ଆଗମ୍ୟତାମିତି ଶିଷଃ ।

ଅଗ୍ର ପ୍ରମଞ୍ଜେର ବାକ୍ୟଦ୍ୱାରା ଆମାର ପ୍ରକ୍ତାବିତ ଶକୂଳ୍ତନାପ୍ରଭୃତିର
ଇତିହାସ ଗୁନିୟା ମାନତୀ ଆମାର କ୍ରୋଡ଼େ ଅଞ୍ଜସଂସ୍ଥାପନପୂର୍ବକ ବହୁକାଳ
ଯାବତ୍ ଚିନ୍ତାୟ କ୍ଷୁଦ୍ରଭାବ ଅବଲକ୍ଷଣ କରେ ॥୩॥

(୫) ଅତଏବ ଆଜ୍ଞ ମାଧବେର ସମକ୍ଷେ ପରେର କର୍ତ୍ତବ୍ୟ ଆରମ୍ଭ କରିବ ।
(ନିପଥ୍ୟର ଦିକେ ଦୃଷ୍ଟିପାତ କରିୟା) ବତ୍ସେ ! ଏଦିକ୍ ଏଦିକ୍ ଏସ ।

ତାହାର ପର ମାନତୀ ଓ ଲବଞ୍ଜିକାର ପ୍ରବେଶ ।

(୧) ତପକ୍ରମିଷ୍ଠାମ ଇତି ପାଠାନ୍ତରମ୍ । (୨) ନିପଥ୍ୟାଭିମୁଖମିତିମାନଃ ପାଠଃ କୁରୁଚିତ୍ ।

मालती । स्वगतम् । 'कथं उवहारीकिदम्नि' इत्यादि पूर्वोक्तं पठति (१) ।

लव । सखि ! एसो क्वु मडुर-मडुरसाह्-(२) मञ्जरी-कवलण-
केलि-कल--कोइलउल-कोलाहलाकुलिद--सहअर--सिहरुडोण-
चडुल-चञ्चरोअ-णिअर--व्वदिअरुह्लिद--दल-कराल-चम्पआहि-
वास-मणीहरो, मराल-मंसल-जहण-(३) परिणाहुव्वहण-

(४) सखि ! एष खलु मधुर-मधुरसाद्र-मञ्जरी-कवलन-केलिकल-कोकिल-
कुल-कोलाहलाकुलित सहकारशिखरीड्वीन-चटुल--चञ्चरीकनिकर--व्यतिकरीह्लित-दल-
कराल-चम्पकाधिवास-मनीहरः. मराल-मांसल-जघन--परिणाहोइहन--मन्यरीरुभर-

(५) लवेति । मारुतस्य विशेषणद्वयम् । मधुरः सुखादः, यो मधुरसः पुष्प-
निर्वासद्रवः, तेन आर्द्रां क्लिप्ता या मञ्जरी चूतवह्वरी तस्याः कवलनं यमनं मुखापंथमेव
केलिः क्रीडा, तथा कलो मधुरास्फुटी यः कोकिलकुलस्य पिकसमूहस्य कोलाहलः कल-
कलः, तेन आकुलितान् व्याप्नात् सहकारशिखरात् चूतपल्लवात् उड्वीनः वासीनीतृपतितः,
चटुलः चञ्चलः, यञ्चञ्चरीकनिकरः मधुकरसमूहः, तस्य व्यतिकरेण विमर्दं न उद्दलितानि
विकसितानि दलानि पत्राणि येषां तानि, अपसारितकलिकाभावानीत्यर्थः अतएव करा-
लानि दन्तुराणि असमानानि यानि चम्पकानि चाम्पयकुसुमानि तेषामधिवासीन सौरभेण

मालती । (स्वगत 'कथं' इत्यादि पूर्वोक्त कथा आवार बलिल) ।

(६) लवञ्जिका । सखि ! पुष्पेर अमधुर रसे मञ्जरीगुलि भिज्जिया
याईतेहे, ताहा भक्कण कराय कोकिलगणेर अम्पष्टे कर्णहर आरओ मधुर
अना याईतेहे, सेई कोनाहल आमवागानटाके आकुल करिया तुनियाहे,
ताहार उपर हईते चक्कल लमरगण उड्डिया पड्डिते थाकाय चांपा-
फुलेर पापुड्डीगुलि फुटतेहे, ताई उचु-नीचु हईतेहे, अ फुलेर गक्के

(१) 'कथं उवहारीकिदम्नि' इत्यादिः 'अविद्याम तं पुण्योवि पेक्खिअ' इत्यन्तः
सकल एव सन्दर्भः कश्चिंश्चित् पुस्तके लिखितः । (२) मडुरसोड्वीज्ज... इति पाठभेदः ।

(३) मरालजहण इति पाठान्तरम् ।

মন্যরৌহর-বিসংটুল-কবলিদ-চলণ-সংচলণোবণৌদ-(১) সৌম্য-
সৌম্য-সুহাবিন্দুজ্বল-(২) মুহু-মুহু-চন্দ-চন্দ্রাশ্রমাণ-সৌম্যল-
প্ফংসৌ, তুমং পরিস্রম্ভ কুমুমাশ্রুজাণমাধৌ । তা সছি !
ইদৌ পরিক্রমামৌ (৩) । ইতি পরিক্রম্য প্রবিশতঃ । (গা)

বিসংটুল স্বলিত-চরণ-সচরণোপনীত-স্বৈদ-শ্রীকর-সুধা-বিন্দুজ্বল-মুগ্ধ-মুখচন্দ্র-চন্দ্র-
নাযমান-শ্রীতলস্বর্গঃ, ত্বাং পরিষ্বজতি কুমুমাকরীদ্যানমাকৃতঃ । তত্ সখি ! ইতঃ
পরিক্রমাধঃ ।

মনৌহরঃ চিত্তাঙ্গাদকরঃ । তথা মরালী মসৃণঃ, মাংসলঃ স্থূলঃ, যৌ জঘনপরিষ্কাহঃ
কন্যা বিষ্ণতঃ পুরীভাগঃ, তস্য উহুহুনেন ভারবহনেন মন্যরং মন্দং তথৌরুহরেণ বিসংটুলং
বিষমং তথা স্বলিতম্ ইতঃ কর্ণস্যে ততঃ কৃতমিত্যর্থঃ যত্ চরণসচরণং তথ পাদব্জাঙ্কঃ,
তেন উপনীতা উপস্থাপিতা জনিতাঃ স্বৈদশৌ করা গর্ভবিন্দব এষ সুধাবিন্দবঃ বিষ্ণদতয়ণ
অসৃতকণাঃ তৈর্মুগ্ধৌ মনৌহরঃ যৌ মুখচন্দ্রঃ তথ বদনচন্দ্রমাঃ, তথ চন্দ্রনাযমানঃ চন্দ্রন-
বদাচরন্ চন্দ্রনতুল্য ইত্যর্থঃ । তথা শ্রীতলস্বর্গঃ যস্য স তথৌক্তঃ । এতেন শ্রীতল-
সৌম্যমান্দ্রপগুণতয়বৈশিষ্ট্যং বাযৌঃ সূচিতম্ । পরিষ্বজতি আলিঙ্কতি স্পৃশতীত্যর্থঃ ।
তদভ্যাত্ ইতঃ অঙ্খিন্ প্রদেশৌ পরিক্রমাধঃ ক্রিয়ন্ পাদবিলেপং কুর্ষ্বঃ । ইঁদ্রশসুশৌভনবায়ু-
সেবনর্থমিতি ভাবঃ ।

“চটুলঃ (পু) চঞ্চলঃ” । “চন্দ্ররীকঃ (পু) ভ্রমরঃ ।” “মরালঃ ।...মসৃণে ত্বি” ;
“মাংসলঃ (ত্রি) স্থূলঃ ।” ইতি চ শব্দকল্পদ্রুমঃ ।

মন্যে, ভবমূতি: কিল দুঃসুখশ্রুতানামীদ্রশসমাঙ্গরাশিবিম্বাসিন সামাজিকানাং মানস-
রসশৌষণমেব নিৰ্ম্মাণনৈপুণ্যং মন্যতে অ ।

কুমুমাংকরোষ্ঠানের বায়ু বড়ই মনোহর হইয়াছে ; এ দিকে কোমল, স্নুল ও
বিশাল উরুযুগল বহন করিতে থাকায় ধীরে ধীরে এবং এদিকে ওদিকে

(১) চলণসংসারমসিষাগমণৌবণৌদ ইতি ভিন্নঃ পাঠঃ ।

(২) বিন্দু ইজ্জত ইতি পুস্কাকারী পাঠঃ । (৩) তা পবিসঙ্গ ইত্যপি পাঠঃ ।

ততঃ প্রবিশতি মাধবঃ ।

মাধবঃ । সর্ষপম্ । হন্ত ! পরাগতা ভগবতী । ইয়ং হি
মম । (ত)

আবির্ভবন্তো প্রথমং প্রিয়ায়াঃ

সীচ্ছাসমন্তঃকরণং কৰোতি ।

সন্তাপদগ্ধস্য শিখলিঙ্ঘুনো (১)

বৃষ্টে : পুরস্তাদচিরপ্রভেব ॥৪॥

(ত) মাধব ইতি । হন্ত সর্ষপম্ । পরাগতা উপস্থিতা । ভগবতী কামন্দকী । ইয়ং
কামন্দকী ।

আবিরিতি । সন্তাপদগ্ধস্য যীর্ণতাপতপস্য শিখলিঙ্ঘুনঃ তরুণময়ূরস্য বৃষ্টে :
পুরস্তাত্ অযতঃ আবির্ভবন্তী অচিরপ্রভা বিদ্যুদিব ইয়ং কামন্দকীপ্রিয়ায়া মালিন্যাঃ প্রথমং
পূৰ্বম্ আবির্ভবন্তী প্রাদুর্ভবন্তী সতী সন্তাপদগ্ধস্য বিরহানলতাপতপস্য মম অন্তঃকরণং মনঃ
পলর্দর্শননৈরাশ্যান্মৃতপ্রায়মিতি ভাবঃ, সীচ্ছাসং সজীবং প্রফুল্লমিত্যর্থঃ কৰোতি ।

তোমার পদক্ষেপ হইতেছে, তাহাতে অমৃতবিন্দুর গায় ঘর্মবিন্দু সকল
উৎপন্ন হইয়া তোমার মুখচন্দ্রে আরও উজ্জ্বল ও মনোহর করিয়া
তুলিয়াছে ; তাই তোমার মুখমণ্ডলে ঐ বায়ুর সংস্পর্শ চন্দনের গায় শীতল
বোধ হইতেছে এবং ঐ বায়ু তোমাকে আলিঙ্গন করিতেছে । অতএব
সখি ! আমরা এইখানে একটু পরিভ্রমণ করি । (ইহার পর উহার
কিছু পরিভ্রমণ করিয়া প্রবেশ করিল) ।

তদনন্তর মাধবের প্রবেশ ।

(ত) মাধব । (আনন্দের সহিত) ভাল, কামন্দকী উপস্থিত
হইয়াছেন ।

(১) নিদাঘসন্তাপশিখলিঙ্ঘুনু ইতি পাঠান্তরম্ ।

दृष्ट्वा (१) । अये ! लवङ्गिकाद्वितीया मालत्यपि । (थ)

आश्चर्यमुत्पलदृशो वदनामलेन्दु-
सान्निध्यतो मम मुहुर्जाडिमानमेत्य ।

जात्येन (२) चन्द्रमणिनेव महीधरस्य

सन्धार्यते द्रवमयो मनसा विकारः (३) ॥५॥

यथा वृष्यागमं सूचयन्ती वियुत् यौष्मतापतप्रस्य मयूरस्य अन्तःकरणमुच्छसितं करोति, तथा प्रादुर्भवन्ती खल्वित्थं कामन्दकौ मालत्यागमनं सूचयन्ती तद्विरहानलतप्रस्य समान्तःकरणमुच्छसितं करोतीति सरलार्थः ।

अधोपमालङ्कारः । तेन च मयूरस्य वृष्टिरिव ममापि मालतीतापानन्तरं नितान्त-शान्तिदायिनीत्युपमा व्यज्यत इत्यलङ्कारिणालङ्कारध्वनिः । यौवनकाले सर्वेषामिव विशेषी-त्तापी भवतीति युवशब्देन विशेषीत्तापद्योतनात् न अपुष्टार्थत्वदोषः । द्वितीयाङ्के नन्दनाथ मालतीदानवृत्तान्ते न प्रकृतकाव्यार्थं विच्छेदे प्राप्ते अत्र पुनर्माधवस्य मालतीदर्शनाभिलाष-स्तस्याविच्छेदहेतुरिति विन्दुर्नामार्थं प्रकृतिः । तथा च साहित्यदर्पणं—

“अवान्तरार्थं विच्छेदे विन्दुरच्छेदकारणम् ।”

इन्द्रवज्रा वृत्तम् ॥४॥

(थ) दृष्टेति । दृष्ट्वा लवङ्गिकया सह मालतीमागच्छन्तीमवलीक्य । अये इति बलवदानन्दजनितसम्भ्रमे । न केवलं कामन्दकौ मालत्यपि आविर्भूता इत्यपेक्षार्थः । एतेनानन्दातिशयो व्यज्यते ।

वृष्टिरं पूर्ववर्तिनी विद्वांस्येवमन ग्रीष्मसञ्ज्ञापे मञ्जुष्ठं मयूरयुवकेरं अञ्जुः-करणं आनन्दितं करे, एहे कामन्दकीं तेमनं प्रियतमां मानतीं पूर्वे-आविर्भूतं ह्येसां आमरं अञ्जुःकरणं आनन्दितं करितेहेन ॥४॥

(थ) (देखिया) ओहे ! लवङ्गिकारं सङ्गे मानतीं ।

(१) दिव्या इति पाठभेदः । (२) जाड्येन इत्यपि पाठो दृश्यते ।

(३) मनसी विकार इति भिन्नः पाठः ।

सम्प्रति रमणीयतरा मालती । (द)

ज्वलयति मनोभवाग्निं मदयति हृदयं, कृतार्थयति चक्षुः ।

परिमृदितचम्पकावलि-विलासलुलितालसै-(१) रङ्गैः ॥६॥

आश्रयमिति । महीधरस्य अचलस्यैव धीरस्येत्यर्थः मम मनसा उत्पलदृशः पद्मलोचनाया मालत्याः, वदनम् अमलेन्दुः निर्मलचन्द्र इव तस्य सान्निध्यतः समीप्याङ्गे तीः मुहुः सातिशयं जडिमानं जडत्वं कर्तव्यविमूढत्वमिति यावत् जलप्रकृतिकालञ्च एष्य प्राप्य, जातौ साधुरिति जात्यः, तेन उत्कृष्टेनेत्यर्थः चन्द्रमणिना चन्द्रकान्तमणिनेव द्रवमयः तरलतारूपः आनन्देन विगलिततास्वरूप इत्यर्थः, पक्षे जलमयः, विकारः अन्यथाभावः सन्धार्यते अवलम्ब्यते इत्याश्रयम् । अचलवङ्गीरस्यापि मम मनसो यत् द्रवीभावधारणं तदाश्रयमिवेति भावः ।

अत्र उत्पलदृश इति लुप्तोपमा, तथा चन्द्रमणिनेत्र इत्युपमानुसारान् 'वदनामलेन्दु' इत्यत्रापि लुप्तोपमैव न तु रूपकमित्युपमावयम्, तथा अन्यत् मनसो द्रवमयत्वम् अन्यञ्च चन्द्रकान्त-मशेरिति भेदेऽपि श्लेषेणाभेदाध्यवसायादतिशयोक्त्येत्येतेषामङ्गाङ्गिभावेन सङ्करः ।

उत्कृष्टचन्द्रकान्तमणयः प्रचुरजलनिर्गमसूचनार्थं जात्येनेत्युक्तम् । काकाक्षिगोलक-न्वायेन चन्द्रकान्तमणिनेवेति द्रवशब्दस्य उभयवाप्यन्वयः प्रत्येतव्यः ।

वसन्ततिलका वृत्तम् ॥५॥

(द) सम्प्रतीति । रमणीयतरा पूर्वावस्थातः समधिकसौन्दर्यशालिनी । महिरहैषैव ईषत्कृशत्वात् श्वेतत्वाच्चैति भावः ।

পূর্বতের গায় ধীরস্বভাব আমি ; আমার চিত্ত, পদ্মনয়না মালতীর নির্মল মুখচন্দ্রের সন্নিধানবশতঃ অত্যন্ত জড়তা প্রাপ্ত হইয়া, স্বজাতীয় চন্দ্রকান্তমণির গায় তরলতাময় বিকার ধারণ করিতেছে । কি আশ্চর্য ! ॥৫॥

(द) मालती एषन आरु सुन्दर इहियाछेन ।

(१) ललितालसैरिति पाठान्तरम् ।

मालती । सहि ! इमस्मिं कुञ्जअणित्थे (१) कुसुमाइ' अवचिण्णम् । (ध)

(ध) सखि ! अस्मिन् कुञ्जकनिकुञ्जे कुसुमान्यवचिनुवः ।

ज्वलयतीति । परिन्दिता सातिशयपवनान्दोलनादिना स्नाना, या चम्पकावलिः चाप्येयकुसुममाला, तस्या विलास इव विलासी विधमो येषां तानि, तथा लुलितानि मदने-
नान्दोलितानि अनसानि काव्येष्वपटूनि च तैस्तथीकैः, अङ्कः, मनोभवाद्यि' मम मदनानलं
ज्वलयति उद्दीपयति, हृदयं मम मनः, मदयति आनन्दपरवशं करोति, तथा चक्षुः मम नयनं
कृतार्थयति द्रष्टव्यचरमसीमादर्शनेन चरितार्थं करोति । सर्वं मालतीति पूर्वगद्यस्य'
कर्त्तृपदं बोध्यम् । इदानीमीदृशोऽस्याः सन्दर्शनेन नितरामाकुलीऽधीति भावः ।

अथ ज्वलयतीत्याद्यनेकक्रियाणामेककर्त्तृकारकत्वाद्दीपकमलङ्कारः, तथा मनोभवाद्यि-
मिति निरङ्क' केवलरूपकं द्वितीयाङ्गे लुप्तोपमा चेत्येतेषामङ्गाङ्गिभावेन सङ्करः ।

“प्रेङ्खोलितसरलितो लुलितान्दोलितावपि” इति शब्दकल्पद्रुमः ।

ननु “अनर्निविष्टकर्मकधातोरकर्मकत्व”मिति नियमात् कथं कृतार्थयतीत्यस्य
चक्षुरिति कर्मपदमिति चेत्, सत्यम्, अकर्मकत्वमिति कर्मपदेन विधेयकर्मैव विवक्षितम्,
तेन हलयति हलमिति विधेयकर्म न स्यात् । उद्देश्यं कर्म तु भवत्येव, तेन चक्षु-
रित्यस्य उद्देश्यभूतकर्मत्वात् दीषः । अन्यवापीदृशः प्रयोगी दृश्यते यथा शाकुन्तली—
“अवतंसयन्ति दयमानाः प्रमदाः शिरीषकुसुमानि ।” “कथं न सा मदगिरमाविलामपि
स्वसेविनीमेव पवित्रयिष्यति ।” इति नैषधेऽपि । आर्या जातिः ॥६॥

(ध) मालतीति । कुञ्जकः पुष्पवृक्षविशेषः ‘कुजा’ इति ख्यातः ।

परिमङ्कित चम्पककुसुमेर मालार ग्राय शोभित, मदनान्दोलित ७
अनस अङ्गद्वारा आमार कामानल प्रज्वलित करिशाहेन, हृदयके मत्त
करिशा तुलियाहेन एवं नयनयुगलके कृतार्थ करिशाहेन ॥७॥

(ध) मानती । सखि ! এই কুজাগাছগুলির ভিতরে ফুল তুলি ।

(१) कुञ्जणित्थे इति कुञ्जचित् पाठः ।

মাধবঃ । প্রথমপ্রিয়াবচনসংশ্রবক্ষু রত্-(১)
 পুলকেন সম্মতি ময়াঃবলম্ব্যতে (২) ।
 ঘনরাজি-নূতনপয়ঃ-সমুচ্চণ-
 চণবদ্ধ কুট্ মল-কদম্বডম্বরঃ ॥৩॥

লব । সহি ! এব্ব' করেছ। (ন)

পুধাবচর্থ নাটয়তঃ ।

(ন) সহি ! এব' কুব' ।

প্রথমেতি । সম্মতি, প্রথম আদিমঃ যঃ প্রিয়ায়া মালত্যা বচনসশ্রবঃ 'সহি' ইत्याদি-
 বাক্যশ্রবণ' তেন ক্ষুরন্তঃ প্রকাশমানাঃ পুলকা রোমাঙ্গা যস্য তেন তথ্যোক্তেন ময়া ঘনরাজি-
 মেন্ঘমালায়া যানি নূতনপয়াंसি নবজলানি তৈঃ সমুচ্চণচণে সৈচনসময়ে প্রথমবর্ষাকাল
 ইত্যর্থঃ বহুানি ধৃতানি কুড়লানি মুকুলানি যেন তস্য তথ্যোক্তস্য কদম্বস্য নীপত্বেষ্য
 ডম্বরঃ সাদৃশ্যম্ অবলম্ব্যতে আশ্রীযতে ।

অত্রার্থে উপমালঙ্কারঃ উকানুপ্রাসশ্চেত্যনयोঃ সংসৃষ্টিঃ । আশ্রয়মিত্যাदिषु विषु
 लोकेषु माधवस्य रतिभोगार्थायाः समीहायाः प्रतीतिर्विलासी नाम प्रतिमुखसम्भेरङ्गम् ।
 तथा च दर्पणे—

“समीहा रतिभोगार्था विलास इति कथ्यते ।”

एतच्चतुर्थं चरणमविकलमुत्तररामचरितवृत्ताङ्केऽपि रामेण पठितम् ।

मञ्जुभाषिणी हलम ॥३॥

মাধব । প্রিয়তমার প্রথম বাক্যশ্রবণে আমার রোমাঞ্চ জন্মিয়াছে ;
 তাই আমি এখন মেঘমালার নূতন জলসেচনের সময় কলিকাধারী কদম্ব-
 ভরুর সাদৃশ্য ধারণ করিতেছি ॥৭॥

(ন) লবজিকা । সহি ! ইহাই করি ।

(উভয়ে ফুল তোলা অভিনয় করিতে লাগিল ।)

(১) সংস্রবক্ষু রত্ ইতি পাঠভেদঃ । (২) বিদ্ধম্ব্যতে ইতি পাঠোঃপি দৃশ্যতে ।

माधवः । अपरिमेयाश्चर्य्यमाचार्य्यकं भगवत्याः । (प)

मालती । सहि ! इदो वि अस्मिं अवचिण्ण (१) । (फ)

काम । मालतीं परिष्वज्य । अयि ! विरम, (२) निःसहासि

जाता । तथाहि—(३) (ब)

(फ) सखि ! इतीऽपि अन्यस्मिन् अवचिनुवः ।

(प) माधव इति । भगवत्याः कामन्दक्याः, आचार्य्यस्य शिक्षयितुर्भाव इत्याचार्य्यकम् उपदेशकौशलमित्यर्थः अपरिमेयानि अस्माभिरियत्तया परिच्छेत्तुमशक्यानि आश्चर्याणि यव तादृशम् । तथा च येनाहम्, नन्दाय प्रदाने राज एवानुरीघात् पुनरसम्भवदर्शना-मेवास्मिन्ने काकिर्नी कुसुमचयनाय समुन्नमितभुजयुगलतया स्खलितवसनत्वात् स्पष्टलक्ष्य-माणकुचयुगलां निःशङ्कमवलीकयितुमर्हामीति भावः ।

अथ पूर्वं दृष्टायाः परस्त्रादर्शनं गताया मालत्याः पुनरनुसर्पणात् परिसर्पो नाम प्रति-मुखसन्धेरङ्गम् । तथा च दशरूपके—

“परिमर्पस्तु वीजस्य दृष्टनष्टानुसर्पणम् ।” “दृष्टनष्टानुसरणं परिसर्पय कथ्यते” इति साहित्यदर्पणलक्षणमपि सङ्गच्छत इति द्रष्टव्यम् ।

(फ) मालतीति । इतीऽपि स्थानात्, अन्यस्मिन् स्थाने, अवचिनुवः कुसुमानौति शेषः ।

(ब) कामेति । विरम पुण्यचयनादित्यर्थः, येन निःसहासि श्रमेण पुनर्यत्तु-मशक्तासि ।

(प) माधव । भगवतौ कामन्दकौर शिष्याय आश्चर्य्येण इयत्ता करा यात्र ना ।

(फ) मालती । सखि ! ए स्थाने भिन्न अग्र स्थानेऽपि फुल तुलि ।

(ब) कामन्दकी । (मालतीके आनिङ्गन करिया) मालति ! विरत हउ, अवसन्न हईया पडियाछ । देख—

(१) सहि ! जेष इदो वि अवस्मिं अवचिण्ण इति पाठोऽपि दृश्यते ।

(२) विरम विरम इति द्विवक्तिः कुवचित् । (३) कुवचित् तथाहीति नास्ति ।

खलयति वचनं ते, स्वंसयत्यङ्गमङ्गं (१)

जनयति मुखचन्द्रोद्भासिनः खेदविन्दून् ।

मुकुलयति च नेत्रे सर्वथा सुभ्रु ! खेद-

स्त्वयि विलसति तुल्यं वल्लभालोकनेन ॥८॥

खलयतीति । हे सुभ्रु ! शोभनभ्रुयुगले ! खेदः कुसुमचयनजनितः परिश्रमः ते तव वचनं खलयति गद्गदं करोति, अङ्गमङ्गं सर्वानवयवान् हस्तादीन् संसयति अवसादयति, मुखचन्द्रोद्भासिनः मुखचन्द्रस्य कान्तिविशेषजननशीलान् खेदविन्दून् घर्षलवान् जनयति, तथा नेत्रे चक्षुषी मुकुलयति निमीलयति च ; अतएव वल्लभस्य दधितस्य आलोकनेन दर्शनेन तुल्यं समानं वल्लभदर्शनमिवेत्यर्थः । त्वयि सर्वथा विलसति प्रवर्तते प्रभावं प्रकटयतीत्यर्थः । तथा च वल्लभालोकनमपि कर्तृ, युवत्या वचनं गद्गदं करोति, अङ्गावसादं जनयति मुखचन्द्रे घर्षेविन्दूनुत्पादयति, निरतिशयानन्दजननात् नेत्रे च निमीलयति । तवायं पुष्पचयनजनितः श्रमोऽपि तथैव दृश्यते, सूतरामितः पुष्पचयनात् विरमेति भावः ।

अत्र अर्थो पूर्णोपमालङ्कारः खलयतीत्यादीनामनेकक्रियाणां खेद इत्येककर्तृ-कारकत्वाद्दीपकं वाक्यार्थहेतुकं काव्यलिङ्गघ, इत्येतेषामेकाग्रयानुप्रवेशरूपः सङ्करः । लताकुञ्जान्तरितमाधवकर्तृकावलीकनं पुष्पचयनश्रमश्च, एतौ युगपस्त्वयि वर्तते इति वस्तु व्यज्यते । सुभ्रु इत्यत्र भ्रुशब्दस्य उवङ्स्थानीयत्वेन “नेयङ् वस्थानावस्त्री”ति नदी-संज्ञाप्रतिषेधात् “अन्वार्थं नद्योर्ङ्ख” इति ऋसत्वप्रसङ्गाभावेऽपि “अप्राणिजातेशारज्वादीना-मित्यत्र भाष्यकारेण अलापूः कर्कन्धूरित्युदाहरणात् “ऊकारादप्यङ् प्रकृते”रिति वामनोक्तेश्च ऊकाराप्यङ् न्त्वाङ्गीकारात् नदीत्वेन ऋसत्वम् । कलापमते तु नदीत्वादेव ऋसत्वम् । तथा च “ऋसश्च ङ्वति” इत्यत्र टीकायां दुर्गः—“स्त्रीवचने तु सर्वत्र नदी-संज्ञाऽप्येव” । कुमारसम्भवेऽपि यथा—“विमानना सुभ्रु ! कुतः पितुर्गृहे” । अन्यत्रापि—

মালতী লজ্জা নাটয়তি (১) ।

লব । সৌহৃৎং ভগ্নবদীএ আণন্তং । (ভ)

মাধবঃ । হৃদয়ঙ্কমঃ পরিহাসঃ । (ম)

কাম । তদাস্থতাম্ । কিञ্চিদাস্থ্যেয়মাখ্যাতুকামাস্মি । (য)

(ভ) শ্রীভগ্নং ভগ্নবদী আণন্তম্ ।

“সুভু ! তং কুপিত্যপাস্তমশনং, ত্যক্তা কথা যৌষিতাম্” ইত্যাদি । “জাতা সুভু ! মনীরমে । তদবশে”তি শ্রীপতিনাপি লিখিতম্ । অতএবাত ন চ্যুতমঙ্কারতাদৌষঃ ।

অত্র নর্শম্ নাম সম্যঙ্কম্—“পরিহাসবচী নর্শম্” ইতি দর্পণলক্ষণাত্ ।

মালিনী বৃত্তম্ ॥৮॥

(ভ) লবতি । শ্রীভগ্নং সাধু যুক্তিযুক্তম্ । আণন্তম্ ভক্তম্ । ময়াপি শমস্য লক্ষ্যমাণত্বাদস্যঃ পুণ্যচয়নাদিদানীং বিরাম এব সঙ্কচ্ছত ইতি ভাবঃ । ভক্তমিতি বক্তব্যে গৌরবদীতনাথ আণন্তমিত্যুক্তমিতি বোধ্যম্ ।

(ম) মাধব ইতি । পরিহাসঃ স্বরলয়তীত্বাদি পরিহাসবাক্যং হৃদয়ঙ্কমী মনীরহঃ । বহুভাষলীকনপরিশ্রমযৌঃ সমানানুভাবযৌজনাদিতি ভাবঃ ।

(য) কামিতি । তলক্ষ্মাত্, আস্থতাম্ ভপবিশ্যতাম্, আস্থ্যৈ যং বক্তব্যম্, আখ্যাতু-
কামা বক্তুকামা ।

হে সূত্র ! পরিশ্রম তোমার বাক্যস্থলন জন্মাইতেছে, সমস্ত অঙ্ক অবসন্ন করিয়াছে, মুখচন্দ্রের সৌন্দর্য্যজনক ঘর্ষবিন্দু জন্মাইতেছে এবং নয়নযুগল মুদ্রিত করিতেছে; সূত্ররং এই পরিশ্রম তোমার প্রতি প্রিয়তমদর্শনের তুল্য ব্যবহার করিতেছে ॥৮॥

(মালতী লজ্জা অভিনয় করিলেন ।)

(ভ) লবঙ্গিকা । ভগ্নবদী বেশ্ বলিয়াছেন ।

(ম) মাধব । মনোহর পরিহাস ।

(১) লজ্জতে ইত্যপি পাঠঃ ।

স্বর্গা উপবিশন্তি ।

কাম । মালত্যাশিবুকমুদ্রমথ । শৃণু, বিচিত্রমিদং সুভগে ! । (র)

মালতী । অবহিদ্ভি । (ল)

কাম । অস্তি তাবদেকদা প্রসঙ্কতঃ কথিত এব ময়া
মাধবাভিধানঃ কুমারঃ, যস্বমিব মামকীনস্য (১) মনসো
দ্বিতীয়ং নিবন্ধনম্ (২) । (ব)

(ল) অবহিতাশ্বি ।

(র) কামেতি । বিচিত্রম্ আশ্চর্যম্ । সুভগে ! সৌभाग्यবতি ! ।

(ল) মালতীতি । অবহিতাশ্বি শ্রীতুং দত্তাবধানাশ্বি । অব নর্শ্যযুতিনাং
প্রতিমুখসম্বৈ রঙ্কম্ । যথা দর্পণে—

“...ধৃতিস্তু পরিহাসজা, নর্শ্যযুতিঃ ॥”

(ব) কামেতি । মাধবাভিধানঃ মাধবনামা, কুমারঃ অবিবাহিতাবস্থঃ কথিত ।
মামকীনস্য মদীয়স্য । দ্বিতীয়ং ত্বমেকং যৌ দ্বিতীয়মিত্যর্থঃ । নিবন্ধ্যতে স্তে হৈনাববুধ্যতে
যজ্ঞব্রিতি নিবন্ধনম্ আশ্বত্থীকরণস্থানং পরমস্বৈ হপাবমিত্যর্থঃ । “মমেদমিত্যর্থঃ, যৌনিত্তে-
লুঙ্কি অস্বদাদকত্বান্দাদাদেশে অস্য চ মমকাদেশে বৃদ্ধৌ মামকীন”মিতি দুর্গাদাসঃ ।

(ঘ) কামন্দকৌ । তবে ব’স । কিছু বক্তব্য বিষয় বলিতে ইচ্ছা করি ।

(সকলে বসিল ।)

(র) কামন্দকৌ । (মানতীর চিবুক তুলিয়া ধরিয়া) ভাগ্যবতি !
এই আশ্চর্য্য বৃত্তান্ত শোন ।

(ল) মালতী । প্রস্তুত হইয়াছি ।

(ব) কামন্দকৌ । একদিন প্রসঙ্কক্রমে আমি মাধবনামে একটী
কুমারের কথা বলিয়াই ছিলাম, যিনি তোমারই মত আমার হৃদয়ের
দ্বিতীয় বন্ধনস্বরূপ ।

(১) মামকীযস্যতি পাঠান্নরম্ । (২) বন্ধনমিতি পাঠমেদঃ ।

লব । সুমরামো । (শ)

কাম । স খলু মদনোদ্যানযাত্রাদিবসাত্ প্রভৃতি দুৰ্গ্গনায-
মানঃ পরবানিব শরীরোপতাপেন । (ঘ)

যদিন্দ্রাবানন্দং, প্রণয়িনি জনে বা ন ভজতে,

ব্যানক্ত্যন্তস্তাপং, তদয়মতিধীরোঽপি বিধমম্ ।

প্রিয়ঙ্কুশ্যামাঙ্কপ্রকৃতিরপি চাপাঙ্কু, মধুরং

বপুঃ চ্যামং চ্যামং বহতি, রমণীয়শ্চ ভবতি ॥৫॥

(শ) অরামঃ ।

(শ) লবতি । অরামঃ ভবত্যাভিহিতং তং মাধবত্বতান্ধমিতি শিষ্যঃ ।

(ঘ) কামিতি । দুৰ্গ্গনাযমানঃ দুঃখিতমনা ইবাচরন্ । শরীরোপতাপেন করণেন
পরবানিব পরাধীন ইব সংতপ্ত ইতি শিষ্যঃ । স্বभावানুসারেণ কিমপি কচ্চুং ন
শক্নোতীতি ভাষ্যঃ ।

বিশেষত্বাৎ যদিন্দ্রাবিতি । যদ্যচ্ছাত্ ইন্দ্রী চন্দ্রে প্রণয়িনি জনে বা সতিশয়-
প্রেমভাজনে জনে বা বিধয়ে দৃষ্টে সতি বা আনন্দং ন ভজতে ন প্রাপ্নোতি, আনন্দানুभव-
লক্ষণং ন প্রকাশয়তীত্যর্থঃ, তত্চছাত্ অতিধীরোঽপি সতিশয়ধৈর্যশীলোঽপি, অর্থং
মাধবঃ, বিধমং দুঃসহম্, অন্তস্তাপং ব্যনক্তি প্রকটয়তি । চন্দ্রং প্রণয়িত্রয়ং বা ক্লিক্ব
আনন্দাপ্রকাশ এব মনস্তাপলক্ষণমিত্যর্থঃ । প্রিয়ঙ্কুবৎ ফলিনীফলবৎ শ্যামা শ্যামবর্ণা
অঙ্কপ্রকৃতিঃ দৈহিকপ্রিয়স্য সঃ, তথাবিধীঃপি সন্ আপাঙ্কু, বিরহেণ ইঁষক্কে তবর্ণম্ অতএব
মধুরং মনোহরং চ্যামং চ্যামম্ অতীবস্বীর্ণং বপুঃ শরীরং বহতি বিমর্শিনী । ন চেয়ং রোগজনিতস্য
পাঙ্কুতা স্বীর্ণতা বেত্বাৎ রমণীয়শ্চিতি । কান্ধিমাভাবশিষেণ সুন্দরাকৃতিভবতীত্যর্থঃ ।

(শ) মালতী । ইঁ, স্মরণ করিতেছি ।

(ঘ) কামিনীকী । সেই মাধব মদনোদ্যানের মহোৎসবের দিন
ইহঁতে দুঃখিতচিত্ত ইহঁয়া শরীরের সম্ভাপে যেন পরাধীন ইহঁয়া পড়িয়া-
ছেন ।

লব । এদং (১) বি তস্মিঁ অবসরে ভগ্নবদীঁ তুমরাঅন্তীএ
অবলোদ্রদাএ উদীরিদং আসি, জধা অস্সত্থসরীরো মাহ-
বোত্তি । (স)

কাম । যাবদহমশৃণবং মালত্বেবাস্থ মন্থযোন্মাদহেতু-
রিতি । মমাপি স এব নিশ্চয়ঃ । কুতঃ—(২) (হ)

(স) এতদপি তস্মিঁবসরে ভগবতৌ ত্বরয়ন্ত্যা অবলোকিতযা উদীরিতমাশীত্, যথা
অস্সত্থশরীরো মাধব ইতি ।

অথ ইন্দুপ্রণয়িজনদর্শনরূপহেতৌ সত্যপি আনন্দরূপতৎফলাभावात् विशेषात्কিরলঙ্কারঃ,
তথা আপাততঃ প্রিয়ঙ্কুশ্যামাশ্চয়ীঃ পুনরুক্ততাপ্রতীতাবপি পরঞ্চ প্রিয়ঙ্কুবৎ শ্যামবর্ণোতি
পর্যবসানাত্ ভিন্নাকারশব্দগতত্বাच्च पुनरुक्तवदाभासः, तथा तत्रैव चरणे विरोधाभासश्चेति
মিথৌ নৈরপেচ্যাদির্বা সংস্টিঃ ।

“শ্যামা তু মহিলাহুয়া । লতা গৌবন্দনী গুন্দা প্রিয়ঙ্কুঃ ফলিনী ফলী”ত্যমরঃ ।

শিখরিণী বচম্ ॥৫॥

(হ) কামিতি । অশৃণবং শ্রীতপরম্পরযা স্মৃতবতী । ননু জনরবঃ কদাচিত্
মিথ্যাপি ভবদিত্যাহ মমাपीति । তাটশনিশ্চয়ে হেতুমমিধাতুমাহ কুত ইতি ।

বেহেতু তিনি চন্দ্র কিংবা প্রণয়ী লোক দেখিয়াও আনন্দ লাভ করেন
না, সেই হেতু বলিতে হইবে যে, তিনি অত্যন্ত ধীরপ্রকৃতি হইয়াও বিষম
মনস্তাপ প্রকাশ করেন । প্রিয়ঙ্কুর আয় শ্যামবর্ণদেহ হইয়াও ক্রৈবৎ পাণ্ডুর-
বর্ণ, মধুর ও অতিশয় ক্ষীণ শরীর ধারণ করিতেছেন এবং স্নন্দর
হইয়াছেন ॥২॥

(স) লবজিকা । ইহাও সেই সময়ে আপনাকে বিলম্ব করিতে
নিষেধ করিয়া অবলোকিতা বলিয়াছিল যে, “মাধবের শরীর অসুস্থ ।”

(১) एष्वमिति कुत्रचित् पाठः । (২) কুত ইতি কুত্রষিমাশি ।

অনুভবং বদনেন্দুরূপাগম-

ন্বিয়তমেধ (১) যদস্য মহাত্মনঃ ।

চুম্বিতমুত্কলিকাतरलं मनः

पय इव स्तिमितस्य महोदधेः ॥১০॥

মাধবঃ । অহো ! উপন্যাসশুদ্ধিঃ । অহো ! মম চ মহত্বা-
রোপণে যত্নঃ । অথবা—(চ)

অনুভবমিতি । এষ ইতি মালত্যাশ্বিনুকং ধৃত্বা নির্দিশতি । যদ্যধ্বাত্ এষ
বদনেন্দুঃ মালত্যা মুখচন্দ্রঃ অস্য মহাত্মনঃ ধীরস্বভাবস্য মাধবস্য অনুভবং চানুশ-
প্রলম্বগীচরতাম্ উপাগমত্ প্রাপন্বান্ । অতএব মনো মাধবস্য চিত্তং স্তিমিতস্য নিশ্চলস্য
মহোদধেঃ সমুদ্রস্য পর্যো জলমিব, স্তুকলিকাतरलম্ স্তুকলয়য়া কল্লোলৈশ্চ 'চঞ্চল' তথা
চুম্বিতম্ অধীরম্ স্তব্ধলিতম্ অধুদিতি শিষ্যঃ । ইতি নিয়তং নিশ্চলম্ । মাধবসদৃশধীর-
প্রকৃতেঃ স্বসদৃশতরুণীদর্শনমন্দরীণাধীরতা ন সম্ভবতি, বিশেষতশ্চ 'মালতীমিবাবলোক্য
মাধবোঽধীরো জাত' ইতি জনরবশ্চ শ্রুতঃ সুতরাং তব মুখচন্দ্রাবলোকনমেব মাধবস্যোন্মাদ-
হেতুরিত্যনুমানেন নিশ্চীয়ত ইতি ভাবঃ ।

অতএবাত উপমালঙ্কারকৃতবিচ্ছিত্তিবশাৎ মাধবমনঃস্বাভবচঞ্চলতারূপকার্য্যেণ মালতী-
মুখদর্শনরূপকারাণামিতেরনুমানালঙ্কারঃ । "জানীমহেঽস্যা হৃদি সারসাত্ম্যা" ইত্যাদৌ
জানীমহ ইत्याদিবত্ নিয়তমিত্যনুমানদ্বীতকম্ ।

দ্রুতবিলম্বিতং বচনম্—“দ্রুতবিলম্বিতমাহ নমৌ ভরা”বিতিলম্বণাত্ ॥১০॥

(হ) কামন্দকৌ । আমি শুনিয়াছি যে, মালতীই মাধবের কামো-
ন্মাদের কারণ । আমারও তাহাই ধারণা । তাহার কারণ এই যে,
এই মুখচন্দ্রখানি যেহেতু ধীরপ্রকৃতি মাধবের প্রত্যক্ষগোচর হইয়াছিল,
সেই জন্ত নিশ্চল মহাসমুদ্রের জলের গায় উহার চিত্ত উৎকর্ষায় চঞ্চল ও
উদ্বেলিত হইয়া উঠিয়াছে ॥১০॥

(১) নিয়তমেবেতি পাঠান্তরম্ ।

शास्त्रेषु निष्ठा (१) सहजश्च बोधः
 प्रागल्भ्यमभ्यस्तगुणा च वाणी ।
 कालावबोधः (२) प्रतिभानवत्त्व-
 मेति गुणाः कामदुघाः क्रियासु ॥११॥

(अ) माधव इति । उपन्यासस्य वाग्विन्यासस्य शुद्धिः पूर्वापरविरोधादिदोष-
 राहित्यम् । महत्त्वादीपणे अस्य महात्मन इत्यनेन अवास्तविकप्राधान्यस्थापने ।

शास्त्रे स्थिति । शास्त्रेषु निष्ठा स्थितिः नौत्यादिसकलशास्त्रपर्यालोचनमित्यर्थः, सहजः
 स्वाभाविकी बोधः ज्ञानञ्च अनधिगतदुरुद्धविषयेष्वपि स्वभावत एव प्रवेशशालिनी सूक्ष्मबुद्धिः,
 प्रागल्भ्यं चातुर्यम्, अभ्यस्ता असक्तदुपात्ता गुणाः प्रसादमाधुर्यादयो यथा सा वाणी वाक्यञ्च ।
 कालावबोधः समयज्ञानम् अवसरप्रतीचेति यावत् । तथा प्रतिभानवत्त्वं प्रतिभाशालित्वम् एते
 गुणा धर्माः क्रियासु कर्तुमभिलषितेषु कार्यमात्रेषु कामादुघाः अभिलाषपूरकाः । अतएव
 सततमेभिर्गुणै रन्विताया भगवत्या उपन्यासशुद्धिप्रधत्तिकं नाश्वर्यमिति भावः ।

अत्रापस्तुतात् क्रियासामान्यात् प्रस्तुतविशेषदूतीक्रियाप्रतीतेरप्रस्तुतप्रशंसालङ्कारः,
 गुणसमुच्चयश्च, इत्यनयीरङ्गाङ्गिभावेन सङ्करः । तेन च मदभिलषितो मालतीसमागमी-
 ऽवश्यमेव सम्पत्स्यत इति वस्तु व्यञ्जत इत्यलङ्कारेण वस्तुध्वनिः ।

कामं दुहन्तीति कामदुघाः “दुहः की घञ्”ति कप्रत्ययी घञान्तादिभः ।

इन्द्रवज्रा वृणम् ॥११॥

(अ) माधव । निर्दोष वाक्यविज्ञान आश्चर्य । आमार महत्त्वं
 संस्थापनेन चेट्टाँ आश्चर्य । अथवा—

समस्त शास्त्र पर्यालोचना, स्वाभाविक बुद्धि, चतुरता, सकल गुणसम्पन्न
 वाक्य, अवसरबोध एवं प्रतिभाशालिता এই সকল গুণ কার্য্যमाত্রেই
 অভিলাষ পূরণ করে ॥১১॥

(१) शास्त्रे प्रतिष्ठा इत्यपि पाठः । (२) कालानुरोध इति पाठोऽपि दृश्यते ।

काम^५ अत-(१) स्तेन जीवितादुद्दिजमानेन दुष्करमपि न
किञ्चिन्न क्रियते । असौ हि, (२) (क)

धत्ते चक्षुर्मकुलिनि रणत्कोकिले बालचूते
मार्गे गात्रं क्षिपति वकुलामोदगर्भस्य वायोः ।

दावप्रेमूणा (३) सरसविंसिनोपत्रमात्रोत्तरीय-(४)

स्तास्यमूर्त्तिः श्रयति बहुशो मृत्यवे चन्द्रपादान् ॥१२॥

(क) कामेति । अतः मनसो धीरत्वात्, तेन माधवेन जीवितात् जीवनात् उद्दिज-
मानेन विभ्यता । दुष्करमपि किञ्चित् कार्यं न क्रियत इति न अपि तु क्रियत एव । तथा
च मम जीवनमेवेदानीमीदृशदुःसहदुःखकारणमिति मत्वा जीवनाद्विभ्यता तत् परित्याजे-
च्छ्या दुष्करमपि कार्यं क्रियत इति सरलार्थः । हि तथाहि, असौ माधवः ।

धत्त इति । मुकुलिनि कोरकिते, रणन्तः शब्दायमानाः कोकिला यत्र तादृशे
बालचूते बालत्वेन क्षिग्धत्वान्मनीहरे सहकारतरो चक्षुः मृत्यवे बहुशो धत्ते स्थापयति ।
कोकिलरूपमदनसैन्यकोलाहलविशिष्टादध्यात् सहकारान्निर्गतेन कोरकरूपमदनवाच्येन मम
मृत्युर्भवतु इत्यभिप्रायेणेति भावः । वकुलामोदः वकुलकुसुमसौरभं गर्भे मध्ये यस्य तस्य
वायोर्दाहणसमीरणस्य मार्गे सञ्चारपथे गात्रं देहं मृत्यवे बहुशः क्षिपति न्यस्यति । मदन-
नाराचनिलेपवायुरयमिति मत्वेति भावः । तथा सरसमार्द्रं यत् विंसिनोपत्रं सन्नापशमनाय
परिजनानीतं पद्मपत्रं तन्मात्रम् उत्तरीयं प्रावरणं यस्य सः, तास्यन्तो म्लानिं प्राप्नुवती
मूर्त्तिर्देही यस्य सः, दावप्रेमूणा दावानलपञ्चपातेन इमे चन्द्रपादा दावानला एव इति
ज्ञानेनैत्यर्थः मृत्यवे मरणाय बहुशो वारं वारं चन्द्रस्य पादान् किरणान् श्रयति अवलम्बते ।
एभिर्मम देहदाहो भवतु इत्याशयेनेति भावः ।

(क) कामन्मकी । अतएव माधव जीवनेन भयं करिष्यां ये कोन
छुक्करं कार्यं करितेछेन ना एमन नहे । येहेतू उनि—

(१) यत इति पाठभेदः । (२) तथाहीति पाठान्तरम् ।

(३) दाहप्रेमूणा इति कुत्रचित् पाठः । (४) मात्रान्तराय इति पाठोऽपि दृश्यते ।

মাধবঃ । অন্য এবানুষ্ণঃ কথ্যপ্রকারো ভগবন্ত্যাঃ (১) । (খ)
মালতী । স্বগতম্ । এষং দুষ্করং করেদি সো (২) । (গ)
কাম । তদেবং প্রকৃত্যা সুকুমারঃ কুমারঃ কদাচিদপ্যন্যত্রা-
পরিক্লিষ্টপূর্বস্তপস্বী । যতোঃধুনা (৩) শক্যমনেন মরণমপ্যনু-
भवितुम् । (ঘ)

(গ) এষং দুষ্করং করেতি সঃ ।

অত্র মুকুলিনীত্যাঙ্গীনাং বিশেষণানাং সাভিপ্রায়ত্বাৎ পরিকরালঙ্কারঃ, তথা স্তম্ভু-
স্বাধিকানাং ধন ইत्याদিষুক্রিয়াণামুপাদানাৎ সমুচ্ছয়শ্চৈত্বনযোরঙ্গাঙ্গিভাবিন সঙ্করঃ ।

“দ্বী দাব ইতি খ্যাতি বনাদ্ধবনশ্রীরপি ।” ইতি বিশ্বঃ । “পাদা রহ্মাঙ্কিতুর্থাংশা”
ইত্যমরঃ ।

মন্দাকাল্লা বচনম্ ॥১২॥

(খ) মাধব ইতি । অন্য এব সাধারণীকৃতকথ্যপ্রকারাঙ্গিন্ন এব অলৌকিক এবৈত্যর্থঃ
অনুষ্ণঃ অদুষ্টঃ ।

(গ) মালতীতি । স মাধবঃ ।

যাহাতে কলিকা জন্মিয়াছে এবং কোকিল রব করিতেছে, মরিবার
জন্ত সেই নবীন আশ্রিতরুর প্রতি বার বার দৃষ্টিপাত করেন, বকুলপুষ্পের
সৌরভবাহী বায়ুর পথে মরিবার জন্ত অনেকবার দেহ স্থাপন করেন এবং
শস্ত্রশূদেহে কেবল আর্জ পদ্মপত্রের উত্তরীয় ধারণ করিয়া, দাবানল মনে
করিয়া মৃত্যুর জন্ত বহু সময় চক্রে কিরণ আশ্রয় করেন ॥১২॥

(খ) মাধব । ভগবতী কামন্দকীর কথার রকমই আলাদা ও
নিখুঁত

(গ) মালতী । (স্বগত) এইরূপ দুষ্কর কার্য্য করিতেছেন তিনি !

(১) ক্রমচ্চিদয়ং পাঠ্যে নাস্তি । (২) অদিদুষ্করং করেদি ইতি পাঠ্যান্ধরম্ ।

(৩) ক্রমচ্চিদধুনাশব্দী নাস্তি ।

মালতী । জনানিকম্ । সখি ! অন্তর্গণো কারণাদৌ মম্ব-
লীআলঙ্কারমূদস্য তস্য কিং বি আসঙ্কমাণা মূদাবিষ্টা বিষম ণ
আণামি কিং পড়িবজ্জদি ত্তি (১) । (ঙ)

(ঙ) সখি ! আত্মনঃ কারণাত্ মর্ত্যলীকালঙ্কারমূতস্য তস্য কিমপি আশঙ্ক-
মানা মূতাবিষ্টে ন জানামি কিং প্রতিপদ্যত ইতি ।

(ঘ) কামেতি । প্রকৃত্যা স্বভাবেন সুকুমারঃ কৌমলঃ কুমারী মাধবঃ । অন্বত
অন্বস্যং তরুণ্যং বিষয়ে অপরিপ্লিষ্টপূর্বঃ হৃৎকামবেদনয়া পূর্ব লীলং ন প্রাপ্তঃ । অতএক
তপস্বী অনুকম্পনীয়ঃ । যতঃ সৌকুমার্য্যাত্ । অনেন মাধবেন । অতস্বমপ্যনুরক্তা সতী
এনমাসন্নবিপত্তেঃ পরিব্রায়স্বৈতি ভাবঃ । কুমার ইত্যনেন জীবত্পিত্তকলম্ অবিবাহিতাব-
স্থ্যাত্বস্ব ব্যজ্যতে, অন্বত্র ত্যনেন চ ত্বমেব প্রথমানুরাগবিষয় ইতি ধ্বন্যতে ।

“তপস্বী তাপসী চানুকম্প্যে বিল্বথ যৌষিতি । মাংসিকাকটুরোধিষ্ণী”রিতি মেদিনী ।

(ঙ) মালতীতি । আত্মনঃ স্বস্থাঃ । কিমপি মত্পদে বিষমবিপত্তিরূপত্বেন
বক্তুমশক্যং মরণমিত্যর্থঃ । মূতেন রুদ্রানুচরদেবযৌনিবিশেষেণ আবিষ্টা যস্তা । প্রতি-
পদ্যতে অত্র কিমুত্তরং দীয়তে, ইতি ন জানামীত্যন্বয়ঃ । অতস্বমেবোত্তরং দীহীতি
ভাবঃ ।

(ঘ) কামন্দকী । স্বভাবকৌমল কুমার মাধব পূর্বে কখনও একরূপ
ক্লেশ অগ্রত পান নাই ; সুতরাং উহার প্রতি দয়া করা উচিত ; যে
হেতু, উনি এখন মরণদুঃখও অনুভব করিতে পারেন ।

(ঙ) মালতী । (নবজ্জিকার প্রতি চুপি চুপি) সখি ! আমার
জগ্ন মর্ত্যালোকের অলঙ্কারস্বরূপ সেই মহাত্মার কোন অনিষ্ট আশঙ্কা
করিয়া আমি যেন ভূতাবিষ্টা হইয়া পড়িয়াছি ; তাই কি উত্তর দিব তাহা
বুঝিতে পারিতেছি না ।

(১) মীদাবিদান্নি তাং কিং দাষি' এত্য় পড়িবজ্জিষ্ম' ইতি পাঠান্তরম্ ।

মাধবঃ । দিষ্ট্যা অনুকম্পিতোঃস্মি ভগবত্যা । (চ)
 লব । ভগবদৌ এব্ব'বাदिणी त्ति आभक्तीभदि । अह्नाणं
 वि भट्टिदारिभ्रा, भवणासस्वरच्छामुहमुहुत्तमण्डणस्स तस्स ज्জैव
 वहुसो अणुभूददंसणा भविअ रविकिरणासिलिट्ट-मुहकमलिणी-
 कन्दसुन्दरावभवसोहाविभाविदाणङ्गवेअणाधिअदर- (१) रमणी-
 आवि परिअणं दूणेदि । (छ)

(ক) ভগবতৌ এব্ব'বাदिनीति आख्यायते । अस्माकमपि भर्तृदारिका, भवना-
 सन्नरथ्यामुखमुहूर्तमण्डनस्य तस्यैव बहुशोऽनुभूतदर्शना भूत्वा रविकिरणाश्लिष्टमुग्धकमलिनी-
 कन्दसुन्दरावयवश्रीभावितानङ्गवेदनाधिकतररमणीयापि परिजनं दुर्नोति ।

(च) माधव इति । अनुकम्पितोऽस्मि, ईदृशीपत्यासेन मालत्या अप्यनुरागसम्भवा-
 दिति भावः ।

(छ) लविति । एव'वादिनी माधवस्य मदनावस्थाप्रकाशिनी, इति हेतोः,
 आख्यायते मालत्या अप्यवस्था मधीच्यते । यथा शिष्यजनस्य गुरुजनान्तिके कस्यापि
 मदनावस्थावर्णनं लज्जावशादसम्भवं तथा शिष्यजनान्तिकेऽपि गुरुजनस्य, किन्तु माधवस्य
 विपत्तिमाशङ्कमानैव भवती तं भावमपहाय माधवस्य मदनावस्थां वर्णितवती, सुतरां
 मयापि तथैव मालत्यवस्था समाख्यायते, इति न मे घृष्टतादीषो मन्त्रव्य इति भावः ।
 भर्तृदारिका स्वामिकन्या मालती । तस्यैव माधवस्य । अनुभूतदर्शना प्राप्तदर्शना ।
 रविकिरणैः आश्लिष्टं स्पृष्टं मुग्धं मनीहरं यत् कमलिनीकन्दं पद्मिनीमूलं मृगाल-
 मित्यर्थः तद्वत् सुन्दर्या अतलेन मनोरमया अवयवश्रीभया देहकान्त्या विभाविता सूचिता
 या अनङ्गवेदना तथा अधिकतरं यथा स्यात्तथा रमणीयापि सती परिजनं मादृशं

(চ) মাধব । ভাগ্যবশতঃ ভগবতী আমার প্রতি দয়া করিতেছেন ।

(ছ) লবঙ্গিকা । আপনি এইরূপ বলিতেছেন বলিয়া বলিতেছি ।
 আমাদের প্রভুকন্যা মালতীও কিছুকালের জন্য বাড়ীর নিকটবর্তী রাস্তার

(১) অদিঅর ইত্যপি পাঠঃ ।

ণাভিনন্দতি কলাকৌলাশ্রী (১) । কেবলং কমলাশ্রমাণ্-
(২) কন্তহৃত্যপল্হৃত্যগণ্ডমগ্ধলা দিশ্রসাদ্ গমেদি । (জ)

শ্রবি শ্র, বিশ্রসিদারবিন্দ-মশ্ররন্দ-গিস্সন্দসুন্দরেণ দর-
দলিশ্রকুন্দমাশ্রন্দ-মহুবিব্দুসন্দোহবাহিণা ভবণুজ্ঞাণ-(৩)
পেরন্তমারুদেণ উত্তম্মদি । (ধ)

(জ) নাভিনন্দতি কলাকৌড়াঃ। কেবলং কমলায়মান কান্ত-হস্ত-পর্যন্ত-গণ্ড-
মগ্ধলা দিবসানি গময়তি ।

(ধ) অপি শ্র, বিকসিতারবিন্দ-মকরন্দ-নিষ্যন্দসুন্দরেণ দর-দলিত-কুন্দ-মাকন্দ-
মধুবিব্দু-সন্দোহবাহিণা ভবনীদানপর্যন্তমারুতেন উচ্যাম্ভি ।

সেবকজনং দুশীতি সন্মাপয়তি । ক্লেশদশ্শনেঃপি সহসাতত্পতিকারোপায়করণাসম্ভবাদিতি
भावः । “কন্দোঃস্বী শূরণে মূলী” ইতি বিকাশঃশ্রবঃ ।

(জ) নাভিনন্দতীতি । কলা: নৃত্যগীতাদী:, কৌড়া: কন্দুকাদিখেলা:, নাভিনন্দতি
ন আদ্রিয়তে । এতেনারতিরুক্তা । কমলায়মান: পশ্রবদাচরন্ কান্ত: সুন্দর: যী হস্ত: পশ্রমিব
সুন্দরং যত্ পাণিতলমিত্যর্থ:, তত্র পর্যন্তং ন্যসং গণ্ডস্য মগ্ধলং যথা সা । এতেনচিন্মাঃমিহিতা ।

(ধ) অপি চেতি । বিকসিতারবিন্দস্য মকরন্দনিষ্যন্দেণ রসস্রবেণ তত্সম্পর্কেষেত্যর্থঃ
সুন্দর: সৌরভান্মনৌহর:, তেন, তথা দরদলিতৌ ইঁষদ্বিকসিতৌ যী কুন্দমাকন্দৌ কুন্দকুসুম-
শ্রুতকুসুমে তথৌর্ধুবিব্দুসন্দৌহঁ রসবিব্দুসমূহঁ বহতীতি তেন তথৌক্তেন, পরমসৌরভবিষ্মিটে-
অনঙ্কার স্বরূপ সেই মাধবেরই বার বার দর্শন পাইয়া, স্বর্ধাকিরণম্পৃষ্টে
মৃগালের গ্রায় সূন্দর অঙ্গশোভায় কামবেদনা স্ফুটিত হওয়ায় অধিকতর
সূন্দর হইয়াও পরিজনদিগকে মস্তম্ব করিয়া থাকেন ।

(জ) খেলা বা নৃত্য-গীতশ্রুতির আদর করেন না; কেবল পশ্রের গ্রায়
সূন্দর হস্তের উপরে গণ্ডদেশ সংস্থাপন করিয়া দ্বিন অতিবাহিত করেন ।

(১) ক্লিককলাশী ইত্যপি সম্ভ: । (২) মিস্রাশ্রম ইরি পাঠোঃপি ইক্ষতি ।

(৩) মশ্রণুজ্ঞাণ ইতি পাঠান্তরম্ ।

‘অস্ম’ অ, জদৌ প্‌হৃদি (১) তস্মিঁ জন্তাদিঅহে শিঅমংহসব-
ব্‌ভুদঅদংসণ্যং (২) পড়িবস্বরূবস্ম ভঅবদৌ কামস্ম (৩) বিঅ
কামকাণ্ণালঙ্কারকারিণৌ তস্ম বিবিহবিব্‌ভমাছিরামং অণু-
রূআণুরাআণুবন্ধ-মহগ্‌ঘোক্তিদ-জিব্‌ণারম্‌ (৪) অস্মৌস-

(অ) অস্মে, যত: প্রথতি তস্মিন্‌ যাবাদিবসৌ নিজমহীত্‌সবাম্‌দ্যদর্শনার্থে প্রতিপন্ন-
তপস্য ভগবত: কামস্যৈব, কামকাননালঙ্কারকারিণ: তস্য বিবিধবিভমামিরামম্‌, অনুতপাত্‌-

নেত্বর্থ: । ভবনীদ্যানস্য অমাত্যপুরসংলগ্নোপবনস্য পর্থন্তমাহুতেন ভবনাসন্নসীমাসঞ্চারিণা
বায়ুনা, উত্‌সাত্যতি অধীরা ভবতি । এতেনীদ্বীপনবিভাববিহিতবেদনাসিদ্ধিতা ।

“দ্রাস্যব্যং মনাগর্‌থো” । “মাকন্দ: সহকারেস্ত্রী ধাত্রীনগরমেদযৌ: ।” ইতি অ মেদিনী ।

(অ) অস্মেতি । নিজ: স্বকীয়ৌ মহীত্‌সব এবাম্‌দ্যদ্যস্য দর্শনার্থে প্রতিপন্ন-
তপস্য অনঙ্‌লে সত্যপি স্বকীয়দেবপ্রভাবে গৃহীতমূর্‌তে: । কামকাননালঙ্কারকারিণ:
স্বসৌন্দর্যপ্রকাশনে তন্মদনীদ্যানসৌভাগ্যধায়িন:, তস্য মাধবস্য, বিবিধবিভমৈর্‌নানাপ্রকার-
বিলাসৈ: অমিরামং মনীরমং তথা অনুতপৌ যোগ্যৌ যৌনুরাগস্য অনুবন্ধে ন অনুসরণে
দ্বারা মহার্‌ঘীকৃত: দুর্‌লভীকৃত: শ্লাঘনীয়: কৃত: যৌবনারম্‌ যৌ তত্‌ তযৌকম্‌ । তথা

(ব) আরও শুভুন—প্রস্‌ফুটিত পদ্মের মধু পতিত হইতে থাকায়
মনোহর এবং ঐষদ্বিকসিত কুন্দ ও আত্মপুষ্পের মধুবিহীনমূহবাহী বাটার
নিকটবর্তী উপবনের প্রান্তভাগের বায়ু সেবন করিয়া অধীর হইয়া
উঠেন ।

(গ) আর এক কথা; সেই যাত্রার দিন যে অবধি প্রিয়সখী
মালতী, নিজের মহোৎসবসমৃদ্ধি দর্শন করিবার জন্য রূপধারী ভগবান্‌
কামদেবের ত্রায় মদনোষ্ঠানের শোভাসম্পাদক সেই মাধবের সহিত

(১) লঙ্‌ঘেতিমার: পাঠ: পুস্তকান্তরে । (২) দংসণ্যপড়িবস্বরূবস্ম ইতি কৃতসমাস:
পাঠমেদ: । (৩) মস্মহস্য ইতি ভিন্ন: পাঠ: । (৪) বিবিহবিব্‌ভমাছুরাআণুবন্ধ-
ইতি পাঠান্তরম্‌ ।

ଦିଦ୍ଵିବିଂଶାଦ-ବସ୍ତ୍ରଣାବସର-ଜୁବରିଦ-(୧) ଚିତ୍ତ-ତୁବରନ୍ତକୌତୂହଳଂ,
(୨) ସମୁଲ୍ଲସିଦ-ସଢ଼ସ-ତ୍ୟନ୍ଧମନ୍ୟରାବନ୍ନବପଢ଼ିଲମ୍-ସେଦ-ପୁଲନ୍ନ ଓକ୍ତମ୍ପ-
ସୁନ୍ଦରଂ (୩) ଆଣନ୍ଦିଦସହୌନ୍ନୟଂ ପିନ୍ନସହୌ (୪) ପରପ୍ପରାବଲୋନ୍ନୟ-
ସୁହଂ ସମାସାଦିଦଂ । (ଜ)

ରାଗାନୁବନ୍ଧମହାର୍ଦ୍ଧୀକ୍ରିତଯୌବନାରନ୍ଧ୍ରମ୍, ଅନ୍ଧ୍ୟୋନ୍ୟଦ୍ଵିପିନିପାତବସ୍ତ୍ରଣାବସରଜ୍ଵରିତବିଷ-ତରମାଞ୍ଚ-
କୌତୂହଳମ୍, ସମୁଲ୍ଲସିତ-ସାଧ୍ଵସକ୍ତନ୍ଧ-ମନ୍ୟରାବୟବ-ପ୍ରତିଲମ୍ପକ୍ଷି ଦ-ପୁଲକୌତୂକମ୍ପସୁନ୍ଦରମ୍,
ଆନନ୍ଦିତସଞ୍ଚିଜନଂ ପ୍ରିୟସଞ୍ଚ୍ୟା ପରପ୍ପରାବଲୋକନସୁହଂ ସମାସାଦିତମ୍ ।

ଅନ୍ଧ୍ୟୋନ୍ୟଦ୍ଵିପିନିପାତଂ ଏବ ବସ୍ତ୍ରଣା ପରଞ୍ଚିନ୍ କାଳିଂ ଦୁଃଖକରତ୍ଵାତ୍ ପ୍ରତାରଣା ତସ୍ୟା ଧ୍ରୁବସରୀ
ସମୟେ ଜ୍ଵରୀତଂ କାମାବିଶେନ ସନ୍ତତଂ ଯଦ୍ଵିତଂ ତଞ୍ଚିନ୍ ତରମାଞ୍ଚଂ ସତ୍ଵରଂ ଜାୟମାଞ୍ଚଂ କୌତୂହଳଂ
ଦର୍ଶନସ୍ଵୈବ କୌତୁକଂ ଯଞ୍ଚିନ୍ ତତ୍ । ତଥା ସମୁଲ୍ଲସିତମ୍ ଚତ୍ପପନ୍ନଂ ଯତ୍ ସାଧ୍ଵସଂ ଭୟଂ ତେନ ଯଃ
କାନ୍ଧୀ ନିଦ୍ଧି ଯତା, ତେନ ମନ୍ୟରେଷୁ ମନ୍ଦେଷୁ କାର୍ଯ୍ୟାଞ୍ଚମିଷୁ ଅବୟବିଷୁ ହସ୍ତପଦାଦ୍ୟାଞ୍ଚିଷୁ ପ୍ରତିଲମ୍ପା
ଚତ୍ପପଦା ସ୍ଥିତାଃ, ଯିଃ ସ୍ଵେ ଦପୁଲକୌତୂକମ୍ପା ଘର୍ମରୋମାହକମ୍ପାତ୍ୟାଃ ସାତ୍ତ୍ଵିକଭାବାଃ, ତୈଃ ସୁନ୍ଦରମ୍,
ଅତଏବ ଆନନ୍ଦିତାଃ ସ୍ଵୟୀନ୍ୟଜନସ୍ଵୈବ ଦର୍ଶନେନାନୁରାଗାଦ୍ଵିୟମବସ୍ଵିତ୍ୟାମୌଦିତାଃ ସଞ୍ଚିଜନା ଯେନ
ତତ୍ । ପ୍ରିୟସଞ୍ଚ୍ୟା ମାଳତ୍ୟା । ସମାସାଦିତଂ ପ୍ରାପ୍ତମ୍ ।

ପରମ୍ପର ଦର୍ଶନସ୍ଵଥ ଲାଭ କରିସାହିଲେନ, ସେ ଦର୍ଶନଟି କିନ୍ତୁ ନାନାବିଧ ହାବଭାବେ
ବଢ଼ି ହେଉଥିଲା, ସକ୍ଵେ ସକ୍ଵେ ଉପଯୁକ୍ତ ଅନୁରାଗ ଚଳିତେ ଥାକାୟ ସେହି
ସେହି ସନ୍ଦର୍ଶନ ଯୌବନାସିଦ୍ଧକେ ମହାମୂଲ୍ୟା କରିସା ତୁଲିସାହିଲେନ, ପରମ୍ପର ଦୃଷ୍ଟିପାତି-
ରୂପ ପ୍ରତାରଣାର ସମୟେ କାମସନ୍ତୁଷ୍ଟଚିତ୍ତେ ତାଡ଼ାତାଡ଼ି କୌତୂହଳ ଜନ୍ମିତେହିଲେନ,
ଭାୟେନ୍ତକ୍ତତା ଉତ୍ପପନ୍ନ ହେଉସାୟ ନିଶ୍ଚେଷ୍ଟ ଅଞ୍ଜନମୁହେ ଘର୍ମ, ରୋମାଞ୍ଚ ଓ କମ୍ପେର
ଆବିର୍ଭାବେ ସେ ସନ୍ଦର୍ଶନଟି ମନୋହର ହେଉସାହିଲେ ଏବଂ ସଖୀଜନକେ ଆନନ୍ଦିତ
କରିସାହିଲେନ ।

(୧) ଶ୍ଵିଜ୍ଞମାଞ୍ଚଂ ଇତି ପାଠୋଽପି ଦୃଶ୍ୟତି । (୨) ଜୁବରିଦିଦାପି ସମାସୀ ନ କ୍ରିତାଃ ।

(୩) କାନ୍ଧ୍ୟାଞ୍ଚନ୍ଦିଦ ସହୌନ୍ନୟଂ ଇତ୍ୟପି ପାଠଃ ପୁସ୍ତକାନ୍ତରେ । (୪) ପରପ୍ପରାବଲୋକନସୁହଂ ସମାସାଦିତମ୍ ।

(୫) ଜୁବରିଦିଦ୍ଵିପିନିପାତଂ ଇତି ପାଠୋ ନାସ୍ତି ।

तदो प्पहुदि सविसेसदूसहाआस-विजिम्भमाणुहाम-देहदाह-
दारुणं (१) दसापरिणामं अणुभवन्ती, मुहुत्तमेत्तसंपत्तपुस्स वन्दो-
दन्ना वालकमलिणी विअ पम्भलाअदि (२) । (४)

तह विअ (३) मुहुत्तमेत्तहिअअ-विणिहिद-वल्लहसमागमा,
(४) णिव्भरसलिलासार-सिच्चमाणा विअ मेदिणी सौदलाअदि
त्ति जानामि । (४)

(४) ततः प्रभृति सविशेषदुःसहायासविजृम्भमाणीहामदेहदाहदारुणं दशापरिणामम्
अनुभवन्ती, मुहूर्त्तमावसम्प्राप्तपूर्णचन्द्रोदया बालकमलिनीव प्रस्त्रायति ।

(४) तथापि च, मुहूर्त्तमाव-हृदयविनिहितवल्लभसमागमा, निर्भरसलिलासारविष्य-
मानिव मेदिनी शीतलायत इति जानामि ।

(४) तत इति । सविशेषः सातिशयः अतएव दुःसहा य आयासः कटं मदन-
वेदनेति यावत् तेन विजृम्भमाणी वर्द्धमान उद्दामी मद्धान् यो देहदाहः शरीरसन्तापः तेन
दारुणं दशापरिणामम् अवस्थापरिणतिं कामविकारमित्यर्थः । मुहूर्त्तमावम् अत्यल्प-
कालमात्रं सम्प्राप्तः चक्षुषा लभ्यः दृष्ट इत्यर्थः पूर्णचन्द्रोदये उदितपूर्णचन्द्री यथा सा,
विशेषणमेतत् कमलिनीपक्षेऽपि योज्यम् । बालकमलिनी बालत्वेन नितान्तकीमला पद्मिनीव
प्रस्त्रायति विशेषकामावेशेन अवसीदति, पक्षे सङ्गचिता भवति । अत्राप्युद्दीपनविभाव-
जनितवेदना सूचिता ।

(४) तदवधि मालती, अताञ्च दुःसह क्लेशे, अतिशय वृद्धिप्राप्ते,
शुक्रतर शरीरसञ्ज्ञापे, दारुण अवस्था अङ्गुभव करिंते थाकिया, एकट्ट
कालयात्र पूर्णचन्द्रे उदय दर्शन करिया, नवप्रभूटित पद्मिनीर ग्राय ग्लान
हईया थाकेन ।

(१) विषव् भणुहामदारुणं इति पाठान्तरम् । (२) परिमिलाअदि इति पाठभेदः ।

(३) तह वि इत्येतन्मात्रः पाठोऽपि दृश्यते ।

(४) विणिहिदविष्माअन्तवल्लहसमागमा इति कुत्रचित् पाठः ।

জিহ্না পপ্ফুরিদ্-রদণচ্ছদুজ্জলন্ত-দন্তমৌক্তিশ্চ-পন্তি-(১)
কন্তি-সবিশেষসৌহৃদং, গিরন্তরুল্লসিত-পুলক-পঙ্কাল-কবীল-
ঘোলন্ত-সংদাণন্দ-বাহ্যবস্ম, ইঁসি-বিশ্চসিত-পিপ্ফন্দ-মন্দ-

(ঙ) যেন প্রস্কুরিত-রদনচ্ছদীজ্বলন্তমৌক্তিকপঙ্ক্তি-কান্টি-সবিশেষশীভিতম্,
নিরন্তরীক্লসিত পুলক-পঙ্কাল-কবীল-ঘূর্ণমান-সন্তানন্দবাস্যসবকম্, ইঁষদ্বিকশিতনিস্যন্ত-

(ঠ) নন্দীদৃশবেদনানুভবে কথং জীবতীত্যাহ তথাপি চেতি । তাদৃশমদনবেদনা-
বেদসাদে সত্যপীত্বর্থঃ । মুহূর্ত্তমাবং কিয়ন্তং কালং হৃদয়ে বিনিহিতঃ স্খাপিতঃ কেবলমনঃ-
সঙ্কল্যে নানুভূত ইত্যর্থঃ ব্লভস্য প্রিয়স্য মাধবস্য সমাগমী যথা সা, অতএব নির্ভরেণ
অতিমাত্রাণে সলিলাসারেণ বৃষ্টিধারাসম্ম্যতেন সিন্ধ্যমানা আদ্রীক্ৰিয়মাণা মেদিনী
শ্রীতলায়তে উপরতমদনতাপতয়া শ্রীতলীবাচরতি । ইতি জানামি অনুমিনীমি । অতএব
জীবতীতি ভাবঃ । এতেন সঙ্কল্য উক্তঃ ।

(ড) কথমৌদৃশমনুমানমিত্যাহ যেনেতি । সঙ্কল্যোপনীতপ্রিয়চুম্বনানুভাবমাহ
প্রস্কুরিতিত্যাदि । প্রস্কুরিতাভ্যাং স্যন্দমানাভ্যাং রদনচ্ছদাভ্যাম্ অশীষ্টাভ্যাম্ উজ্বলন্তী
দীপ্যমানা যা দন্তমৌক্তিকপঙ্ক্তি: দন্তরূপমুক্তাবলী তস্যা: কান্টিয়া শীভয়া সবিশেষ
সান্তিগ্ৰয়ং শীভিতং তথা নিরন্তরীক্লসিতৈ: অতিনিবিড়ভাবেনোৎপন্নৈ: পুলকৈ: রীমাঙ্গৈ: পঙ্কালী
অসমী যৌ কবীলৌ গঙ্কী তযীরূপীর্যর্থঃ ঘূর্ণমান: পতিত্বা ইতস্ততৌঃসিন্ধ্যন্দমান: সন্তত:
অবিচ্ছিন্নধার: আনন্দবাস্যসবক: চুম্বনানন্দানুভবাদস্তুজলপুঙ্কী যব তৎ তযীক্লম্ ।

(ঠ) তথাপি, ক্ষণকাল মাত্র মনে মনে প্রিয়তমের সঙ্গমসুখ
অনুভব করিয়া, প্রবল বৃষ্টিধারাসিক্ত ভূমির গ্রায় শীতল হইয়া থাকেন ইহা
বুঝিতে পারি ।

(ড) বেহেতু, স্পন্দিত গুঠযুগলের অভ্যন্তর হইতে উজ্জ্বল দস্তময়
মুক্তাশ্রেণীর শোভাতে মুখকমল অত্যন্ত শোভিত হয়, অতিশয় ঘনভাবে
উৎপন্ন রোমাঞ্চে গণ্ডযুগল অসমান হইয়া যায়, তাহার উপরে অবিচ্ছিন্ন

(১) পপ্ফুরিদ্-কন্-দসণচ্ছদুজ্জলন্ত-মুক্তিআবলি ইতি পাঠান্তরম্ ।

तारुत्ताण-(१) मसिण-मउलाअन्त-णेत्तणीलुप्पलं, अविरलुव्भिस्स-
सेअजलविन्दु-सुन्दर-ललाटपट्टं (२) णवचन्दलेखामणोहरं, मुद्ध-
मुहपुण्डरीअं उव्वहन्ती, विअडुसहचरीचित्त-संसद्ध-कोमार-
भावा भोदि । (ड)

मन्दतारीताण-मस्यण-मुकुलायमान-नेवनीलीत्पलम्, अविरलीङ्गिन्नस्वेदजलविन्दु-सुन्दर-
ललाटपट्टम्, नवचन्द्रलेखामनोहरम्, मुग्धमुखपुण्डरीकम् उदहन्ती, विदग्धसहचरीचित्त-
संशयितकौमारभावा भवति ।

सङ्ख्योपस्थापितवङ्गं प्रति दृष्टिप्रकारानाह ईषदित्यादि । ईषदिकसिते लज्जादि-
दृष्टावशात् कदाचित् किञ्चित् प्रकाशिते, निषण्णे परमसौन्दर्यात् क्वचित् निश्चले, मन्दतारी
कौतुकीहीचषणात् कदापि स्तोकविकसितताराहये, उत्ताने उन्नतमुखदर्शनाय कदाचि-
दुन्नमिते, मस्येण अतुलनीयप्रेमानुभवात् कदापि कीमले, मुकुलायमाने च आलिङ्गनाद्य-
लौकिकसुखास्वादानात् कदापि मुद्रितप्राये च नेवनीलीत्पले नयनेन्दीवरहयं यव तत् ।

सङ्ख्योपनीतदयितेन सह रतेः अमानुभावमाह अविरलीङ्गित्यादि । अविरलं चनं
यथा स्यात्तथा उद्भिन्ना उत्पन्ना ये स्वेदजलविन्दवस्तैः सुन्दरं ललाटपट्टं भालदेशे यञ्चिन् तत् ।

नवचन्द्रलेखामनोहरं नवीदितचन्द्रकलासुन्दरं मुग्धं मूढं सङ्ख्योपस्थापितप्रिय-
तमानिके सरलताव्यञ्जकमित्यर्थः तत्मुखपुण्डरीकं वदनसिताम्भोजं तत् उदहन्ती धारयन्ती
मालती, विदग्धाभिः सुचतुराभिः सहचरीभिः सखीभिः चित्ते स्वस्वमनसि संशयितः सन्देह-
विषयौक्यतः कौमारभावः अविवाहितोऽवस्थत्वं यस्याः सा तथोक्ता भवति, यादृशी खल्विय-
मकस्यात् कामानुरा सञ्जाता, ततः किं स्वयमेव पतिं वृणुयात् नवेति सखीनां संशयविषय-
भूता भवतीत्यर्थः । एभिलं चणैस्तथानुमानमिति भावः ।

धाराय आनन्दवाष्प पतित हृद्देशे घूरिते थाके ; नीलोत्पलतुल्या नयन-
युगल कथनं किञ्चिद् प्रकाशितं ह्य, कथनं निश्चलं ह्य, कथनं तारा

(१) ईषदिसमण्यिप्यन्दहन्तरतारुत्ताण इति पाठमेदः ।

(२) सुन्दरविजलचन्दलेखामणोहरं इत्यपि पाठः ।

কিং অ, উদাম-সসিমজহ-নিউরম্ব-সুস্বিদ-পউত্তণিস্সন্দ-
চন্দমণিহারধারিণী, পউর-কপ্পূর-সবিসেস-সিসির-চন্দণরস-
চ্ছড়াসারণিঅর-দন্তুরিদ-বালকদলৌপতসঅণা, (১) পাদসংবা-

(৩) কিঞ্চ, উদামশশিমযুখ-নিকুরম্ব-সুস্বিত-প্রত্ননিথ্যন্দ-চন্দ্রমণিহারধারিণী,
প্রত্ন কপূর-সবিশেষ শিশির-চন্দ্রনরস-চ্ছটাসারনিকর-দন্তুরিত-বালকদলৌপতশয়না, পাট-

(৩) রজন্যবস্থামাহ কিঞ্চিতি । উদামেন মধতা সান্দ্রেণ্যর্থঃ শশিমযুখানাং
চন্দ্রকিরণানাং নিকুরম্বাণে সমূহেন সুস্বিতঃ স্পৃষ্টঃ, অতএব প্রত্নতঃ সজ্জাতৌ নিথ্যন্দৌ
জলস্রাবৌ যস্মাত্ স প্রত্ননিথ্যন্দঃ, যথন্দ্রমণিহারঃ চন্দ্রকান্তমণিনির্মিতহারঃ তং ধারয়তি
কণ্ঠে দধাতীতি সা ।

প্রত্নরেণ কপূরেণ সবিশেষশিশিরা সাতিশয়শীতলা যা চন্দ্রনরসচ্ছটা চন্দ্রনদ্রবসমূহঃ,
তস্যা আসারনিকরেণ ধারাসম্পাতসমূহেন প্রবাহপ্রদানিনেত্যর্থঃ দন্তুরিতম্ অসমীকৃতং
বালকদলৌপতমেব শয়নং শয্যা যস্যঃ সা ।

তথা পাদসংবাহনাদিব্যাপারৈ ত্বরমাণঃ সত্বগীভূতঃ যঃ সহচরীসার্থঃ সখীসমূহঃ,

দুইটী একটু প্রকাশ পায়, কখনও উপরে উঠে, কখনও কোমল হয় এবং
কখনও প্রায় মুদ্রিত হইয়া পড়ে; ঘনভাবে উৎপন্ন বর্ষ্যবিন্দুতে ললাট-
দেশ মনোহর হয়; নূতন চন্দ্রলেখার ঞ্চায় সুন্দর দেখা যায়—এইরূপ সুন্দর
মুখকমল ধারণ করেন; তাহাতে চতুর সহচরীগণের চিত্তে তাঁহার
কৌমারাবস্থার সংশয় উপস্থিত হয় ।

(৩) আরও (শুভ্রম), চন্দ্রের নিবিড় কিরণস্পর্শে জনস্রাবকারী
চন্দ্রকান্তমণির হার ধারণ করিয়া মালতী, অতিরিক্ত পরিমাণে কপূর
থাকায় অত্যন্ত শীতল চন্দ্রনের জল সিক্ত হওয়ায় উচু-নৌচু নূতন কদলী-
পত্রের উপরে শয়ন করেন, তখন সহচরীগণ তাড়াতাড়ি পাদসংবাহন-

(১) সমাখা, পাদ, ইতি পদত্রয়মপি ক্তবচ্ছিন্নানি ।

हृण्णादिवावार-तुवरन्त-सहचरोसत्य-विरडदोवणीद-कमलिणीदल-
जलह-तालउन्ता (१) उस्मिहा एव्व (२) रअण्णीओ गमेदि । (ठ)

कधं वि उवलङ्गिहासुहा, सेदप्पसिद-(३) पादपल्लवुव्वन्त-
पिण्डालत्तअरसा, (४) थरथराअन्तपीवरोरुमूलपास-(५) विसं-

सं वाहनादिव्यापार-त्वरमाण सहचरोसार्थ-विरचितोपनीत-कमलिनीदलजलाद्र-तालवन्ता,
उन्निद्रै व रजनोर्गमयति ।

(ण) कथमपि उपलब्धनिद्रासुखा, स्वेदप्रसृतपादपल्लवीहान्त पिण्डालककरसा,
तेन विरचितम् आदौ निर्म्मितम् उपनीतम् अनन्तरमानीतं कमलिनीदलमेव जलाद्रं ताल-
हन्तं व्यजनं यस्याः सा । आदौ मग्वीजनाः पादसंवाहनगावस्कीटनादिकर्मणि व्यावृता
आसन्, परन्तु तापातिशयमवलीक्य भटिति जलाद्रं कमलिनीदलेन व्यजनं विरचय्य
तेन वीज्यमानेत्यर्थः । उन्निद्रै व उत्सृष्टनिद्रै व जागरितै व रजनोर्गमयति बहुतरा रात्री-
रतिवाहयति । एतेन जागरावस्था प्रतिपादिता ।

अत्र नित्यसमासवादिनां मते अवयवार्थाननुसन्धानात् समुदायेनैव विशेषार्थं प्रत्यायनान्
तालवन्तपदेन व्यजनमात्रमेवाभिधीयते, अतएव “व्यजनं तालवन्तक”मित्यमरेण व्यजनमात्र
एव तालवन्तपदं पर्यायीकृतम् । तथा च शाकुन्तलेऽपि—“सञ्चालयामि नलिनीदलताल-
हन्तम् ।”

(ण) कथमिति । कथमपि अतिकष्टेनेत्यर्थः, उपलब्धं निद्रासुखं निद्राकालीन-
स्वप्नजनितप्रियतमसम्भोगानन्दी यथा सा, अतएव स्वेदप्रसृतेन स्वप्नजसुरतयमजनि-
त-प्रेङ्गुति कार्थ्य करिते থাকे এবং পদপত্রের বাজন নির্মাণ করিয়া
আনিয়া সঞ্চালন করিতে থাকে, তথাপি মালতী (কামসম্ভাপবশতঃ)
বিনা নিদ্রাতেই রাত্রি অতিবাহিত করেন ।

(१) जलहासण्णीय इति कुत्रचित् पाठः । (२) कुत्रचित् एव्वशब्दो नास्ति ।

(३) पल्लवादि पाद, सेदपप्फुरिद पाद इति पाठभेदौ ।

(४) पल्लवुव्वन्त इति पाठान्तरम् । (५) वाष इति भिन्नः पाठः ।

वादि-णोविवन्धना, उक्त्वुव्भन्त-(१) हिअभन्तरुत्तरङ्गणिस्सास-
विसम-समुच्छसन्त-पुल्ल-पञ्च-पयोधरोपरिनिहित-वेपमान-भुजलता-वेष्टनबन्धना,
वेवन्त-भुञ्जलदा वेष्टणवन्धना, (३) भक्ति पडिबोध-वेला-विसज्जि-

थरथरायमाण पीवरीरुमूलपात्र-विसंवादि-नोविबन्धना, उत्तुभ्यमानहृदयान्तरुत्तरङ्ग-
निश्वास-विषम-समुच्छसत्पुलक-पञ्चल-पयोधरोपरिनिहित-वेपमान-भुजलता-वेष्टनबन्धना,
वाक्साविक-घर्म्मजलसावेण पादपल्लवाभ्यां चरणकिसलयहयात् उहान्त उदगीर्णः विधौत
इत्यर्थः पिच्छालत्तकरसः कालान्तरे शुष्कत्वात् पिच्छीभूती लाक्षाद्रवी यस्याः सा ।

पुनश्च थरथरायमाणं स्वप्ने वल्लभस्योरुहयेनाक्रमणानुभवात् कम्पमानं यत् पीवरीरु-
मूलं तस्य पात्रात् समीपात् विसंवादि अवसंसि स्वलितमित्यर्थः नोविबन्धनं यस्याः सा ।
एतेन पुनः सम्भोगानुभवो दर्शितः । थरथरायमाणमिति देशीयपदम् ।

पुनरपि स्वप्नजालिङ्गनानुभवमाह उत्तुभ्यमानेति । उत्तुभ्यमानं मदनवेदनयः
सुप्तीक्रियमाणं यत् हृदयं तस्य अन्तर्मध्ये उत्तरङ्गा निरोधवशात् उहेलिता ये निश्वासाः,
तौ विषमं सातिशयं यथा स्यात्तथा समुच्छसद्भिः उत्पयमानैः पुलकै रीमाच्चैः पञ्चलयीः
असमीकृतयोः पयोधरयोः स्तम्भचयोरुपरि निहित्याभ्यां वल्लभधारयेच्छया स्थापिताभ्यां
भुजलताभ्यां स्वकीयबाहुलताभ्याम् आवेष्टनबन्धनं परिवेष्टनेन वल्लभस्यालिङ्गनं यस्याः सा ।

जागरणकालीनावस्थामाह भटित्तीति । भटिति शीघ्रम्, प्रतिबोधवेलायां जागरण-

(१) अतिकष्टे निद्रासूत्र लाभ करनेन ; ताहार पर घर्म्मजल निर्गत
होग्याय चरणपल्लव हईते गाढ़ अलङ्ककरस प्रकालित हईया याय । सुल
उरुयुगल थर थर करिया कँपिते থাকे, तখন ताँहार पार्थ हईते बस्त्रेर
बद्धन खुलिया याय । हृदय उहेलित हईया उठे, ताँहार भितरे निश्वास
अवरुद्ध থাকे एवं अतास्त रोमाङ्क उरुपन्न होग्याय स्तनयुगल उठू-नीचू
हईया पड़े, ताहार उपरे कम्पितबाहुयुगल राथिया काहाकेओ येन

(१) उक्त्वुव्भन्त इति पाठोऽपि दृश्यते । (२) कुमचित् पुलकशब्दो न दृश्यते ।

(३) वेष्टनबन्ध इति पाठभेदः ।

दुर्विग-दिदिविणिवाद-विश्वाद-(१) सुख-सअणिज्ज-सञ्जाद-
मोहमीलन्तलोअणा, ससम्भम-सहोअण-पअत्त-पडिवस्स-मुच्छा-
विच्छे अ-समअ-संगलिद-दीहणीसास-जणिद-जोविदासा, (२)
किंकादव्वदामूढं (३) पढमपत्थिद-णिअजीविदावसाणं दुव्वार-
देव्वविलसिदोवालम्भमेत्तव्वावारं अह्मारिसं जणं (४) करेदि । (ण)

अटिति प्रतिबोधवेला विसर्जतोहिप्र दृष्टिविनिपात-विज्ञात-शून्य-शयनीय-सञ्जातमोहमील-
ज्ञोचना, ससम्भम-सखीजन-प्रयत्न प्रतिपन्न-मूर्च्छाविच्छेदसमय-सङ्कलितदीर्घनिश्वास-जनित-
जीविताशा, किंकर्त्तव्यतामूढं प्रथमप्रार्थित-निज जीवितावसानम्, दुर्वार-दैवविलसितोपा-
लम्भमात्रव्यापारम् अस्मादृशं जनं करोति ।

समये विसर्जिता त्यक्ता उद्दिष्टा बल्लभस्याविद्यमानत्वशङ्कया सभया या दृष्टिः, तस्या
विनिपातेन सम्पर्केण विज्ञातम् अवगतं शून्यं बल्लभरहितं यत् शयनीयं शय्या, तस्मिन्
सञ्जातः बल्लभशून्यतादर्शनात् तत्रैव शयनीये उत्पन्नी यो मोहो मूर्च्छा तेन मीलती
मुद्रिते लोचने यस्याः सा ।

ससम्भमा मूर्च्छापनोदनाय सत्तरा ये सखीजनाः तेषां प्रयत्नेन शीतलजलसेकादिना
व्यापारेण प्रतिपन्नः सम्पन्नः, यो मूर्च्छाविच्छेदः तस्य समये सङ्कलितेन निःसृतेन दीर्घनिश्वासेन
जनिता सखीजनानामुत्पादिता जीविताशा जीवनमस्तीत्याशा यस्यां सा तथोक्ता मालती,
अस्मादृशं जनं सखीजनमित्यर्थः किंकर्त्तव्यतामूढं प्रथमप्रार्थितं निजजीवितस्य, स्वस्व-
जीवनस्य अवसानं विनाशो येन तम्, तथा दुर्वारं मनुष्यैरशक्यबाधं यत् दैवं नियतिः तस्य
यत् विलसितं कार्यं तस्य उपालम्भमात्रः निन्दामात्रः व्यापारः कार्यं यस्य तं तथोक्तं
करोति । मालत्यास्मादृशीं दशामवलीक्य वयं सर्वाः किंकर्त्तव्यतामूढा भवामः, तथा
मालत्या अचिरेण विषमां विपत्तिं विभाव्य तद्दुःखस्य सीदुमशक्यत्वात् तत्पूर्वं स्वस्वमरण-

(१) विसञ्जिआपङ्कदिदिवि विणिवाद विष्वाण इत्यपि पाठः ।

(२) षोसास सेस जोविदा इति पाठान्तरम् । (३) मूढदाए इति कुत्रचित् पाठः ।

(४) सखीजणं इति पाठोऽपि दृश्यते ।

তাং পৈক্বদু ভগ্নবদৌ, ইমেসু দাব-লাবস্শু ভূদৃষ্টিস্মাণ্যপরিপেস-
লেসু (১) অঙ্কেসু দারুণবিদম্বিতস্শু কিঅচ্চিরং কুসলাবসাণদা
মন্মহস্শু ভবিস্শুদি (২)। (ত)

(ত) তৎ প্রেচ্ছতাং ভগবতী, এষু তাবল্লাবস্শুভূমিষ্টিস্মাণ্যপরিপেসলেসু অঙ্কেষু দারুণ-
বিজ্রম্বিতস্য কিঅচ্চিরং কুশলাবসানতা মন্ময়স্য ভবিষ্যতি।

মেব প্রার্থয়ামঃ, তথা অনন্যোপায়বশাৎ তদুদুঃখজনকৌভূতদুর্নিবারদৈবচরিতমেব কেবল
নিন্দাম ইতি সরলার্থঃ।

(ত) তদিতি। তচ্ছাৎ, প্রেচ্ছতাং যোগলভ্যস্বকীয়জ্ঞাননয়নেন নিরুপযত।
লাবস্শমেব ভূমিষ্টিং বহুলং যेषু তানি, তথা নিস্মাণ্যনৈব সৃষ্টিমাত্রেণৈব পরিপেশলানি
সর্বতঃ শ্রীভনানি চ তेषু, অঙ্কেষু মালত্যাং দৈহাবয়বেষু দারুণবিজ্রম্বিতস্য ভয়ঙ্করভবিন
বৃত্তিং গতস্য মন্ময়স্য কিঅচ্চিরং কিয়ন্তং কালমতীত্যর্থঃ; কুশলেন মালতীজীবনসঙ্কটপ-
নঙ্কলেন অবমানং যস্য তস্য ভাবঃ সা। মালত্যা জীবনে তিষ্ঠতি সতি অর্থং মদনাত্রেণৌ
নিবৃত্তিঁ যাষ্যতি নবেতি জ্ঞাননয়নেন নিরুপ্য অস্মান্ ব্রবীত্বিতি সরলার্থঃ।

বেষ্টেনপূর্বক আলিঙ্গন করিতে থাকেন। সহসা জাগরণের সময়ে আতঙ্কের
সহিত দৃষ্টিপাত করিয়া শব্দা শৃঙ্খ দেথায় মুর্ছা উপস্থিত হয়, তাহাতে
নয়নযুগল আবার মুদ্রিত হইয়া যায়; তখন সখীগণের চেষ্টায় মুর্ছাভঙ্গ হয়,
সেই সময়ে যে দীর্ঘনিশ্বাস তাগ করেন, তাহাতে জীবিত আছেন বনিয়া
আমাদের ভরসা হয়। ইহাতে উনি আমাদের মত লোককে কিংকর্তব্য-
সূচ করিয়া কেনেন, আমরা উহার পূর্বে নিজের জীবনাবসান প্রার্থনা
করিতে থাকি এবং অনিবার্য্য দৈবের কার্য্যগুলিকে কেবল নিন্দা করিতে
থাকি।

(ত) অতএব আপনি দেখুন দেখি—লাবণ্যপরিপূর্ণ এবং বিধাতার
সৃষ্টিমাত্রেই সর্বপ্রকারে সুন্দর এই অঙ্গে কামদেব ভয়ঙ্করভাবে বৃদ্ধি
পাইয়াছেন, কতকাল পরে মঙ্গলে মঙ্গলে ইহার নিবৃত্তি হইবে।

(১)---পরিবিলবসু ইতি ভিন্নঃ পাঠঃ। (২) কুশলিন্ ভবিষ্যদি ইতি দ্রাষ্টা নাশি।

कथं अ, इमाद् रमणकेलि-कलह-कीवोवरात्र-पल्लविदकेरली-
कपोल-कीमलुब्धे ललन्त-विमल-चन्द्रिओद्दाम-(१) दलिदतिमिरा-
वरणाद् विहावरीमुख्याद् इमे अ, उल्लसिद-दुह-सिन्धु-(२) पूर-
धवलुज्जल-(३) जोण्ठा-पक्वालिस्र गहोङ्गणा, (४) परिमलिद-

(थ) कथञ्च, इमानि रमणकेलि-कलह-कीपोपराग-पल्लवित-केरली-कपोलकीमली-
इल्लहिलचन्द्रिकीद्दाम-दलित-तिमिरावरणानि विभावरीमुखानि, इमे च उल्लसित-दुग्ध-

(थ) कथञ्चेति । इमानि आसन्नप्रायाणि, रमणकेलिकलहं रतिक्रीडाविषयक-
विवादेन यः कीपक्षेन य उपरागो रक्तिमा तेन पल्लवितौ पल्लववदारक्तौक्तौ यौ केरली-
कपोली केरलदेशीयस्त्रिया गच्छद्दयं तद्वत् कीमला मृदुला उल्लसन्ती उल्लसन्ती विमला च
या चन्द्रिका ज्योत्स्ना, तथा उद्दामं सातिशयं यथा स्यात्तथा दलितानि नाशितानि तिमिरा-
वरणानि अन्धकाररूपावरणानि येषाम्, तानि तयोक्तानि, विभावरीमुखानि प्रदीपकालाः,
कथं कीदृशानीत्यर्थः अनर्थकारीणि भविष्यन्तीति परिणान्वयः । तदपि प्रेक्षतां भगवतीति
भावः । अनिर्वचनीयदुःखदायीन्वैव भविष्यन्तीति व्यज्यते ।

रजनीपरिणाहा इति सामान्यत उक्तं अपि प्रदीपे विशेषकामोद्दीपनासूचनार्थं
विभावरीमुखानीति विशेषयोक्तम् । केरलदेशीयस्त्रीकपोलस्यातिकीमलत्वामृदुपादानम्,
तत्सादृश्यञ्च कीमलत्वांश्च एवेति च बोध्यम् ।

इमे च अदूरवर्तिनः, उल्लसिता उद्दीमा दुग्धसिन्धुपूरवत् क्षीरोदसागरप्रपातवत् धवला
उज्ज्वला च या ज्योत्स्ना, तथा प्रचालितं विधीतं तिमिराप्रसारणं परिष्कृतमित्यर्थः

(थ) रतिक्रीडा कलहंर कोपे केरलदेशीय रमणीगणेर कपोल-
युगल पल्लवैर ग्राय आरक्तवर्ण इय, ताहारतुल्या कोमलं च निर्मलं ज्योत्स्ना
प्रकाश पाईया सम्पूर्णरूपे अङ्गकारावरण दूर करिले पर एहि मकल
प्रदोषकाल प्रियमखीर पक्षे किरूप अनर्थकारी इहेवे एवञ्च क्षीरोद-

(१) चन्द्रचन्द्रिकीद्दाम इति पाठोऽपि दृश्यते । (२) दुग्धधारा इति पाठोऽपि दृश्यते ।

(३) धवलुज्ज्वलन् इत्यपि पाठः । (४) गणयाङ्गणा इति पाठोऽन्यम् ।

पाङ्गला-वञ्जल-(१) णिन्महण-बहुल-(२) परिमलुगार सम्बलण-
मसिण-मंसलाअन्त-(३) मलअमारुदुडुमाविटदसदिसामहा,
वसन्तरअणोपरिणाहा अणत्थकारिणो भविस्सन्ति पिअसञ्चो
एत्ति (४) । (थ)

सिन्धु-पूरधवलीञ्जल-ज्योत्स्ना प्रचालित-नभोऽङ्गनाः, परिमलित पाटला वकुल-निर्मथन-
बहुल-परिमलीदगार-संवलन-मसृण-मांसलायमान--मलयमारुतोडूमायित--दशदिशामुखाः,
वसन्तरजनीपरिणाहाः, अनर्थकारिणो भविष्यन्ति प्रियसख्या इति ।

नभोऽङ्गनं गगनप्रदेशं येषु ते । तथा परिमलितानि सञ्जातपरिमलानि यानि पाटला-
वकुलानि पुष्पविशेषाः तेषां निर्मथनेन विमर्द्दनेन ये बहुलपरिमलीदगाराः प्रभूतसौरभ-
निर्गमाः तैः संवलनेन मिश्रणेन मसृणः कीमलः मांसलायमानः बलवानिवाचरत् प्रबलो
थी मलयमारुतः दक्षिणसमीरणः, तेन धूमायितानि उदगताधूमायमानानि कृतानि दश-
दिशामुखानि सकलदिङ्मुखानि येषु ते तथोक्ताः । वसन्तरजनीपरिणाहाः वसन्तरात्रि-
विशालताः विरहेणातिदीर्घवत् प्रतीयमाना वसन्तकालरजन्य इत्यर्थः प्रियसख्या मालत्याः
कथं क्रीडशा अनर्थकारिणः विपत्तिविधायिनी भविष्यन्ति । इति च भगवती प्रेक्षता-
मिति भावः ।

कथं वि उवलङ्घ्णिह्रासुहा इत्याद्येतदन्वयात्केषु मालत्यास्तादृशदारुणक्लेशनिवारण-
स्त्रीपायादर्शनात् तापनं नाम प्रतिमुखसन्धेरङ्गम् । तथा च दर्पणे—

“उपायादर्शनं यत् तापनं नाम तद्भवेत् ।”

परिमलितेति तारकादित्वादितच् । उदगता धूमा येषु तानि उडूमानि, तानीव
आचरन्तीति उडूमायानि आद्यन्तात् कर्त्तरि पचादित्वाद्च्, तानि कृतानीति पुनः करीत्यर्थे-
नन्तात् कर्म्मणि क्त इति उडूमायितानि । दिशा इति चुधाशब्दवत् टावन्तः ।

(१) सुञ्जल इति कुत्रचित् पाठः ।

(२) बहुल इति पाठभेदः । (३) मंसल इतिमात्रः पाठः कुत्रचित् ।

(४) अणत्थकारिणी क्रीन्ति रञ्जणीपरिणामा अ पिअसञ्चो इति भिन्नः पाठः ।

কাম । লবঙ্গিকে !

যদি তদ্বিষয়োঃনুরাগবন্ধঃ

স্কুটমেতদ্বি ফলং গুণভ্রতায়াঃ ।

ইতি নন্দিতমপ্যবস্থয়াঃস্থা

হৃদয়ং দারুণয়া বিদার্য্যতে মে ॥১৩॥

অহী ! সীমাগ্যাঙ্কবভূতিরিদানী কিচ্ছিহিরতঃ, যাবত্ সমাসরাশ্লগরং নারভতে, বাবঙ্কবন্ধঃ খল্লজ্যাপযিতারীঃশ্চেতারঃ শ্রীতারশ্চ নিঃশ্বাসমুশ্মশ্চ কিচ্ছিজ্জীবন্তু ।

যদীতি । অনুরাগবন্ধঃ মালত্যা গাঢ়ানুরাগঃ যদি তদ্বিষয়ঃ মাধবালম্বনঃ অমব-
দিতি শিষঃ । তদা এতদ্বি এতদেব গুণভ্রতায়াঃ স্কুটং স্পষ্টং ফলম্ । মাধবোঃস্তীবগুণ-
ভানিতি তদানুরাগঃ সর্বোপামেধানন্দকরত্বাদভিমত ইতি ভাবঃ । ইতি হেতীঃ নন্দিতমপি
আহ্বাদিতমপি মে মম হৃদয়ং দারুণয়া অস্থা মালত্যা অবস্থয়া মদনাত্যাচারপীড়িত-
হৃদয়য়া বিদার্য্যতে ।

অত্র ভঙ্কীবিশিষেণ মাধবস্য গুণবশ্যামিধানাত্ পথ্যাশীক্তমলঙ্কারঃ, তথা কারণভূতা-
ঃবস্থা মালতীগতা, তত্কার্য্যভূতং বিদারণন্তু কামন্দকীহৃদয়গতমিতি কার্য্যকারণযী-
র্থেযধিকরণ্যাদসঙ্কতির্নামালঙ্কারশ্চৈত্বনযীর্নিধৌ নৈবদেহ্যাত্ সঙ্কটিঃ ।

মালভারিণী নাম ব্রহ্মম্—“বিষমে সমজা যদা গুচ্চ শ্চেত্ সমরা যেন তু মাল-
ভারিণীযম্ ।” ইতি লক্ষণাত্ ॥১৩॥

সাগরের প্রবাহের গ্ৰায় ধবল ও উজ্জ্বল জ্যোৎস্না প্রকাশিত হইয়া যখন
আকাশমণ্ডল পরিষ্কৃত করিয়া ফেলিবে, আর স্নগন্ধি পাটলা ও বকুলপুষ্প
আন্দোলিত করায় প্রচুর পরিমাণে সৌরভ নির্গত হইতে থাকিবে, সেই
সৌরভ বহন করিয়া কোমল ও প্রবল মলয়বায়ু যখন দশদিক্ ধ্রুবর্ণ
করিবে, তখন এই সকল বিশাল বসন্তকালের রাত্রি প্রিয়সখীর পক্ষে
কিরূপ অনর্থকরী হইবে (ভগবতী তাহাও একবার দেখুন) !

কামন্দকী । লবঙ্গিকে ! মালতীর এই অনুরাগ যদি মাধবের বিষয়ে

माधवः । अहो ! स्थान एवाभ्युल्लासो (१) भगवत्याः । (द)

काम । अहो ! प्रमादः । (ध)

प्रकृतिललितमेतत् सौकुमार्यं कसारं

वपुरयमपि सत्यं दारुणः पञ्चवाणः ।

चलितमलयवातोद्भूतचूतप्रसूनः

कथमयमपि कालश्चारुचन्द्रावतंसः ॥१४॥

(द) माधव इति । अभ्युल्लासः दारुणोद्देगः । स्थान एव युक्त एव । अस्याः शरीरस्य क्लृप्तादिदर्शनेनाचिरं वानिष्टसंभावनादिति भावः । उल्लासस्य आनन्दस्य अभिधर्मणं विमर्दक इत्यभ्युल्लासः । “अभि (स्य) धर्मण”मिति शब्दकल्पद्रुमः ।

(ध) कामेति । प्रमादः अद्याकमनवधानता । इतीऽपि यद्विशेषिणानयोः समागमस्याविहितत्वादिति भावः ।

प्रमादेन संभावनीयं दीषमुपपादयितुं माह प्रकृतीति । एतत् वपुः मालत्याः शरीरं प्रकृतिललितं स्वभावसुन्दरम्, तथा सौकुमार्यं कीमलतैव एक अद्वितीयः सारः स्थिरांश्च उत्कृष्टांशी यस्मिन् तत्, अतीवकीमलमित्यर्थः । तथा अयं पञ्चवाणः कामीऽपि दारुणः एकवाणत्वेऽपि नास्त्व्याहृतिः, अयं पञ्चवाण इति भावः । ईदृशकीमलशरीरे दारुणपञ्चवाणस्याक्रमणमतीवदुःसहमिति भावः । इत्यवधारणं सत्यमित्यर्थः । विशेषतश्च चलितेति । चलितेन प्रवहता मलयवातेन चन्दनम्पञ्जिवायुनेत्याश्रयः उद्भूतानि कम्पितानि चूतप्रसूनानि सहकारकुसुमानि यस्मिन् स तथोक्तः, तथा चारुः तुषारमेघाभ्यामावरणाभावात् कालानुरीयापेक्षया सुन्दरः चन्द्रः अवतंसी भूषणं यस्य स तादृशः, अयं कालः वसन्त-

इहेया थाके, তবে ইহা নিশ্চয়ই গুণজ্ঞতার সূক্ষ্মষ্ট ফল । এইজন্ত আমার মন আনন্দিত হইলেও ইহার এই দারুণ অবস্থায় বিদীর্ণ হইতেছে ॥১৩॥

(द) माधव । भगवती कामन्कीर गुणज्ञतार सूक्ष्मष्ट फल । এইজন্ত আমার

(ध) कामन्की । हाय ! आमादेर कि अनवधानता !

(१) उल्लास इति पाठान्तरम् ।

লব । অস্বস্তি জাণিদং ভীদু ভস্ববদৌ । এদং মাহব-পড়ি-
চ্ছন্দসনাং চিত্তফলম্ । মালত্যা: স্নানায়ুকমপনীয় । এসা বি
তস্ম জীব সহস্যবিরহদেস্তি কণ্ঠাবলম্বিতা বউলমালা জীবণ
পিঅসহৌ ত্তি । ইতি বকুলমালাং দর্শয়তি (১) । (ন)

(ন) অস্বস্তি জ্ঞাতং ভবতু ভগবত্যা । এতন্মাধবপ্রতিচ্ছন্দকসনাথং চিত্রফলকম্ ।
এষাপি তস্যৈব স্বহস্তাবিরচিত্তি কণ্ঠাবলম্বিতা বকুলমালা জীবনং প্রিয়সখ্যা ইতি ।

সমর্থোপি বর্জিত ইতি শিষ্যঃ । বিষাদে কথং শব্দঃ । সুতরামস্মাকনীতশ্রমপার্দে ন বিলম্বন
মালত্যা অনির্বচনীযানর্থকারণমিতি ভাবঃ ।

অত্র স্বভাবসুন্দরং নিতান্নকীমলম্ বপুঃ, দারুণঃ পঞ্চবাণশ্চ ইত্যনর্থবিরূপযৌ:
সহটনয়া বিষমালঙ্কারঃ, তথা অপ্রস্তুতাত্ দারুণপঞ্চবাণতাঃ শব্দসম্মতকালরূপকারণাত্
মালত্যা অনির্বচনীযদুঃখরূপপ্রস্তুতকার্যপ্রতীতিরপ্রস্তুতপ্রশংসা চ, অনর্থকপাণিভাবেন সহস্রঃ ।

মালিনী বচনম্ ॥১৪॥

(ন) লবেতি । মাধবস্য প্রতিচ্ছন্দকেন চিত্রিতপ্রতিকৃত্যা সনাথং সহিতম্ ।
বকুলমালাপ্রদর্শনার্থং স্নানায়ুকাপনয়নমিতি বোধ্যম্ । তস্যৈব মাধবস্বভাব, স্বহস্তাভ্যাং
রচিতা নির্মিত্তি ইতি: আদরপ্রদর্শনার্থমিতি শিষ্যঃ । জীবনং জীবনস্বরূপা । এতেন
মাধবং প্রতি মালত্যা অপি মুমহাননুরাগী জাত ইত্যবধার্থং ভবত্যা যদ্রাতিশয়েন সত্বরং
কর্ণম্ ক্রিয়তামিতি ভাবঃ ।

অভাবসুন্দর মালতীর এই দেহখানিতে একমাত্র কোমলতাই সার ;
এদিকে পঞ্চবাণ কামদেবও দারুণ—ইহা সত্য । হায় ! আবার ইহা
বসন্তকাল ; তাই মলয়বায়ু বহিতেছে, আশ্রুকুসুম কম্পিত হইতেছে এবং
সুন্দর চন্দ্র ইহার অলঙ্কার হইয়াছে ॥১৪॥

(ন) লবঙ্গিকা । আর একটা বিষয় আপনি জানুন । মাধবের
প্রতিমূর্তির সহিত এই চিত্রফলকখানি, (মালতীর স্তনের কাপড় সরাইয়া)

(১) অর্থ পাঠ: ক্রমচিন্নালি ।

ମାଧବ: । ସକ୍ଷ୍ମହମ୍ (୧) ।

ଜିତମିହ (୨) ଭୁବନେ ତ୍ୱୟା ଯଦସ୍ୟା:

ସଖି ! ବକୁଳାବଳି ! ବଲ୍ଲଭାସି ଜାତା ।

ପରିଣତବିସକାନ୍ତପାଞ୍ଚୁ ମୁଗ୍ଧ-(୩)

ସ୍ତନପରିଣାହବିଲାସବୈଜୟନ୍ତୀ ॥୧୫॥

ଜିତମିତି । ହି ସଖି ! ସଦସ୍ୟାଭୂତେ ! ମାଳତ୍ୟାହତତ୍ୱାଦନୁରାଗଗ୍ରନକତ୍ୱେନାନୁକୃତ୍ୟ-
କରଣାତ୍ ତତ୍କୃତ୍ୱମଞ୍ଜୁଳଗତତ୍ୱେନ ମତ୍ସ୍ଥାନପାତିତ୍ୱାଦ୍ୱିତି ଭାବ: । ବକୁଳାବଳି ! ବକୁଳ-
ମାଳି ! ତ୍ୱୟା ହହ ଭୁବନେ ଜିତମ୍ ଚତୁର୍ଦ୍ଦିଗେ ବ୍ରତ୍ତଂ ସର୍ବେଭ୍ୟ ଏସୀତକର୍ଷୀ ଲଭ୍ୟ ଇତ୍ୟର୍ଥ: ଯତ୍
ଯଦ୍ଭାତ୍ ତ୍ୱମ୍, ପରିଣତ: ପରିପୂର୍ଣ୍ଣାବସ୍ତବ:, ଯି ବିସକାଞ୍ଚ: ଯଦ୍ୱାଳଦଞ୍ଚ: ତଦ୍ୱତ୍ ପାଞ୍ଚୁ: ଶ୍ରେତ:
ମୁଗ୍ଧ: ସୁନ୍ଦରଶ୍ଚ ଯ: ସ୍ତନଯୋ: ପରିଣାହୀ ବିଶାଳତା ବିଶାଳୀ ସ୍ତନାବିନ୍ଦ୍ୟର୍ଥ:, ତସ୍ୟ ବିଲାସସ୍ୟ
ଶୌନ୍ଦର୍ଯ୍ୟସ୍ୟ ବୈଜୟନ୍ତୀ ପତାକାଠ୍ପା ସତୀ ସଂସ୍ପିକା ସତୀତ୍ୟର୍ଥ: ଅସ୍ୟା ମାଳତ୍ୟା ବଲ୍ଲଭା ବଲ୍ଲଭି
ସ୍ଥାପନରୂପେଣାଦରାତିଶୟନ ମିତ୍ରା ଜାତା ଅସି, 'ଅହଂ କଥମସ୍ୟା: ସକ୍ଷ୍ମହଲୌଚନଗୌଚରୀଭବେତ୍ମ,
କଥଂ ବା କୁଚମଞ୍ଜୁଳାଶ୍ରୟଚରିତାର୍ଥୀ ଭୃୟାସ'ମିତ୍ୟାଦିନା ସର୍ବଦା ମୟା ଯଦାଶାସ୍ୟତି ; ତଦେତତ୍
ସର୍ବଦା କୁଚମଞ୍ଜୁଳାସ୍ଥିତୟା ସତତସମାହତୟା ତ୍ୱୟା ଅନାୟାସେନୈବ ଲଭ୍ୟମିତ୍ୟହୀ ଶୌଭାଗ୍ୟଂ
ତବେତି ଭାବ: ।

ଅବ ତ୍ୱୟୈବ ଜିତଂ ନ ତୁ ମୟା ଇତି ପ୍ରତୀତିରାର୍ଥୀ ପରିସଂଖ୍ୟାଲଞ୍ଜାର:, ବିଲାସବୈଜୟନ୍ତୀତି
ନିରଞ୍ଜଂ କିବଳରୂପକମ୍, ତତୀୟଚରଣଂ ଛିକାନୁପ୍ରାସସ୍ୟ ଇତ୍ୟେତେଷାଂ ମିତ୍ରୀ ନୈରପେକ୍ଷ୍ୟାତ୍ ସଂସ୍ପିକା: ।
ଯଦ୍ୱଦ୍ୱିଷ୍ଟୀଚରବାକ୍ୟଗତତ୍ୱେନ ତଦ୍ୱଦ୍ୱାନପେକ୍ଷଣାତ୍ ନ ବିଧିଯାବିମର୍ଶଦୀପ: ।

ଅବ ପୁଞ୍ପଂ ନାମ ପ୍ରତିମୁଖସନ୍ଧିରଞ୍ଜମ୍ । ତଥା ଚ ସାହିତ୍ୟଦର୍ପଣେ—

“ପୁଞ୍ପଂ ବିଶିଷ୍ଟବଚନଂ ମତମ୍ ।”

ଆମ୍ ମାଧବେରହି ନିଜ୍ଜ ହାତେ ଡେସାରୀ କରା କର୍ପୁରମଂଗଳ୍ ଏହି ବକୁଳଫୁଲେର ମାଳା ;
ଏହି ଢୁହିଟୀ ବଞ୍ଚୁହି ପ୍ରିୟମଥୌର ଜୀବନ । (ଏହି ବଳିୟା ବକୁଲେର ମାଳା ଦେଖାହିଲ) ।

(୧) ଅଥମପି ପାଠ: କୁଚସିନ୍ନ ଦ୍ରଷ୍ଣତେ । (୨) ଜିତମିତିପି ପାଠାନ୍ତରମ୍ ।

(୩) ବିସଦଞ୍ଚକାଞ୍ଚପାଞ୍ଚୁ, ଇତି ପାଠଭେଦ: ।

নেপথ্যে কলকলঃ । সবে আকর্ষণ্যন্তি ।

পুনর্নেপথ্যে (১) । রে রে সঙ্করপুরবাসিজাণবদা ! (২) এসো
কলু, জীব্ণাশ্ব-গব্ব-সম্বরিত্-(৩) দুব্বিসহামরিস-রোস-ব্বদি-
শ্বর-বলামোড়ি-বিহুড়ি-দুগাডি-লৌহপঙ্কর--পড়িলগসংগলিঅ-

(প) রে রে সঙ্করপুরবাসিজানপদাঃ ! এষ স্বলু যৌবনারশ্ব গব্ব-সম্বৃত-দুর্বিষহা-
মর্ষ-রৌষ ব্যতিকর-বলান্কার-বিঘটিতৌদঘাটিত--লৌহপঙ্কর--প্রতিলয়-সঙ্কলিতনিগলঃ.

তথা রমণীয়ত্বেন মালতীকুচমঞ্জলস্বাশ্রয়াকাঙ্ক্ষাপ্রতীতে: স্বৃষ্টি নাম নাব্যালঙ্কারশ্চ ।
যথা তত্রৈব—

“আকাঙ্ক্ষা রমণীয়ত্বান্ বস্তুনো যা স্বৃষ্টি তু সা ।”

“চলাপাড়াং দৃষ্টি”মিত্যাদি, “বয়ং তস্মান্বে শান্মধুকর ! হতাস্মৈ স্বলু ক্রতী” ইত্যন্য
শাকুন্তলীয়পদ্যং স্বরতেব ভবভূতিনা পদ্যমিদং রচিতমিতীষ প্রতীযতে ।

পুষ্পিতায়া হস্তম্ ॥১৫॥

(প) রে রে সঙ্করিতি । যৌবনারশ্বো যৌ গব্বঃ বলদর্পঃ তেন সম্বৃতী পুণী
দুর্বিষহী অন্বরসঙ্ঘী যৌ অমর্ষরৌষী অক্ষমাণীপৌ তথৌব্যতিকরণে সংমিশ্রণে যৌ
বলান্কারঃ বলপ্রহন্তিঃ, তেন বিঘটিতম্ আদৌ ভয়ম্ উদঘাটিতং পশ্যাদপসারিতং যন্
লৌহপঙ্করং তত্র প্রতিলয়ঃ সংস্করঃ, সঙ্কলিতঃ স্বপাদহযাত্ স্বলিতঃ নিগলঃ শৃঙ্খলা যস্য সঃ ।

মাধব । (অভিনায়েষে সহিত) মথি ! বকুলমালে ! এই জগতে
তোমারই জয় ; যেহেতু পরিপক মৃগালের গ্ৰায় পাণ্ডুরবর্ণ ও মনোহর
বিশাল স্তনযুগলের উপরে বিলাসের পতাকারূপে থাকিয়া তুমি ইহার
প্রিয়তমা হইয়াছ ॥১৫॥

(নেপথ্যে কোলাহল ; সকলে তাহা শুনিতে লাগিল ।)

(প) (আবার) নেপথ্যে । হে শিববাটীস্থ দেশবাসিগণ ! এই ভয়ঙ্কর
ব্যাত্ত ক্রুদ্ধ যমের গ্ৰায় আচরণ করিতেছে । প্রথম যৌবনের গর্বে হুঃসহ

(১) অর্থ পাঠ: ক্রমচ্চিন্নালি । (২) সঙ্করপুরবাসিণী জাণবদা ইতি পাঠমেদ: ।

(৩) জীব্ণাশ্বাশ্বমরিদদুব্বিসহা ইতি পাঠ: ক্রমচ্চিন্ত্ ।

শিখলী, (১) শিখলীলা-বিলাসুবে লিখ-বল্লহ-তুঙ্গলঙ্গুল-(২)
 বিখড়-বৈজয়ন্তিখা-বিসম-ডামরুহাম-(৩) সরীরসখিবেসো,
 মড়াদো অবক্কমিখ, তক্বণ-সতিস্ব-কবলিদাণিখ-দেহিদেহাবব-
 মজ্জ-শিষ্টু-রতিখলুণ্ড--খলুণ্ড--টঙ্কার--কড়কড়াঅন্ত--করবত-

নিজলীলা-বিলাসোহ লিতবল্লম-তুঙ্গ-লাঙ্গুল বিকট-বৈজয়ন্তিকা-বিষম-ডামরুহাম-শরীর-
 সন্নিবেশঃ, মড়াদপক্রম্য, তত্শণ-সত্শণ কবলিতানিক-দেহি-দেহাবযব-মধ্য-নিষ্টু-রাখিখলুণ্ড-

নিজঃ স্বকীযৌ যৌ লীলাবিলাসঃ স্বচ্ছন্দতয়া বিহারঃ চিরাৎ পরং পল্পরশঙ্কল-
 বন্দ্যাপগমাত্ ইচ্ছানুরূপং বিচরণং তেন উহ লিতম্ কহেঁ সম্বালিতং বল্লমং প্রিয়ম্, তুঙ্গম্
 সজ্জং লাঙ্গুলমেব বিকটা ভীষণা বৈজয়ন্তিকা পতাকা, তয়া বিষমৌ দুর্হঃ, ডামরৌ
 ভীষণঃ, উহামৌ বিশালঃ, শরীরসন্নিবেশৌ দেহসংস্থানং যস্য সঃ ।

মড়াদপক্রম্য স্বকীযবন্দনমন্দিরাগ্নিগত্য । তত্শণে অপক্রমণস্যৈব সময়ে সত্শণং
 যথা স্যান্যথা কবলিতানাং যসানামুখমধ্যে প্রবেশিতানাম্ অনেকেষাং দেহি-দেহাবযবানাম্
 প্রাণিশরীরস্থহকপদাদঙ্গানামু মধ্য নিষ্টুরাঃ কঠিনা যৈ অখিখলুণ্ডাঃ তेषাং খলুণ্ডনস্য দন্দী-
 স্ববংশস্য যষ্টঙ্কারঃ শব্দবিষয়ঃ, তেন কটকটায়মানাঃ কটকটশব্দং কুর্বাণাঃ য়াঃ করপবত্
 ক্রকশবত্ (করাত ইতি যস্য বন্ধভাষা) কঠিনাঃ দন্দ্রা দন্দাঃ তাभिঃ করালী ভয়ঙ্কর
 মুখকন্দরঃ বদনবিবরং যস্য সঃ ।

অসহিষ্ণুতা ও ক্রোধ সম্মিলিত হইয়াছে; স্তত্রাং বলপূর্বক লৌহপিঞ্জরের
 দ্বার ভাঙ্গিয়া তাহা সরাইয়া ফেলিয়াছে, পায়ের শিকল খসিয়া তাহাতেই
 লাগিয়া রহিয়াছে । ভয়ঙ্কর পতাকাশ্বরূপ প্রিয় লাঙ্গুলটা নিজের ইচ্ছানু-
 সারে উর্দ্ধে সঞ্চালিত করিতেছে, তাহাতে ভয়ঙ্কর ও বিশাল শরীর
 দুর্দর্শনীয় হইয়াছে । বন্ধনগৃহ হইতে নির্গত হইয়া সেই সময়েই ক্ষুদ্রায়
 অনেক প্রাণীর দেহ গ্রাস করিয়াছে, সেই দেহগুলির কঠিন অস্থি চর্কণ

(১) পড়িবড়-সিঙ্কলা-খিরীছ-পড়িমর্গ-সঙ্কলিৎ ইতি পাঠানরম্ । (২) বিলাস-
 পেরনুব্বল্লন্ত-বহলুতুঙ্গ ইত্যপি পাঠঃ । (৩) ডাম্বরুহাম ইতি ভিন্নপাঠঃ ।

কঠিণ-দাড়াকরাল-মুহকন্দরো, পশ্চাৎবজ্জিগ্ঘাদ-(১) দারুণ-
 চবেদামোড়িৎ-কবলিদাণিঅ-(২) ণরতুরঙ্গ-জংগলুগ্গার-ভরিত-
 নলগুহাগব্ধ-গম্বীর-ঘগ্ঘরো, রল্লিগল্লুরণ-সহ-সংদব্ধ-পরিপূরিৎ-
 ণহত্যলো, ণিহৎ-ণিপ্পে সিৎ-ণট্-ণিট্ঠাবিদাসেস-জণ-ণিবহো,

ব্জ্জন ট্ঠার-কটকটায়মান-করপব-কঠিন-দংগাকরাল মুহকন্দরঃ, প্রচণ্ড-বজ্জ-নির্ঘাত-
 দারুণ-চপেটামোড়িত কবলিতানিক-নরতুরঙ্গ--জাঙ্কলীদগার--ভরিত-গল-গুহাগর্ভ--গম্বীর-
 ঘর্ঘরঃ রল্লিগল্লুরণশব্দসন্দর্ভ পরিপূরিত-নমস্কলঃ, নিহত নিষ্পিত-নষ্ট-নিষ্টাপিতাশ্শজন-

তথা প্রচণ্ডবজ্জনির্ঘাতবৎ দারুণো যশ্চপেটঃ চপেটাঘাতঃ তেন আমোড়িতানি ষাটৌ
 মর্হিতানি পরস্চ কবলিতানি যস্তানি গলাঘঃকৃতানৌত্যর্থঃ যানি অনেকনরতুরঙ্গজাঙ্কলানি
 ষড়্ভূতরমনুশ্চঘটকমাংসানি, তेषাম্ উদগারিণ উদরাৎ পুনরুত্থাপনেন ভরিতঃ পরিপূর্ণঃ যৌ
 গলগুহাগর্ভঃ গলবিবরমধ্যঃ তব গম্বীরঃ ঘর্ঘরঃ তদূপঃ শব্দৌ যস্য সঃ ।

“জাঙ্কল’ (ক্লী) মাংসম্” । “ঘর্ঘরঃ (পু)---ধ্বনিঃ” । ইতি চ শব্দকল্যদ্রুমঃ ।
 “রল্লীতি দেশীয়পদ’ দৌর্ঘমধুরবাচি । গল্লুরণশব্দৌ মাংসম্ভক্ষণসময়-কুপিত-শার্টূল-জাতি-
 প্রযুক্ত’ কণ্ঠগর্জিত’মিতি ত্রিপুরারিঃ । তেন রল্লির্দৌর্ঘমধুরঃ গল্লুরণশব্দঃ মাংসম্ভক্ষণ-
 কালীনধ্বনিবিশিষ্টঃ তস্য সন্দর্ভেণ পরম্পরয়া পরিপূরিত’ নমস্কল’ গগনদেহৌ যেন সঃ ।

করিবার সময়ে করাতের আয় দাঁতগুলি ‘ঠঃ ঠঃ’ ‘কট্ কট্’ শব্দ করিতেছে,
 তাহাতে মুখের ভিতরটা ভীষণ দেখা যাইতেছে । প্রচণ্ড বজ্জাঘাতের আয়
 দারুণ চপেটাঘাতে নিহত করিয়া অনেক মনুষ্য ও ঘোটকের মাংস ভক্ষণ
 করিয়াছে, সেই মাংসগুলি পুনরায় উদ্গিরণ করায় গুহাতুল্য গলগহ্বর
 পূর্ণ হইয়া গিয়াছে ; তাহাতে গম্বীর ‘ঘব্ ঘব্’ শব্দ হইতেছে । ঐ মাংস
 ভক্ষণের সময় ভয়ঙ্কর শব্দে গগনতল পরিপূর্ণ হইতেছে । কতকগুলি
 লোককে মারিয়া ফেলিয়াছে, অনেককে নিষ্পেষিত করিয়াছে, বহুলোক

(১) বিখঙ্-বিখম্মাংগ্গহামদারুণ ইতি পাঠোপি দৃশ্যতে ।

(২) পরিমিলিখ ইতি পুস্তকান্ধে পাঠঃ ।

माधवः । स्वगतम् । हन्त ! पुण्यवानस्मि, यदहमतर्कितोप-
नतदर्शनोल्लसितलोचनया (१) अनया—(म)

अविरलमिव दाम्ना पौण्डरोकेण नद्धः

स्त्रपित इव च दुग्धस्रोतसा निर्भरेण (२) ।

कवलित इव कृतस्त्रश्चक्षुषा स्फारितेन

प्रसभममृतवर्षेणैव (३) सान्द्रेण सित्तः ॥१६॥

(म) मालतीति । दृष्ट्वा माधवमिति शेषः । सहसा सतताभिलषितप्रियतमदर्शनात्
हर्षः, निर्जने माममुच्च दृष्ट्वा यदि कश्चित् पितरं निवेदयेदित्याशङ्कया साध्वसं भयं ताभ्यां
सहेति सहर्षसाध्वसम् । अग्नहे इति शौरसेन्यादिभाषायां सप्रमादचिन्ताद्योतकमश्वयम् ।
तथा चीकृतम्—

“चिन्तायां सप्रमादायाम् अग्नहे इति कल्पितम् ।

शब्दरूपं विशेषेण प्रयोक्तव्यं प्रयोक्तृभिः ॥”

संस्कृते तु तादृशशब्दाभावात् यथाकथञ्चिदहोशब्दे नानुवादः कृतः । एष माधवः ।

(म) माधव इति । हन्त हर्षे । अतर्कितं पूर्वमचिन्तितम् अथ च उपनतम् उप-
स्थितं यत् दर्शनं ममावलीकनं तेन उल्लसिते उत्फुल्ले लोचने यस्यास्तथा, अनया मालत्या
नद्ध इत्यादिश्लोकस्थक्रियाणां कर्तृपदमेतत् । अहमिति तु तत्कर्म्मपदम् ।

अविरलमिति । अनया मालत्या, कर्त्रा स्फारितेन प्रीतिप्रफुल्लेन चक्षुषा करणेन
पुण्डरीकाणां सितान्धोजानामिदमिति पौण्डरीकं तेन, दाम्ना माल्येन अविरलं घनं

(ड) मालती । (माधवके देविश्या हर्षे ओ भयैर सहित स्वगत)
ओ मा ! इनिओ एथानेइ ।

(म) माधव । (स्वगत) हाय ! आगि धन्य इहेनाम ; येहेतु
अतर्कित दर्शन हणाय उरुफुल्लनघना मालती—

(१) दर्शनोल्लसितया इति पाठभेदः । (२) दुग्धस्रोतसा निर्भरेण इति पाठो-
ऽपि दृश्यते । (३) प्रसभममृतमेघेनैव इत्यपि पाठः ।

বুদ্ধ । মহাভাষ ! (১) উজ্জাণবাহিঃশরত্যাশুহে । (য)

মাধবঃ সাটোপং পরিক্রামতি (২) । (২)

কাম । বত্‌স ! অপ্রমত্তো ভূত্বা বিক্রমস্ব (৩) । (ল)

(য) মহাভাগ ! উদ্যানবাস্তরথ্যামুহে ।

সর্বাঙ্কেষু নিবিড়ং যথা স্যাত্তথা নহী বহু এব । নির্ভরেণ অতিমাত্রাণে দুগ্ধস্নীতসা
 চ স্থপিত ইব । কৃত্বঃ সকলীঃ সর্বাণি মমাহ্বানীত্যর্থঃ কবলিত ইব চিরস্থানন্তর-
 লামাত্‌ সত্বত্যা যত ইব । তথা সান্দ্রেণ ঘনেন অমৃতবর্ষণে সুধাত্বয়া প্রসম্‌ বনে
 দিক্ত ইব । সর্বত্র স্থিতসমেতত্বাত্‌ প্রীতিনির্মলধবলত্বাশ্চেতি ভাবঃ ।

অত্র ভাষাভিমানি-বাস্ত-ক্রিয়োত্প্রেক্ষাচতুষ্টিয়স্য পরস্পরনিরপেক্ষতয়া সংস্টিরলঙ্কারঃ ।
 সমুদ্রযনৌয়েন দুগ্ধস্নীতসৈবনেইব সমভিব্যাহারাত্‌ চকারস্য তত্পূর্বপাঠেইপি ন অক্রমতা-
 দৌষ ইতি বদন্তি । মালিনী ব্রহ্ম ॥১৬॥

(য) বুজ্‌তি । মালতীমাধবযৌক্‌তিদ্বয়স্য স্বগতত্বাত্‌ 'কাসী' ইতি মাধবে
 পূর্বপৃষ্টস্য বৌত্তরমাহ মহাভাগেতি । উদ্যানবাস্তরথ্যামুহে শার্‌লীনাভিভূয়মানা
 মদয়ন্তিকা বর্চত ইত্যর্থঃ ।

(২) মাধব ইতি । সাটোপং সদর্পম্‌, পরিক্রামতি তব গনুং পদক্ষেপং করীতি ।

(ল) কামেতি । অপ্রমত্তঃ সাবধানঃ সন্‌ । বিক্রমস্ব মদয়ন্তিকীজ্বারায উত্‌-
 সঙ্‌স্ব শক্তিং প্রকাশয়িত্যর্থঃ । "ব্রহ্মুত্‌সাহতায়নেপু ক্রম" ইতি হুচাদিত্বাদাক্ষনেপদম্‌ ।

পঙ্‌কর মালাদ্বারা যেন ঘনভাবে বন্ধন করিলেন, প্রচুর দুগ্ধশ্রোতে
 যেন স্নান করাইলেন, প্রীতিপ্রফুল্লনেত্রে যেন আমার সমস্ত অঙ্গ কবলিত
 করিলেন এবং গাঢ় অমৃতবৃষ্টিদ্বারাই যেন আমাকে বলপূর্বক সিক্ত
 করিলেন ॥১৬॥

(য) বুদ্ধরক্ষিতা । মহাশয় ! উদ্যানের বাহিরে রাস্তার উপরে ।

(২) (মাধব সদর্পে পদক্ষেপ করিতে লাগিলেন) ।

(১) এমী ক্‌ষু ইত্যধিকঃ পাঠঃ ক্রবচিন্‌ । (২) মাধবঃ । (সাটোপং)
 অপ্রমত্তোইতি ভিন্নঃ পাঠঃ । (৩) অর্থং পাঠঃ ক্রবচিন্‌ ।

मालती । जनान्तिकम् । लवङ्गिण ! हृदो हृदो ! (१) संसञ्चो
क्वु जादो । (व)

सर्वाः लरितं परिक्रामन्ति (२) । (श)

माधवः । अये दृष्टा (३) सबीभत्सम् । अहह ! । (घ)

संसक्तत्त्वं टितविवर्चितान्वजाल-
व्याकीर्णस्फुरदपल्लवत्तूरुण्डखण्डः ।

कीलालव्यतिकरगुल्फदल्लपङ्कः

प्राचण्ड्यं वहति नखायुधस्य मार्गः ॥१७॥

(व) लवङ्गिके ! हा धिक् हा धिक् ! संशयः खलु जातः ।

(व) मालतीति । संशयः, मदयन्तिका शार्दूलाक्रमणात् मुक्तिं प्राप्स्यति न वेति सन्देहः ।

(श) सर्वा इति । परिक्रामन्ति मदयन्तिकाया अवस्थामवलोकयितुमित्यर्थः ।

(घ) माधव इति । सबीभत्सं सष्टणम् । अहहैत्यङ्गुते खेदे वा ।

संसक्तेति । संसक्तानि पथिपात्रस्थसम्बन्धी प्रथमं संलघानि, परञ्च वुटितानि
महाकर्षणेन क्षिप्तानि, विवर्चितानि तत्क्षणात् रुद्धे च्चैव सशब्दं परावर्चितानि पथिपात्रस्थ-
सम्बन्धी दृढलघांशानपहाय आनीतानीत्यर्थः यानि अन्वजालानि नाडीविशेषसमूहाः
(अन्व आत्तरी, आत् इति यस्य वङ्गभाषा) तेषां व्यापारः, स्फुरतां सद्योव्यापादित-
त्वात् स्यन्दमानानाम् अपवृत्तानां विपर्यस्तानां रुद्धानां कबन्धानां खण्डा यस्मिन् सः ।

(न) कामन्दकी । व२म ! सावधान इहेया वौरुत्र प्रकाश कर ।

(व) मालती । (लवङ्गिकार प्रति चूपि चूपि) हाय हाय लवङ्गिके !
मदयन्तिकार जीवने संशयइ इहेयाछे ।

(श) (सकले ताडाताडि पदक्षेप करिते लागिल) ।

(घ) माधव । (सम्भ्रुथे दृष्टिपात करिया घृणार सहित) अहह !

(१) कुत्रचित् 'हृदो हृदो' इति पाठो नास्ति ।

(२) अथ पाठोऽपि कुत्रचित् नास्ति । (३) एष पाठोऽपि क्वचित् न दृश्यते ।

অহো ! প্রমাদঃ । (স)

বয়ং বত বিদূরতঃ ক্রমগতা পশোঃ কন্যকা
সৰ্ব্বাঃ । হা মদঅন্তিএ ! । (হ)

(হ) হা মদয়ন্তিকে ! ।

তথা কৌলালানাং শীখিতানাং ব্যতিকরেণ সন্নিশ্চয়েন গুল্ফদগ্নঃ গুল্ফপরিমাণঃ পঙ্কঃ
কর্দ্বনৌ যত স তথোক্তঃ, নখা এবায়ুধানি যস্য তস্য শ্রাদ্ধস্য মার্গঃ তত্ক্ষণাতিক্রান্তপথঃ
প্রাচক্ষ্যন্ অতিভয়ঙ্করতাং বহুতি ধারয়তি ।

অত্র স্বभावोक्तिरलङ्कारः, तथा प्राचक्ष्यवचनं प्रति प्रथमोक्तपदद्वयार्थस्य हेतुत्वान्
पदार्थहेतुकं काव्यलिङ्गञ्च, अनयोरेकाग्रयानुपवेशरूपः सङ्करः ।

“कण्डः (पुं) कबन्धः ।” “कौलालं (स्त्री) ... रक्तम्” इति च शब्दकल्पद्रुमः ।

गुल्फदग्नेति “प्रमाणे मात्रद्वयषट्दग्ने” इति दग्नेट्प्रत्ययः । प्रहृषिषी हसम् ॥ १७॥

(স) অহৌ ইতি । প্রমাদৌঃনবধানতা রশ্মিবর্গেষু ইতি শ্রবঃ । যদস্যাং বিপদি কৌঃপি
রশ্মিপুরুষৌ নাস্তীতি ভাবঃ । অথবা প্রমাদৌ বিপদ্ ।

বিপদমেবাহ বয়মিতি । বত স্তেদে । বয়ং বিদূরতঃ বিশেষদূরে নিম্নাম ইতি শ্রবঃ, কন্যকা
মদয়ন্তিকা তু পশোঃ শ্রাদ্ধস্য ক্রমম্ একমেব পাদশ্লেপং গতা একেইব পাদশ্লেপেণ লভ্য
স্থানে বচন্ত ইত্যর্থঃ । অনপ্রবাস্যামিরস্থা রক্ষণম্যাসম্ভবান্ অপ্রতিকার্যাবিপদিতি ভাবঃ ।

এই বাঘ যে পথে আসিয়াছে, সেই পথটা অতি ভয়ঙ্করভাব ধারণ
করিয়াছে ; মানুষের দেহগুলি উন্টিয়া পড়িয়া ছাটাইতেছে, উহার
নাড়ীগুলি কিছুতে বাধিয়াছিল, তাহা জোরে আকর্ষণ করায় ছিঁড়িয়া
ফিরিয়া আসিয়া ঐ দেহগুলিতেই আবার ব্যাপ্ত রহিয়াছে, এবং রক্তের
শোতে গোরালি পরিমাণ কাদা হইয়াছে ॥ ১৭ ॥

(স) হায় ! বড়ই বিপদ্ ।

হায় ! আমরা অতিদূরে আছি, কণ্ঠাটা বাঘের নিকটে পড়িয়াছে ।

(হ) সকলে । হা মদয়ন্তিকে ! ।

कामन्दकोमाधवौ । सहर्षाकृतम् । (च)

कथं तदवपातिता-(१) दधिगतायुधः पूरुषात् (२) ।

कुतोऽपि मकरन्द एत्य सहसैव मध्ये स्थितः

इतराः । साहू, महाभाअ ! साहू । (क)

कामन्दकोमाधवौ । सभयम् । दृढञ्च पशुना हतो

(क) साधु. महाभाग ! साधु ।

(च) कामिति । विपन्नाया उपयुक्तरक्षकापगमादुभयोरेव हर्षः । अनेन रक्षार्थ-
मागमनेन मङ्गलञ्चेत् तदा मद्यन्तिकामकरन्दयोर्जातानुरागः सहस्रधा वृद्धिमुपयास्यतीति
कामन्दक्या आकृतमभिप्रायः. एतेन शूरान्त्वस्य मकरन्दस्य पूर्णपरीक्षा भवेदिति साधव-
स्याकृतम्. ताभ्यां सहिति सहर्षाकृतम् ।

कथमिति । हर्षे कथशब्दः । तेन शार्दूलिन अवपातितात् निहतात् पूरुषात्
कञ्चाञ्चित् नरात् अधिगतं लब्धम् आयुधम अस्मिन्नेन सः अधिगतायुधः मकरन्दः कुतोऽपि
अस्माभिरज्ञातदेशात् एत्य आगत्य सहसैव कियन्तमपि विवेचनविलम्बमङ्गलैव मध्ये
मद्यन्तिकाशार्दूलयोरनराक्षी स्थितः. मद्यन्तिकारक्षणाय शार्दूलं निहन्तुमिति भावः ।

(क) इतरा इति । साधु महापौरुषं कृतमिति शेषः । हर्षे साधुशब्दस्य हिरुक्तिः ।

दृढमिति । किञ्चेति चार्थः । पशुना शार्दूलिन दृढं तीव्रम् आहतः नखरैर्बन्धसि
ग्रहतः मकरन्द इत्यर्थः । अतएवीकृतं सभयमिति ।

(फ) कामन्दकौ ७ माधव । (हर्ष ७ भिन्न भिन्न अभिप्रायैर सहित)

व्याञ्चनिहित कोन पूरुषेर निकट इहेते एकथानि तरवारि नईया
मकरन्द, कोथा ७ इहेते आसिया हठां उडयेर मधो उपस्थित इहेयाछे ।

(क) अपर सकलैः साधु, महाशय ! साधु ।

कामन्दकौ ७ माधव । (तयैर सहित) हाय ! व्याञ्च तीव्र प्रहार
करिन ।

(१) तदभिपातितादिति पाठान्तरम् । (२) सन्मनादिति पाठमेदः ।

इतराः । अच्चाहितं अच्चाहितं (१) । (ख)

कामन्दकोमाधवी । सहर्षम् । व्यसुरसौ कृतञ्चामुना (२) ॥१८॥

(ख) अत्याहितम् अत्याहितम् ।

(ख) इतरा इति । अत्याहितं महाभयमुपस्थितम् । अमुना व्याघ्रकृतप्रहारेणैति भावः ।

व्यसुरिति । अमुना मकरन्देन असौ शार्दूलः विगता असवः प्राणा यस्येति व्यसुः, सः कृतञ्च । प्रहारानन्तरमेव असिप्रहारेण शार्दूली व्यापादितश्चेत्यर्थः । अतएवोक्तं सहर्ष-मिति । चकारोऽयं तात्कालिकत्वसूचनार्थः । धन्योऽयं महावीरो मकरन्द इति भावः ।

अत्र रौद्ररसस्य वासहर्षाख्यभावशोरङ्गत्वेन रसवदलङ्कारः । तथात्र पृथ्वीवृत्ते अष्टमाक्षरे यतेर्नियमात् 'कृतीऽपि मकरन्द एव' इत्यत्र तदभावात् कान्यादर्श-सरस्वतीकण्ठाभरणयोर्मते यतिभङ्गदोषः । तथा च कान्यादर्शे—

“श्रीकेषु नियतस्थानं पदच्छेदं यतिं विदुः ।

तदपेतं यतिभष्टं श्वणोर्हजेजनं यथा ॥”

सरस्वतीकण्ठाभरणे—“अस्थाने विरतिर्यस्य तसु भग्नयतीष्यते ।”

किन्तु पूज्योऽसिहाहित्यदर्पणकारमते तद्दीषानुल्लेखिनाङ्गीकारात् पुरुषोत्तमादिमते यतेर्देवास्त्रीकारात् भगवच्छङ्कर-कालिदास-मुरारि-जयदेवप्रभृतिभिर्बहुतर-यत्यभावव्यव-हाराच्च, नोक्तदोषः । किन्तु प्रथमे पादे शार्दूलरूपपशुविशेषे मदयन्तिकारूपे कन्याविशेषे च वक्तव्ये 'पशोरिति कन्यकेति च सामान्यहयमुक्तम्, द्वितीये असिरूपपशुविशेषे वाच्ये 'अधिगतायुध' इति सामान्यम्, तथा चतुर्थेऽपि शार्दूलरूपपशुविशेषे वक्तव्ये 'पशुने'ति सामान्यमुक्तमिति चलार एव विशेषे अविशेषाख्यदोषाः, किञ्च प्रथमे पादे भेदबोधकः किन्तु-शब्दस्तुशब्दो वा वक्तव्यः किन्तु नोक्त इति वाच्यानभिधानतादोषश्च । तेन श्रीकीऽयमेव' पठनीयः । यथा—

(थ) अपर सकले । अत्याहित इहेन ! अत्याहित इहेन ! ।

कामन्दकी ७ माधव । (आनन्देन सहित) मकरन्द ७ बाघटाके मारिशा फेनिल ॥१८॥

(१) कुत्रचित् पाठोऽयं नास्ति । (२) प्रमथितश्च दंष्ट्रायुध इति भिन्नः पाठः ।

इतराः । आनन्दम् । दिष्टिआ पडिहदं दुज्जादं (१) । (ग)
काम । साकृतम् । कथं व्यालनखरप्रहारनिःसृतरक्तप्रवाहः (२)

(ग) दिष्ट्या प्रतिहतं दुर्जातम् ।

अमुष्य मदयन्तिका क्रमगता, त्वहं दूरतः
कथं तदभिपातितादधिगतासिकः पूरुषात् ।
कुतोऽपि सहसाऽकरेऽव मकरन्द एव स्थितः
इदञ्च प्रहृतोऽमुना, व्यसुरसौ च सख्या कृतः ॥

इति पाठे तु यतिभङ्गदीपोऽप्यपाक्तः । तथा च अमुष्येति शार्दूलस्यैव निर्देशः । किन्तुशब्दार्थे तुशब्दः । वयमिति प्रकृतपाठे “वाङ्मदये”ति बहुवचनमासीत्, एतत्पाठे तु अहमिति तद् कल्पकमेवपदम् । अधिगतः असिर्धेनेति अधिगतासिकः बहुव्रीहौ कप्रत्ययः । सहसैवेति प्रकृतपाठे एवशब्दस्य न तादृश्यावश्यकता, सुतरां सहसैतिमात्रोक्तावपि न पुन-
निर्णयेऽनियमाख्यदीघप्रसङ्गः । अत्र, दृश्यमाने अन्तरे इत्यर्थः । प्रहृत इत्यत्र प्रशब्दस्य संयुक्तत्वेऽपि तत्पूर्वस्य “प्रहृ वे”ति विकल्पेन दीर्घत्वाङ्गीकारात् “भ्रष्टिति प्रविश गेह”मित्यादिवत् न क्न्दोभङ्गः । अमुनेति पुनः शार्दूलस्यैव निर्देशः । सख्येति स्वसखित्वे-
नैवोपस्थितेः स्ववयस्येन मकरन्देनेत्यर्थः । इति सर्वमवदातमिति सुधीर्भविर्वेचनीयम् ।

“कथं हृषं च गर्हायां प्रकारार्थे च सम्भ्रमे । प्रश्ने सम्भावनायाश्चे”ति मेदिनी ।

एकस्यैव पदस्य अन्तराऽन्तरा जनान्तरवाक्यान्तरवतौ भवभूतेरियमतीवचमत्कारिणी
रचनाचातुरीति काव्यरसिकाः परिमोदन्ते ।

पृथ्वी वृत्तम् ॥१८॥

(ग) इतरा इति । दुर्जातं व्यसनं विपदिति यावत्, प्रतिहतं मकरन्देन नाशितं
शार्दूलवधादिति भावः । “दुर्जातं व्यसने क्लीवमसम्यग्जातवस्तुनि” इति केशवः ।

(घ) कामेति । अयं मदयन्तिकामकरन्दयोः परस्परसंस्पर्श एव भाविमहानुराग-

(ग) अपत्र मरुले । (आनन्देन मश्चित्) भाग्यवशतः विपद् नष्टे

इहेशाच्छे ।

(१) इतराः । अद्याहृदं इति पाठान्तरम् । (२) रक्तनिवह इति क्वचित् पाठः ।

চিত্তিতলনিষক্ত-(১) খড়্গলতাষট্শনিশ্চলঃ; সম্ভ্রান্তমদয়ন্তিকা-
বলম্বিতস্তাম্যতোব বত্শো মে মকরন্দঃ (২) । (ঘ)

ইতরাঃ । হ্রদো হ্রদো ! গাঢ়প্ণহারদাএ কিলম্মদি মহা-
ভাশ্রো । (ঙ)

মাধবঃ । কথং প্রমুগ্ধ এব । কামন্দকৌ প্রতি (২) । ভগবতি !
পরিচায়স্ব মাম্ । (চ)

(ঙ) হা ধিক্ হা ধিক্ ! গাঢ়প্ণহারতয়া ক্লাম্যতি মহাভাগঃ ।

নিদাননিত্যমিপ্রায় আকৃতং মেন সহীতি সাকৃতম্ । সম্ভ্রমে কথং শব্দঃ । ব্যালস্ব
ছিঁসপশৌঃ শ্রাদ্ লস্ব, নখরপ্রহারেণ নিঃসৃতো রক্তপ্রবাহাঁ যস্য মঃ । চিত্তিতলে নিষক্তা লগ্না
য়া খড়্গলতা তস্যা ষবট্শনে আশ্রয়েণ নিশ্চলো নিশ্চল্যঃ । সম্ভ্রান্তয়া তরান্বিতয়া
মদয়ন্তিকয়া ষবলম্বিতো ধৃতঃ । তাম্যতি ম্লাম্যতি মুচ্ছতীতি যাষত্ ।

“অর্থব্যবসহে ব্যাললগ্না ছিঁসপশৌ স্মৃত” ইতি হলাযুধঃ ।

(ঙ) ইতরা ইতি । গাঢ়সৌত্রঃ প্রহারী যস্য তস্য ভাবঃ; তয়া । ক্লাম্যতি মুচ্ছতি ।

(চ) মাধব ইতি । কথং শব্দঃ সম্ভ্রাবনাযাম্ । প্রমুগ্ধৌ মুচ্ছিতঃ । মাং মিত্রবিপত্ত-
বিপন্নমিতি ভাবঃ । অত্র বিরোধী নাম প্রতিমুখসম্বেরঙ্কম্ । তথা চ সাহিত্যদর্পণে—

“বিরোধী ব্যসনপ্রাপ্তিঃ ।”

(ঘ) কামন্দকৌ । (বিশেষ অভিপ্রায়ের সহিত) হায় ! ব্যাঘ্রের
নখপ্রহারে রক্ত নির্গত হইতেছে, তাই ভূতলসংলগ্ন তরবারি আশ্রয়
করিয়া মকরন্দ নিষ্পন্দ রহিয়াছে, মদয়ন্তিকা তাড়াতাড়ি আসিয়া উহাকে
ধারণ করিয়াছে ; আমার বাছা মকরন্দ যেন মুচ্ছিত হইতেছে ।

(ঙ) অগ্ন সকলে । হায় ! হায় ! গুরুতর প্রহারে মহাত্মা ক্লাম্য
হইয়া পড়িয়াছেন ।

— (১) বিপক্ত ইত্যপি পাঠঃ । (২) তাম্যতি বত্শো মকরন্দ ইতি পাঠভেদঃ ।

(৩) ক্ত্রচিৎকথং পাঠো নাস্তি ।

काम । वत्स ! अतिकातरोऽसि । नन्वे हि पश्याव-
स्तावत् (१) । (छ)

इति निष्क्रान्ताः सर्वे (२) ।

इति मालतीमाधवे शार्दूलविद्रावणो नाम (३)

तृतीयोऽङ्कः ।

(छ) कामेति । आमन्त्रणे ननुशब्दः । अस्य हि तृतीयाङ्कान्ते बुद्धरक्षितादिभिः
पात्रैस्तु तृतीयाङ्कस्याविच्छेदेन सूचितत्वात्, चतुर्थाङ्कस्य च एतदङ्कस्याङ्कविशेषवद्वितीयोऽङ्क-
'प्रविश्य सम्भ्रान्ता बुद्धरक्षिता । परिभाषध, एसा णो पिषसही' इत्यादि 'नन्वे हि पश्याव-
स्ताव'दित्यन्तः अङ्कावतारो नामार्थोपपत्तेरप्यविशेषः । तथा च साहित्यदर्पणे—

“अङ्कान्ते सूचितः पात्रैस्तदङ्कस्याविभागतः ।

यत्राङ्कीवतरत्येषोऽङ्कावतार इति स्मृतः ॥”

इति महामहोपाध्याय श्रीहरिदाससिद्धान्तवागीशभट्टाचार्यविरचितायां मालतीमाधवटीकायां
भावमनोहरायां तृतीयाङ्कविवरणं समाप्तम् ॥०॥

(८) माधव । हाय ! मूर्च्छित्वाइ हइल । (कामन्तकीर अति)
भगवति ! आमाके रक्षा करुन ।

(९) कामन्तकी । वत्स ! तूमि वड्ढे कातर हइयाह । अतएव
आईस, देखि याइया ।

(ईश्वर पर सकलैर अज्ञान ।)

शार्दूलविद्रावणनामे तृतीय अङ्क समाप्त ।

(१) तदेहि तावत् पश्याव इति भिन्नः पाठः । (२) परिक्रम्य निष्क्रान्ताः सर्वे
इति पाठः क्वचित् । (३) क्वचिदेष पाठो नास्ति ।

चतुर्थोऽङ्कः ।

—०:३:०—

ततः प्रविशती मद्यन्तिकामालतीभ्यामवलम्ब्यमानौ मुग्धौ मकरन्दमाधवौ,

सम्प्राप्त्वा कामन्दकौ बुद्धरक्षिता लवङ्गिका च (१) । (क)

मद । पसोद भञ्जवदि ! परिच्छाहि (२) मदन्तिआ-
णिमित्तं संसद्दजीविदं विवस्साणुकम्पिणं (३) महाभाञ्जं । (ख)

(ख) प्रसोद भगवति ! परिव्रायस्व मद्यन्तिकानिमिषं संशयितग्रीवितं विपद्गानु-
कम्पिनं महाभागम् ।

(क) तत इति । मद्यन्तिकया अवलम्ब्यमानौ मकरन्दः, मालत्या च माधव
इति यथासंख्ये नान्वयः । न चान्यथैरेतेन प्रागल्भ्यमाशङ्कनीयं कस्यचिदपि विपदागमे तत्-
प्रतिकारक्षेष्टाया दयाप्रणीदितीपकाररूपत्वात् सहृदयमावस्थैव तत्सम्भवात् ।

(ख) मदति । महाभागं मकरन्दम् । सर्वेषामिव जीवनदानहननयोः कामन्दक्याः
सामर्थ्यमक्षीति मन्वमानाया इयमनुनयोक्तिरिति ज्ञेयम् ।

(क) तदनन्तरं मदयञ्जिकाधृतं मूर्च्छितं मकरन्दं, मालतीधृतं मूर्च्छितं
माधवं एवं वास्तुभावे कामन्दकौ, बुद्धरक्षितां च लवङ्गिकारं प्रवेश ।

(ख) मदयञ्जिका । भगवति ! आपनि प्रसन्न इडेन, मदयञ्जिकारं
जग्नं शंशारं जीवनं संशयं हरेयाच्छे एवं विनि विपद्गैरं प्रति दयां करिग्या
थाकेन, सेइ महाआाके रक्षा करुण ।

(१) ततः प्रविशती मद्यन्तिकालवङ्गिकाभ्यामवलम्बितौ प्रमुग्धौ माधवमकरन्दौ,
सम्प्राप्त्वा कामन्दकौ मालती बुद्धरक्षिता च । इति पाठान्तरम् ।

(२) परिच्छाहि परिच्छाहि इति द्विवक्तिः क्वचित् ।

(३) आवस्सजणाणुकम्पिणं इति पाठभेदः ।

ইतरা: । हृषी हृषो ! किं दाणिं अह्निं हिं एत्य पेक्वि-
दव्वं । (ग)

কাম । উমী কমস্বলুদকেন সিদ্ধা । ননু ভবত্য: ! পটাস্বলে-
বীজযধ্বম্ (১) ।

মালত্যাদয়স্তথা কুব্ধানি ।

मक । समान्प्रसावलोक्य च । वयस्य ! अतिकारोऽसि, किमेतत्,
ननु स्वस्थ एवास्मि । (घ)

মদ । সছর্মম্ । অন্নহে ! পড়িবুদ্ধং দাণি মঅরন্দপুষ্টিমা-
চন্দ্রেণ (২) । (ঙ)

(গ) হা ধিক্ হা ধিক্ ! কিমিদানীমস্মাভিরত্র প্রেচ্ছিতব্যম্ ।

(ঙ) অহী ! প্রতিবুদ্ধমিদানী মকরন্দপুষ্টিমাচন্দ্রেণ ।

(গ) इतरा इति । माधवमकरन्दयोर्जीवनापायमाशङ्क्य श्रीककाय्यादियमुक्तिः ।
अत्र कामन्दक्याः कृतेऽप्यनुनये माधवमकरन्दयोर्मूर्च्छापनीदनीपायानवलम्बनदर्शनेन
तदनुनयस्यापरिग्रहसम्भावनात् विधृतं नाम प्रतिमुखसम्भरङ्गम् । “कृतस्यानुनयस्यादौ
विधृतं लपरिग्रहः ।” इति साहित्यदर्पणलक्षणात् ।

(ঘ) মক্কেতি । স্বস্মিন্ স্বभावे तिष्ठतीति स्वस्थः प्रकृतस्थः ।

(গ) অগ্র সকলে । হায় ! হায় ! এখন আমাদের এখানে কি
দেখিতে হইবে ।

কামন্দকী । (মাধব ও মকরন্দকে কমণ্ডলুর জলে সিক্ত করিয়া)
ওহে ! তোমরা কাপড়ের আঁচল দিয়া বাতাস কর ।

(মালতীপ্রভৃতি তাহাই করিতে লাগিলেন ।)

(ঘ) মকরন্দ । (চৈতন্যলাভ করিয়া ও দর্শন করিয়া) বয়স !
তুমি বড়ই কাতর হইয়াছ, এ কি, আমি স্মৃষ্টি আছি ।

(১) পটাস্বলিণ বন্থী বীজযনু ইত্যপি পাঠ: । (২) পুচ্ছচন্দ্রেণ ইতি ভিন্ন: পাঠ: ।

मालती । माधवस्य ललाटे इत्थं दत्त्वा । महाभाग ! दिष्टिञ्चा
वद्धसि, यं भणामि पङ्क्तिवस्त्रचेदणो महाभागो त्ति (१) । (च)

माधवः । आश्रय ! वयस्य ! साहसिक ! एष्ट्येहि ।
इत्यालिङ्गति । *

काम । उभौ शिरस्त्राग्राय । दिष्ट्या जीवितवत्साऽस्मि (२) । (छ)

(च) महाभाग ! दिष्ट्या वद्धसि, ननु भणामि प्रतिपन्नचेतनो महाभाग इति ।

(ङ) मदेति । प्रतिदुष्टं चैतन्यं लब्धम् । मकरन्दपूर्णिमाचन्द्रे शैत्येन नयना-
द्वादकरत्वसूचनात् महाननुरागो व्यज्यते ।

(च) मालतीति । मूर्च्छायाः शीतक्रियापनेयत्वात् तदर्थमेव माधवललाटे
हस्तार्पणम् । अवधारणे ननुशब्दः । प्रतिपन्नचेतनः लब्धसंज्ञः, महाभागी मकरन्दः ।
यस्य मूर्च्छादर्शनात् वात्सल्येन त्वं मूर्च्छितोऽसि, स मकरन्दो लब्धसंज्ञो जातः, सुतरा-
मिदानीमाश्रयिणीति भावः । पूर्वोक्तहेतीरेवात्रापि प्रागल्भ्यं नाशङ्कनीयम् ।

* माधव इति । आश्रय लब्धसंज्ञो भूत्वा ।

(छ) कामेति । शिरस्त्राग्रायमतीवस्त्रे हृद्योतकम् । जीवितौ वत्सौ वत्सकस्यौ

(ङ) मदयश्चिका । (आनन्देन सहित) वेश ! मकरन्दरूप पूर्णिमार
रुद्र एतन् चैतन्नालाभ करियाछेन ।

(च) मालती । (माधववर कपाले हात दिया) महाश्वन् ! भाग्य-
वशतः आपनार उन्नति हईयाछे । आमि सत्य बलितेछि, महाश्वान् मकरन्द
चैतन्ना लाभ करियाछेन ।

* माधव । (चैतन्ना लाभ करिया) सथे ! साहसिक ! एस एस ।
(एहि बलिया आलिङ्गन करिलेन) ।

(१) वद्धि लवङ्गिण ! दिष्टिञ्चा वद्धसि, यं भणामि पङ्क्तिवस्त्रे अत्र दे पिचवस्त्रो
पङ्क्तिवस्त्रेणो महाभागी मकरन्दी ति, कुवचिदीष्ट्यः पाठी इत्यति ।

(२) जीवितवत्साऽस्मि इति पाठान्तरम् ।

इतराः । पित्रं पित्रं (१) णो संवुत्तं । (ज)

मर्थाः हर्षं नाटयन्ति ।

बुद्ध । जनात्मिकम् । हला (२) मदन्नन्ति ए ! एसो ज्जेव सो । (झ)

मद । तदा ज्जेव जाणिदं मए, (३) जह एसो माहवो,
अन्नं वि सो जणो त्ति । (ञ)

(ज) प्रियं प्रियं नः संवृत्तम् ।

(झ) हला मदयन्तिके ! एषः एव सः ।

(ञ) तदैव ज्ञातं मया. यथा एष माधवः. अयमपि स जन इति ।

पुत्रतुल्यौ माधवमकरन्दौ यस्याः सा । अथ युवयोर्जीवनं सौभाग्यादेव मया लभ्यमिति भावः ।

“वत्सलार्णकपुत्रादि वर्षे वत्सन्तु वक्षसि ।” इति विश्वः ।

(ज) इतरा इति । प्रियं प्रियमित्यतिशये द्विरक्तिः । उभयोर्जीवनमिति शेषः ।

(झ) बुद्धेति । एष एव दृश्यमानो मकरन्द एव सः । यत्नवान्तिके रूपौदार्य-
श्रीत्यादिगुणवत्तया बहुशो मया कथित इति शेषवाक्यं बोद्धव्यम् ।

(ञ) मदेति । यदैव शार्दूलप्रहारेण मूर्च्छितमेनमवलोक्य ‘हा वयस्य !’ इत्यादि
विलपन माधवोऽस्यात्मिकमुपगतः तदैवेत्यर्थः । असक्तदर्शनान्माधवस्तु परिचित एव,

(छ) कामन्दकौ । (माधव ओ मकरन्देर मञ्जुक आञ्जाण करिशा)
भाग्ये आमार वाचारा वाँचिग्राछे ।

(झ) अग्र सकले । आमाम्देर अतीष्टमिद्ध इईग्राछे ।

(मकले आनन्द अङ्गिनय करिते लागिल ।)

(ख) बुद्धरक्तिता । (मदग्रस्तिकार निकट चूपि चूपि) ओलो
मदग्रस्तिका ! इनिई सेई ।

(१) क्वचित् द्विरक्तिर्नास्ति । (२) सद्दि ! इति क्वचित् पाठः ।

(३) सद्दि ! जाणोदं एव्व मए इति पाठभेदः ।

बुद्ध । अवि सच्चवादिणी अहं ? । (४)

मद । ए क्वु अञ्चारिसेसु (१) तुञ्चारिसीओ पक्ववादिणीओ
होन्ति । माधवमवलीक्य । सहि ! मालदीए वि रमणिज्जो इमस्मिं
महाणुहावे अणुराअप्पवादो । इति (२) मकरन्दमेव सस्यृहमव-
लीकयति । (३)

(४) अपि सत्यवादिनी अहम् ? ।

(३) न खलु अस्मादृशेषु युष्मादृश्यः पक्षपातिन्यो भवन्ति । सखि ! मालत्या
अपि रमणीयः अस्मिन् महानुभावे अनुरागप्रवादः ।

श्रुतय एष एव तस्यै कामार्तो वयस्य इति, सुतरां माधवस्यान्वोद्देशे वयस्येत्यादिविलापा-
सम्भवात् सत्परित्याग्य शार्दूलप्रहारविकलौऽयमपि स जन इति ज्ञातमिति भावः ।
मकरन्द इति नामायहणात् मनसा मकरन्दः पतित्वेनावधृत इति व्यज्यते ।

(४) बुद्धेति । अपि प्रश्ने । मदुक्तं कृपौदार्याशौच्यादिगुणवत्त्वमस्य प्रत्यचीकृतं
न वैत्यर्थः ।

(३) मदेति । अस्मादृशेषु सरलस्निग्धसखीजनेषु, युष्मादृश्यः कामन्दकौसह-
चारिण्यः, पक्षपातिन्यः कस्यापि जनस्य असत्यपि गुणे पक्षपातेन तत्सत्ताप्रतिपादिन्यः न
भवन्ति । अनृतवादित्वेन कामन्दकौप्रियत्वानुपपत्तेः सुतरां त्वदुक्तसर्वगुणवानयमिति भावः ।

अस्मिन् महानुभावे माधवे । रमणीयो मनीहरः, परस्परसुयोग्यत्वेन सर्वेषामेव मनीस-
तत्वादिति भावः । अनुरागप्रवादस्यापि रमणीयत्वे अनुरागस्थातिरमणीयत्वमर्थादायातम् ।
एतेन नन्दनस्य मालतीप्राप्तिरसम्भवैवेति व्यज्यते ।

(५) मदयञ्जिका । आमि त्थनई जानियाहिं धे, ईनि माधव, आर
ईनि सेई बान्ति ।

(६) बुद्धरक्षिता । केमन आमि सत्तावादिनी त ? ।

(७) मदयञ्जिका । तोमादेर मत बान्तिरा आमादेर मत बान्तिर
रिषये अण्णेर पक्कपाती हय ना । (माधवके देणिया) सधि ! एई

(१) अञ्चारिसेसु इति भिन्नः पाठः । (२) पुनर्मकरन्दमेवेति पाठोऽपि दृश्यते ।

কাম । স্বগতম্ । রমণীয়োর্জিতং হি মদয়ন্তিকামকরন্দ্যো-
র্দৈবাদ্য দর্শনম্ । প্রকাশম্ । বত্স ! মকরন্দ ! কথং পুন-
রাযুমানস্মিন্নবসরে মদয়ন্তিকাজীবিতপরিব্রাণহেতৌর্ভগবতা
দৈবেন সন্নিধাপিতঃ । (ঙ)

মক । অদ্যাহমন্তর্নগর এব (১) কাঞ্চিদ্বার্ত্তামুপশ্চুত্থ
মাধবস্য চিত্তৌহেগমধিকমাশঙ্কমানস্বরিতমবলোকিতা-
নিবেদিতকুসুমাকরোদ্যানত্বত্চান্তঃ পরাপতন্নেব শ্রাদুর্লাবস্কন্দ-
গোচরগতামেতা-(২) মভিজাতকন্যকামভ্যুপপন্নবানস্মি । (ট)

(ঙ) কামেতি । দর্শনং সাচ্ছাত্কারঃ । রমণীয়ং মনোহরম্ । চহি শ্লকিশিষ্যভাবেন
নির্দীপিত্বাত্ দয়ীপনতল্লেন কৈনাশ্বনাশঙ্কনীয়ত্বাচ্ছেতি ভাবঃ । 'জর্জিতং' শ্রাদুর্লব্যপাদনেন
বলপ্রকাশসঙ্ঘিতম্ । অনয়ীঃ কর্মধারয়ঃ । আযুমান্ দৌর্ঘ্যবিশিষ্টস্বম্ । মদয়ন্তিকায়
জীবিতপরিব্রাণহেতৌঃ জীবনরসার্থম্ । সন্নিধাপিতঃ আসন্নীকৃতঃ । "আযুমানিতি বৃদ্ধে ন
বাত্মৌ বালঃ শ্বভাশয়ঃ ।" ইতি भरतीकौ रायुमानित्युक्तम् ।

(ট) মক্কেতি । অন্তর্নগর এব নগরমধ্য এব মাধবস্য চিত্তৌহেগং লোকপরম্পরযা
তদ্বার্ত্তামুপশ্চুত্থেতি ভাবঃ । অবলোকিতয়া নিবেদিতঃ কুসুমাকরোদ্যানস্য ব্রহ্মান্দী-
মহাস্থার উপর মালতীর অল্পরাগের প্রবাদও মনোহর বটে ! (এই

বলিয়া মকরন্দকে ইচ্ছার সহিত দেখিতে লাগিল) ।

(ড) কামন্দকী । (স্বগত) আজ দৈববশতঃ মদয়ন্তিকা ও
মকরন্দের এই পরস্পর সন্দর্শনটা ভালই হইয়াছে, ইহার ভিতরে তেজস্বিতাও
আছে । (প্রকাশে) বৎস ! মকরন্দ ! মদয়ন্তিকার জীবনরক্ষার জন্ত
ভগবান্ বিধাতা এই সময়ে তোমাকে কি প্রকারে উপস্থিত করাইলেন ? ।

(১) অন্তর্নগরমিব ইতি পাঠান্তরম্ ।

(২) শ্রাদুর্লাবস্কন্দগোচরামিমামিতি পাঠম্ভেদঃ ।

मालतीमाधवौ विमृशतः । (ब)

काम । स्वगतम् । वृत्तान्तेन (१) खलु मालतीप्रदानेन भवितव्यम् । प्रकाशम् । वत्स ! माधव ! दिष्ट्या सुहृद्बुद्ध्या (२) वर्द्धितोऽसि मालत्या, तदयमवसरः प्रीतिदानस्य (३) । (त)

माधवसन्निधानादिवाचां यच्च सः । त्वरितं परापतन्नेव सत्वरमत्रागच्छन्नेव । शार्दूलस्य अवस्कन्दगीचरगताम् आक्रमणविषयताप्राप्त्याम् आक्रमणयोग्यामिति यावत् । अभिजातकन्यकां कुलीनकुमारीम् । अस्याः सौन्दर्यादिदर्शनेन कौलीन्यम्, सीमन्तसिन्दूरादिदर्शनाभावेन च कौमार्यमनुमितमिति भावः । अभ्युपपन्नवान् प्राप्तवान् ।

“अभिजातः कुलीने स्यात् न्याय्यपच्छित्तयौस्त्रिषु ।” इति मेदिनी ।

(ब) मालतीति । विमृशतः ‘का नाम सा वार्त्ते’ति विचिन्तयतः ऊर्ध्वनयनधू-
सङ्कीर्णनादिना तच्चिन्तामभिनयत इत्यर्थः ।

(त) कामेति । मालतीप्रदानेन नन्दनाय मालतीदानविषयकेण । सा खलु वार्त्ता नन्दनाय मालतीदानविषयिका भवेदित्यनुमीयत इत्यर्थः । अस्माभिरपि यथाकथञ्चित्तथैव स्तुतत्वात् तथैव च माधवस्त्रीहोगसम्भवादिति भावः । सुहृद्बुद्ध्या बन्धुत्वानेन, वर्द्धितोऽसि, खलाटे हस्तस्यर्थादिना सचैतन्वीकृतोऽसि ।

(८) मकरन्द । आज् आमि এই নগরের ভিতরেই কোন বৃত্তাস্ত
শুনিয়া ‘ইহাতে মাধবের মনে অত্যন্ত উদ্বেগ হইবে’ এইরূপ আশঙ্কা
করিতেছিলাম, এমন সময়ে অবলোকিতা আমাকে কুসুমাকরোছানের
বৃত্তাস্ত জানাইয়াছিল, তাই আমি আসিতেছিলাম ; এমন সময়েই এই
সঙ্কশঙ্কাত কণ্ঠটিকে ব্যাধের আক্রমণের বিষয় হইতে দেখিয়া উপস্থিত
হইয়াছি ।

(१) (मालतीं च माधवं चिन्तयित्वा करिते लागिलेन ।)

(२) वृत्तेन इत्यपि पाठः । (२) कुत्रचिदेष पाठो नास्ति ।

(३) प्रीतिदायस्य इति भिन्नः पाठः ।

माधवः । भगवति ! इयं हि—(१)

यद्व्यालत्रणितसुहृत्प्रमोहमुग्धं

कारुण्याद् (२) विहितवती गतव्यथं माम् ।

तत् कामं प्रभवति पूर्णपात्रवृत्त्या

स्वीकर्त्तुं मम हृदयञ्च जीवितञ्च ॥१॥

यदिति । इयं हि एषैव मालती, यत् यस्माद्धेतोः, व्यालिनं हिंस्रजन्तुना शार्दूलेन त्रणितस्य नखरप्रहारेण वक्षसि विक्षतस्य सुहृदः सख्युर्भकरन्दस्य प्रमोहेण मूर्च्छाया मूर्च्छा-दर्शनजनितनिरतिशयदुःखिनेत्यर्थः मुग्धं मूर्च्छितं मां कारुण्यात् सदयत्वात् गतव्यथं मोहजनकौभूत-सुहृच्छीकरहितं विहितवती कृतवती । “पडिवञ्चचेदणो महाभाषो” इत्युक्ति हस्तस्पर्शादिनेत्यर्थः । तत् तस्मात् कामं यथेष्टं पूर्णपात्रवृत्त्या उत्सवकाले प्रिय-निवेदकजनेन बलादाक्रुथ गृह्यमाणमाभरणवसनादिकं पूर्णपात्रं तस्य वृत्त्या प्रकरणेण पूर्ण-पात्रमिवेत्यर्थः मम हृदयञ्च जीवितञ्च स्वीकर्त्तुं प्रतिशङ्कितुं प्रभवति शक्नोति । यतः खल्वियं मालती शूयूषापारिश्यमेण मूर्च्छितं मां सचेतनमकरोत्, अतः पूर्णपात्रमिव मया दीय-मानं मम हृदयं जीवितञ्च यथेष्टविनिर्गोचरं कर्त्तुमर्हतीति सरलार्थः ।

अत्र आर्थो उपमालङ्कारः । हिंस्रविशेषे शार्दूले वक्तव्ये सामान्यहिंस्रवाचकव्याल-पदाभिधानात् विशेषेऽविशेषाख्यदोषः ‘यद्व्यालत्रणितसुहृत्प्रमोहमुग्धं’मिति पाठे तु तत्समाधानम् ।

इदञ्च उत्कृष्टतरीत्तररूपत्वात् प्रगमनं नाम प्रतिमुखसम्बरङ्गम् । तथा च दर्पण—

“प्रगमनं वाक्यं स्यादुत्तरीत्तरम् ।”

(७) कामन्कौ । (अगत) उहा नन्दनके मालतीदानेर वृत्ताञ्चइ इहेवे । (प्रकाशे) वत्स ! माधव ! भाग्यावशतः मालती, बकुञ्जाने तोमार एहे उपकार करिग्राहेन ; अतएव तोमारो प्रीतिदानेर एहे अवसर ।

(१) इयं मालती इति पाठोऽपि दृश्यते । (२) सौजन्वादिति पाठोऽपि दृश्यते ।

लव । पडिच्छिदो क्व णो पिअसहीए अअं पसादो । (थ)
मद । स्वगतम् । जाणादि महाभागधियो जणो अवसरे
गुरुअरमणिज्जं मन्तिदुं (१) । (द)

(थ) प्रतीष्टः खलु नः प्रियसख्या अयं प्रसादः ।

(द) जानाति महाभागधियो जनः अवसरं गुरुकरमणीयं मन्त्रयितुम् ।

“दृषादुत्सवकाले यदलङ्कारांशुकादिकम् ।

आल्लव्य गृह्यते पूर्णपात्रं पूर्णालकञ्च तत् ॥” इति जटाधरः ।

त्रणः सञ्जातोऽस्येति त्रणितः तारकादित्वादितच् । प्रहर्षिणी इत्तम् ॥१॥

(थ) लवेति । प्रियसख्या मालव्या । अयं प्रसादः तवानुग्रहदानम् । प्रतीष्टः
प्रतिगृहीतः । मालव्या एतदुक्तौ धृष्टता स्यादिति लवञ्चिकयैदमुक्तमिति बोध्यम् ।

(द) मदेति । महाभागधियो जनः महाभागी माधवः । अवसरं उपयुक्तसमये
गुरुकरमणीयम् अतीवमनीजं मन्त्रयितुं वक्तुम् । उपयुक्तसमये उपयुक्तमिदमुत्तरं
कृतमित्यर्थः ।

माधव । भगवति ! आमार सथा बाघ्वेए प्रहारे मूच्छित हईयाछिलेन,
ताहाते आमिओ मूच्छित हईयाछिनाम ; এই অবস্থায় যেহেতু ইনিই দয়া
করিয়া আমাকে বেদনাবিহীন করিয়াছেন, অতএব ইনি পূর্ণপাত্রের গ্ৰাহ
(টীকা দ্রষ্টব্য) আমার হৃদয় ও জীবন উভয়ই ইচ্ছানুসারে গ্রহণ
করিতে পারেন ॥১॥

(থ) লবজিকা । আনাদের প্রিয়সখী, এই অল্পগ্রহপূর্বক দান
অবশ্যই গ্রহণ করিলেন ।

(দ) মদয়স্তিকা । (স্বগত) এই ভাগ্যবান্ ব্যক্তি উপযুক্ত সময়ে
হৃদয় বলিতে জানেন ।

(১) जाणादि महाशुभावी अअं जणां रमणिज्जं मन्तिदुं इति पाठान्तरम् ।

মালতী। স্বগতম্ । কিং নাম মকরন্দেণ উব্বো অকারণং সুদং
ভবিষ্যদি । (ধ)

মাধবঃ । বয়স্য ! কা পুনর্মমাধিকোদ্রে গহেতুর্বার্তা ? । (ন)

প্রবিশ্য পুরুষঃ । বত্সে ! মদয়ন্তিকে ! ভ্রাতা তে জ্যায়া-
নমাত্যনন্দনঃ সমাদিশতি—“অদ্য পরমেশ্বরেণাস্মদ্বনমাগত্য
ভূরিবসুরূপরি পরং বিশ্বাসমস্মাসু চ প্রসাদমাভিষ্কুর্বতা
স্বয়মেব মালতী প্রতিপাদিতা । তদেহি, সম্ভাবয়ামঃ প্রসাদ”-
মিতি (১) । (প)

(ধ) কিং নাম মকরন্দেণ উব্বো অকারণং সুদং ভবিষ্যতি ।

(ন) মাধব ইতি । যামুপস্থত্য ত্বং ত্বরিতমমাগত ইতি শিষ্যাক্যং বীজব্ধম্ ।

(প) প্রবিশ্যতি । পুরুষঃ কশ্বিদিতি শিষ্যঃ । জ্যায়ান্ অয়জঃ । পরমেশ্বরেণ
স্বয়ং মহারাজিন । এতেনানতিক্রমণীয়বচনত্বং তস্য স্মৃতিম্ । পরম্ অন্যান্যম্, বিশ্বাসং
'ভূরিবসুর্ন মে বচনমুল্লঙ্ঘয়ি'দिति বিস্ময়ম্ । কথমন্বথা অন্যস্য কন্যামন্যঃ প্রতি-
পাদয়িতুমর্হতীতি ভাবঃ । প্রসাদমনুগ্রহম্ । প্রতিপাদিতা মদ্বাং দত্তা । প্রসাদং রাজ-
সমনুগ্রহম্, সম্ভাবয়ামঃ সন্তুষ্টবিন বহুমন্যামহি ।

(ধ) মালতী । (স্বগত) কি উদ্বেগের কারণ মকরন্দের শ্রুত
হইবার সম্ভাবনা করা যায় ? ।

(ন) মাধব । সখে ! আমার অত্যন্ত উদ্বেগজনক বৃত্তান্তটা কি ? ।

(প) (প্রবেশ করিয়া) একটী লোক । বৎসে ! মদয়ন্তিকে ! তোমার
জ্যেষ্ঠভ্রাতা মদ্বিনন্দন, আদেশ করিতেছেন—“আজ মহারাজ আমাদের
বাড়ী আসিয়া, ভূরিবসুর উপরে অত্যন্ত বিশ্বাস এবং আমার উপরে
অত্যন্ত অনুগ্রহ প্রকাশ করিয়া, নিজেই মালতীকে দান করিয়াছেন ।
অতএব আইস, মহারাজের অনুগ্রহের সংবর্ধনা করি ।

(১) সম্ভাবয়ামঃ, প্রমীদমিতি অ পাঠমেদঃ ।

मक । वयस्य ! इयं सा वार्त्ता । (फ)

मालतीमाधवौ वैवर्ध्ना नाटयतः । (ब)

मद । मालतीं सहर्षं मालिङ्ग (१) । सहि ! मालदि ! तुमं क्व
एकणअरणिवासेण सहपंसुकीलणादो पडुदि (२) मे पिअसहो
आसि (३) वहिणिआ अ, संपदं उण णो घरस्स मण्डणं
जादासि । (भ)

(भ) सखि ! मालति ! त्वं खलु एकनगरनिवासेन सहपांशुक्रीडनात् प्रधति
मे प्रियसखी आसीर्भगिनिका च, साम्प्रतं पुनर्नो गृहस्य मण्डनं जातासि ।

(फ) मकैति । यामुपस्तुत्य त्वरितमहमवागतः, सा इत्यर्थः । सुतरां मम पुनः
कथनं निष्प्रयोजनमिति भावः ।

(ब) मालतीति । वैवर्ध्ना उक्तवार्त्ताश्रवणेन दारुणसन्नापात् मुखमालिन्वा-
दिकम् ।

(भ) मदेति । सहपांशुक्रीडनात् प्रधति, शैशवे मिलित्वा धूलिखिलात् आरभ्य ।
नोऽप्याकम् । मण्डनं भूषणम् । राज्ञोऽनुग्रहेण मदयजनन्दनस्य भार्यात्वादिति भावः ।

(फ) मकरन्द । मणे ! এই সেই বৃত্তান্ত ।

(ब) (मानतीं ओ माधव मुखमालिङ्गप्रभृति अभिनय करिते
लागिलेन) ।

(भ) मदयस्तिका । (आनन्देन सहित मानतीके आलिङ्गन करिग्या)
सखि ! मालति ! तूमि एक नगरे वास कराय एकत्र धूलिखेला हईते
आरञ्ज करिग्या, आमार प्रियसखी ओ भगिनी हिले ; एखन आवार आमादेर
घरेर अलङ्कार हईले ।

(१) सहर्षं मालतीमालिङ्ग इति क्वचित् पाठः ।

(२) पंसुकीलणादी पडुदि इति पाठोऽपि दृश्यते ।

(३) क्वचित् आसि इति पाठो नास्ति ।

কাম । বৎসে ! মদয়ন্তিকে ! দিষ্ট্যা (১) বর্ধসে ভ্রাতু-
মালতীলাভেন । (ম)

মদ । ভগ্নবদি ! তুচ্ছাণং আসিসাং পহাভিণ (২) । সহি !
লবঙ্গিণ ! ফলিতা (৩) ণো মণোরহা তুচ্ছাণং লাহিণ । (য)

(য) ভগবতি ! যুগ্মাকমাশিষাং প্রভাভিণ । সহি ! লবঙ্গিকে ! ফলিতা নী
মনীরথা যুগ্মাকং লামেন ।

(ম) কামেতি । ভ্রাতুরয়জস্য নন্দনস্য । সীল্লুগুঠনৈয়মুক্তিঃ ।

(য) মদেতি । প্রভাভিণ মাহাত্ম্যেন । মালত্যা লামৌ জাত ইতি ভাবঃ ।

অথ প্রিয়ীক্তির্নাম নাব্যলক্ষণম্ । তথা চ সাহিত্যদর্পণ—

“স্যাৎ প্রমাণযিতুং পূজ্যং প্রিয়ীক্তির্হর্ষভাষণম্ ।”

তথা, নীঃস্বাকম্, পছান্তরে তু নী ইত্যে ব নিষেধার্থে, তেন কামন্দক্যাदीনাं चातुर्यात्
যুগ্মাকং লামেন মনীরথা নী ফলিতা: অস্মাকমভিলাষা ন সফলা জাতা: মদয়জস্য নন্দনস্য
লামাভাবেন মাধবস্য চ লামেন বিফলাভূতা ইতি ভগ্নিত্বত্‌প্রধানার্থান্‌তরসূচনাदिदमेकं
পতাकास्थानम् । यथा द्रपणे—

“द्वार्थां वचनविन्यासः सुश्लिष्टः काव्ययोजितः ।

प्रधानार्थान्तरापेक्षी पताकास्थानकं परम् ॥”

মালতীলাভেন তত্‌পরিজনানামপি লাভাভয়শ্চাভাবাত্‌ যুগ্মাকমিতি বহুবচনম্ ।

(ম) কামন্দকৌ । বৎসে ! মদয়ন্তিকে ! ভাগ্যবশতঃ ভ্রাতার
মালতীলাভে তোমার ভাল হইয়াছে ।

(য) মদয়ন্তিকা । ভগবতি ! আপনাদের আশীর্বাদে প্রভাবে ।
সহি ! লবঙ্গিকে ! তোমাদের লাভ করায় আমাদের সমস্ত অভিলাস
সকল হইয়াছে ।

(১) কুবচিন্‌ দিষ্ট্যা ইত্যপি নাস্তি ।

(২) পসাঈণ ইতি পাঠান্তরম্ । (৩) মরিচা ইতি পাঠমৈদঃ ।

लव । सहि ! किं अह्नाणं वि अत्थि मन्तिदब्बं ? (१) । (र)
मद । सहि ! बुद्धरक्खिदे ! दाणिं विवाहमह्णसवं (२)
सम्भावह्ण । (ल)

बुद्ध । सहि ! एहि गच्छह्ण (३) । इत्थिउत्तिष्ठतः । (व)

लव । जनान्तिकम् । भग्गवदि ! जह एदे (४) छिअग्गभरिदु-

(१) सखि ! किमस्माकमप्यस्ति मन्त्रयितव्यम् ? ।

(ल) सखि ! बुद्धरक्षिते ! इदानीं विवाहमहोत्सवं सम्भावयामः ।

(व) सखि ! एहि गच्छावः ।

(१) लवेति । अस्माकमपि मन्त्रयितव्यम् अस्मिन् विषये किञ्चित् वक्तव्यमस्ति किम्, अपि तु किमपि नेत्यर्थः । युष्माभिरभ्यस्तात् वयमपि चिरात् पूर्णमनोरथा जाता इति भावः । इयमपि सोल्लुगुहोक्तिः । तथा च युष्माकं मालतीलाभोऽसम्भव एवेति व्यज्यते ।

(ल) मदेति । विवाहमहोत्सवं मालतीनन्दनयोरिति शेषः । सम्भावयामः, तव योगदानेन सम्पादयामः ।

अव उदयो नाम नाट्यालङ्कारः । यथा द्रुपदे—“कार्यस्यारम्भ उदयमः ।”

(व) बुद्धेति । उत्तिष्ठतः मदयन्तिका-बुद्धरक्षिते इति शेषः ।

(२) लवङ्गिका । सखि ! ए विषये आमादेरओ आवार किछू वक्तव्या आछे कि ? ।

(ल) मदयन्तिका । सखि ! बुद्धरक्षिते ! एतन् आमरा विवाह-महोत्सवं सम्पादन करिव ।

(व) बुद्धरक्षिता । सखि ! एस, याई । (एई बलिया उभये उठिन) ।

(१) अह्नाणं वि एदं मन्तिदब्बं इति भिन्नः पाठः ।

(२) सहि बुद्धरक्खिदे ! एहि दाव । महोत्सवं सम्भावह्ण इति पाठः कुत्रचित् ।

(३) अथ पाठः कुत्रचिन्नास्ति । (४) एदे इत्यपि कुत्रचिन् दृश्यते ।

বিন্ত-(১) বিহ্বাশ্রাণন্দ-সুন্দরান্দোলিৎ-ধীরত্ৰণ-মণীহরাং,
পডুত্ৰ্যন্তি (২) মদ্যন্তিআমশ্রন্দাণং দর-দলিৎ-নোলপ্পল-দাম-
সরিচ্ছা কড়ক্বক্বিৎখেবা ; (৩) তহ তক্কেমি, (৪) মণীহর-
ণিব্বত্তসম্বন্ধা (৫) এদে ত্তি । (৬)

কাম । বিহস্য । নন্নিমী পরস্পরং মানসং মোহনমনুভবত:

(৬) । তথাহি—(৬)

(১) ভগবতি ! যথৈতে হৃদয়ভরিতীদৃষ্টতবিদ্যায়ানন্দসুন্দরান্দোলিতধীরত্বমণীহরাঃ,
প্রবর্তন্তে মদ্যন্তিকামকরন্দ্যৌদরদলিতনীলীত্পলদামসদৃশাঃ কটাক্ষবিদেপাঃ ; তথা
তর্কযামি, মনীরথনির্ভঁতসম্বন্ধাভিতাবিতি ।

(২) লবেতি । হৃদয়ে ভরিতৌ আদৌ চিত্তে পুণৌ, পরস্ব চহৃতৌ তত্র স্থানাভাবাত্
বহির্ভূতৌ যৌ বিদ্যায়ানন্দৌ তাভ্যাং সুন্দরং যথা স্যাত্তথা আন্দোলিতাঃ ক্বচিৎ সছালিতাঃ ;
সথা ক্বচিৎ ধীরত্বেন স্থিরত্বেন মণীহরাঃ সুন্দরাঃ । তথ্যৈঃ কর্মধারয়ঃ ।

তথা দরদলিতানি ইষদ্বিকসিতানি যানি নীলীত্পলানি তेषাং দাম মাল্য তত্সদৃশাঃ
তপুস্ব্যাঃ, মদ্যন্তিকা-মকরন্দ্যৌঃ কটাক্ষবিদেপাঃ প্রবর্তন্তে পরস্পরং প্রতি প্রবর্তন্তি ।
মনীরথেন নির্ভঁতৌ নিখন্নঃ সম্বন্ধৌ দাম্পত্যসম্বন্ধৌ যথৌকৌ ।

(৩) লবজিকা । (কামন্দকীর নিকট চুপি চুপি) ভগবতি !
যেহেতু মদগুস্তিকা ও মকরন্দের পরস্পর কটাক্ষপাত চনিতেছে ; বিশ্বয় ও
আনন্দ হৃদয়কে পরিপূর্ণ করিয়া উদ্ভূত হইতেছে, তাহাতে ঐ কটাক্ষপাত-
গুলি কখনও স্তম্ভরভাবে মঞ্চানিত, কখনও স্থিরত্ব নিবন্ধন স্তম্ভর হইতেছে
এবং ঐষদ্বিকসিত নীলোৎপলমালার গায় প্রসারিত হইতেছে ; সেই হেতু
আমি মনে করি—মনে মনে ইহাদের পরিগয়সম্বন্ধ সম্পন্ন হইয়া গিয়াছে ।

(১) উব্বমন্স ইত্যপি পাঠঃ । (২) পল্লত্ৰ্যন্তি ইতি পাঠমেদঃ । (৩) দিষ্টিসমিধা
ইতি পাঠান্তরম্ । (৪) মশ্বে ইতি ক্বচিৎ পাঠঃ । (৫) সলাশমা ইতি পাঠোপি দৃশ্যতে ।
(৬) নন্নিমী বিলীকনেন মানসং মুহুর্মুহুঃ প্রনীদমনুভবত ইতি পুস্তকান্টে পাঠঃ ।

ईषत्तिथ्यग्बलनविषमं कूषितप्रान्तमेतत्
 प्रेमोद्भेदस्तिमितललितं किञ्चिदाकुञ्चितम् ।
 अन्तर्मादानुभवमसृषं स्रस्तनिष्कम्पपद्म (१)
 व्यक्तं शंसत्यचिरभनयोदृष्टमाकेकराक्षम् ॥२॥

(ष) कामेति । नन्विति लवङ्गिकासम्बोधने । इमी मदयन्तिकामकरन्दी, मान सं
 मोहनं सङ्कल्पनिर्मितसम्भोगम् । हेतुप्रदर्शनेन तदनुमानमुपपादयितुमाह तथाह्येति ।

ईषदिति । ईषत्तिथ्यग्बलनेन अल्पतिथ्यक्प्रसारणेन विषमं वक्रम्, प्रान्ते अपाङ्ग-
 देशे कूषितं नेत्रयोर्भागवयं वर्जयित्वा एकभागेन विकसितं प्रान्ते कूषितमिति कूषित-
 ग्रान्तं राजदन्तादित्वात् परनिपातः । प्रेमोद्भेदेन अनुरागप्रकाशेन क्वचित् क्षिमितं निषण्णं
 क्वचित् ललितम् अन्तर्विकासचारम्, तयोः कर्मधारयः ; किञ्चिदाकुञ्चिते ईषदुद्गमिति
 अुवौ यत्र तत् किञ्चिदाकुञ्चितम्, अन्तर्मादानुभवेन मानसिकानन्दानुभवेन मसृषम्
 अनुरागरञ्जितं तथा स्रस्तानि अवसन्नानि निष्कम्पानि निश्चलानि पद्मानि नेत्रलोमानि यत्र
 तत्, एतत् प्रत्यक्षीक्रियमाणम् अनयोः मदयन्तिकामकरन्दयोः, आकेकरि (च्यारा इति
 प्रसिद्धे) अक्षिणी चक्षुषी यत्र तत् आकेकराक्षम्, दृष्टं परस्परदर्शनं कर्तृ व्यक्तं स्पष्टम्
 अचिरम् अचिरजातं शंसति मानसमोहनानुभवं कथयति सूचयतीत्यर्थः । ईदृशदृष्टिदर्शना-
 दनयोः परस्परमानसिकमोहनानुभवसत्ताऽनुमीयते, अन्यत्रे दृशदृष्टिपातासम्भवादिति भावः ।

अतएवावानुमानालङ्कारः, समुच्चयेन च तन्मूलविच्छिन्तिः कृतेत्यनुसन्धेयम् । केचित्तु
 व्यक्तमिति व्यञ्जकं मन्वमाना उत्प्रेक्षासाक्षते । शंसतीत्यस्य कर्मपदानुपादानात् नून-
 पदत्वदीषः, स च 'व्यक्तं तं वक्त्राचिरमनयो'रिति पाठेन समाधेयः ।

(घ) कायन्दकी । (किञ्चिद् शशु करिष्या) निश्चयश्च मनो मनो
 ईशात्रा गण्डोगश्च अशुभव करिष्येते । ताशत्र प्रमाण—

(१) ईषत्तिथ्यग्बलनविषमं कूषितप्रान्तमेतत्
 प्रेमोद्भेदस्तिमितललितं किञ्चिदारेचितम् ।

अन्तर्मादानुभवमसृषं स्रस्तनिष्कम्पपद्म
 इति पुस्तकान्तरे पूर्वपादत्रये पाठभेदः ।

পুরুষঃ । বত্‌সে ! মদয়ন্তিকে ! (১) ইত ইতঃ ।
 মদ । অপবার্থ্য । সছি ! বুদ্ধরক্‌ষদে ! অবি ণাম পুণো বি
 দাব দোসদ্ব এসো জীবিদপ্যদো পুঙ্‌ঙ্‌রোঅলোঅণো (২) । (স)

বিপুরারিধৃতানি বক্রদর্শনাদিলক্ষণানি । যথা—

“বলিতী কঙ্‌কসস্বারী যব তবক্রমুখ্যতে ।”

“পুরস্ক্রিভাগসঙ্‌কীচে প্রেম্‌ণা তত্‌ ক্লুণিতং ভবেত্‌ ।”

“নিখন্দ্যে তদয়দন্যত্র দৃষ্টান্ন স্পন্দতে কচ্‌চিত্‌ ।”

“প্রেমাদ্রমলবিঁকসনারং ললিতমীরিতম্‌ ॥”

“মসৃণ্যং তচ্‌চু বিক্লিযমনুরাগকষায়িতম্‌ ॥”

“আক্লুচ্‌চিতপুটা যাক্লমসঙ্‌কতার্থনিমৌলিতা ॥”

“মুহূর্ব্ব্যাবর্‌চতাগা চ দৃষ্টিরাক্কিকরা মতা ॥”

মন্দাক্রান্তা বচম ॥২॥

ইহাদের দৃষ্টি একটু তেরচাভাবে বিস্তৃত হওয়ায় কখনও বক্র হইতেছে, প্রাস্কভাগে নয়নের একভাগ মাত্র বিকসিত হইতেছে, অমুরাগ প্রকাশ পাওয়ায় কখনও নিশ্চল, কখনও ভিতরের তারা দুইটা বিকসিত হইতেছে, ক্রমুগল কিঙ্‌কিং উপরে উঠিতেছে, মনে মনে আনন্দ অমুভব করায় অমুরাগে রঞ্জিত হইতেছে ; নয়নের লোমগুলি কখনও শিথিল, কখনও নিশ্চল রহিতেছে এবং উহাদের চোখ টা়ারা বলিয়া বোধ হইতেছে ; স্ততরাং ইহাদের এই দৃষ্টি, এখন মনে মনে সন্তোগস্তথ অমুভব করাটী স্পষ্ট সূচনা করিতেছে ॥২॥

সেই পুরুষ । বৎ‌সে ! মদয়ন্তিকে ! এদিকে, এদিকে এস ।

(১) ক্লুণিত্‌ সন্‌ধীঘনব্‌ধং নালি ।

(২) সছি ! বুদ্ধরক্‌ষদে ! অবি পুণী দীসর এসী জীবিদপ্যদাঈ পুঙ্‌ঙ্‌রীঅ-
 লীঅণী ইতি পাঠান্তরম্‌ ।

बुद्ध । जइ देवमणुकूलं भविस्सदि त्ति (१) । (ह)

पुरुषेण निष्क्रान्ते (२) । (घ)

माधवः । अपवार्य्यं । (क)

चिरादाशातन्तुस्त्रुटतु विमिनीसूत्रभिदुरो

महानाधिव्याधिर्निरवधिरिदानीं प्रसरतु ।

प्रतिष्ठामव्याजं ब्रजतु मयि पारिप्लवधुरा

विधिः स्वास्थ्यं (३) धत्तां भवतु कृतकृत्यश्च मदनः ॥३॥

(स) सखि ! बुद्धरक्षिते ! अपि नाम पुनरपि तावत् दृश्यते एष जीवितप्रदः
पुष्टरीकलोचनः ।

(ह) यदि देवमणुकूलं भविष्यतीति ।

(घ) मदिति । जीवितप्रदः शार्दूलहननेन जीवनदाता । एष मकरन्दः । दृश्यते
इति भविष्यत्सामीप्ये वर्तमाना ।

(ङ) बुद्धेति । यदि देवमणुकूलं भविष्यति, तदा पुनर्दृश्यते इत्यर्थः । इतिशब्दो
मदयन्तिकाबुद्धरक्षितयोस्तत्कालीनालापसमाप्त्यर्थः ।

(च) पुरुषेणेति । पुरुषेण सह निष्क्रान्ते मदयन्तिकाबुद्धरक्षिते इति शेषः ।

(क) माधव इति । अपवार्य्यं कामन्दकीं प्रतीत्यर्थः ।

चिरादिति । विमिनीसूत्रवत् सृणालतन्तुवत् भिदुरः स्वयमेव भिद्यमानः, अतीवदुर्बल
इत्यर्थः, आशातन्तुः मालतीलाभाशाच्छपं सूत्रं चिरात् परं त्रुटतु क्षिप्नो भवतु, एतावन्तं

(स) मदयन्तिका । (बुद्धरक्षितारं निकटं चूपि चूपि) सखि !
बुद्धरक्षिते ! एहं जीवनरक्षकं पद्मनेत्रके आवारणं देखिव किं ?

(ह) बुद्धरक्षिता । यदि दैव अणुकूलं ह'न ।

(ङ) (पुरुषेण सहितं मदयन्तिकां ओ बुद्धरक्षितारं प्रस्थानं ।)

(१) जइ देवमणुकूलं भविस्सदि । इति निष्क्रान्ता । इति पाठभेदः ।

(२) कुत्रचिदयं पाठी नास्ति । (३) स्थैर्यमिति भिन्नः पाठः ।

অথবা । (খ)

সমানপ্রেমাণং জনমসুলভং প্রার্থিতবতো
 বিধৌ বামারম্ভে মম সমুচিতৈষা পরিণতিঃ ।
 তথাপ্যস্মিন্ দানশ্রবণসময়েঃস্যাঃ প্রবিগলত্
 প্রভং প্রাতশ্চন্দ্রদ্যুতি বদনমন্তর্দহতি মাম্ ॥৪॥

কালং যাবত্ যা মালতীপ্রাপ্তাশা পরিপীষিতা সিদানী নশ্যতু ইতি সরলার্থঃ । ইদানী
 মহান্ বিশালঃ, আধিরেব মালতীনৈরাশ্যজনিতা মানসী ব্যথৈব ব্যাধিঃ রোগঃ নিরবধিরসীমঃ
 চিরজীবনস্থায়ী সন্নিবৃত্তঃ প্রমরতু বিজৃম্বতাং । পারিপ্লবধুরা চাশ্চল্যভারঃ মধি অব্যাজম্
 অকপটং যথার্থমিতি যাবত্ যথা স্যাৎতথা প্রতিষ্ঠাং স্থিতিং ব্রজতু প্রাপ্তাং । বিধির্মম
 দুঃখবিধাননিরতং দৈবং স্বাস্থ্যং সুস্থিতাং বিশ্রামিত্যর্থঃ ধন্যাম্ অবলম্বতাং । ইতীঃবধি
 মম দুঃখস্য স্বত এব নিরন্তরতয়া তদুত্পাদনচেষ্টায়া অমাবাদিতি ভাবঃ । তথা মদনৌ
 মন্থয়থ কৃতকৃত্যঃ বিরহিণী মে চিরদুঃখদানাৎ কৃতকার্যী ভবতু । সর্বত্র মালতী-
 প্রাপ্তে রসম্বাদিতি ভাবঃ ।

অথ স্বকীয়দাক্ষণ্যদুঃখপ্রতিপাদনকার্য্যং প্রতি বহুতরকারণোপন্যাসাত্ সমুচ্চরীঃসলঙ্কারঃ.
 তথা প্রথমচরণে লুপ্তোপমা, নিরঙ্কং কেবলরূপকঞ্চ, দ্বিতীয়চরণে চ নিরঙ্ককেবলরূপকত্বনু-
 প্রাসয়ীরেকাশ্রয়ানুপ্রবেশরূপঃ সঙ্করঃ, সমুদায়ে তু পুনরঙ্কাজ্জিভাবেন সঙ্করঃ ।

“চঞ্চলং তরলম্ভৈব পারিপ্লবপরিপ্লবে” ইত্যমরঃ । পরিপ্লবস্যে দমিতি পারিপ্লবং চাশ্চল্যম্,
 তস্য ধুরিতি পারিপ্লবধুরা “ধুরনম্বস্যে”তি রাজাদিলাদত্ ।

শিখরিণী বনম্ ॥৩॥

(ক) মাধব । (কামন্দকৌর প্রতি চূপি চূপি)

মৃগালতঙ্কর গায় নিতাস্ত ক্ৰীণ আশাতঙ্ক চিরকালের পর ছিন্ন হউক,
 গুরুতর মনঃপীড়ারোগ এখন চিরস্থায়ী হইয়া চলুক, চাকল্যের ভার আমার
 উপরে অকপটে প্রতিষ্ঠা লাভ করুক, বিধাতা স্বাস্থ্য অবলম্বন করুন এবং
 কামদেব কৃতকার্য হউন ॥৩॥

काम । स्वगतम् । एवमतिदुर्भनायमानः पीडयति मां वत्सो
माधवो वत्सा मालतो च । दुष्करं निराशा प्राणित्तीति (१) ।

(ख) अथवेति । उक्तवाक्ताश्रवणनातीव विषीदन् स्वयमेवात्मानं समाश्रास्य-
न्नाह—अथवेति ।

समानेति । समानो मम तुल्यः, प्रेमा मयि स्नेहो यस्य तम्, असुलभं पितादीना-
मधीनतया मम दुष्प्रापं जनं मालतौमित्यर्थः; प्रार्थितवतः मनसा याचितवतो मम, विषी
दैव वामारम्भे दुर्निवारविघ्नजनकतया प्रतिकूलोद्यमे सति एषा प्रत्यक्षीक्रियमाणा परिणतिः
मालतौलाभाशया महानन्दात् परं सहसैव तत्रैराश्यात् महाविषादरूपा अवस्थापरिवृत्तिः
समुचिता युक्ता । दुर्भलाभस्य प्रायेणासम्भवात् दैवस्य च प्रतिकूलत्वादिति भावः ।
इत्थं प्रबोधं यद्यप्यात्मानमाश्रासयामि तथापीत्यर्थः । अस्मिन् दानश्रवणसमये 'स्वयमेव
राजा नन्दनाथ मालती दत्ता' इति दानउत्तानश्रवणकाले प्रविगलन्ती दारुणविषादवशात्
प्रखलन्ती प्रभा आनन्दजनिता प्रफुल्लता यस्मात् तत्, अतएव प्रातश्चन्द्र्युति प्रभातकालीन-
चन्द्रसमानकान्ति, अस्या मालत्या वदनं कर्तुं माम् अन्तर्दहति अन्तर्दाहं जनयति ।
'प्रतिकूलं किल दैव दुर्भक्ष्यैव लाभलाभे मह्यविषादः सम्भवत्येव' इत्यनाश्रास्यमानमप्यात्मानं
तद्वाक्ताश्रवणजनितविषादेनास्या मलिनीकृतवदनदर्शनमेव पुनः स्मत्पापयतीति सरलार्थः ।

अव अन्तर्दाहवदनयोः कार्यकारणयोर्यथाक्रमं माधवमालतीवृत्तित्वेन भिन्नदेशत्वात्
असङ्गतिर्नामालङ्कारः, तथा तादृशपरिणतेः समुचितत्वं प्रति असुलभत्वं विधेः प्रातिकूल्यञ्च
हेतुरिति पदार्थहेतुकं काव्यलिङ्गम्, प्रातश्चन्द्र्युतीति लुपीपमा च, इत्येतेषामङ्गाङ्गिभावेन
सङ्करः । शिखरिणी वृत्तम् ॥४॥ .

(ख) अथवा, ये लोक तुल्य अश्रुगात्री अथ च हृत्, ताहाके आमि
प्रार्थना करिग्राहिलाम ; ताहाते दैव प्रतिकूलताचरण आरम्भ करिग्राहेन,
सूत्ररां आमार एहिरूप परिणामहै उपयुक्त हईग्राहे । तथापि एह दानेर
वृत्ताञ्च शुनिवार समये प्रफुल्लताविहीन ; सूत्ररां प्रातःकालेर चन्द्रेर
श्राय काञ्चिसम्पन्न मालतीर मुखथानि आमाके अञ्चरे दम्भ करितेहे ॥४॥

(१) कुतश्चित् इतिशब्दी नास्ति ।

প্রকাশম্ । বৎস ! মাধব ! পৃচ্ছামি তাবদায়ুশ্চন ! ত্বাম্—
 অথ কিং भवानमंस्त, यथा भूरिवसुरेव मालतीमक्षभ्य'
 दास्यतीति (१) । (ग)

মাধব: । সলজ্জম্ । নহি নহি । (ঘ)

(গ) কামিতি । एवमनेन हेतुना । निर्न विद्यते आशा यस्याः सा निराशा
 व्यक्तिः निराशी जन इत्यर्थः, दुष्करं यथा स्यात्तथा प्राणिति जीवति । इति हेतोः पीडयती-
 त्यर्थः । तथा च कुतीऽपि कारणात् यस्य बलवत्याशा विनष्टा, तस्य जीवनधारणं
 दुष्करमेव, सुतरां 'स्वयं रात्रौ व नन्दनाथ मालती दत्ते'ति वृत्तान्तश्रवणेन मालतीমাধবযী-
 শ্বিরতরাশাবিনাশাত্ জীবনধারণস্য দুষ্করতয়া মন্যমানত্বাদুপস্থিতবিধাদবৈমনস্বমেব
 তদনুসঙ্গাং মাং সন্তাপয়তীতি ভাব: । আয়ুশ্চন্থিতি সম্বোধনেন বাত্‌সল্যাতিশযী ব্যজ্যতে । কিং
 পৃচ্ছসীত্যাঙ্—অথ কিমিতি । भवान् माधवः । अमंस्त मनसा निर्द्विष्टवान् । अक्षभ्यं
 मक्षम् । “वाक्छदश्”ति बहुवचनम् । इति किम् अमंस्त इत्यन्वयः । तथा च सति
 रात्रौ दानेनैव भूरिवसुरपि दाननिष्पत्तेर्माँलत्यलाभेन तव परितापी युज्यते एवेति भावः ।

(ঘ) মাধব ইতি । नहि नहि, भूरिवसुरेव मक्षं मालतीं दास्यतीति न खल्वहं
 मनसा निर्द्विष्टवान्‌इत्यर्थः । कुवापि तादृशप्रस्तावस्याप्यभावादिति भावः । किन्तु युष्माकं
 यद्वेनैव मालतीमक्षं प्राप्स्यामीति सम्भावनासीदिति व्यज्यते ।

(গ) কামন্দকৌ । (স্বগত) বৎস মাধব ও বৎস। মালতী এই
 ঘটনায় অত্যন্ত দুঃখিত হইয়া আমাকেও দুঃখিত করিতেছে । কারণ,
 যে লোকের আশাভঙ্গ হইয়া যায়, সে দুঃখেই প্রাণধারণ করে ।
 (প্রকাশে) বৎস ! আয়ুশ্চন ! মাধব ! আমি তোমাকে জিজ্ঞাসা করি—
 তুমি কি মনে করিয়াছ যে, ভূরিবসুই মালতীকে আমার হস্তে দান
 করিবেন ?

(ঘ) মাধব । (লজ্জার সহিত) না না ।

(১) পৃচ্ছামি তাবদায়ুশ্চনম্, অপি भवानमंस्त, यथा भूरिवसुरेव मालतीमक्षभ्य'
 दास्यतीति ? इति पाठान्तरम् ।

काम । न तर्हि प्रागवस्थायाः परिहृयसे (१) । (ङ)

मक । भगवति ! (२) दत्तपूर्वेत्याशङ्कते । (च)

काम । जानामि तां खलु वार्त्ताम् । इदन्तु (३) प्रसिद्धमेव,
यथा नन्दनाथ मालतीं प्रार्थयमानं भूरिवसुर्नृपतिमुक्तवान्—
“प्रभवति निजस्य कन्यकाजनस्य महाराज” इति । (छ)

(ङ) कामेति । तर्हि भूरिवसुकर्त्तृकमालतीदानसम्भावनाया चभावे, प्रागवस्थायाः
पूर्वावस्थातः न परिहृयसे न किञ्चित् विच्युतो भवसि । यथा पूर्वमेव तावदवस्था वर्त्तत
इत्यर्थः । तथा च पूर्वमपि भूरिवसुना मालतीदानाय न भवानाहृतः, न वा इदानीमपि
भवन्तमपहाय तेनैव नन्दनाथ मालतीं दीयते, युवथोरन्वोन्यानुरागोऽपि पूर्ववदेवावतिष्ठते,
अस्माकं तत्साधनप्रयत्नोऽपि पूर्ववदेवास्ति ; सुतरां कस्यापि विशिष्टनूतनकारणस्याभावात्
कथमर्थं ते परिताप इति भावः ।

(च) मकेति । दत्तपूर्वा इतः पूर्वमेव वाग्दत्ता मालतीत्याशङ्कते माधवेनेति शेषः ।
राज्ञोऽनुरीधात् “प्रभवति निजस्य कन्यकाजनस्य महाराज” इत्यभिदधता भूरिवसुना
मालतीदाने राजा प्रतिनिधीकृतः, ततश्च नन्दनाथ राज्ञो वाग्दानेनैव भूरिवसोरपि वाग्-
दाननिश्चयेः कृतमित् कारणात् मालतीप्राप्तिसम्भवेऽपि माधवेन तत्परिणयो न कर्त्तव्य एव ।

“सप्त पौनर्भवाः कन्या वर्जनीयाः कुलाधमाः ।

वाचादत्ता मनोदत्ता कृतकौतुकमङ्गला ॥”

इत्यादि-(उदाहृतत्वधृत) कश्यपवचनात्, तथा च सति परितापः सम्भवपर एवेति
भावः ।

(७) कामन्दकौ । तवे पूर्व अवञ्च इहेते तूमि विच्युत इओ नाहे !

(८) मकरन्द । भगवति ! मानती ईश्वर पूर्वैरे वाग्दत्ता इहेश
गिग्राहेन, माधव एहे आशङ्का करिहेतेछे ।

(१) न तर्हि प्रागवस्थाया भूरिवसुः परिहृयते इति पाठान्तरम् ।

(२) कश्चित् भगवति इति सम्बोधनं नास्ति । (३) इदं तावदिति कश्चित् पाठः ।

मक । अस्यैतत् । (ज)

काम । अद्य च स्वयं राज्ञैव मालती दत्तेति संप्रत्येव पुरुषेणावेदितम् । तद्वत्स ! वाक्प्रतिष्ठानि देहिनां व्यवहार-
तन्त्राणि । वाचि पुण्यापुण्यहेतवो व्यवस्थाः सर्वथा जनाना-
मायतन्ते । सा च भूरिवसोर्वागन्वृतात्मिकैव । न खलु
महाराजस्य निजकन्यका मालती । कन्यकाप्रदाने च नृपतयः
प्रमाणमिति मैवंविधो धर्माचारसमयः । तस्माद्दिमर्शितव्य-
मेतत् । कथञ्च वत्स ! मामनवधानां मन्यसे (१) । पश्य—(भ)

(क) कामेति । वार्ताम् इतः पूर्वं पुरुषेणावेदितं वृत्तान्तं जानामीति प्रौढोक्तिः,
तु किलु । प्रसिद्धमेव सर्वजनविदितमेव । इतिशब्दस्य उक्तवानित्यनेनान्वयः ।

(ज) मकेति । एतत् प्रसिद्धमस्ति । इति स्त्रीकरोमि, तेन किमिति भावः ।

(भ) कामेति । तथा च सतीति चकारस्यार्थः । राज्ञैव न तु वास्तविकदानाधि-
कारिणा भूरिवसुनेति भावः । इति पुरुषेणावेदितम्, न तु भूरिवसुना दत्तेत्यावेदित-
मिति भावः । तत्तच्चात्, वत्स ! माधव ! देहिनां लोकानां व्यवहारतन्त्राणि प्रधान-
व्यवहारविषयाः वाचि प्रतिष्ठा स्थितिः येषां तानि वाक्प्रतिष्ठानि वाङ्निबन्धनानि सर्वे
प्रधानव्यवहारा वाक्येनैव प्रचलन्तीत्यर्थः । क्वचित्तु चतुर्विधया इङ्गितेनापि सम्भवन्तीत्या-

(छ) कामन्दकी । आम्हि से वृद्धाञ्जुओ जामि । ईहा त प्रसिद्धई
रहिशाछे ये, राजा नन्दनेर जग्र मालतीके प्रार्थना करिले भूरिवसु
ठांशके बलियाछिलेन—“निजेर कगार उपरे महाराजेर प्रजुइ
रहिशाछे ।”

(ज) मकरन्द । ईहा प्रसिद्ध आछे बटे ।

(१) अद्य च राज्ञा स्वयमेव मालती दत्तेति पुरुषेणावेदितम् । तद्वत्स ! इति
प्रतिष्ठानिबन्धनानि देहिनां व्यवहारतन्त्राणि, वाचि पुण्यापुण्यहेतवो व्यवस्थिताः, सर्वत्र
वचनानामायतनम्, नैवंविधः । तस्मादवस्थितमेवैतत् । इति पाठभेदः ।

त्रयः। तथा पुण्यापुण्यहेतवो धर्माधर्मबोधजनिकाः, व्यवस्थाः “सत्यं वदेद्भारत”मित्यादि शास्त्रविधयः, वाचि आद्यतन्त्रे वागधीना भवन्ति । तथा च सत्यभाषणे—

“अश्वमेधसहस्रस्य सत्यस्य तुलया धृतम् ।

अश्वमेधसहस्राद्धि सत्यमेवातिरिच्यते ॥”

इति मनूक्तस्तुत्यर्थवादीपद्धितः “सत्यं वदे”दिति विधिः “धर्मोऽयम्” इति बोधं जनयति । तथा असत्यभाषणे “असत्यभाषणं शूद्रसेवन”मिति “अपात्रीकरणं कृत्वा तमक्रुद्धेण युध्यति” इति विष्णुवचने प्रार्थयित्तश्रवणात् कल्याणानी “नानृतं वदे”दिति निषेधविधिः “अधर्मोऽयम्” इति बोधं जनयति । सुतरां वागधीनौ धर्मोऽधर्मोविति सरलार्थः ।

नन्वेतावता किमायातमित्याह—सा चेति । तथा चेति चकारस्थार्थः । सा “प्रभवति निजस्ये”त्यादिका भूरिवसीर्वाक्, अनृतात्मिकैव कृत्ररूपतया मिथ्याभूतैव । कथमनृतात्मिकेत्याह—न खल्विति । अयं विमंवादि वाक्यं हि मिथ्यावाक्यम्, तथा च मालत्यां भूरिवसीरिव कन्यात्वेन राज्ञा निजकन्यात्वाभावादर्थविमंवादितया तद्वाक्यं मिथ्याभूतमेव, सुतरां तत्प्रयुक्तं प्रतिनिधित्वं राज्ञो नास्ति, अतश्च राज्ञा नन्दनाय दातुं वाग्दाने कृतेऽपि न खलु मालती वाग्दाना जातेति भावः ।

ननु राज्ञः सर्वस्वामित्वेन यस्य कस्यचित् जनस्य कन्यायामपि स्वामित्वात्तस्या वाग्दानं सङ्कलित इति चेत्तत्राह—कन्यकाप्रदाने चेति । प्रमाणं नियन्तारः धर्मोच्चारयोः धर्मो-शास्त्रशिष्टाचारयोः समथी नियमः ।

“पिता पितामही भ्राता सकुल्यो जननी तथा ।

कन्याप्रदः पूर्वनाशं प्रकृतिस्थः परः परः ॥”

इति याज्ञवल्क्यवचनात् पिताद्रीनामेव कन्यादानाधिकारात् तादृशादेवाचाराच्चेति भावः । विमर्शितव्यं युष्माभिर्विवेचनीयम् । किञ्चेति चार्थः । कथं केन हेतुना, अनवधानां मालतीमाधवयोः समागमविषये असावधानाम् । मालतीमाधवयोः समागम-विषये सर्वदेव सावधानाऽस्मि, ततः कथमीदृशं घटतेति भावः । पश्य जानीहि ।

अत्र तुल्यतर्का नाम नाञ्जलक्षणम् । यथा दर्पणे—

“तुल्यतर्का यदर्थेन तर्कः प्रकृतगामिना ।”

মা বাঁ (১) সপত্নেঽপি নাম তদুত্
 পাপং যদস্যাং ত্বয়ি বা বিশঙ্কম্ (২) ।
 তত্সর্বথা সঙ্কমনায় যত্নঃ
 প্রাণব্যয়েনাপি ময়া বিধেয়ঃ ॥৫॥

“ন নর্ময়ুক্তং বচনং হিনসি ন স্ত্রীষু রাজন্ ! ন বিবাহকালি ।

প্রাণাত্ম্যে সর্ব্বধনাপহারে পশ্চাত্তাতান্যাহুরপাতকানি ॥”

ইতি মত্স্যপুরাণবচনাত্ বিবাহকাল ইত্যস্য চ বিবাহবিষয়মাত্রলেনোপলক্ষণত্বাত্
 তাদৃশমিথ্যোক্তাবপি ন দৌষ ইতি বোধ্যম্ ।

“তন্ম্ প্রধানৈ সিদ্ধান্তৈ সূত্রবায়ৈ পরিচ্ছদে” ইত্যমরঃ । “সময়ঃ শ্রপথে ভাষা সম্পদী:
 কালসংবিদীঃ । সিদ্ধান্তান্চারসঙ্ক্ তনয়িমাবসরেषু চ । ক্রিয়াকারে নিদ্বৈশ্ চৈ”তি
 হেমচন্দ্রঃ ।

মা বামিতি । অস্যাং মালত্যাং ত্বয়ি মাধবে বা যত্পাপং পরস্পরসমাগমাভাবাত্
 যদমঙ্কলং মরণমিত্যর্থঃ বিশঙ্কম্ অস্মাভিরাশঙ্কনীয়ম্, তত্পাপং বাঁ যুবথীঃ সপত্নেঽপি
 আত্মনোঃ কা কথা শব্দুঽপি মা ভূত্ ন ভবতু । ইতি নাম, স্ত্রীকীরীমীত্বর্থঃ । তন্
 তস্মাত্ সর্ব্বথা ময়া প্রাণব্যয়েনাপি সাধারণায়াসী কা কথা প্রাণত্যাগেনাপি সঙ্কমনায়

(বা) কামন্দকী । আজও রাজাই স্বয়ং মালতীকে দান করিয়াছেন
 ইহা এখনই এই লোকটা জানাইয়া গেল । অতএব বৎস! প্রাণিগণের
 প্রধান ব্যবহারগুলি বাক্যের উপরে প্রতিষ্ঠিত । লোকের ধর্ম ও অধর্মের
 বিধিগুলি সর্বপ্রকারেই বাক্যের অধীন । সুতরাং ভূরিবহুর সেই বাক্যটি
 মিথ্যাই বটে । কারণ, মালতী মহারাজের নিজকণ্ঠা নহেন । ‘কণ্ঠাদানে
 রাজারাই নিয়ন্তা’ এরূপ ধর্মশাস্ত্রও নাই, লৌকিক নিয়মও নাই । অতএব
 তোমাদের এই সকল বিবেচনা করা উচিত । বৎস! কি প্রকারেই বা
 আমাকে উদাসীন মনে করিতেছ ? দেখ—

(১) মা বা ইতি পাঠান্তরম্ । (২) পাপং যদস্যাং নু ময়া বিশঙ্কমিতি পাঠভেদঃ ।

मक । सर्वं सुष्ठु युज्यमानमादिश्यते युष्माभिः । अपि च (ज)

दया वा स्नेहो वा भगवति ! निजेऽस्मिन् शिशुजने
भवत्याः संसाराहिरतमपि चित्तं द्रवयति ।

अतश्च (१) प्रव्रज्यासमयसुलभाचारविमुखः

प्रसक्तस्ते यत्रः प्रभवति पुनर्देवमपरम् ॥६॥

शुबयोर्मेलनाय यदो विधेयः कर्तव्यः सुतरां मम यत्रस्य सर्वथा सफलत्वसम्भावनाया परितापो
न करणीय इति भावः ।

अत्र उक्तरूपार्थागमादर्थापत्तिरलङ्कारः । तथा यदो नाम द्वितीयावस्था च । यथा
दर्पणे—

“प्रयवस्तु फलावामौ व्यापारीऽतित्वरान्वितः ।”

इन्द्रवज्रा हतम् ॥५॥

(ज) मकेति । सुष्ठु युज्यमानं सम्यग्युक्तियुक्तम्, आदिश्यते उच्यते सुतरा-
न्ब्रह्माङ्गाकं न काचिद्विप्रतिपत्तिरिति भावः । गौरवप्रदर्शनाय आदिश्यत इत्युक्तम् ।

दयेति । हे भगवति ! अस्मिन् निजे स्वकीयतुल्ये शिशुजने मालत्यां माधवे च
दया रूपा वा, स्नेहो वात्सल्यं वा, दया च स्नेहस्येत्यर्थः संसाराहिरतमपि प्रव्रज्यावलम्बनेन
गार्हस्थ्यान्निवृत्तमपि भवत्यास्तव चित्तं द्रवयति आर्द्रं करोति पुनरपि विषयान् प्रति आकर्षणी-
त्वर्थः । अतश्च अतएव कारणात् प्रव्रज्यासमये सञ्चामाश्रमकाले ये सुलभाचाराः नियत-
सर्वसङ्गपरित्यागादिव्यवहाराः तेषां विमुखो विरोधी ते तव यत्रः मालतीमाधवयोः समागम-
सम्पादने प्रवृत्तिः, प्रसक्तः लग्नः सङ्गात इत्यर्थः । पुनः किन्तु अपरम् इतीऽन्यत्.

(तोमादेर सम्येनन ना इहेने) तोमार वा मालतीर ये अमङ्गल
आशङ्का करि, ताहा येन तोमादेर शत्रुदेरु इय ना । अतएव आभि
प्राप दियाओ तोमादेर सम्येननेर जग्न सकल रकमे यत्र करिव ॥६॥

(६) मकरन्द । आपनि समस्त कथाई सुन्दर युक्तिसङ्गत वनितेहेन ।

आरओ देखुन—

(१) ततश्चेति पाठान्तरम् ।

নেপথ্যে । ভগ্নবদি ! কামন্দক ! এসা ভট্টিনো বিস্ববেদি,
জধা মালদীং বেতুণ তুরিদমাশ্চক্ৰদু ত্তি । (৫)

(৫) ভগবতি ! কামন্দকি ! এসা ভট্টিনী বিজ্ঞাপয়তি, যথা মালতীং গৃহীত্বা
ত্বরিতমাগচ্ছতু ইতি ।

দৈবম্ অনঘীভাগ্যম্, প্রভবতি সমাগমাভিলাষং সযঃ পূরয়িতুং চিরায নাশয়িতুং বা
শক্নোতি । ইতঃ পরং বলবদ্ভৈবপ্রতিবন্দ্যকতাঃসমাবে তব যথাদেবাবশ্যমনযীঃ সমাগমী
নিষদ্যে তেতি ভাবঃ ।

অথ “শঙ্কুচন্নি সরীজানি স্বৈরিণীবদনানি চ ।” ইতি চন্দ্রালীকৌড়াহতবন্তু
দ্রব্যতীর্থ্যকয়া ক্রিয়য়া দয়াস্বৈ হ্যৌরপ্রস্তুতযীঃ কন্থৃতাঃসম্বন্ধাত্ তুল্যধীগিতালঙ্কারঃ ।
তথা “ন তর্হি প্রাগবস্থায়াঃ পরিহীযসে” ইত্যনেন কামন্দক্যা নিশ্চিত্যেপি বিষয়ে “ভগবতি !
দত্তপূর্বোত্যাশঙ্কতে” ইত্যভিদেশানেন মকরন্দেণ সংশয়ীজ্ঞাবনাৎ পৃষ্টতাপ্রকাশেন কামন্দকঃ
কিঞ্চিৎ কৌপী জাতঃ, অতএব “জানামি তাং খলু বাচী”মিতি কামন্দক্যা সকৌপমিবাভি-
হিতম্, অথ তু পুনরুদনুনায়াৎ পথ্যুপাসনং নাম প্রতিমুখসম্বন্ধে রজ্জম্ । যথা দর্পণে—

“...কৃতস্যানুনয়ঃ পুনঃ । স্যাৎ পথ্যুপাসনম্...।”

“সংসারথ মিথ্যাধীপ্রভবা বাসনা” ইতি প্রামাণ্যবাদে গদাধরঃ । “স্বাষ্ট্যপনিষঙ্ক-
শরীরপরিগ্রহঃ সংসারঃ” ইতি তু কাশ্যন্যপরিশিষ্টটীকায়াং গোপীনাথঃ ।

সম্ভাষাচারানাহ বামনপুরাণে—

“সর্বসঙ্কপরিত্যাগী ব্রহ্মণ্যর্থ্যসমন্বিতঃ ।

জিতেন্দ্রিয়ত্বমাবাসী নৈকচ্ছিন্ বসতিশ্চিরম্ ॥” ইत्याদি ।

শিম্বরিশী ব্রহ্মম ॥৬॥

ভগবতি ! এই নিজ সন্তানের প্রতি আপনাতর দয়া ও স্নেহ সংসার
হইতে বিরত চিত্তকেও জব্দীভূত করিতেছে । এই হেতুই সন্ন্যাসকালে
নিয়মিত সকল ব্যবহার হইতে পরাজুথ হইয়া আপনাতর যত্ন, এই বিষয়ে
লাগিয়া রহিয়াছে । কিন্তু ইহা ভিন্ন দৈব যাহা ইচ্ছা করিতে পারেন ॥৬॥

काम । वत्से ! उत्तिष्ठ (१) ।

सर्वे उत्तिष्ठन्ति ।

मालतीमाधवौ सकरुणानुरागमन्थोन्व- (२) मवलीकथतः ।

माधवः । स्वगतम् (३) । कष्टम्, एतावती हि लोकयात्रा
मालत्या समं माधवस्य । अहो नु खलु भोः ! (४)

सुहृदिव प्रकटय्य सुखप्रदः (४)

प्रथममेकरसामनुकूलताम् ।

पुनरकाण्डविवर्त्तनदारुणो

विधिरहो विशिनष्टि मनोरुजम् (५) ॥७॥

(१) नेपथ्य इति । भट्टिनी राज्ञी । त्वरितमागच्छतु नन्दनेन सह तस्या विवाह-
मङ्गलसम्पादनायेति भावः ।

(२) माधव इति । लोकयात्रा साक्षात्कारादिलौकिकव्यवहारः । अहो नु खलु
भारित्ये कमेव महाविषादसूचकमव्ययम् ।

(३) नेपथ्ये । उगवति ! कामन्दकि ! एते राणी जानाईतेहेन
दे, नालतीके लईया नौध आछन ।

कामन्दकौ । वत्स ! उठे ।

(सकले उठिल ।)

(मालती ओ माधव शोक ओ अक्षरागेर सहित परस्पर परस्परके
देखिते लागिलेन ।)

(४) माधव । (स्वगत) बड़ई कष्ट, नालतीर सहित माधवेर एई
पर्यास्तुठे लौकिक वावठार । हाय !

(१) उत्तिष्ठात्तिष्ठति कुत्रचित् द्विरुक्तिः । (२) कुत्रचित् 'अन्थोन्व'मिति नास्ति ।

(३) क्वचित् स्वगतमिति पाठी नास्ति । (४) सुखप्रदमिति क्वचित् पाठः ।

(५) प्रविशिनष्टि विधिर्मनसी रुजमित्यपि पाठः ।

मालती । अपवार्थं (१) । महाणुहाव ! लोअणाणन्दअर !
(२) एत्तिअं दिट्ठेमि । (ड)

लव । हद्धो हद्धो ! सरोरसंसअं ज्जेव णो पिअससही
आरोविदा अमच्चेण । (ढ)

(ड) महानुभाव ! लोचनानन्दकर ! एतावत् दृष्टोऽसि ।

(ढ) हा धिक् हा धिक् ! शरीरसंशयमेव नः प्रियसखी आरोपिता अमाथे न ।

सुहृदिति । विधिविधाता सुहृदिव सखेव प्रथमम् आदौ, एको मुख्यः, रसो मम सुखजननानुरागो यस्यां ताम् अनुकूलताम् आनुकूल्यं प्रकटय्य प्रकाशय सुखप्रदः सन्, पुनः अकाण्डे अनवसरे असमये विवर्त्तनेन परिवर्त्तनेन दारुणः सन् मनोरुजं विलपीडां विशिनष्टि विशेषेण जनयति । अहोशब्दो विषादे । विधेरियमतीव निष्ठुरतेति भावः ।

अथ श्रौती उपमालङ्कारः ।

“शृङ्गारादौ विषे वीर्ये गुणे रागे द्रवे रसः ।” “काण्डोऽस्त्री दण्डबाणावर्गवावसर-
वाजिषु ।” इति चामरः । “अहो धिगर्थे शोके च करुणार्थविषादयो”रिति विश्वः ।

उत्तररामचरितचतुर्थाङ्के कञ्चुकिना श्लोकीऽयमविकलमेव पठितः ।

दत्तविलम्बितं वृत्तम् ॥७॥

(ड) मालतीति । एतावद्दृष्टोऽसि, इतः परं न पुनर्मया त्वं द्रष्टव्यः जीवनभाव-
दिति भावः । इदञ्च प्रत्यक्षनिष्ठुरत्वात् वज्रं नाम प्रतिमुखसन्धेरङ्गम् ।

“प्रत्यक्षनिष्ठुरं वज्रम् ।” इति साहित्यदर्पणलक्षणात् ।

विधाता बहूरुं श्याय प्रथमे एकमूर्थो अश्रुकुण्ठा प्रकाश करिया स्रुथ
दिया, आवार असमये परिवर्त्तन निवर्त्तन भयङ्कर हृष्ट्या विशेषरूपे मनोर
कष्टे जन्नाइतेहेन ॥१॥

(ड) मानती । (माधवेर प्रति चूपि चूपि) महाअनु ! नयनानन्द-
जनक ! आम्हि आपनाके एहि पर्यासुइ देखिनाम ।

(१) स्वगतमिति पाठान्तरम् । (२) महाभाव ! लोषणाणन्द ! इति पाठभेदः ।

मालती । स्वगतम् (१) । परिणदं दाणिं मे जीविदतिष्णाए
फलं । सप्तम् (२) । निर्व्यूढं अणिक्करुणदाए तादस्स वि कावालि-
त्तणं । पड्डिष्ठिदो दुष्टदेवस्स दारुणसमारम्भसरिसो (३) परि-
णामो । कं एय्य (४) उवालहामि मन्दभाङ्गी । कं वा
असरणा सरणं पड्डिवज्जामि । (ण)

(ण) परिणतमिदानीं मे जीवितदृष्ट्यायाः फलम् । निर्व्यूढं च निष्करुणताय
तातस्यापि कापालिकत्वम् । प्रतिष्ठितो दुष्टदेवस्य दारुणसमारम्भसदृशः परिणामः । कस्य
उपालभे मन्दभागिनी । कं वा असरणा शरणं प्रतिपद्ये ।

(ट) लवेति । शरीरसंशयं सहसा चिरतराशाविनाशिन अतीवविप्रियाचरणेन च देह-
धारणसन्देहम् । अमात्येन भूरिबसुना । तत् किमिदानीं करणीयमिति भावः ।

(ण) मालतीति । परिणतं पर्यवसितम् । निर्व्यूढं सम्पन्नम् । कापालिकत्वं
नरबलिदातुः कापालिकस्य भावः । यथा स्त्रीबालादिनिर्विशेषैव नरबलिदानात् कापालिकस्य
नृशंसत्वं सम्पद्यते, तथा नन्दनाथ दानादतश्चम्भाविना मम मरणेन तातस्यापि नृशंसत्वं
सम्पन्नमित्यर्थः । दुष्टदेवस्य क्रूराया नियतेः दारुणी यः समारम्भः मम विषये कार्य-
विधानोपक्रमः तत्सदृशः तदनु रूपः परिणामः परिसमाप्तिः नन्दनहस्ते दानवृत्तान्तश्रवणमात्र-
मेव असह्यदुःखजननादेतद्देवचेष्टितस्य आरम्भो यथा भयङ्करः मरणविधानात् परिसमाप्तिरपि
तथैवेत्यर्थः । प्रतिष्ठितो निर्व्यूढः । उपालभे निन्दामि । यतोऽहं मन्दभागिनी, अती
भाग्यमेव निन्दामीति भावः । असरणा रक्षकहीना । सर्वत्र पितैव कन्याया रक्षकः
मम तु स पितैव विनाशकः संवत्स इति सर्वथैवाहमशरणेति भावः । प्रतिपद्ये प्राप्नोमि ।

(ट) लवङ्गिका । हाय ! हाय ! मञ्जीमन्शाशय आभासेन प्रियमशौके
शरीरसंशयैः उपनीत करिशाहेन ।

(१) कुत्रचित् स्वगतमिति पाठो नास्ति । (२) क्वचित् सप्तमित्यपि नास्ति ।

(३) परिणित्ठिदो देवहृदयस्य दारुणसमारम्भपरिणामो इति भिन्नः पाठः ।

(४) कं वा असरणा इति पाठोऽपि दृश्यते ।

লব । সছি ! ইদো ইদো । ইতি কামন্দক্যা সহ নিচ্ছাম্নি (১) । (ত)
 মাধবঃ । স্বগতম্ । নুনমাশ্বাসনমাত্রমেবেতৎ (২) সহজ-
 স্ত্রেহকাतरা (৩) ভগবতৌ করোতি । সৌহাগম্ । হন্ত ! সর্বথা
 সংশয়িতজন্মসাপফল্যঃ সংবৃত্তৌঃস্মি । তৎ কিমিদানীং (৪)
 কৰ্ত্তব্যম্ । বিচিন্ত্য । ন খলু মহামাংসবিক্রয়াদন্যমুপায়ং (৫)

(ত) সখি ! ইত ইতঃ ।

(ত) লবতি । ইত ইত আগচ্ছতি শ্ৰেণঃ । নিচ্ছাম্নি মালতৌলবজ্জিকৈ ইতি শ্ৰেণঃ ।

(থ) মাধব ইতি । সহজস্ত্রেহেন মাং প্রতি স্বাভাবিকবাত্‌সল্যেন কাतरা মম
 দুঃখদর্শনেন সন্তপ্যমানা, ভগবতৌ কামন্দকৌ এতৎ “ন তর্হি প্রাগবস্থায়াঃ পরিহীযসে”
 ইत्याদিনাঃসিদ্ধিতং নুনং নিশ্চিতম্ আশ্বাসনমাত্রমেব কেবলাং সান্ত্বনামেব করোতি । ন তু
 কার্যতঃ কিমপি কৰ্ত্ত্ব শ্লথ্যতি স্বয়ং রাজ্ঞ এব প্রতিষম্বকত্বাদিতি ভাবঃ । সংশয়িতং
 রাজ্ঞঃ প্রতিষম্বকত্বাত্ মালতৌলাভৌ ন ভবেৎ কামন্দক্যাঃ প্রভাবাত্ ভবেদ্বা ইতি সান্দ্রম্
 জন্মসাপফল্যং মালতৌপ্রতিরূপং যস্য সঃ । মালতৌপ্রাপ্ত্যভাবো মম জন্মৈব নিরর্থকমिति

(৭) মালতী । (স্বগত) আমার জীবিত থাকবার ইচ্ছার কল
 এখন পর্য্যাবসিত হইল । (অক্ষপাতের সহিত) নির্দয়তানিবন্ধন পিতার ও
 কাপালিকতা সম্পন্ন হইল ; ছুটে দৈবের যেমন ভাবে কার্যের আরম্ভ, তেমন
 ভাবেই তাহার সমাপ্তি নিষ্পন্ন হইল । আমার অদৃষ্ট বন্দ ; তাই এ বিষয়ে
 কাহার নিন্দা করিব । আমার রক্ষক নাই ; সুতরাং রক্ষক বলিয়া কাহার
 আশ্রয় লইব ।

(ত) লবজিকা । সখি ! এদিক্ এদিক্ । (এই বলিয়া কামন্দকৌর
 সহিত উভয়ে প্রস্থান করিল ।)

(১) পরিক্রামতি ইতি, নিচ্ছাম্নি ইতি পাঠভেদৌ । (২) মাত্রমেবেতৎ ইতি পাঠঃ ।
 (৩) সহজস্ত্রেহকাतरা ইতি ভিন্নঃ পাঠঃ । (৪) তৎ কিং কৰ্ত্তব্যমिति পাঠঃ
 স্মিচ্ছিত্ । (৫) অন্বদুপায়ান্নরমिति পাঠান্নরম্ ।

यंश्यामि । प्रकाशम् । वयस्य ! मकरन्द ! अपि भवानुत्कण्ठते
मदयन्तिकायाः ? (१) । (थ)

भावः । महामांसस्य नरमांसस्य विक्रयात् चामुण्डानुचरपिशाचैर्भ्यो विक्रयणात् । तथा च
श्रीप्रमालतीलाभाय महाशमशाने वामाचारानुसारेण चामुण्डार्चनानन्तरं तदनुचरपिशाचैर्भ्यो
नरमांसार्पणरूपमवश्यम्भाविश्रीप्रफलदमागमप्रसिद्धं वीरानुष्ठानं मया कर्तव्यमिति भावः ।
तथा चीकत् तन्नसरि—

“चामुण्डा साधकानां भवति च फलदा वाममार्गेण श्रीप्रम् ॥”

इति संक्षेपः । विस्तारस्तु तत्तदागमेऽनुसन्धेयः । अनेन पञ्चमाङ्कसूचनमपि वेदितव्यम् ।
महामांसमुक्तं कौलार्चनदीपिकायाम्—

“श्री-नरिभाञ्च-महिष-वराहीष्टोरगोइवम् ।

महामांसाष्टकं देवि ! देवताप्रीतिकारकम् ॥”

ईदृशानुष्ठाने तु नरमांसमेव याह्यम् । तदुक्तं कापालिकागमे—

“अशस्त्रसंक्रिन्नमथीषिदीयं नृमांसमाद्रं गलदस्त्रविन्दु यत् ॥”

जगद्धरादयस्तु—“आत्मसिद्धिं पणोक्तव्य साहस्राद्यदुपार्जितम् ।

अशस्त्रपूतमव्याजं नृमांसं परिकीर्तितम् ॥”

इति परिभाषितमेव मांसं महामांसमाहुः अ ।

मूल्यलाभीद्देशेन यत्किञ्चिदर्पणं हि विक्रयः । तथा च मालतीरूपमूल्यलाभीद्देशेन
यन्महामांसार्पणं तद्विक्रय एव भवतीति बोध्यम् । एतन्नरमांसन्तु परकीयमित्यादिकं
पञ्चमाङ्कं वक्ष्यते ।

ईदृशसाहसानुष्ठाने मकरन्दस्य प्रतिबन्धकतामाशङ्क्य तमपसारयितुमाह वयस्येत्यादि ।
अपि भवानुत्कण्ठते मदयन्तिकायाः मदयन्तिकार्थं भवानुत्कण्ठतः किमित्यर्थः ।
मदयन्तिका इति “अधीगर्थं देयशां कर्षणि” इति षष्ठी ।

(थ) माधव । (अगत) भगवती कामन्दकी आमाम्नेर प्रति
आभाविक स्नेहे बड़ई कातर ; ताई निश्चयई एईगुलि केवल आश्रास

(१) मदयन्तिकायाम् इति सम्यन्तपाठोऽपि दृश्यते ।

मक । अथकिम् ।

तन्मे मनः क्षिपति यत् सरसप्रहार-
मालीक्यमामगणितस्खलदुत्तरोया ।
व्रस्तैकहायन-कुरङ्गविलोलदृष्टि-
रास्त्रिष्टवत्यमृतसंबलितैरिवाङ्गैः ॥८॥

स्वकीयीत्कण्ठामाह—तदिति । सरसः सरजः प्रहारः शार्दूलनखरप्रहारजनित-
क्षतं यस्य तादृशं माम् आलीक्य दृष्ट्वा, अगणितम् अविचारितं खलत् पतत् उत्तरीयं यथा
सा, निपतत् सनावरणांशुकमलक्षयन्तीत्यर्थः तथा व्रस्तः कुतश्चित् कारणात् भीतः, एक-
हायन एकवर्षवयस्कः, यः कुरङ्गी मृगः तस्यैव विलोले विशेषचक्षले दृष्टौ चक्षुषी यस्याः सा
तथीक्षा मद्यन्तिका, अमृतसंबलितैः सुधामिश्रितैरिव अङ्गैः वक्षप्रसृतिभिरवयवैः यत्
आस्त्रिष्टवती मामालिङ्कितवती, तत् आश्लेषणं कर्तुं मे मम मनः क्षिपति अधीरं
करोति । सुतरां तदर्थं मतीवीत्कण्ठतोऽस्मीति भावः ।

अथ अमृतसंबलितैरिविति भावाभिमानिनी वाच्या क्रियोत्प्रेचालङ्कारः, तृतीयपद-
लुपीपमा च, अनयोर्मिथो नैरपेक्ष्यात् संसृष्टिः । तथा तच्छब्दान्वितवाक्यस्य प्राक्पाठान्
“न्यङ्कारी ह्ययमेव मे यदरयः” इत्यादिवत् वाक्यगतविधेयाविमर्शदीपः, किञ्च क्षिपतीति
पदम् अधीरीकरणार्थं स्यावाचकमित्यवाचकत्वदीपीऽपि, तेन ‘मञ्चितमुद्भ्रमति, यन्सरस-
प्रहारम्’ इति पाठेन तयोः समाधानं विधेयम् । एतत्पाठे तु उद्भ्रमति उद्भ्रान्तम्
अधीरं भवति, यदयम्यादित्यर्थः, तेन “आत्मा जानाति यत्पापम्” इत्यादिवत् यच्छब्दस्य
परवाक्यगतत्वेन तच्छब्दानपेक्षणात् न विधेयाविमर्शदीपः, न वा अवाचकत्वदीपीऽपीति छेयम् ।

निय्याइ गेलेंन । (उद्देशेणैर सहित) हाय ! सकल रकमेइ आमार
जन्नेर सफलता मन्दिक्क हईशाछे । अतएव एथन कि कर्तव्य ? (चिन्ता
करिया) महामांस विक्रय व्यतीत अग्र उपाय देगि ना । (प्रकाशे)
सथे ! मकरन्द ! तूमि कि मदमस्त्रिकार जग्र उंकरुत्तित हईतेछ ? ।

मकरन्द । ई, व्याज आमार अजे प्रहार करिग, ताहा हईते

माधवः । सुलभैव बुद्धरक्षिताप्रियसखी भवतः (१) । अपि च, (द)

प्रमथ्य क्रव्यादं मरणसमये रक्षितवतः

परिष्वङ्गं लब्ध्वा तव कथमिवान्यत्र रमताम् ।

तथा च व्यापारः कमलनयनाया नयनयो-

स्त्वयि व्यक्तस्त्रे हस्तिमितरमणोयश्चिरमभूत् ॥८॥

वक्ष्यपदमेकहायनपदञ्च दृष्टे विंशेषचाक्षन्वदीतनार्थम् । एतत् तृतीयचरणमुत्तरराम-
चरिततृतीयाङ्केऽपि दृश्यते । किन्तु तव षष्ठ्यन्तः पाठः इति मेदः ।

वसन्ततिलका वृत्तम् ॥८॥

(द) माधव इति । यतो मदयन्तिका बुद्धरक्षितायाः प्रियसखी, अतो भवतः
सुलभैवेति भावः । बुद्धरक्षितैव विविधं प्रबोध्य तां त्वयि समासक्तां करिष्यतीति व्यज्यते ।
अपि च अन्यच्च तत्प्राप्तौ कारणमस्तीत्यर्थः ।

किं तत् कारणमित्याह—प्रमथ्येति । क्रव्यादं मांसाग्निं शार्दूलं प्रमथ्य निहृत्य
मरणसमये रक्षितवतस्तव परिष्वङ्गम् आलिङ्गनं लब्ध्वा प्राप्य कथमिव केन प्रकारेण अन्यत्र
लहरितिरक्ते जने रमताम् अनुरज्यतु मदयन्तिका कथमपि नित्यर्थः । प्राणरक्षणरूपमुपकारं
कृतवतस्तव सापि स्वदेहाप्यणुरूपं प्रत्युपकारं करिष्यन्ति, तथा परमन्ववासक्तौ तव
रक्तं निर्गतं हृते लागिलं इहा देखिया, (ताड़ाताड़ि आसिबार समये)
उत्तरीय वसन खुलिया पड़ितेछिल, ताहा लक्ष्मी ना करिया, अस्तु ओ एकवर्ष-
वदक्ष हरिणेर ग्राय चक्षलनयना मदयन्तिका, अमृतमिश्रितेर ग्राय अङ्ग-
द्वारा आमाके ये आलिङ्गन करियाछिलेन, ताहा आमार मनके अधीर
करिया तुलियाछे ॥८॥

(द) माधव । बुद्धरक्षितार प्रियसखी मदयन्तिका तोमार सुलभै
इहैवेन । आरओ देख—

(१) न दुर्लभा बुद्धरक्षितायाः प्रियसखीति पाठान्तरम् ।

माधवः । अयमसौ महानद्योः सम्भेदः (१) । य एषः—(न)

जलनिविडितवस्त्रव्यक्तनिम्नोन्नताभिः

परिगततटभूमिः स्नान-(२) मातोल्यिताभिः ।

रुचिरकनककुम्भ-श्रीमदाभोगतुङ्ग-

स्तनविनिहितहस्तस्त्रिकाभिर्बधूमिः ॥१०॥

(न) माधव इति । अथं दृश्यमानः, असी सः, महानद्योः पारासिन्धुः ।

जलेति । स्नानमात्रमेव उच्यताभिः पारासिन्धुसङ्गमप्रदेशे अवगाहानानन्तरमेव तीरमुत्तीर्णाभिः, अतएव जलेन निविडितानि निरन्तरौकतानि नितान्ताप्रुततया देहे अत्यन्तसंलग्नानि यानि वस्त्राणि तैर्व्यक्तानि प्रकटितानि स्पष्टदर्शनयोग्यौकतानि निम्नोन्नतानि निम्नोन्नतस्थलानि नाभिमध्य कुचमण्डल-नितम्ब-जघनाद्यवयवा यानां ताभिः । तथा रुचिरकनककुम्भवत् मनोहरकाञ्चनकलसवत् श्रीमन्तः कान्तिमन्तः, एवम् आभोगेन परिपूर्णं तथा तुङ्गाः उन्नताश्च ये स्तनाः तेषु विनिहिताः स्थापिताः हस्ताः पाणयः स्वस्तिका इव, हस्ता एव स्वस्तिका इति वा, याभिः, ताभिस्रयोक्ताभिर्बधूमिः स्त्रीभिः परिगता व्याप्ता तटभूमिः तीरदेशो यस्य स तथोक्तः य एष सम्भेदो वर्णत इत्यर्थः ।

अथ स्वभावोक्तिरलङ्कारः, रुचिरकनककुम्भश्रीमदिति लुप्तोपमा, हस्तस्त्रिकेत्यत्र साधकसाधकप्रमाणाभावादुपमारूपकयोः सन्देहसङ्करः, पुनस्तेषामङ्गाङ्गिभावेन सङ्करः । तथा बधूमिरिति बहुवचनेन चातुर्वर्ण्यस्त्रीणामेव मिलनद्योतनात् वर्णसंहारी नाम प्रतिमुखसन्धेरङ्गम् । तथा च दर्पणे—

“चातुर्वर्ण्योपगमनं वर्णसंहार इत्येति ॥”

(ध) मकरन्द । तवे उठे; पारा ओ सिङ्गूनदीर मङ्गगहाने अवगाहन करिया नगरेई प्रवेश करि । (उठये उठिया पादक्षेप करिते लागिजेन ।)

(न) माधव । एही सेई महानदीक्षेत्रे मङ्गगहान । एही ये—

(१) महानद्योर्नितकर इति पाठान्तरम् । (२) स्नात इति पाठभेदः ।

इति निष्क्रान्ताः सर्वे । (प)

इति मालतीमाधवे शार्दूलविभ्रमो नाम (१) चतुर्थोऽङ्कः । (फ)

“आभोगः परिपूर्णता” इत्यमरः । “स्वस्तिकी मङ्गलद्रव्यं चतुष्कण्टकभेदयोः । पिष्टकस्य विकारं च स्वस्तिकी रततालिके ॥” इति विश्वः । अत्र तु मङ्गलद्रव्यरूप एव स्वस्तिकी याञ्चः । स च अधिवासार्थं तण्डुलादिचूर्णेन विकीर्णाकारः क्वचित् वर्तुली वा क्रियत इति द्रष्टव्यम् । निविद्धितेति निविडानि कृतानीति करोत्यर्थे गणन्तात् निविडशब्दात् कर्मणि क्तः । मालिनी वृक्षम् ॥१०॥

(प) इतीति । पूर्वा निष्क्रान्ताः कामन्दक्यादीरादाय सर्वशब्दस्य बहुवचनस्य चोपपत्तिरिति दिक् ।

(फ) इतीति । शार्दूलीन मकरन्दस्य शार्दूलप्रहारिण विभ्रमी भान्निर्मकरन्द-
माधवयोर्मौहो यस्मिन् सः । नाम, शार्दूलविभ्रम इति नाम्ना प्रसिद्ध इत्यर्थः ।

इति महामहोपाध्याय-श्रीहरिदाससिद्धान्तवागीशभट्टाचार्यविरचितायां मालतीमाधवटीकायां
भावमनीहरायां चतुर्थाङ्कविवरणं समाप्तम् ॥०॥

নগরবাসী রমণীগণ স্নান করিয়াই তাঁরে উঠিয়াছে, জল থাকায় গায়ের
সঙ্গে কাপড়গুলি একেবারে লাগিয়া গিয়াছে, তাহাতে গায়ের উচু-নীচু
স্থানগুলি স্পষ্ট দেখা যাইতেছে; সুন্দর স্বর্ণকুন্ডের গায় মনোহরকাস্তি,
বিশাল ও উন্নত স্থানের উপরে স্বস্তিকের (টীকা দ্রষ্টব্য) গায় হস্ত স্থাপিত
রহিয়াছে; ইহাদের দ্বারা যাহার তীরভূমি ব্যাপ্ত হইয়া গিয়াছে ॥১০॥

(প) (ইহার পর সকলের প্রস্থান ।)

(ফ) শার্দ্দূলবিভ্রমনামে চতুর্থ অঙ্ক সমাপ্ত ।

(১) শার্দ্দূলবিভ্রমী নাম ইতি পাঠ: ক্তম্ভিত্ নাস্তি ।

पञ्चमोऽङ्कः ।

—०:*:०—

ततः प्रविशत्याकाशयानेन भीषणोज्ज्वलवेशा कपालकुण्डला । (क)

कपाल । षड्धिकदशनाडोचक्रमध्यस्थितात्मा
हृदि विनिहितरूपः सिद्धिदस्तद्धिदां यः ।
अविचलितमनोभिः साधकैर्मृग्यमाणः
स जयति परिणद्धः शक्तिभिः शक्तिनाथः ॥१॥

(क) तत इति । भीषणो नरशिरीऽस्थिकुण्डलधारणादिना भयङ्करः, उज्ज्वली रक्तपट-रक्तचन्दन-पिङ्गलजटादिधारणात् दृष्टिप्रतिघातिदीप्तिशाली च वेशो यस्याः सा । कपालि नरशिरीऽस्थिद्वयमेव कुण्डली कर्णभूषणविशेषौ यस्याः सा कपालकुण्डला, तदास्या काचित् वामाचारवती नारी, आकाशयानेन योगप्रभावात् गगनगमनेन खेचरगत्येत्यर्थः ।

षड्धिकेति । यः, षड्भिरधिका अध्याहृदा दश इति षडधिकदश षोडश इति तात्पर्यम्, नाडीनां बहुतरसंख्यत्वेऽपि प्रधानीभूता इडापिङ्गलादयो याः षोडशनाड इत्यर्थः, तासां यच्चक्रं मण्डलाकारिणावस्थितं विद्युद्गनामकं कण्ठदेशवर्ति पद्मं तस्य मध्ये स्थित आत्मा स्वरूपं यस्य स तथोक्तः । इडापिङ्गलादि-प्रधानषोडशनाडोघटिते कण्ठदेश-वर्तिनि विद्युद्गनामके षोडशदले पद्मे विनेत्र पद्मानन-दशभुज-सदाशिवरूपेण विराजमान इति सरलायः । तथा तद्धिदां तादृशात्मवेदिनां हृदि हृदये विनिहितं रूपया स्थापितं रूपं स्वकीयाकृतितर्येन तादृशः सन् सिद्धिदः योगसिद्धिदाता । तथा अविचलितमनोभिः एकाग्रचित्तैः साधकैः निजोपासकैः मृग्यमाणः साक्षात् कर्तुमन्विष्यमाणो भवति । शक्तिभिः इच्छा-क्रिया-ज्ञानरूपाभिः, अथवा ब्राह्मीप्रभृतिभिरष्टशक्तिभिः परिणद्धः समन्तादवेष्टितः,

(क) तदनन्तरं भीषणं उज्ज्वलवेशे खेचरगतिं कपालकुण्डलार-
प्रवेशः ।

सः, शक्तौनां तासामिव इच्छा-क्रिया-ज्ञानरूपाणां नाथः प्रयोक्ता, अथवा ब्राह्मीप्रभृतीनां पतिः सदाशिव इत्यर्थः ; जयति सर्वत्रैतया वर्तते । सुतरां तं चिन्तयामौति भावः ।

अथ तादृशनाड़ीचक्रादीनां केवलतन्त्रशास्त्रप्रसिद्धत्वादप्रतीतत्वदीपः प्रसजन्नपि स्वयं परामर्शाद्गुणतामिव भजते । तथा च साहित्यदर्पणे—

“गुणः स्यादप्रतीतत्वं ज्ञत्वञ्चैद्वक्तृवाच्ययोः ।

स्वयं वापि परामर्शं ... ॥”

इतः प्रभृति सप्तमाङ्गसमाप्तिपर्यन्तो गर्भसन्धिः । यथा तत्रैव—

“फलप्रधानोपायस्य प्रागुद्भिन्नस्य किञ्चन ।

गर्भो यत्र समुद्भेदो ज्ञासान्वेषणवान् मुहुः ॥”

नथा चाल विवाहरूपप्रधानफलीपायभूतस्य प्रथमाङ्गादावुत्पन्नस्य मालतीमाधवयोः परस्परानुरागस्य “प्रमाद्रीः प्रणयस्य, श” इत्यादिना समुद्भेदः, “हा ताद ! निकृक्वण” “न्यस्तालक्रके”त्यादिना पुनरुक्तस्य ज्ञासः, “भी भी मालत्यन्वेषिणः सैनिका” इत्यादिनाः अन्वेषणम्, “मालत्याः प्रथमे”त्यादिना पुनरुद्भेदः, “अमञ्चो भभवदीं विश्वेदि” इत्यादिनाः ज्ञासः, “ता परमन्वेषिणि !” इत्यादिना पुनरन्वेषणञ्च द्रष्टव्यम् । मकरन्दस्य मालती-परिच्छेदधारणादिदृष्टान्तः पताका । यथा तत्रैव—

“व्यापि प्रासङ्गिकं वृत्तं पताकित्यभिधीयते ।”

तथा मालतीलाभे कामन्दक्यादीनां चेष्टादर्शनादुपायचिन्ता, राज्ञी नन्दनाय मालती-दानार्थमलङ्कारादिप्रेरणदर्शनादुपायचिन्ता, निजसाहसात् प्राप्तिशक्यञ्चेति प्राप्ताशा नाम द्वितीयावस्था । यथा तत्रैव—

“उपायापायचिन्ताभ्यां प्राप्ताशा प्राप्तिशक्यवः ।”

अस्य चाभूतहरणादीनि त्रयीदशाङ्गानि यथास्थानं निवेश्य लक्षणानि वक्ष्यामः ।

“अध्याहृदस्याधिक इति निपात्यते” इति कातन्त्रपञ्चिकायां विलीचनः ।

प्रधानाः षोडश नाडीराज विपुरारिष्टतं वचनम् । यथा—

“इडा च पिङ्गला चैव सुषुम्णा च परा श्रुता ।

गान्धारी हस्तिजिह्वा च पूषा वसुवशा तथा ॥

অলুম্বু ষা কুঙ্কম্বৈব শঙ্কিনী দশমী স্মৃতা ।

তালুজিহ্বা চ জিহ্বা চ বিজয়া কামদা পরা ॥

অমৃতা বহুলা নাম নাডী বায়ুসমীরিতা: ॥”

ষট্চক্রাণ্যাহ যোগশাস্ত্রে—

“চতুর্দলং স্যাদাধারৈ স্বাধিষ্ঠানে চ ষড়্‌দলম্ ।

নামৌ দশদলৌপিতং সূর্য্যসংখ্যদলং হৃদি ॥

কণ্ঠে স্যাৎ ষোড়শদলং ভ্রুুমুখ্যে হৃদলান্বিতম্ ।

সহস্রদলমাখ্যাতং ব্রহ্মরশ্মি তু পঙ্কজম্ ॥”

ষট্চক্রনিরূপণে—

“বিশুদ্ধাখ্যং কণ্ঠে সরসিজমমলং ধুমধূমাবভাসং

স্বরৈঃ সর্বে: শৌরৈর্দলপরিলসিতৈর্দীপিতং দীপবুভে: ।

সমালৌ পূর্ণেন্দুপ্রথিততমনমৌমগ্জলং ব্রহ্মরূপং

হিমচ্ছায়ানাগৌপরিলসিততনী: যুক্তবর্ণাং্বরস্য ॥

ভুজৈ: পাশাভীত্বঙ্কুশবরলসিতৈ: শৌভিতাঙ্কস্য তস্য

মনীরঙ্কৈ নিখং নিবসতি গিরিজাভিন্নদেহৌ হিমাভ: ।

তিনেত্র: পঞ্চাখৌ লসিতদশভুজৌ ব্যাগ্রচক্ষ্মাং্বরাক্ষ:

সদাপূর্ব্বৌ দেব: শিব ইতি সমাখ্যানসিদ্ধিপ্রসিদ্ধ: ॥”

তস্য শক্তিবথমাহ গৌরচর্মহিতায়াম্—

“ইচ্ছা ক্রিয়া তথা জ্ঞানং গৌরী ব্রাহ্মী তু বৈশ্বদেবী ।

ত্রিধা শক্তি: স্থিতা যত্র তত্পরং জ্যোতির্গমিতি ॥”

নালিনী ব্রহ্মমিতি সংক্ষেপ: ॥১॥

কপালকুণ্ডলা । কর্ণদেশে সোড়শনাড়ীঘটিত বিশুদ্ধনামক চক্রের মধ্যে বাঁহার স্বরূপ অবস্থিত, সেই স্বরূপাভিষ্ঠ যোগিগণের হৃদয়ে যিনি নিজরূপ স্থাপিত করিয়া সিদ্ধি দান করিয়া থাকেন এবং সাধকগণ স্থির-চিত্তে বাঁহার অবেশণ করেন, ব্রাহ্মীপ্রভৃতি শক্তিগণে পরিবেষ্টিত শক্তিপতি সেই সদাশিবের জয় হউক ॥১॥

इयमहमिदानोम्—

नित्यं (१) न्यस्तषडङ्गचक्रनिहितं हृत्पद्ममधोदितं
पश्यन्ती शिवरूपिणं लयवशादात्मानमभ्यागता ।

नाडीनामुदयक्रमेण जगतः पञ्चामृताकर्षणा-

द्रप्राप्नोत्पतनश्रमा विघटयन्त्यग्रे नभोऽभ्योमुचः ॥२॥

नित्यमिति । मूलाधारस्थितायाः कुलकुण्डलिन्या मूलाधार-स्वाधिष्ठान-मणिपुरानाहत-
विशुद्धाज्ञानामक-षट्चक्रमेदनानन्तरं ब्रह्मरन्ध्रस्थित-सहस्रदलकमलान्तर्गते परमात्मनि
शिवे संयोजनं लयः, लयनामकस्तन्मत्सिद्धो योगविशेषः, तद्वशात् तद्वलम्बनबलात् न्यस्तानां
पूजाजपारभकाले 'शां हृदयाय नमः' 'श्रीं शिरसे स्वाहा' इत्यादिक्रमेण विन्यस्तानां,
षडङ्गानां हृदय-शिरः-शिखा-कवचनेवास्त्राणां यत् चक्रं समूहः तत्र निहितं तादृशन्यासे-
नैवारोपितम्, तथा हृत्पद्ममध्ये अनाहतनामक-द्वादशदल-हृदयस्थपङ्कजमध्ये उदितं
प्रकाशमानं शिवरूपिणं वराभयदाननिरतद्विभुजश्चेतवर्णेशाननामकशिवस्वरूपम् आत्मानं
परमात्मानं नित्यं पश्यन्ती सर्वदा साक्षात् कुर्वती, तथा नाडीनाम् इडा-पिङ्गला-सुषुम्णानाम्
उदयक्रमेण क्रियाप्रकाशपौर्वापर्येण पूरक-कुम्भक-रेचकात्मकेन प्राणायामेनेत्यर्थः जगतो
गतिशीलात् देहान्, पञ्चामृतानां देहगुरुत्वप्रयोजकीभूतानां विष्णुव-रक्त-मज्ज-शुक्राणाम्
आकर्षणात् उत्पतनाय देहस्य लघुतां सम्पादयितुम् अपसारणाद्धेतोः, न प्राप्त उत्पतनश्रमः
गमनीडुग्रनाथासौ यथा सा अप्राप्नोत्पतनश्रमा इयमहं (प्रागुक्तगद्यस्थपदमवान्वेति) अग्रे
नभसः सम्मुखवर्तिगगनदेशस्य ये अभ्योमुचः वमनप्रतिबन्धका मेघाः, तान् विघटयन्ति
योगबलेनापसारयन्ती सती, इदानीं (इदमपि प्रागुक्तगद्यस्थं पदम्) अभ्यागता शीपर्वतात्
करालायतनं प्राप्ता ।

अत्रापि पूर्ववत् स्वयं परामर्शात् न अप्रतीतत्वदीर्घः ।

अग्रे इति "एकारान्तमव्ययम्" इति कातन्ववृत्तौ दुर्गसिंहः ।

षडङ्गानि तत्र्यासमन्त्रांश्चाह शारदावचनम् । यथा—

(१) नित्यन्वस्तेति पाठान्तरम् ।

“हृदयाय नमः पूर्वं शिरसे वक्रिवल्लभा ।
शिखायै वषडित्युक्तं कवचाय हुनौरितम् ॥
नेत्रत्रयाय वीषट् स्यात् अस्त्राय फडिति क्रमान् ।
षडङ्गमन्त्रानित्युक्तान् षडङ्गेषु नियोजयेत् ॥”

षट्चक्रनिरूपणे—“तन्मध्ये पवनाक्षरञ्च मधुरं ध्रुमावलीधूसरं
ध्यायेत् पाणिचतुष्टयेन लसितं कृष्णाधिकदं परम् ।
तन्मध्ये करुणानिधानममलं हंसभभीशाभिधं
पाणिभ्यामभयं वरञ्च विदधत् लोकत्रयाणामपि ॥”

दत्तात्रेयसंहितायां—“लययोग्यित्तयोगात् सङ्केतैश्च प्रजायते ।

आदिनाथेन सङ्केतानन्तकोटिः प्रकौञ्चिता ॥

इत्यादौ लययोगी द्रष्टव्यः । प्राणायामे इडादिनाडीनां क्रमिकक्रियाप्रकाशो देह-
लघुतादिश्च योगियाञ्जवत्क्रासंहितादावनुसन्धेयः ।

प्राणायामफलमाह शिवसंहितायाम्—

“प्राणायामेन योगीन्द्रो लब्धश्चर्याष्टकानि वै ।

पापपुण्योदधिं तीर्त्वा वै लोकाञ्चरतामियान् ॥”

“जगत् स्यात् पिष्टपे क्लीवं वायौ ना जङ्गमे विषु । जगती भवने आयां कन्दोर्भेदे
जनेऽपि च ॥” इति मेदिनी ।

पञ्चाक्षतमाह विपुरारिधृतं वचनम् । यथा—

“विट् च मूलमसृङ् मञ्जा शुक्रं पञ्चाक्षतं श्रुतम् ॥”

अत्र हि कपालकुण्डलामुखेन खल्लात्मनोऽतीवतन्त्रशास्त्रवैचक्षण्यमाविष्कृतं कविना ।

शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥२॥

आसेर आश्रय हृदयप्रभृति छयटी अङ्गे संस्थापित एवं हृत्पद्म
मध्ये प्रकाशमान शिवरूपी परमात्राके सर्वदा देखिते थाकिया एवं
सम्बुखवती मेघसमूहके अपसारित करिया এই आमि एथन आगमन
करिनाम । षट्चक्र भेद करिया मूलाधारसु कूलकुण्डलिनिके त्रकारक्षु स्थित

उद्धृत्त-(१) खलित-कपालकण्ठमाला

संघट्टकण्ठित-करालकिङ्किणीकः ।

पर्याप्तं मयि रमणीयडामरत्वं

सन्धत्ते गगनतलप्रयाणवेगः ॥३॥

उद्धृतेति । उद्धृत्ता वेगेन कदाचिदुपर्युत्थिता, खलिता पुनरेव भवनता या कपाल-
कण्ठमाला नरशিরोऽस्थिनिर्मित-यीवाहारः, तत्र संघट्टेन कपालानां परस्परघातेन
कण्ठिताः शब्दायमानाः कराला दन्तुराः किङ्किण्यः तत्कण्ठमालास्थापिता एव द्रुद्रघट्टका
यस्मिन् स तथोक्तः । गगनतलप्रयाणवेगः मयि पर्याप्तं यद्यष्टं रमणीयडामरयीर्भाव इति
रमणीयडामरत्वम्, तथा च मादृशयोगिपत्ने रमणीयत्वम्, साधारणपत्ने तु डामरत्वं
भौषणत्वं सन्धत्ते सम्पादयति ।

अत्र तादृशभौषणवेगान् तद्विरुद्धरमणीयत्वगुणोत्पत्तेर्विषमालङ्कारः ।

“डामरीडुडामरी भीमि केलिसंरम्भनिर्भरे ।” इति रवकोपः ।

किङ्किण्यादिध्वनिना तादृशकुलयोगिनीनामानन्दी भवतीति वेदितव्यम् । तथा च
जगद्भ्रष्टतवचनम्—

“समुद्रघोषसम्भारकिङ्किणीघट्टिकास्त्रैः ।

सदानन्दी भवेद्योगी न निद्रा न क्षुधा तृषा ॥”

प्रहर्षिणी वचनम् ॥३॥

সহস্রদলকমলের অন্তর্গত পরমাত্মরূপী শিবের সঙ্গে সম্মিলিত করায় এবং
প্রাণায়ামদ্বারা দেহ হইতে বিষ্ঠা-মূত্রপ্রভৃতি আকর্ষণ করায় উৎপত্তনে
(আকাশে উড়াতে) আমার কোনই পরিশ্রম হয় নাই ॥২॥

আকাশতলে আমার আগমনের বেগে কণ্ঠদেশের নরকপালেরই
মালা কখনও উঠিতেনিছিল, কখনও নামিতেনিছিল, তাহাতে ঐ কপালগুলির
পরস্পর সংঘর্ষ হওয়ায় অসমান কিঙ্কিনীগুলি বাজিতেনিছিল; সুতরাং আমার

(১) অপি চ । উল্লীল... ইতি পাঠালরম্ ।

तथा हि—(ख)

विश्वगृत्तिर्जटानां प्रचलति निविडग्रन्थिनङ्घोऽपि (१) भारः
संस्कारक्वाणदीर्घं पटु रटति क्रुतावृत्तिखट्वाङ्घण्टा ।
ऊर्ध्वं धूनोति वायुर्विषतश्वशिरःश्रेणिकुञ्जेषु गुञ्ज-
नुत्तालः किङ्किणीनामनवरतरणत्कारहेतुः पताकाम् ॥४॥

(ख) रमणीयडामरत्नं समर्धयितुमाह तथा ह्येति ।

विश्वगिति । विश्वक् सर्वती वृत्तिरवस्थानं यस्य स विश्वगृत्तिः जटानां भारः समूहः, निविडो गाढो यो ग्रन्थिर्गन्धनं तेन नङ्घो बङ्घोऽपि सन् वेगवशात् प्रचलति । खट्वाङ्घं शिवस्यास्त्रविशेषः (चिमटा इति यस्य प्रसिद्धिः) तान्त्रिकयोगिजनीऽपि तत् धारयति । तस्य घण्टा तत्र बद्धा काचित् घण्टा, संस्कारेण वेगाव्यसंस्कारेण य क्वाणः किङ्किण्यादीनां ध्वननं तेन दीर्घम्, तथा पटु स्फुटं स्पष्टमिति यावत्, तथा क्रुता आवृत्तिः पौनःपुन्यं यस्मिन् कर्मणि तदयथा तथा रटति शब्दायते । तथा उत्ताली महान्, किङ्किणीनां कण्ठमालास्थितानां सुद्रघण्टिकानाम् अनवरतरणत्कारहेतुः अविश्रान्तध्वनिजनकः, वायु-
र्गमनवेगानिलः, विहतानि मांसहीनतया स्पष्टलक्ष्यमाणसकलरन्ध्रभागानि यानि श्वशिरांसि कण्ठमालागतकपालानि तेषां श्रेणयः कुञ्जा इव श्रेणय एव कुञ्जा इति वा तेषु, तदभ्यन्तरे-
द्विव्यर्थः गुञ्जन् अव्यक्तं शब्दं कुर्वन् सन् पताकां खट्वाङ्घबद्धां वैजयन्तीं वस्त्रखण्डमिति यावत् ऊर्ध्वं यथा स्यात्तथा धूनोति कम्पयति निम्ने पतनादुपरि चालयतीत्यर्थः । सुतरा-
मौदृशी व्यापारी मादृशयोगिपत्ने रमणीय एव साधारणपत्ने तु भौषण एवेति भावः ।

अथ स्वभार्षीतिरलङ्कारः, श्रेणिकुञ्जे द्विव्यव उपमाहपकथाः सन्देहसङ्करः, कुञ्जेषु गुञ्जदिति क्लेकानुप्रासश्च, समुदाये तु संसृष्टिः ।

“संस्कारभेदी वेगोऽथ स्थितिस्थापकभावने ।” इति भाषापरिच्छेदः ।

এই গগনগমনের বেগ আঘাতে যথেষ্ট মনোহরতা ও ভীষণতা ধারণ করিয়াছিল ॥৩॥

(১)···বন্দ্যোঃপি ইতি পাঠভেদঃ ।

পরিক্রম্যাবলীক্য গম্বমাপ্রায় চ (১) । ইদং তাবৎ (২) পুরাণনিম্ব-
তৈলাক্তপরিমৃজ্যমানরসোনকগম্বিभि-(৩) স্চিতাধুমৈঃ পুরস্তা-(৪)
দ্বিभावितस्य महतः प्रमशानवाटस्य नेदीयः करालायतनम् । (গ)

“खट्वाङ्ग (क्तौ) शिवस्यास्त्रविशेषः ।” इति शब्दकल्पद्रुमः । “उत्ताल उत्कटे
श्रेष्ठे विकराले प्रवङ्गमे ।” इति मेदिनी ।

सग्धरा वृत्तम् ॥४॥

(গ) ইদমিতি । পুরাণেন পুরাতনেন নিম্বতৈলেন অক্তানাম্ স্চিত্তানাম্ পরিমৃজ্যমানা-
নাম্ আরম্বভর্জনানাম্ রসোনকানাম্ লয়ুনানাম্ গম্ব ইব গম্ব এষামস্মীতি তৈঃ । পুরস্তাদযত
এব, বিভাবিতস্য অনুমিতস্য, মহতী বিশালস্য, বদ্যতে বেদ্যতে অনেনেতি বাটঃ পন্থাঃ তস্য
প্রমশানগামিবিচ্ছিতমার্গস্থৈত্বর্থঃ, নেদীয়ঃ অতিসন্নিহিতম্, ইদং দৃশ্যমানং করালায়া-
স্কদাখ্যায়াথ্যামুণ্ডায়া আযতনং স্থানম্, দৃশ্যতে ইতি শ্রবঃ ।

“लयुनं गृञ्जनारिष्ठ-सक्ताकन्दरसीनका” इत्यमरः । “पन्था वाटः पथो मथि”
इति भागुरिः ।

(খ) যথা—সকলদিকে অবস্থিত জটাসমূহ, দৃঢ় গ্রন্থিধারা বন্ধ
হইলেও গমনের বেগে চলিতেছিল, চিহ্নটার ঘণ্টাটা গমনের বেগে বার
বার স্কম্পষ্ট ও দীর্ঘ শব্দ করিতেছিল এবং কিঙ্কিনীগুলির অবিশ্রান্ত শব্দ-
জনক গুরুতর বায়ু কুঞ্জের আয় বিবৃত নরকপালশ্রেণীর ভিতরে অব্যক্ত
শব্দ করতঃ পতাকাদিগকে উর্দ্ধে কম্পিত করিতেছিল ॥৭॥

(গ) (পাদক্ষেপপূর্বক দর্শন ও গন্ধ আভ্রাণ করিয়া) পুরাণ নিমের
তৈলের সহিত রসুন ভাজিতে লাগিলে যেরূপ গন্ধ বাহির হয়, সেইরূপ
গন্ধশালী চিতার ধূমে সম্মুখের আশানের সেই বিশাল পথ অহুমিত হইতেছে,
ইহার অত্যন্ত নিকটে করালানামক চামুণ্ডার এই বাড়ী রহিয়াছে ।

(১) গম্বমাপ্রায় ইতি পাঠঃ ক্তিভ্রাঙ্কি । (২) ইদম্ভেতি পাঠান্তরম্ ।

(৩) রসীনকরসগম্বিभिरिति পাঠমেদঃ । (৪) অধস্তাদিত্যপি পাঠঃ ।

यत्र पर्यवसितमन्त्रसाधनस्यास्मद्गुरोरघोरघण्टस्याज्ञया
सविशेषमद्य पूजासम्भारो मया सन्निधापनीयः । कथितञ्च मे
गुरुणा—“वत्से ! कपालकुण्डले ! अद्य मया भगवत्याः करालायाः
प्रागुपयाचितं स्त्रीरत्नमुपहर्त्तव्यम्, (१) तदत्रैव नगरे विदित-
(२) मास्त” इति । तद्विचिनोमि (३) । सकौतुकमयेऽवलीक्य ।
तत्कोऽयमतिगम्भीरमधुराकृतिकृत्तम्भितकुटिलकुन्तलभारः (४)
कृपाणपाणिः श्मशानवाट-(५) मवतरति । य एषः—(घ)

(घ) यत्रेति । पर्यवसितं समाप्तं मन्त्रसाधनं पुरश्चरणं यस्य तस्य । सविशेषं
दिनान्तरेभ्यः सातिशयं यथा स्यात्तथा । पूजासम्भारः करालाच्चर्चनोपकरणद्रव्यसमूहः ।
सन्निधापनीय उपस्थापनीय आनेतव्यः । प्राक् पुरश्चरणारम्भात् पूर्वम्, उपयाचितं
सङ्कल्पितम् ‘अस्मिन् पुरश्चरणे समाप्ते भगवत्यै स्त्रीरत्नमुपहर्त्तव्यामी’ति मनोवितमित्यर्थः ।
स्त्रीरत्नं काचित् उत्कृष्टा स्त्री, उपहर्त्तव्यं बलिभावेन दातव्यम् । तत् स्त्रीरत्नम्, अत्रैव
नगरे पञ्चावल्याम्, विदितं सर्वलोकावगतम् आसे विद्यते । इति कथितमित्यन्वयः । तत्
तस्मात् विचिनोमि तत् स्त्रीरत्नमन्विष्यामि । भौषणंऽस्मिन् महाश्मशाने निशयामेव
सुकुमाराकृतिरयमेकाकी युवा सञ्चरतीति कौतुकेन सहति सकौतुकम् । अतिगम्भीरा
ईदृशभयस्थानेऽपि कम्पादिविकाररहिता, मधुरा कीमला आकृतिर्यस्य सः । उत्तम्भितः
जटौकृत्य बद्धः कुटिलः वक्रः कुन्तलभारः केशकलापी यस्य सः । कृपाणपाणिः खड्गहस्तः ।

“यद्दीयते तु देवेभ्यो मनोराज्यस्य सिद्धये ।

उपयाचितकं तत्तु दोहदं सम्यक्चते ॥” इति हारावली ।

“भौशीकक्रीषहर्षेषु गान्धौर्यं निर्विकारता ।

सर्वावस्थासु माधुर्यं प्रियाणां सृष्टकारिता ॥” इति विपुरारिष्टतम् ।

(१) भगवत्याः करालाया यन्मया...इति पाठोऽपि दृश्यते । (२) विचितमिति
भिन्नः पाठः । (३) पुस्तकान्तरे पाठोऽयं न दृश्यते । (४) कुन्तल इतिमात्रः पाठः
कञ्चित् । (५) श्मशानमवतरतीति पुस्तकान्तरे पाठः ।

কুবলয়দলশ্যামোঃপ্যঙ্কং দধত্ পরিধূসরং
 ললিতচরণন্যাসঃ (১) শ্রীমান্ সৃগাঙ্কনিমাননঃ ।
 হরতি বিনয়ং বামো यस্ব প্রকাশিতসাহসঃ
 প্রবিগলদসৃক্পঙ্কঃ পাণিললন্রজাঙ্কলঃ ॥৫॥

কুবলয়তি । কুবলয়দলশ্যামাঃপি স্বভাবতী নীলোৎপলপদবত্ শ্যামবর্ণাঃপি সন্
 পরিধূসরং ক্রতীঃপি কারণাত্ ধূসরবর্ণম্ অঙ্কং দধত্ ধারয়ন্, ললিতঃ স্তুন্দরঃ চরণন্যাসঃ
 মূতলে পাদন্যাসী যস্য সঃ, শ্রীমান্ স্বভাবতঃ কালিমান্, সৃগাঙ্কনিমাননঃ চন্দ্রতুল্যবদনঃ,
 য এষ দৃশ্যত ইত্যন্বয়ঃ । লনত্ বিলসত্ নরজাঙ্কলং মনুষ্যমাংসং যত সঃ, অতএব প্রবিগলন্তী
 নিপতন্তঃ, অসৃক্পঙ্কাঃ ক্লেদনকালতঃ কিञ্চিৎফিলস্ববশাত্ ঘনীভূতরক্তবিন্দবী যস্মাত্
 সঃ, সূতরাং প্রকাশিতং সূচিতং সাহসম্ অন্বদেহাত্ মাংসানয়নরূপং দাহুণাশ্ববসায়কার্য্যং
 যেন সঃ, যস্যাস্ব বামঃ পাণিঃ বিনয়ং শিখাসীকুমার্য্যং হরতি বিনাশয়তি, চণ্ডত্বমেব
 দ্বীতযতীত্যর্থঃ । সূতরাময়ং কিমপি দুষ্কারং কর্ম্ম সাধয়িতুমিচ্ছতীতি ভাবঃ ।

অত লুণীপমাধবস্য পদার্থহীতুককাব্যলিঙ্কিত্বয়স্য চ পরস্পরনৈরপিত্যাত্ সংসৃষ্টরলঙ্কারঃ ।

(৫) যেখানে আমার গুরু অধোরঘণ্ট ইষ্টমন্ত্ৰের পুরশ্চরণ সমাপ্ত
 করিয়াছেন ; তাহার আদেশে আজ আমার বিশেষরূপে পূজার দ্রব্য উপ-
 স্থাপিত করিতে হইবে । গুরুদেব আমার নিকট বলিয়াছেনও—“বৎসে !
 কপালকুণ্ডলে ! ভগবতী করালার নিকট পূর্বে যে সঙ্কল্প (মানিত) ছিল,
 আজ সেই স্ত্রীরত্ন উপহার দিতে হইবে । তাহা এই নগরেই সকলের
 বিদিত অবস্থায় আছে ।” অতএব তাহার অন্তেষণ করি । (কৌতুকের
 সহিত সম্মুখে দৃষ্টিপাত করিয়া) অতি নির্ভয় হৃদয় ও মনোহরাকৃতি
 এইটাকে উপরে বক্র কেশকলাপের জুট বন্ধ করিয়া অসিহস্তে অশানের
 পথে নামিতেছে । এই যে—

নীলোৎপলদলের শ্রায় শ্রামবর্ণ হইয়াও ধূসরবর্ণ অঙ্ক ধারণ করিতেছে ;

(১) বিকটন্যাস ইতি পাঠান্তরম্ ।

: নিরুপ্য । অয়ে ! (১) স এষ কামন্দকৌসুহতপুত্রো মহা-
মাংসস্য পণ্যিতা মাধবঃ । তত্ কিমনেন, সমীহিতং (২)
সম্পাদয়ামি । বিগলিতপ্রায়শ্চ পশ্চিমসম্ব্যাসময়ঃ । তথাহি
সম্মতি—(৩) (ঙ)

সাহসসাহ ব্যবহারতলে নারদঃ—

“মনু্যমারণং ক্লেয়ং পরদারামির্ষণম্ ।

পারুণ্যমমৃতম্ভৈব সাহসং পশ্চধা স্মৃতম্ ॥”

“জাঙ্ঘলং (কৌ) মাংস” ইতি শব্দকল্যদ্রুমঃ । হরিণী তত্ ॥৫॥

(ঙ) নিরুপ্যতি । নিরুপ্য যোগপ্রভাবেণ নিখিল্য । কামন্দকৌসুহদঃ কুণ্ডিন-
নগরেশ্বরসচিবস্য দেবরাস্য পুত্রঃ, মহামাংসস্য নরমাংসস্য পণ্যিতা শ্মশানপিশাচৈর্ভ্যা
বিক্রীতা । যোগপ্রভাবাদিদ্রুমবধারণম্, অন্যথা মাধবেন চতুর্থাঙ্কৈ স্বগতভাবিনৈব মহা-
মাংসবিক্রয়স্থীত্বেনে পরিণাং যবণাসম্ভবাৎ পরস্পরাশ্রবণস্যাপ্যসম্ভবেন কপালকুণ্ডলায়া
র্ভৈঃশম্বধারণং নীপপয়ত ইতি ভাব্যম্ । অনেন এতৎকর্তৃকবিঘ্নশংযেন, কিং ফলম্,
কিমপি নেত্যর্থঃ । তথা চ অক্ষাকং যোগপ্রভাবসমীপে অস্য যত্কিচ্ছিত্ সাধনং কথমপি
ন প্রমিষ্যতি, সুতরামনায়াসিনেব মালতীমানীয গুরোঃ সঙ্কল্যসাধনায় শত্যাশ্ব্যবিত্তি ভাবঃ ।
অতএবাহ সমীহিতমিতি । সমীহিতং ছিষ্টতং স্বীরদ্বানয়নম্ । বিগলিতপ্রায়ঃ গতপ্রায়ঃ,
পশ্চিমসম্ব্যাসময়ঃ সাধ্যসম্ব্যাসকালঃ । সুতরাময়মেব সময়স্তত্ সমীহিতসাধনস্যেতি ভাবঃ ।

ইহার পদক্ষেপ স্কন্দর, দেহটী কান্তিমান্ন এবং মুখখানি চক্কের মত । বাহার
বাম হস্তে একখানা নরমাংস ঝুলিতেছে এবং তাহা হইতে গাঢ় রক্ত
পড়িতেছে ; সুতরাং ঐ হস্ত উহার সাহসের কার্য প্রকাশ করিতেছে এবং
মনের কোমলতা হরণ করিতেছে ॥৫॥

(ঙ) (নিরূপণ করিয়া) ও ! এই সেই কামন্দকৌর মথার পুত্র
নরমাংসের বিক্রেতা মাধব । তা হউক, উহা দ্বারা আবার কি হইবে ।

(১) ক্লেয়ং অয়ে ইতি পাঠো নাস্তি । (২) ভবণ সমীহিতমিতি পাঠমেদঃ ।

(৩) সম্মতীতি পাঠোপি ক্লেয়নাস্তি ।

व्योम्नस्तापिच्छगुच्छाबलिभिरिव तमोवल्लरीभिर्त्रियन्ते
 पर्यन्ताः प्रान्तवृत्त्या पयसि वसुमती नूतने मज्जतीव ।
 वात्यासवेगविष्वग्वितत-वलयित-स्फीतधूम्याप्रकाशं
 प्रारम्भेऽपि त्रियामा तरुणयति निजं नीलिमानं वनेषु ॥६॥

व्योम्न इति । व्योम्न आकाशस्य पर्यन्ताः दृष्टिसीमान्तदेशे यवनिकावत् भूतललया
 इव प्रतीयमानाः प्रदेशाः तमोवल्लरीभिः अन्धकारलताभिः, तापिच्छगुच्छाबलिभिरिव तमाल-
 लवकश्रेणिभिरिव, त्रियन्ते आच्छाद्यन्ते । तथा वसुमती पृथिवी प्रान्तवृत्त्या समन्ततः
 पर्यन्तदेशनिमज्जनक्रमेण नूतने पयसि अभिनवे जले मज्जतीव मग्ना भवतीव । यथा न्युञ्ज-
 भावेन निमज्जतः कटाहादिवर्तुलवस्तुनः प्रथमं निमाद्यतया प्रान्तभागो न दृश्यते, अनिमग्नो
 मध्यभागस्तु दृश्यते एव, परन्तु क्रमशो निमग्नतया मध्यभागोऽपि न दृश्यते ; तथा दृष्टि-
 सीमान्तवर्त्ता भूतलांशोऽन्धकारलीनतया प्रथमं न दृश्यते, सन्निरहितस्थानन्तु दृश्यत एव
 परन्तु क्रमशोऽन्धकारलीनतया तदपि न दृश्यते इति सरलार्थः । तथा त्रियामा रविः
 प्रारम्भेऽपि स्वाभिर्भावसमयेऽपि, वनेषु वनप्रदेशेषु वात्याया वायुसमूहस्य सर्वत्रेण विष्वग्-
 वितता सर्वतो विस्तारिता, वलयिता मण्डलाकारेण स्थिता, स्फीता बहुलीभूता च या
 धूम्या धूमसमूहः, तस्याः प्रकाश इव प्रकाशो यस्य तं तत्सदृशमित्यर्थः । निजं स्वकीयं
 नीलिमानं नीलितां तरुणयति प्रमुख एव गाढान्धकाररूपयौवनं प्रापयति गाढं करोती-
 त्यर्थः । सुतरां समीहितसम्पादनस्यायमेवोपयुक्तसमय इति भावः ।

अत्र प्रथमत्रये उपमालङ्कारः, द्वितीये भावाभिमानिनी वाच्या क्रिथीत्प्रेक्षा, तृतीये
 च लुप्तोपमा, इत्येतेषां मिथो देरपेक्ष्यात् सृष्टिः ।

“असङ्गिनी च वाताली स्यादात्या वातमण्डली” इति विकाण्डशेषः । “धूमस्य
 धूमसमूहेऽपि नीहारेऽपि निगद्यते” इति धरणिः ।

स्रग्धरा वृत्तम् ॥६॥

आमि आमार अडौष्टे सम्पादन करि । *सायंसङ्कार समये प्राय अतीत
 इहैयाछे । ताई एथन—

तमानसुवकश्रेणीर श्राय अक्षकारराशि आकाशेर प्राञ्चभाग आवरण

इति निष्कान्ता (१) ।

विष्कम्भकः (२) । (च)

ततः प्रविशति यथानिर्दिष्टो माधवः । (क)

माधवः । साशंसम् । (ज)

प्रेमाद्राः प्रणयसृष्टः परिचयादुद्गाढरागोदया-
स्तास्ता मुग्धदृशो निसर्गमधुराश्चेष्टा भवेयुर्मयि ।

यास्वन्तःकरणस्य वाह्यकरणव्यापाररोधो क्षणा-

दाशंसापरिकल्पितास्वपि भवत्यानन्दसान्द्रो लयः (३) ॥७॥

(च) विष्कति । तल्लक्षणलुक् । कपालकुण्डलाकूपमध्यमपात्रेण प्रयोजितत्वात्
शुद्धविष्कम्भकोऽयम् इति । शुद्धविष्कम्भ इति क्वचित् पाठोऽपि । यथा दर्पणे—

“मध्येन मध्यमाभ्यां वा पावाभ्यां सम्प्रयोजितः ।

शुद्धः स्यात्..... ॥”

तथा चात्र करालार्थे स्त्रीरवोपहारदानसङ्कल्पः, तदायतने अघोरघण्टस्य सन्निधाना-
दिकञ्च हस्तकथांशनिदर्शनम्, मालयानयनादिकञ्च वर्त्तित्यमाणकथांशनिदर्शनमित्यनु-
सन्धेयम् ।

(क) तत इति । यथानिर्दिष्टः वामहस्तगृहीत-गलद्रक्तनरमांसखण्डादिरूपः ।

करिंतेछे, पृथिवीर चारिधारे घेन नूतन जले मग्न हईतेछे एवं
रात्रि, प्रारंभ समयेई, वनप्रदेशे, बायूर वेगे चतुर्दिक् विस्तारित, मणुला-
कारौकृत ओ वक्षित धूमराशिर श्राय अकौय नीलवर्णके प्रगाट करिंतेछे ॥७॥

(एई बलिग्रा प्रस्थान करिल ।)

(च) विष्कम्भक ।

(क) ताहार पर निर्दिष्टरूपे माधवेर प्रवेश ।

(१) इति परिकल्प्य निष्कान्ता इति पाठभेदः । (२) इति शुद्धविष्कम्भ इति
पाठान्तरम् । (३) आनन्दसान्द्रोदय इति क्वचित् पाठः ।

(ज) माधव-इति । आशंसया मालतीलाभाशया सहैति साशंसम्, आहृत्यर्थः ।

प्रेमेति । प्रेमा अनुरागाद्गुरः तेन आर्द्राः सरसाः, प्रणयम् अद्गुरावस्थातः किञ्चि-
दतिरिक्तमनुरागं स्पृशन्ति भजन्त इति प्रणयस्पृशः, तथा परिचयात् अयमीदृश इति विशेष-
ज्ञानात् उद्गाढः अतीव घनी यो रागोऽनुरागस्तस्य उदय उत्पत्तिर्थासु ताः, निसर्गमधुराः
स्वभावमनोहराः, सुगन्धशः सुन्दरनयनाया मालत्याः, तास्ताः पूर्वानुभूताः चेष्टाः कटाक्ष-
विज्ञेय-भू-सूङ्गीचनाङ्गबलनादयः मयि भवेयुः । इत्येवाशंसैति भावः । अतएव आशंसया
'कथमस्याः पुनरपि तादृशकटाक्षनिज्ञेयगीचरी भवेयम्' 'कथं वा प्रणयमधुरां वाच-
माकर्णयेयम्' 'केन वा गाढालिङ्गनसुखमनुभवेयम्' इत्यादिरूपया आशया परिकल्पितासु
निश्चिंतास्त्वपि यासु चेष्टासु, यथार्थरूपासु का कथा सङ्कल्पमात्रनिश्चिंतास्त्वपीत्यपेक्षः,
अथात् तत्तथात् वाह्यकरणानां वहिरिन्द्रियाणां चक्षुरादीनां व्यापारं वृत्तिं रूपादि स्वस्व-
विषयग्रहणसामर्थ्यमित्यर्थः, रोडुं शीलं यस्य सः वाह्यकरणव्यापाररीधी, तथा सान्द्रो
निरन्तरः आनन्दः सुखं यत्र स आनन्दसान्द्रः, अन्तःकरणस्य चित्तस्य लयो विलीनता भवति
तन्मयता भवतीत्यर्थः । तथा च भावनावशात् तासु तासु मालतीचेष्टास्त्रेव चित्तस्यैकान्त-
निमग्नतया चक्षुरादिवहिरिन्द्रियैः सम्बन्धाभावात् तेषां सन्निकर्षेऽपि विषयान्तररूपादिप्रत्यक्षं
न भवति ; किन्तु निषिद्धः कश्चिदानन्दः परिष्कुरतीति सरलाथो भावार्थश्च ।

अत्र साभिप्रायविशेषणत्वात् परिकरालङ्कारः, अर्थापत्तिश्च, इत्यनयोर्ङ्गाङ्गिभावेन सङ्करः ।

प्रेमाणं प्रणयसाह्यं भरतः—

“परस्परप्राशयचनं निरुद्धं भावबन्धनम् ।

यदेकायत्ततोपाधि तत् प्रेमेति निगद्यते ॥”

“उपचारैर्मिथो यूनीर्यङ्गाङ्गाभ्यन्तराभिधैः ।

प्रेम नीतं प्रकर्षहेतुं स एव प्रणयः श्रुतः ॥”

“करणं साधकतमं चेतनान्द्रियेष्वपि” इत्यमरः ।

आनन्दसान्द्र इति “अग्न्याह्वितादीनि” इति सान्द्रशब्दस्य परनिपातः ।

शाङ्खलविक्रीडितं वृत्तम् ॥७॥

(ज) माधव । (आशंसार सहित) मनोहरनयना मालतीर प्रेमसिद्ध,

अपि च, (१)

अतिमुक्तमद्ग्रथितकेसरावली-(२)

सतताधिवास-सुभगार्पितस्तनम् ।

अपि कर्णजाह्नविनिवेशिताननः (३)

प्रियया तदङ्गपरिवृत्तिमाप्नुयाम् (४) ॥८॥

अतिमुक्तेति । प्रियया मालत्या कर्णजाह्ने मदीयकर्णमूले विनिवेशितं कपोल-
चुम्बनार्थं स्थापितम् आननं यस्य सः अहम्, अतिमुक्तेन माधवीलतामूत्रेण, अथवा
मुक्तां मुक्तामालाम् अतिक्रान्ता मद्ग्रथितत्वेनादरातिशयादतिक्रम्य स्थितेति अतिमुक्ता,
सा चासौ परोक्ता चेति कर्मधारये पुं वद्भावः, मया ग्रथिता या केसरावली वकुलकुसुममाला
तस्याः सतताधिवासेन अनवरताग्रयेण सुभगं मनोहरं यथा स्यात्तथा अपि तौ मम वक्षसि
स्थापितौ स्तनौ यस्मिन् कर्मणि तद्ग्रथया तथा तस्या मालत्या अङ्गपरिवृत्तिं तदीयवचो
मदीयवक्षसि मदीयवक्षस्य तदीयवक्षसि इत्येवमङ्गविनिमयम् आलिङ्गनमित्यर्थः अपि आप्नुयां
किं लभेयम् । तदा च धन्यो भवामीति भावः ।

अत्र समेन समविनिमयरूपा परिवृत्तिरलङ्कारः ।

“अतिमुक्तः पुण्ड्रकः स्यादवासन्ती माधवीलता ।” इत्यमरः । कर्णजाह्नेति “तस्य
पाकमूले पृथ्व्यादि कर्णादिभ्यः कुण्जाह्नेचा”विति कर्णशब्दात् जाह्नच्प्रत्ययः ।

मञ्जुभाषिणी वृत्तम् ॥८॥

प्रणयशाली, प्रगाढ अश्रुरागसम्पन्न (टीका श्रेष्ठया) एवं श्रुभावसून्दर
कटाक्षपातप्रभृति सेइ सेइ व्यवहारगुलि कि आवारण आमार उपरे
हईवे । ये व्यवहारगुलिके केवल आशाहारा कलना करिलेण चित्तैर
एकेबारे लग्न हईया याय, से लग्नटी गाढ आनन्दे परिपूर्ण थाके एवं
चक्षुप्रभृति बहिरिन्द्रियैर कार्यागुलिके रुद्र करिया केले ॥१॥

(१) किञ्चेति क्वचित् पाठः । (२) अतिमुक्तकग्रथितः...अविमुक्तकग्रथित...इति
पाठभेदी । (३) कण्ठजाह्ने...इति पाठान्तरम् । (४) तदङ्गपरिवृत्तम्, तदङ्गपरि-
वर्तम् इति पाठभेदी ।

अथवा, दूरे तावदेतत्, इदमेव प्रार्थये । (ज)

सम्भूयेव सुखानि चेतसि परं भूमानमातन्वते
यत्रालोकपथावतारिणि रतिं प्रस्तौति नेत्रोत्सवः ।

यद्बालेन्दुकलोच्चयादवचितैः (१) सारेरिवोत्पादितं

तत् पश्येयमनङ्गमङ्गलगृहं भूयोऽपि तस्या मुखम् ॥८॥

(ज) तदालिङ्गनलाभस्य सर्वदेवासम्भवमाशङ्गाच्च अथर्वति । एतत् तदालिङ्गन-
प्रार्थनं दूरे आस्तामिति शेषः । तदालिङ्गनसुखं परमसौभाग्यलभ्यमेव, सुतरां तादृश-
सौभाग्यशून्यस्य मम तत् प्रार्थनं निष्फलमेवेति भावः । इदं वक्ष्यमाणं मुखदर्शनमावम् ।

सम्भृयेति । यव प्रियतमाया मालत्या मुखे आलीकपथावतारिणि दृष्टिपथगामिनि
सति सुखानि जगतः सर्वप्रकारानन्दाः चेतसि सम्भूयेव मिलित्वेव परं भूमानं परस्पर-
मेलनादतीवशाद्गुह्यम् आतन्वते विकारयन्ति लभन्त इत्यर्थः । तथा नेत्रोत्सवं नयन-
प्रौतिहेतुभूती व्यापारविशेषः रतिं मालतीविषयकामिलाषविशेषात्मिकां विचित्रतिं प्रस्तौति
उत्पादयति । तथा बालेन्दोः अपूर्णमण्डलस्य कलङ्करहितस्य चन्द्रस्य कलोच्चयात् कला-
समूहात् अवचितैरानौतैः सारैः श्रेष्ठांशैः यत् मुखम् उत्पादितमिव विधिना निर्मितमिव ।
अनङ्गस्य मदनस्य मङ्गलगृहं कल्याणाधिष्ठानरूपं तदाशयेणैव मदनस्य जगद्दिजयलक्षण-
मङ्गललाभादिति भावः । तस्याः प्रियतमाया मालत्यास्तत् सुखं भूयः पुनरपि पश्येयम् ।
प्राक्तनपुण्यपरिपाकादितन्मादमेव ममास्तु तेनैव चरितार्थी भविष्यामीति भावः ।

आर० (आशा এই যে,) প্রিয়তমা মালতী আমার কর্ণমূলে মুখমণ্ডল
সংস্থাপন করিবেন এবং আমার গাঁথা বলিয়া মুক্তার হার অপেক্ষাও
আদরণীয় সেই বকুনফুলের মালা সর্বদা অবস্থান করায় মনোহর স্তনযুগল
আমার বুকের উপরে রাখিবেন ; এই অবস্থায় আমি তাঁহার আলিঙ্গন
পাইব কি ? ॥৮॥

(ঞ) অথবা, ইহা দূরে থাক, ইহাই প্রার্থনা করি—

(১) যদ্বালিন্দুকলৌচ্ছয়াদুপচিতৈরिति পাठभेदः ।

यत्सत्यमधुना सन्दर्शनं नेति स्वल्पोऽपि विशेषः (१) ।
मम हि सम्प्रति सातिशयप्राक्तनोपलम्भसम्भावितात्मनः (२)

अत्र प्रथमवाक्ये प्रसिद्धकारणाभावेऽपि तादृशसुखोत्पत्तेर्विभावना, वाच्या भावाभिमानिनी क्रियोत्प्रेक्षा इत्यनयोरेकाग्रयानुप्रवेशरूपः सङ्करः, तृतीये पुनर्वाच्या भावाभिमानिनी क्रियोत्प्रेक्षा, अनङ्गमङ्गलगृहमित्यत्र निरङ्गकेवलरूपकच्छेदानुप्रासयोरेकाग्रयानुप्रवेशरूपः सङ्करश्च, समुदाये तु मिथो नैरपेक्ष्यात् संसृष्टिः । तथा शृङ्गाररमस्याधिभाववाचकरतिशब्दोपादानात् स्थायिभावस्य स्वशब्दवाच्यत्वरूपो रसदोषः, स च “मनी हुक्मीतिराकर्षति” इति पाठेन समाधेयः ।

अस्मिंश्च श्लोकत्रये आशंसा नाम नाट्यालङ्कारः । यथा दर्पणे—

“आशंसनं स्यादाशंसा ।”

“उत्सृते हर्षमित्येव उत्सवः परिकीर्तितः ।” इत्युत्सवलक्षणम् ।

उपादानस्य निर्दोषत्वे उपादीयस्य निर्दोषता स्वभावसिद्धेति न्यायादुपादीयमुख्यगत-कलङ्कराहिन्यद्यीतनाय उपादानाभूत-कलङ्कहीनशालिन्दुपदीपादानमिति बोध्यम् ।

तृतीयचरणानुरूपश्लोकार्कं यथा नैषधे—

“द्वतसारमिविन्दुमण्डलं दमयन्तीवदनाय विधसा ।”

शार्दूलविक्रीडितं व्रत्तम् ॥९॥

ये मुखथानि दृष्टिपथे पतित इहैले, जगतेर सकल सूत्र चित्ते सम्मिलित इहैवाहै येन अत्यस्त बाह्यता लाभ करे एवं नयनेर आनन्द अहुराग उंउपादन करे एवं से मुखथानिके विधाता नूतन चक्रकलासमूह इहैते आनीत सारांशद्वाराहै येन निर्माण करिग्याहेन, कामदेवेर मङ्गलमय वासन्धान प्रियतमा मालतीर सेहै मुखथानिके आवारण देथिते पाहैव किं ? ॥९॥

(१) यत् सत्यमधुना तत्सन्दर्शनं नेति स्वल्पोऽपि न विशेष इति पाठान्तरम् ।

(२) ...सम्भावितान्मज्जन इति क्वचित् पाठः ।

संस्कारस्य अनवरतप्रबोधात् प्रतायमानस्तद्विसदृशैः प्रत्ययान्तरै-
 (१) रतिरस्कृतप्रवाहः प्रियतमास्मृतिप्रत्ययोत्पत्तिसन्तानस्तन्मय-
 मिव करोति वृत्तिसारूप्यत-(२) चैतन्यम् । तथाहि—(८)

(८) ननु भावनावशादेव सततमवलोक्यमानायां मालत्यां किमिति पुनः सन्दर्शनं
 प्रार्थ्यत इत्याह यत्सत्यमिति । तद्व्यस्मात् अधुना सत्यं सन्दर्शनं न, भावनावशादुपजाय-
 मानम् इदानीन्तनमिदं प्रियतमायाः पारमार्थिकचाक्षुषप्रत्यक्षं न भवति, इति हेतोः
 स्वल्पोऽपि विशेष इदानीन्तनतदानीन्तनसन्दर्शनयोरस्य एव भेदः प्रत्यक्षत्वेनैकरूपत्वेऽपि
 मानसत्वचाक्षुषत्वाभ्यां यत्किञ्चिद्दे इत्यर्थः । अतएव तन्मुखस्य चाक्षुषप्रत्यक्षं प्रार्थ्यत इति
 भावः । अथ तादृशभेदे स्वल्पोऽपीति कथमुक्तमित्याह मम इत्यादि । अतिशयेन दृढतर-
 संस्कारजननसामर्थ्यरूपातिरेकेण सद्देति सातिशयः प्राक्तनः पूर्ववर्ती य उपलभ्यः मदनीयानि
 मालत्यायाःक्षुषप्रत्यक्षरूपं ज्ञानं तेन सम्भावितः सम्पादितः आत्मा स्वरूपं जन्म यस्य तस्य,
 तस्मिन् मदनीयानि मालत्यास्तदानीन्तनविषयभावप्रत्यक्षेण जनितस्येत्यर्थः, संस्कारस्य
 भावनाख्यसंस्कारस्य अनवरतप्रबोधात् चिन्तया अविरतोद्रेकात् स्वकार्योत्पादनीन्मुखत्वा-
 देतोः प्रतायमानः धारावाहिकन्यायेन विस्तारं गच्छन्, तद्विसदृशैः मालतीश्रुतिविजातीयैः
 प्रत्ययान्तरैः घटादिविषयान्तरावगाहिनीभिः श्रुतिभिः अतिरस्कृतप्रवाहः अनन्तरितपारा-
 प्रसारः, प्रियतमायाः मालत्याः श्रुतिप्रत्ययोत्पत्तिसन्तानः श्रुतिरूपज्ञानीद्रवसमूहः वृत्तेः
 मालतीगतायाः श्रुतिरूपायाश्चित्तवृत्तेः सारूप्यतः मालत्याकारिणाकारितत्वात्, मम चैतन्यं
 चित्स्वरूपमात्मानं तन्मयमिव मालतीमयमिव करोति । सुतरां प्रत्यक्षत्वेनाभेदात् मानसत्व-
 चाक्षुषत्वाभ्यामेव भेदात् स्वल्पोऽपीत्युक्तमिति भावः ।

तथा च तस्मिन् मदनीयानि कियन्तं कालं यावत् प्रियतमाया मालत्यास्तद्विषय-
 भावानां चाक्षुषप्रत्यक्षीकरणात् दृढतरभावनाख्यसंस्कारोत्पत्तिवशात् यदा यदैव तां
 चिन्तयामि तदा तदैव मम चेतसि तत्तद्विकलश्रुतिराविर्भवति, तदा च सम्मुखवर्तिनामपि
 घटादीनां प्रत्यक्षं न भवति, आत्मा च मे मालतीमय इव भवतीति सरलार्थः ।

(१) विसदृशप्रत्ययान्तरैरित्यपि पाठः ।

(२) अनन्तरितसारूप्यत इति भिन्नः पाठः ।

অনভিনিবেশপূর্বকং যত্কিচ্ছির্দর্শনং ন ম্ভুলু সংস্কারমুত্পাদয়েত্, উত্পাদিতী বা যথা-
কথচ্ছিত্ সংস্কারে দৃঢ়ত্বাভাবাত্ স্মৃতিং নীত্পাদয়েত্ । অভিনিবেশপূর্বকন্তু দর্শনম্
অবশ্যমেব সংস্কারমুত্পাদয়েত্, উত্পাদিতস্য সংস্কারঃ স্মৃতিং জনয়েদিত্যেতত্ প্রতিপাদয়িতুং
স্মৃতিশ্যেত্ কাম্ । বিষয়ান্तरাবগাহিত্বমেব জ্ঞানানাং বৈসাদৃশ্যং বৈজাত্যং বেতি চ মন্ব্যম্ ।

বেদান্তবেদিনঃ কিলিত্যং ভুবন্তি ; বিষয়সম্বন্ধকর্ষে সতি পরিণামস্বভাবমন্তঃকরণং
বৃত্তিৰূপেণ পরিণমতে, অন্তঃকরণাবচ্ছিন্নম্ প্রমাণচৈতন্যং বৃত্তৌ প্রতিবিস্মিতং ভবতি, তদেব
বৃত্তিপ্রতিবিস্মিতং চৈতন্যং প্রমাণমিত্যুচ্যতে, সা চ বৃত্তিবিষয়দেহং গত্বা মদাকারেণাকারিতা
সতী বিষয়াধিষ্টানচৈতন্যতিরীধায়কমজ্ঞানং নাশয়তি ; ততস্য বিষয়াধিষ্টানচৈতন্যং বৃত্তি-
প্রতিবিস্মিতপ্রমাণচৈতন্যাবিভিন্নতয়া কূপকৃত্বালালাসলিলন্যায়ৈকালমাপন্নং সন্তু স্কুর-
তীতি । অত্র তু মালতীৰূপবিষয়সম্বন্ধকর্ষাভাবেন বাস্তবিকতন্ময়তা নাস্তীতি জ্ঞাপনায়
দ্রবশব্দপ্রয়োগঃ । তথা চ বেদান্তপরিभाषायाम্—“তৈজসমন্তঃকরণমপি সত্ত্বরাদিহারা নির্গম্য
ঘটাদিবিষয়দেহং গত্বা ঘটাদিবিষয়াকারেণ পরিণমতে । স एव परिणामी वृत्तिरित्युच्यते ।”
বিস্তারন্তু তদাদৌ দ্রষ্টব্যঃ ।

অত্র হি “যহেদাধ্যয়নং তথীপনিষদা”মিত্যাदिना स्वधारमुखिन ‘अनावश्यकतया
शास्त्रान्तरज्ञानपरिचयमत्र न दास्यामी’ति प्रतिज्ञां सूत्रयन्नपि भवभूतिरन्तराऽन्तरा तज्ज्ञान-
स्फुरणदुर्निवारवेगेन तत्परिचयमदत्त्वा कथं तूष्णीम्भावमवलम्बितुमर्हतीति समालोच-
नीयम् ।

(ট) এখন সত্য দেখা হইতেছে না বলিয়াও, তখনকার দেখাও
এখানকার দেখার অল্পই প্রভেদ । কারণ, পূর্বে অত্যন্ত প্রত্যক্ষ
হইয়াছিল, তাহাতে যে সংস্কার জন্মাইয়াছিল, এখন অবিরত চিন্তায় সেই
সংস্কারের উদ্বোধন হওয়ায় প্রিয়তমা মালতীর স্মৃতিপ্রবাহ বৃদ্ধি পাইতেছে
কিন্তু ইহার বিপরীত অগ্ন্যাগ্ন জ্ঞান ইহাকে বাধিত করিতে পারিতেছে
না ; সুতরাং প্রিয়তমা মালতীর স্মৃতিরূপ জ্ঞানের উৎপত্তিপ্রবাহ চিন্ত-
বৃত্তিকে মালতীর আকারে পরিণত করিয়াছে বলিয়া আমার চৈতন্যকে
যেন মালতীময় করিয়া ফেলিয়াছে । তাহাই বলিতেছি—

लीनेव प्रतिविम्बितेव लिखितेवोत्कीर्णरूपेव च
 प्रत्युभेव च वज्रलेपघटितेवान्तर्निखातेव च ।
 सा नश्चेतसि कौलितेव विशिखैश्चेतोभुवः पञ्चभि-
 श्चिन्तासन्ततितन्तुजालनिविडस्यूतेव लग्ना प्रिया ॥१०॥

नेपथ्ये कलकलः ।

तन्मयत्वं प्रतिपादयितुमाह लीनेवेति । सा प्रिया मालती नोऽस्याकं चेतसि मम मनसि लीनेव जलादौ लवणादिवत् मिश्रितेव । ननु तदा कथं पृथक् प्रतीतिरित्याह प्रतिविम्बितेवेति । दर्पणादौ मुख्यादिवत् प्रतिफलितेव । ननु विम्बरूपाया मालत्या असन्निकर्षे कथं तत्प्रतिविम्ब इत्याह लिखितेवेति । मदनचित्रकारेण चिन्तानूलिकया अनुरागवर्णकेन मम चित्तमितौ चित्रितेवेति भावः । अथ तदा विषयान्तरज्ञानजलादिना प्रोञ्जकमपि सम्भाव्यत इत्याह उत्कीर्णरूपेव चेति । मदनशिल्पिना शरटङ्कैः मञ्चित्तशिलायाम् उत्कीर्णरूपेति भावः । ननु तादृशपदार्थस्य कदाचिद्गतापि स्यादित्याह प्रत्युभेव चेति । मदनकर्मकारेण मम चित्ताङ्कुरीयके मालतीमणिशिला प्रत्युभेव इति भावः । ननु प्रत्युप्तस्यापि कदाचिदुद्धारसम्भव इत्याह वज्रलेपघटितेवेति । वज्रं लौह-विशेषः तच्चूर्णैः सह गुडमाषादिमिश्रणेन निर्मितौ दृढतरसंयोगजनको लेपविशेषो वज्रलेपः, तेन घटितेव संयोजितेव । सुतरामशक्य एव तदुद्धार इत्याशयः । अथ मनस उपरि वज्रलेपस्तदुपरि च मालतीति न साक्षात् परस्परसंस्पर्श इति चेदाह अन्तर्निखातेव चेति । भूमध्ये निधिनिधानवत् अन्तः चेतीमध्ये निखातेव निहितेव । अतएव प्रत्युप्तत्व-निखातत्वयोर्भेदः । ननु तथापि काले तदुद्धारः शक्यते कर्तुमित्याह कौलितेवेति । पञ्चभिः चेतोभुवो मनोजस्य कामस्य विशिखैः शरैः कौलितेव तिर्यग्विवर्द्धेव । अतएव सुदृढलौह-शङ्कुना कुवापि विडस्य वस्तुन इव न शक्य एव समुद्धार इत्यभिप्रायः । ननु कौलितस्य प्रतिकौलनाद्विज्ञेयो दृश्यत इत्यत्राह चिन्तित्यादि । चिन्तायाः सन्ततिः प्रवाह एव तन्तुजालं स्वसमूहः तेन निविडं घनं यथा स्यात्तथा स्यूतेव सौवनं (सेलाइ इति यस्य वङ्गभाषा) प्रापितेव लग्ना अनवरतचिन्तया संसृता । अतएव तन्मयत्वमिति भावः ।

अत्र विशेषणानामभिप्रायविशेषैरुक्तत्वात् परिकरालङ्कारः, वाच्या भावाभिमानिनी

माधवः । आकर्ण्य । अहो ! सम्प्रति इतस्ततः प्रवर्त्तमान-
कौणपनिकरस्य (१) महती श्मशानवाटस्य रौद्रता । अत्र
हि—(२) (ठ)

पर्यन्तप्रतिरोधिमेदुरघनस्थानं (३) चिताज्योतिषा-
मौज्ज्वल्यं परभागतः प्रकटयत्याभोगभीमं तमः ।

क्रियीतृप्रेक्षामाला, चतुर्थचरथे निरङ्गकैवलरूपक-वृत्त्यनुप्रासीत्प्रेक्षाणामेकाग्रयानुप्रवेशरूपः
सङ्करथ, समुदाये पुनरङ्गाङ्गिभावेन सङ्करः ।

“वज्रं (क्री) लौहविशेषः ।” इति शब्दकल्पद्रुमः ।

शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥१०॥

(ठ) माधव इति । इतस्ततः प्रवर्त्तमानो विद्यमानः कौणपनिकरो राक्षससमूहो
यस्य तस्य । श्मशानवाटस्य श्मशानप्रदेशस्य । रौद्रता भयङ्करत्वम् । हि यस्मान् ।

प्रियतमा मालती आमार चित्ते संलग्न हईया येन मिलिया गियाछेन,
येन प्रतिविशित, चित्रित, फेदित, रोपित, बज्रलेपद्वारा योजित
किंवा भितरे प्रोथित हईयाछेन, अथवा कामदेवेर पाँचटी बाण येन
ताँहाके आमार चित्ते बिक्र करिया दियाछे, किंवा धाराबाहिचिस्तारूप
सूत्रसमूह येन मालतीके आमार चित्ते घनभावे सेनाई करिया
फेलियाछे ॥१०॥

(नेपथ्ये कोलाहल ।)

(ठ) माधव । (सुनिया) ओह ! सम्प्रति चारिदिके राक्षसगण विचरण
करितेछे, ताहाते श्मशानप्रदेशेर अत्यन्त भीषणता जग्गियाछे ।
येहेतू एथाने—

(१) प्रगल्भमानकौणपनिकायस्य इति पाठान्तरम् ।

(२) अङ्गिन् हि इति पाठमेदः । (३)....चयस्थानम् इति क्वचित् पाठः ।

संसत्ताकुलकेलयः किलकिलाकोलाहलैः सम्मदा-

दुत्तालाः कटपूतनाप्रभृतयः सांराविणं कुर्वते ॥११॥

पर्यन्तेति । पर्यन्ते ज्योतिषां प्रान्तप्रदेशे प्रतिरीडुं दृष्टिमवरीडुं शीलं यस्य तत् पर्यन्तप्रतिरोधि, मेदुरं स्निग्धम्, घनं निविडम्, स्थानं वृद्धिप्राप्तम् । अथ परपरस्य विशेषत्व-विवक्षया क्रमशो द्वयीर्द्वयोः पदयोः कर्मधारयः । तथा आभोगेन विस्तारेण भीमं भयङ्करं तमः कर्तुं परभागत उत्कर्षेण अतिशयेनेत्यर्थः, चिताज्योतिषां चिताग्रीनाम् औज्वल्यम् उज्वलतां प्रकटयति व्यनक्ति प्रकाशयति । गाढान्धकारे हि तेजोरूपमतिशयेन प्रकाशत इति द्रष्टव्यम् । संसत्ता अविच्छिन्नभावेन तथा अविरतोपस्थिता आकुला व्यस्तताप्रयुक्ता केलिः क्रीडा यासु ताः, उत्ताला विकरालाः, कटपूतनाः श्मशानवासिपिशाचविशेषाः तत्-प्रभृतयः तेन शृगालादयोऽपि गृह्यन्ते, सम्मदात् गाढान्धकारागमेन पर्युषितशवदर्शनेन च संघर्षात्, किलकिलेति तत्कोलाहलानुकरणम्, तेन किलकिलारूपैः कोलाहलैः सांराविणं व्यापिनम् अनवगतविशेषं शब्दं कुर्वते । अतएव श्मशानवाटस्य महती रौद्रतेति भावः ।

अन्तान्धकारात् प्रकाशरूपविरुद्धक्रियोत्पत्तेर्विषमालङ्कारः तृतीयचरणे वृत्त्यनुप्रास-श्चेत्यनयोः संसृष्टिः । तथा कोलाहलसांराविणशब्दयोस्तात्पर्यादर्थभेदाभावेऽपि तदुभय-प्रयोगादर्थगतपुनरुक्ततादीषः, स च 'किलकिलारूपं महासम्मदा'दिति पाठेन समाधेयः ।

“वर्णोत्कर्षश्च परभागः ।” इति साघहादशसर्गे ६२ श्लोके मल्लिनाथः । “शपथे च क्रियाकारे किलिञ्जशवयोः कटः ।” इति विकारुदर्शयः । “पूतं विषु पवित्रे च श्रुति बहुलीकृते ।” इति मेदिनी ।

तेन च कटानां शवानां पूतं श्रुतम् अवसन्नं गलितमिति यावत् मांसं नाथति याचत इति कटपूतना, पृथीदरादित्वात् साधुः । सांराविणमिति रुधातोः “अभिविधौ भावे इनुण्” इतीनुण्प्रत्ययान्तात् स्वारथेऽण् ।

शार्दूलविक्रीडितं वृणम् ॥११॥

प्रासुभागे दृष्टिरौधी, त्रिभ्र, निविड, वृद्धिप्राप्तं ओ विस्तारवशतः त्रयङ्कर अङ्कार चिताग्निर उज्ज्वलता अत्यस्त व्याक्त करितेहे एवं कट-पूतनाप्रभृति पिशाचगण आनन्दवशतः 'किल्' 'किल्' एहेरूप कोलाहले

মাধবঃ । কথমাঘোষণানন্তরমেব সৰ্বতঃ সমুচ্চলদুচ্চাল-
বিতালমুক্ততুমুলাব্ধকলকলাকুলঃ (১) প্রচলিত ইবাভিবভবঙ্কু ত-
সঙ্কটঃ শ্মশানবাটঃ । আশ্চর্য্যম্ ! (৬)

অগ্নিপুরাণে প্রেতানাмаहार्यमुक्तम् । यथा—

“बिलमन्त्रविहीनानि द्वিজाष्टानि यानि तु ।

निश्मन्नतद्हीनानि प्रेता भुञ्जन्ति तव वै ॥”

“सक्तीधान्यपवित्राणि प्रेता भुञ्जन्ति तव वै ।”

ईदৃশপ্ৰেতপিশাচযীঃ পর্যায্যতেতি বাধ্যম্ । মহামাংসলক্ষণাদিকন্যকৃতম্ ।

गृह्यतां गृह्यतामित्यादरातिशये द्विरुक्तिरिति संक्षेपः ॥१२॥

(৬) মাধব ইতি । সম্ভাষণার্থাং কথ'শব্দঃ । সমুচ্চলঙ্কিঃ উচ্চালৈর্বি'কারালৈঃ,
বিতালৈর্ভূতাধিষ্ঠিতশব্দৈঃ মুক্তস্বকৃতঃ কৃত ইত্যর্থঃ, যস্তুমুলঃ অন্যান্যকলকলঃ কীলাহলঃ,
তেন আকুলঃ । तथा आविर्भवन्निर्भूतैः अन्यान्यपिशाचैः सङ्कटः सङ्कीर्णः श्मशानवाटः
श्मशानप्रदेशः प्रचलित इव, इति सम्भावयामीत्यर्थः । आश्चर्यं वक्ष्यमाणम् ।

“বিতালঃ (পুঁ)---ভূতাধিষ্ঠিতশব্দ” ইতি শব্দকন্যদ্রুমঃ ।

এই মহাগাংস বিক্রয় করিতেছি, ইহা অস্ত্রদ্বারা ছেদ করায় পবিত্র
নহে, ইহাতে কোন কপটতা নাই এবং পুরুষের অঙ্গ হইতে ইহা আনীত;
অতএব ইহা গ্রহণ কর ॥১২॥

(নেপথ্যে পুনরায় কোলাহল ।)

(৬) মাধব । আমার ঘোষণার পরই ভয়ঙ্কর বেতালগণ সকল
দিকেই চলিতে থাকিয়া অবাক্ত ও তুমুল কোলাহল করিতেছে, তাহাতে
শ্মশানদেশ আকুল হইয়া উঠিয়াছে এবং আরও কতকগুলি পিশাচের
আগমনে শ্মশানপ্রদেশ ব্যাপ্ত হইয়া, যেন চলিতে লাগিয়াছে । কি
আশ্চর্য্য !

(১) সমুচ্চলদুচ্চালতুমুলাব্ধকলকলাকুল ইতি পাঠমৈদঃ ।

कर्णाभ्यर्णविदीर्णसृक्कविकटव्यादानदीप्ताग्निभि-
दंष्ट्राकोटिविसङ्कटैरित इतो धावद्भिराकीर्यते ।
विद्युत्पुञ्जनिकाशकेशनयनभ्रूश्मश्रुजालैर्न भो
लक्ष्यालक्ष्यविशुष्कदोर्धवपुषामुक्त्वामुखानां मुखैः ॥१३॥

कर्णेति । कर्णधीरभ्यर्णं अन्तिके प्रायेण कर्णसमीपपर्यन्तमित्यर्थः, विदीर्णे
विपाटिते ये सृक्कणी शीघ्रप्रान्तद्वयं ताभ्यां विकटव्यादानेन भयङ्करमुखविवरप्रकटनेन दीप्तः
प्रकाशितः अप्रियेषु तैः, दंष्ट्राणां दन्तानां कोटिभिरग्रभागैः विसङ्कटानि विशेषेण सङ्कीर्णानि
तैः, इत इतो धावद्भिः समन्ततः प्रचरद्भिः । तथा विद्युत्पुञ्जनिकाशानि तद्भिस्समूह-
समानपिङ्गलवर्णानि केश-नयन-भ्रू-श्मश्रुजालानि येषु तैः । लक्ष्याणि मुखस्थितोक्त्वादीनि-
वशात् कदाचित् दृश्यानि, अलक्ष्याणि मुखसङ्कीर्णानि तदुक्त्वादीनगभावात् अन्धकारावरणेन
अदृश्यानि, विद्युष्काणि विशेषेण क्रश्यानि, दीर्घाणि च वपुषि येषां तेषां तथोक्तानाम्
उक्त्वामुखानां तदाख्यानाम् अन्वर्थं नामकानां पिशाचविशेषाणां मुखैर्वदनैः नभः श्मशाना-
काशम् आकीर्यते व्याप्यते । ईदृशमलौकिकजन्तुदर्शनमेवाश्रय्यमिति भावः ।

अथ स्वभावोक्तिरलङ्कारः । विद्युत्पुञ्जनिकाशित्वं लुनीपमा, प्रथमे द्वितीये च चरणे
वृत्त्यनुप्रासः, तृतीये च काश्मकेशेति च्छे कालुप्रासश्च, इत्येतेषां संसृष्टिः ।

“प्रान्तावीरस्य सृक्कणी ।” “सङ्कटं ना तु सम्बाधः ।” इति चामरः ।

शादूर्लविक्रीडितं वृत्तम् ॥१३॥

उक्त्वाः मुखनामक पिशाचगणेर गुफ ओ दीर्घ शरीर कथनओ (मूपाग्नि
प्रकाशेर समय) देखा याइतेछे ना । ईहादेर ओठेर दुई प्राञ्चलाग
कर्णेर निकट पर्षाञ्च गियाछे, ताहार व्यादान (हां) कराय मुख हईते
अग्नि प्रकाश पाइतेछे ; दन्तसमूहेर अग्रदेशे मुखसमूह परिपूर्ण हईया
गियाछे ; केश, नयन, क्रू ओ श्मश्रुसमूह (दाडिगुलि) विद्यापुञ्जेर आय
पिङ्गलवर्ण देखा याइतेछे एवं एही मुखगुलि चतुर्दिके धाबित हईतेछे,
ताहाते श्मशानेर आकाश व्याप्त हईया याइतेछे ॥१३॥

अपि च,

एतत् पूतनचक्रमक्रमकृतयासाईमुक्ते-(१) वृका-
नुत्पुष्पात् परितो नृमांसविघसैराघघरं (२) क्रन्दतः ।
खजूरद्रुमदघ्नजङ्घमसितत्वङ्घ्नविश्वकृत-
स्नायुग्रन्थिघनास्थिपञ्जरजरत्कङ्कालमालोक्यते ॥१४॥

एतदिति । अक्रमेण अतिबुभुक्षावशात् योगपद्येन कृतो यो यासः बृहत्कवलः
तस्मादईमुक्तेः तादृशमुखस्यापि मध्ये बृहत्तया स्थानप्राप्तभावात् भूतले पतिताईः नृमांस-
विघसैः सतनरमांसानां भुक्तावशेषैः परितः सर्वातः, आघघरं ईषत् “घर् घर्” इत्येवं
यथा स्यात्तथा क्रन्दतः शब्दं कुर्वतः, वृकान् शृगालान्, उत्पुष्पात् तादृशखाद्यापयोगेन पुष्टान्
कुर्वाणम् । खजूरद्रुमदघ्नाः खजूरतरुप्रमाणा जङ्घा यस्य तत् । तथा असितत्वचा कृष्णवर्णचर्मणा
जङ्घा बङ्गा आठता इत्यर्थः, विश्वकृताः सर्वाती व्याप्ताः सर्वशरीर-सन्धिस्थान-व्यापिनः ये
स्नायुग्रन्थयः शिराबन्धानि तेषु तत्तत्स्थानेष्वित्यर्थः, घनानि निविडानि पुञ्जीभूतानि अस्थि-
पञ्जराणि पञ्जरवत् प्रतीयमानानि चुद्रुद्रास्थीनि येषु ते तथाभूताः जरन्तः अतिचिरकाल-
जीवनाञ्जीर्णाः कङ्कालाः सम्पूर्णदेहास्थीनि यस्य तथोक्तम् । एतत् पूतनानां पिशाच-
विशेषाणां चक्रं समूहः आलोक्यते दृश्यते ।

अत्रापि स्वभावोक्तिरलङ्कारः, खजूरद्रुमदघ्नजङ्घमित्यत्र लुप्तीपमा च, अनधीरङ्गाङ्गि-
भावेन सङ्करः, चक्रमक्रमेति च्छेकानुप्रासेन संसृज्यते । तथा रोदनाह्वानवाचकं क्रन्दत
इति पदं शब्दार्थस्यावाचकमित्यवाचकत्वदीपः, तस्य तु ‘आघघरंध्वानिनः’ इति पाठेन
समाधानं विधेयम् ।

“चक्रं प्रहरणे गणे ।” इत्यादि हेमचन्द्रः । “वृकः (पुं) शृगाल” इति शब्दकल्पद्रुमः ।
“अमृतं विघसो यज्ञशेषभोजनशेषयोः ।” “स्याच्छरीरास्थि कङ्कालः ।” इति चामरः ।

“उङ्गूतपदं नयनस्य गोचर” इत्यादि भाषापरिच्छेदकारिकायां यद्यपि पिशाचरूपस्य
चाक्षुषप्रत्यक्षव्यावर्तनार्थमेव उङ्गूतपदमुपात्तम्, तथापि माधवस्य मालतीलाभाय तान्त्रिक-

(१) यासाईमुक्तेरिति क्वचित् पाठः । (२) आददरमिति पाठभेदः ।

समन्तादवलोक्य विहस्य च । अहो ! प्रकारः पिशाचानाम् । एते
हि—(१) (ण)

पृथुचल-(२) रसनोग्रमास्यगर्त्तं

दधति विदार्य विवर्णदीर्घदेहाः (३) ।

चल-(४) दजगरघोरकोटराणां

द्युतिमिह (५) दग्धपुराणरोहिणानाम् (६) ॥१५॥

क्रियाविशेषानुष्ठानवशेन लभ्यालौकिकदर्शनशक्तिकतया तदानीं पिशाचानामपि रूपप्रत्यक्षं
जातमिति मन्तव्यम् । अतएव आलोक्यत इत्युक्तम् ।

शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥१४॥

(ण) समन्तादिति । विहस्यत्यनेन तादृशभयङ्करदर्शनेऽपि माधवस्य गाम्भीर्यं
सूचितम् । प्रकारी विधा व्यापारविशेष इति यावत् (धारा, रकम इति हयं यस्य वङ्गभाषा) ।

पृथुचलिति । विवर्णां मलिना दीर्घाश्च देहा विधां ते एते दृश्यमानाः पिशाचविशेषाः,
पृथुर्वृद्धती चला लीला च या रसना जिह्वा, तथा उग्रं भयङ्करम्, आस्यगर्त्तं मुखविवरम्

आरु, এই পূতননামক কতকগুলি পিशाচ দেখা যাইতেছে, ইহারা
একবারে যে সকল মনুষ্যের মাংস গ্রাস করিয়াছিল, তাহা হইতে অবশিষ্ট
অর্ধ পরিভ্যাগ করিয়া, চতুর্দিকে 'ঘর্' 'ঘর্' শব্দকারী শৃগালগণকে
পোষণ করিতেছে; ইহাদের জজ্যাগুলি খর্জ, রবুক্ষের ঞায় সুদীর্ঘ এবং
জীর্ণ কঙ্কালের অস্থিসমূহ কৃষ্ণবর্ণ চর্মে বদ্ধ ও সর্কশরীরবাপী শিবাসমূহে
প্রথিত রহিয়াছে ॥১৪॥

(ণ) (চতুর্দিকে দৃষ্টিপাতপূর্বক হাস্ত করিয়া) ওহে! পিशाচদের
রকমই আশ্চর্য্য !

(১) তত ইতি ক্বচিন্ পাঠঃ । (২) পৃথুতর, ততপৃথু, ইতি পাঠভেদৌ ।
(৩) বিশীর্ণশৃঙ্খাदेहा इति पाठान्तरम् । (४) ललदजगर, चलदजगर इति भिन्नौ
पाठौ । (५) द्युतिमिष इत्यपि पाठः । (६)....रोहिणानामिति पाठोऽपि दृश्यते ।

পরিক্রম্যাবলোক্য চ (১) । হন্ত ! অতিবোভৎসময়তো বর্ন্ততে

(২) । (ত)

✓ উত্কৃত্যোত্কৃত্য (৩) ক্তিঁ প্রথমমথ পৃথুচ্ছৌথ (৩) ভূয়াঁসি মাঁসা-
ন্যঁ সস্কিকৃপৃষ্টপৌঠাদ্যত্রয়বসুলভান্যুগ্রপূতানি জগ্ধ্বা ।

অর্ন্ত' পর্যন্তনেত্র: (৪) প্রকটিতদগ্নন: প্রেত্রঙ্ক: করঙ্কা-
দঙ্কস্থাৎস্থিসংস্থ' স্থপুটগতমপি ক্রব্যমব্যগ্রমক্তি ॥১৬॥

অনু জাতাবিকবচনম্ । বিদার্য্য ব্যাদায়, ইহ ইদানীঁ চলঙ্কি: প্রবিশঙ্কি:, অজগরৈ:
বহন্তসর্পেঁ: ঘোরাণি ভীষণানি কোটরাণি শরীরস্থবিবরাণি যেষাঁ তেষাঁ দগ্ধা দবাগ্নিনা
অপরিবক্ষলদেশে কিচ্ছিত্ বিদন্ত লক্ষণবর্ণীকৃতা:, পুরাণা: পুরাতনা:, এতেন তেষাঁ জীর্ণল-
য়ক্ষল-কোটরবচ্চ' সূঁচনম, রোহিণায়ন্দনতরব:, তেষাঁ যু'তি' কান্দি' দধতি ধারয়ন্তি ।

অনু অন্যেষাঁ যু'তি' কথমন্যে দধতীতি বস্তুসম্বন্ধীঃসম্ভবন্ যু'তিমিব যু'তিমিতি
বিম্বানুবিম্বম্বাব' বোধয়তীতি অসম্ভবহস্তসম্বন্ধ্যা নিদর্শনালঙ্কার: ।

“রোহিণায়ন্দনদ্রুম: ।” ইতি বিশ্ব: । পৃথিতায়া বচনম্ ॥১৫॥

(ত) পরিক্রম্যেতি । অতিবোভৎসম্ অতীব চুণ্যব্যঙ্কক' কর্ম্ম ।

ইহাদের শরীর মলিন ও স্তর্দীর্ঘ, মুখবিবরে বৃহৎ জিহ্বা। খুলিতেছে,
এখন ইহারা সেই মুখ ব্যাদান করিয়া, কোটরের ভিতরে ভয়ঙ্কর অজগর
প্রবেশ করিতে থাকিলে দগ্ধ পুরাতন চন্দনবৃক্ষের শোভা ধারণ
করিতেছে ॥১৫॥

(ত) (কতিপয় পদক্ষেপ ও দৃষ্টিপাত করিয়া) ও: ! সম্মুখে অতিশয়
স্থগিত ব্যাপার চলিতেছে—

(১) অবলোক্য চেতি ক্তিঁ নান্তি । (২) বোভৎসমেবায়ৈ বর্ন্ততে ইতি ভিন্ন: পাঠ: ।

(৩) নির্মিত্যোত্কৃত্য ইতি পুস্তকান্নরে পাঠ: ।

(৪) পৃথুচ্ছৌফ, পৃথুত্সৌধ ইতি পাঠমেদী ।

किन्तदित्याह उत्कृत्येति । फ्राक्तः क्षुधया पीडितः, पर्यन्ते अन्यः प्रेत आगच्छति न वेति दर्शनाय इतस्ततो निश्चिते नेत्रे येन स पर्यस्ननेनः, तथा प्रकटिता मुखव्यादानेन प्रकाशं नीता दशना दन्ता येन स प्रकटितदशनः प्रेतरङ्गः हीनः कथित् पिशाचः, प्रथमम् आदौ कृत्तिं कस्यचित् शवस्य चर्म उत्कृत्य उत्कृत्य नखरैश्चित्वा क्विप्त्वा, अथ अनन्तरं पृथुना महता उच्छेधेन उन्पन्नशीथरोगेण भूयांसि बहुलीभूतानि, उया दारुणा पूति-दुर्गन्धो येषु तानि नासिकापीडाजनकदुर्गन्धान्वितानौत्यर्थः, तथा अंसौ स्तम्भौ, स्फिचौ नितम्बस्थस्थूलमांसपिण्डौ पृष्ठपीठं पीठवह्निशालं पृष्ठञ्च तानि आदयो येषां ते च ते अवयवा ऊरुप्रभृतीन्वह्नानि चेति तेषु सुलभानि स्थूलत्वाद्नायासलभ्यानि मांसानि पिशितानि जग्धा भक्षयित्वा अङ्गस्थान् क्रोडस्थितान् करङ्गात् शवस्य मस्तकात् अस्थिषु संस्थं विद्यमानम्, तथा स्थपुटगतमपि निम्नीन्नतस्थानस्थितञ्च क्रव्यं मांसम् अव्ययं त्वरारहितम् आयत्तीकृतत्वेनान्येषां ग्रहणसम्भवात् सधैर्यमित्यर्थः, अत्ति खादति ।

अत्र स्वभावोक्तिरलङ्कारः, तथा सर्वत्र इत्यनुदासः, क्रव्यमव्ययमित्यत्र तु ऊँकानुदासः, इत्येतेषामेकाग्रयानुपवेशरूपः सङ्करः । परुषवर्णबाहुल्यात् प्रसजन्नपि दुःश्रवत्वदोषः अत्रत्यथौभत्सरसानुकूलत्वात् गुणत्वमेव भजते । तथा च साहित्यदर्पण—

“वक्त्रि क्रोधसंयुक्ते तथा वाच्ये समुद्भते ।

रौद्रादौ तु रसेत्यन्तं दुःश्रवत्वं गुणो भवेत् ॥”

“रङ्गः कृपणमल्लथी”रिति मेदिनी । “करङ्गी मस्तके शस्ये नारिकेलफलास्थनि ।” इति विश्वः । “स्थपुटः (वि)...विषमोन्नतस्थानम्” इति शब्दकल्पद्रुमः । “पिशितं तरसं मांसं पल्लवं क्रव्यमामिषम् ।” इत्यमरः ।

करङ्गादिति आक्रुथ्यति ल्यब्लोपि पञ्चमी । सम्भरा इत्तम् ॥१६॥

स्फुर्धार्त एकटा स्फुर्द पिशाच, (अत्र पिशाच आगितेहे कि ना इहा देधिवार निमित्त) इतस्ततः दृष्टिपात करिया एवं दातगुलि बाहिर करिया प्रथमे नथ दिग्गकौन शवेर चामडा काटिया काटिया, ता'र पर वड शोथे फुला ओ भयकर दुर्गङ्ग काँध, पाछा ओ पीडिर मत् पिठप्रभृति अङ्गेर सूथ-लभ्य मांसगुलि थाईया, ताहार पर कोलेर उपरे ये शवेर माथाटा

अपि च,

निष्ठापस्त्रियदस्त्रः (१) कथनपरिगलन्मदेसः (२) प्रेतकायान्
कृष्ण संसक्तधूमानपि कुणपभुजो भूयसीभ्यश्चिताभ्यः ।

उत्पक्त्रस्रंसि मांसं प्रचलदुभयतः (३) सन्धिनिर्मुक्तमारा-
देते निष्कृष्य (४) जङ्घानलकमुदयिनोर्मज्जधाराः पिवन्ति ॥१७॥

निष्ठापेति । एते कुणपभुजः शवभोजिनः पिशाचविशेषाः भूयसीभ्यः प्रचुराभ्यः
चिताभ्यः, निःशेषेण तापो निष्ठापः चिताग्निना सकृत्सम्यगुत्तापः तेन स्त्रियन्ति गलन्मज्जानि
अस्थीनि येषां तान्, कथनेन अश्विशेषे निष्ठाकेन विशेषदाहनेत्यर्थः, परिगलन्ति संस-
मानानि मेदांसि तरलपदार्थविशेषा येभ्यस्तान्, तथा संसक्ताः दह्यमानत्वात् संलघ्ना धूमा
येषु तानपि अपिशब्दः समुच्चये, प्रेतकायान् स्वतजनदेहान् कृष्ण आनीय, ततश्च उत्पक्त्रे न
उत्कटपाकेन सातिशयदाहनेत्यर्थः, सस्योनि विगलन्ति मांसानि यस्यात् तत्, प्रचलत्
वक्रितापेनैव स्यन्दमानम्, तथा उभयतो मूलायभागयोर्धौ सन्धी संयोगभागौ ताभ्यां
सकाशात् निर्मुक्तं वक्रपाकेनैव विभक्तम्, जङ्घानलकं जङ्घायाः प्रधानमस्त्रियदस्त्रम् आरात्
समीपे निष्कृष्य आकृष्य आनीय उदयिनोः तस्मादेव गलन्तोः मज्जधाराः अस्थिविवरपूरक-
धातुविशेषधाराः पिवन्ति ।

अत्रापि स्वभावोक्तिरलङ्कारः । पूर्ववदेव दुःश्रवत्वदीपो गुणतां भजते ।

“आराद्दूरसमीपयो”रित्यमरः । “नलकं (कौ) शाखास्थि” इति शब्दकल्पद्रुमः ।

निष्ठापेति “निसस्राप्यनभ्यावृत्ता”विति षत्वम् । उत्पक्त्रेति भावे क्तः ।

स्रग्धरा षत्वम् ॥१७॥

आहे ताहार हाडेर भितरे ओ उचू-नीचू जायगाय ये मांस आह, ताहाओ श्विरचिते थाईतेहे ॥१७॥

(१) निष्ठापस्त्रियदस्त्रः इति पाठान्तरम् । (२) कथनपरिगलन्मदेस इति कश्चित् पाठः । (३) प्रचलनुभयत इति भिन्नः पाठः । (४) निष्कृष्य, निष्कृष्य इति पाठमेदौ ।

: বিহস্য । অহৌ ! প্রাদৌষিক: প্রমোদ: পিশাচাঙ্কনানাম্ (১) ।

তথাহি—(থ)

অন্থৈ: (২) কল্যিতমঙ্কলপ্রতিসরা: স্ত্রীহস্তরক্তোত্পল-
ব্যক্তোচ্চসমৃৎ: পিনছ্য সহসা (৩) হৃত্পুঙ্করীকস্বজ: ।

এতা: শোণিতপঙ্ককুঙ্কুমজুষ: সম্ভূয় কান্ঠৈ: পিব-

ন্যস্থিস্ত্রীহসুরা: (৪) কপালচষকৈ: প্রীতা: পিশাচাঙ্কনা: ॥১৮॥

(থ) বিহস্যেতি । অহৌ আশ্চর্য্যে । প্রাদৌষিক: প্রদৌষিকালীত্পন্ন: । প্রদৌষিকালস্তু
“প্রদৌষীকালমযাদুর্ভূতং ঘটিকাহয়মিষ্যতি ।” ইতি তিথিতন্ত্রধৃতদেবলবচনান্বিত্যে য: ।

অন্থৈরिति । অন্থৈ: কল্যিতা: নির্মিতা মঙ্কলপ্রতিসরা: অর্ধৈধ্বল্যকপমঙ্কলসূচক-
কঙ্কণানি যামিস্তা: স্ত্রীণাং স্তন্যযৌষিতাং হস্তা এষ রক্তোত্পলানি তদ্রূপান্ ব্যক্তান্ কথঞ্চিত্
কেশাবরণে সত্যপি স্কীততয়া স্পষ্টলক্ষ্যীভূতান্ উচ্চসান্ কর্ণভূষণানি বিম্বতি যাস্তা: ।
শোণিতপঙ্কা স্তন্যানাং ঘনীভূতরক্তান্যে ব কুঙ্কুমানি তানি জুষণে সিবল্লে ধারয়ন্তি যাস্তা: ।
এতা: দৃশ্যমানা: পিশাচাঙ্কনা:, হৃদি হৃদয়ান্নর্গতপদ্মাকারমাংসবিশিষ্টা এষ পুঙ্করীকাস্থি

আরও, চিতার আগুনের তাপে হাড়ের ভিতর হইতে মজ্জা গলিয়া
পড়িতেছে, কোন অংশে আগুনের গুরুতর তাপ লাগায় মেদগুলিও গলিয়া
পড়িতেছে এবং ধূম লাগিয়া রহিয়াছে, এইরূপ শবের দেহগুলিকে বহুতর
চিতা হইতে টানিয়া আনিয়া তাহার পর আগুনেরই তাপে মাংস খসিয়া
পড়িতেছে, কাঁপিতেছে এবং দুই সন্ধিস্থানের মধ্যভাগে বিভক্ত হইয়া
গিয়াছে—এইরূপ জজ্বার প্রধান হাড়খানাকে বাহির করিয়া, তাহা হইতে
বিগলিত মজ্জার ধারা এই সকল পিশাচগণ পান করিতেছে ॥১৭॥

(থ) (হাঙ্গ করিয়া) হায় ! পিশাচরমণীগণের প্রদোষকালের আমোদ
বড়ই আশ্চর্য্য । যথা—

(১) পিশাচানামিতি ক্বচিন্ পাঠ: । (২) অন্থৈরिति পাঠমেদ: ।

(৩) স্মিরসা ইত্যপি পাঠ: । (৪) সুবামিত্যি কবচলালা: পাঠোপি দৃশ্যতে ।

শ্ৰীতপশ্চানি তেষাং সূত্রঃ মাৰ্ঘ্যানি পিন্ধ্য কণ্ঠে বহা ধারয়িত্বৈত্ৰ্যঃ, কান্দিঃ পতিभिः
सन्धुय मिलित्वा प्रीताः क्षुधासमये खाद्यलाभात् सन्तुष्टाः, अतएव हसिन हसिन सहेति
सहसाः हासान्विताः सत्यः कपालानि शरावाकारा मांसहीननरमस्तकीर्द्धभागा एव चषकाणि
पानपात्राणि तैः अस्थिस्रैश्च मज्जान्येव सुराः मद्यानि ताः पिबन्ति । प्रमोदवशा-
देवैदृशमाचरन्तीति भावः ।

अथ साङ्ग उपकमलङ्कारः, तथा प्रतीयमानः सन्धोगश्ङ्काररसः प्रधानस्यावत्यबोधित्स-
रसस्याङ्गमिति रसवदलङ्कारश्च, अनधीरङ्गाङ्गिभावेन सङ्करः । न च “आदाः कर्ण-
बोधित्स-वीट्र-धीर-भयानकैः” इत्युक्तादिशा शङ्कारबोधित्सधीर्विरोधः शङ्कनीयः, “अयं स
रसनीत्कर्षा” इत्यादाविव अङ्गाङ्गिभावेनावस्थानात् तुल्यभावेनावस्थान एव विरोधाङ्गी-
कारात् । यदाह ध्वनिकारः—

“विवाञ्छिते रसे लब्धप्रतिष्ठे तु विरोधिनाम् ।

वाध्यानामङ्गभाव' वा प्राप्तानामुक्त्तिरच्छला ॥”

पिबन्तीत्यस्य पादद्वयसम्बन्धेऽपि “यथा कृष्णः पुष्पात्तुलमहिमे”त्यादिवत् सम्बन्धतत्वात्
न यतिभङ्गदीपः ।

“भवंत् प्रतिरसो मन्त्रभेदे मार्ये च कङ्कणे ।” इत्यादि मेदिनी । “उत्तंसः
कर्णपुरे स्यात् शंखरे च वतंसवत् ।” इति विश्वः । “हृदयादिद्वयं हृदयान्तर्गतपद्माकार-
मांसविशेष” इत्यमरटीकायां रघुनाथः । “हादशाङ्गुलसम्पूर्णे” श्रुते हृदयपङ्कजे ।”
इत्यादिदर्शनात् तस्य श्रुतत्वं मन्त्रव्यम् । “चषकं पानपात्रं स्या” इति हारावली ।

बन्धुहीनानामेव मृतानां परेरुत्पातबोधिनानीय चितार्था निश्चिष्यमाणानां शवानां
तत्त्वावधानाभावात् पूर्णदाहाभावेनैव पिशाचानामीदृशी व्यापारः सम्पद्यते ; अन्यथा
श्रुतिशাস্ত्रे किञ्चिदवशेषीकृत्य पूर्णदाहोपदेशात् शवावस्थानाभावेनेदृशं वर्णनं नोपपद्यत
इति समालोचनीयम् ।

शार्दूलविक्रीडित' ४त्तम् ॥ १८॥

পিশাচরমণীগণ শবের নাড়ীঘারা মাত্রলিক করকরণ নির্মাণ করিয়াছে,
মৃত স্ত্রীলোকের হস্তরূপ রক্তপদ্মের স্পষ্ট কর্ণভূষণ ধারণ করিয়াছে, গল-

परिक्रम्य पुनरशस्त्रपूतमित्यादि पठित्वा (१) । कथं नामातिभीषण-
विभीषिकाविकारे-(२) भ्रूटित्यपक्रान्तं पिशाचैः । अहो ! निःसत्त्वता
पिशाचानाम् (३) । परिक्रम्य दृष्ट्वा सनिर्वेदम् (४) । विचितश्चैष सर्वः
(५) श्मशानवाटः । तथाहि (६) खल्वियं पुरत एव । (द)

(द) परिक्रम्यति । परिक्रम्य पूर्वघोषणानन्तरं कति पिशाचाः समागता इति
पर्यवेक्षणार्थं पदक्षेपं कृत्वा पुनरप्यशस्त्रेत्यादि पाठो नवीपस्थितपिशाचानां महामांस-
विक्रयज्ञापनार्थः । पूर्वमनवधानतावशात् श्रवणासम्भवसंशयेन पुनः श्रवणार्थं वेति बोध्यम् ।
अतिभीषणा विभीषिकाविकारा मानदानां भयप्रदर्शनाय विकृतवेशभाषादयो येषां नैः,
भ्रूटिति द्रुतम् अपक्रान्तम् अपसृतम् । निःसत्त्वता दुर्बलता । मदीयकण्ठस्तरमाकर्ण्य मद्भयैव
पलायनादिति भावः । दृष्ट्वा कश्चिदपि पिशाचो नाम्नीयवलीक्य । पिशाचैभ्यो विक्रयाभावे
न खल्वभिप्रेतसिद्धिरित्यती निर्वेदेन नितान्तदुर्भाग्यसूचनादात्मावमाननेन सहति सनिर्वेदम् ।
विक्रितः पिशाचैभ्यो विक्रितमन्विष्टः । श्मशानवाटोऽव श्मशानप्रदेशः ।

देशे शबेर झुंपन्दोर माला परिधान करिशाछे एवंग् गाठ रत्नरूप कुङ्कुम
माथिशाछे ; एही अवस्थाय पतिगणेर सहित सन्निहित हईया, सकुष्टेचित्ते
हाश्रु सहकारे, नरकपालरूप पानपात्रद्वारा अश्वि हईते निर्गत मञ्जरूप
मद्य पान करितेछे ॥१८॥

(द) (कतिपय पदक्षेपपूर्वक पुनराय “अशस्त्रपूतम्” इत्यादि
पाठ करिदा) अतस्तु भीषण-विभीषिकाकारी पिशाचगण इहां पलाईया
गेल केन ? पिशाचगणेर कि दुर्बलता ! (आवार पदक्षेपपूर्वक दर्शन

- (१) परिक्रम्य पुनरशस्त्रेति पठित्वा इत्यपि पाठः क्वचित् ।
- (२) कथं द्रागतिप्रशान्त-भीषणभीषिका-प्रकारैरिति पाठान्तरम् ।
- (३) अहो ! निःसत्त्वाः सर्वे इति कुत्रचित् पाठः ।
- (४) सनिर्वेदमित्येव पाठः । (५) समन्तादिति भिन्नः पाठः ।
- (६) तथा इतिमात्रः पाठः क्वचित् ।

गुञ्जत्कुञ्जकुटीरकौशिकघटाघूत्कारसंवेक्षित-(१)
 क्रन्दत्फेरवचण्ड-डात्कृति-(२) भृतप्राग्भारभीमैस्तटेः
 अन्तःशीर्षकरङ्ककर्करतरत्-(३) संरोधिकूलङ्घ-
 स्त्रोतोनिर्गमघोरघर्घररवा पारेश्मशानं सरित् ॥१८॥

गुञ्जदिति । गुञ्जताम् अव्यक्तं शब्दायमानानां कुञ्जकुटीरकौशिकायां लतादि-
 पिहितोदररूप-चुद्रग्रहस्थितानां पेचकानां या घटा समूहः, तस्या घूत्कारेण 'घूत्' इत्येव-
 शब्देन संवेक्षिता सम्मिलिता या क्रन्दतां शब्दायमानानां फेरवाणां शृगालानां चण्डा
 भौषणा डात्कृतिः 'डात्' इत्येव शब्दः, तथा भृतेन पुण्येन प्राग्भारेण तटाग्रभागेन
 भीमैर्भयङ्करैः तटैः तीरप्रदेशैः उपलक्षितेत्यर्थः । तथा अन्तर्मध्ये शीर्षानि कालवशात्
 क्रमेण चयं प्रामाणि करङ्ककर्कराणि मसकास्थि-चुद्रचुद्र-खण्डानि यत्र तत्, तरत् प्रवहत्,
 संरोधः अथान्तरपतितपाषाणादिकृतवगरीधीऽस्यास्तीति संरोधि, तथा कूलं तीरं कथति
 भनन्तीति कूलङ्घयत् स्त्रोतः, तस्य निर्गमेन तीरान्तरविवरदेशात् निःसरणेन घोरी
 भौषणः घर्घरः श्ववणपरुषः रवः शब्दो यस्याः सा तथोक्ता, (गव्ये इयं पुरत एव अयत एव)
 श्मशानस्य श्मशानप्रदेशस्य पारि प्रान्तभागे सरित् नदी वर्तत इति शेषः । सुतराम् इतः
 परं श्मशानं नास्ति, कश्चित् पिशाचोऽपि नागत्य महामांसं क्रौतवानिति महासाहसमनु-
 तिष्ठन्नपि विफलमनोरथ एवास्तीति भावः ।

अत्र कुञ्जकुटीरेति साधक-बाधकप्रमाणाभावादुपमाहूपकयोः सन्देहसङ्करः, ऊकानु-
 प्रासङ्ग्यनुप्रासौ चेति परस्परनैरपेक्ष्यात् संसृष्टिः । रीटनाहानमात्रबाधकक्रन्दधातोः
 शब्दार्थे प्रयोगादबाधकत्वदीषः, स तु 'गञ्जत् फेरवे'ति पाठेन समाधेयः । वाच्यार्थस्य
 भौषणत्वादिष न दुःश्रवत्वदीषः ।

कविश्या निर्देस्येदं महित) एहे त मयस्य आशानश्चानहे अघेषण करिनाम ।
 मयूथेहे त एहे (नदी)—

- (१) संवेक्षित इति क्वचित् पाठः । (२) धात्कृति इति भिन्नः पाठः ।
 (३) अन्तःशीर्षकरङ्ककर्करतरत्, अन्तःशीर्षकरङ्ककर्करतरः इति पाठभेदी ।

নেপথ্যে । হা তাৎ ! ণিক্করুণ ! এসো দাণিৎ দে ণরেন্দ-
চিন্তারাছণৌবঅরং (১) জণৌ বিবজ্জহ । (ধ)

(ধ) হা তাৎ ! ণিক্করুণ ! এষ ইদাণীং তে নরেন্দ্রচিন্তারাধনীপকরণং জনৌ
বিপদ্যতে ।

“ঘটা (স্ত্রী)---সমূহঃ ।” “ফিরবঃ (পুং)---শৃগালঃ ।” “কর্করং (স্ত্রী) চ খুঁর্খল্লম্, কাঁকর, ঘুটিং ইত্যাদি ভাষা ।” “ঘর্ঘরঃ স্বরভেদে ত্রি” ইতি চ শব্দকল্যদ্রুমঃ ।

কুলং কণতীতি “সর্বকুলাভকরীষণ্ডু” ইতি খল্লপ্রত্যয়ঃ । অন্তঃশীর্ণেত্যাদৌ পরপরস্য বিশিষ্ট্যত্ববিষয়য়া দ্বয়ীর্হ যৌঃ পদযৌঃ ক্রমশঃ কন্মধারয়ঃ । শ্মশানস্য পারি ইতি পারিশ্মশানং “পারি মধ্যৈ ষষ্ঠ্যা বৈ” ত্বব্যযৌভাবঃ ।

প্রথমচরণমুক্তারামচরিতদ্বিতীয়াঙ্কঃ ঽপি পঠিতম্, কিন্তু তব ‘ঘূত্কারবন্ কীচকী’তি ভেদঃ ।

শাদুঁ লবিক্কীড়িতং বচনম্ ॥১৫॥

(ধ) নেপথ্য ইতি । নরেন্দ্রচিন্তারাধনীপকরণং রাজমনঃসমীপহিতুভূতঃ ন তু তে বান্‌সল্যভাগিত্বার্থঃ । এষ জনঃ অহমিতি তাৎপর্যম্ । বিপদ্যতে ম্ভয়তে । মালত্যা স্তম্ভিরিয়ম্ ।

লতাগৃহে অব্যক্ত শব্দকারী পেচকগণের ‘ঘূৎ’ ‘ঘূৎ’ শব্দের সহিত প্রচণ্ড শব্দকারী শৃগালগণের ‘ভাৎ’ ‘ভাৎ’ শব্দ, তীরের সম্মুখভাগ ভয়ঙ্কর করিয়া তুলিয়াছে (ইহাই নদীর সেই তীর) । অভ্যস্তরে শূণ্ড ও শীর্ণ মাথার খুলির ভিতর দিয়া শ্বেত চলিয়াছে, কোথাও রুদ্ধ হইতেছে, কোথাও তীর ভাঙিতেছে এবং কোথাও তীরের রক্ষ হইতে নির্গত হইতে থাকিয়া ভয়ঙ্কর ঘর্ঘর রব করিতেছে—এইরূপ আশানের প্রান্তভাগে এই নদী (প্রবাহিত হইতেছে) ॥২০॥

(ধ) নেপথ্যে । হা পিতঃ ! হা নির্দয় ! এই তোমার রাজার মন সন্তুষ্ট করিবার উপায়রূপ লোক এখন মরিতে চলিয়াছে ।

(১) রাহুখৌবঅরং: ইত্যপি পাঠঃ ।

माधवः । साकृतमाकर्ण्य । (न)

नादस्तावद्विकलकुररी-कूजितस्निग्धतार-
श्चित्ताकर्षी परिचित इव श्रोत्रसंवादमेति ।
अन्तर्भिन्नं भ्रमति हृदयं विह्वलत्यङ्गमङ्गं

देहस्तम्भः, खलति च गतिः, (१) कः प्रकारः किमेतत् ॥२०॥

(न) माधव इति । साकृतं साभिप्रायं सुखभङ्गीविशेषण निरूपणाभिप्रायसूचन-
सहितमित्यर्थः ।

नाद इति । विकला कुतोऽपि भीता या कुररी उत्क्रोशपक्षिषधुः (वाजकुरुल,
कुरुल, इति च यस्य प्रसिद्धिस्तदधुः) तस्याः कूजितवत् निनादवत् स्निग्धः अकर्दाशः तार
उच्चथ स तथोक्तः । तथा परिचित इव पूर्वं विशेषणावगत इव चित्ताकर्षी कथमपि
हृदयापहारी अथं तावत् नारी ध्वनिः श्रोत्रसंवादं कर्णश्रीः सम्मेलनम् एति प्राप्नोति, पूर्वं
शार्दूलाक्रमणसमये मकरन्दविपदवलीकनाकुलाया मालत्या यः कण्ठस्वरो मयानुभूतः
स इवायमनुभूयत इत्यर्थः । अतएव अन्तर्भिन्नं मध्ये विदीर्णं हृदयं भ्रमति तस्या एव
विपत्तिशङ्कया अधीरं भवति, अङ्गमङ्गं प्रत्यवयवं विह्वलति व्याकुलीभवति, कर्त्तव्यविमूढ-
तया हस्तपदादयः सर्व्वे अवयवा जडतामापद्यन्ते इत्यर्थः, देहस्तम्भः शरीरनिश्चेष्टता जायत
इति शेषः, गतिर्गमनं खलति लक्ष्यात् भ्रमति, चित्तस्थाधीरत्वादितिः कर्त्तव्ये गमने ततः
क्रियत इत्यर्थः । प्रकारः कः चार्त्तनादोत्पत्तेर्विशेषः कः, कस्यायमार्त्तनाद इत्यर्थः, एतत्
चार्त्तनादोत्पत्तेः कारणं किम् ।

अत्र प्रथमपादे लुप्पीपमा, तथा पूर्व्वार्द्धवाक्यार्थः परार्द्धगतवाक्यार्थानां हेतुरिति
काव्यलिङ्गञ्च, अनयोरेङ्गाङ्गिभवेन सङ्करः । तथात्र रूपं नाम गर्भसन्धेरङ्गम् । तथा
च दर्पणे—

“रूपं वाक्यं वितर्कवत् ॥”

(न) माधव । (विशेष अतिश्रायैर महितं गुनिष्ठा)

(१) गात्रस्तम्भः खलयति गतिमिति पाठान्तरम् ।

करालायतनाच्चायमुच्चरन् करुणध्वनिः (१) ।

विभाष्यते ननु स्थानमनिष्टानां तदीदृशाम् ॥२१॥

भवतु, पश्यामि । इति परिक्रामति ।

न च अङ्गविन्यासपीर्वापर्यविपर्यय इति वाच्यं मुखसम्बाहुपक्षपादीनां त्रयाणामेव
पौर्वापर्यनियमादन्येषानु तदभावादित्युक्तमेव । मन्दाक्रान्ता वृत्तम् ॥२०॥

इति वितर्क्य स्वयमेवावधारयति करालेति । किञ्चेति चार्थः । अयं करुणध्वनिः
श्रीकार्तनादः करालाया चायतनात् स्थानात् उच्चरन् उदगच्छन् विभाष्यते अनुमीयते ।
ननु कथमिदमनुमानमित्याह नन्वित्यादि । नन्वित्यवधारणे । यतस्तत् करालायतनम्
ईदृशाम् अनिष्टानां स्थानम् । तथा च करालायतने बलिनिमित्तानीतजनादेवायं श्रीकार्त-
नादः समुद्भवतीति प्रतीयते तमसावतायानीदृशनिर्गथां प्रायेणैव नरबलिर्भवतीति शतशः
श्रवणादिति भावः ।

अत्र पूर्ववाक्यार्थं प्रति परवाक्यार्थस्य हेतुत्वात् काव्यलिङ्गम्, तत्कृतविक्षिप्तवशाच्चानु-
मानमलङ्कारः । तथा पूर्वोद्धान्वितस्य 'विभाष्यते' इत्येकपदस्य परार्द्धं पाठादर्धान्तरैक-
पदतादीषः । स च

'करालालयजातोऽयमार्तनादः प्रतीयते ।

ईदृशानामनिष्टानां ननु स्थानमिदं किल ॥'

इति पाठिन समाधिः । अवानुमानं नाम गर्भसम्भेरङ्गम् । यथा दर्पणे—

"लिङ्गादूर्हीऽनुमानता" ॥२१॥

এই আর্তনাদ, ভাত কুররীর রবের আঁর স্নিগ্ধ, উষ্ণ ও চিত্তের
আকর্ষক এবং ইহা যেন পরিচিত বলিয়া বোধ হইতেছে, আঁর কাণের
সঙ্গেও মিলিতেছে । (ইহা শুনিয়া) আমার হৃদয়, ভিতরে বিদীর্ণ
হইতেছে এবং ঘুরিতেছে, সমস্ত অঙ্গ বিহ্বল হইয়া উঠিয়াছে, দেহে
জড়তা আসিয়াছে এবং গতি স্থানভেদে হইতেছে ; অতএব এ রকমটা
কি ? এ ব্যাপারটা কি ? ॥২০॥

(১) উচ্চরন্ করুণধ্বনিরিতি পাঠভেদঃ ।

ততঃ প্রথিতৌ দেবতার্চনব্যয়হস্তৌ (১) কপালকুণ্ডলাধীরঘণ্টৌ কৃতবধ্যচিহ্না
মালতৌ চ । (প)

মালতী । হা তাদ ! ণিক্করুণ ! এসৌ দাণিঁ দে ণরেন্দ-
চিত্তারাহণোবঅরণং (২) জণো বিবজ্জই । হা অম্ব ! সিণেহ-
মঅহিঅর ! তুমং বি হদাসি দেব্বদুব্বিলসিদেণ (৩) ।
হা মালতীমঅজীবিদে ! মম কল্যাণসাহণেক্কসুহসঅলবাবারি !
মঅবদি ! কামন্দই ! চিরস্স জাণাবিদাসি দুক্বং সিণেহেণ ।
হা পিঅসছি ! লবঙ্কিএ ! সিবিণঅবসরমেত্তদংসণা অহং দে
সংবুত্তা । (ফ)

(ফ) হা তাত ! নিষ্করুণ ! এষ ইদানীং তে নরেন্দ্রচিত্তারাধনোপকরণং জনৌ
বিপদ্যতে । হা অম্ব ! স্নেহময়হৃদয়ে ! ত্বমপি হতাসি দেবদুর্বিলসিতেন । হা
মালতীময়জীবিতৈ ! মম কল্যাণসাধনৈকসুখসকলম্বাযারি ! ভগবতি ! কামন্টিকি !
চিরস্য জ্ঞাপিতাসি দুখং স্নেহেন । হা প্রিয়সখি ! লবঙ্কিকি ! স্বপ্নাবসরমাত্রদর্শন
অহং তে সংব্রুতা ।

(প) তত ইতি । কৃতং বধ্যচিহ্নং রক্তমালালক্ককপরিধাপনাদিকং যस्याঃ সা ।

(ফ) মালতীতি । দেবস্য বিধেঃ দুর্বিলসিতেন দুরাচরণেন । অনেন বিধেদুরা-
চরণেন মম মরণাত্ তব জীবনধারণমসম্ভবমেবৈতি ভাবঃ । কল্যাণসাধনং মক্কলজনন-

এই করুণক্ষণি করালার আয়তন হইতেই উঠিতেছে বলিয়া অল্পমান
হইতেছে ; যেহেতু সেই করালার আয়তনই এইরূপ অনিষ্টের স্থান ॥২১॥

হউক, দেখি । (এই বলিয়া পদক্ষেপ করিতে লাগিলেন) ।

(প) তাহার পর দেবতাপূজায় ব্যাপ্তহস্ত কপালকুণ্ডলা ও অঘোর-
ঘণ্টের এবং কৃতবধ্যচিহ্না মালতীর প্রবেশ ।

(১) দেবতার্চনাব্যয়ী ইতি পাঠমেদঃ । (২) নরেন্দ্রচিত্তারাহণোবঅরণ্যী ইতি ভিন্নঃ পাঠঃ ।

(৩) হা অম্ব ! হিঅএ হদাসি দুব্বারদেব্বদুব্বিলসিদেণ ইতি ক্কাচিন্ পাঠঃ ।

অঘোরঘণ্টকপালকুণ্ডলে (১) । দেবি ! চামুণ্ডে ! ভগবতি !
নমস্তে (২) । (ম)

সাবষ্টম্ভনিশুম্ভনির্ভর-(৩) নমঙ্গু গোলনিষ্যোড়ন-
ন্যস্চত্‌কর্পরকূর্ম্মকম্পবিগলহুহ্মাণ্ডখণ্ডস্থিতি ।

পাতালপ্রতিমল্লগল্লবিবরপ্রচ্ছিন্নসম্পার্বণ

বন্দে নন্দিতনীলকণ্ঠপরিষদ্রাক্ত' তব (৪) ক্রৌড়িতম্ ॥২২॥

(ম) অঘোরিতি । “যস্মাচ্ছিতং হযী”রিত্যনুশাসনাত্ গুরুলেনাচ্ছিতত্বাদঘোরঘণ্ট-
পদস্য পূর্বনিপাতঃ । “নত্বা স্তুত্বা বলিং হরিত্” ইতি শাস্ত্রাত্ প্রথমং নমস্ক্রিয়তে দেবীতি ।
বাচনিকৌশল্যং নমস্কারঃ ।

স্তুতিরभिधीयते सावष्टम्भेति । अवष्टम्भेन और्जित्येन सहेति सावष्टम्भः समुद्धतो
यो नियुम्भः नृत्यविशेषः नृत्यविशेषसम्बन्धी पादाघात इत्यर्थः, तेन निर्भरमतिमाव' नमती
नीचं गच्छती भूगोलस्य पृथिवीमण्डलस्य नियोडनेन आघातेन न्यस्यन् अवनमन् कर्परः
पृष्ठास्थिकटाहो यस्य तस्य तथोक्तस्य कूर्म्मस्य सततभूमण्डलधारिणा महाकक्षपस्य कम्पे न
शरीरसञ्चलनेन विगलन्ती भय्यन्ती ब्रह्माण्डखण्डस्य स्थितिरवस्थानं यस्मिन् तत् तथोक्तम् ।
पातालस्य प्रतिमल्लं प्रतिभटं प्रतिस्पर्द्धिं सदृशमिति यावत्, यत् गल्लविवरं गण्डयोर्भ्यन्तर-
रन्ध्रं तव प्रच्छिन्नाः भूमण्डलस्याधीगमनेनीर्होच्छलनात् निच्छिन्नाः सम अणवाः समुद्राः

(ব) মাধব । হায় ! এখন আমার সন্দেহ নিরস্তই হইয়াছে ।
অতএব জীবিত থাকিতে থাকিতে ইহার সংবর্ধনা করিতে পারিব কি ?
(এই বলিয়া তাড়াতাড়ি পদক্ষেপ করিতে লাগিলেন) ।

(ভ) অঘোরঘণ্ট ও কপালকুণ্ডলা । দেবি ! চামুণ্ডে ! ভগবতি !
তোমাকে নমস্কার করি ।

(১) কাপালিকাধিতি পাঠান্তরম্ । (২) দেবি ! চামুণ্ডে ! নমস্তি নমস্তি
ইতি ক্ৰচ্চিত্ পাঠঃ । (৩) ...সম্ভ্রম ইত্যপি পাঠঃ । (৪) ...পরিষদ্রাক্তর্হি বঃ ক্রৌড়িতম্
ইতি পাঠভেদঃ ।

अधि च,

प्रचलितकरिक्लन्तिपर्यन्तचञ्चन्नखा-
घातभिन्नेन्दुनिथ्यन्दमानामृत-
श्चरोतजीवत्कपालावलीमुक्तचण्डाट्ट-
हासत्रसङ्गरिभूतप्रवृत्तस्तुति,

यस्मिन् तत् । तथा नन्दितस्य तादृशवृत्त्येनामोदितस्य नीलकण्ठस्य प्रमथाधिपतेर्महा-
देवस्य परिषदि प्रमथगणघटितसभायां व्यक्तं प्रसिद्धं तव क्रीडितं समुद्धतवृत्त्यं वन्दे ।

अत्र भूगोलनमन-कूर्मकर्पर-धीनमन-तत्कम्पन-ब्रह्माण्डविगलन-गण्डविवर-समार्णव-
प्रक्षेपणामसम्बन्धेऽपि तत्तत्सम्बन्धोक्तेः पञ्चातिशयोक्तयोऽलङ्काराः, पातालप्रतिमङ्गल्यव तु
आर्थी समासगतीपमा, इत्यङ्गाङ्गिभावेन सङ्करः । क्लृप्तानुप्रासश्चेति संसृष्टिः ।

निशुम्भवृत्त्यमाह भरतः—“उत्क्षिप्ता तु भवेत् पार्थिर्निशुम्भोऽयं निगद्यते ।

अङ्गुल्योऽद्याक्षिताः सर्वाः पादाग्रतलसङ्करे ॥”

अतएव निशुम्भशब्दस्य दैत्यविशेषे प्रसिद्धत्वेऽपि वृत्त्यविशेषेऽपि प्रसिद्धत्वात् न निहतार्धत्व-
दोषः । गल्लपदस्य ग्राम्यत्वेऽपि वेदविरुद्धत्वेनाधमाभ्यामुक्तत्वात् ग्राम्यत्वदोषः, प्रत्युत गुण
एव “ग्राम्यत्वमधर्माक्ति”त्विति “साहित्यदर्पणात् । समुद्धतवाच्यत्वाच्च न दुःश्रवत्वदोषोऽपीति ।

“कटाहं च कपालेऽपि पृष्ठास्थानि च कर्परः ।” इति शाश्वतः । विश्वव्यापिन्या जग-
दम्बिकायाः समीपे ब्रह्माण्डस्य क्षुद्रताप्रतिपादनाय खण्डपदम् । “गल्लः (पुं) गण्डः” इति
शब्दकल्पद्रुमः । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥२२॥

प्रचलितेति । हे देवि ! प्रचलिता अङ्गविक्षेपादतिमात्रास्फालिता या करिक्लन्तिः

ये नृत्ये ज्ञोरैर सहित पादक्षेप कराय भूमगुल अत्युत्त नामिशा
याहैतेहिल, ताहार निम्पीडने आवार महाकूर्मैर पृष्ठकटाहो नामिते-
हिल एव ताहार कम्पने ब्रह्माण्डमगुल अथलित हहैतेहिल ; आर ये
नृत्ये पातालेर तुल्या गनरक्ष्मेर भितरे सप्तसागर विक्षिप्त हहैशाहिल ;
आनन्दितचित्त महादेवेर सभाते प्रकाशित तोमार सेहै नृत्यके
नमस्कार करि ॥२२॥

खसदसितभुजङ्गभोगाङ्गदग्रन्यि-
निष्पीडनस्फार-(१) फुल्लत्फणापौठ-
निर्यद्द्विषज्योतिरुज्जृम्भणोड्डामरव्यस्त-
विस्तारिदोःखण्डपर्यासितक्ष्माधरम् ।

उत्तरीयभूतं गजचर्म, तस्याः पर्यन्ते प्रान्तभागे । चञ्चलशूलो ये नखाः तत्करिक्कचित्तप्रा-
एव नखराः तेषामाघातेन भिन्नाद्विदीर्णात् इन्दोश्चन्द्रात् निष्यन्दमानस्य चरतः अस्तस्य
पीयूषस्य शीतेन संश्रवणं जीवन्तीभिर्लक्ष्मजीवनाभिः, कपालाबलीभिः गललम्बितमुख-
मालाभिः, मुक्तास्थैः पुनर्जीवनलाभामोदेन नृत्याश्चर्यदर्शनेन वा कृतैरित्यर्थः, चण्डाट्टहासैः
भयङ्करोच्चैर्हासैः वसङ्गाः विभ्यङ्गी भूरिभ्यां भूतेभ्यः प्रमथगणादिभ्यः प्रवृत्ता तद्गयनिवारणार्थ-
मुपस्थिता स्तुतिः सती यच्चिन् तत् तथोक्तम् । इति प्रथमचरणम् ।

तथा, अस्ततां नृत्यास्फालनेनातीवपरिचयमात् मुहुर्मुहुः श्वासं मुह्यताम् असितानां
कृष्णवर्णानां भुजङ्गानां सर्पाणां भोगैः शरीरैः ये अङ्गदग्रन्ययः बाहुषु केयूरबन्धनानि तेषां
निष्पीडनेन आस्फालनेनानवरतघर्षणवेदनया स्फारं विकटं यथा स्वात्पथा फुल्लानि विकसन्ति
अस्ततानि यानि फणापौठानि पीठवद्विस्तृतफणामखलानि, तेषां निर्यतां निर्गच्छतां विष-
ज्योतिषां गरलतेजसाम् उज्जृम्भणेन आविर्भावेन उड्डामरं लीकानां भयङ्करं यथा स्वात्पथा
व्यस्ता इतस्ततो विक्षिप्ताः, विस्तारिणः पीनदीर्घाः, ये दीःखण्डाः बाहुखण्डाः, तैः पर्यासिताः
समन्ततो विकीर्णाः आधराः पर्वता यच्चिन् तत् तथोक्तम् । इति द्वितीयचरणम् ।

आर०, (तोमार ये नृत्ये) उत्तरीयस्वरूपं हृष्टिचर्म आस्फालित
हृष्टेते थाकाय ताहार प्राञ्चस्त्रित नखगुलिं च नितेतेहिन, सेइ नखगुलिर
आघाते चक्रमगुन विदीर्णं हईया यागुग्याय ताहा हईते अमृतेर धारा
निःसृतं हईतेहिन, ताहाते मूगुमालार मूगुगुलि जीवित हईया प्रचण्ड
अट्टहास करितेहिन, ताहाते भीत हईया प्रमथगण तोमार सुव आरञ्च
करिया दिग्याहिलेन, (प्रथमं चरणं)

(१) ...निष्पीडनीत्फुल्ल इति पाठभेदः ।

জ্বলদনলপিগ্ৰহনেত্রচ্ছটাচ্ছন্ন-(১)

ভীমোত্তমাঙ্কম্ভমি প্রসুতালাতচক্র-

ক্রিয়াস্বূতদিগ্ভাগমুত্তুঙ্কখট্টাঙ্কশৃঙ্ক-(২)

ধ্বজোঙ্কু তিবিচ্ছিন্নতারাগণং,

তথা, জ্বলতা অনলীন তৃতীয়নেত্রস্বৈব বক্রিণা পিগ্ৰহ্নং পিঙ্কলবর্ণং যত্ নেত্রং তৃতীয়ং ললাটনয়নং তস্য ছটয়া দীপ্ত্যা আচ্ছন্নং ব্যাসং ভীমং ভয়ঙ্করং যদুত্তমাঙ্কং মস্তকং তস্য যা ভ্রমির্ঘূর্ণনং তয়া প্রসুতা নির্মিতা যা অলাতচক্রস্বৈব চক্রাকারেণ ধ্যাম্যমাণস্য লগ্ন-জ্বলদনলীনস্বৈব ক্রিয়া সর্বতঃ প্রকাশ্যুপি ব্যাপারঃ তয়া স্বূতা যথিতা: সঙ্ঘস্থা দিগ্ভাগা দিঙ্ক্ মঙ্কলং যচ্ছিন্ তন্ । তয়া চতুষ্কস্য চক্রিতস্য খট্টাঙ্কস্য দীর্ঘাঙ্কবিশেষস্য শৃঙ্ক শিঙ্করম্ অগ্ৰভাগী ধ্বজ ইব, অথবা অগ্ৰভাগ এব ধ্বজঃ তস্য চতুষ্ক্যাঙ্কর্ভ্রামণেণ বিচ্ছিন্না ইতস্তৌ বিকীর্ণা: তারাগণা নক্ষত্রসমূহা যচ্ছিন্ তন্ তথৌক্তম্ । ইতি তৃতীয়চরণম্ ।

এবং (তোমার যে নৃত্যে) বাহুতে কেয়ূররূপে নিবন্ধ দীর্ঘনিখাসকারী কৃষ্ণবর্ণ সর্পগণের বন্ধনস্থানে (নৃত্যের আফালনে) বেদনা উপস্থিত হওয়ায় তাহাদের ফণাগুলি পীঠের গ্ৰায় অভ্যস্ত বিস্তৃত হইতেছিল, তাহা হইতে নির্গত বিষের তেজ প্রকাশ পাইতে থাকায় সকলেরই ভয় জন্মিতেছিল; এইভাবে বিস্তৃত বাহুগুলি আফালিত হইতে থাকায় পর্বতসমূহ সকলদিকে বিক্ষিপ্ত হইতেছিল, (দ্বিতীয় চরণ)

এবং (তোমার যে নৃত্যে) ললাটনেত্র হইতে অগ্নি প্রজ্বলিত হইতে থাকায় তোমার সেই নেত্র পিঙ্কলবর্ণ হইয়াছিল, তাহা হইতে দীপ্তি নির্গত হইয়া মস্তকটাকে আচ্ছন্ন ও ভয়ঙ্কর করিয়াছিল, তাহার ঘূর্ণনে ঘূর্ণিত জলদধারের কার্য করিতেছিল, সেই কার্যে সমস্ত দিগ্ভাগুল ব্যাপ্ত হইয়াছিল এবং (তোমার যে নৃত্যে) ধ্বজের গ্ৰায় উত্তোলিত খট্টাঙ্কের উপরের আঘাতে নক্ষত্রসমূহ চারিদিকে ছুটিয়া পড়িতেছিল, (তৃতীয় চরণ)

(১)····নেত্রচ্ছটাংভার ইতি ক্ৰচ্ছিন্ পাঠঃ । (২)····খট্টাঙ্ককীটী ইতি ভিন্নঃ পাঠঃ ।

प्रमुदितकटपूतनीत्तालवेतालताल-
स्फुटत्कर्णसम्भ्रान्तगौरीघनाश्लेष-
हृथम्नस्त्रम्बकानन्दि वस्ताण्डवं देवि !
भूयादभोष्ट्यै च (१) हृष्ट्यै च नः ॥२३॥

इत्यभिनयतः ।

तथा, प्रमुदिताः तादृशाद्यर्थनृत्यदर्शनेन हृष्टचित्ताः । कटपूतनाः पिशाचविशेषाः, उत्तालवेताला विकरालपार्षदविशेषाश्च तेषां तालैः नृत्यस्य ताले ताले कराभ्यां दत्ततालैः स्फुटन्तौ विदौर्ध्वमाणी कर्णौ यस्यः सा, अतएव सम्भ्रान्ता विवस्ता या गौरी पार्श्वोपविष्टा पार्वती, तस्या घनाश्लेषेण गाढालिङ्गनेन हृष्यत् सन्तुष्यत् मनी यस्य तं तथोक्तं वाम्बकं विलीचनं भूतनाथम् आनन्दयति पुनः पुनरामोदयति यत्, तत् तथोक्तम्, वो युष्माकं गौरवा-
द्बहुवचनं तवेत्यर्थः, ताण्डवम् उद्धतनृत्यं कर्तृ नोऽध्याकम् अभीष्ट्ये अभीष्टसिद्धये च हृष्ट्यै हर्षाय सन्तोषाय च भूयात् । इति चतुर्थं चरणम् ।

अत्रापि पूर्ववदनेकातिशयोक्तिरलङ्कारः । तत्संख्या तु सुधीभिरुच्यते । फणापीठेत्यत्र अलातचक्रक्रियेत्यत्र च लुमीपमादयम्, खट्वाङ्गशङ्खजैत्यत्र तु साधकबाधकप्रमाणाभावा-
दुपमारूपकयोः सन्देहसङ्करः, इत्येतेषामङ्गाङ्गिभावेन सङ्करः । किकानुप्रासवच्यनुप्रासौ च शब्दालङ्काराविति समुदाये पुनः संसृष्टिः । अत्रापि वाच्यार्थस्य समुद्धतत्वान्न दुःश्रवत्वदीषः, प्रप्युत गुण एव ।

“अत्यर्थं चोमयोरदः ।” इति विकारणशेषः । “स्फारः स्यात् पुंषि विकटे करकादेश्य
बुहुदे ।” इति मेदिनी । “कटा (स्त्री) दीप्तिः ।” इति शब्दकल्पद्रुमः । “अथ न
स्त्री स्यादङ्गारोऽलातमुल्युकम् ।” इत्यमरः ।

“पुंनृत्यं ताण्डवं प्राहुः स्त्रीनृत्यं लास्यमुच्यते ।”

इति सङ्गीतनारायणे यद्यपि पुंनृत्यमेव ताण्डवमित्युक्तं तथाप्युद्धतनृत्यमात्रेऽपि
कीषपाठदर्शनार्थं एवात्र प्रयोगः । तथा च मेदिनी—

“ताण्डवोऽस्त्री लणान्तरे । भवेदुद्धतनृत्यं च...॥”

(१) अस्मिन् इति पाठान्तरम् ।

‘মাধব: । বিলোক্য । হা ধিক্ প্রমাদম্ (১) । (ম)

ন্যস্তালক্তকরক্তমাল্যবসনা পাষণ্ডচাণ্ডালযো:

পাপারম্ভবতোমৃগৌব বৃক্যোর্ভীর্গতা গোচরম্ ।

সেয়ং ভূরিবসৌর্বসোরিব সুতা মৃত্যোমুখে বর্চতে

হা ধিক্ কষ্টমনিষ্টমস্তকরণ: কোঃয়ং বিধে: প্রক্রম: ॥২৪॥

इदञ्च प्रतिचरये 'न'गणहयान् परं धीइश्'र'गणनिषम्भनात् संयामो नाम दण्डको
वृत्तम् ।

पिङ्गलमते तु प्रचितौ नाम दण्डकः "शेषः प्रचित इति" इति पिङ्गलसूत्रात् ॥२१॥

(म) माधव इति । विषादे ह्यशब्दः, निन्दायाञ्च धिक्शब्दः । प्रमादं भूरिवसु-
प्रभृतौनामनवधानतां निन्दाभौत्यर्थः । अन्यथेदृशी विपत्तिरस्या न स्यादिति भावः ।

तां विपत्तिमेवाह न्यलेति । न्यस्तानि यथासम्भवस्थाने अपि॑तानि अलक्तकरक्त-
माल्यবসনানি যস্যা: সা, করচরণমুখিषু অলক্তকম্, গলে রক্তমাল্যম্, গাत्रे च रक्त-
वसनहयमर्पितं तथेदमेव च वध्यचिह्नमिति बोध्यम् । বসৌরিব ব্যুপ্রভৃত্যষ্টবস্নন্যতমস্বৈ ব
অথবা বর্জরিব, মহাতেজস্বিন ইতি भावः, भूरिवसोः सुता सा इयं भौरः स्वभावती
भयशीला योषिदुनमा मालती, वृकयोर्व्याप्रविशेषयोः मृगौ हरिणीव, पापारम्वती: पाप-

এবং (তোমার যে নৃত্যে) আনন্দিত কটপূতনাপ্রভৃতি পিশাচগণ ও
ভয়ঙ্কর বেতালগণের করতালীতে গোরীর কর্ণযুগল বিদীর্ণ হইতেছিল,
তাই তিনি জস্ত হইয়া যে গাঢ় আনিঙ্গন করিয়াছিলেন, তাহাতে
মহাদেবের মন আনন্দিত হইয়াছিল ; হে দেবি ! মহাদেবের আনন্দজনক
তোমার সেই উদ্ধত নৃত্য আমাদের অভীষ্টসিদ্ধি ও আনন্দের নিমিত্ত
হউক (চতুর্থ চরণ) ॥২৩॥

(এইরূপ স্তব করিয়া সেই নৃত্যের অভিনয় করিতে লাগিল) ।

(ম) মাধব । (দর্শন করিয়া) হায় ! কি অবধানতা ।

(১) মাধব: । হা ধিক্ প্রমাদ: । ইতি পাঠান্তরম্ ।

जनककर्मरभ्रशालिनीः, नरबलिः शास्त्रीयत्वेऽपि नारीबलिनिषेधादिति भावः, अतएव पाषण्डो विकर्मस्थो, चाण्डालो चण्डालसदृशो, अवैधत्वेन केवलनृशंसताप्रतिपादनप्रवृत्तत्वादित्याशयः, पाषण्डो च तौ चाण्डालौ चेति तयोः दृश्यमानस्त्रीपुंसयोरीत्यर्थः, गोचरं भावप्रधानोऽयं निर्द्वैशः, तथा च हिंसावृत्तिविषयतामिति तात्पर्यम्, गता प्राप्ता सती मृत्योर्मुखे वर्तते कृतान्तस्य वदने तिष्ठति, कबलनानन्तरमुखमुद्रणन्यायेन इतःपरमेवास्या मरणमवश्यम्भावीति भावः । अतएव हाधिगिति विषादे, कष्टं बन्धूनामतीवकष्टकरम्, अनिष्टं शत्रुभिरप्यनीप्सितम् इदमस्या व्यसनमुपस्थितमिति शेषः । अतएव अस्तकरुणो निर्द्वैयः विधेर्देवस्य अयं कः प्रक्रम आरभ्यः, निर्द्वैयविधिना किमिदमारभ्यमित्यर्थः । ईदृशीं कुलकन्यां प्रति विधेरिदमाचरणमतीवान्वाय्यमिति भावः ।

अत्र विशेषणानामभिप्रायविशेषैरुक्तत्वात् परिकरालङ्कारः, उपमाद्वयम्, काव्यलिङ्गतयश्च इत्येतेषामङ्गाङ्गिभावेन सङ्करः । क्कानुप्रासश्च शब्दालङ्कार इति समुदाये संसृष्टिः । तथा चतुर्थं चरणं 'बन्धूनाम्' 'शत्रुभिरपि' 'इदमस्या व्यसनमुपस्थितम्' इत्येतेषां पदानामनुक्तावपि न न्यूनपदत्वदोषः, प्रत्युत गुणः ; प्रियतमाया मालत्यास्तादृग्विपत्तिदर्शनेन बन्धुर्माधवस्य विषादमग्रत्वात् । तथा च दर्पणे—

“उक्तावानन्दमघादेः स्यान्न्यूनपदता गुणः ।”

“अष्टः स्वधर्मात् पाषण्डो विकर्मस्थो निषिद्धकृत् ।” इति विष्णुपुराणम् । “वसुमंयूखाग्निधनाधिपेषु” इत्यादि विश्वः । “मृत्युर्ना मरणं यमे ।” इति मेदिनी ।

अत्र “पितृमातृविहीनञ्च युवकं व्याधिवर्जितम्” इत्यादिब्रह्मवैवर्त्तपुराणवचनेन, “नरे दत्ते महर्षिः स्यादष्टसिद्धिरनुत्तमा” इति मुख्यमालातन्त्रवचनेन च नरबलिर्विहितत्वेऽपि—“स्त्रियं न दद्यात्तु बलिं दत्त्वा नरकमाप्नुयात्” इति तिथितत्त्वधृतवचनात् “बलिं दद्यान्मानुषीन्त्यु ल्यक्त्वा संघातपूजितम्” इति कालिकापुराणवचनाच्च नारीबलिदाननिषेधे सत्यपि तदर्थोऽयमात् निषिद्धकारित्वेन कपालकुण्डलाघोरघट्टयोः पाषण्डत्वं बोध्यम् । तथा च अवध्यवधीयमेऽपि दीषमाह प्रायश्चित्तत्वे याज्ञवल्क्यः—“चरेद्ब्रतमहत्वापि चातार्थं चेतु समागतः ।” अतएवेदृशबहुतरावैधवधसम्भावनया माधवेनाघोरघट्टो व्यापादितः, तेन च तस्य न प्रत्यवायः, प्रत्युत धर्म एवासीत् । तथा च कालिकापुराणम्—

'কপাল । তং ভদ্রে ! স্মর দয়িতোঃ ত্বয়স্তবাম্ভু-

দয় ত্বাং ত্বরয়তি দারুণঃ কৃতান্তঃ ।

মালতী । হা দইত্র ! (১) ণাহ মাহব ! পরলীভগদৌ
বি সুমরিদব্বৌ তুল্লোহিঁ অত্রং জণৌ । ণ হু সৌ উবরদৌ, জস্স
বল্লহৌ জণৌ সুমরেদি । (য)

(য) হা দয়িত ! নাথ মাধব ! পরলীকগতৌঃপি অর্চন্যৌ যুধামিরয়ং জনঃ ।
ন খলু স উপরতঃ, यस্য বল্লমৌ জনঃ অরতি ।

"একস্য যব নিধনে প্রভৃশে দৃষ্টকারণঃ ।

বহুনাং ভবতি চেমং তস্য পুণ্যপ্রদৌ বধঃ ॥"

इति सर्वं समाहितमित्यनुसन्धेयम् । शार्दूलविज्ञौडितं वृत्तम् ॥२४॥

তমিতি । হে ভদ্রে ! তব যৌ দয়িতৌঃভূত্ অস্মিন্ জীবনে বল্লম আশীত্, অব
অস্মিন্ মরণসময়ে তং স্মর, ইতঃ পরং পুনঃ স্মরণাসম্ভব ইতি ভাবঃ । কথমিত্যাঙ্
অর্থ ইতি । অথ অস্মিন্ইব সময় ইত্যর্থঃ, দারুণঃ কৃতান্তৌ যমঃ ত্বাং ত্বরয়তি স্বাং পুরং
নেতুং সত্বরীকরোতি । ইতি শ্লোকার্থম্ ।

(য) মালতীতি । অয়ং জনঃ অহমিত্যর্থঃ । কথং অর্চন্য ইত্যাহ ন খল্বিতি ।

हरिणी येमन व्याघ्रद्वयेर मध्ये उपस्थित हय, সেইরূপ ভয়শীলা বসুতুলা
ভূরিবসুর কণ্ঠা এই সেই মালতী যথাস্থানে অলঙ্কক, রক্ত মালা ও রক্ত
বসন ধারণ করিয়া, পাপকর্মে প্রবৃত্ত পাষাণ্ড ও চাণ্ডালস্বভাব লোক দুইটার
মধ্যে উপস্থিত হইয়া মৃত্যুর মুখে অবস্থান করিতেছেন । হায় ! কি কষ্ট ।
ইহা শত্রুর উপরেও ইষ্ট নহে । স্তবরাং বিধাতার দয়াশূণ্ড এই কোন
উপক্রম হইয়াছে ॥২৪॥

কপালকুণ্ডলা । ভদ্রে ! তোমার যে প্রিয়তম ছিল, এখন তাহাকে
স্মরণ কর । আজ তোমাকে ভয়ঙ্কর যম স্মরিত করিতেছেন ।

(১) দিব ! ইতি পাঠান্তরম্ ।

কপাল । হন্ত ! মাধবানুরক্তেয়ং তপস্বিনো (১) । (২)
 অঘোর । শস্ত্রমুখ্যম্ (৩) । যদন্তু, ব্যাপাদয়ামি (৩) । (ল)
 চামুণ্ডে ! ভগবতি ! মন্ত্রসাধনাদা-
 বুদ্ধিষ্টামুপনিহিতাং ভজস্ব পূজাম্ ॥২৫॥

इति हन्तुमुपকान्तः (३) ।

उपरतो मृतः । बल्लभी यं जनं अरति स मृतोऽपि जीवित एव तिष्ठति सर्वदा तस्य बल्लभस्य मनसि विद्यमानत्वात् । अतएव परलोकगतोऽपि मल्लक्ष्णोऽयं जनी युष्माभिः अर्त्तव्य इति सरलार्थो भावार्थश्च । यस्येति “अृत्यर्थं कर्मणि” इति कर्मणि षष्ठी ।

(२) कपालेति । अत्र प्रसादे हन्तशब्दः । तपस्विनी शीघ्रा । तथा च अस्या व्यापादने विलम्ब एवावयोः प्रसादः (अनवधानता) येन हि, महाशयशानेऽस्मिन्नितः पूर्वमेव मया दयितोऽस्याः स माधवः पर्यटन्नवलोकितः, सुतरां कथमपि स चेदागत्य विघ्नं विदध्यादिति भावः ।

“हन्त दानेऽनुकम्पायां वाक्यारम्भविषादयोः । निश्चये च प्रसादे च ॥” इति हेमचन्द्रः ।

(ल) अघोरिति । शस्त्रं खड्गम् । यदन्तु (या हडक इति बङ्गभाषा) अस्या विलपनं चरणधारणं वा अनयोर्यद्भवत्वित्यर्थः । न तेन निवर्त्तित्यर्थे, व्यापादनस्यावश्य-कर्त्तव्यत्वादिति भावः । अतएव व्यापादयामि निहन्मि ।

(घ) मालती । हा प्रियतम ! नाথ ! মাধব ! এই ব্যক্তি পরলোক-
 গত হইলেও তুমি স্মরণ করিবে । সে ব্যক্তি মরে না, যাহাকে বলভজন
 স্মরণ করে ।

(২) কপালকুণ্ডলা । হায় ! এই শোচনীয় বালিকা মাধবের
 প্রতি অস্মরক্ত ।

(ল) অঘোরঘণ্ট । (খড়্গ উত্তোলন করিয়া) যাহা হউক, মারিয়া
 ফেলি ।

(১) বরাকী তপস্বিনীতি ক্ৰচিন্ পাঠঃ । (২) শক্তিমুখ্যম্ ইতি পাঠমেদঃ ।

(৩) ক্ৰচিদয়ং পাঠী নাস্তি । (৪) অর্থং পাঠঃ ক্ৰচিৎসাস্তি ।

'মাধব: । সহস্রীপস্য প্রকীৰ্ত্তে মালতী নিষিধ্য । দুরাক্ষন ! এষ
প্রতিহতোঃসি কাপালিকাপসদ ! নন্বয়ং ন ভবসি ? (১) । (ব)
মালতী । সহস্রাবলীক্য । পরিত্তান্দু মহাভাষী (২) । ইতি
মাধবমালিক্ৰতি । (শ)

চামুণ্ড ইতি । হৈ ভগবতি ! চামুণ্ডে ! মন্বসাধনস্য পুরশ্চরণস্য আদৌ পূর্বসময়ে
ভট্টিষ্টা 'স্কীরত্রমুপহরিষ্যামি' ইত্যেব'বাক্যেন কৌর্নিতাম্, অপনিহিতাম্ ইদানীং মন্ব-
সাধনান্ অপস্থাপিতাম্, পূজাং স্কীরত্রোপহারাত্মিকামর্শ্বনাং ভজস্ব গৃহাণ । কাপাল-
কুণ্ডলোক্তাঙ্কেন সহৈক এবাযং শ্লোক: ।

প্রহর্ষিণী ব্রতম্ ॥২৫॥

(ব) মাধব ইতি । কক্ষীণিদেশাদারম্ভ মণিবন্থং যাবৎ প্রকীৰ্ত্ত:, তস্মিন্ নিষিধ্য
আক্লম্ব্য আনীয । মাধব: স্বয়মুত্তরদেশাত্ সহস্রাগল্য ক্লেদনার্থ'পূর্ব্বমুত্তরস্থিতাঘোরঘণ্ট-
কর্তৃকাক্রমণশব্দযা দক্ষিণমুখী স্বল্পমাদার্থৈব ক্লেদনার্থ'মবনতীক্ৰতামুত্তরশিরসং মালতী
বামহস্তে নীতীল্য পুনরুভয়মণিবন্থমধ্বপথ্যন্তমানীয বদতীতি বীধ্বম্ । কাপালিকা-
পসদ ! অবৈধবলিদানৌঘনাৎ বামাচারিণামধম ! অতএষ প্রতিহতোঃসি মালতী-
বৈপরীত্যেন তমেব ময়া ব্যাপাদিতোঃসি নন্বয়ং ন ভবসি ? অকারণস্কীরত্রবধীদ্যমান্
বধ্য: কিং ন ভবসীত্যর্থ: ।

ভগবতি ! চামুণ্ডে ! পুরশ্চরণের পূর্বে যে পূজা মানসিক করিয়া-
ছিলাম, তাহা এখন উপস্থিত করিয়াছি; তুমি গ্রহণ কর ॥২৫॥

(এই বলিয়া মারিবার উপক্রম করিল) ।

(ব) মাধব । (তাড়াতাড়ি উপস্থিত হইয়া মালতীকে কোলের
ভিতর টানিয়া আনিয়া) ছুরাঅনু ! এই তুই উন্টা মরিলি; কাপালিকা-
ধম ! তুই কি বধ্য নহিসু ? ।

(১) মাধব: । (সহস্রীপস্য স্বল্প'প্রকীৰ্ত্তেন নিষিধ্য ।) আ: কাপালিকা-
পসদ ! দুরাক্ষন ! অপেহি । প্রতিহতোঃসি । ইতি পাঠান্তরম্ । (২) পরিত্তান্দু
মং মহাভাষী মাধবী ইতি পাঠভেদ: ।

माधवः । महाभागे ! न भेतव्यम् (१) ।

मरणसमये त्यक्त्वा शङ्कां (२) प्रलाप-(३) निरर्गल-
प्रकटितनिजस्त्रेहः सोऽयं सखा पुर एव ते ।

सुतनु ! विस्मृजोत्कम्पं सम्प्रत्यसाविह पापमनः

फलमनुभवत्यग्रं पापः प्रतीपविपाकिनः ॥२६॥

(श) मालतीति । माधवस्योत्तरदेशादागमने उत्तरमुख्याश्च मालत्यास्तदबाहुमध्ये निःक्षेपे सहसावलीकनमालिङ्गनघातीव सुघटमिति ध्येयम् । अतएवोक्तं प्राक्—“शौद्धत्य-
माथोजितकामसूत्र”मिति ।

मरणेति । मरणसमये तवास्मिन् मृत्युकाले प्रलापिन 'हा दृष्ट ! शाह माहव !'
इत्यादिना अनर्थकवचसा, प्रकृतनाथत्वाभावादानर्थक्यं तद्वचस इति भावः, निरर्गलं निर्बाधं
यथा स्यात्तथा प्रकटितः परित्राणोदमात् प्रकाशितः निजः स्वकीयः स्त्रेहः त्वं प्रति वात्सल्यं
शन सः । एतेन वस्तुवत्या अग्निर्भस्ममपि तन्नाथत्वमिदानीं त्वं निवर्त्तयेति व्यज्यते । अथ
स ते तव सखा शङ्कामात्मनो मरणभयं त्यक्त्वा पुर एव सम्युख एव वर्त्तते । अतएव हे
सुतनु ! उत्कम्पं मरणभयजनितं वेपथुं विस्मृज परित्यज । कथमेतदित्याह सम्प्रतीति ।
सम्प्रत्येव इह अस्मिन् स्थाने असौ पापः अवध्ववधीयमात् पापकारी कापालिकः प्रतीप-
विपाको विपरीतपरिणामीऽस्यास्तीति तस्य, तद्विपरीतभावेनात्मन्येव परिणमत इत्यर्थः,
पापमनः तव बधीयमरूपस्य पापस्य उग्रं भयङ्करं फलमात्ममरणरूपम् अनुभवति । इदानी-
महमेवामुं व्यापादयामीति मरणभयाभावादुत्कम्पं विस्मृजेति भावः ।

अथ वाक्यार्थ हेतुककाम्यलिङ्गद्वयस्याङ्गाङ्गिभावेन सङ्करालङ्कारः । हरिणी वृत्तम् ॥२६॥

(श) मान्तौ । (श्ठां दर्शन करिशा) महात्मा रक्षा करुन । (ईश
बलिशा माधवके आलिङ्गन करिलेन) ।

माधव । भागवति ! भय करिवेन ना ।

(१) न भेतव्यं न भेतव्यमिति द्विरुक्तिः क्वचित् ।

(२) त्यक्त्वाशङ्कमिति भिन्नः पाठः । (१) प्रताप इत्यपि पाठः ।

'अघोर । आः, क एष पापोऽस्माकमन्तरायः संवृत्तः । (घ)
कपाल । मालत्या एवायमस्याः स्नेहभूमिः (१) कामन्दकी-
सुहृत्पुत्री महामांसस्य पण्यिता माधवो नाम (२) । (स)
माधवः । ससम् । महामांगी ! किमेतत् ? । (ह)

(घ) अघोरिति । अन्तरायः बलिदानविघ्नस्वरूपः । अतएव पापः अस्माकं मते पापी ।

(स) कपालिति । अयम् अस्या मालत्या एव स्नेहभूमिरनुरागपात्रम् । एतेनाय-
मवश्यमेव प्राणव्ययेनापि मालतीं परिव्रातुं यतिष्यते इति ध्वनितम् । कामन्दकीसुहृदी
देवरातस्य पुत्रः । सुतरां तथा महायोगिन्या नियतकृतरक्षणत्वादमुं प्रति नास्माकं मन्त्र-
मायादिकं प्रभविष्यतीति प्रत्याधितम् । महामांसस्य पण्यिता इत्यनेन अस्मिन् महाशमशाने
खल्वे काकौ पर्यटन् विविधभौषणाकृतिभ्यः पिशाचादिभ्योऽपि निर्भीकतया महाशूरीऽयमिति
पुरुषकारिणापि नायत्तौकर्तुं शक्य इति सूचितम् ।

मृत्युत्तर समये आपनार प्रलापे ये अवाधे निजेर स्नेह प्रकाश
करिग्याछे, आपनार सेहै सथा भय त्याग करिग्या এই सम्मुखेहै
रहिग्याछे । अतएव सुन्दरि ! कम्प परित्याग करुन ; এই पापात्राहै
सम्प्रति विपरीतभावे परिणत पापेर भयङ्कर फल एখানে अहूँभव
करिबे ॥२७॥

(घ) अघोरघण्ट । आः ! ए कोन् पापात्रा आमादेर विघ्न हईग्या
दाड़ाहैल ? ।

(स) कपालकुण्डला । এই মালতীরই অমুরাগের পাত্র, कामन्दकीर
बदूर पुत्र एवं महामांसविक्रेता ; ईहार नाम माधव ।

(१) भगवन् ! स एवास्याः स्नेहभूमिः...इति भिन्नः पाठः ।

(२) क्वचित् 'नाम'शब्दी नास्ति ।

মালতী । বিরাডাশ্ব । মহাভাষ ! অহং য় কিম্বি জাণামি,
 এত্তিঅ' উণ জাণামি, উবরি অলিন্দে পসুত্তা ইহ পবুড্ধি
 (১) । তুহ্মে উণ কহিঁ । (স)

মাধব : । সলজ্জম্ । (ক)

ত্বত্পাণিপঙ্কজপরিগ্রহধন্যজন্মা (২)

ভূয়াসমিত্যভিনিবেশকদর্থ্যমানঃ ।

(ক) মহাভাগ ! অহং ন কিমপি জানামি, এতাবৎ পুনর্জানামি, উপর্যলিন্দ-
 প্রসুতা ইহ প্রবুড্ধাষি । যুয়ং পুনঃ কখিন্ ।

(স) মাধব ইতি । এতৎ উপস্থিতং তব ব্যসনম্, কিং কিং কারণকং কথং জাত-
 মিত্যর্থঃ ।

(ক) মালতীতি । অলিন্দস্য বহির্বারসংলগ্নচতুরস্রক্ৰমিমধুমৈরুপরীতি উপর্যলিন্দে,
 প্রসুতা নিদ্রিতা, ইহ মহাশ্মশানে প্রবুড্ধা জাগরিতাষি । কেনাহমানীতেতি ন জানামীতি
 ভাবঃ । কখিন্ নিমিত্তে সতি কেন নিমিত্তেনাভাগতা ইত্যর্থঃ । কপালকুণ্ডলয়া মায়া-
 প্রভাবেণ নিদ্রিতৈব মালতী সমানীতেতি বোধ্যম্ ।

(হ) মাধব । (অশ্রুপাতের সহিত) ভাগ্যবতি ! আপনার এই
 বিপদ কি কারণে উপস্থিত হইল ? ।

(ক) মালতী । (বহুকালের পর আশ্বস্ত হইয়া) মহাশয় ! আমি
 কিছুই জানি না । কিন্তু এইটুকু মাত্র জানি যে, উপরের আঙ্গিনায়
 ঘুমাইয়া ছিলাম, এইখানে আঙ্গিয়া জাগিয়াছি । কিন্তু আপনি এখানে
 কি জন্ম ? ।

(১) অহং বি য় জাণামি । এত্তিঅ' জাণামি । উবরি অলিন্দ' এব্ব পসুত্তা-
 ইহ পড়িবুড্ধাষি । ইতি কখিত্ পাঠঃ ।

(২) ত্বত্পাদপঙ্কজপরিগ্রহধন্যজন্মা, ত্বত্পাণিপঙ্কজপরিগ্রহপুণ্ড্রজন্মা ইতি পাঠম্ভেদী ।

भ्राम्यन्नृमांसपणनाय परेतभूमाम्-

वाक्यार्थं भीरु ! रुदितानि तवागतोऽस्मि ॥२७॥

मालती । खगतम् । हृद्वी ! कथं मम कारणादो एवम् एदे
अप्यणिरवेक्त्वा परिक्रामन्दि (१) । (ख)

(ख) हा धिक् ! कथं मम कारणात् एवमेते आत्मनिरपेक्षाः परिक्रामन्ति ।

(क) माधव इति । पिशाचिभ्यो नरमांसविक्रयरूप-कुत्सितकापालिकवृत्तिरव-
लम्बितेति वार्तायाः कथनीयत्वात् सलज्जमित्युक्तम् ।

त्वत्पाणीति । हे भीरु ! भयशैली ! त्वत्पाणिपङ्कजपरिग्रहेण धन्यजन्मा भूयासम्
इत्यभिनिवेशेन अभिसन्धानेन कदर्थ्यमानः कदर्थीक्रियमाणः परेतभूमौ अस्मिन् रम्यशाने
नृमांसपणनाय भ्राम्यन् पर्थ्यटन् अहं तव रुदितानि “हा ताद ! णिक्रूरण !” इत्यादि
क्रन्दनानि आकथ्यं श्रुत्वा आगतोऽस्मि अस्मिन् करालाद्यतने उपस्थितोऽस्मि । तव
परित्वाणार्थमेवेदमागमनमिति भावः ।

अत्र पाणिपङ्कजेति लुप्तोपमालङ्कारः ।

कुत्सितोऽर्थः पिशाचिभ्यो नरमांसविक्रयरूपप्रयोजनं यस्य स कदर्थः । कदर्थः
क्रियमाण इति कदर्थ्यमानः करोत्यर्थेनन्तात् कदर्थशब्दात् कर्मण्यथानम् ।

वसन्ततिलका वृत्तम् ॥२७॥

(ख) मालतीति । एते माधवाः गौरवाद्भुवचनम्, मम कारणात् मत्प्रति-
मुद्दिश्यत्यर्थः, एवम् अनेन प्रकारेण आत्मनि आत्मरक्षायां निरनं विद्यते अपेक्षा आकाङ्क्षा

(क) माधव । (लङ्कार महित) हे भीरु ! आपनार पाणिपद्म
ग्रहण करिग्या वञ्चजग्या हईव एई आशाय लाङ्कित हईग्या, मञ्जुश्यांऽस
विक्रय करिवार जग्य एई श्शानेन परिलयण करितेछिलाम, तथन आपनार
रोदन श्रुनिग्या आसिग्याछि ॥२७॥

(१) मालती । (अपवार्थ) कहं मम कालणादी एव एदे अप्यणिरपेक्त्वा
परिक्लमन्दि । इति पाठान्तरम् ।

মাধবঃ । অহীনুখলুভোঃ ! তদেতৎ কাকতালীযং নাম ।
সম্মতি হি—(গ)

রাহীশ্চন্দ্রকলামিবাননচরীং দৈবাৎ সমাসায মে
দস্যোরস্য ক্রপাণপাতবিষয়াদাচ্ছিন্দতঃ প্রেয়সীম্ ।

আতঙ্কাদ্বিকলং, দ্রুতং করুণয়া, বিচৌভিতং বিস্ময়াৎ,

ক্রোধেন জ্বলিতং, মুদা বিকসিতং, চেতঃ কথং বর্চতে (১) ॥২৮॥

যেবাং তে তথোক্তাঃ সন্তঃ পরিক্রামন্তি স্মরণেঃস্বিন্ পঠ্যন্তি । কথমিতি সম্ভাবনায়াম্ ।
অনু হি বিবিধবিভীষিকাবশাত্ সর্ব্বেষামিবে জীবননাশাশঙ্কা বিদ্যতে, তথাপি তত্চক্ষুজ্ঞানেন
মদুর্দ্দে শাদেব পঠ্যটনাদহমেবাপরোধিতীতি ভাবঃ ।

(গ) মাধব ইতি । অহীনুখলুভীরিত্যে কমেবাস্বয়ং বিস্ময়বিষাদহর্ষে । তদেতৎ
প্রিয়তমায়া দর্শনং কাকাগমনসাময়িক-তালফলপতনবৎ দৈবাৎ সঙ্ঘটিতমিত্যর্থঃ । তথা চ
যযা তালং পাতয়িতুং ন খলু কশিত্ কাকং প্রেরয়তি, অপিতু যদেব কাক আগচ্ছতি,
তদেব দৈববশাত্ তালফলং পততি ; তথা প্রিয়তমাদর্শনীর্দ্বেশেন নাহমবাগতঃ কিন্তু দৈবা-
দেবাস্যাঃ সন্দর্শনং জাতমিতি সরলার্থঃ । ইদম্ পরস্যরসন্দর্শনং মাধবানুষ্ঠিততত্চান্দিক-
কর্ম্মণঃ কিঞ্চিৎ ফলমিতি কথিনা সূচিতম্ ।

রাহীরিতি । দৈবাৎ ভাগ্যবশাত্ সমাসায স্মরণমিদমাগত্য রাহীরাননচরীং
মুখগতাং চন্দ্রস্য কলামিব স্থিতাম্ অস্য পাষাণ্ডস্বাক্রমণগতামিত্যর্থঃ । প্রেয়সীং প্রিয়তমাং
মালতীম্ অস্য সন্নিহিতস্য দশ্মীর্মহাশাসিকস্য কাপালিকস্য ক্রপাণপাতবিষয়াৎ খঙ্ক-
ঘাতগোচরাত্ আচ্ছিন্দতঃ বলিনানয়তো মে মম চেতয়িতম্ আতঙ্কাত্ ইতঃ পরং সমাগমনে

(খ) মালতৌ । (অগত) হায় ! আপনার জগু ইনি এইরূপে
আত্মনিরপেক্ষ হইয়া বিচরণ করিতেছেন ।

(গ) মাধব । কি আশ্চর্য্য ! তবে এই ঘটনা কাকতালীয়েৱ গায়
ঘটিয়াছে ইহা আমি মনে করি । এখন—

(১) বর্চতাংমিতি পাঠভেদঃ ।

अघोर । अरे (१) ब्राह्मणडिम्भ ! । (घ)

महाननर्थोऽभूदित्याशङ्कतः विकलं विह्वलम्, करुणया ईदृशीमवलां प्रति ईदृग्व्यवहार इति दयया द्रुतं द्रव्यभूतं विषयान् अहो दैवमहिमा यदचिन्तितपूर्वोऽयमिदानीमीदृगवस्थायां साञ्चान्कार इत्याश्चर्यात् विचोभितमुहूलितम्, क्रीडन एवम्भूतायां रमणीय-ललामस्वरूपायामवधोऽयं व्यवहार इति गीषेण ज्वलितमुत्तेजितम्, मुदा जीवन्तीमेनामव-लीकितवान् आपाततो रक्षितवानपीत्येवं हर्षेण विकसितं प्रफुल्लञ्च सत् कथं कौटुक-वर्षते । तदहं निरूपयितुं न शक्नोऽस्मीति भावः ।

अत्र प्रथमपादे श्रौत्युपमालङ्कारः, द्वितीयाङ्के तु द्रुतमित्याद्यनेकक्रियाणां चेत इत्येककर्तृककारकत्वाद्दीपकम्, अनयोर्मिथो नैरपेक्ष्यात् संसृष्टिः । तथा हेतुषु पदद्वयं तृतीयान्तं पदद्वयञ्च पञ्चम्यन्तमिति भग्नप्रक्रमतादीषः । तथा च साहित्यदर्पणटीकायां रामचरणः—“कारकोपसर्गादावपि प्रक्रमभङ्गी बोद्धव्य” इति । तेन च ‘वासेनीहिकलं द्रुतं करुणयाश्चर्येण विचोभितम्’ इति तृतीयचरणपरिवर्तनेनैव तत्समाधानं विधेयम् ।

आनने चरतीत्याननचरी “चरेष्ट” इति टप्रत्ययान्तादीप्रत्ययः । समासाद्य इत्यतः परं ‘वर्त्मानस्य’ इत्यध्याहर्त्तव्यक्रियया सहेककर्तृकता । तथात्वेऽपि न न्यूनपदत्वदीषः, नियमेन तत्प्रतीतेरीदृशभूविप्रयोगदर्शनाच्च । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥२८॥

(घ) अघोरिति । ब्राह्मणडिम्भ ! विप्रबालक !, ब्राह्मणतया बालकतया च भौरुस्वभावत्वात् गुरत्वहीनेत्यर्थः ।

“पीतः पाकोऽर्भको डिम्भः पृथुः कः श्रावकः शिशुः” इत्यमरः ।

डागावशतः এই শ্রাশানে আসিয়া রাহুর মুখগত চন্দ্রকলার আয়-প্রিয়তমাকে এই দস্তার খঞ্জাঘাতের স্থান হইতে আনিয়া আমার চিত্ত, ভয়ে বিহ্বল হইয়া, দয়ায় গলিয়া, বিষ্ময়ে উদ্বেলিত হইয়া, ক্রোধে জলিয়া এবং আনন্দে প্রফুল্ল হইয়া, কি রকম হইয়া দাঁড়াইয়াছে (তাহা আমি নিশ্চয় করিতে পারিতেছি না) ॥২৮॥

(घ) अघोरघण्ट । अरे ब्राह्मणबालक !

(१) ई ई इत्यपि पाठः ।

व्याघ्रान्नातमृगौक्षपाकुलमृगन्यायेन हिंसारुचिः

पाप ! प्राण्युपहारकेतनजुषः प्राप्तोऽसि मे गोचरम् ।

सोऽहं प्राग्भवतैव भूतजननोमृगोमि खड्गाहति-

च्छिन्नस्कन्धकबन्ध-(१) रन्ध्ररुधिरप्राग्भारनिष्पन्दिना ॥२८॥

व्याघ्रेति । हे पाप ! उत्सृष्टबलिबिन्नाचरणात् मन्मते पापकारिन् ! व्याघ्रेण
आघ्रातायाम् आक्रान्तायां मृग्यां हरिण्यां कृपाकुलः परिवाणाय दद्याव्यथो यो मृगो हरिण-
रुभ्यायेन तत्सादृश्येन तादृशो हरिण इवेत्यर्थः ; त्वं हिंसारुचिः सर्वदा प्राणिवधप्रवृत्तस्य,
प्राणिनामुपहारः चामुख्यार्थमुपायनं यत्र तत्, तादृशं केतनमागतनं जुषते सेवते यः स,
तस्य मे मम गोचरं विषयं प्राप्तोऽसि । अतएव नास्ति निस्तारस्तवेति भावः । निस्तारा-
भावमेवाह सोऽहमिति । स सर्वदा हिंसारुचिः सततप्राणिवधप्रसिद्धकरालायतनस्थयाहं
खड्गस्य आहत्या आघातेन छिन्नस्य स्कन्धकबन्धस्य स्कन्धबन्धस्य यौवादेशस्येत्यर्थः ; रन्ध्र-
च्छिद्रात् रुधिरप्राग्भारं रक्तप्रवाहं निष्पन्दयति अवस्रंसयति यः स तथोक्तकेतन, भवतैव
त्वयैव प्राक् पूर्व भूतानां जननीं सकलप्राणिनां मातरम् इमां चामुख्याम् मृगोमि
प्रौणयामि । परञ्चानयेति भावः ।

अत्रार्थोपमुपमालङ्कारः, क्लिकानुप्रासप्रत्यनुपासौ चेति संसृष्टिः । बालत्वादल्पः स्कन्ध
इति स्कन्धकः, अल्पार्थे कप्रत्ययः, तद्रूपी बन्धः शिरःकलेवरसंयोगस्थानमिति स्कन्धकबन्धः ।
चूडशब्दाख्याने न पौनरुक्त्यदीषः । किन्तु छिन्नस्कन्धेति कबन्धेति भिन्नपदमङ्गीकृत्य
व्याख्याने “कबन्धोऽस्त्री क्रियायुक्तमपमूर्द्धकलेवरम्” इत्यमरकोषात् पाठान्तरकल्पनामन्तरेण
पौनरुक्त्यदीषो दुर्निवार एवेति भाव्यम् ।

शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥२८॥

पापिष्ठ ! व्याघ्रकर्तृक आक्रान्त हरिणीर प्रति दयाकुल हरिणेर ग्राय
तूहै, हिंसाप्रवृत्त ओ प्राणि-बलिदानस्थानस्थित आमार सम्मुखे उपस्थित
हैग्राहिसु ; सूतरां सेहै आयि, थड्गेर आघाते तौर रुद्ध छिन्न

(१) व्यस्रस्कन्धकबन्ध...इति पाठान्तरम् ।

माधवः । आः (१) दुरात्मन् ! पाषण्ड ! चाण्डाल ! (२)

असारं संसारं, परिमुषितरत्नं त्रिभुवनं,

निरालोकं लोकं, मरणशरणं बान्धवजनम् ।

अदर्पं कन्दर्पं, जननयननिर्घ्नाणमफलं

जगज्जीर्णारण्यं कथमसि विधातुं व्यवसितः ॥३०॥

असारमिति । अरे दुरात्मन् ! पाषण्ड ! चाण्डाल ! संसारं जगत्प्रपञ्चं कथं
केन हेतुना असारम् अस्या ह्यथवा सारपदार्थं रहितं विधातुं व्यवसितोऽसि कर्तुः प्रवृत्तो-
ऽसि । इति सर्व्वत्र योजनीयम् । तथा च “सारन्तु महिलारत्नं संसार इति नियमः”
इत्युक्तेः सर्व्वेषामेव परमलोचनचमत्कारित्वादियमेव संसारेऽस्मिन् सारपदार्थ इति भावः ।
त्रिभुवनम्, परिमुषितम् अस्या ह्यथवा अपहृतं रत्नं यस्मात्तादृशम् । इयमेकैवास्मिन्
त्रिभुवने सर्व्वसमुत्कर्षेण रत्नभूतेत्याशयः । लोकं जगत्, निरालोकम् अस्या ह्यथवा
आलीकरहितम् अन्धकाराच्छन्नमित्यर्थः । आनन्दं करसेन सर्व्वेषामेव मनःप्रकाशादियमेव
लोकेऽस्मिन्नालीकरूपेत्यभिप्रायः । अथवा जडानां सौरालीकादीनामानन्दात्मकब्रह्मप्रकाशत्वे-
नाभासत्वादिद्यमेवानन्दं करसप्रकाशात्मकतया यथार्थं आलीक इत्यभिप्रायः । बान्धवजनं
पितृभ्रातृप्रभृतिकम्, मरणमेव शरणम्, अस्याः श्रीकवशादाश्रयो यस्य तं तथोक्तम् । तथा
च अस्याः स्वभावसौन्दर्याभ्यामितावद्वान्तसल्यवान् बान्धवजनः, यथैतामन्तरेण अथमपि न
जीवतीति, सुतरामेकस्या एवास्या वधेन बहूनां वध इत्यस्ती महदनुचितमिति भावः ।
कन्दर्पं मदनम्, अदर्पम् अस्या वधेन जगद्भिजयदर्पंहीनम् । तथा हि विलीकीललन-
ललामभूतामेनामिवादाय कन्दर्पो जगन्मोहनदर्पं करोति, किन्त्वस्या अभावे तस्य स दर्प-
शिराय नश्येदित्यभिप्रायः । जनानां नयननिर्घ्नाणं विधातुकर्तृकनेवसृष्टिम्, अफलम् अस्या

हृइले कवच्छेर गनरङ्ग, हृइते रूधिरप्रवाहनिःसरणकारी तौरव्वाराई
प्रथमे जगञ्जननीके सङ्गुष्टे करिव ॥२०॥

माधव । ओरे छुराअन् ! पाषण्ड ! चाण्डाल !

(१) आः इति पाठः क्वचिन्नास्ति । (२) चाण्डाल इति भिन्नः पाठः ।

वधेन निष्फलम् । अलौकिकसौन्दर्यदर्शनं हि विधातृकर्तृकजननयननिष्पाणफलम् इत्यञ्चालौकिकसौन्दर्यशालिनी, सुतरामस्या अभावे तदभावाभिष्फलमेव तज्जननयननिष्पाणमित्याशयः । तथा जगत् भुवनं कथं और्णारण्यम् अस्या वधेन शुष्कविरलतरुप्रार्थं गहनं विधातुं व्यवसिताऽसि । तथा च अनयैव नवीनवसन्तश्रीरूपया जगदिदं नवकुसुमपञ्जवादिपरिशीमित-मङ्गलकर-परमारामरूपमास्ते ; अस्याः पुनरभावे तु कुरूपकुलरूप-शुष्कपादप-प्रायभयङ्कारण्यरूपमेव भवेदिति भावः ।

अत्र ईदृशैव चीमङ्गीविशेषैर्मालत्यां संसारसारत्वादीनां गत्यमानानामभिधेयवत् स्पष्ट-प्रतिपादनात् पर्यायीकमलङ्कारः, तथा विधातुमित्येकक्रियया असारादीनामप्रस्तुतानां कर्मतयाभिसम्बन्धात्तुल्ययोगिता, जगज्जीर्णारण्यमित्यत्र निरङ्गं केवलरूपकञ्च इत्येतेषामङ्गाङ्गिभावेन सङ्करः । तेन च मालत्यामलौकिकश्रीलसौन्दर्यशालित्वं व्यज्यत इत्यलङ्कारेण चतुष्पदिः । हेतुकानुपासद्वत्यनुपासी च शब्दालङ्काराविति समुदाये संस्थापितः । तथा असारं संसारमित्यादिकं मालत्याः परमोत्कर्षप्रतिपादकम्, मरणशरणं शान्त्वजनमिदन्तु न किञ्चिदुत्कर्षप्रतिपादकं काणखञ्जकुरूपानामप्यभावे खेहपरतन्त्रस्य तद्भावजनस्य मरणसम्भवादिति सहचरवैजात्यवशात् सहचरभिन्नतादोषः, स च 'विधिविरचितं सर्व्वमरुचि' इत्यपरापरवन्मालतीपरमोत्कर्षप्रतिपादकपादेन परिहरणीयः । एतद्दोषपरिजिह्वीर्षयैव कुन्तक-त्रिपुरारिप्रभृतयः काव्यतत्त्वज्ञाः 'विधिविलसितं सर्व्वमफलम्' इति पाठमङ्गीकृतवन्तः । स चापि न समीचीनः परवाप्यफलमित्युपादानात् पुनरनवीकृतत्वदोषापत्तेः । तथा 'असारं संसारम्' इत्यनेनैव मालत्या असाधारणत्वप्रतिपादने सत्यपि पुनस्तस्यैव वाक्यान्तरैरपि बोधनादर्थगतपौनरुक्त्यदोषः प्रसजन्नपि रसाक्षिप्तचितसा माधवेनाभिहितत्वात् प्रत्युत गुण एव । तथा च सरस्वतीकलाभरणे भोजराजः—

“अविशेषेण पूर्व्वोक्तं यदि भूयोऽपि कौत्स्यते ।

तदेकार्थं रसाक्षिप्त-चितसां तन्न दुष्यति ॥”

तत्र चेममेव श्लोकमुदाहृतवान् । अद्रोदाहरणं नाम गर्भसम्भेरङ्गम् । तथा च दर्पणे—“उदाहरणमुत्कर्षयुक्तं वचनमुच्यते ।”

अतीवमनीहरीऽर्थं श्लोकः । शिखरिणी वृत्तम् ॥३०॥

अपि च, रे रे पाप !

प्रणयिसखी-(१) सलील-परिहामरसाधिगतै-
र्ललितशिरोषपुष्पहननैरपि ताम्यति यत् ।

वपुषि वधाय तत्र तव शस्त्रमुपक्षिपतः

पततु शिरस्यकाण्डयमदण्ड इवैष भुजः ॥३१॥

प्रणयतीति । यत् मालत्या वपुः, प्रणयिन्वः प्रेमास्पदीभूता याः सख्यः, तासां सलीली-
यः परिहासस्तत्र रसेन रागेण स्वेच्छयैव अधिगतैः प्राप्तेः, ललितस्य कोमलत्वात् मुन्दरस्य
शिरोषपुष्पस्य हननैः प्रहारैरपि ताम्यति पीडयामापद्यते । वधाय तत्र वपुषि शस्त्रं खड्गम्
उपक्षिपतः पातयतस्तत्र शिरसि, अकाण्डे अनवसरे पतनशील इत्यर्थः, यमदण्ड इव एष
भुजो मम समुष्टिबन्धो दक्षिणहस्तः पततु । एतन्मुष्टिप्रहारेण दारुणनिर्दयनृशंसस्य ते
शिरश्चूर्णयामोति भावः । सत्यपि खड्गे तं दक्षिणहस्तादामहस्ते निधाय रोषनिबन्धनः
केवलवागाङ्गस्वरोऽयमिति प्रनीयते ।

अत्र कठिनवस्तुप्रहारे का कथा तादृशपुष्पहननैरपि ताम्यतीत्यर्थापत्तिः, तथात्वे च
पीडया असम्बन्धेऽपि तत्सम्बन्धीकरतिशर्थाक्तिः । ताभ्याद्यातौव सौकुमार्यं व्यन्यत
इत्यलङ्कारेण वस्तुध्वनिः । चतुर्थचरणे उपमा च, इत्यतिषामङ्गाङ्गिभावेन सङ्करः । तथा
यमदण्डः पतति, भुजस्तु पततु इति विधिभेदान् “चिरं जीवतु ते सुनुमार्कण्डेयमुनिर्यथा”

तूहै कि जग्न संसारके अमार करिंते प्रवृत्त हईयाहिस्, त्रिभुवनेन रड्के हरण करिंते उछत हईयाहिस्, जगत्के आलोकविहीन करिंते उद्द्योगी हईयाहिस्, बहूजनके मरणेर आश्रय लण्ग्याइते प्रवृत्त हईयाहिस्, कामदेवके दर्पशूत्र करिंते उछत हईयाहिस्, लोकेन नयन-
शष्टिके निरुत्तर करिंते उद्द्योगी हईयाहिस् एवं जगत्के जीर्णारण्य करिंते प्रवृत्त हईयाहिस् ॥३०॥

आर०, रे रे पापिष्ठ !

(१) प्रणयिसखीति पाठान्तरम् ।

অঘোর । আঃ, দুরাক্ষন্ ! প্রহর প্রহর (১) । নন্দয়ং ন
 भवसि ? । (ঙ)

মালতী । পসীদ ণাহ ! সাহসিঅ ! দারুণো ক্বু অঅং
 हदासो, ता परित्ताअसु मं, णिवत्तअदु इमादो अणत्थरुंस-
 आदो (২) । (চ)

(চ) প্রসীদ নাথ ! সাহসিক ! দারুণঃ স্বল্লয়ং হতাশঃ, তৎ পরিত্যায়স্ব মাম্,
 निवर्त्ततामआदनर्थसंश्रयात् ।

इति दर्पणोदाहृतवङ्गप्रक्रमतादीषः, स च 'पतती'ति पाठेनैव समाधेयः । तथात्व
 एवाभिप्रेतार्थनिर्वाह इति सुधीभिर्विभावनीयम् ।

नर्दटकं वृत्तम्—“यदि भवतो नञौ भजजला गुरु नर्दटक”मिति लक्षणात् ॥२१॥

(ঙ) অঘোরিতি । পশ্যামি তব কিয়দন্তি পৌৰুষমিতি সাবষ্টম্বোপহাসেয়ং প্রহর
 प्रहरेत्युक्तिः । अयं बलिविघ्नविधानप्रत्यवायात् दुरात्मा, न भवसि किम्, अपि तु भवस्यैवे-
 त्यर्थः । सुतरामिदानीमेव त्वामहं निहन्मीति भावः ।

(চ) মালতীতি । হতাশো নির্দেয়ঃ । অনর্থো'নিষ্ট' তস্য সংশ্রয়াৎ । অর্থ
 स्वल्नतीव दारुणनिर्दयप्रकृतिः, तदलौकिकपलावण्यगुणवन्तमपि भवन्तं प्रति दयां
 न करिष्यति, युद्धे च जयनिययाभावात् स्वकीयमनिष्टमप्याशङ्कनीयम्, सुतरां मत्पवि-

প্রণয়িনী সখীদিগের লীলার সহিত পরিহাসের সময় ইচ্ছানুসারে
 গৃহীত কোমল শিরীষকুসুমের প্রহারেও যে শরীর বেদনা পায়, হত্যার
 নিমিত্ত সেই শরীরে তুই শস্ত্রক্ষেপ করিতেছিষ্ ; স্ততরাং তোর মস্তকে
 অসময়ে যমদণ্ডের গায় এই বাছ পতিত হউক ॥৩১॥

(ঙ) অঘোরঘণ্ট । ওরে ছুরাআ ! প্রহার কর, প্রহার কর । তুই
 ছুরাআ নহিস্ ? ।

(১) क्वचित् प्रहर प्रहरेति द्विकृतिर्नास्ति ।

(২) अणत्थरुंस-আদৌ ইতি পাঠভেদঃ ।

‘कपाल । भगवन् ! अप्रमत्तो भूत्वा दुरात्मानं व्यापादय । (छ)
माधवाघोरघण्टौ । मालतीकपालकुण्डले प्रति । अयि भौरु ! (ज)

धैर्यं निधेहि हृदये, हत एष पापः
किंवा कदाचिदपि केनचिदन्वभावि ।
सारङ्गसंहतिविधा-(१) विभक्तुम्भकूट-
कुट्टाकपाणिकुलिग्रस्य हरः प्रमादः ॥३२॥

नेपथ्ये कलकलः । सर्व आकर्षयन्ति ।

वायोद्यमपहायाब्धात् स्थानादपसर, तथा च सति नारीजीवनस्य तुच्छत्वात् पतिसर्वस्व-
त्वाच्च तव परिव्राथेनैव हताया अपि मे परिव्राथमेव भवेदिति सरलार्थो भावार्थश्च ।

अत्र विद्रवी नाम गर्भसन्धेरङ्गं “शङ्खाभयवासकृतः सन्धुमी विद्रवी मतः ।” इति
दर्पणलक्षणात् ।

“हताशो निर्द्वये चाशारहिते पियुनेऽपि च ।” इति मेदिनी ।

(छ) कपालिति । अप्रमत्तः सावधानी भूत्वा । अस्यापि वीरत्वसम्भवादिति भावः ।

(ज) माधवेति । अत्र कविवाक्ये यथासंख्येनान्वयः । भौरु ! भयशीले ! ।

धैर्यंनिति । हृदये धैर्यं निधेहि स्थापय, अस्माद्भयजनितां कातरतां नावलम्बस्व-
त्यर्थः । यत एष पापो हतः एष दुरात्मा मया व्यापादित एव । कथमीदृशी सन्धावना

(घ) मालती । नाथ ! माहसिक ! प्रसन्न हूँ । এই নির্দ্বয়
লোকটা বড়ই ভয়ঙ্কর ; অতএব আমাকে রক্ষা করুন, এই অনিষ্টসংশয়
হইতে নিবৃত্ত হউন ।

(छ) कपालकुण्डला । भगवन् ! सावधान इति दुरात्माके मारिष्य
फेलुन ।

(ज) माधव मालतीर प्रति ओ अघोरघण्ट कपालकुण्डलार प्रति । हे
भयशीले !

(१) सारङ्गसङ्करविधाविति पाठान्तरम् ।

पुनर्नेपथ्ये (१) । भो भो मालत्यन्वे षिणः सैनिकाः ! (२)
द्वयममाल्यभूरिवसुमाश्लासयन्त्यप्रतिहतप्रज्ञाचक्षुः- (३) भृगवती

इत्याह किंवेति । कदाचिदपि केनचिदपि जनेन सारङ्गसंहतिविधौ हरिणसंहारकर्त्तृषु
इभक्तुम्भकूटस्य हस्तिकुम्भसमूहस्य कुट्टाकं विदारणशीलं पाणिकुलिशं हस्तवज्रं यस्य तस्य
तथोक्तस्य हटः सिंहस्य प्रमादोऽनवधानता किंवा अन्यभावि अनुभूतः, अपि तु कथमपि
नेत्यर्थः । पाणिकुलिशेन हस्तिकुम्भविदारणकारिणः सिंहस्य हरिणसंहारे यथा प्रमादो
न स्यात्, तथा (माधवपत्ने) राजभटाभिभाविनः, (अघोरघण्टपत्ने) अन्यत्र दृश्यत्समये
वीरभूततद्धान्वाभिभाविनश्च सम नितान्ततुच्छस्यास्य विनाशे प्रमादो न स्यादेव, सुतरां मया
हृत एवायं पापात्मेति सन्भावयेति भावः ।

अतएवात्र समादप्रस्तुतात् प्रस्तुतस्य समस्य प्रतीतेरप्रस्तुतप्रशंसालङ्कारः, तथा पाणिः
कुलिशमिवेति लुप्तोपमा, पूर्वार्द्धे वाक्यार्थहेतुकं काव्यलिङ्गद्वयञ्च, इत्येतेषामङ्गाङ्गिभावेन
सङ्करः ।

“अनायाससाध्ये कर्त्तव्ये भविष्यत्यप्यतीतवद्भवहार” इति न्यायात् भविष्यत्यपि हृत इत्यतीते
निष्ठाप्रत्ययः “श्रीकृष्णविभो विव्रति” वितेने” “गोपीनाथ इमञ्चकार” इत्यादिवत् । कुट्टाक
इति “वृङ् भिच्चिलुण्टिजल्पिकुट्टां षाक” इति षाकप्रत्ययः ।

वसन्ततिलका वृत्तम् ॥३२॥

(अ) पुनरिति । आश्लासयन्ती 'सुखीभव, जीवति ते मालती, अचिरादेव लक्ष्मते

हृदये धैर्यं धारण कर, ए पापात्माके आम्नि मारिष्ठा फेनियाछि,
कथनञ्च कि केह् देधिग्राहे ये, याहार वज्रेण तूना नथ हस्तिकुम्भसमूहेर
विदारण करिंते समर्थ, मेह् सिंहेर हरिणसंहारकार्थे अनवधानता
हईयाछे ॥३२॥

(नेपथ्ये कोलाहल । सकले जनिंते लागिल ।)

(१) क्वचित् पाठोऽयं नास्ति । (२) सैनिका इति पाठोऽपि कुत्रचिन्न दृश्यते ।

(३) प्रज्ञागतिरिति पाठभेदः ।

कामन्दकी वः (१) समादिशति, पर्यवष्टभ्यतामितत् करालायतनं
द्रुतम् (२) । (भ)

नाघोरघण्टादन्यस्य कर्मैतद्गीषणाङ्गतम् (३) ।

न करालोपहाराच्च फलमन्यद्दिभाव्यते ॥३३॥

कपाल । भगवन् ! पर्यवष्टब्धाः स्मः । (ज)

च सा' इत्येवंवचनैः सान्त्वयन्ती । अप्रतिहतं केनाप्यनिवारितं प्रज्ञा ज्ञानमेव चक्षुर्यस्याः
सा । पर्यवष्टभ्यतां परिविध्यताम् ।

नाघोरिति । भौषणं जीवनशङ्कया बन्धूनां भयङ्करम्, अद्भुतं सतामपि रक्षिजनाना-
मज्ञातभावेन सम्पन्नत्वादायर्थम्, एतत् मालतीहरणरूपं कर्म अघोरघण्टादन्यस्य जनस्य
न सम्भवति । किञ्चेति चार्थः । करालार्थे उपहारात् बलिभावेनीपायनान् अन्यत् फलम्
अपहरणप्रयोजनं न विभाव्यते न प्रतीयते । करालार्थे बलिभावेनीपहर्तुमेवाघोरघण्टेन
कथाचिन्मायया मालत्यपहृतेति निश्चीयत इति सरलार्थः । सुतरामेतत् पर्यवष्टभ्यताम्,
अत्रैव सा विद्यते इति भावः ।

अथ क्षिप्रिनाम गर्भसन्धेरङ्कं "रहस्यार्थस्य तूद्भेदः क्षिप्रिः स्या" इति दर्पण-
लक्षणात् ॥३३॥

(वा) पुनराय नपथो । हे मालतीर अस्वेषणकारी सैश्रुगण !
शैहार ज्ञाननयन कथनो प्रतिहत ह्य नई, सेई भगवती कामन्दकी
मञ्जी भूरिवस्त्रके आश्रुत करिंते थाकिशा तोमादिगके आदेश करिंते-
छेन ये, शीघ्र एई करालार बाड़ीटाके परिवेष्टन कर ।

एई भयङ्कर ओ अद्भुत कार्य अघोरघण्टे भिन्न अश्रेर नहे । एवं
करालार निकट बलिदान भिन्न ईहार अश्रु फलओ अश्रुमान ह्य ना ॥३३॥

(ए) कपालकुण्डला । भगवन् ! आमरा परिवेष्टित हईलाम ।

(१) पुस्तकानरि व इति पाठो नास्ति । (२) द्रुतमित्यपि कश्चिन्न दृश्यते ।

(३) नाघोरघण्टादन्यत्तान् कर्मैतद्घातनादभूत् । इति पाठान्तरम् ।

अघोर । सम्यति विशेषतः पौरुषस्यावसरः । (८)

मालती । हा ताद । हा भगवदि ! । (३)

माधवः । भवतु, बान्धवसमाजसुस्थितां मालतीं विधाय
तत्समक्षमेनं दुरात्मानं व्यापादयामि (१) । मालतीमन्यतः प्रेषयन्
परिक्रामति (२) । (३)

(३) हा तात ! हा भगवति ! ।

(ज) कपालीति । पर्यवष्टम्भाः सैनिकैः परिवेष्टिताः । सनासीक्तिरियम् ।

अद्वीहे गी नाम गभस्तम्बरकम् । तथा च साहित्यदर्पणे—“वृपादिजनिताभौति-
रुहेगः परिकीर्त्तितः ।”

(८) अघोरिति । विशेषतः पौरुषस्य, अतिरिक्तभावेन बाहुबलप्रकाशरूपपुरुष-
कारस्य, अवसरः समयः । सैनिकैः परिवेष्टनात्, महाप्रभाववत्याः कामन्दक्याः सन्निधा-
वक्ष्यन्त्यामन्त्रादिप्रभावप्रकाशसम्भावनाया अभावाच्चैति भावः ।

(३) मालतीति । हा तात ! हा भगवति ! कामन्दकि ! अहमीदृग् विपन्नास्तीति
वाक्यशेषः ।

(३) माधव इति । मालतीं बान्धवसमाजे पित्रादिबन्धुवर्गमध्ये सुस्थितां निरूप-
द्रवभावेन स्थितां विधाय, तस्य बान्धवसमाजस्य समक्षं प्रत्यक्षम्, एनं कापालिकम्, व्यापा-
दयामि निहन्मि । तथा च सति कस्याप्यननुरोधेन स्वयमेव मालतीरक्षणादमात्यो
महापकारं ज्ञास्यन्नवश्यमेव मन्त्रं मालतीं दातुं विशेषेण यतिष्यत इत्यभिप्रायः । अन्यतः
बान्धवसमाजावस्थानदेशं प्रतीत्यर्थः ।

(८) अघोरघण्ट । एतन्न विशेषरूप पुरुषकारेण समग्र ।

(३) मालती । हा पितः ! हा भगवति ! ।

(३) माधव । इडक, मालतीके बकूवर्गेण भित्तरे स्त्रुभवावे

(१) भवतु, बान्धवसंस्थानेनां विधाय तत्समक्षमेनां व्यापादयामीति भिन्नः पाठः ।

(२) मालतीमन्यतः कापालिकश्चान्यतः प्रेषयन् परिक्रामति । इत्यपि पाठो दृश्यते ।

माधवाघोरघण्टौ । अन्वीऽन्वमुद्दिश्य । आः पाप ! (१)

कठोरास्थियन्विव्यतिकररणत्कारमुखरः (२)

खरस्नायुच्छेदक्षणविहितवेगव्युपशमः (३) ।

निरातङ्कः पङ्केष्विव पिशितपिण्डेषु विलस-(४)

असिर्गात्रं गात्रं सपदि लवशस्ते विकिरतु ॥३४॥

उभावप्येकेनैव श्लोकेन प्रहारप्रकारमभिदधाते कठोरंति । हे पाप ! पापात्मन् ! कठोरेषु परिणतत्वेन कठिनेषु अस्थियन्त्रिषु व्यतिकरेण संवेगसंयोगेन प्रहारैर्ण्यर्थः, यो रणत्कारस्तदाकारशब्दः, तेन मुखरः शब्दायमानः । तथा खराणां तीव्राणां कठिनानां स्नायूनां छेदे कर्त्तने क्षणं क्षणकालमात्रं विहितत्वेन च्छेदेनैव जानती वेगव्युपशमो वेगावरोधो यस्य स तथोक्तः । स्नायूनां कठिनत्वादेव तच्छेदेन क्षणमात्रं निरुद्धवेगः परञ्च यथातथैव प्रसरन्नित्यर्थः । पङ्केष्विव अस्थिस्नायुरहितत्वात् कर्द्दमेष्विव अनायासच्छेदेष्वित्यर्थः, पिशितपिण्डेषु केवलमांसपिण्डेषु निरातङ्को निर्बाधः, विलसन् प्रचरन् असिः मम (माधवस्य अघोरघण्टस्य च) खड्गः सपदि शीघ्रं ते तव (अघोरघण्टस्य माधवस्य च) गात्रं गात्रं सर्व्वाङ्गं लवशः कणशः कृत्वा क्षुद्रं खण्डं खण्डं कृत्वा विकिरतु इतस्ततो विचिपतु ।

अथ श्रौतीयमुपमालङ्कारः । गात्रशब्देनैवाङ्गाभिधानात् विशिष्यविशिषाख्यदीर्घः । तथाव वीटकं नाम गर्भसन्धेरङ्गम् । यथा साहित्यदर्पणे—

“—वीटकं पुनः । संरन्ध्रवाक्—”

“गात्रं गजायजङ्गादी क्लीवमङ्गं कलिवरं ।” इति मेदिनी ।

शिखरिणी वृत्तम् ॥३४॥

राथिष्ठा ठाँहादेर समक्षे एहँ छुराआके वध करिव । (मानतीके अश्रु दिक् सराईष्ठा पदरूप करिते नागिलेन ।)

(१) आः, रे रे पाप ! इति भिन्नः पाठः । (२) चणात्कारमुखर इति पाठीऽपि दृश्यते । (३) वेगव्युपशम इति पाठभेदः । (४) पिशितखण्डेषु निपतन् इति पाठान्तरम् ।

इति निष्क्रान्ताः सर्वे । (ठ)

इति मालतीमाधवे स्मशानवर्णनं नाम (१)

पञ्चमोऽङ्कः । (ण)

(ठ) इतीति । “दूरान्नानं वधो युद्धं राज्यदेशादिविप्लवः ।” इत्यादिनिषेधेन युद्धस्यादर्शनीयत्वात् तत् कर्तुं निष्क्रान्ता इत्यर्थः ।

(ण) इतीति । स्मशानवर्णनस्यैव विष्टतत्वादस्य स्मशानवर्णनमिति नाम । इति महामहोपाध्याय-श्रीहरिदाससिद्धान्तवागीशभट्टाचार्यविरचितायां मालतीमाधवटीकायां भावमनोहरायामतिगहनं पञ्चमाङ्कविवरणं समाप्तम् ॥०॥

माধব ও অঘোরঘণ্ট । (পরস্পরকে উদ্দেশ করিয়া) আ পাপিষ্ঠ !
কঠিন অস্থিগ্রস্থির সংযোগে যে ‘রণং’ ‘রণং’ শব্দ হইবে, সেই শব্দে শব্দায়মান হইবে এবং কঠিন স্নায়ু ছেদন করিবার সময়ে বেগের কিঞ্চিৎ উপশম জন্মাইবে—এই অবস্থায় আমার অসি বিনা বাধায় বর্দ্ধমের গ্রায় মাংসপিণ্ডের ভিতরে বিচরণ করতঃ শীঘ্রই তোর প্রত্যেক অঙ্গকে খণ্ড খণ্ড করিয়া নিক্ষেপ করিবে ॥৩৪॥

(ঢ) (ইহার পর সকলের প্রস্থান ।)

(ণ) শ্মশানবর্ণননামে পঞ্চম অঙ্ক সমাপ্ত ।

(১) স্মশানবর্ণনমিতি পাঠ: পুলকান্দরী নাসি ।

षष्ठोऽङ्कः ।

—०:३:०—

ततः प्रविशति कपालकुण्डला । (क)

कपाल । आः पाप ! (१) दुरात्मन् ! मालतोनिमित्तं
व्यापादितास्मद्गुरो ! (२) माधवहतक ! अहं त्वया तस्मिन्नवसरे
निर्दयं निघ्नत्यपि स्त्रीत्यवज्ञाता । समीधम् । तदवश्यमनुभविष्यसि
कपालकुण्डलाकोपस्य फलम् (३) । (ख)

(क) तत इति । अघोरघण्टवधानन्तरं स्त्रीत्यवज्ञातान्माधवेन, कामन्दक्यादिशास्त्र
दैन्यवर्गेण कपालकुण्डला परिमुक्तोति प्रत्येतव्यम् ।

(ख) कपालेति । पाप ! देवतासु नरतस्य वामाचारिप्रधानस्याघोरघण्टस्य वधात्
पापयुक्त इत्यभिप्रायः । मालतौनिमित्तमिति क्रियाभिषेकस्य कारकत्वात् तत्सापेक्षेऽपि
समाप्तः । हतक इति कुत्सायां कप्रत्ययः । हतको नीचलोक्यासौ माधवश्चेति माधव-
हतकः । तत्सम्बोधनम् । राजदन्तादित्वात् परनिपातः । “हतकः (पुं) नीचलोक”
इति शब्दकल्पद्रुमः । तस्मिन्नवसरे अघोरघण्टवधकाले । निघ्नत्यपि त्वां प्रहरन्त्यापि,
स्त्रीत्यवज्ञाता स्त्रीत्वनिषेधनावहेलावशात् मुक्ता ।

अथ क्षीभो नाम नाव्यालङ्कारः । “अधिक्षेपवचःकारी क्षीभः प्रोक्तः स एव तु ।” इति
साहित्यदर्पणात् ।

(क) तदनन्तरं कपालकुण्डलारं प्रवेशम् ।

(ख) कपालकुण्डला । आ पापिष्ठ ! दुरात्मन् ! नीचलोकमाधव ! तूह
मालतीरं जग्य आमारं गुरुदेवके हत्यां करिशास्त्रिम् । आग्निं मेहै समये

(१) क्वचित् पापेति पाठो नास्ति । (२) विनिपातितास्मद्गुरो ! इति पाठान्तरम् ।

(३) विजृम्भितमिति पाठभेदः ।

শান্তিঃ কৃতস্তস্য ভুজঙ্গশবো-
 র্যস্মিন্নিবদ্ধানুশয়া (১) সদৈব ।
 জাগৰ্চ্চি দংশায় নিশাতদংড়া-
 কোটিবিধোদ্গারগুরুৰ্ভুজঙ্গী ॥১॥

শান্তিরিতি । তস্য, ভুজঙ্গশবো: সৰ্পবিনাশিনী জনস্য কৃত: শান্তি: কথং স্বাস্থ্যং
 স্মাত্, অপি তু কৃতীঃপি নেত্বর্থ: । যস্মিন্ জনে নিষদ্ধানুশয়া পত্ব্য: সৰ্পস্য বিনাশাত্
 ধৃতদীর্ঘহে ষা, নিশাতদংড়াকোটি: সুতীক্ষ্ণদন্তায়া বিধোদ্গারেণ গরলীহমেনে ন গুর: কঠোরা
 ভুজঙ্গী সৰ্পী সদৈব দংশায় দংশনায় জাগৰ্চ্চি সচেষ্টা তিষ্ঠতি । যথা সৰ্পবিনাশিনী জনস্য
 তত্পত্নীসৰ্পীকর্তৃকদংশনভয়াত্ সৰ্বদৈবাত্মরক্ষণব্যয়তয়া শান্তিনং স্মাত্, তথা অঘোরঘণ্ট-
 বধকারিণস্বপাপি (মাধবস্বাপি) মত্কর্তৃকমহাপকারশঙ্কাবশাত্ সদৈব তদব্যাহতি-
 প্রাপ্তু প্ৰাথ্যন্বেষণপরতয়া কদাপি শান্তিনং স্মাদিতি ভাব: । এতেন কপালকুণ্ডলা অঘোর-
 ঘণ্টস্য শিষ্যা সাধনশক্তিসাধীদिति প্রতীয়তে ।

অতএবাব সমাদপ্সুতাত্ প্রস্তুতস্য সমস্য প্রতীতৈরপ্সুতপ্রশংসালঙ্কার: । তথা
 “ন্যাকারী স্তয়মেব মে যদরয়” ইत्याদিবত্ তচ্ছব্দনির্দ্দিশ্বাক্যস্য বিধেয়প্রতিপাদকস্য পূৰ্ব-
 পাঠেনানুবাদ্যত্বপ্রতীতিকারিত্বাহাক্যগতবিধেয়াবিমর্শদীৰ্ঘ: স তু—

“যস্মিন্নিবদ্ধানুশয়া সদৈব জাগৰ্চ্চি দংশায় নিশাতদংড়া ।

মহাবিধোদ্গারগুরুৰ্ভুজঙ্গী শান্তিঃ কৃতস্তস্য ভুজঙ্গশবো: ॥”

इति पाठेन परिहरणीय: ।

“अशुनयः पश्चात्तापे दीर्घहृषानुबन्धयो”रिति हेमचन्द्र: । इन्द्रवजा वृत्तम् ॥१॥

ভোকে নিষ্ঠুরভাবে প্রহার করিতে থাকিলেও তুই জ্বীলোক বলিয়া
 আমাকে অবজ্ঞা করিয়াছিলি (অবজ্ঞা করিয়া ছাড়িয়া দিয়াছিলি) ।
 (ক্রোধের সহিত) অতএব নিশ্চয়ই কপালকুণ্ডলার ক্রোধের ফল অল্পভব
 করিবি ।

(১) যস্মিন্নিবদ্ধানুশয়া ইতি ভিন্ন: পাঠ: ।

नैपथ्ये । भी राजानश्चरमवयसामाज्ञया सञ्चरध्वं
कर्त्तव्येषु, श्रवणसुभगं भूमिदेवाः ! पठन्तु ।
चित्रं नानावचननिवहै-(१) श्लेष्यतां मङ्गलेभ्यः
प्रत्यासन्नस्वरयतितरां जन्ययात्राप्रवेशः ॥२॥

भीरिति । भी राजानः ! हे पद्मावतीश्चरमहाराजसेवार्थोपस्थायिनः सामन्त-
चपतयः ! चरमवयसां कुलाचारवेदिनां वृद्धानाम् आज्ञया आदेशेन कर्त्तव्येषु विवाह-
यावोपयोगिदधि-दूर्वा-पूर्णकुम्भादिद्रव्याहरणरूपेषु प्रयोजनेषु सञ्चरध्वं गच्छतु तत्तद्रव्या-
हरणाय चेष्टध्वमित्यर्थः । तथा हे भूमिदेवाः ! ब्राह्मणाः ! भवन्तीऽपि श्रवणसुभगं श्रुति-
मधुरम्, पठन्तु यावामङ्गलमुच्चारयन्तु । तथा मङ्गलेभ्यो वरकन्ययोर्मङ्गलार्थं नानावचन-
निवहैर्बहुविधवाक्यसमूहैः चित्रं जनानां चेतसि आशयर्थं चेष्यतां विधातुमारभ्यतां बन्दिभि-
रिति शेषः । कथमीदृक् समारम्भ इत्याह प्रत्यासन्न इति । प्रत्यासन्नः सन्निहितः, जन्मानां
वरस्य स्निग्धानां जनानां यावाया वरगृह्यात् कन्यागृहगमनक्रियायाः प्रवेशः प्राप्तिः, त्वरयति-
तरां सर्वानतिशयेन सत्वरौकरोति । तथा च वरकन्ययोर्नन्दनमालतीविवाहार्थं महा-
राजस्यादेशेन नन्दनपत्नीया इतः परमेव मालतीपितुभूरिवसोर्गृहं प्रति यावां करिष्यन्ति,
सुतरामयं समारम्भ इति भावः ।

अत्र पूर्ववाक्यार्थान् प्रति चतुर्थचरणगतवाक्यार्थस्य हेतुत्वात् काव्यलिङ्गमलङ्कारः ।
तथा अन्वासां कर्तृवाच्यक्रियाणां मध्ये चेष्यतामिति कर्मवाच्यक्रियानिर्देशात् भग्नप्रक्रमता-
दीषः, बन्दिभिरित्यध्याहारान्मनूपदतादीषथ, सुतरां 'चित्रं नानावचननिवहैः कुर्वतां
बन्दिनस्य' इति पाठेन तयोः समाधानं विधेयम् ।

"जन्वाः स्निग्धा वरस्य ये" इत्यमरः । सञ्चरध्वमिति "समस्ततीयया युक्त" इत्यात्मने-
पदम् । मङ्गलेभ्य इति तादर्थ्यं चतुर्थी । मन्दाक्रान्ता वृत्तम् ॥२॥

सर्पहत्याकारी सेहै व्यक्तिर शास्त्रि कोथाय, याशंर उपरे दीर्घ-
कानेर जग्न विद्येविगी श्रुधर दस्ताग्रशानिनी ओ विष-उद्गिरणेर जग्न
निष्ठुरप्रकृति सर्पी, सर्वदाई दंशनेर जग्न मऽछेथे थाके ॥१॥

(१) रचननिवहैरिति पाठान्तरम् ।

যাবচ্চ সম্বন্ধিনো ন পরাপতন্তি, তাবদ্বত্‌সয়া মালত্যা
(১) নগরদেবতাগৃহমবিঘ্নমঙ্কলায় গম্যতা-(২) মিত্যাदिशन्ति
ভগবতৌনিদেশবর্তিনোঃসমাত্যদারা: (৩) । তথা (৪) গৃহীত-
সবিশেষমঙ্কন: প্রতৌচ্যতামানুযাত্তিকো জন ইতি (৫) । (গ)

(গ) যাবচ্চ ইতি । সম্বন্ধিনো বরপত্নীয়াঃ, ন পরাপতন্তি ভূরিবসুগৃহং নাগচ্ছন্তি ।
ভগবতৌনিদেশবর্তিন: কামন্দক্যাदिशाधीनाः, সমাত্যদারা ভূরিবসীর্মাথ্যা । গৃহীতং
সবিশেষং মঙ্কনং মালত্যাভরণং যেন স তাদৃশঃ, আনুযাত্তিক: মালত্যা অনুচরী জন:
প্রতৌচ্যতাং দেবতাগৃহপ্রবেশায় মালত্যা প্রতিপাল্যতাম্ । তাদৃশজনাদাত্তমাভরণং পরিধায়
মালত্যা দেবতাগৃহং প্রবেশ্যতামিত্যভিপ্রায়: । ইত্যাदिशन्तीत्यन्वय: । মাধবেন কাপালিকা-
ন্দ্রালতৌ পরিব্রাজেতি ব্রহ্মান্তানধিগমাৎ পূর্বাঙ্কীকাররচ্চানুরীঘাধা মহারাজস্যাदिशेन नगर-
पाल: खल्लिदमार्घाषयतीति षीद्व्यम् ।

নেপথ্যে । হে রাজগণ ! বৃদ্ধাদিগের আদেশে আপনারা কর্তব্য
কাৰ্য্যে গমন করুন, হে ব্রাহ্মণগণ ! আপনারা শ্রুতিমধুর যাত্ৰামঙ্গল পাঠ
করুন এবং বন্দিগণ বর-কন্ঠার মঙ্গলের নিমিত্ত নানাবিধ বাক্যদ্বারা
লোকের হৃদয়ে বিশ্বাস উৎপাদন করিবার চেষ্টা করুক । কারণ, বর-
যাত্ৰাদিগের যাত্ৰার সময় সন্নিহিত হইয়া সকলকে অত্যন্ত সস্তর
করিতেছে ॥২॥

(গ) ভগবতী কামন্দকীর আদেশবর্তিনী মন্ত্রিমহাশয়ের স্ত্রী আদেশ
করিতেছেন যে, যে পর্য্যন্ত বরযাত্ৰগণ আসিয়া উপস্থিত না হ'ন, তাহার
মধ্যে বৎসা মালতী, নির্বিঘ্নে মাজলিক বিবাহকাৰ্য্য সম্পন্ন হইবার নিমিত্ত
নগরের দেবতার গৃহে গমন করুক এবং বিশেষ বিশেষ অলঙ্কারধারী
অনুচরদিগের প্রতীক্ষা করুক ।

(১) মালত্যা গৃহীতি ক্ৰচ্চিত্ পাঠ: । (২) গন্তব্যমিতি পাঠোঃপি দৃশ্যতে ।
(৩) আदिशन्ति भगवती कामन्दकी इति पाठभेद: । (৪) অন্যচ্চ ইতি ভিন্ন: পাঠ: ।
(৫) ইতিশব্দ: ক্রমচ্চিন্নাঙ্গি ।

कपाल । भवतु, इतो मालतीविवाहपरिकर्मसत्वरप्रतीहार-
जनसहस्रसङ्कुलात् (१) प्रदेशादपक्रम्य माधवापकारं प्रत्यभि-
निविष्टा भवामि । इति निष्क्रान्ता । (घ)

विष्कम्भकः (२) । (ङ)

ततः प्रविशति कलहंसः ।

कल । आणत्तोद्धि, णत्तरदेवदागव्भघरत्यिदेण समअ-
रन्देण णाहमाहवेण (३) । जहा जाणाहि दाव इदोमुहं (४)
प्यउत्ता मालदी ण वेत्ति । ता जाव णं आणन्दइस्सं । (च)

(घ) कपालिति । मालत्या विवाहपरिकर्मेणि विवाहसम्पादकनानाविधकार्ये,
सत्वरं व्ययं यत् प्रतीहारसहस्रं बहुतरा द्वारपाला इत्यर्थः, तैः सङ्कुलात् व्याप्तात्, इतः
प्रदेशात् अद्याद्गृहविधीर्दारदेशात् । ईदृशस्थानान्मालत्यपहरणमसम्भवमिति भावः ।

(ङ) विष्कम्भिति । मध्यमपादरूपया कपालकुण्डलया प्रयोजितत्वात् शुद्धविष्कम्भकी-
येत्यम् । अत्र च 'व्यापादितास्यदगुरो !' इत्यादिना अघोरघण्टवधादीनां वृत्तकथांशानां
निदर्शनम्, 'वत्सया मालत्या' इत्यनेन मालत्या नगरदेवताग्रहगमनस्य, 'माधवापकारं
प्रत्यभिनिविष्टा भवामी'त्यनेन मालत्यपहरणस्य च वर्तितव्यमाणकथांशस्य निदर्शनं बोध्यम् ।

(घ) कपालकुण्डला । हडक, मालतीर विवाहेर नाना कार्णे ब्यस्त
एहैरूप असंख्य द्वारपालगणे परिपूर्व एहै स्थान इहेते चलिग्या याईया
माधवेर अपकार करिवार जग्य मनोयोगी ह्हे । (एहै बलिग्या प्रस्थान
करिल ।)

(ङ) विष्कम्भक ।

(१) प्रतीहारस्रतसङ्कुलादद्यादिति पाठः क्वचित् । (२) इति शुद्धविष्कम्भ इति
पाठोऽप्यत्र दृश्यते । (३) गव्भघरवत्तिणा मअरन्दसणाह्वेण माहवेण इति पाठोऽपि
दृश्यते । (४) जणाहिमुहं इति क्वचित् पाठः ।

ततः प्रविशती माधवमकरन्दौ ।

माधवः । मालत्याः प्रथमावलीकनदिनादारभ्य विस्तारिणी(१)

भूयः स्त्रे हविचेष्टितैर्मृगदृशो नीतस्य कोटिं पराम् ।

अद्यान्तः खलु सर्वथास्य मदनायासप्रबन्धस्य मे

कल्याणं विदधातु वा भगवतीनोतिर्विपर्य्येतु वा ॥३॥

(च) आश्रयिणी, नगरदेवतागर्भगृहस्थितेन समकरन्देन नाथमाधवेन । यथा जानीहि तावदितोमुखं प्रवृत्ता मालती न वेति । तद्व्यावदेनमानन्दयिष्यामि ।

(च) कलिति । इतीमुखम् एतन्नगरदेवतागृहस्थितेन प्रवृत्ता आगन्तुमारभमाणा । एनं माधवम् आनन्दयिष्यामि 'मालती इतीमुखं प्रवृत्ते'ति वृत्तान्तनिवेदनेनेति भावः ।

मालत्या इति । मृगदृशो हरिणेष्वप्याथा मालत्याः वकुलतरुसन्निधाने प्रथमावलीकन-दिनादारभ्य विस्तारिणी विच्छतभावेनोत्पन्नस्य, भूयः पुनरपि स्त्रे हविचेष्टितैर्मृत्प्रतिमूर्त्ति-चित्रणप्रवृत्तिभिरनुरागव्यापारैः परां कोटिं चरमां सौमां सातिशयवृद्धिमित्यर्थः, नीतस्य प्रापितस्य, अस्य अनुभूयमानस्य, मे मम मदनायासप्रबन्धस्य कामपीडापरम्पराया, सर्वथा सर्वेषु प्रकारेषु अद्य खलु अद्याव, अन्तः अवसानं भविष्यति । इति यथार्थमिति भावः । कथमेतद्वगम्यते इत्याह कल्याणमिति । भगवत्याः कामन्दक्या नीतिः कौशलम्, कल्याणं मङ्गलम् अत्रैव मालत्याः पाणिग्रहणरूपामभिलाषसिद्धिमित्यर्थः, विदधातु करोतु वा, वा अथवा विपर्य्येतु विपरीता भवतु केनचित् प्रतिष्ठता सती तादृशमङ्गलं न तादृशं पर कलहस्येति प्रवेश ।

(८) कलहस्य । प्रभू माधव मकरन्देन सहितं नगरदेवतारं गृहेण भित्तरे थाकिया आमाके आदेश करियाछेन ये, देख देखि मालती एदिके आसितेछेन कि न । अतएव याइया उहाके आनन्दित करि ।

तादृशं पर माधव ओ मकरन्देन प्रवेश ।

(१) प्रथमावलीकदिवसादारभ्य विस्तारिणीः, प्रथमावलीकनदिनादारभ्य विस्तारिणीः इति पाठमेव ।

मक । वयस्य ! कथं हि भगवत्याः सुमेधसो नीति-
विपर्ययमेष्यति (१) । (छ)

विदधातु । कामन्दक्याः कौशलीन यदि मालत्याः पाण्ड्यदृष्टं सम्पद्येत, तदा तत्सन्धी-
नैव कामप्रीडाया अवसानं भविष्यति, यदि तु केनचित् प्रतिबन्धकेन तत्कौशलस्य निष्फल-
तया तत् पाण्ड्यदृष्टं न सम्पद्येत, तदापि मम मरणादेव तत्कामप्रीडाया उपशम-
इत्युभयथाप्ययैवान्त इति नियय इति भावः ।

अत्रापि प्रथमवाक्यार्थं प्रति चतुर्थचरणगतवाक्यार्थद्वयस्य हेतुत्वाद्वाक्यार्थहेतुकं काव्य-
लिङ्गमलङ्कारः, 'विदधातु' 'विपर्येतु' इत्यनेकक्रिययोर्भगवतीनीतिरित्येककर्तृकारकत्वा-
द्द्वैपकञ्चेत्यनयोरेकाङ्गिभवेन सङ्करः ।

इदञ्च मार्गो नाम गर्भसन्धे रङ्गम्—“तत्त्वार्थकथनं मार्ग” इति दर्पणलक्षणात् । तथा
इयमपि च प्राग्ग्राशा नाम कार्यस्य तृतीयावस्था । यथा साहित्यदर्पणे—

“उपायापायशङ्काभ्यां प्राग्ग्राशा प्राप्तिसम्भवः ।”

शाहूलूविक्लीडितं वृत्तम् ॥३॥

(छ) मकेति । सुमेधसोऽतीवबुद्धिमत्याः । कामन्दक्याः कौशलीनैव मालत्याः
पाण्ड्यदृष्टं ते सम्पत्स्यते, सुतरामाश्रयती भवति भावः ।

माधव । ये कामवेदना हरिणनयना मालतीर प्रथम दर्शनेन दिन
हृते क्रमशः बुद्धि पाइतेছিল এবং আমার প্রতিমूर्ति চিত্র করা প্রভৃতি
সাহুরাগ ব্যবহার যাহাকে বুদ্ধির চরম সীমায় নিয়াছিল, ভগবতী
কামন্দকীর কৌশল মঞ্জলই করুক, বা অমঞ্জলই করুক, আজ আমার সেই
ধারাবাহিক কামবেদনার সর্বপ্রকারে অবসান হইবে ॥৩॥

(ছ) মকরন্দ । বয়স্ৰ ! ভগবতী কামন্দকী অত্যন্ত বুদ্ধিমতী ;
সুতরাং তাঁহার কৌশল অমঞ্জল করিবে কেন ? ।

(১) কথং ভগবत्याঃ সা মেধাশক্তিবিপর্যয়মিতি ইতি পাঠান্তরম্ ।

कल । उपसृत्य । णाह ! दिदृश्या वदुसि । प्यउत्ता क्लु
इदोमुहं (१) मालदी । (ज)

माधवः । अपि सत्यम् ? (२) ।

मक । सखे ! किमश्रद्धान इव (३) पृच्छसि । न केवलं
प्रवृत्ता, प्रत्यासन्ना च वर्त्तते । तथा हि—(भ)

अस्माकमेकपद एव मरुद्विकीर्ण-

जीमूतजालरसितानुक्ततिर्निनादः ।

गम्भीरमङ्गलमृदङ्गसहस्रजम्बा

शब्दान्तरश्रवणशक्ति-(४) मपाकरोति ॥४॥

तदेहि, जालमार्गेण पश्यामः । तथा कुर्वन्ति । (ज)

(ज) नाथ ! दिश्या वदुसि । प्रवृत्ता खलु इतोमुखं मालती ।

(भ) मकीति । अश्रद्धान इव कलहसवाक्यमविश्वसन्नव । प्रत्यासन्ना एतन्नगर-
देवतामृद्विकटवर्त्तिनी च वर्त्तते मालतीति शेषः ।

अस्माकमिति । मरुता वायुना विकीर्णं मेघान्तरोपरि विक्षिप्तं यत् जीमूतजालं
मेघसमुच्चः तस्य, रसितस्य गर्जितस्य अनुक्ततिरनुकरणं यस्मिन् स तथोक्तः । गम्भीरं

(ज) कलहम् । (निकटे याइया) प्रभो ! भाग्यवशतः आपनार
समुक्तिं हईतेछे । मालतीदेवी एदिकेई आसितेछेन ।

माधव । ईश कि सता ? ।

(व) मकरन्द । सखे ! येन अविश्वास करियाई जिज्जामा करितेछे
केन ? केवलं आसिते आरञ्ज करियाछेन ईश नहे ; निकटवर्त्तिनी
हईयाछेन । देख—

(१) ललाहिमुहं इति भिन्नः पाठः । (२) अपि नाम सत्यमिति क्वचित् पाठः ।

(३) इवशब्दः क्वचिन्नास्ति । (४) शब्दान्तरश्रवणशक्तिमिति पाठान्तरम् ।

कल । णाह ! पेक्ख—(१) इमे दाव उप्पड्डिअ-राअहंस-
विव् भमाहिराम-चामर-समीरण्व्वे लिअ--कदलिआवली-तरङ्गि-
दुत्ताल-(२) गअणङ्गणसरो (३) गिरन्तरुद्दण्डपुण्डरोअविव्भमं

(ट) नाथ ! प्रेक्षस्व—इमे तावत् उत्पतितराजहंसविभ्रमाभिराम-चामर-समीरणी-
ह्वलित-कदलिकावली-तरङ्गितोत्ताल-गगनाङ्गनसरो निरन्तरीद्दण्ड पुण्डरीकविभ्रमं बहन्ती
गन्धीरनादि, मङ्गलं माङ्गलिकं यत् सदङ्गसदृशं बहुतरा मुरजाः, तस्मात् जन्म उत्पत्ति-
र्यस्येति सः, तादृशो निनादः शब्दः, एकपद एव सद्य एव इदानीमेवैत्यर्थः, अस्माकं
शब्दान्तरग्रवणशक्तिम् अपाकरोति शब्दान्तरतिरोधानेन नाशयति । अस्य शब्दस्य
मालव्यनुगामित्वेन तस्या ध्रुवं प्रत्यासन्नत्वात् कलहंसवाक्यं प्रत्यविश्वासी न त्वया करणीय
इति भावः ।

अथार्थगतीपमालङ्कारः ।

“तत्त्वणैकपदै तुल्ये सद्यः सपदि च द्रुते ।” इति हलायुधः ।

वसन्तिलिका वृत्तम् ॥४॥

(ज) तद्वेहीति । जालमार्गेण गवाक्षद्वारेण । कुर्वन्ति माघत्र-मकरन्द-कलहंसा
इति शेषः ।

(ट) कल्लेति । स्त्रीकृत्वाक्यं प्रमाणयितुं माघवसानन्दयितुमाह नाथेति । उत्-
पतितानाम् उड्डीनानां राजहंसानां विभ्रमा इव विभ्रमा विलासास्तेः अभिरामाणां मनीषानां
चामराणां समीरणैर्वायुभिः, उड्डीलिता सञ्चालिता या कदलिकावली पताकायै णी तथा

वायुविक्षिप्त मेघसमूहेर गर्जनेर अन्नूकारौ एव२ गञ्जीरनादी महस्य
माङ्गलिक मुदङ्ग हईते उ२पन्न शब्द, महसाई आमादेर अणु शब्द गुनिवार
शक्ति लोप करितेछे ॥४॥

(ए३) अतएव आईस, गवाक्षद्वार दिया देथि । (ताहाई करिलेन) ।

(१) पेक्खस्व पेक्खस्व इति क्वचित् पाठः । (२) तरङ्गिदुत्ताण इत्यपि पाठः ।

(३) सरीषर इति भिन्नः पाठः ;

বহন্তী ঘবলাদবত্-(১) শিবহা দৌসন্তি । ইমাম্ (২) সব্বিলাস-
কবলিদ-তম্বুলাহিপুরিদ-(৩) কবোলমণ্ডলাভোম্ব-ব্বইম্বর-
কবলিদ-মহুর-মঙ্গলুগাট-বদ্ধ-কোলাহলেহিঁ, বিবিহ-রম্বাণা-
ঘবলাতপবনিবহা দৃশ্যন্তি । ইমাম্ সব্বিলাস-কবলিত-তাম্বুলাম্বিপুরিত-কপোলমণ্ডলা-
ভোগ-ব্যতিকর স্বলিত মধুর-মঙ্গলীদগীতবহু কোলাহলৈঃ, বিবিধ-রবালঙ্কার-কিরণাবলী-
তরঙ্কিত সঞ্ছাততরঙ্ক' কৃতম্, অতএব উত্থালম্ উত্কট' ব্যাম' গগনাঙ্কনমেব সরৌ
দীর্ঘিকা, তব নিরন্তরাণাং ঘনানাম্ উদৃষ্টানাম্ উত্থিতনালানাং পুঙ্খরীকাণাং শ্বেতপদ্মানাং
বিধমং বিলাসং সৌন্দর্যম্, বহন্তী ধারয়ন্তাঃ, ঘবলাতপবনিবহা শ্বেতচ্ছবসমূহাঃ ।

“কদলী বৈজয়ন্তাশ্চ রম্বায়াং হরিণ্যান্তরে । কদলী শ্রান্তালী ব্রাহ্মী ডিম্বিকাশু চ
কথ্যতে ॥” ইতি বিশ্বঃ ।

ইমাম্ ইতি । সব্বিলাসং সলীলং কবলিতেন তাম্বুলীনাম্বিপুরিতস্য কপোলমণ্ডলস্য
গণ্ডদেশস্য আমোগাতৃ বিস্তারাতৃ ব্যতিকরণ সম্পর্কেণ সুসম্মিশ্রিতভাবিনিবন্ধঃ, স্বলিতং
নির্গতম্, মধুরং মনোহরং যত্ মঙ্গলীদগীতং গৌরীকল্যাণাদিকমুখ্যৈঃ সুরগানং তেন বহুঃ কৃতঃ
কোলাহলঃ অস্মটশব্দো যেনৈকথীকৃতঃ । তথা, বিবিধানাং রবালঙ্কারাণাং কিরণাবলীমিঃ

(ট) কলহংস । প্রভো ! দেখুন—এই সকল শুভ্রবর্ণ ছত্রসমূহ দেখা
যাইতেছে, উড্ডীন রাজহংসগণের আয় বিলাস-সৌন্দর্য্যসম্পন্ন চামর-
সমূহের বায়ুতে এই শ্বেতচ্ছত্রসমূহের পতাকাগুলি আন্দোলিত হইতেছে ;
তাহাতে এই ছত্রগুলি বিশালতরঙ্গসম্পন্ন আকাশসরোবরের ঘন-দণ্ড-
সমন্বিত শ্বেতপদ্মের শোভা ধারণ করিতেছে । এই সকল হস্তিনীসমূহও
দেখা যাইতেছে ; ইহাদের উপরে যে সকল বেষ্টা উপবেশন
করিয়াছে, তাহাদের গণ্ডমণ্ডল সব্বিলাসভঙ্কিত তাম্বুলে পরিপূর্ণ
রহিয়াছে এবং তাহা হইতে স্মধুর মঙ্গলগানের কোলাহল নির্গত

(১) মঙ্গলধবলাদবত্ ইতি পাঠোঽপি দৃশ্যন্তি । (২) এদাম্ ইতি পুস্তকান্ধী
পাঠঃ । (৩) তম্বুলবীড়িআহিপুরিদ ইতি কুবচিন্ত্ পাঠঃ ।

लङ्कारकिरणवली-विडम्बित-महेन्द्रचापविच्छेद-विच्छुरिभ-
णहृत्यलेहिं, वारसुन्दरीकदम्बएहिं अजभासिआओ कणन्तकणअ-
किङ्किणी-रणिअ-भण-भणकारिणीओ (१) करिणीओ । (८)

माधवमकरन्दौ सकौतुकं पश्यतः ।

मक । सृष्टणीयाः (२) खल्वमात्यभूरिवसोर्विभूतयः ।

तथाहि—(३)

विडम्बित महेन्द्रचापविच्छेद-विच्छुरित-नभःस्थलैः वारसुन्दरीकदम्बकैरध्यासिताः कणत्-
कनककिङ्किणीरणित-भणभणत्कारिण्यः करिण्यः ।

प्रभाजालैः विडम्बितः सादृश्यं न निर्मितः यी महेन्द्रचापविच्छेदः इन्द्रधनुषवृष्टः तेन
विच्छुरितं रञ्जितं नभःस्थलं यैस्तादृशैः, वारसुन्दरीभिर्मणिकागणैः अध्यासिता आकटाः ।
तथा कणन्ताः शब्दायमाना याः कनककिङ्किण्यः सुवर्णनिर्मितस्तद्वत्पटाः, तासां रणितैः
शब्दैः भणभणत्कारिण्यः भणभणटित्येवं शब्दकारिण्यः करिणी हस्तिन्य इत्यन्त इति
शेषः ।

(३) मकेति । सृष्टणीया अतिप्रचुरत्वान् सर्वदेव वाञ्छनीयाः । विभूतयो धन-
सम्पदः ।

हैतेछे ; आर उहादेर नानाविध रत्नलङ्कारेर करणे बहूतर इन्द्रधनु-
षगु निर्माण करिग्याछे, ताहाते आकाशतल रञ्जित करिग्याछे । आर
सुवर्णेर किङ्किणीगुलि वाज्जितेछे, ताहाते ऐ हस्तिनीसमूह 'वन वन'
करितेछे ।

(माधव ओ मकरन्द कौतुकेर सहित देखिते लागिलेन ।)

(४) मकरन्द । मञ्जी भूरिवसुर ऐश्वर्या सकलेरई वाञ्छनीय । देख—

(१) ...किङ्किणीजालभणभणभकारिणी इति पाठान्तरम् ।

(२) रमणीया इति क्वचित् पाठः ।

প্রেঙ্ক্লুরিময়ূর-(১) মেচকচয়ৈ রুন্মে পিচাষচ্ছদ-
 চ্ছায়াসংবলিতৈবিবর্ত্তিভিরিব প্রান্তেষু পর্যাভ্রতাঃ ।
 ব্যক্তাখণ্ডলকার্মুকা ইব ভবন্ত্যুচ্চিত্রচীনাংশুক-
 প্রস্তারস্থগিতা ইবোন্মুখমণিজ্যোতির্বিতানৈর্দিশঃ ॥৫॥

প্রেঙ্ক্লুদিতি । দিশঃ, উন্মুখানাম্ ऊर्ध्वপ্রস্থতানাং মণিজ্যোতিষাং গণিকাগাণা-
 লঙ্কারস্বররক্ষীনাং বিতানৈর্বিহারৈঃ, উন্মেপিণাম্ উড়ীনানাং চাষাণাং স্বর্ণচাতকানাং
 (সৌণাচড়া ইতি যेषাং প্রসিদ্ধিঃ) কৃদচ্ছায়াभिः পঞ্চকান্তিभिः সংবলিতৈঃ সন্নিশ্রিতৈঃ,
 বিবর্ত্তিभिः সञ्चारिभिः, প্রেঙ্ক্লতাং সম্ভরতাং ভূরীণাং প্রচুরাণাং ময়ূরাণাং মেচকচয়ৈঃ চন্দ্রক-
 সমূহৈঃ পুচ্ছদেশস্থচন্দ্রাক্রান্তিনীলপীতচিত্রৈরिति যাবত্, প্রান্তেষু ऊर्ध्वপ্রান্তভাগেষু পর্যাভ্রতা
 আচ্ছাদিতা ইব ভবন্তি । ব্যক্তানি স্পষ্টলভ্যমাণানি আখণ্ডলকার্মুকাণি ইন্দ্রধনুঁষি
 যাসু তা ইব ভবন্তি । तथा उच्चित्राणां नीलपीतादिवर्णैश्चितानां चीनांशुकानां चीन-
 देशीइववस्त्राणां नितान्तप्लक्ष्णानामित्यर्थः, प्रस्तारेण वितानेन स्थगिता आभ्रता इव भवन्ति ।
 कन्याया याताशोभापरिवर्द्धनाय यः खलु गणिकाभ्यस्तादृशान्याभरणानि दातुमर्हति, तस्य
 तादृश्यो धनसम्पदः सर्वेषामिव स्पृहणीया भवेयुरव न काचिन् कस्यचिद्विप्रतिपत्ति-
 रिति भावः ।

অত্র তিসৃণাং ভাবাভিমামানিনীনাং বাচ্যানাং ক্রিয়ানুপ্ৰেচ্চাণাং মিথ্যে নৈরপেত্যাৎ সংসৃষ্টি-
 রলঙ্কারঃ ।

“সমী চন্দ্রকমেচকৌ” ইত্যমরঃ । “চাষঃ (পুং) স্বর্ণচাতক” ইতি শব্দকল্যাণদ্রুমঃ ।

शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥५॥

উড্ডীন স্বর্ণচাতকপক্ষিগণের পক্ষদেশের কাঙ্ক্ষিমিশ্রিত আকাশসঞ্চারী
 বহুসংখ্যক ময়ূরের প্রচলিত চন্দ্রকসমূহে যেন সমস্ত দিকের প্রান্তভাগ
 আবৃত হইয়া গিয়াছে, রক্তসমূহ হইতে উর্দ্ধগামী কিরণসমূহে সমস্ত দিকেই
 যেন ইন্দ্রধনু প্রকাশ পাইয়াছে এবং বিস্তারিত নানাবর্ণের চীনবস্ত্রে যেন
 সকল দিক্ আচ্ছাদিত হইয়াছে ॥৫॥

(১) প্রেঙ্ক্লুরিময়ূর ইত্যপি পাঠঃ ।

काल । कहं ससम्भमाणेक-पडिहारमण्डलावज्जिदुज्जल-
कण्णकलहीअ-पड्डलित्त-(१) विचित्त-वेत्तलदा-परिक्खित्त-रेहा-
रइदमण्डलो दूरदो ज्जेव्व से संट्ठिदो परिअणो (२) । एसा अ,
बहुल-सिन्दूर-णिअर-संज्झाराओवरत्त-मुह-मडुर-(३) घोलन्त-

(ड) कथं ससम्भ्रमानिकप्रतिहारमण्डलावज्जित्तोज्ज्वल-कनक-कलधीत-पड्डलित्त-
विचित्त वेत्तलता-परिचित्त-रेखा-रचितमण्डलो दूरत एवास्याः संस्थितः परिजनः । एषा
च, बहुल-सिन्दूर-निकर-सम्भ्यारागोपरत्त-मुख-मधुर-घूर्णमान-नक्षत्र-मालाभरणधारिणी

(ड) कर्त्तव्यं । ससम्भ्रमाणां सत्वराणाम् अनेकेषां प्रतिहाराणां द्वारपालानां रक्षि-
पुरुषाणामित्यर्थः मण्डलेन समूहेन आर्जिता भवनमिता भूमौ स्थापिता, उज्ज्वला
चिह्नणा, कनककलधीतयोः स्वर्णरौप्ययोः पङ्केन तरलद्रव्यान्तरमिश्रणात् कर्द्दमभावा-
पन्नेन तदीयचूर्णेन लिता, अतएव विचित्रा नानावर्णा या वेत्तलता सततहर्षव्यवहार्यी
यष्टिविशेषः, तथा परिक्षिता सौमान्तेन दत्तेयं रेखा केनापि न लङ्घनीयेत्येव नियमेन
भूमौ शिख्यता, या रेखा तथा रचितं स्वस्वावस्थानेन विहितम्, मण्डलं वर्तुलाकाराव-
स्थानं येन स तथोक्तः, अस्या मालत्याः परिजनः परिचारकवर्गः दूरत एव अस्या मालत्या
विप्रकृतदेश एव संस्थितः अवस्थितः । “कलधीतं कल्पहन्वी” रित्यमरः ।

तथा, एषा दूरतो दृश्यमाना, चकारः पुनरधे । बहुलानां सिन्दूराणां निकरः
समूह एव सम्भ्यारागः, तेन उपरत्तं विच्छुरितं मुखं हस्तिन्या वदनमेव मुखम् आद्या-

(ड) कलहंस । सद्मर अनेक द्वारपालगण, स्वर्ण ७ रोपोयर
कर्द्दमलिपुं, उज्ज्वल ७ विचित्र वेद्ययष्टि भूतले अवनत करिग्या घे रेखा
करिग्या दिन, ताहाते मण्डलाकारे अवस्थित परिजनवर्ग ईहार (मालतीर)
मूरेइ रहिया गेल । घे हस्तिनौरूप रजनी, प्रचूर सिन्दूररूप सक्त्या-
रञ्जिमाय रञ्जित मूथेर उपरे (वदनरूप प्रथम समये) सुन्दरभावे

(१) क्वचित् लिप्त इति पाठो नास्ति । (२) दूरसंठिदी परिअणो इति पाठान्तरम् ।

(२)० बहुलमुहघोलन्त इत्यपि पाठः ।

णक्वत्तमालाभरणधारिणिं करेणुरभ्रणिं अलङ्करन्ती, इदो
ज्जेव्व कोटूहलुम्भुह- (१) समत्यलोअ-दीसन्त-मणुहरापाण्डुर-
परिक्खामदेह-सोहा-विहाविआणङ्गवेअणा, (२) पढमचन्द्रलेहा-
विव्भमं वहन्ती किञ्चि अन्तरं पसरिदा मालदो । (७)

करेणुरानीम् अलङ्कुर्वती इत एव कौतूहलीन्मुख-समस्तलोक दृश्यमान-मनीहरापाण्डुर-
परिष्णाम-देह-शोभा-विभावितानङ्गवेदना, प्रथमचन्द्रलेखाविभ्रमं वहन्ती किञ्चिदन्तरं
प्रसृता मालती ।

वयवः प्रदीपकालः, तव मधुरं मनीहरं यथा स्यात् तथा घूर्णमाना उज्ज्वलप्रभापटल-
प्रसारात् घूर्णमानेव प्रतीयमाना, नखमाला मुक्तामालैव नखमाला ताराश्रेणी, तत्-
स्वरूपमाभरणं धारयति या ताम् । करेणुर्हस्तित्वेव रजनी कृष्णवर्णात्वात् राविः, ताम् ।
अलङ्कुर्वती, एकवारीहणात् अन्यवान्धकारापसारणात् शोभयन्ती । कौतूहलीन्मुखैः
कौतुकोदयीवैः समस्तलोकैः सर्वजनैः दृश्यमाना, मनीहरा, आपाण्डुरा विरहेण ईषच्छेता,
परिष्णामा कृशा, या देहशोभा, तथा विभाविता सूचिता अनङ्गवेदना कामपीडा यस्याः सा
तथोक्ता । प्रथमचन्द्रलेखायाः प्रथमोदितचन्द्रकलाया विभ्रमं विलासं वहन्ती मालती इत
एव अस्यामेव दिशि किञ्चिदन्तरं परिजनान् कियद्वावधानं यथा स्यात्तथा प्रसृता आगता ।

अत्र द्वितीयवाक्ये “दृश्यन्ते क्वचिदारोप्याः श्लिष्टाः साङ्गोपि रूपके” इति साहित्य-
दर्पणात् श्लिष्टसाङ्गरूपकमन्त्रङ्कारः, प्रथमचन्द्रलेखाया विभ्रममिव विभ्रममिति सादृश्यात्तेपा-
दसम्भवहस्तुसम्बन्धरूपा निदर्शना चेत्यनयोरङ्गाङ्गिभावेन सङ्करः ।

अहो ! अमत्कारि कविलमविष्कृतं किङ्करजनेनापि ।

“नखत्रं (क्री) मुक्ता ।...तारा ।” इति शब्दकल्पद्रुमः ।

घूर्णित मुक्तार हाररूप नक्षत्रसमूह धारण करितेछे, ताहाके (उपवेशन-
द्वारा) अलङ्कृत करतः नवोदित चन्द्रलेखार ग्राह्य शोभा धारण करिया

(१) कौतूहलुपुङ्गव इति पाठभेदः ।

(२) विहाविआणङ्गवेअणा इति पाठः क्वचिन्नास्ति ।

मंक । वयस्य ! पश्य पश्य—(१)

इयमवयवैः पाण्डु चामैरलङ्कृतमण्डना

कलितकुसुमा बालिवान्तर्लता परिशोषिणी ।

वहति च वरारोहा रम्यां विवाहमहोत्सव-

श्रियमुदयिनीमुद्गाढाञ्च (२) व्यनक्ति मनोरुजम् ॥६॥

इयमिति । पाण्डु चामैः विरहेण श्वेतशौण्डीः, अवयवैः स्वभावमुन्दरैरङ्गैः अलङ्कृतानि भूषितानि, मण्डनानि स्वधृताभरणानि यथा सा कलितकुसुमा एकव साभिलाषत्वादन्यव प्राप्तकालत्वात् धृतपुष्पा, अन्तर्मध्ये परिशोषिणी कौटवेधादिवशात् युक्तताशालिनी बाला नवीना लतेव स्थिता, इयं वरारोहा उत्तमा महिला मालती, रम्यां मनोरुजाम्, उदयिनी-मिदानीं प्रतिक्षणं वर्द्धमानां विवाहमहोत्सवश्रियं वहति धारयति च, तथा उद्गाढाम् अतीवतीव्रां मनोरुजं चित्तपीडां मन्मथव्यथामित्यर्थः, व्यनक्ति पाण्डु चामावयवत्वात् प्रकटयति च ।

अदोपमालङ्कारः, 'वहति' 'व्यनक्ती'त्यनेकक्रियशीर्षरारोहेत्यं ककर्त्कारकत्वाद्दीपक-ञ्चेत्यनशीरङ्गाङ्गिभावेन सङ्करः । न च पराङ्गं "धुनोति चासिं तनुते च कौर्त्सिम्" इत्यादि-वत् क्रियासमुच्चय इति वाच्यम् "एतं हि गुणक्रियायौगपथे समुच्चयप्रकारानियमेन कार्य-कारण-कालविपर्ययरूपातिशयोक्तिमूलाः । दीपकस्य चातिशयोक्तिमूलत्वाभावः ।" इति साहित्यदर्पणादत्र च तादृशातिशयोक्तिमूलत्वाभावात् । एवञ्च 'पचति च पठति च' इत्यादिवत् प्रत्येकक्रियायाः प्राधान्यसूचनाय चकारइयमिति भाव्यम् ।

"वरारोहा मत्तकाश्रित्युत्तमा वरवर्णिनी" इत्यमरः । हरिणी वृत्तम् ॥६॥

गान्ती देवी, परिजनवर्ग इहेते एहे दिकेहे किछु बावधाने आसिशा-छेन, सकल लोक कोतुके उन्मुख इहेया उैशर मनेहर, देवः पाण्डुवर्ण ओ अताञ्च श्नीण देहेर शोभा देखितेहे ; ए शोभा उैशर काम-वेदना सूचना करितेहे ।

(१) क्वचित् पश्य पश्येति द्विवक्तिर्न दृश्यते । (२) उद्गतमिति पाठान्तरम् ।

কথং নিষাদিতা গজবধুঃ । (ঙ)

মাধবঃ । সানন্দম্ । কথমবতীর্থ্য ভগবতীলবঙ্গিকাভ্যাং

সমমিতঃ (১) প্রবৃত্তৈব । (ণ)

ততঃ প্রবিশতি কামন্দকী মালতী লবঙ্গিকা চ ।

কাম । সহর্ষমপবার্থ্য । (ত)

বিধাতা ভদ্রং নো কিতরতু মনোজ্ঞায় বিধয়ে,
বিধেয়াসুর্দেবাঃ পরমরমণীয়াং পরিণতিম্ ।

(ঙ) কথমিতি । নিষাদিতা আরোহিত্বীনামবতরণায় হস্তিপকীণীপর্বশিতা ।

(ণ) মাধব ইতি । ভগবতী কামন্দকী । সমং সহ, ইতঃ অস্যাং দিশি, প্রবৃত্তৈব গনুনারমণার্থৈব ।

(ত) কামিতি । নিজযজ্ঞস্য সিদ্ধপ্রায়ত্বাৎ কামন্দক্যা হর্ষস্তেন সহতি সহর্ষম্ ।

মকরন্দ । সখে ! দেখ দেখ—

এই বরবর্নিণী মালতী পাণ্ডু ও ক্ষীণ অঙ্গে অলঙ্কারগুলিকেও অলঙ্কৃত করিয়াছেন, নবীন লতার গ্রায় পুষ্প ধারণ করিয়াছেন, অন্তরে শুক হইতেছেন এবং ক্রমশঃ বর্ধমানা বিবাহমহোৎসবের শোভা বহন করিতেছেন, অথ চ মনের তীব্রবেদনা প্রকাশ করিতেছেন ॥৬॥

(ঙ) হস্তিনীকে বসাইয়া দিল ।

(ণ) মাধব । (আনন্দের সহিত) হস্তিনী হইতে নামিয়া, ভগবতী কামন্দকীও লবঙ্গিকার সঙ্গে এই দিকেই আসিতেছেন ।

তাহার পর কামন্দকী, মালতী ও লবঙ্গিকার প্রবেশ ।

(ত) কামন্দকী । (আনন্দের সহিত চুপি চুপি)

(১) ক্ৰমিত্ 'সমমিতঃ' ইতি পাঠো নাস্তি ।

कृतार्थीभूयासं प्रियसुहृदपत्न्योपयमने (१)

प्रयत्नः कृतस्त्रोऽयं फलतु शिवदायी (२) च भवतु ॥७॥

मालती । खगतम् । केण उण उवाएण मम्मदं मरणणिव्वा-
णस्स अन्तरं सम्भावइस्सं । मरणस्वि मन्दभाअहेआणं अहिमदं
त्ति सुदुल्लहं होदि (३) । (थ)

(थ) केन पुनरुपायेन साम्प्रतं मरणनिर्वाणस्यान्तरं सम्भावयिष्ये । मरणमपि
मन्दभागधेयानामभिमतमिति सुदुर्लभं भवति ।

विधातेति । विधाता विधिः मनोज्ञाय परस्परसुयोग्यगुणशालित्वात् परस्परमनोहराय
विधये मालतीमाधवयोर्विवाहविधानाय नोऽप्याकं भद्रं प्रतिबन्धकताऽभावरूपं मङ्गलं
वितरतु ददातु । देवाः परिणतिम् अस्य कर्मणः शेषावस्थां परमरमणीयां राज्ञः सम्भाव्य-
मानानिष्टाभावेन प्रवृत्त तदनुमीदनेन निरुपद्रवतया परस्परसुयोग्यतया च सर्वेषामतीव-
मनोहरां विधेयासुः क्रियासुः । प्रियसुहृदोर्भूरिवसुदेवरातयोरेषं अपत्ये सन्तानौ मालती-
माधवौ तथोरूपयमने विवाहविषये अहं कृतार्थीभूयासम् आवात्करिकविघ्नाभावात् कृतकार्या
भवेयम् । तथा अयं मदीयः कृतज्ञः सकलः प्रयत्नः फलतु निर्विघ्नेन विवाहनिष्पादनात्
सफली भवतु, शिवदायी स्वास्याशान्तिसदपत्यादिविधानात् भाविकाली मङ्गलदाता च भवतु ।

अत्र किञ्चित् किञ्चिद्दिविषयानाद्यगतपौनरुक्त्यदोषः ।

अकृतार्था कृतार्था भूयासमिति कृतार्थीभूयासम् अभूततद्भावे चिप्रत्ययः । भूयास-
मित्याशौः । शिखरिणी वृत्तम् ॥७॥

ईशान्देर मनोहर विवाहकार्येण जगु विधाता । आमादेर मङ्गल दान
करुण, देवतारा ईशान् अताञ्च मनोहर परिणाम विधान करुण,
प्रियमखादेर मञ्जानदिगेर विवाहे आभि येन कृतकार्यं हई एवं आमार
एई ममञ्च चेष्टे सफल हउक ओ भविशुते मङ्गल दान करुण ॥१॥

(१) कृतार्था भूयासं प्रियसुहृदपत्न्योपयमने इति पाठान्तरम् । (२) शिवतातिरिति
पाठभेदः । (३) मरणं वि मे मन्दभाअहेआए अहिमदं अदिदुल्लहं होदि इति क्वचित् पाठः ।

লব । স্বগতম্ । অদিকিলাশ্চিদা (১) ক্বু পিঅসহী এদিণা
অণুজলবিপ্পলম্বেণ । (৫)

(৫) অতিক্লামিতা খলু প্রিয়সখী এতেন অনুকূলবিপ্রলম্বেন ।

(৫) মালতীতি । মরণনির্বাণস্য সত্যরূপনির্ভূতৈঃ, অন্তরমবকাশং সম্ভাবয়িষ্যে
প্রাফ্রামি । “ভূপ্রামাভাভনেপদী” ইতি চৌরাদিকভূধাতীর্যং প্রথোগঃ । মন্দভাগধেয়ানাং
দুর্ভাগ্যানাম্ । তথা চ দুর্ভাগ্যা জনা যদ্ব্যদভিমন্বন্তে তসদেব ন ভবতি, সুতরাং
দুর্ভাগ্যায়া মমাভিমতত্বাত্ মরণমপি ন ভবতীতি ভাবঃ । নন্দনবিবাহার্থং দেবতাগৃহে
প্রেষণমিদমিতি জ্ঞানাহিষাদীক্তিরিয়ম্ ।

(৫) লবেতি । এতেন অমাত্যকামন্দকৌভ্যাং প্রযুক্তেন, অনুকূলবিপ্রলম্বেন নিজানু-
গুণ্যয়া নন্দনবিষয়কপ্রতারণয়া অতিক্লামিতা সতিশ্রয়ং মনোদুঃখং প্রাপিতা । তথা চ
নন্দনেন সহ বিবাহার্থমেব মালত্যা এতন্নগরদেবতাগৃহগমনমিতি স্ফলিন বহিঃপ্রকাশ্য
কৌশলিনাভ্যন্তরে তু মাধবেন সহ বিবাহবিধানোপক্রমাৎ মাত্যকামন্দকৌভ্যাং প্রযুক্তীঃ স্যৎ ব্যাপারঃ
প্রকৃতপক্ষে নন্দনস্য প্রতারণম্, সা চ মালত্যা: পরমানুকূলা, কিন্তু মালতী তদজানতী
নন্দনেন সহ বিবাহার্থমেবৈদমাযোজনমিতি মন্যমানা দারুণমেব মনোদুঃখমনুভবতীতি
সুখমালিন্যাদিনাঃ সুনীযত ইতি সরলার্থো ভাবার্থঃ ।

অদ্বাভূতাছরণং নাম গর্ভসম্বন্ধরক্ষণম্—“তব ব্যাজায়ত্বং বাক্যমভূতাছরণং মতম্” ইতি
সাহিত্যদর্পণাত্ ।

(খ) গানতী । (স্বগত) আমি এখন কোন উপায়ে মৃত্যুরূপ
নির্বৃত্তির ভিতরে যাইব । দুর্ভাগা লোকদিগের মরণটা অভিপ্রেত
বলিয়া তাহাও অত্যন্ত দুর্ভেদ হইয়া থাকে ।

(৫) লবজিকা । (স্বগত) এই অনুকূল প্রতারণ আমার প্রিয়-
সখীকে বড়ই কষ্ট দিতেছে ।

(১) অদিকীলালিখা ইত্যপি পাঠঃ ।

प्रविश्य पेटकहस्ता (१) प्रतीहारो । अमञ्चो भगवदीं भग्नादि (२) ।
“एदिणा णलिन्दाणुप्पेसिदेण विवाहणेवच्छेण देवदापुरदो
अलङ्कारिदव्वा मालदि त्ति ।” (ध)

काम । युक्तमाहामात्यः । माङ्गलिकमेतत् स्थानम् । अतो
दर्शय (३) । (न)

प्रती । एदं दाव धवलपट्टंसुअजुअलं, (४) एदंअ उत्तरीअं
रक्तवस्त्रंसुअं, (५) इमे अ सव्वाङ्गिआ आहरणसंजोआ, अअं अ

(ध) अमात्यो भगवतीं भणति । एतेन नरेन्द्रानुपेक्षितेन विवाहनेपथ्येन देवता-
पुरतः अलङ्कार्णव्या मालतीति ।

(ध) प्रविश्येति । पेटकहस्ता अलङ्कारमञ्जुषाहस्ता । विवाहनेपथ्येन विवाहाप-
योगिवेशेन ।

(न) कामेति । युक्तमाह ‘देवतापुरत’ इति सङ्गतं ब्रवीति । कथमित्याह
माङ्गलिकमिति । माङ्गलिकस्थान एव माङ्गलिककर्मकरणीचित्यादिति भावः । दर्शय
तद्विवाहनेपथ्यमिति शेषः ।

(ध) प्रतीहारो पेटराहस्ते प्रवेशं करिया । मञ्चोमहाशय
भगवतीके बलिन्तेछेन ये, “राज्जार प्रेरित एही विवाहेर अलङ्कारे
देवदार सन्मुखे मालतीके अलङ्कृत करिया दिवेन ।”

(न) कामन्दकौ । मञ्चोमहाशय ठिक् बलिन्तेछेन; इहा मङ्गलेर
स्थान; अतएव देखाओ ।

(१) भूषणपेटकहस्ता इति भिन्नः पाठः । (२) विश्वेदि इति पाठोऽपि दृश्यते ।

(३) युक्तमाङ्गलिकं हि तत् स्थानम् । इतो दर्शय । इति पाठोऽपि दृश्यते ।

(४) इदं दाव धवलपट्टंसुअचीलअं इति पाठान्तरम् ।

(५) एदं अ उत्तरीयवस्त्रंसुअं इति पाठभेदः ।

मोत्तिन्नहारो, (१) एदं चन्दणं, एसो सितकुसुमापीडो
त्ति (२) । (प)

काम । अपवार्य । रमणीयं वत्सं मकरन्दमवलोकयिष्यति
जनः । प्रकाशम् । गृहीत्वा । भवतु, एवमुच्यताममात्यः (३) । (फ)

प्रती । तद् (४) । इति निष्क्रान्ता । (ब)

(प) एतत्तावत् धवलपट्टांशुकयुगलम्, एतच्च उत्तरीयं रक्तवर्णांशुकम्, इमे च
सर्वाङ्गिका आभरणसंयोगाः, अयच्च मौक्तिकहारः, एतच्चन्दनम्, एष सितकुसुमापीड इति ।

(ब) तथा ।

(प) प्रतीति । सर्वाङ्गिकाः सकलावयवसंछटाः आभरणसंयोगाः संयोजनीयान्या-
भरणाणि । संयुज्यन्त इति संयोगाः कर्मणि घञ् । विशिष्याभरणस्य पूर्वनिपातीऽभि-
धानात् । सितकुसुमापीडः अतपुष्परचितशेखरः ।

(फ) कामेति । जनः पौरवर्गः । रमणीयं मालतीभूमिकया एतेषामलङ्कारा-
दीनां धारणादिति भावः । मालतीभूमिका चायं स्फुटीभविष्यति । एवम्, एतानि
मया गृहीतानि इत्यम् ।

(प) प्रतीहारौ । এই সাদা গরদের কাপড় এক জোড়া, এই
লাল চাদর একখানা, এই সকল গায়ে পড়াইবার গহনা, এই মুক্তার
হার, এই চন্দন এবং এই সাদা ফুলের মানা ।

(फ) कामन्दकी । (चूपि चूपि) पुरवासौरा वत्स मकरन्दके सुन्दर
देशिबे । (प्रकाशे ग्रहण करिया) हटक, याईया मञ्जीमहाशयके
इहा बल ।

(ब) प्रतीहारी । ताई । (এই বলিয়া চলিয়া গেল) ।

(१) इमे च मोत्तिन्नाहारा इत्यपि पाठः । (२) ...कुसुमापीड' च इति पाठोऽपि
दृश्यते । (३) अमीत्युच्यताममात्यः । इति पाठोऽपि दृश्यते । (४) क्वचित्
'प्रतीहारी निष्क्रान्ता' इतिभावः पाठः ।

काम । लवङ्गिके ! (१) प्रविश त्वमभ्यन्तरं वत्सया मालत्या । (भ)

लव । भगवदी उण ? (२) । (म)

काम । अहमपि विविक्ते तावदलङ्करणरत्नानां प्राशस्त्यं शास्त्रतः परीक्षे (३) । इति निष्क्रान्ता । (य)

मालती । स्वगतम् । लवङ्गिआमिन्नपरिवारद्वि संवृत्ता (४) । (र)

(म) भगवती पुनः ? ।

(र) लवङ्गिकामात्रपरिवाराखि संवृत्ता ।

(म) लवेति । भगवती पुनः कखिन् यास्यतीति वाक्यशेषः ।

(य) कामेति । विविक्ते निर्जनस्थाने । मालत्या लवङ्गिकया सह विश्रामालापः, माधवाल्लङ्घनम्, तत्कण्ठे वक्रलङ्घनमालासमर्पणमित्यादीनां निःसङ्कीर्ण घटनाथं कामन्दक्या निष्क्रमणमिति बोध्यम् ।

(र) मालतीति । संवृत्ता । तथा च केवलामिनामनुनीय प्राणास्त्यक्तुं शक्यामीति भावः ।

(भ) कामन्दकी । लवङ्गिके ! तूमि वत्सा मालतीर सहित भित्तरे प्रवेश कर ।

(म) लवङ्गिका । आपनि ? ।

(य) कामन्दकी । आगिओ निर्जन स्थाने याइया एहि अनङ्कार ओ रङ्गुलि र प्रशस्तता शास्त्रानुसारे परीक्षा करि । (एहि वनिया प्रश्नान करिलेन) ।

(१) वत्से लवङ्गिके ! इति पाठः क्वचित् । (२) अध भगवदी उण कहिं, पुस्तकान्तरि पाठोऽयम् । (३) परीक्षिष्ये इति पाठोऽपि दृश्यते । (४) मालती । (आत्मगतं) लवङ्गिकामिन्नपरिवारा दाव संवृत्ता । (प्रकाशं) एदं देवदामन्दिरदुवार । ता पविषदु पिषसही । इति कुत्रचित् पाठः ।

লব । এদং দেবদামন্দিরদুবারং তা পবিসম্ভ্র (১) । ইতি
প্রবিশতঃ । (ল)

মক । বয়স্য ! ইতঃ স্তম্ভান্তরিতৌ পশ্চ্যাবঃ (২) । তথা
কুৰতঃ । (ব)

লট । সচ্ছি ! অশ্রং অঙ্করাশ্রো, ইমাশ্রো কুসুমমালাশ্রো । (শ)
মালতী । তদৌ কিং । (ঘ)

(ল) ইদং দেবতামন্দিরদ্বারং তৎ প্রবিশাবঃ ।

(শ) সচ্ছি ! অশ্রমঙ্করাগঃ, ইমাঃ কুসুমমালাঃ ।

(ঘ) ততঃ কিম্ ।

(ব) মক্কেতি । পশ্চ্যাবঃ মালত্যা ব্যাপারমিতি শ্রেষঃ ।

(শ) লভেতি । অঙ্করাশ্রো গাৱরশ্রনদ্রশ্যং চন্দনকুঙ্কুমাদি ।

(ঘ) মালতীতি । ততঃ কিম্ । মর্শুকামাশ্রা মম তেন কিং প্রযোজনমিতি ভাবঃ ।

(১) মালতী । (স্বগত) এখন আমার পরিষ্কারের মধ্যে কেবল
লবঙ্গিকাই রছিল ।

(ল) লবঙ্গিকা । এই দেবতামন্দিরের দ্বার, অতএব প্রবেশ করি ।
(এই বলিয়া উভয়ে প্রবেশ করিল ।)

(ব) মকরন্দ । সখে ! এদিকে স্তম্ভের অন্তরালে থাকিয়া আমরা
ব্যাপারটা দেখি । (উভয়ে তাহাই করিলেন) ।

(শ) লবঙ্গিকা । সখি ! এই অঙ্করাগের দ্রব্য, আর এই ফুলের
মালা ।

(ঘ) মালতী । তাহাতে কি হইবে ? ।

(১) তন্ন লবঙ্গ্যাদি পাঠৌ নাস্তি ।

(২) স্তম্ভাপবারণিতরিতৌ তিষ্ঠাবঃ ইতি পাঠৌপি দৃশ্যতে ।

लव । सहि ! इमस्मिं पाणिगृहणमङ्गलारम्भे कल्याण-
सम्पत्तिणिमित्तं देवदात्रो (१) पूजहि त्ति अग्वाए अणुप्पे सि-
दासि । (स)

मालती । स्वगतम् (२) । किं दाणिं दारुणसमारम्भ-देवदुर्वि-
लासपरिणामदुःखविह्वलमाणसं पुणो पुणो वि मग्गच्छे अदूसहं
मन्दभाइणीं दुणोसि (३) । (ह)

(स) सहि ! अस्मिन् पाणिगृहणमङ्गलारम्भे कल्याणसम्पत्तिनिमित्तं देवतापूजयति
अथवा अनुप्रेषितासि ।

(ह) किमिदानीं दारुणसमारम्भदेवदुर्विलासपरिणामदुःखनिर्दग्धमानसां पुनः
पुनरपि मग्गच्छे ददुःसहं मन्दभागिनीं दुनोषि ।

(स) लवेति । कल्याणसम्पत्तिनिमित्तं मङ्गललाभार्थम् ।

(ह) मालतीति । दारुणो गुरुतरदुःखजनकत्वान् भयङ्करः समारम्भो नन्दनेन सह
विवाहघटनोपक्रमो यस्मान् तादृशस्य देवस्य यो दुर्विलासो दुर्व्यवहारः, तस्य परिणामरूपेण
फलभूतेन दुःखेन निर्दग्धं नितरां सन्नापितं मानसं मनो यस्यास्ताम् । दुःसहो मग्गच्छे दी
यातना यस्यास्ताम् । अभिधानाद्दुःसहशब्दस्य परनिपातः । मन्दभागिनीं मां दुनोषि
उपतापयसि । स्वगतोक्तिरेवैयं परव "अयि ! किं वक्तुं कामामि" इति लवङ्गिकावाक्यात् ।

(स) लवङ्गिका । सहि ! এই মাত্ৰলিক বিবাহকাৰ্য্যেৰ আৰম্ভে
মঙ্গললাভেৰ জন্তু দেবতাদিগেৰ পূজা কৰিবে এই জন্তুই মাতা তোমাকে
পাঠাইয়াছেন ।

(হ) মালতী । (স্বগত) যিনি এখন ভয়ঙ্কর কাৰ্য্য আৰম্ভ কৰিয়া-
ছেন, সেই বিধাতার দুৰ্ব্যবহাৰেৰ ফলে যাঁহাৰ হৃদয় দুঃখানলে দগ্ন

(১) দেবদা ইতি ভিন্ন: পাঠ: । (২) কচ্চিৎ স্বগতং ইতি পাঠো নাস্তি ।

(৩) ক্রুদী দাণিঁ দারুণসমারম্ভদেব-দুৰ্ব্বিলাস-পরিণাম দুঃখবিহ্বল-মাণসঃ
পুণো বি মগ্গচ্ছে দদুসহং মন্দভাঈণীং দুমিচ্ছসি ইতি পাঠান্তরম্ ।

লব । অহ ! (১) কিং বক্তুকামাসি । (২)

মালতী । কিং (২) দাষিঁ দুল্লাহাছিণ্ণিবেসি-(৩) মণোরহ-
বিসংবদন্তভাঅহেত্রো জণো মন্তেদি । (ক)

মক । সখে ! শ্রুতম্ ? । (খ)

মাধবঃ । অসন্তোষস্তু হৃদয়স্য । (গ)

(২) অথি ! কিং বক্তুকামাসি ।

(ক) কিমিদানীং দুর্লভাভিনিবেশিনোরথবিসংবদঙ্গাগধেযো জনো মন্তয়তি ।

(খ) লবতি । কিং বক্তুকামাসীতি অধরস্বন্দনদর্শনাৎ তথাপ্রতীতিরিতি ভাবঃ ।

(ক) মালতীতি । দুর্লভাভিনিবেশিনঃ মাটশজনদুখ্যাপবস্তুপ্রার্থিনঃ, মনোরথস্য
অভিলাষস্য বিসংবদৎ বিপরীতৌভবৎ ভাগধেয়ং ভাগ্যং যস্য স তর্থাক্তী জনঃ অহমিত্যর্থঃ
কিং মন্তয়তি বক্তি । মাটশগুণহীনতরুণীজনপতে পুরুষব্রহ্মতস্তাটশো জনো দুখ্যাপ এব,
তথাপি তদিচ্ছাসম্ভবাৎ প্রার্থনাবিষয়ঃ স এব, কিন্তু তত ভাগ্যং বিরোধীতি দুর্ভাগ্যাত
সম কিং বক্তব্যমসীতি ভাবঃ ।

(খ) মকেতি । শ্রুতমিতি কাকুঃ, শ্রুতং কিমিত্যর্থঃ ।

(গ) মাধব ইতি । কিল্বথং তুশব্দঃ । শ্রুতম্, কিন্তু কেনাপি কারণেন হৃদয়স্য
অসন্তোষ ইত্যনুভূয়তি বাগ্‌বিন্যাসপ্রকারমুখমঙ্গীদর্শনাদিতি ভাবঃ, সরসার্থশ্চ ।

হইতেছে, সেই দুঃসহমর্শচ্ছেদ-যাতনাভোগনৌ মন্দভাগিনীকে বার বার
সস্তপ্ত করিতেছে কেন ।

(ক) লবজিকা । ওলো ! কি বলিতে ইচ্ছা করিয়াছ ? ।

(ক) মালতী । যাহার মনোরথ দুর্লভ বস্তু প্রার্থনা করে, অথ চ
ভাগ্য তাহার বিপরীত, সে ব্যক্তি আবার বলিবে কি ।

(খ) মকরন্দ । সখে ! শুনিলে ? ।

(১) অহ ইত্যপি পাঠঃ । (২) জ দাষিঁ ইতি পাঠোপি দৃশ্যতে ।

(৩) দুল্লাহাছিণ্ণিবেস ইতি ক্বচিৎ পাঠঃ ।

मालती । लवङ्गिकां परिष्वज्य । परमत्यवहिणि ! (१) पित्र-
सहि ! लवङ्गिण ! एसा दाणिं दे पित्रसही अणाहा मरणे वट्ट-
माणा, आगव्भणिग्गम-णिरन्तरोवारूढ-विस्सम्भ-सरिसं परि-
सज्जिअ अ्वभत्ये दि (२) । जइ दे अहं अणुवट्टणोआ, तदो मं
हिअणण धारअन्ती समग्ग-सोहग्ग-लच्छी-परिग्गहेकमङ्गलं

(घ) परमार्थभगिनि ! प्रियसखि ! लवङ्गिके ! एषेदानीं ते प्रियसखी अनाथा
मरणे वर्त्तमाना, आगर्भनिर्गम निरन्तरोपकृढ-विस्सम्भसदृशं परिष्वज्य अभ्यर्थयते । यदि

अव क्रमो नाम गर्भसन्धेरङ्गम् । यथा साहित्यदर्पणे—

“भावतत्त्वोपलब्धस्तु क्रमः स्यात्...।”

(घ) मालतीति । हे परमार्थभगिनि ! चिरायान्तरिकस्नेहाचरणात् वास्तविक-
भगिनीरूपे ! अनाथा रक्षकहीना । कन्यायाः पितैव रक्षक इति शास्त्रलोकाचार-
प्रसिद्धम्, अस्ति च मे पिता, किन्तु तथापि तस्य दुर्दृर्शन-प्राचीन-नन्दनहस्ते प्रदानोन्मुख-
त्वेन सहिनाशपरायणत्वादनार्थे वाहमिति भावः । मरणे वर्त्तमाना मरणाय कृतनिश्चया
परिष्वज्य त्वामालिङ्ग्य । आगर्भनिर्गमात् मातुरुदरतो निर्गमनात् प्रभृति, निरन्तरोपा-
कृढः सर्वदोत्पन्नः, यो विस्सम्भः त्वां प्रति सम विश्वासः, तस्य सदृशम् अनुकूपम्, अभ्यर्थयते
वक्ष्यमाणं प्रार्थयते । तादृशगाढविश्वासाभावे ईदृशी प्रार्थना तत्पूरणसम्भावना च

(ग) गाधव । मनोर किञ्च अनुस्तोत्र देसितेतेहि ।

(घ) मालती । (लवङ्गिकाके आलिङ्गन करिशा) वास्तविकभगिनि !
प्रियसखि ! लवङ्गिके ! तोगार एहे प्रियसखी एथन अनाथा, ताहे
मरणेर जण कृतनिश्चय हईया, तोगाके आलिङ्गन करिशा, गर्त हईते
निर्गत हउण्ण अवधि समुत्पन्न प्रगाठ विश्वासेर अनुरूप प्रार्थना करितेतेहे ।

(१) ता, परमत्यवहिणि ! इति पुस्तकान्तरे पाठः ।

(२) आगव्भ-णिग्गम-णिरन्तरोवधार-विहृढ-वोसङ्ग-सरिसं परिस्सइअ तुमं पथ्ये दि
इति पाठान्तरम् ।

মাছবস্স সিরিমুহারবিন্দং আনন্দমসিণং পলৌএহি (১) ।
ইতি রোদিতি । (ঘ)

মাধবঃ । বয়স্য ! মকরন্দ !

জ্ঞানস্য জীবকুসুমস্য বিকাশনানি

সন্তর্পণানি সকলেन्द्रিয়মোহনানি ।

আনন্দনানি হৃদয়েকরসায়নানি

দিষ্ট্যা ময়াপ্যধিগতানি বচৌঃস্মৃতানি ॥৮॥

তেঃসহমনুবর্তনীয়া, ততো মাং হৃদয়েন ধারয়ন্তী, সময়-সৌभाग्यলক্ষীপরিয়ঙ্কেকমঙ্গল-
মাধবস্য শ্রীমুখারবিন্দম্ আনন্দমসিণং প্রলোকয় ।

নৌপপद्यते इति भावः । अनुवर्तनीया अनुसरणीया, त्वया यदि मम वासनां पूरणीया
भवेदित्यर्थः । ततस्तदा, मां दारुणमनोदुःखिनासारप्रायश्चरौरामिति भावः । समय-
सौभाग्यलक्ष्याः समस्तयभाष्टजनितश्रीभायाः परिग्रह एव एकमद्वितीयं मङ्गलं यत्र तत् ।
आनन्दे न सर्वदाप्रमोदेन मसृणं कीमलम् । प्रलोकय प्रदर्शय । एतदेवाभ्यर्थायत इति
भावः ।

ज्ञानस्येति । मयापि अस्या ईदृशवचनान्तवर्षणीपथीगिगुणरहितेनापीति भावः ।
दिष्ट्या भाग्येन, ज्ञानस्य अस्याः प्राप्तिनैराशयेन ज्ञानं प्राप्तस्य, जीव एव कुसुमम्, तस्य,
विकासनानि प्रकाशकानि । सन्तर्पणानि सम्यक्कृतप्रकाराणि । सकलेन्द्रियमोहनानि
आनन्देन जड़ताजननात् सर्वेन्द्रियवृत्तिरोधकानि । आनन्दनानि चित्तस्थानन्दजनकानि ।
हृदयस्य एकरसायनानि अद्वितीयरसायनौषधरूपाणि नैराशयेन शीर्षस्य हृदयस्य उपचय-
आमार मনের অল্পবৃত্তি করায় যদি তোমার ইচ্ছা থাকে, তাহা হইলে
আমাকে বঞ্চে ধারণ করিয়া, সৌভাগ্যের সমস্ত সৌন্দর্য্য গ্রহণ করাই
যাহার অদ্বিতীয় মঙ্গল এবং যাহা আনন্দবশতঃ সর্বদাই কোমল থাকে,
মাধবের সেই মুখকমলখানিকে আমাকে দেখাও ।

(১)··মাছবসিরিখৌ মুহারবিন্দং আনন্দমসিণং অবলৌকিকমঙ্গলমি ইতি পাঠভেদঃ ।

मालती । जह तस्म जीविदप्यदाहृणो जणस्स अबसिदां
(१) मं सुणिअ सन्दप्यमाणस्स तहाविहं (२) सरीररअणं ण
परिहोअदि, जह अ लोअन्दरगअं (३) वि मं उहिसिअ सो
जणो सुमरण-(४) कहामेत्तपरिसेसं कालन्तरे वि लोअजत्तं ण
सिद्धिलेदि, तहा करेसु । एवं ज्जेव पिअसहोए प्पसादादो
मालदी किदत्या भोदि (५) । (ङ)

(ङ) यथा तस्य जीवितप्रदायिनी जनस्य अवसितां मां श्रुत्वा सन्तप्यमानस्य तथाविधं
शरीररत्नं न परिहीयते, यथा च लोकान्तरगतामपि मामुद्दिश्य स जनः स्मरणकथामाव-
कराणोत्यर्थः । वचोऽस्तानि मालत्या उक्तवाक्यान्वैव पौयूषाणि अधिगतानि लब्धानि ।
सम्प्रति धन्योऽस्मीति भावः ।

अत्र निरङ्गं केवलरूपकमलहारः । तथा अर्थगतपौनरुक्त्यदीर्घः सम्भवन्नपि रसास्त्रि-
चेतसा माधवेनाभिहितत्वात् प्रत्युत गुणतामिव भजते, “असारं संसारम्” इत्यादिवत् । तत्-
प्रमाणन्तु तत्रैवोक्तम् ।

रसायनमाह अ चरकः—“यजूराव्याधिविध्वंसि मेघजं तद्रसायनम् ।”

किञ्चिद्विकलीकृतीऽयमेव श्लोक उत्तररामचरितप्रथमाङ्के रामेण पठितः ।

वसन्तिल्लका वृत्तम् ॥८॥

माधव । सप्रे ! मकरन्द ! आमि आज् भाग्यावशतः ज्ञानजौवन-
कूसुमेर विकासक, अत्यस्त तृष्टिकर, समस्त इन्द्रियेर मोहजनक, आनन्द-
वर्द्धक एवः रसायन उषधेर आग्र मनेर पुष्टिकारक ईहार वाक्यामृतशुलि
लाभ करिग्याहि ॥८॥

(१) अबसिदिंति इति क्वचित् पाठः । (२) तं तहाविहं इत्यापि पाठः ।

(३) परलोअगदं इति पाठभेदः । (४) संस्मरणं...क्वचित् पाठीऽयम् ।

(५) एव्वं ई पिअसहो मालदी सकामा ह्रीइ इति पाठान्तरम् ।

मक । हन्त ! अतिकरुणं प्रस्तुतम् (१) । (च)

माधवः । नैराश्याकातरधियो हरिणेष्वनायाः

श्रुत्वा निक्कामकरुणञ्च मनोहरञ्च ।

वात्सल्यमोहपरिदेवितमुद्वहामि

चिन्ताविषादविपदञ्च महीतुसवञ्च ॥८॥

परिशेषां कालान्देषि लोकयात्रां न शिथिलयति, तथा कुरु । एवमेव प्रियसख्याः प्रसादात् मालती कृतार्था भवति ।

(ङ) मालतीति । अवसितां समानां वृतामित्यर्थः । तथाविधम् अनिर्वचनीय-सुन्दरम् । परिहोयते विनश्यति, तथा कुर्वित्यन्वयः । स जनो माधवः । अरुणं श्रुतिः, कथा एव मालत्यासीत् सौन्दर्यं शीलञ्च तादृशमित्येवमुपाख्यानम्, तन्मात्रः परिशेषो जगत्यामवशिष्टं यस्यास्त्वाम् । कालान्देषि सद्यः का कथा बहुपरवर्तिनि समयेऽपि, लोकयात्रां गार्हस्थ्यं न शिथिलयति वैराग्यं नावलम्बत इत्यर्थः । एवमेव इत्यं कृत एव । प्रियसख्यास्तव । एतेन माधवं प्रति मुमहाननुरागो व्यज्यते ।

(च) मकेति । अनुकम्पायां हन्तशब्दः । अतिकरुणं सातिशयशोकं यथा स्यात्तथा प्रस्तुतं प्रकान्तं वक्तुमारब्धमित्यर्थः ।

(७) मानती । आमि मरिगा गिगाहि ईहा गुनिगा, सस्तुपु हईगा, आमार जीवनाता सेई व्यक्तिर सेईरूप शरीररत्न याहाते विनष्टे ना ह्य एव आमि लोकास्तरे गेले पर आमार श्रुति ओ कथामात्र अवशिष्टे थाकिवे, ताई आमार उद्देशे याहाते तिनि बहुकाल परेओ संसारेर कार्या शिथिल ना करेन, ताहा करिबे । এইरूप करिलेई प्रियसखीर (तोमार) अहूगहे मानती कृतार्थ हईबे ।

(८) मकरन्द । हाय ! अतिशय शोकैर कथा बलिते आरम्भ करिशाछेन ।

(१) वर्तते इति पुस्तकान्दरे पाठः ।

लव । अह ! पड़िहदं दाणिं दे अमङ्गलं । इदो वि अवरं
ण सुणिस्सं (१) । (छ)

(क) अयि ! प्रतिहतमिदानीं ते अमङ्गलम् । इतोऽप्यपरं न शीष्यामि ।

नैराश्येति । नैराश्येन नन्दनेन सह विवाहोदयोगात् मत्प्रत्याशाभावेन, कातरा दुःखाकुला धीरन्तःकरणं यस्यास्तस्याः हरिषेचषाया मालत्याः निकामकरुणं जीवनपरि-
जिहीर्षाप्रणोदितत्वात् पर्याप्तशीकं तथा मनोहरस्य मां प्रत्येव गाढानुरागव्यतिनात् मम
मनोरमस्य, वात्सल्येन मां प्रति प्रणयेन यो मीहो विचिन्तता आशाविपरीतं घटनारम्भ-
जनितदुःखवैमनस्यमित्यर्थः तेन परिदेवितं तन्निबन्धनं विलापं श्रुत्वा, चिन्त्या कथमिदं
दुःखमस्या यास्यति, मया वा किमिदानीं कर्त्तव्यमित्येव रूपया भावनया यो विषादः अस्या
एतद्दुःखापनयनोपायादर्शनाश्रितवैकल्यं तद्रूपां विपदं विपत्तिश्च, महीत्सवस्य ईदृश-
मनुलनीयं ललनारत्रं मयीदृशमनुरक्तमिति महानन्दश्च उदहामि दधामि ।

अत्र विपन्महीत्सवयोर्विरूपयोः सङ्घटनया विषमालङ्कारः उदहामीत्येकक्रियया
विपन्महीत्सवयोरप्रस्तुतयोः कर्त्तव्यताभिसम्बन्धात्तुल्ययोगिता च, अनयोरेकाग्रयानुप्रवेशरूपः
सङ्करः । तथा उत्पूर्वं वदधातीर्भार्यात्वसम्पादकग्रहणरूपविवाहार्थस्यैव वाचकत्वात् अत्र
सु धारणार्थे प्रयोगात् "गीतेषु कर्त्तव्यादत्त" इत्यादिवदवाचकत्वदीर्घः, स च 'वात्सल्य-
मीहजविलापमहं वदामि' इति पाठेन परिहरणीयः ।

वसन्ततिलका वृत्तम् ॥८॥

(क) लवेति । ते तव अमङ्गलं मरणरूपं प्रतिहतं देवताप्रसादेन निवारितं
अवलित्यर्थः ।

माधव । नैराश्ये दुःखतचित्त हरिणनयना मानतीर अत्यास्य करुण
अथ च मनोहर अरुरागोत्पन्नविषादजनित विलाप श्रुत्या, आमि चिन्ता-
जनितविषादरूप विपद ओ महोत्सव उभयई धारण करिंतेहि ॥२॥

(छ) लवङ्गिका । ओलो ! तोमार अमङ्गल बिनष्टे हउक । ईहारओ
अधिक आर बुनिव ना ।

(१) अ अदो वि अविषदरं सुणिस्सं इति वा.पाठः ।

मालती । सहि ! पिअं क्लु तुह्माणं मालदीजीविदं, ण
उण मालदी । (ज)

लव । सहि ! किं त्ति भण्णदं भोदि (१) । (झ)

मालती । आत्मानं निर्दिश्य (२) । जीण पञ्चासाणिवन्धणेहिं (३)
वअणसंविहाणेहिं जोवाविअ इमं ज्जिब्ब (४) महावीमच्छारअं
अणुभाविदह्मि । संपदं उण मम मणोरहो एसो ज्जिब्ब, (५)
जं तस्स देवस्स परकीरअत्तणेण अवरद्धं अत्ताणं परिअइअ णिब्बुदा
हुविसं (६) । अस्सिं पओअणे पिअसहो मे अपरिपण्यणो होदु ।
इति पादयोः पतति । (ज)

(ज) सखि ! प्रिय खलु युष्माकं मालतीजीवितम्, न पुनर्मालती ।

(झ) सखि ! किमिति भणितं भवति ? ।

(झ) लवेति । इति अथीत्यादिसन्दर्भेण, किं भणितं त्वया किमुक्तं भवति ? ।
मालतीशब्देन मालतीदेहावच्छिन्नं चैतन्यमुच्यते, मालतीजीवितशब्देनापि तदेव ;
इत्युभयोर्भेदाभावात् “प्रियं खलु युष्माकं मालतीजीवितं न पुनर्मालती” इत्यनेन किमभि-
हितं तन्नावगच्छामीति सरलार्थो भावार्थश्च । “विशिष्टस्य जीवत्वमन्वयव्यतिरेका”दिति
सांख्यसूत्रमनुसन्धयमिति संक्षेपः ।

(ज) मालती । सखि ! मालतीर वांछिअ थाकाहे तोमरा भानवास,
किञ्च मालतीके भानवास ना ।

(ख) लवङ्गिका । सखि ! ईहाते कि वना इहल ।

(१) किं एवम् भण्णदि भोदि इत्यपि पाठः । (२) क्वचिदयं पाठो नास्ति ।
(३) अणुअणुपञ्चासाणिवन्धणेहिं इति क्वचित् पाठः । (४) ज्जिब्ब इत्यपि क्वचिन्नास्ति ।
(५) एणिसं एव इति पाठभेदः । (६) तस्स देवस्स परीक्खणुणकिरिअणेण अणवरद्धं
अत्ताणं परिअइअ णि इति भिन्नः पाठः ।

मक । सैषा परमा (१) सीमा स्नेहस्य ।

(ज) येन प्रत्याशानिबन्धनैर्वचनसंविधानैर्जीवयित्वा इयमेव महाबीभत्सारम्भमनु-
भावितास्त्रि । साम्प्रतं पुनर्मम मनोरथ एष एव, यत्, तस्य देवस्य परकीयत्वेनापराङ्-
मात्मानं परित्यज्य निर्घृता भविव्यामि । अस्मिन् प्रयोजने प्रियसखी मे अपरि-
पत्न्यिनी भवतु ।

(ञ) मालतीति । आत्मानं स्वदेहम्, निर्दिश्य इयमहमित्यङ्गुल्या प्रदर्शय । येन
हेतुना, प्रत्याशानिबन्धनैः 'सखि ! समाश्रित्वि, अवश्यमेव पतित्वेन माधव' लप्ससै'
इत्यादिभिराशाजनकैः, वचनसंविधानैर्वाक्यविन्यासैः । जीवयित्वा नैराशयदुःखेन मरण-
दशायामित्यर्थः । महाबीभत्सारम्भं नन्दनेन सह विवाहीदृयोगरूपमतीवकुत्सितकार्योप-
क्रमं तज्जनितदुःखमित्यर्थः अनुभावितास्त्रि ज्ञापितास्त्रि पित्रादिभिर्युष्माभिरिति तिरस्कारा-
रीपः । तथा च मालती, सुखं दुःखं वानुभवतु तव न निर्बन्धः, किन्तु जीवति चेत्सदे-
वास्माकं पर्याप्तमित्यवधारणात् मालतीजीवनमेव युष्माकं प्रियम्, न पुनस्तस्या दुःखसम्बन्ध-
राहित्यमिति मदुक्तवाक्यार्थः । एवञ्च सति मालतीशब्दस्य दुःखसम्बन्धरहितमालतीपरत्वात्
मालतीजीवितशब्दस्य च सुखदुःखीभयसम्बन्धीदासीनतञ्जीवनपरत्वात् दुःखसम्बन्धित्व-
दुःखसम्बन्धरहितत्वाभ्यामुभयोर्भेद इति भावः । तस्य देवस्य माधवस्य सम्बन्धे परकीयत्वेन
माधवभिन्नस्वामिकत्वेन अनेन नन्दनस्वामिकत्वकल्पनीदृयोगिनैवेत्यर्थः । आत्मानं स्वदेहम् ।
अपरिपत्न्यिनी अप्रतिकूला ।

(३) मालती । (आपनाके निर्देश करिद्या) येहेतु आशाजनक
वाक्ये वाचाईया राखिया, परे एहे अत्यस्त कुत्सित घटनार आरञ्ज अहूतव
कराईतेछ । एथन किञ्च आमार ईच्छा एहेई घे, आमार देह सेई
महाआर परकीय हईते वसियाछे बलिया अपराधी हईयाछे ; सूत्ररां
ईहाके परित्याग करिया आमि निवृत्त हईव । प्रियसखी आमार एहे
कार्ये घेन प्रतिबद्धक ना ह'न । (एहे बलिया लवङ्गिकार चरणयुगले
पतित हईलेन ।)

(१) क्वचित् परमेति नास्ति ।

লবঙ্গিকা মাধবং সংগ্রহা সমাহ্বয়তি । (৫)

মক । বয়স্য ! লবঙ্গিকাস্থানে তিষ্ঠ (১) ।

মাধবঃ । পরবানস্মি সাধ্বসেন (২) । (৬)

মক । ইয়মেব নেদীয়সাং প্রকৃতিরম্ব্যুদয়ানাং । (৩)

মাধবঃ স্বৈরং লবঙ্গিকাস্থানে তিষ্ঠতি । (৪)

মালতী । সহি ! করেছি অশুকুলদায়ে পসাদং । (৭)

(৭) সহি ! কুব অশুকুলতয়া পসাদম্ ।

(৫) লবেতি । মাধবং পূর্ব্বসঙ্ঘে তৈনাবগতাৎস্থানম্ । সংগ্রহা নয়নেতি ন অশুকুলীশালনয়া বা ।

(৩) মাধব ইতি । সাধ্বসেন পরাবলীকনভয়েন, মুগ্ধায়া মালত্যা অপসরণভয়েন বা, পরবানস্মি লবঙ্গিকাস্থানে স্য়াতুং পরাধীনঃ ক্রতীঃস্মি সঙ্ঘসা ন শক্তীঃস্মীত্যর্থঃ ।

(৬) মকেতি । নেদীয়সাম্ অতিশয়েনাসন্নানাম্, অম্ব্যুদয়ানাং ইষ্টলাভানাম্ ইয়মেব প্রকৃতিরয়মেব স্বभावঃ । যদুপযুক্তসময়ে প্রকৃতং প্রতি কৈনচিত্ কারয়েন জড়ত্বমিতি भावঃ ।

(৪) মাধব ইতি । স্বৈরং মন্দম্, মালতী যথা নাববুধ্বত ইত্যর্থঃ ।

(৭) মালতীতি । অশুকুলতয়া মরণানুদীদনরূপানুকূল্যে ন পসাদমনুগ্রহম্ ।

মকরন্দ । এই সেই স্নেহের চরম সীমা ।

(৫) (লবঙ্গিকা অশুকুলীসঙ্ঘেতে মাধবকে ডাকিল ।)

মকরন্দ । বয়স্য ! লবঙ্গিকার জায়গায় বাইয়া দাঁড়াও ।

(৩) মাধব । ভয়ে পরাধীন হইয়া পড়িয়াছি ।

(৬) মকরন্দ । অত্যন্ত নিকটবর্তী সম্পদের ইহাই স্বভাব ।

(৭) (মাধব আশ্বে আশ্বে বাইয়া লবঙ্গিকার জায়গায় দাঁড়াইলেন ।)

(৭) মালতী । সহি ! আশুকূলা করিয়া অশুকুল কর ।

(১) বয়স্য ! উপস্থিত লবঙ্গিকায়াঃ স্থানে তিষ্ঠ ইতি পাঠোপি দৃশ্যতে ।

(২) বয়স্য !...ইত্যপি পাঠঃ ।

माधवः । सरले ! साहसरागं परिहर रश्मोरु ! मुञ्च संरम्भम् ।
विरसं विरहायासं सोढुं तव चित्तमसहं मे ॥१०॥

मालती । सहि ! अलङ्कृषिञ्जी (१) दे मालदीप्यणामो । (त)

(त) सखि ! अलङ्कनीयते मालतीप्रणामः ।

सरल इति । हे सरले ! ऋजुबुद्धे ! साहसे प्राणत्यागे रागम् इच्छां परिहर परित्यज । तथा हे रश्मोरु ! कदलीसम्भसमानोऽयुगले ! संरम्भं मरणीदृशीगमपि मुञ्च जहौहि । कथमेतदित्याह विरसमित्यादि । विगती भविष्यति रसी मम विषयानु-
रागी यस्मान् तं मम विषयवैराग्यकरमित्यर्थः तव विरहायासं विधीगदुःखं सोढुं मे मम चित्तम् असहमसहम् । अतएव चिरस्नेहभाजननिमं जनं प्रति दशयापि मरणेच्छां तदुदृशीगश्च परित्यजेति भावः ।

अथ पूर्वाङ्कगतवाक्यद्वयाद्यौ प्रति पराङ्कगतवाक्यार्थस्य हेतुत्वात् कार्यालङ्कमलङ्कारः ।
किन्तु 'सरले' इत्यादीनामन्वेषां सर्वेषामेव पदानां संस्कृतश्रीरसेन्वीर्भावयोः समानत्वेऽपि 'विरहायास'मिति पदस्य श्रीरसेन्वां 'विरहायास' इत्येव रूपोपपत्तेर्वैषम्यात्त भावासमा-
लङ्कारः । अथ च लवङ्गिकापाठयश्रीरसेनीभाषायाः 'विरहायास' इत्यस्वीशारणात्
माधवपाठयसंस्कृतभाषायाः 'विरहायासम्' इत्यस्वीशारणे वैषम्ये सत्यपि तस्य, लवङ्गिका-
माधवयोः स्वाभाविकस्वरभेदस्य च श्रीकसमाकुलचिन्ताया मालत्याः सम्यग्लक्षितत्वाभावात्
लवङ्गिकाभिन्नजनक्षमी न जात इति द्रष्टव्यम् । आर्या जातिः ॥१०॥

(त) मालतीति । 'सरले' इत्याद्युक्तिवशात् स्मरणं लवङ्गिकाया अनभिमतम्,
प्रत्युत भावि तत्प्रतिबन्धकत्वञ्चाश्रयाह सखीत्यादि । अनेन मालतीप्रणामानुनयनानुयह-
बुद्ध्या तदभिलषितमरणमनुजानीतीति भावः ।

माधव । सरले ! दुःसाहसेर इच्छा परित्याग कर, हे रश्मोरु !
এই উত্তমও ছাড় । আমার চিত্ত, বিষমটেরাগ্যকারী তোমার বিরহকষ্টে
শঙ্ক করিতে অসমর্থ ॥১০॥

(১) অলঙ্কণীকী জীব ইতি ক্বচিৎ পাঠঃ ।

माधवः । (१) किंवा भणामि विच्छेद-दारुणायासकारिणि ! ।

कामं कुरु वरारोहे ! देहि मे परिरम्भणम् ॥११॥

मालती । सानन्दम् । कथं अणुगहीदस्मि । उत्याय ! इअं
आलिङ्गामि । दंसणं उण पिअसहीए वाप्फोप्पोङ्गणेण पच्चक्वं

(२) ण लम्भीअदि । आलिङ्गय सानन्दम् । सहि ! कठोरकमलगव्भ-
पद्मलो अस्सारिसो ज्जिब्ब दे अज्ज णिवावेदि मं सन्तप्पमाणं

माधवः पूर्ववदेव प्रायेण तत्समानैः पदैर्लवङ्गिकावदाह क्विवेति । विच्छेदेन माधव-
पत्ने वर्तमानविधीगेन लवङ्गिकापत्ने मरणाच्चिरविधीगेन दारुणायासकारिणी भीषणकष्ट-
विधायिनी, तत्सम्बोधनं किंवा भणामि ब्रवीमि । लवङ्गिकापत्ने, असह्यन्मृषापगमा-
न्मरणाविषये किं निषेधवाक्यं वक्तव्यमस्तीत्यर्थः । माधवपत्ने तु तस्यात्यन्तसम्भवात् किं
वक्तव्यमस्ति, अपि तु किमपि नेत्यर्थः । अतएव हे वरारोहे ! उत्तममहिले ! कामं
कुरु स्वाभिलाषं विधेहि, प्राणधारणमसञ्जचेत् मर्तुमर्हसीत्यर्थं इति लवङ्गिकापत्ने ।
माधवपत्ने तु हे वरारोहे ! उत्तममहिले ! कामं कुरु मया साङ्गं कामव्यापारं विधेहि,
अनर्थकमरणप्रस्तावेन किं प्रयोजनमिति भावः । अतएव मे मम परिरम्भणम् आलिङ्गनं
देहि, मामालिङ्ग्येत्यर्थः । अयन्तूभयत्रापि समानः ।

अत्रापि पूर्ववदेव सर्वोपपत्तिरुच्येयीया । “माधवं संज्ञया समाह्वयति” इत्यादावितदन्ते
सन्दर्भे क्वलीन माधवाभिलाषाभिसम्भानादधिबलं नाम गर्भसन्धेरङ्गम् । यथा दर्पणे—

“अधिबलमभिसन्धिक्वलीन यः ।” ॥११॥

(३) मानती । सधि ! मानतीर अह्नय्य तोमार लज्जनीय नहे ।

माधव । आमि वनिव वा कि, तोमार विरह आमार दारुण-कष्टकर ;
तथापि वरारोहे ! तोमार इच्छारूप काज कर (कामवावहार कर),
आमाके आनिङ्गन दाउ ॥११॥

(१) कुत्रचित् सङ्घर्षमित्यधिकः पाठः ।

(२) वाप्फोप्पोङ्ग णिक्कं पच्चिं इति पाठान्तरम् ।

पिप्रसह्ये (१) सरौरपुंसो । सखम्, किञ्च मञ्जुलिबिणि-
वेसिदञ्जलो मम वञ्चणेण विस्वाविहि तं जणं । जह ण मए

(घ) कथमनुगृहीताधि । इयमालिङ्गामि । दर्शनं पुनः प्रियसख्याः वाप्योत्-
पीङ्गेन प्रत्यक्षं न लभ्यते । सखि ! कठोर-कमल-गर्भ-पञ्जरीऽन्यादृश एव ते अद्य
निर्वापयति मां सन्त्यमानां प्रियसख्याः शरीरस्यर्शः । किञ्च मौखिविनिवेशिताञ्जलि-
र्मम वचनेन विज्ञापय तं जनम् । यथा न मया मन्दभागिन्या विकसञ्चतपत्र-लक्ष्मी-

(घ) सालतौति । 'कामं कुरु' इत्यनेन स्वमरणं लवङ्गिकाया अनुमोदनं जात-
मिति मन्यमाना सानन्दमाह कथमित्यादि । सम्भावनायां कथं शब्दः । अनुगृहीताधि
प्रार्थितमरणानुमोदनेनेति भावः । वाप्योत्पीङ्गेन अश्रुप्रवाहकर्तृ-कट्टिनिरोधेन प्रियसख्याः-
स्वव दर्शनं दर्शनात्मकं प्रत्यक्षं चाक्षुषप्रत्यक्षमित्यर्थः । एतेन दृश्यापि माधवी न
परिचित इति सूचितम् । इत्यं लवङ्गिकाभ्रमेण माधवमालिङ्गा सुधामरनि
निमग्नैव सातिशयमानन्दमनुभवन्ती ब्रवीति सखीति । कठोरकमलगर्भवत् परिणत-
पञ्चबीजकीषवत् पञ्जलः रीमाञ्चविषभीकृतः, अन्यादृशः पूर्वानुभूताहिभिररूपः ।
निर्वापयति श्रौतलां करोति । विज्ञापनीयमभिधातुमाह किञ्चेति । तं जनं माधवम् ।
अत्र माधवनामानुच्चारणेन स एव मनसा पतित्वेन हत इति व्यज्यते । विकसन्

(थ) गान्तौ । (आनन्देर सहित) याहा इउक, अश्रुगृहीत
इइयाहि । (उठिग्या) एई आनिङ्गन करिंतेहि । किञ्च अश्रुङ्गनेर
प्रवाहे दृष्टि निरुद्ध इउयाय प्रियसखीर प्रतारुष दर्शन पाईतेहि न ।
(आनिङ्गन करिग्या आनन्देर सहित) सखि ! परिणत पद्मेर बीङ्ग-
कोषेर ग्राय उचू-नीचू तोमार शरीरस्पर्श आज् अग्र रकमई अश्रुभूत
इईतेहे एवं मसुत्तु आमाके शीतल करिंतेहे । (अश्रुङ्गनेर सहित)
आरुओ शोन, आमार वाक्याश्रुसारे तुमि मसुत्ते अङ्गनिपूठ स्थापन करिग्या
मेई व्यक्तिके जानाईवे ये, आमार भाग्य मन्द ; ताई आमि शोभार

(१) सन्त्यमानां पिप्रसह्ये इत्यर्थः कश्चिन्नान्ति ।

मन्दभाङ्गो (१) विभ्रसन्त-सदवत्त-(२) लक्ष्मीविलासहारिणो
सम्पूष-चन्द्रमण्डलाहिरामस्य मुखस्य दे सच्छन्ददंसणेण सन्धा-
विदो चिरं मङ्गसवो लोभणाणं (३) । मुहामणोरहेहिं अ
अविरद-विभ्रभमाण-दुव्वारव्वेअ-(४) व्वइअर-व्वत्तमाणवन्धणं
धारिअं हिअअं । गमिआ अ वारं वारं सविसेसदूस्सहारअ-

विलासहारिणः सम्पूष-चन्द्रमण्डलाहिरामस्य मुखस्य ते सच्छन्ददर्शनेन सन्धावितथिरं
मङ्गीत्सवी लोचनयोः । मुधामनोरथेय अविरतविजृम्भमाण-दुर्वारीहेग-व्यतिकरीहर्त-
मानवन्धनं धारितं हृदयम् । गमिताश्च वारं वारं सविशेषदुःसहारअ-दुर्मनायितसखी-

प्रकाशमानं शतपत्रं पद्ममिव लक्ष्मीविलासेन श्रीभाषकाशेन हरि सुन्दरं तस्य ।
सच्छन्ददर्शनेन यथेष्टावलीकनेन, लोचनयोर्मम नेत्रयोः, मङ्गीत्सवी महानन्दी न
सन्धावितः नीत्पादितः । अनुभूतं दुःखं विज्ञापयितुमाह मुषेत्यादि । मुधा मनोरथैः
'पथा सता माधवेन सममौट्टगाचरिष्यामि' इत्यादि वृथाभिलाषैः, इदानीं तदभिलाषस्य
निष्फलताद्दुःखान्वितमिति भावः, अविरतं विजृम्भमानो बर्द्धमानो यो दुर्वारीहेगः दुरूपप्रम-
मन्मथीहेगः तस्य व्यतिकरेण सम्पकेश सन्धाहेन उहर्तमानम् उत्तिष्ठत्प्रायं बन्धनं मूलबन्धो
यस्य तन्मथीकृतम् । धारितम् एतावन्तं कालं यावत् अवस्थापितं रचितमिति तात्पर्यम् ।
इतरथा तादृशीहेगेनैव मम हृदयमुन्मूलितमभूदिति भावः । सविशेषः सातिशयी दुःसहस्य

प्रकाशे विकसित पद्मेण त्राय मनोहर एव० परिपूर्ण चन्द्रमण्डलेण त्राय
सुन्दर आपनार मुखमण्डलेण इच्छामूरूप दर्शनधारा निजेण नयनयुगलेण
महोत्सव बहुकाल जगन्नाहै नाहै । अविश्रांस्त बर्द्धमान दुर्निवारणीय काम-
वेदनाय ये रुद्रयेण वक्षन् उठिया याहैतेहिल, सेहै रुद्रयके वृथा
अभिलाषेहै धारण करिया राथियाहि । ये शरीरेण संज्ञापे भूतलबिलुठन-

(१) मन्दभाङ्गाए इति पाठभेदः । (२)....पुच्छरीष...इति पाठोऽपि दृश्यते ।

(३)....मुहचन्दमण्डलस्य...लोचनमङ्गीत्सवी, इति कुमचित् पाठः ।

(४)....दुव्वार-दुक्खावेअ...इति भिन्नः पाठः ।

दुष्मिणाद्द-सङ्गीभ्रणा (१) शरीरसन्दावा । कथं वि अदि-
वाहिदा चन्दादव-मलभ्रमारुदप्यमुहा भ्रणत्यपरम्परा । सम्पदं
उण णिरासङ्घि संवुत्तेत्ति । तुए वि पिअसङ्घि ! सव्वदा सुमरि-
दव्वङ्घि, एसा अ माहवसिरीहत्थ-(२) णिअणमणोहरा वउल-
माला मालदीणिव्विसेसं (३) पिअसङ्घोए दद्व्वा, सव्वटा
ह्मिअएण (४) धारणिज्जा अ त्ति । इति स्वकण्ठादुन्मुष्य (५) माधवस्य
इदि विन्वस्यन्तो सहसापस्यत्य साधसीत्कम्पं नाटयति । (घ)

मनाः शरीरसन्दावाः । कथमप्यतिवाहिताचन्द्रातप-मलयमारुतप्रमुखा अनर्थपरम्पराः ।
साम्प्रतं पुनर्निराशाश्चि संवृत्तेति । त्वयापि प्रियसखि ! सर्वदा आर्त्तव्याञ्छि, एषा च

य आरम्भी भूतलविलुच्छलनखिनीदलधारणादिव्यापारः, तेन दुर्म्भनायिताः तदपनयनोपाया-
भावात् दुःखितोक्तताः सखीजनया यैक्षे ; गमिता अनुभूय अतिक्रान्ताः । कथमपि अति-
कष्टनेत्यर्थः । चन्द्रकिरणानां सन्नापकरत्वात् चन्द्रातपेत्युक्तम् । अनर्थपरम्पराः निरव-
च्छिन्नदुःखकारणानि तत्तच्चानितदुःखानीत्यर्थः । सर्वमेतत् तत्प्रामिप्रत्याश्रयैव कृतमिति
भावः । पुनः किन्तु । निराशा नन्दनाय दानीदयोगात् तत्प्रामाविति श्रेष्ठः । अतएव
स्वजीवनेऽपि निराशाञ्छीति भावः । इति विज्ञापयेत्यन्वयः । श्रीकसमाकुलतया सङ्कल्प-

प्रभृति दुःसह व्यापारे सखीजन अत्यस्तु दुःखित इहैत, सेइरूप शरीरैर
सम्भाप वार वार अतिवाहित करियाछि एवं चन्द्रैर किरण ७ मलय-
वायुप्रभृति अनिष्टकारी पदार्थगुलिके कोन रकमे अतिक्रम करियाछि ।
किञ्च एथन निराशा इहैया गियाछि । प्रियसखि ! तूमिओ आमाके अरण
करिओ । आर माधवैर श्रीहस्तनिश्चित এই मनोहर बकुलफूलैर मालाटीके

(१) सविसेसदूसहावासधुमाविदसङ्गीभ्रणा इति पाठभेदः । (२) सिरीमाहव-
हत्थ...हत्थपि पाठः । (३) मालदीजीविदणिव्विसेसं इति क्वचित् पाठः । (४) ह्मिअए
इति पाठान्तरम् । (५) स्वकण्ठादपनीय इति भिन्नः पाठः ।

माधवः । अपवार्य । हन्त ! (द)

एकोक्तस्त्वचि निषिक्त इवावपीड्य

निर्भङ्गपीनकुचकुट्मलयानया मे ।

कर्पूर-हार-हरिचन्दन-चन्द्रकान्त-

निथन्द-शैबल-मृणाल-हिमादिवर्गः ॥१२॥

माधवश्रीहस्तनिर्माणमनीहरा वकुलमालामालतीनिर्विशेषं प्रियमस्थ्या द्रष्टव्या, सर्वदा हृदयेन धारणीया चेति ।

निर्हत्तपतिपदौभावविस्मरणात् माधवेति नामोच्चारणमिति बाध्यम् । मालतीनिर्विशेषं मालत्यास्तुल्यम् । उन्मुच्य अपवार्य । साध्वसोत्कम्पं भयवशाद्देवपथम्, नाटयति अभिनयति । तथा च मालापर्वणकालि स्नानहीनत्व-व्यूढीरस्कृतानुभवादालिङ्गनसमयानु-भूत-कठिनस्पर्शसंवादाच्च प्रथमं पुरुष इति ज्ञानम्, समनन्तरञ्च आलिङ्गने सुधासागर-सन्तरणसुखानुभवादन्यसासम्भवेन कामन्दकौकौशलात् तदुपस्थितेरेव सम्भवेन कथञ्चिन्नानुभव-प्रत्यक्षेण च माधव एवायमिति ज्ञानं जातम् ; ततश्च तादृशनिभृतदेशे माधवेन सहाव-स्थानात् पिबतिती भयेन तदालिङ्गनादेः सात्त्विकभावोदयेन चोत्कम्पं नाटयतीति बाध्यम् ।

अत्र 'न मया मन्दभागिन्या' इत्यादिवाक्ये नानुतापप्रतीतिः पश्चात्तापी नाम नाद्या-लङ्कारः । यथा तत्रैव—“मोहावधीरितार्थं स्य पश्चात्तापः स एव तु ।”

(द) माधव इति । अत्र हर्षे हन्तशब्दः ।

एकोक्त इति । निर्भङ्गो गाढालिङ्गने मदीयवक्षसा विदलनात् स्वकीयवक्षसि अवरोपितौ, अतएव पीनौ उन्मुक्तमुखाभावात् किञ्चित्पीवरतां गतौ कुचौ कुण्डली

तुमि मालतीरं ग्राह्यं देखिबे एवः सर्वदा श्रुत्ये धारण करिबे । (एहै बनिग्या निज कर्ष हईते उन्मुक्त करिग्या माधवेर वक्षे स्थापन करतः हठां सरिग्या याईग्या भयवशतः कम्प अभिनय करिते नागिनेन ।)

(द) माधव । (हूपि हूपि) वाः !

मालती । स्वगतम् (१) । अहो ! (२) लवङ्गिआए मालदो-
विप्लव्हा । (ध)

माधवः । अयि स्ववेदनामात्रवेदिनि ! (३) परव्यथा-
नमिञ्चे ! (४) इयमुपालभ्यसे । (न)

(ध) अहो ! लवङ्गिकया मालती विप्रलब्धा ।

मुकुलाविव यस्यास्तया, अनया मालत्या अवपीथ मां गादमालिङ्ग्य मे मम त्वचि गाव-
चर्कण्य कर्पूरः हारी मुक्ताहारः हरिचन्दनं देवदारुविशेषश्च तेषां निष्यन्दो रसः, तथा
शैबलं शैबलं मृणालं विसं हिमं तुषारश्च, आदिशब्देन चन्द्रकिरणचन्दनादीनां यहणम्,
तदादीनां वर्गः समूहः, एकीकृती मिश्रितः सन् निमित्त इव लिप्त इव प्रतीयत इति शेषः ।
अतीवशैथिल्यनुभववादिति भावः ।

अत्र भावाभिमानिनी वाच्या क्रियोत्प्रेञ्चालङ्कारः, तेन च मालत्याः स्वर्शोऽतीवशीतल-
इति व्यञ्जित इत्यलङ्कारेण वस्तुध्वनिः ।

वसन्ततिलका वनम् ॥१२॥

(ध) मालतीति । अहो इति विस्मये । विप्रलब्धा स्वयमपसृत्य अमुष्ठीप-
स्थापितत्वेन प्रतारिता ।

(आमाके गाठ् आलिङ्गन करिबार समये ईशार) सुनमुकुल हईटी
नीचू हईया याईया किङ्किण्डू खूल हईयाछिल, एई अवहाय ईनि आलिङ्गन
करिया आमार चर्खेर उपरे कर्पूर, मुक्तार माला, हरिचन्दन ओ चन्द्रकाञ्च-
नगिर रसेर सहित शैबाल, मृणाल ओ हिमप्रभृति शीतल पदार्थसमूह
मिश्रित करिया येन मित्र करिया दियाछेन ॥१२॥

(ध) मालती । (स्वगत) ओ ! लवङ्गिका मालतीके प्रतारित
करियाछे ।

(१) क्वचित् स्वगतमिति पाठो नास्ति । (२) अहो इति पाठान्तरम् ।

(३) निवेदिनि इति पाठभेदः । (४) परव्यसनानमिञ्चे ! इति भिन्नः पाठः ।

उद्दामदेहपरिदाहमहाज्वराणि

सङ्कल्पसङ्गमविनोदितवेदनानि ।

त्वत्स्त्रे हसंविदवलम्बितजौवितानि

किंवा मयापि न दिनान्यतिवाहितानि ॥१३॥

(न) माधव इति । परस्य मम व्यथानभिज्ञे इत्यर्थः । इयं त्वम् उपालभ्यसे मया निन्द्यसे । उक्तसम्बोधनइयेनैवेति भावः ।

ननु का तव व्यथेत्याह उद्दामेति । मयापि, उद्दामः प्रौढः देहपरिदाहो मदन-जनितशरीरसन्नाप एव महाज्वरी येषु तानि, सङ्कल्पसङ्गमेन मनोवृत्तिनिष्पादितत्वत्संसर्गेण विनोदिता अपनीता वेदना विरहव्यथा येषु तानि । तथा त्वत्स्त्रे हसंविदा तवानुरागी मयि विद्यत एव इति ज्ञानेन, अवलम्बितं धृतं जीवितं जीवनं येषु तानि, मयि तवानुरागी विद्यत एव इति ज्ञानञ्चेन्नाभविष्यत् तदा जीवनमेव धारयितुं नाशक्यमिति भावः । तथाभूतानि दिनानि किंवा न अतिवाहितानि त्वयेव किं नातिक्रान्तानि, अपि तु अतिवाहितान्येवेत्यर्थः । सुतरां स्ववेदनाभावप्रकटनात् 'ममापि त्वहिरहवेदनाऽस्त्री'त्यनुमाना-भावेन तदप्रकाशात् एकदेशदर्शिता रूपेयं तव निन्दा क्रियत इति भावः ।

अत्र प्रथमचरणे देहदाहेति व्यञ्जनसङ्कल्पसङ्गत्साभ्याञ्चैकानुपासः, परिदाह एव महाज्वर इति निरङ्गं केवलरूपकञ्च, अनयोरेकाग्रयानुप्रवेशरूपः सङ्करः, तथा द्वितीय-चरणे एकसकारयोः सङ्गत् साभ्यात् 'नोदि दने'त्यनेकव्यञ्जनस्यैकधा साभ्याश्च इत्यनुपासः, अन्वर्थचरणे अर्थापत्तिश्चेति समुदाये परस्परनैरपेक्ष्यात् संघट्टिः ।

आख्यानं नाम नाख्यालङ्कारस्य "आख्यानं पूर्ववृत्तौक्तिः" इति दर्पणलक्षणात् ।

"प्रेक्षोपलम्बित्वं संवित्" इत्यमरः ।

वसन्तिलला हसन् ॥१३॥

(न) माधव । आपनि निजेर वेदनामात्रं जानेन, किञ्च परेर वथा जानेन ना ; सुतरां एहै आपनाके निन्दा करितेहि ।

ए यावत् आमार अत्यन्त शरीरगुणापन्नं महाज्वरं चलिन्तेहि, मने

- लव । सखि ! उवाचश्वण्डिज्जैव (१) उवाचश्वण्डि । (प)
 कल । अहो ! सरसरमण्डिज्जदा संविधानस्य । (फ)
 मक । महाभागे ! एवमेतत् । (ब)

(प) सखि ! उपालम्भनीयैवोपालम्भासि ।

(फ) अहो ! सरसरमण्योयता संविधानस्य ।

(प) लवेति । उपालम्भनीयैव निन्दनीयैव त्वम् उपालम्भासि अनेन निन्दितासि । तथा च “अनुरागोऽनुरागेण प्रत्येष्टव्य” इति महाजनसंवादात् श्वण्डिनात्मन इवास्याप्यात्मनि महानुरागस्य निर्व्यूढत्वेन विरहवेदनायाः समानत्वानुमानादुभयोरपि तन्निवेदनौचित्ये केवलस्ववेदानां निवेदनात् अनुरागस्वभावानभिज्ञताप्रकाशिन त्वं निन्दनीयैव जातासीत्यनेन निन्दिता, सुतरां निर्दोषस्य दोषाविष्काररूपदोषोऽप्यस्य न सम्भावनीय इति भावः ।

(फ) कलेति । संविधानस्य अनयोरेव सम्मेलनरूपस्य विधिब्यापारस्य, सरसं चानुरागम्, अतएव रमण्योयं मनीहरमिति सरसरमण्योयं तस्य भावः सा । विधेरिदमनयोयोजनमन्वोन्वानुरागप्रयुक्तम् अतएव मनीहरं सुतरां विचित्रमित्यर्थः । दूरस्थस्य स्वगतवदुक्तिरियम् ।

(ब) मकेति । महाभागे ! मालति ! एतत् लवङ्गिकीकृतम्, एवं सत्यमित्यर्थः ।

मने आपनार सक्रमसूथ कल्लना विरहवेदनाके किछु कमाईया दिशाछिन एवः आमार उपरे आपनार अन्नुराग आहे एही धारणाई आमार जीवन रक्षा करिशाछिन, एही अवस्थाय आमिओ कि एही दिनगुलि अतिबाहित करि नाई ॥१७॥

(प) लवङ्गिका । सखि ! तूमि निन्दनीय बलिशाई इनि तोमार निन्दा करिशाछेन ।

(फ) कलहंस । विधातार विधानेर कि आश्चर्या सरसता ओ रमणीयता ।

(१) उवाचश्वण्डिज्ज इति पाठान्तरम् ।

ত্বং বত্‌সলীতি কথমপ্যবলম্বিতাআ
 সত্যং জনোঃয়মিয়তৌ দিবসাননৈষৌত্ ।
 আবহ-কঙ্কণ-কর-প্রণয়-প্রসাদ-
 মাষাঘ নন্দতু, চিরায ফলন্তু কামাঃ ॥১৪॥

লব । মহাশয়হাব ! হিঅএ বি অপরহুদ-সঅংগাহ-
 সাহসৌ অঅং জণৌ কিং দাণিং করগহুণে বিঅারেদি (১) । (ম)

ত্বমিতি । ত্বং বত্‌সলা অস্মিনুরাগবতী ইতি হেতৌরিব 'কথমপ্যতিকষ্টেন অবলম্বিতা:
 বিরহাবস্থায়াং ধৃত আত্মা জীবনং যেন স তাৎশীঃস্বং জনৌ মাধব: ইয়তৌ দিবসান্ তব
 প্রথমদর্শনাদারম্ভ এতাবন্নি দিনানি অনৈষৌত্ অতিবাহিতবানিতি সত্যম্ । তবানুরাগ
 এবাস্য জীবনধারণে হেতুরিতি ত্বয়ৈবাস্থ্যেত: পরমপি জীবনরচণে সর্ব্বথা যত্নিতব্যমিতি
 ভাব: । অতএব আবহং ধৃতং কঙ্কণং বিবাহস্বং যেন তস্য করস্য তব পার্থ: প্রণয়: পরিগ্রহ:
 এব প্রসাদৌঃনুগ্রহ: সন, মাষাঘ প্রাপ্য নন্দতু মাধব: প্রীতৌ ভবতু, তথা কামা অস্মাক-
 মভিলাষাশ্চ চিরায ফলন্তু সফলা ভবন্তু ।

অত্র চতুর্থপাদে দ্বিতীয়বাক্যে সমুচ্চ্যর্থক-চকারাভাবাত্মনুপদতাভীষণ:, স চ 'চিরায
 ফলন্তু চেচ্ছা' ইতি পাঠেন সমাধেয়: ।

"কঙ্কণং করমুখায়াং স্তম্ভমণ্ডনযৌরিপি ।" ইতি মেদিনী ।

বসন্ততিলকা ঠলম্ ॥১৪॥

(ব) মকরন্দ । ভাগ্যবতি ! ইহা এইরূপই বটে ।

আপনি ইঁহার প্রতি অল্পরক্তা বলিয়া এই রাস্তি কোন রকমে
 জীবন ধারণ করিয়া এতগুলি দিন অতিবাহিত করিয়াছেন । এখন
 আপনার বিবাহস্বরূপী পাণির গ্রহণরূপ অল্পগ্রহ লাভ করিয়া ইনি
 আনন্দিত হউন, চিরকালের পর আনাদের অভিলাষও সফল হউক ॥১৪॥

(১)....কিং দাণিং কঙ্কণাভরণং করং বিঅারেদি মহাভাষী ইতি ক্‌চিৎ পাঠ: ।

मालती । हृद्वी ! कस्य भ्राजणविरुद्धं किं वि उवस्स-
स्सदि (१) । (म)

प्रविश्य कामन्दकी । पुत्रि ! कातरे ! किमेतत् । (य)

(भ) महाशय ! हृदयेऽपि अप्रतिहतस्वर्ययाहसाहसोऽयं जनः किमिदानीं
करयहणे विचारयति ।

(म) हा धिक् ! कन्यकाजनविरुद्धं किमप्युपन्यस्यति ।

(भ) लवेति । अपरिवाये । हृदयेऽपि निजवक्षस्येव अप्रतिहतम् अनिवारितम्
अङ्गीकृतमित्यर्थः स्वर्ययाह एव इतः पूर्व्वमालिङ्गनसमये स्वर्यं त्वदीयवचोधारणमेव साहसं
येन स तादृशोऽयं जनो मालती, इदानीं करयहणे तत्कर्तृकनिजपाणियहणे किं विचार-
यति कर्त्तव्याकर्त्तव्यतया किं वितर्कयिष्यति किमपि नेत्यर्थः । या खल्वितःपूर्व्वं त्वदीय-
वक्षसि स्वकीयकुचयुगलमेव निधाय गाढमालिङ्गितुमर्हति अ, तस्या मालत्या इदानीं
तत्कर्तृकनिजपाणियहणे किमपि न वितर्कणीयमस्ति पाणियहणफलस्यालिङ्गनस्य पूर्व्वमेव
निश्चयत्वात् । सुतरां त्वमिदानीं निःशङ्कमस्याः पाणियहणं कर्त्तुमर्हसीति भावः ।

विचारयतीति भविष्यत्सामीप्ये वर्त्तमाना । “हृदयं वक्षसि स्थान्ते” इति हेमचन्द्रः ।

(म) मालतीति । कन्यकाजनविरुद्धं पुरुषस्वर्यरूपत्वात् । आलिङ्गनानु लवङ्गिका-
भ्रमेण कृतमित्यभिप्रायः । किमपि आत्मना पाणियाहणम् उपन्यस्यति प्रलपति लवङ्गिकेति
शेषः । पित्रोरननुमतत्वादेतन्न शक्नोमीति भावः ।

(ड) लवङ्गिका । महाशय ! (ईश्वर पूर्व्वे) निज्जेइ निज्जेर वूके
धारण करिवार साहसो ईश्वर प्रतिहत ह्य नाई, एथन इनि पाणिग्रहणे
आर कि विचार करिवेन ।

(म) मालती । शय ! कण्ठार पक्षे विरुद्ध अनिर्बन्धनीय कथा
बलिष्ठेह्ये ।

(१) मालती । (स्वगतम्) हा हृद्वी ! हृद्वी ! हृदयि कस्य भ्राजणविरुद्धं
किमपि एसा उवस्सदि । इति पाठान्तरम् ।

मालती कम्पमाना कामन्दकीमालिङ्गति ।

काम । तस्याश्चिबुक-(१) मुममथ्य । वत्से ! (२)

पुरश्चक्षूरागस्तदनु मनसोऽन्यपरता,
तनुग्लानिर्यस्य त्वयि समभवद् यत्र च तव ।
युवा सोऽयं प्रेयानिह सुवदने ! मुञ्च जड़तां
विधातुर्वैदग्ध्यं विलसतु, सकामोऽस्तु मदनः ॥१५॥

(य) प्रविशति । पुढीत्यनेन त्वयि वर्तते मे सम्यगिष्टानिष्टदर्शनं दानादावधि-
कारश्चेति व्यज्यते । कातरं ! पिबीरननुमतमिदं कथं क्लृप्तामित्यनुचितशङ्कीद्विग्रचित्ते !
एतत् पाणिशाहणानभिप्रायप्रकाशनं किं कथं क्रियत इति शेषः । शीघ्रमिदमनुमन्यता-
मिति भावः ।

पुर इति । यस्य माधवस्य त्वयि, यत्र च माधवे तव, पुरः प्रथमं चक्षूरागः नेत्रप्रीतिः,
तदनु तदनन्तरं मनसः अनन्यपरता एकाग्रता अतीवचित्तासक्तिरित्यर्थः, पुरश्च तनुग्लानिः
अप्रातिवशान्मदनजनितदेहसन्तापः समभवत् । प्रेयान् प्रियतमः, अयं स युवा माधवः,
इह अस्मिन् स्थाने वर्तते । अतएव हे सुवदने ! जड़तामप्रतिपत्तिं कर्त्तव्याकर्त्तव्यविमूढतां
मुञ्च परित्यज । जड़तां विहाय निःशङ्कमात्मनः पाणिं याहयेति भावः । तेन च विधातुः
अष्टुः वै दग्ध्यं युवयोर्निष्कार्णनैपुण्यं विलसतु प्रकाशतां परस्परयोग्यसमावेशादिति भावः ।
मदनो मन्मथस्य सकामोऽस्तु युवयोः समागमाच्चिरात् पूर्णाभिलाषो भवतु ।

अत्र प्रथमाहं अन्योन्मालङ्कारः, अपस्तुतानां चक्षूरागादीनां समभवदित्येकक्रियया
कर्त्तृतयाभिसम्बन्धात् तुल्ययोगिता चेत्यनयोरेकाग्रयानुप्रवेशरूपः सङ्करः । चतुर्थचरण-

(य) प्रवेश करिग्न कामन्दकी । पूजि ! कातरें ! ए व्यापारटो
कि ? ।

(मालती कौपिते कौपिते कामन्दकीके आलिङ्गन करिनेन ।)
कामन्दकी । (मालतीर चिबुक उन्नयित करिग्न) व९से !

(१) तस्याश्चिबुकमिति क्वचित् पाठः । (२) क्वचित् 'वत्से' इति पाठो नास्ति ।

लव । भगवदि ! किसणचउहूसीरअणो-मसाण-सञ्चरण-
णिव्वत्तिद-(१) विसम-व्ववसाअ-णिट्ठाविद-चण्ड-पासण्ड-पअण्ड-
दीहण्डसाहसो (२) साहसिओ क्वु एसो, अदो मे (३) पिअसहो
उक्कम्मिदा । (र)

(र) भगवति ! कृष्णचतुर्दशै-रजनौ-श्मशान-सञ्चरण-निर्वर्तित विषम-व्यवसाय-
निष्ठापित-चण्ड-पाण्ड-प्रचण्ड-दीहण्ड-साहसः साहसिकः खल्वेषः, अतो मे प्रियसखी
उत्कम्पिता ।

वाक्यार्थौ प्रति 'मुञ्च जड़ताम्' इति वाक्यार्थस्य हेतुत्वात् वाक्यार्थहेतुकं-काव्यलिङ्गञ्चेति
परस्परनैरपेक्ष्यात् समुदाये संसृष्टिः । तथा तद्व्यवसायगतवाक्यवये आवश्यकसमुच्चयवाचक-
शब्दाभावात् न्यूनपदतादीषः, स च 'विधातुर्षदग्ध्र' फलतु, मदनशालु सुहितः' इति
पाठेन समाधेयः ।

शिखरिणी वृत्तम् ॥१५॥

(र) लवेति । कृष्णचतुर्दशैरजन्यां विषमकर्मणुष्ठानोपयोगित्वेन तन्वशास्त्र-
विद्वितायामिति भावः, श्मशानसञ्चरणेन निर्वर्तितो मालतीप्राप्तये निष्ठादिनी विषम-
व्यवसायो महामांसविक्रयात्मको दारुणाध्ववसायी येन स चासौ, निष्ठापितं नाशितं
निवारितं चण्डपाण्डस्य भौषणनिषिद्धकर्मकारिणः कापालिकस्याघोरघण्टस्य प्रचण्ड-

तोमार प्रति याहार एवं याहार प्रति तोमार प्रथम नयनेर
प्रीति, ताहार पर मनेर एकाग्रता एवं ताहार पर शरीरेर ग्लानि
हईयाछिल, এই সেই তোमार প্রিয়তম যুবা ; হে স্বমুখি ! ইহার প্রতি
নিজের জড়তা পরিত্যাগ কর ; বিধাতার নৈপুণ্য প্রকাশ পাউক এবং
কামদেবের অভিশাপ পূর্ণ হউক ॥১৫॥

(१) ...सञ्चारणिव्वुदु...इत्यपि पाठः ।

(२) ...पचण्ड पाण्ड-दीहण्ड...इति पाठीऽपि दृश्यते ।

(३) क्वचित् मे इति पाठो नास्ति ।

মক । স্বগতম্ । সাধু লবঙ্গিকে ! সাধু, অবসরে স্বল্বনু-
রাগোপকারযোগ্যসৌর্যসৌর্যপন্যাস: (১) । (ল)

মালতী । হা তাদ ! হা অম্ব ! । (ব)

(ব) হা তাদ ! হা অম্ব ! ।

দৌর্ভাগ্যে: দারুণভুজদণ্ডে: সাহসং মালতীহৃদ্যাক্ষপং সাহসকর্ম্ম যেন স তথীক্শেতি
কর্ম্মধারয়: । এষ মাধব: সাহসিক: খলু । চতুঃকম্পিতা সাহসিকপাণিয়হণে বিবস্তা ।
প্রচলন্তস্বভাবাত্ সাহসিকাত্ সর্ব্ব এব ভীমতীত্যাশয়: । এতেন ততদঘটনান্ধারকতয়া
যেন অনুরাগাতিশয়াত্ তাড়নশরজন্বা মহাশ্মশানে মালতীলাভায়ৈব পিশাচীন্ধ্যী মহামাংস-
বিক্রয়রূপং দারুণসাহসিকং কর্ম্মাধ্যবসিতম্, যেন চাতিভয়ঙ্করাদঘোরঘণ্টাদান্মনৈরপেত্যে ষাপি
মালতী পরিব্রাতা, তেনানুরাগাতিশয়বত: নিরতিশয়ীপকারিণ্যা মাধবৈনাভ্যপাণিয়াহণ্য
পিদৌরনুমত্যভাবেপি মালত্যা অবশ্যকর্তব্যমিতি ব্যজ্যতে ।

(ল) মক্শিতি । অবসরে উপযুক্তসময়ে । গর্গায়সংরতিমহতী: । উপন্যাস উপ-
স্থাপনং স্মরণমিত্যর্থ: । বিষমব্যবসায়িত্বক্শন মহানুরাগস্বীপন্যাস:, দৌর্ভাগ্যসাহসিকত্বক্শন
অ মঙ্গীপকারস্বীপন্যাস ইতি বোধ্যম্ ।

(ব) মালতীতি । হা তাদ ! হা অম্ব ! যুবথীরনুমতেরপ্যনপেচযা ইঁদ্রশাচরণাত্
কথং পুনর্বদনং দর্শয়েয়মিতি ভাব: । এতেন মাধবপাণিয়হণে সন্মতিরূত্পন্নীতি ব্যজ্যতে ।

(১) লবঙ্গিকা । ভগবতি ! যিনি ক্রুঞ্চপক্ষের চতুর্দর্শীর রাজ্রিতে
মহাশ্মশানে বিচরণ করিয়া মহামাংসবিক্রয়রূপ ভয়ঙ্কর কার্য্য করিয়াছিলেন
এবং যিনি দারুণ পাষাণের প্রচণ্ড দোর্দেণ্ডের নারীহত্যারূপ সাহসের
কার্য্যকে নিবারণিত করিয়াছিলেন, ইনিই সেই সাহসিক পুরুষ; অতএব
আমার প্রিয়সখী কম্পিত হইয়াছেন ।

(ল) মকরন্দ । (স্বগত) বেশ্ লবঙ্গিকে ! বেশ্ । তুমি যথা-
সময়ে গুরুতর অমুরাগ ও গুরুতর উপকারের উল্লেখ করিয়াছ ।

(১) লবঙ্গিকী ! স্থানি... ইতি পাঠমেদ: ।

काम । वत्स ! माधव ! ।

माधवः । आज्ञापय ।

काम । इयमशेषसामन्तमस्तुकोत्तंसपरागरञ्जितचरणाङ्गुले-
रमात्यभूरिवसोरेकमपत्यरत्नं (१) मालती, भगवता सट्टश-
संयोगरसिकेन वेधसा, मन्मथेन, मया च तुभ्यं प्रदीयते ।
इति रोदिति । (श)

(श) कामिति । अशेषाणां सामन्तानामधिकृतभूमिना ये मत्तकान्ताः शिरो-
भूषणीभूतानि कुसुमानि तेषां परागं रजोभिः, रञ्जिताश्चरणाङ्गुलयो यस्य तस्य । अपत्यञ्च
तत् रत्नमिव रत्नञ्चेति अपत्यरत्नम् । एतेन एकतो महैश्वर्यशालिनः कन्या, द्वितीयत
एकापत्यतया पित्रीरतीववात्सल्यभाजनीभूता, तृतीयतश्च नानागुणवत्त्वात् रत्नभूता मालती,
सुतरां तवादरातिशयः करणीय इति सूच्यते । सट्टशसंयोगरसिकेन योग्ययोजनापुराण-
शालिना वेधसा विधात्वा ललाटलिखनात्, मन्मथेन परस्परसक्तजननात्, मया च लौकिकी-
पायावलम्बनात् तुभ्यं प्रदीयते । एतेन भूरिवसुना कामन्दक्यां रदसि मालतीदानाधिकारी
न्यक्त इति प्रतीयते । मातृस्थानपातिनी कामन्दकी दानेन भाविविरहसम्भावनया
वात्सल्यात् रोदिति बोध्यम् ।

अत्र संगृही नाम गर्भसन्धेरङ्गम्—“संगृहः पुनः । सामदानार्थसम्पन्नः” इति
साहित्यदर्पणात् ।

(ब) मालती । हा पितः ! हा मातः ! ।

कामन्दकी । वत्स ! माधव ! ।

माधव । आदेश करून ।

(श) कामन्दकी । सकल सामन्तराजगण मनुकाभरण-पुष्पेर रेणु-
ञ्चारा यांशार चरणाम्बुली रञ्जित करिया थाकेन, সেই अमात्य भूरिवसु
एही एकमात्र सन्तानरत्न मालती ; योग्य-योजनेर अमुरागी भगवान्

(१) एकापत्यरत्नमिति समस्तः पाठः क्वचित् ।

মক । ফলিতং হি নস্তর্হি (১) ভগবতীপাদপ্রসাধৈন । (ঘ)
মাধবঃ । তত্‌কিমিতি বাধ্যায়িতং ভগবত্যা ? (২) । (স)
কাম । চৌবরাস্তলৈন নেত্রৈ পরিসৃজ্য । বিশ্বাপয়ামি কল্যাণি-
নম্ (৩) । (হ)

মাধবঃ । নব্বাশ্চাপয় (৪) ।

(ঘ) মক্‌ইতি । তর্হি মাধবায় মালত্যা দাননিষ্পত্তৌ সত্যাম্ । ফলিতমিতি ভাবে
ক্লমন্ত্যয়ঃ, তৈন সফলৈন জাতমিত্যর্থঃ ।

(স) মাধব ইতি । বাধ্যায়িতং বাধ্যীভবনং কৃতম্ । “বাধ্যাদিভ্য উভমনি”
ইত্যায়নাদ্‌ভাবে ক্তঃ ।

বিধাতা, কামদেব ও আমি—আমরা ইহাকে তোমাকে দান করিলাম ।
(এই বলিয়া রোদন করিতে লাগিলেন ।)

(ঘ) মকরন্দ । তাহা হইলে আপনার চরণের অনুরূপ আমাদের
পক্ষে আজ সফলই হইল ।

(স) মাধব । আপনি কি জন্তু অশ্রমোচন করিতেছেন ? ।

(হ) কামন্দকী । (কোপীনের অঞ্চলদ্বারা নয়নযুগল মার্জনা
করিয়া) কল্যাণভাজনকে কিছু জানাইব ।

(১) নস্তর্হীত্যত্র কেবল তর্হীতি পাঠ্যপি দৃশ্যতে ।

(২) তত্‌কিমিত্যতিবাধ্যায়িতমাননং ভগবত্যা ইতি পাঠান্তরম্ ।

(৩) বত্‌স ! কিমপি কল্যাণং বক্তুকামাশ্চি ইত্যপি পাঠঃ ।

(৪) বিশ্বাপয়ামীत्याদি কামন্দক্যুক্তাঃ পরম্—

মাধবঃ । তত্‌ কিম্ ।

কামন্দকী । বিশ্বাপয়ামি ।

মাধবঃ । আশ্চাপয় ।

ইত্যেবং পাঠাঃ পুস্তকান্তরে ।

काम । परिणतिरमणीयाः प्रीतयस्त्वद्दिधाना-
महमपि तव मान्या हेतुभिस्तैश्च तैश्च ।
तदिह सुवदनायां तात ! मत्तः परस्तात् (१)
परिचयकरुणायाः (२) सर्व्वथा मा विरंसोः ॥१६॥

इति पादयोः पतितुमिच्छति । (च)

(च) कामिति । कल्याणिनं मङ्गलाख्यदं त्वाम्, विज्ञापयामि वाष्पीहमनकारण-
मिति शेषः ।

परिणतीति । हे तात ! पुत्र ! वत्स ! त्वद्दिधानां त्वाद्दृशानां नानागुणरमणी-
यानां जनानां प्रीतयः यत्र कुत्रचिदपि स्नेहाः परिणतिरमणीयाः परिपाकेण मनोहराः
क्रमिकवर्द्धमानावस्थया क्रमशो गाढरूपा भवन्तीत्यर्थः । अयमेव स्वभाव इति भावः ।
तथा महमपि तैश्च तैश्च हेतुभिः पितृश्वशुरसङ्गाध्यायित्व-तत्सौहार्द्द-मादवत्वात्सख्यवत्त्व-
प्रभृतिभिः कारणैः मान्या सम्मानार्हा । अतएव मम वचनं त्वया नातिक्रमणीय-
मिति भावः । तत्तस्मात् मत्तः परस्तात् परस्मिन् काले मत्परोक्षमात्र इत्यर्थः । इह
अस्यां सुवदनायां मालत्यां परिचय प्रणय एव करुणा दद्या तस्याः सकाशात् सर्वथा
मा विरंसोः न विरती भव, सर्वथैवास्यां त्वया गाढस्नेहरूपा दद्या करणीयेत्यर्थः ।
नमायमनुरोध इति भावः ।

अत्र तादृशकरुणाया अविरामं प्रति प्रथमचरणार्थरूपे एकस्मिन् कारणे सत्यपि
माननीयानुरोधरूपकारणान्तरोपन्यासात् समुच्चयीऽलङ्कारः । तथा शिखा नाम नाख्या-
लङ्कारः—“शिखा स्यादुपदेशनम्” इति दर्पणलक्षणात् ।

अस्यानुरूपः श्लोकी यथा शाकुन्तले—“अस्मान् साधु विचिन्त्य संयमधनान्” इत्यादिः ।

“पुत्रे पितरि पूज्ये च तातशब्दः प्रयुज्यते ।” इति शब्दार्थवः । “परिचयः

(पुं) प्रणय” इति शब्दकल्पद्रुमः ।

मालिनी वृत्तम् ॥१६॥

माधव । आदेश करुण ।

(१) परस्तादिति पाठान्तरम् । (२) परिचयकरुणायामिति पाठभेदः ।

মাধবঃ । নিবারয়ন্ (১) । অহো ! বাত্‌সল্যাৎ দতিক্রামন্তি
প্রসঙ্গঃ । (ক)

শ্লাঘ্যান্বযেতি, নয়নোৎসবকারিণীতি,
নির্ব্যূঢ়সৌহৃদম্বরেতি (২) গুণোজ্জ্বলেতি ।
একৈকমেব হি বশীকরণং গরীযো
যুস্মাকমেবমিয়মিত্যথ কিং ব্রবৌমি (৩) ॥১৩॥

(ঘ) ইতীতি । অনুরোধান্তিগ্ৰন্থজ্ঞাপনায়ৈথং পাদপতনেচ্ছতি বাধ্যম্ ।

(ক) মাধব ইতি । নিবারয়ন্ কিস্বিদপস্বল্য হস্তধারণেনেতি শিষ্যঃ । প্রসঙ্গঃ
অনুরোধপ্রস্তাবঃ, বাত্‌সল্যাৎ স্নেহাৎ, অতিক্রামন্তি অীচিন্যমুল্লঙ্ঘয়তি । সর্ব্বেষামেব
পরমবন্দনীয়াত্মা পুত্রকল্যস্য মম চরণধারণীভ্যমী নিতানন্দনুচিত ইতি ভাবঃ ।

কামন্দক্যনুবৃত্তমঙ্গীকরীতি শ্লাঘ্যেতি । ইয়ং মালতী, শ্লাঘ্যান্বযেতি ইতিশব্দঃ সর্ব্বত্র
স্বরূপার্থে প্রশস্তকুলস্বরূপা, নয়নোৎসবকারিণীতি নিরূপমসৌন্দর্য্যেণ নেদানন্দবিধায়ি-
স্বরূপা নির্ব্যূঢ়ো নিষ্পন্নঃ সৌহৃদম্বরঃ প্রেমালিঙ্গয়ী যস্মাং সীতি তত্‌স্বরূপা যথা গুণী : সুশীলতা-

কামন্দকী । বাবা ! তোমার মত লোকের ভালবাসা পরিণামে
ভালই হইয়া থাকে, আমিও সেই সেই কারণে তোমার মাননীয় ;
অতএব আমার অসমক্ষে এই স্নুমুখী মালতীর প্রতি তুমি সকল রকমে
ভালবাসারূপ দয়া হইতে বিরত হইও না ॥১৩॥

(ক্ষ) (এই বলিয়া মাধবের চরণযুগলে পতিত হইতে ইচ্ছা
করিলেন) ।

(ক) মাধব । (বাধা দিয়া) কি আশ্চর্য্য ! এই অল্পরোধের
প্রস্তাব যে স্নেহবশতঃ নিয়ম অতিক্রম করিতেছে ।

(১) ক্বচিদর্থং পাঠা নাস্তি । (২) নির্ব্যূঢ়সৌহৃদম্বরেতি ভিন্নঃ পাঠঃ ।

(৩) কস্মি'য়িত্‌ পুস্তকে তু "মকরন্দঃ । ভগবতি ! শ্লাঘ্যান্বযেতি—" ইতি
বক্তৃব্যতিক্রমী হৃদয়তে ।

काम । वत्स माधव ! ।

माधवः । आन्नापय ।

विनयादिभिः उज्ज्वलीति निर्मलस्वरूपा च । हि यस्मात्, एतेषु श्लाघ्यान्यत्वादिषु एकैकमेव श्लाघ्यान्यत्वादिकं कारणं गरीयोऽनतिक्रमणीयं वशीकरणं परायत्नीकरणसाधनम् । विशेषतश्च गुप्ताकं जगन्माननीयायास्तवैत्यर्थः, एवम् ईदृशी निरतिशयवात्सल्यभागिनीति तात्पर्यम्, इति हेतोः, अथेति वाक्यान्तरारम्भे, किं ब्रवीमि मुखेन किं वदामि । श्लाघ्यान्यत्वादिगुणवशात् विशेषतश्च तवापि वात्सल्यभागित्वाच्चिरमेवास्यां मया गाढः प्रणयः करणीय इति भावः ।

अवापि गाढप्रणयविधानकार्यं प्रति श्लाघ्यान्यत्वाद्यनेककारणोपन्यासात् समुच्चयी-
ऽलङ्कारः । इतिशब्दस्य वारं वारमुपादानादनवोक्तत्वदीपः, किञ्च समुच्चयषाचकचकारानु-
पादानाम्यूनपदतादीषोऽपि, एतयोः परिजिह्वीर्षया 'श्लाघ्यान्यथा च नयनीत्सवकारिणी च,
निर्व्यूढसौहृदभरा च गुणीज्ज्वला च' इति पाठोऽङ्गीकरणीयः । न चैवमपि चकार-
चतुष्टयीपादानात् स दीषस्तदवस्थ एवेति वाच्यम् "धिक् त्वाच्च तच्च मदनञ्च इमाञ्च माञ्च"
इत्यादाविव अनैकचकारीपादाने सहृदयैस्तद्दीषानङ्गीकारात् सहृदयानामानन्दीहे गजनक-
सयैव गुणदीषाभ्युपगमात् । तथा गुणकीर्त्तनं नाम नाञ्जलक्षणम् । यथा दर्पणे—

“गुणानां कीर्त्तनं यत्तु तदेव गुणकीर्त्तनम् ।”

“इति स्वरूपे सामिष्ये” इत्यादि हेमचन्द्रः ।

वसन्तिलला वृत्तम् ॥१७॥

এই মানভীদেবী সঙ্ঘশজাতা, নয়নের আনন্দকারিণী, ইঁহার উপরে অত্যন্ত ভালবাসা জন্মিয়াছে এবং ইনি সমস্ত গুণে পরিপূর্ণ; স্মতরাং ইঁহার এক একটা ধর্মই গুরুতর বশ করিবার কারণ; বিশেষতঃ ইনি আপনার এইরূপ স্নেহের পাত্র; অতএব আপনার প্রস্থাবে আমি মুখে আর কি বলিব ॥১৭॥

कामन्दकी । वत्स ! माधव ! ।

माधव । आदेश करन ।

काम । स्त्रीक्रियतामियम् (१) । (ख)

माधवः । स्त्रीकरोमि (२) ।

काम । वत्स माधव ! वत्से मालति ! (३) ।

माधवः । आज्ञापय ।

मालती । आणवेदु भञ्जवदी । (ग)

काम । प्रेयो मित्रं, बन्धुता वा समग्रा

सर्वे कामाः शिवधिर्जीवितञ्च ।

स्त्रीणां भर्ता, धर्मदाराश्च पुंसा-

मित्यन्योन्यं वत्सयोर्ज्ञातमस्तु ॥१८॥

(ग) आज्ञापयतु भगवतौ ।

(ख) कामेति । इयं मालती स्त्रीक्रियतां त्वया भार्यारूपेण परिगृह्यताम् । एवञ्च "तुभ्यं प्रदीयते" इत्यनेनैव दानम्, अयन्तु स्वत्वजनकौभूतप्रतियद्गानुरोध इति ज्ञेयम् ।

अतीक्ष्णो नाम नाट्यालङ्कारः—“कार्यग्रहणमुक्ते खः” इति दर्पणलक्षणात् ।

प्रेय इति । भर्ता पतिः स्त्रीणां प्रेयो मित्रं प्रियतमः सखा, समग्रा सर्वप्रकारा बन्धुता बन्धुसमूहः, वाग्व्यः समुच्चये, सर्वे, काव्यन्त इति कामा अभिलाषविषयाः, शिवधि-निधिः, किं बहुना, जीवितं जीवनञ्च । इति मालतीं प्रत्युक्तिः । तथा धर्मदारा धर्मभार्याः

(थ) कामन्दकौ । इहाके ग्रहण कर ।

माधव । ग्रहण करिनाम ।

कामन्दकौ । वत्स ! माधव ! वत्से ! मालति ! ।

माधव । आज्ञा करुन ।

(ग) मालती । आपनि आदेश करुन ।

कश्चित् (१) (२) चिह्नितपाठी न दृश्यन्ते ।

(३) तथा तत्र 'वत्स माधव !' इत्यपि पुनः पाठी नास्ति ।

मक । अथकिम् । (घ)

लव । मअवदि ! (१) जधा तुह्ये आणवेध । (ङ)

च पुंसां पुरुषाणां प्रिये मित्रम्, समया बन्धुता वा, सर्वे कामाः शिवधिः, किं बहुना, जीवितञ्च । इयन्तु सुखं परावर्त्य माधवं प्रत्युक्तिः । इति इदम्, वत्सयीर्मानती-
माधवयोर्युवयोः अन्योन्यं परस्परं ज्ञातं विदितमस्तु । तथा च अद्यारभ्य त्वया मालत्या
प्रियतममिवत्वेन, सर्वप्रकारबन्धुभावेन, सर्वाभिलषितप्रप्तिरूपेण धननिधिप्रकारेण, किं
बहुना स्वकीयजीवनरूपेण च माधवी द्रष्टव्यः, तद्ददादरणीयश्च । त्वया माधवेनापि इतः-
प्रभृति तेन तेन रूपेण मालती द्रष्टव्या, तद्ददादरणीया च इति भावः ।

अवीभयगतप्रियमिवत्वादिप्रकारकज्ञानस्य उभाभ्यां परस्परकरणादन्वीन्यालङ्कारः,
निरङ्कं केवलरूपकषाङ्कमित्यनयोर्ङ्गाङ्गिभावेन सङ्करः । तथा उपदिष्टं नाम नाट्यलक्षणम् ।
यथा टपथे—“उपदिष्टं मनीहारि वाक्यं शास्त्रानुसारतः ।”

“निधिर्ना शिवधि”रित्यमरः ।

बन्धुतेति “यामजने”त्यादिना तल् । कामा इति कर्मणि घञ् । वत्सयीरिति
“वर्त्तमानाधिकरणयोः सौत्रे” इति कर्त्तरि षष्ठी ।

पतिपत्नीः प्रियमिवत्वादिज्ञानप्रमाणं ब्रह्मवैवर्त्तपुराणादी द्रष्टव्यम् ।

अस्यानुरूपः श्लोकी यथा शाकुन्तले—“शुश्रूषस्व गुरुन् कुर्व प्रियसखीष्ठति”मित्यादिः ।

शालिनी वचनम्—“मात्तौ गौ श्लेष्कालिनी वेदलीकै”रिति लक्षणात् ॥१८॥

(घ) मकेति । लज्जावशान्नाधवस्य तृष्णीश्रावमवलीक्य मकरन्दः प्रतिनिधिभावेन
कामन्दक्युपदिष्टमङ्गीकरोति अथकिमिति । अथकिमित्ये कमेवाव्ययमङ्गीकारार्थं इत्युक्त-
मेव ।

कामन्दकी । स्त्रीलोकेश्वर पक्षे पति एवं पुरुषेश्वर पक्षे धर्मपत्नी,
प्रियशुश्रूष, समस्तप्रकार बन्धु, सकल कामनार विषय, धनेन निधि ओ जीवन्-
श्वरूप—इहा तोमादेर परस्पर विदित हुडक ॥१८॥

(घ) मकरन्द । ई।।

(१) क्वचित् ‘मअवदि !’ इति नास्ति ।

काम । वत्स मकरन्द ! अनेनेव वैवाहिकेन मालतीनेपथ्ये-
नापवारितः प्रवर्त्तस्व परिणयायात्मनः । इति पटलकमर्पयति (१) । (ब)

मक । यदाज्ञापयति भगवतो, यावद्विदितश्चित्रयवनिका-
मन्तर्धाय नेपथ्यं धारयामि । तथा करोति । (क)

(ड) भगवति ! यथा यथमाज्ञापयत ।

(ड) लवेति । मालत्या अपि तथैव तूष्णीम्भावात् लवङ्गिकाङ्गीकरोति भगवतीति ।

(च) कामेति । वैवाहिकेन विवाहसंसृष्टेन राजप्रेषितेन, मालत्या नेपथ्येन
वेशेन, अपवारितः तिरोहितः परैरनवगतमकरन्दभाव इत्यर्थः । प्रतारणापत्ते आत्मनी
मालतीभावेन नन्दनेन सह परिणयाय, वास्तविकपत्ते तु मालतीवेशेन मन्दभाग्यं नन्दनं
वचयित्वा आत्मनः स्वस्यैव मद्यन्तिकया सह परिणयायैत्यर्थः । पटलकं मालती-
परिच्छदम् ।

“अथ पटलं पिटके च परिच्छदे ।” इति मेदिनी ।

अथमेव मकरन्दविवाहवृत्तान्तः पताका नाम । “व्यापि प्रासङ्गिकं वृत्तं पताके
त्यभिधीयते ।” इति दर्पणलक्षणात् ।

(क) मकेति । इती गत्वा, चित्रयवनिका मन्दिराभ्यन्तरेकपाश्वर्विलम्बिनीं विचित्र-
तिरस्करिणीम्, अन्तर्धाय मम एषाञ्च मध्ये निधाय, चित्रयवनिकान्तराले स्थित्वैत्यर्थः ।
अन्यथा आसां स्त्रीणामन्तिके प्रायनश्लासम्भवेन सम्यक् परिधानासम्भव इति भावः ।

(ड) लवङ्गिका । भगवति ! आपनि घेयन आदेश करेन ।

(च) कामन्दकी । वत्स ! मकरन्द ! मालतीर जग्न राजप्रदस्त
एई सकल साङ्ग-पोषाके आवृत इईया निजेर विवाहेर जग्न प्रस्तुत
हव । (एई वनिया साङ्ग-पोषाक मिलेन) ।

(क) मकरन्द । आपनि याहा आदेश करेन । एथान इईते एई

(१) ...त्वमनेनेव...प्रसाधितः परिणयायात्मनमिति पाठान्तरम् ।

“माधवः । भगवति ! शुभमपि बह्वनर्थक-(१) मतिषड्ढट-
मेतद्वयस्यस्य । (ज)

काम । आः, (२) कस्त्वमस्यां चिन्तायाम् ? । (झ)

माधवः । एवं भगवत्येव जानाति । (ञ)

प्रविश्य मकरन्दः । विहसन् । एषोऽस्मि मालती संवृत्तः (३) । (ट)

सर्वे सविष्ययं सकौतुकञ्च पश्यन्ति (४) ।

(ज) माधव इति । एतत् मालतीविशेषेण नन्दनवन्दनपूर्वकमदयन्तिकापरिणयनम्, शुभमपि सत् बह्वनर्थकं बहुविपत्सङ्कुलम्, षट्पिण्डं सुदुष्कारम् । सुतरामिती मे महती विपदाशङ्का विद्यत इति भावः । एतेनासम्यक्तया मन्यमाने तव कौशले माधवस्य वैमत्यं व्यज्यते ।

(झ) कामेति । नाधिकारीत्यर्थः । युष्माकं सर्वविधमङ्गलामङ्गलानां मय्येव न्यस्तत्वात्, मयैव च विपदागमीपाथोद्भावनात् नास्ति ते कापि विपदाशङ्केति भावः ।

अवाचमा नाम नाट्यालङ्कारः—“अचमा सा परिभवः स्वल्पीऽपि नाभिसञ्चते ।” इति दर्पणलक्षणात् ।

(ञ) माधव इति । एवम् अनेन व्यापारेण मङ्गलममङ्गलं वा, भगवत्येव न लक्ष-
मित्यर्थः । एतेन संशयसाधनातिः सूच्यते ।

विचित्र परदार अश्वराले याइया साङ्ग-पोवाकगुलि पडि । (ताहा
करिलेन ।)

(ज) माधव । भगवति ! वयश्चोर पक्षे ईहा मङ्गलान् हहिलेण
अत्यस्त विपत्सङ्कुलं अत्यस्त दुःखम् ।

(झ) कामन्दकी । आः ! ए चिन्ता करिते तूमि के ? ।

(ञ) माधव । ईहाते मङ्गलं वा अमङ्गलं ताहा आपनिई जानेन ।

(१) सुलभमपि बह्वनर्थकम्, सुलभबह्वनर्थम् इति पाठभेदी । (२) आः इत्यपि
कुत्रचिन्नान्ति । (३) वयस्य ! मालत्यञ्चि इति भिन्नः पाठः । (४) सर्वे सकौतुकं
पश्यन्ति इत्यपि पाठः ।

মাধব: । মকরন্দং পরিষ্ৰজ্য সৌপহাসম্ (১) । ভগবতি ! ক্রতপুণ্য
 যব নন্দন: য: প্রিয়ামীদৃশী (২) মনসা মুহুৰ্ত্তমপি কামযি-
 ষ্যতি (৩) । (৩)

কাম । বত্‌সী মালতীমাধবী ! ইতো নির্গত্য বৃক্ষগহনেন
 গম্যতামুদাহমঙ্‌গলার্থম্ অস্মদ্বিহারিকায়া: (৪) পশ্বাদুদ্যান-
 বাট:, সুবিহিতञ্চ তত্রৈব বৈবাহিকং দ্রব্যজাতমবলোকিতয়া ।
 ভূয়স্ব—(৬)

(৩) প্রবিষ্ণতি । অত্র ত্রিগুঢ়ং নাম লাস্যাক্ষম্, কপটং নাম নাট্যালঙ্কারম্ ।
 যথা দর্পণে—

“স্ত্রীবেশধারিণাং পুংসাং নাত্ম্যং শুল্লং ত্রিগুঢ়কম্ ।”

“কপটং মাযযা যত্র রূপমন্যদ্বিভাব্যতে ।”

(৩) মাধব ইতি । ইদৃশী পরমসুন্দরী মনসেত্যনেন ‘ন বপুষা’ ইতি সূচ্যতে ।
 কামযিষ্যতি “নাল্পে ন তপসা লভ্য: সুন্দরস্ত্রীসমাগম:” ইত্যুক্তিরিতি ভাব: । এতেন
 মকরন্দস্যাতীববেশবিন্যাসনপুণ্যং ব্যজ্যতে ।

(৬) মকরন্দ প্রবেশ করিয়া । (হামিতে হামিতে) এই আমি
 মানতী হইয়াছি ।

(মকলে বিস্ময় ও কৌতূকের সহিত দেখিতে লাগিল) ।

(৪) মাধব । (মকরন্দকে আলিঙ্গন করিয়া উপহাসের সহিত)
 ভগবতি ! নন্দন পূর্বে পুণাই করিয়াছিল, যে মুহূর্ত্তের জগুও, মনে
 মনেও, এই রূপম প্রিয়তমাকে কামনা করিতে পারিবে ।

(১) গাঢ়ং মকরন্দং পরিষ্ৰজ্য ইতি ক্ৰচ্চিত্ পাঠ: । (২) যত: প্রিয়বয়স্যমীদৃশী
 ইতি পাঠোপি দৃশ্যতে । (৩) কামযিষ্যতি ইতি বা পাঠ: । (৪) অস্মি তত্র দীর্ঘিকায়া:
 ইতি পাঠান্তরম্ ।

..गाढीत्कण्ठकठोर-केरलबधू-गण्डाच्छुपाण्डु,च्छुदैः (१)
 ताम्बूलौपटलैः पिनङ्गफलित-(२) व्यानम्नपूगद्दुमाः ।
 कक्कोलीफलजग्धि-(३) मुग्ध-विकिर-व्याहारिणस्तद्भुवो
 भागाः प्रेङ्खितमातुलुङ्गवृत्तयः प्रेयो विधास्यन्ति वाम् ॥१८॥

(ड) कामेति । उदाहमङ्गलार्थम् औदाहिकमङ्गलाचरणार्थम् । तदाचरणन्तु
 देशभेदेन भिन्नं प्रायेण स्त्रीजनविधेयं तत्तद्देशीयैः स्वयमेवानुसन्धेयम् । विहारो
 बौद्धाश्रमः, क्षुद्रो विहार इति विहारिका तस्याः । उद्यानवाट उपवनप्रदेशः । सुविहित-
 मायीजितं तत्रैव उद्यानवाट एव । द्रव्यजातं गन्धादिद्रव्यसमूहः, अश्लीकितया तदाख्यया
 मम शिष्यया । भूयश्च पुनश्च ।

गाढीत्कण्ठेति । गाढा सातिशया उत्कण्ठा प्रियविच्छेदीनौतुसक्यं यासां ता गाढीत्-
 कण्ठाः, कठोराः प्रौढाः, याः केरलबध्वः केरलदेशीयाः स्त्रियः तासां गण्डवत् कपोल-
 वत् अच्छुपाण्डवः निर्मलपाण्डुवर्णाः क्षुदाः पत्राणि येषां तैः, ताम्बूलौपटलैः ताम्बूललता-
 समूहैः, पिनङ्गाः परिवेष्टिताः, फलिताः फलवन्तः, अतएव व्यानम्नाः फलभारावनाता पूगद्दुमा
 गुवाकरश्चा येषु ते । कक्कोलीफलानां कोलकफलानां (कौकला इति प्रसिद्धानां) जग्ध्या
 भक्षणीन मुग्धा मनीहरा विकिराणां पक्षिणां व्याहारा रवाः सन्निधामिति ते तथोक्ताः.

(ड) कामन्मकौ । व२से ! मालति ! व२स ! माधव ! तोमरा
 ए स्थान हईते निर्गत हईया, विवाहेर मङ्गलाचरणेर निमित्त एई वनेर
 भितर दिया, आमादेर बौद्धमठेर पश्चाद्भागेर उद्याने चलिया बाओ ;
 अबलोकित। सेईथानेई विवाहेर समस्त वस्तु सून्दर आयोजन करिया
 राथियाछे । आवार—

(१) ...गण्डावपाण्डु,च्छुदैरिति पाठभेदः ।

(२) पिनङ्गफलिन...इत्यपि पाठः ।

(३) कक्कोलीफलजग्धि, कक्कोलीफलजग्ध इति पाठभेदौ ।

গত্বা চ (১) তত্রৈব মদয়ন্তিকামকরন্দ্যোর্যাবদাগমনং (২)
স্থাতব্যম্ । (ট)

তথা প্রেঙ্কিতা বায়ুনা সচ্ছালিতা মাতুলুক্কানাং কীলঙ্কহুচাষাং হৃতিবেঁটনং যেষু তে, তথাভূতাঃ
তদ্ব্যবহিতাঃ অস্বাধিচারিকাশ্চাদবস্থিতীযানভূমিঃ প্রদেশাঃ, বাং যুবধীর্মালাতীমাধবধীঃ
প্রিয়ঃ প্রীতিং বিধাস্যন্তি করিষ্যন্তি ।

অত্র প্রথমচরণে সমাসগতীপমালঙ্কারঃ, তথা একককারাণামসঙ্কতস্যাদ্ভ্যনুপ্রাসঃ,
গঙ্কপাঙ্কিত্বিত্যন্বয়সঙ্কয়ানেকধা সঙ্কতস্যাম্ব্যাত্ ঐক্যানুপ্রাসয়, ইত্যেতেষামেকাশ্রয়ানুপ্রবেশ-
রূপঃ সঙ্করঃ । সর্ভাগসাধনাস্ত্রয়ত্রিসিদ্ধতাম্বলপুংগলাভঃ, বিহঙ্ককীলাহলিন স্বকীয়োলাপস্য
পরৈশ্রবণম্, মাতুলুক্কহৃতিস্বত্বাদন্যে নাট্মনীরদর্শনশ্চ ব্যজ্যত ইতি বস্তুনা বস্তুধ্বনিঃ ।

পাঙ্কত্বাতিশ্রয়তীতনার্থানি গাঢ়ীত্কণ্ঠ-কঠোর-কীরলপদানি । ননু “ন কর্মধারয়ান-
ন্যম্বর্থীযী বহুব্রীহিষ্যে দর্থপ্রতিপত্তিকর” ইত্যমিধানাত্ কর্মধারয়দস্য চ বহুব্রীহী-
তরসমাসপত্রত্বাত্ কথং ‘ব্যাহারিণ’ ইত্যত্র মল্যর্থীয ইনুপ্রত্যয়ঃ, সত্যম্, যত্র নিন্দাপ্রশংসাসি-
শ্রয়াদর্থী বিবচ্যতে তত্র মল্যর্থীপ্রত্যয়ী ভবত্যেব, বহুব্রীহিষ্যা তত্রদর্থানাং প্রতিপাদয়িত্ব-
মশক্যত্বাত্ মল্যর্থীযপ্রত্যয়মন্তরেণ তাৎপর্যার্থপ্রত্যয়নীপায়াভাবাত্ ইঁটগাশ্রয়শ্রাপনায়ৈব
‘বহুব্রীহিষ্যে দর্থপ্রতিপত্তিকর’ ইত্যমিধানাশ্চ । অত্র ত্বতিশ্রয়ার্থে ইনুপ্রত্যয় ইতি ধ্যেয়ম্ ।

শ্রাদুঁলবিক্রীড়িতং হৃদম্ ॥১৫॥

যেস্থানে ফলভারে অবনত কতকগুলি গুঁবাক বৃক্ষ আছে, সেগুলিকে
অত্যন্ত উৎকণ্ঠিত পরিণতর্যোবন কেবলদেশীয় রমণীগণের গওদেশের
শ্রায় নির্মল ও পাণ্ডুরবর্ণ-পত্রসমষ্টিত তাম্বুললতায় পরিবেষ্টন করিয়া
রাখিয়াছে, এবং যেস্থানে পক্ষিগণ কাকুলা ফল ভক্ষণ করিয়া সুন্দর রব
করিতেছে, আর যেস্থান ছোলকের বেড়া আছে, তাহাকে বায়ু
আন্দোলিত করিতেছে, সেইস্থান তোমাদের আনন্দ বিধান করিবে ॥১৫॥

(১) অন্তঃ ইত্যপি পাঠঃ ।

(২) মকরন্দমদয়ন্তিকাগমনং যাবত্ ইতি ক্ৰান্তি পাঠঃ ।

माधवः । सर्वम् । कल्याणान्तरावतंसा हि (१) कल्याण-
सम्पदुपरिष्ठाङ्गवतु (२) । (ण)

कल । दिष्टिन्ना इदं वि पित्र' (३) णो हविस्सदि ? । (त)

काम । कथं सन्देहो भवतः (४) । (थ)

(त) दिष्ट्या इदमपि प्रियं नो भविष्यति ? ।

(ठ) गत्वेति । तथा च तत्र युवयोर्मदयन्तिकामकरन्दयोश्च युगपदेव विवाहो
निष्पादयितव्य इत्यभिप्रायः ।

(ण) माधव इति । कल्याणसम्पत् मालतीप्राप्तिरूपा ममीवा मङ्गलसम्पत्तिः, उपरि-
ष्ठात् परस्मिन् काले, कल्याणान्तरं मकरन्देन मदयन्तिकालाभरूपमपरं मङ्गलम् भवतं सी-
लङ्कारी यस्याः सा, हि निश्चितं भवतु ।

(त) कलेति । इदमपि मकरन्देन मदयन्तिकालाभरूपमपि नोऽप्याकं प्रियं
प्रीतिकरं कार्यं भविष्यति किमिति काकुः ।

(थ) कामेति । मत्कौशलादिदमप्यवश्यमेव भविष्यतीति भावः ।

(ड) याह्यै, ये पर्यास्त मदयन्तिकां ओ मकरन्देन आगमनं ह्य,
सेपर्यास्त सेइथानेइ थाकिवे ।

(ण) माधव । (हर्षेण सहित) आमारं एहं मङ्गलसम्पदं, इहारं
परे अत्र मङ्गलसम्पदे अलङ्कृतं हउक ।

(त) कलहंस । भागेयं फले एहं प्रीतिकरं घटनां किं आमारं
हइवे ? ।

(थ) कामन्दकी । तोमारं सन्देहं हइतेछे केन ? ।

(१) कुत्रचित् द्विशब्दो नास्ति ।

(२) भवति इति पाठान्तरम् ।

(३) पित्र' इति क्वचित्नास्ति ।

(४) माधवः । कथं सन्देह एवावभवत इति पुस्तकान्तरे पाठः ।

लव । सुदं पित्रसहीए ? । (द)

काम । वत्स ! मकरन्द ! भद्रे ! (१) लवङ्गिके ! इतः (२)
प्रतिष्ठामहे । (ध)

मालती । सहि ! तुए वि गन्दव्वं ? । (न)

लव । बिहस्य । सम्पदं क्वु अह्णे एत्य ओसरह्ण (३) । (प)

(द) श्रुतं प्रियसख्या ? ।

(न) सखि ! त्वयापि गन्तव्यम् ? ।

(प) साम्प्रतं खलु वयमत्रापसरामः ।

(द) लवेति । कामन्दक्या गमनादेशे कृतेऽपि तथैवावस्थितिमवलोक्य त्वरयितुमाह श्रुतमिति । अत्रापि काकुः, श्रुतम् ? भगवत्या स्वकीयविहारिकापस्यादवस्थितोद्यानगमनाय मदयन्तिकामकरन्दागमनप्रतीक्षया च यदुक्तं तच्छ्रुतं किमित्यर्थः । तदेवानुष्ठीयतामिति भावः ।

(ध) कामेति । भद्रे ! साधुस्वभावे ! । प्रतिष्ठामहे गच्छामः अन्यथा बहुकालावस्थाने यद्यन्वी जानीयादिति भावः ।

(न) मालतीति । गन्तव्यम् ? मामिकाकिनीमपहाय गन्तव्यं किमित्यर्थः । नैतदुचितमिति भावः ।

(प) लवेति । भौषणसङ्घटजीवनं रक्षितवतः समीपेऽप्येकाकिनीत्वभिप्रायप्रकाशा-

(द) लवङ्गिका । प्रियसखि ! कुनिने ? ।

(ध) काश्लिकी । वत्स ! मकरन्द ! भद्रे ! लवङ्गिके ! (एस)
आम्भरा एहान इहेते चनिया याई ।

(न) मानती । सखि ! तूमिओ कि याईवे ? ।

(१) वत्से इति पाठोऽपि दृश्यते । (२) इत इत इति द्विवक्तिः क्वचित् ।

(३) तुवरानी इति पाठभेदः ।

इति निष्क्रान्ताः कामन्दकी-लवङ्गिका-मकरन्दाः ।

माधवः । अयमहमिदानोम्—

आमूल-कण्टकित-कोमल-बाहुनाल-

मार्द्राङ्गुलीदलमनङ्गनिदाघतप्तः ।

अस्याः करेण करमाकलयामि कान्त-

मारक्तपङ्कजमिव हिरदः सरस्याः ॥२०॥

द्विहितं कृत्वा । अत्रास्मिन्नेव समये, अपसराम इतो गच्छामः । अवाधेन युवयोरभि-
प्रेतसम्पादनार्थमिति भावः ।

आमूलिति । अनङ्गी मदनी निदाघो यौष्म इव तेन ततोऽयमङ्गं करेण पाणिना
शुद्धया च, आमूलम् अंसदेशात् ब्रधदेशाच्चावधि, कण्टकितः कामावेशात् रोमाञ्चितः
स्वभावात् सञ्जातकण्टकय, बाहुर्भुजो नालं नालदण्ड इव यस्य तम्, तच्च, आर्द्राः
स्वेदजलेन क्षिमिताः तरङ्गजलेन क्षमितानि च अङ्गुल्यो दलानि पर्णानौव यस्य तम्,
तच्च, कान्तं मनोरमम्, अस्या मालत्याः करं पाणिम्, सरस्याः पद्माकरस्य आरक्तपङ्कजम्
ईषल्लोहितपद्मं हिरदो हस्तौव आकलयामि गृह्णामि । सानन्दीच्छासीक्तिरियम् ।

अत्रारक्तपङ्कजमिवेत्युपमानुसारेण सर्वत्रोपमितसमासस्यैवौचित्यादुपमालङ्कार एव
न तु रूपकं तत्साधकाभावादिति ध्येयम् ।

“रोमाञ्चे सुद्रशवौ च द्रुमाङ्गे कण्टकोऽस्त्रिया”मिति विकारुशेषः ।

वसन्ततिलका वृत्तम् ॥२०॥

(प) लवङ्गिका । (हाशु करिया) आमरा एथन एस्थान इहेते
सरियाँ याहेव ।

(ईशर पर कामन्दकी, लवङ्गिका ओ मकरन्देर प्रस्थान) ।

माधव । याहार नाल, मूल इहेते कण्टकित अथ च कोमल एवं
याहार दलसमूह जले आर्द्र थाके, सेइरूप मनोहर ओ आरक्तवर्ष

इति निष्क्रान्ताः सर्वे । (फ)

इति मालतीमाधवे मालत्युपहारो नाम षष्ठोऽङ्कः (१) । (ब)

(फ) इतीति । सर्वे मालती-माधव-कलहसाः ।

(ब) इतीति । पाण्ड्यदृष्टानिष्यत्तेः साङ्गविवाहनिष्यत्सभावात् विवाह इति नामासम्भवेन निष्यन्नयोरपि च दानप्रतिग्रहयोर्दानस्यैव प्राधान्यात् मालत्युपहारो नामिति बोध्यम् ।

इति महामहोपाध्याय-श्रीहरिदाससिद्धान्तवागीशभट्टाचार्यविरचितायां मालतीमाधवटीकायां
भावमनीहरायां षष्ठाङ्कविवरणं समाप्तम् ॥०॥

सरोवरের পদ্মটীকে যেমন গ্রীষ্মসম্প্রস্তু হস্তী শুণ্ডদ্বারা গ্রহণ করে, কাম-সম্প্রাপ্তে সম্প্রস্তু এই আমিও এখন স্বল্পদেশ হইতে রোমাঞ্চিত অথচ কোমল বাহুসম্বিত এবং স্বর্ণজলে আর্দ্র-অঙ্গুলীসম্পন্ন মনোহর ও আরক্ত-বর্ণ মালতীদেবীর হস্ত, হস্তদ্বারা গ্রহণ করিব ॥২০॥

(ফ) (ইহার পর সকলের প্রস্থান ।)

(ব) মালতী-উপহারনামে ষষ্ঠ অঙ্ক সমাপ্ত ।

(১) শৌরিকাবিবাহী নাম ইতি ক্ৰচিন্ত্ পাঠঃ, ক্ৰচিন্ত্ 'ষষ্ঠীঃ' ইতিমাত্রঃ পাঠঃ ।

सप्तमोऽङ्कः ।

-०: #: ०-

ततः प्रविशति बुद्धरचिता । (क)

बुद्ध । अम्हहे ! सुसिलिट्-मालती-णिवत्थ-लच्छी-विप्ललङ्क-
णन्दण-किद-करग्गहो (१) अमच्चभूरिवसुमन्दिरे भअवदी-
वअण-संविहाणेहिं (२) खेमेण गोवाइदो मअरन्दो । अज्ज

(ख) अहो ! सुसिलिट्मालतीनेपथ्यलच्छी-विप्ललङ्क-नन्दन-कृत-करयहोऽमात्य-
भूरिवसुमन्दिरे भगवतीवचन-संविधानैः खेमेण गोपायितो मकरन्दः । अथ वयमपि

(क) तत इति । "नियुक्तैव तव मया प्रियसखी बुद्धरचिता" इत्यनेन पूर्व-
मेवास्याः प्रवेशः सूचितः ।

(ख) बुद्धेति । अम्हहे इति हर्षविषयार्थकमव्ययम् । मकरन्देन मालती-
वेश्यहणपूर्वक-विवाहसम्पादनात् हर्षो विषादश्च । सुसिलिट् मकरन्दस्य मालतीसमान-
वर्णाकृतिमत्त्वान् निपुणभावेन निरूपयन्नुत्पादितान्तरागतत्वाच्च सुसुम्निलितं यत्
मालत्या नेपथ्यं वेशः, तस्य लक्ष्या शोभया विप्ललङ्केन वञ्चितेन नन्दनेन कृतो
मालतीज्ञानेन सम्पादितः करयहः पाण्डित्यहर्षं यस्य सः तथोक्त्वो मकरन्दः, भगवत्याः
कामन्दक्या वचनैः 'नगरदेवतामाराध्य समागतयेयं मालती' इत्यादिरूपैर्वाक्यैः, संविधानैः

(क) तदनन्तरं बुद्धरचितार प्रवेश ।

(ख) बुद्धरचिता । भान ! मालतीर साङ्ग-पोवाकटी मकरन्देन
वेश् खाटिग्राहिल, ताहार सोमन्धे प्रतारित इइशा नन्धन, मञ्जी छुरि-
वन्नर गृहे मकरन्देन पाणिग्रहण करिग्राहेन ; एदिके भगवती कामन्कीर

(१) अन्दणकरग्गहो इति पाठान्तरम् ।

(२) भअवदीए संविहाणेण इत्यपि पाठः ।

অহ্মে বি (১) ণন্দণায়াসং উবগদা । তদৌ (২) মন্ববদৌ
 ণন্দণং আপুচ্ছিঅ ণিঅবসহং গদা (৩) । অঅং অ ণববহু-
 ঘরপ্যবেস-বিরদ্বদাকালকৌমুদীমহুসব-প্যমত্-(৪) পজ্জাঅলা-
 সেস-পরিঅণৌ পদৌসৌ অণুঅলদ্বস্মদি অজ্জ ণৌ অবসিতং ।

নন্দনায়াসমুপগতা । ততৌ ভগবতৌ নন্দনমাপৃচ্ছ নিজাবসথং গতা । অথস্ব নববধু-
 গৃহপ্রবেশ-বিরচিতাকালকৌমুদীমহৌতসব-প্রমত্-পর্যাকুলাগ্রিণ-পরিজনঃ প্রদৌষীণুকুল-

বিবাহদিবসীযকন্যাসমুচিত-তত্চদাচারসম্পাদনৈশ চেমিষ কুশলিন নিরুপদ্রবেণ শ্রীপাথিতৌ
 শ্লোকাত্মাচারাত্ পরিরচিতঃ । আপৃচ্ছ আভাষ্য স্বাম্মমগমনার্থং সম্ভাষণং ক্লত্বৈত্বর্থঃ ।
 নিজাবসথং স্বকীয়াম্মম । কৌমুদৌ কার্শিকৌ পূর্ণিমা তস্যামনুষ্ঠে যৌ যৌ মহৌত্সবঃ স
 কৌমুদীমহৌত্সবঃ । নববধ্বা গৃহপ্রবেশাত্ বিরচিতেন সম্পাদিতেন অকালে তৎকালব্যতিরিক্তে
 যৌশ্চে, কৌমুদীমহৌত্সবেন প্রমত্চাঃ ব্যাপারান্নরেনবধানাঃ পর্যাকুলা ব্যতিব্যস্তা
 অশিষাঃ সকলাঃ পরিজনা যচ্ছিন্ স তাহ্মঃপ্রদৌষী রজনৌমুখম্, অথ নৌস্মাকং অবসিতম্
 অধ্ববসিতং মদ্যন্তিকামকরন্দ্যৌঃ কুশলিন নিচ্ছাম্মাদিকম্ অনুকূলযিষ্যতি সমীহিত-
 স্তিচ্ছি প্রতি সাধকীকরিষ্যতি । কৌমুদীমহৌত্সবেন প্রমত্চতয়া পর্যাকুলতয়া চ পরি-
 জনানাং তন্নিচ্ছাম্মাদৌ সন্ময়বধানদানাসম্ভবাদিতি ভাবঃ ।

বাক্যে ও ব্যবহারে মঞ্জলে মঞ্জলেই মকরন্দকে গোপন করিতে
 পারিয়াছি । আজ আমরা সকলেই নন্দনের বাড়ীতে আসিয়াছি ।
 তাহার পর ভগবতী কামন্দকী নন্দনকে জিজ্ঞাসা করিয়া নিজের বাড়ী
 চলিয়া গিয়াছেন । এই প্রদোষকালে নববধু গৃহে প্রবেশ করিবে বলিয়া
 অকালে কৌমুদীমহোৎসবের অস্থলান করা হইয়াছে, তাহাতে সমস্ত
 পরিজনই অসাবধান ও ব্যতিব্যস্ত হইয়া পড়িয়াছে ; সুতরাং এই

(১) 'বি' ইতি ক্ৰমিদ্ভাঙ্গি । (২) অদৌ ইতি পাঠমেদঃ ।

(৩) গদা আববাহু ইতি পাঠোপি দৃশ্যতে ।

(৪) ...অত্চি...ইতি ক্ৰমিদ্ পাঠঃ ।

सम्पदं अ (१) तुवरन्तकामो कामेदुं सपादपङ्कणं (२)
अव्मत्थिअ पुणो वलामोडिअ अहिह्वन्तो मअरन्देण णिहुंरं
पडिहदो जामादा । तदो सो क्वु अधिअ-वेलकव-खलन्त-
अकवरो सरोस-णिव्भर-दुक्खिदो मदप्पप्फुरन्त-णअणो “ण मे

धिष्ति अय नो व्यवसितम् । साम्प्रतश्च त्वरमाणकामः कामयितुं सपादपतनमभ्यर्थ्य
पुनर्बलात्कारिणाभिद्रवन् मकरन्देन निष्ठुरं प्रतिहृती जामाता । ततः स खल्लधिकवैलक्ष्य-
खल्लदश्चरः सरोषनिर्भरदुःखिती मदप्रस्फुरन्नयनी “न मे साम्प्रतं त्वया कौमारवन्धव्या

त्वरमाणकामः नववधूसम्भोगीत्सुक्वजनितमदनावेगः । सपादपतनं यथा तथा अभ्यर्थ्य
सुरतं याचित्वा, अननुमोदिताभ्यर्थनः, सन्नित्यर्थः बलात्कारिण बलिन अभिद्रवन् आक्रामन्
निष्ठुरं यथा तथा जामाता वरो नन्दनः प्रतिहृतः पादेन ताडितः । स नन्दनः । अधिकेन
सातिशयेन, वैलक्ष्येण अप्रतिभतया नववध्वा एव सहसाद्भुतकार्यदर्शनात् किङ्कर्त्तव्यता-
विमूढतयैत्यर्थः खल्लदश्चरो विकलवचनः, सरोषश्चासौ निर्भरदुःखितः सञ्जातभ्रष्टदुःखर्थिति
सः, मदेन क्रोधमत्ततया प्रस्फुरन्ती भ्रष्टस्यन्दमानि नयने यस्य तादृशः सन् । कौमारि

प्रदोषकाल आज आमादेर चेष्टार आरुकुल्या करिबे । कामेर
आवेगे नन्दन, (मालतीरूपधारी मकरन्देन) सहवास करिबार जग्न
ताहार चरणे पडिया प्रार्थना करियाछिलेन । (किन्तु मालतीरूपी मकरन्द
ताहाते असन्त हउयाय आवार नन्दन बलपूर्वक आक्रमण करिते गिया-
छिलेन ;) तखन मकरन्द सेहै स्वामी नन्दनके निष्ठुरभावे पदाघात
करियाछेन ; ताहाते अत्यन्त अप्रतिभ हउयाय नन्दनेन बाका श्लित
हैतेछिन, तिनि अत्यन्त क्रुद्ध ओ दुःखित हईयाछिलेन एवं क्रोधाधेर
मत्तताय ताहार नयनयुगल घुरितेछिन ; এই अवस्थाय तिनि “तुई

(१) क्वचित् ‘अ’ इति नास्ति ।

(२)...कामिणिं कामेदुं बहुषी सपादपन्दणं...इति पाठान्तरम् ।

सम्पदं तुए कोमारवन्धुर्द्वैए (१) पञ्चोन्नयं” त्ति ससवहं पद्दुस्यं
काउण वासभवणादो णिग्गदो त्ति (२) । एदिणा पसङ्गेण
मदअन्तिअं आणीअ मअरन्देण सह संजोअइस्सं । इति
निष्क्रान्ता । (ख)

प्रवेशकः । (ग)

ततः प्रविशति शय्यागती मालतीवेशी (३) मकरन्दो लवङ्गिका च । (घ)

प्रयोजनम्” इति सशपथं प्रतिज्ञां कृत्वा वासभवनाभिर्गत इति । एतेन प्रसङ्गेन
मदयन्तिकामानीय मकरन्देन सह संयोजयिष्ये ।

कन्यावस्थायामिव बन्धकी असती तथा । असतीं विना ईदृशस्वभावासम्भवादिति भावः ।
शपथोऽत्र गालिः तत्सहितः यथा तथा । एतेन प्रसङ्गेन मालत्याः प्रतिकूलतानिरसन-
प्रस्तावेन ।

“पुंसली धर्षिणी बन्धक्यसती कुलटेलरी ।” इत्यमरः । “शपथः (पुं) गालिः ।”
इति शब्दकल्पद्रुमः ।

(ग) प्रति । निर्गत इत्यनेन वक्तव्यांशस्य, संयोजयिष्य इत्यनेन च वर्तिष्यमाण-
कथांशस्य निदर्शनं प्रत्येतव्यम् ।

(घ) तत इति । शय्यागती वासभवने सन्धीगार्थरचित-शय्यास्थितः ।

अविवाहित अवस्थायैवेष्टा इहैयाहिम् ; सूतराः एतन् तोरघारा आमार
कोन अय्योजन नाई” এইরূপ গালির সহিত প্রতিজ্ঞা করিয়া বাসগৃহ
ইহাতে নির্গত ইহৈয়া গিয়াছেন । এই প্রসঙ্গে মদয়ন্তিকাকে আনিয়া
মকরন্দের সহিত যোগ করাইয়া দিব । (এই বলিয়া প্রশ্নান করিল) ।

(ग) प्रवेशकः ।

(१) सीधे वैष्णव-रोसावेस-खलल-अकरी श्रीरुद्र-वचन-पुस्तक-वचनी-
कीमारवन्धुर्द्वैए इति पाठमिदः ।

(२) 'त्ति' इति कश्चिन्नास्ति । (३) मालतीवेश इति पाठः कश्चिन्नास्ति ।

मक । लवङ्गिके ! अपि नाम बुद्धरक्षितासंक्रान्ता भगवती-
नीतिर्विजेष्यते (१) । (ङ)

लव । को सन्देहो एत्थ महाणुभाअस्स (२) । किं बहुणा,
जह एसो मञ्जीरसद्दो सुणीअदि, (३) तह जाणामि तेण अव-
देसेण आणीदा बुद्धरक्खिदाए मदअन्तिआ त्ति । ता उत्तरीआव-
वारिदो पसुत्तलक्खणो चिट्ठ । (च)

(च) कः सन्देहोऽत्र महानुभावस्य । किं बहुना, यथैष मञ्जीरशब्दः श्रूयते,
तथा जानामि तेन व्यपदेशेन आनीता बुद्धरक्षितया मद्यन्तिकेति । तदुत्तरीयापवारितः
प्रसुप्तलक्षणस्तिष्ठ ।

(ङ) मकेति । अपिः प्रत्रे । बुद्धरक्षितायां संक्रान्ता सञ्चरिता भगवत्येव विन्वस्ता,
भगवत्या नीतिः कौशलम् अपि विजेष्यते उत्कर्षेण वर्त्तिष्यते किम्, मम मद्यन्तिकालाभरूपं
कार्यं साधयितुं शक्यति किमित्यर्थः ।

(च) लवेति । मञ्जीरशब्दो नूपुरनिनादः । तेन व्यपदेशेन मालत्याः प्रबोधन-
च्छलेन । तत्तस्मान् उत्तरीयेण प्रावारकेण अपवारित आहतदेहः, प्रसुप्तलक्षणी निद्रितस्वरूपः ।

(घ) ताहार पर मालतीवेशधारी शय्याशायी मकरन्देर ओ लवङ्गिकार
प्रवेश ।

(ङ) मकरन्द । लवङ्गिके ! भगवती कामन्दकीर नीति बुद्धरक्षितार
उपरे संक्रान्त हईयाछिन, ताहा एथन कार्या साधन करिते पारिबे कि ? ।

(च) लवङ्गिका । ए विषये महाणयेर सन्देह कि ? । वेशी वलिवार
प्रयोजन नाई ; येहेतू एई नूपुरेर शब्द सुनितेछि, ताहाते आमि
बुझितेछि ये, बुद्धरक्षिता सेई छलेई मदयन्तिकेके आनिआछे । अतएव
उत्तरीय वस्त्रे आवृत हईया निद्रितेर मत हईया थाकून ।

(१) विपर्येष्यति इति पाठान्तरम् । (२) की सन्देहो महाभाअस्स इति भिन्नः
पाठः । (३) क्वचित् 'सुणीअदि' इति पाठो नास्ति ।

मकरन्दस्तथा करोति ।

ततः प्रविशति मदनस्तिका बुद्धरक्षिता च ।

मद । सहि ! सच्चं ज्जेव परिकोविदो मे भादा माल-
दीए ? । (छ)

बुद्ध । अधद्दं । (ज)

मद । अहो अच्चाहिदं । ता एहि वामसोलं मालदीं
णिव्भच्छे ह्म । इति परिकामतः । (झ)

(छ) सहि ! सत्यमेव परिकोपितो मे धाता मालत्या ? ।

(ज) अथकिम् ।

(झ) अहो अत्याहितम् । तदेहि वामशीलां मालतीं निर्भर्त्सयावः ।

(ख) मदिति । अथ स्वरवैक्यतेन प्रश्नो व्यज्यते ।

(झ) मदिति । अत्याहितं महाभौतिः । उपस्थितमिति शेषः । मालत्या ईदृश-
दुराचरणेनातीवकोपितो मे धाता किमिदानीं व्यवस्थेत् तदनिययादिति भावः । वामशीलां
भर्त्सारं प्रति प्रतिकूलस्वभावाम्, निर्भर्त्सयावः तस्मिन्नतीवान्याय्याचरणात् तिरस्कुर्वः ।
अनुकूलयितुमिति भावः ।

।। (मकरन्द ताहाई करिनेन) ।

।। ताहार पर मदस्तिका ओ बुद्धरक्षितार प्रवेश ।

।। (छ) मदस्तिका । सत्थि ! सताई कि मालती आमार भाईके
चट्टाईया दियाछे ? ।

।। (ज) बुद्धरक्षिता । हाँ ।

(ख) मदस्तिका । वड्डेई भयेर कारण त । अतएव आईस,
अतिकूलस्वभावा मालतीके भर्त्सना करि । (एही बलिया उभये पदरूप
करिते लागिल) ।

बुद्ध । इदं वासभवणदुवारं (१) । इति (२) प्रविशतः । (ज)
 मद । सहि ! लवङ्गिण ! जाणोअदि पसुत्ता दे पिअसही
 ण वेत्ति ? (३) । (ट)

लव । सहि ! (४) मा णं पडिबोधेहि । जदो (५) एसा
 चिरं दुम्भणाअन्दी दाणिं ज्जेव ईस मस्ये पसुत्ते त्ति । अदो
 सणिअं इध ज्जेव सअणद्धम्मि उवविस (६) । (ठ)

(ज) इदं वासभवनद्वारम् ।

(ट) सखि ! लवङ्गिके ! ज्ञायते प्रसुप्ता ते प्रियसखी न वेति ? ।

(ठ) सखि ! मा एनां प्रतिबोधय । यत एषा चिरं दुम्भनायमाना इदानीमेव
 ईषन्मन्ये प्रसुप्तेति । अतः अनैरिहैव शयनाङ्गे उपविश ।

(ट) मदेति । प्रियसखी मालती, प्रसुप्ता निद्रिता । काकुवशात् ज्ञायते
 किमित्यर्थः ।

(ठ) लवेति । मा प्रतिबोधय उच्चैरुच्चारणेन न जागरय । दुम्भनायमाना
 दुःखितमनस्का । ईषत्प्रसुप्ता स्तीकं निद्रिता, इति मन्ये ।

(ए) बृद्धरक्षिता । এই বাসভবনের দ্বার । (এই বলিয়া উভয়ে
 প্রবেশ করিল) ।

(ट) मदग्रस्तिका । सहे ! लवङ्गिके ! जानिस् तौर प्रियसखी
 घुमाईयाछे कि ना ? ।

(ठ) लवङ्गिका । सहे ! इहाके जागाईओ ना । येहेतु ए अनेक

(१) क्वचित् दुवारमिति नास्ति । (२) लभे इत्यपि पाठः ।

(३) पियसही त्ति इतिमात्रः पाठः क्वचित् । (४) एहि इति क्वचित् पाठः ।

(५) जदो इति क्वचिन्नास्ति । (६) ...ईस मस्यं उच्चैरेव पसुत्ते त्ति । तदो सणिअं
 इध ज्जेव सअणुप्यन्ते ... इति पाठान्तरम् ।

मद । तथा कृत्वा । दुष्मणाश्चदि कथं वामसीला ? (१) । (ङ)
 लव । कथं नाम नववधू-विस्मम्भणीपायाभिन्नं लङ्घं विदग्धं मधुरभाषिणं सखे इन्
 विसङ्गं महुरभाषिणं ससिणेहं अरोसणं अ दे भादरं भत्तारं
 आसादिश्च ए दुष्मणाइस्सदि मे पिअसखी ? (२) । (ढ)

(ङ) दुर्धनायते कथमियं वामशीला ? ।

(ढ) कथं नाम नववधू-विस्मम्भणीपायाभिन्नं लङ्घं विदग्धं मधुरभाषिणं सखे इन्
 अरोषणश्च ते भातरं भत्तारमासाद्य न दुर्धनायिष्यते मे प्रियसखी ।

(ड) लवेति । मे मम प्रियसखी मालती, नववध्वा विस्मम्भण आत्मानं प्रति
 विश्वासीत्पादने ये उपायाः चित्तवृत्त्यनुसरणादयः तदभिन्नम् । “उपकृतं बहु तत्र किमुष्यते”
 इत्यादिवद्विपरीतलक्षणया सर्वथैव तदनभिन्नमिति सोल्लुण्ठनोक्तिः । अन्यत्राप्येवम् ।
 ब्रह्मचर्यावलम्बनीपथीगिवाहविरात्रमध्य एव नायिकाचित्तवृत्तिप्रतिकूलभावेन रमणाय
 प्रसङ्गप्रवर्तनादिति भावः । लङ्घं सुन्दरम् । अतीवकुसुममित्याशयः । विदग्धं सुरत-
 कलानिपुणम् । सर्वथैव गोमुखमित्यभिप्रायः । मधुरभाषिणम् एकान्तकर्कशभाषिण-
 मिति भावः । सखे इन्, खे हस्तीशैनापि गन्धं किसलयकीमलां प्रति सहसैव बलप्रयोगीप-
 क्रमादित्याशयः । अरोषणम् अक्रीपनस्वभावम् । रोषेण नितान्तखरतरस्वभावमिति भावः ।
 आसाद्य प्राप्य, कथं नाम न दुर्धनायिष्यते दुःखितचित्ता भविष्यति, अपि तु भविष्यत्ये-
 वेत्यर्थः । मम प्रियसख्या दुर्धनस्करतां प्रति तव धातुर्नववधूविस्मम्भणीपायानभिन्नत्वादिकमेव
 हेतुरिति भावः ।

काल दुःखितचित्ते थाकिया एथनई एकट्टे घुमाइयाछे आमि मने करि ।
 अतएव आन्ते आन्ते विछानार एहे धारेई व'स ।

(ड) मदनशुद्धिका । (सेइरूप करिया) प्रतिकूलशब्दावा दुःखितचित्त
 इइयाछे केन ? ।

(१) सखे ! दुष्मणाश्चदि इत्थं वामसीला इति पाठोऽपि दृश्यते ।

(२) ...विदङ्घं महुरभाषिणं ...समासादिश्च ...इति पाठोऽपि दृश्यते ।

मद । पेक्ख बुद्धरक्खिदे ! विप्पदोवं उवल्लङ्घ्ण (१) । (ण)

बुद्ध । विप्पदीअं ण विप्पदीअं वा । (त)

मद । कधं विअ । (थ)

बुद्ध । जं दाव चलणपडिदो वि (२) भत्ता ण वहुमाणिदो,

(ण) प्रेक्षस्व बुद्धरक्षिते ! विप्रतीपमुपालम्भाः अः ।

(त) विप्रतीपं न विप्रतीपं वा ।

(थ) कथमिव ।

अथ उत्प्रासनं नाम नाट्यालङ्कारः—“उत्प्रासनन्पुष्पासौ योऽसाधौ साधुमानिनि ।”
इति दर्पणलक्षणात् ।

“लङ्घः (त्रि) सुन्दरः ।” इति शब्दकल्पद्रुमः ।

(ण) मदिति । विप्रतीपं विप्रतीतम्, उपालम्भाक्षिरकृताः । मालव्यं वा न्याय्या-
चरणादध्याभिरिव तस्यामुपालम्भनीयायां प्रत्युत तत्पक्षगतया लवङ्गिकया वयमेवोपालम्भा
इत्यर्थः । इदमप्यन्याय्यमिति भावः ।

(त) बुद्धेति । विप्रतीपं न विप्रतीपं वा इदं लवङ्गिकाकृतमुपालम्भं विप्रतीत-
मविप्रतीतं वा वक्तुं शक्यत इत्यर्थः । अंशत उभयोरपि दीर्घसत्त्वादिति भावः ।

(थ) लवङ्गिका । तोमार भाई, नववधूर विश्वास जन्माईवार उपाय
जानेन, देखिते सुन्दर, कलाशास्त्रे निपुण, मिष्टभाषी ও ভালবাসিতে
জানেন, क्रोध त नाई-ई ; सुतरां এইরূপ স্বামী পাইয়া আমার প্রিয়সখী
দুঃখিতচিত্ত হইবেন না কেন ? ।

(ण) मदयस्तिका । देख बुद्धरक्षिते ! आमरा उन्टातिरङ्कत हईलाम ।

(त) बुद्धरक्षिता । उन्टाओ बटे, वा उन्टा नाओ बटे ।

(थ) मदयस्तिका । कि रकम ? ।

(१) बुद्धरक्खिदे ! पेक्ख, विप्पदीअं आल्ल किं उवाल्लोआणी इति पाठमेदः ।

(२) 'वि' इति कश्चिन्नास्ति ।

एष लज्जादीषेण एषो जणो उवालम्भणिज्जो (१) । जं वि
पिअसहि ! णववह्व-विरुद्ध-साहसीवक्कम-(२) क्वलण-वैलक्य-
विच्छेदित-महानुभावत्तणस्स भादुणो दे वाआगदं किं वि
अपरिद्वणं, (३) तेण जाणोअदि किआवराहा उवालम्भणिज्जा
अह्मे त्ति (४) । संकृतमाश्रित्य (५) । किञ्च,

(द) यत् तावच्चरणपतितोऽपि भर्ता न बहुमानितः, अत्र लज्जादीषेण एष जन
उपालम्भनीयः । यदपि प्रियसखि ! नववधू-विरुद्ध-साहसीपक्रम-खलन-वैलक्य-
विच्छेदित-महानुभावत्स्य भानुस्ते वाचागतं किमपि अपरिष्ठानम्, तेन ज्ञायते कृताप्रराधा
उपालम्भनीया तथामिति ।

(द) बुद्धेति । यत्, चरणपतितोऽपि सन्धोगसम्प्रतिप्रदानाय पादपतनेन कृतानु-
नयोऽपि भर्ता नन्दनः न बहुमानितः सम्प्रतिप्रदानेन मालत्या नादृतः । अत्र अनादरविषये,
एष जनो मालती, उपालम्भनीयो दीषसत्त्वान्निन्दनीयः । अस्मिन्नंशे मालत्यामेव निन्द-
नीयायां प्रत्युत तत्पक्षगतलवङ्गकया कृतं नन्दननिन्दनं विप्रतीपमेवेति भावः । लज्जा-
दीषणेत्यनेन लज्जैव बहुमानाकरणकारणं न पुनरन्यत् किञ्चिदिति ध्वन्यते । नववध्वां
सान्त्ववाद-सुमधुरव्यवहारादिभिरायत्तीकर्त्तव्यायां नवीदायां मालत्यां विरुद्धः प्रतिकूलः, यः
साहसीपक्रमो बलप्रयोगपूर्वकरमणोद्यमः, तेन यत् खलनं मालतीकृतप्रत्याख्यानरूपो
व्यतिक्रमः, तस्माद्दृश्यैलक्यं रोषवशादप्रतिभवं तेन विच्छेदितं विवर्जितं महानुभावत्वं

(द) बुद्धरक्षिता । ये हेतु स्वामी पाये पडिलेन, तथापि तांहाय
आदर करिण ना ; ए विषये लज्जार दोषे एहे बख्तिहे (मालतीहे)
निन्दनीय । आवार प्रियसखि ! नववधुर प्रति विरुद्ध बलप्रयोगेर

(१) ण उवालम्भणिज्जो इति क्वचित् पाठः ।

(२) अहिणव-वह्व-विरुद्ध रहसीवक्कम इति पाठान्तरम् ।

(३) अप्यदिहाणं इति पाठभेदः । (४) तेण तुह्मे त्ति इतिमात्रः पाठः क्वचित् ।

(५) क्वचिदर्थ पाठो नास्ति ।

“कुसुमसधर्माणो हि योषितः सुकुमारोपक्रमाः । तास्त्वनधि-
गतविश्वासैः प्रसभमुपक्रम्यमाणाः सद्यः (१) सम्प्रयोगविद्बिषण्यो
भवन्ति ।”

चैथं येन तस्य तथोक्तस्य, ते तव भ्रातुर्नन्दनस्य वाचागतं वाक्यगतं वचसा सम्पादितमिति तात्पर्यम्, किमपि श्रोतुमप्ययोग्यम्, परिष्ठानं स्थितिर्मर्थ्यादिति यावत् अपरिष्ठानं महा-
कुलोत्पन्नाया मालत्या मर्त्यादालङ्कनमित्यर्थः । तेन कृतापराधा अतएव वर्यं नन्दनपक्ष-
गता उपालम्बनीया इति ज्ञायते । सुतरामवांशे खवङ्गिकाकृतं नन्दननिन्दनमविप्रतीप-
मेवेति भावः । अत्रार्थे महाजनवाक्यं प्रमाणत्वेनोपन्वस्यति किञ्चेति ।

कुसुमेति । कुसुमैः समानो धर्मो मृदुत्वादिगुणो यासां ताः कुसुमसधर्माणः, योषितो
नवोदादिसामान्याः स्त्रियः, सुकुमारः सुमधुरव्यवहारादिना कीमलः कीमलभावेन कर्त्तव्य
इत्यर्थः उपक्रमो रमणारम्भो यासां तास्तथाविधा भवन्ति । तं किन्तु अनधिगती नव-
विवाहादौ समीचीनपरिचयाभावात् नवोदादिभिरप्रामो विश्वासी येषु तादृशैः पुरुषैः प्रसभं
बलेन उपक्रम्यमाणा रमणोद्यमविषयीक्रियमाणाः, ता नवोदादिस्त्रियः, सद्यस्तत्क्षणात्
उपक्रमसमय एवेत्यर्थः सम्प्रयोगस्य रमणस्य विद्बिषण्यो भवन्ति विद्बिषान्निवर्तितुं चेष्टन्ते ।

तथा च यथा कुसुमानि मृदुमन्दस्पर्शेन सुसौरभमुद्गिरन्ति, महामर्द्दनेन तु विरक्ति-
करतिक्तगन्धं प्रकटयन्ति ; तथा ललना अपि

“कविता वनिता चैव स्वायाता रसदायिनी ।

बलादानीयमाना चेत् सरसा विरसायते ॥”

इति न्यायात् सुसङ्गावहारेणानुमोदने सत्यतीवमधुरायन्ते प्रसभमारम्भे तु प्रत्युतोद्देग-
कारिण्यो भवन्तीति सरलायः ।

उपक्रम कराय से ये व्यतिक्रम (पदाघात) करियाछे, ताहाते अप्रतिभ
इइया तोमार भाई ये अनिर्कचनीयभावे मर्षादा लज्जन करियाछेन,
ताहाते वृत्तितेछि—आमराई अपराध करियाछि एवः आमराई निन्दनीय
इइयाछि । (मःङ्कृतभाषा अवलम्बन करिया) आरुण देव—

(१) क्वचित् ‘सद्य’ इत्यपि न दृश्यते ।

एवं किल कामसूत्राभ्यां आमणन्ति (१) । (द)

लव । सखम् (२) । घरे घरे पुरिसा कुलकस्य आश्रो उव्वहन्ति,
ण अ को वि लज्जापराह्वीणं अणवरद्धं मुद्ध-लड्डह-सहावं (३)
कुलकुमारीअणं पड्डवामि त्ति वाआणलेण पज्जालेदि । एदे

एवं किल कामसूत्रकारा आमनन्ति ।

(घ) गृहे गृहे पुरुषाः कुलकस्य उव्वहन्ति, न च कोऽपि लज्जापराधीनम्
अनपराद्धं मुग्धलड्डहसभावं कुलकुमारीजनं 'प्रभवामी'ति वाचानलेन प्रज्वलयति । एते

कामसूत्रकारा वात्स्यायनादयः, एवम् उक्तं रूपम् आमनन्ति ब्रुवन्ति । किलैतन्मिति च ।
सुतरां नन्दनस्यायं प्रसभमुपक्रमो दीषायैव जात इति भावः ।

अनर्थविशेषणं नाम नाट्यालङ्कारः । यथा साहित्यदर्पणे—

“उक्तस्यार्थस्य यत्तु स्यादुत्कीर्णमनेकधा ।

उपालम्भस्वरूपेण तत् स्यादर्थविशेषणम् ॥”

वाच्येति— “वष्टि भागुरिरह्नीपमवाप्यीरुपसर्गयीः ।

टापञ्चापि हलन्तानां क्षुधा वाचा निशा गिरा ॥”

इत्युक्तेर्वाक्यशब्दात् टाप । एवमुत्तरवापि । वात्स्यायनसूत्रानुकरणाद्यर्थं संस्कृत-
साहित्येत्युक्तम् ।

(घ) लवेति । परिणयरजन्वामिव प्राणसख्या मालत्या ईदृशदुर्द्वादशनेन श्रीको-
दयादक्षिण अश्रुणा सहति साक्षमाहित्यर्थः । कोऽपि पुरुषः, लज्जायाः पर एकान्ती-

“रमणीगण कूश्मेर तुल्या कोमल ; सुत्राः ताहादेर प्रति कोमल-
भावे उपक्रम करायै सक्त । ताहादेर विश्वास लाठ ना करिया ताहादेर
उपर बलपूर्वक उपक्रम करिले ताहारा तत्कृपा...विधेयी हईया उठेठे ।”

कामसूत्रकारगण एवैरूपं बलिगाह्येन ।

(१) मन्ति इति भिन्नः पाठः । (२) क्वचित् 'सख'मिति पाठो नास्ति ।

(३) य क्व, की वि लज्जापराह्वयं अणवरद्धमुद्धसहाव इत्यपि क्वचित् पाठः ।

ক্বুঁ দে হিঅস্র-সল্লণিকবে বা আমরণং সুমরিজ্জন্ত-দুসহা পদি-
ঘরণিवासवेरगकारिणी (१) महापरिहवा ; जाणं किदे इत्थि-
आणं जन्मलाहं (२) जुउच्छन्ति वान्धवा । (ध)

मट । वुद्धरक्खिदे ! अदिदुम्भणाइटा (३) पिअसही

खलुते हृदयशल्यनिक्षेपा आमरणं अर्थ्यमाणदुःसहा पतिगृहनिवासवैराग्यकारिणी महा-
परिभवाः ; येषां कृते स्त्रीणां जन्मलाभं जुगुप्सन्ति बान्धवाः ।

ঐধীনস্তম্, মুগ্ধ: সরল: লঙ্ঘ: সুন্দরয় স্বভাবী यस্য তং প্রभवामি সমর্থোঽস্মি, বহিত্বা-
দস্ত্যা বিষয়ে যত্কিমপি কৰ্ত্তুং শক্নোমীতি মত্বেত্যর্থ: বাচানলৈন অবাচ্যবচনরূপেণ বজ্জনা
ন প্রজ্বলয়তি ন সন্নাপয়তি । কিন্বদ নন্দনেন তথাক্রতত্বাদর্তীবদু:সহকারণমেতদिति
भाव: । हृदयशल्यनिक्षेपा: वक्षसि शङ्कुसमारोपसदृशा: । अर्थ्यमाणा: सन्तोऽपि
दुसहा:, स्वयमनुभवं तु का कथित्याशय: । पतिगृहनिवासे वैराग्यम् अवश्यमेव तादृश-
सम्भवान् वैदृष्यां कर्तुं शीलं येषां ते, महापरिभवा: विशालतिरस्कारा: । येषां महा-
परिभवाणां कृते निमित्ते बान्धवा: तत्तत्स्त्रीणामिव पित्रादय: । जुगुप्सन्ति दु:सहतिरस्कार-
सहनास्यदं कन्याजन्म धिगित्ये वं रूपेण निन्दन्ति ।

(ধ) লবঙ্গিকা । (অশ্রুপাত করিতে করিতে) ঘরে ঘরে পুরুষগণ
কুলকণ্ঠাগণকে বিবাহ করিতেছেন, কিন্তু কেহই লজ্জার অধীন, নিরপরাধ
এবং সরল ও সুন্দরস্বভাব কুলকণ্ঠাকে 'আমি উহার প্রভু' এইরূপ মনে
করিয়া বাক্যানলে জ্বালান না । এই গুরুতর তিরস্কারগুলি বক্ষের
উপরে শল্যানিক্ষেপের তুল্য ; মরণপর্যন্ত এগুলিকে স্মরণ করিলেও দুঃসহ
হইয়া উঠে এবং পতিগৃহে বাস করারই অনিচ্ছা জন্মায় ; যে তিরস্কারের
জগ্ৰ বন্ধুগণ জ্বীলোকদিগের জন্মলাভকেই নিন্দা করেন ।

(১) আমলগণসমরিজ্জন্তদুসহ-পরঘরণিवास-वेरगकारिणी इति पाठान्तरम् ।

(২) इत्यञ्जाजन्मलाहं इति पाठोऽपि दृश्यते ।

(৩) अदिहृद्विदा, अदिदুমिथा इति पाठमदौ ।

लवङ्गिणा । अदिमहन्तो (१) को वि मे भादुणा वाभावराहो
से (२) किदो । (न)

बुद्ध । अधइ । सुदं अह्नेहिं जधा—“मम ण तुए संपदं
कीमारवन्धईए पन्नोअणं” त्ति (३) । (प)

मद । कणो पिषाय । अहो (४) अदिक्कमो, अहो पमादो ।

(न) बुद्धरक्षिते ! अतिदुर्मनायिता प्रियसखी लवङ्गिका । अतिमहान् कीदपि
मे भावा वाचापराधीऽस्याः कृतः ।

(प) अथकिम् । श्रुतमस्माभिर्यथा—“मम न त्वया साम्प्रतं कीमारवन्धक्या प्रयोजनं”
मिति ।

(न) मदिति । अस्या मालत्याः सम्बन्धे । कृती भवेदिति शेषः । अन्वयात्
लवङ्गिकाया ईदृशी दुर्मनस्कृता न स्यादिति भावः ।

(प) बुद्धिति । अथकिं वाचापराधः कृत एवेत्यर्थः । कीदसानित्याह श्रुत-
मित्यादि ।

(न) मदयञ्जिका । बुद्धरक्षिते ! प्रियसखी लवङ्गिका अत्यन्त दुःखित-
चित्त हईयाछे ; (सूतरां बोध हय) आमार जात। मालतीर सन्धे
वाक्यद्वारा कोन गुरुतर अपराध करियाछेन ।

(प) बुद्धरक्षिता । ईया । आमरा बुनियाछि ये, “तुई अविवाहित
अवस्थायई वेण्णा हईयाछिम् ; सूतरां एथन तोरद्वारा आमार कोन
प्रयोजन नाई” (एई कथा बलियाछेन) ।

(१) महन्ती इतिमानः पाठीऽपि दृश्यन्ते । (२) क्वचिन् ‘सि’ इति पाठी नास्ति ।

(३) ...सुदं एव्व अह्नेहिं ण मे सम्पदं इमाए कीमारवन्धट्ठईए पन्नीअणां ति
ससपहं पइअं काउण वासभवणादी णिग्गदी इति पाठान्तरम् । (४) अह्नेहि इत्यपि
पाठः ।

सहि । लवङ्गिए ! असमत्यस्मि दे मुहं वि संपदं दंसिदुं, (१)

तहवि पहवामि त्ति किम्पि मन्तइस्सं । (फ)

लव । साङ्गिणी दे अन्नं जणो । (ब)

मद । चिद्धु दाव (२) मह भादुणो दुस्सोलदा अवरिद्धाणं

अ । तुल्लेहिं वि (३) ईदिसा वि एसो सम्पदं जहचित्तं अणु-
वट्टणीओ, जेण भत्ता एसो त्ति । अस्सं अ । तुल्ले इमस्स

(फ) अही अतिक्रमः, अही प्रमादः । सखि ! लवङ्गिके ! असमर्थास्मि ते मुखमपि साम्प्रतं दर्शयितुम्, तथापि प्रभवामीति किमपि मन्वयिष्ये ।

(ब) स्वाधीनस्त्वर्थं जनः ।

(म) तिष्ठतु तावन्मम भ्रातुर्दुःशीलता, अपरिष्ठानञ्च । युष्माभिरपीड्योऽप्येव

(फ) मदिति । निन्दायामहोशब्दव्ययम् । अतिक्रमो नन्दनेन मालत्या मर्यादा-
लङ्घनम् । प्रमादो नन्दनस्यानवधानता । नितान्तनिर्मलां मालतीं प्रतीदृशवाक्प्रयोगा-
दित्युभयत्रापि भावः । प्रभवामि परमवात्सल्यात् त्वयि मे प्रभुत्वमस्तीत्यर्थः । इति हेतोः ।
मन्वयिष्ये वत्ये ।

(ब) लवेति । अयं जनः अहमिति तात्पर्यम्, ते तत्र स्वस्या आत्मनः अधीनः
परमवात्सल्यादायतः सुतरां यथेष्टं वक्तुमर्हसीति भावः ।

(फ) मदयस्त्रिका । (कर्णघुगल आवृत करिया) ओ ! अताञ्च
मर्यादानलङ्घन ! गुरुतर अनवधानता । सखि ! लवङ्गिके ! एतन आमि
तोमाके गुथ देखाहेतेओ समर्थ हहेतेहि ना ; तथापि तोमार उपरे
आमार प्रभुञ्च आछे बलिया किछु बलिब ।

(ब) लवङ्गिका । এই ব্যক্তি (আমি) তোমার নিজের अधीन ।

(१) दडटुं इति पाठोऽपि दृश्यते । (२) अँ उ इति क्वचित् पाठः ।

(३) क्वचित् 'वि' इति नास्ति ।

अणह्जिजादक्वराह्जिक्वेवोवालभदूषणस्स (१) जं मूलं तं ण
जाणध । (भ)

लव । कधं अह्मे असन्तं जाणीमी (२) । (म)

साम्प्रतं यथाचित्तमनुवर्त्तनीयः, येन भर्ता एष इति । अन्यच्च । यूयमस्य अनभिजाता-
चराविच्छेपीमालभदूषणस्य यन्मूलं तन्न जानीथ ।

(भ) मदिति । युष्माभिरपि मालतीतत्पक्षगताभिरपि, ईदृशीऽपि लक्षदुरुक्त्या
मर्यादालङ्घनकारी सन्नपि, एष नन्दनः, चित्तं चित्तवृत्तिः यथाचित्तं चित्तवृत्तिमनतिक्रम्य
अनुवर्त्तनीयः “भर्तुर्विप्रकृतापि रीषणतया मास्य प्रतीपं गम” इत्युक्तेरनुसरणीयः ।
भर्ता पतिः एष नन्दनः । “कोऽपि देवः कुलस्त्रीणां पतिरेव पतन्नपि” इति स्मृतेरिति
भावः । अनभिजाताचराणां ‘मम न त्वया’ इत्याद्यन्यायवाक्यस्येत्यर्थः अधिच्छेपेण
प्रयोगेण लपालभस्तिरस्कार एव दूषणं तस्य, मूलं कारणम् ।

अत्र येन भर्तेष इति हेतुप्रदर्शनात् हेतुर्नाम नाय्यलक्षणम् । यथा दर्पणं—

“हेतुर्वाक्यं समासीक्तमिष्टकृद्धेतुदर्शनात् ।”

“न्याय्ये कुलीनवृधयोःरभिजातपदं विदुः ।” इति शाश्वतः ।

(म) लवेति । असत् अविद्यमानं मूलमित्यर्थः । चिरमसङ्गूतमाकाशकुमुदं की
जानातीति भावः । एतेन तादृशीपालभकारणं किमपि मालतीगतं नासीत्, किन्तु
नन्दनेन स्वभावादेवोपालभ्या मालतीति व्यज्यते ।

(ड) मदग्रन्थिका । आमार जातार कुम्भभाव ओ मर्यादालङ्घन (हईया
थाके) थाक ; किञ्च इनि एरूप हईलेओ ईहार गनेर वृत्ति अहूसारे
तोमादेर ईहार अहूवृत्ति करा उचित ; येहेतु इनि स्वामी । आरओ
शोन—कुत्सित उल्लिखार। এই তিরস্কারদোষের যেটা মূল, তাহা তোমরা
জান না ।

(१)---उवालभस्स इतिमात्रः पाठोऽपि दृश्यते ।

(२) कधं वाचा मन्दिदंवि वाम ण जाणीमी इति पाठभेदः ।

‘‘মদ । জং দাণি’’ তস্মিঁ মহাণুহাৰে মাধবে কিমপি কিল
মালদীয়ে তারামৈত্ৰম্ আসী, তহিঁ (১) সৰ্বলোকস্য অদিভূমিঁ
গদৌ পৰাদৌ । তং কলু এদং বিস্মম্ভদি । তা পিঅসহি ! জহ
এসৌ মত্ৰণৌ অক্বাহিণিবেসৌ ণিৰবসেসং হিঅম্ভাদৌ উছরী-
অদি, তহ কৰেধ । অস্বধা মহাদৌসৌ তি জাণিদং ভৌদু ।

(ম) কথং বয়মসত্ জনীমঃ ।

(য) যদিদানীং তস্মিন্ মহানুভাৱে মাধবে কিমপি কিল মালত্যাভাৱমৈৱকমাৰীত্,
তব সৰ্বলোকস্যাতিভূমিঁ গতঃ পৰাদঃ । তন্ম্ খল্বে তহি জম্ভতে । তন্ম্ প্ৰিয়সখি ! যথা
এষ মৰ্চুৰপচাভিনিবেশৌ নিৰবশেষং হৃদয়াদুজ্জিযতে, তথা কুরুত । অন্যথা মহাদীষ ইতি

(য) মদেতি । যত্, তায়ৌঃ কনীনিকয়ৌঃ মৈৱকং মেলনমাৰীত্ পত্নঃ স্ত্ৰেঃ.
মালতীমাধৱয়ৌঃ পৰস্পৰদৃষ্টিমেলনমাবসজ্জাতং প্ৰেমৈৱ্যৰ্থঃ । তব তারামৈৱকবিষয়ে পৰাদঃ
সৰ্বলোকস্য সমীপে অতিভূমিমাধিক্যং গতঃ । তন্ম্ তারামৈৱকম্ ইদং বিজম্ভতে প্ৰকাশতে
নন্দনং প্ৰতি বিৱৰ্ত্তিতৰূপং ফলং প্ৰকটয়তীৱ্যৰ্থঃ । মৰ্চুৰ্নন্দনস্য অপচে বিপচে মাধবে অমি-
নিবেশঃ চিত্তাৱহঃ মাধৱং প্ৰত্যনুৱাগ ইতি নিষ্কৰ্বঃ নিৰবশেষং সম্পূৰ্ণং যথা তথা মালত্যা
হৃদয়াদুজ্জিযতে, তথা যুয়ং কুরুত । মহাদীষৌ ভৱেদেতি জ্ঞাতং যুগ্মকং বিদিতং ভৱতু ।

(ম) লবঙ্গিকা । ইহাৰ মূল কিছু ছিল না; স্ততৰাং তাহা কি
কৰিয়া জানিব ।

(য) মদয়ন্তিকা । সেই মহাত্মা মাধৱেৰ প্ৰতি মালতীৰ অনিৰ্ব্বচনীয়
নয়নশ্ৰীতি ছিল; সে বিষয়েৰ প্ৰবাদ সকল লোকেৰ নিকটই অত্যন্ত
প্ৰসিদ্ধি লাভ কৰিয়াছে । ইহা এখন তাহাই প্ৰকাশ পাইতেছে । অতএব
শ্ৰিয়মথি ! পতিভিন্ন অন্ত পুৰুষেৰ প্ৰতি এই অহুৱাগ মালতীৰ হৃদয়
হইতে বাহাতে সম্পূৰ্ণৰূপে উঠিয়া যায়, তোনৱা তাহা কৰ । না হইলে

(১) ‘‘বামৈত্ৰ’’ আসী, সী এসী... ইতি পাঠমৈদঃ ।

णिक्कम्पदारुणा कस्मश्चाओ दूस्मावेन्ति हिअश्चं मणुस्साणं ईदि-
सादो दुरहिस्झादो त्ति । माणं भणिस्सध मदअन्तिआए
कधिदं त्ति (१) । (य)

लव । अइ असावधाने ! (२) असंवद्धलोअप्यवादमोहिदे !

अवेहि । ण तुए सह जप्पिस्सं (३) । (र)

ज्ञातं भवतु । निष्कम्पदारुणाः कन्यका दावयन्ति हृदयं मनुष्याणाम् ईदृशाद्दुरभिषङ्गा-
दिति । मा एनां भणियथ मद्यन्तिकया कथिममिति ।

(र) अयि असावधाने ! असम्बद्धलोकप्रवादमोहिते ! अपेहि । न त्वया सह
जल्पिष्यामि ।

इदानीमपि माधवानुरागात्, नन्दनस्यापि तदवगमेन चिरदारुणविह्वेष्टादिति भावः ।
निष्कम्पा मरुति भर्तृविह्वेषभये सत्यपि तज्जन्यचित्तचाञ्चल्यहीना अतएव दारुणाः
कन्यका ईदृशात् दुरभिषङ्गात् परपुरुषानुरागरूपार्जतेः मनुष्याणां भर्तृभूतपुरुषाणां हृदयं
दावयन्ति सन्नापयन्ति । सुतरामिदानीमपि मालत्या माधवानुरागानन्दनस्य चित्तसन्नापः
सम्भवत्येव, स एव च तदुपालम्भस्य मूलमिति भावः । इदं वृत्तं मद्यन्तिकया कथित-
मिति एनां मालतीं मा भणियथ । तथा सति मालती मय्यपि विह्वेषं कुर्यादिति भावः ।

(र) खवेति । इमं वृत्तान्तं वक्तुं मां निवारयसि, अथ च स्वयमेव तत्सन्निधौ
ब्रवीषि, यदि तु जागरितनिधृता सती मालती स्वयमेवेदं शृण्वन्नासदा किं कुर्या इत्यभि-
शुक्रतः शोक घटिते, इहा तोमादेर जाना हउक । भर्तृभये मन कौपे
ना बलिग्रा भयकरप्रकृति कन्नागुलि, এইরূপ পরপুরুষের প্রতি অমুরাগ-
বশতঃ পুরুষের মনকে মস্তপ্ত করিয়া থাকে । ইহা মালতীকে বলিও না
যে, মদয়স্তিকা এইরূপ বলিয়াছে ।

(१) ...सर्वेकवाह्निषिषीं शिरवसीसां...तह करीह ।...महान्ती पमादी ।...णिक्कम्प-
दारुणासु कुलकण्ठकासु...दूरमिति...त्ति आणह । मा भय...इति पाठान्तरम् ।

(२) क्वचिदेष पाठी नास्ति । (३) मन्तइस्सं इति पाठभेदः ।

মদ । সহি । পসীদ । অহবা ণ তুহ্নে ফুড়ং (১) ভণি-
দাশ্চি চিড়ধ । কিঞ্চ অহ্নে সছং এব্ব মাহবেক্কমঅজীবিদং
(২) মালতীং জানীমো কেণ বা কঠোর-কেদঅ-(৩) গব্ভবিব্ভমা-
বঅব-টোব্বল্ল-ণিব্বহিদ্দ-(৪) সুন্দরত্তণবিসেসং মাহব-সহত্য়-

(ল) সহি ! প্রসীদ । অথবা ন যয়ং স্মুটং ভণিতাসিষ্টথ । কিঞ্চ বয়ং
সত্যমেব মাধবকময়জীবিতা মালতীং জানীমঃ । কেন বা কঠোর-কৈতক-গৰ্ভ-বিভ্রমাভব-
দৌৰ্ভল্য-নির্বৰ্ণিত-সুন্দরত্ববিশেষং মাধব-স্বহৃদ-নির্মিত-বকুলাবলী-বিরচিত-কণ্ঠাবলম্ব-
প্রায়েণ 'অসাবধান' ইতি সম্বোধনমুক্তম্ । অসম্বল্লিত্যেনে ন তৎপবাদস্য মিথ্যাত্বং সূচিতম্ ।
অপেহি দূরং গচ্ছ ।

(ল) মদেতি । প্রসীদ মাং প্রতি কীপং মা কুরু ইত্যর্থঃ । অথবেত্মুক্তপদ্মানরে ।
ভণিতা ইমং উপাঙ্গান্নিতী শিষ্যঃ । অয়ং উপাঙ্গঃ কৈনাপি যুগ্মাকমণিকৈ ন কথিত ইতি
সরলার্থঃ । স্বয়ং বক্তৃমুপক্রমতে কিঞ্চিৎ । কঠোরস্য পরিণতস্য পূর্ণাবয়বস্য কৈতকস্য
কৈতকীকুমুমস্য গৰ্ভবত্ মধ্যদেশবত্ বিভ্রমী বিলাসঃ স্বীতিমা যेषু তेषাং তথীক্সানাম্ অবয়-
বানাং হস্তপদাদীনাং দৌৰ্ভল্যে ন বিরহজনিতদুৰ্ভলতয়া নিৰ্বৰ্ণিতী নিষাদিতঃ সুন্দরত্ববিশেষঃ

(২) লবঙ্গিকা । হে অসাবধানে ! তুমি অসঙ্গত লোকপ্রবাদে
মোহিত হইয়াছ ; স্মৃতরাং দূর হও । আমি তোমার সহিত অনর্থক
কথা কহিব না ।

(ল) মদয়ঙ্গিকা । সহি ! প্রসন্ন হও । অথবা এই বৃত্তান্ত তোমাদের
নিকট কেহই বলে নাই ; কিন্তু আমরা সত্যই মালতীকে একমাত্র
মাধবময়জীবন বলিয়া জানি । আরও শোন, কোন্ ব্যক্তি মালতীর
সেইরূপ শরীরটী দেখে নাই ? যে শরীরের অবয়বগুলি, পরিণত কেতকী-
পুষ্পের অভ্যন্তর দেশের স্তায় স্বৈতবর্ণ হইয়া গিয়াছিল এবং দুৰ্ভলতায়

(১) অফুড়ং ইতি ক্ৰান্তি পাঠঃ । (২)...জীঅলীঅ' ইত্যপি পাঠঃ ।

(৩) কেদহু ইতি পাঠ্যপি দৃশ্যতে । (৪) ণিব্বহিদ্দ ইতি ভিন্নঃ পাঠঃ ।

णिष्णाविद-वउलावली-विरइद-कण्ठावलम्बमेत्त-सम्भारिदजीवणं

(१) मालदीए, माहवस्स अ पहाद-चन्द्रमण्डलापाण्डु,रपरिक्वाम-
रमणिज्जदंसणं ण विभाविदं सरौरं ? । किं अ, तस्सिं दिअसे

(२) कुसुमाअरुज्जाण-पेरन्त-रच्छामुह-समाअमे सविव्भमुल्लसिद-
कोट्टुहलुप्फुल्ल-पसरन्त-णअणुप्पल-वहल-विलास-मसिण-सञ्चार-

मात्र-सम्भारित-जीवनं मालत्याः, माधवस्य च प्रभात-चन्द्र-मण्डलापाण्डु-र-परिचाम-रमणीय-
दर्शनं न विभावितं शरीरम् ? । किञ्च, तस्मिन् दिवसे कुसुमाकरोद्यान-पर्यन्त-रथ्या-
मुख समागमे सविभमोल्लसित-कौतूहलीत्फुल्ल-प्रसन्नयनीत्पल-वहल-विलास-मसृण-

सौन्दर्यबाहुल्यं यव तत् तथोक्तम्, तथा माधवस्वहस्तनिर्मितया वकुलावल्या वकुलकुसुम-
मालया विरचितः कृती यः कण्ठावलम्बी गलदेशाश्रयः तन्मात्रेण सम्भारितं जीवनं येन
तादृशं मालत्याः शरीरम्, तथा प्रभातचन्द्रमण्डलमिव आपाण्डुरं विरहेण ईषद्वचनं
परिचामं सततचिन्तया नितान्तस्त्रीणं तथापि रमणीयदर्शनं मनोहरदृष्टिकञ्च तत् तथाभूतं
माधवस्य च शरीरं केन वा जनेन न विभावितं न लक्षितम् ? अपि तु सर्वेणैव लक्षित-
मित्यर्थः । तथापि कथं गोपयितुमिच्छसीति भावः ।

किञ्चेति । अपि चेति चार्थः । कुसुमाकरोद्यानस्य पर्यन्ते प्रान्तभागे यत् रथ्यामुखं
तत्र समागमे सम्मेलने सति सविभमं सविलासं नानाविधविकारसहितं यथा तथा उल्लसितयोः

ताहार अताञ्च मोन्दया सम्पादन करिवाछिन ; आर माधव अहसे ये
वकुलफूलेर माला निर्माण करिवाछिलेन, मानती ताहाई कष्टे धारण
करिवा जीवन धारण करितेछिल । आवार माधवेर शरीरौठ प्रभात-
चन्द्रमण्डलेर ग्राय अेषं पाण्डुवर्ण, अताञ्च कृण, अथ च मनोहर इहेवाछिन ;
ताहाई वा के ना देखिवाछे ? आरओ शोण, सेई दिन कुसुमा-
करोद्यानेर प्रान्तभागे सम्मिलन इहेले पर इहादेर उभयेरई परम्पर
दृष्टिसम्मिलन आयिओ कि देखि नाई ? तथन नीलोत्पलतुला नयनयुगल

चारुतारआ-विराअन्त--विव्भमा, अणङ्क-णट्टाआरिअ-सव्वा-
आरोवदेस-णिअ्माविअ-विअङ्क-मुद्ध-महुरा मए वि (१) णिरुविदा
इमाणं दिट्टिसम्भेदा? । किं अ, मम भादुणो दाणवुत्तन्तं
सुण्णिअ तक्खणुच्छलिअ-गम्भीरावेअ-व्वइअर-मिलाअन्तदेहसोहाणं

सञ्चार-चारुतारका-विराजमान-विभ्रमाः, अनङ्क-नाट्याचार्य-सर्वाकारोपदेश-निश्चित-
विदग्ध-मुग्ध मधुरा मयापि न निरूपिता अनयोदृष्टिसम्भेदाः? । किञ्च मम भातु-
उत्पन्नयोः, कौतूहलेन उत्फुल्लयोः विकसितयोः प्रसरतोः गन्तव्यदेशं गच्छतोः
नयनीत्पलयोः ये बहलविलासेन प्रचुरविभ्रमेण मष्टणसञ्चारेण कोमलचलनेन च
चारु मनीहरे तारके कनीनिकाहयम्, ताभ्यां विराजमानाः प्रकाशमानाः विभ्रमा नानाविध-
विकारा धेषु, ते तथाक्ताः, तथा अनङ्गी मदन एव नाट्याचार्यः तस्य सर्वाकारोपदेशैः
सर्वप्रकारशिखादानैः निश्चिताः कृता एतएव विदग्धाः भावविशेषप्रकाशे चतुराः, मुग्धा
मनीहराः, मधुरा लीभनीयाश्च ते तथाभूताः, अनयोमालतीमाधवयोः, दृष्टिसम्भेदाः
परस्परनयनसंस्नेहनानि मयापि किं न निरूपिता दृष्टाः? अपि तु निरूपिता एवेत्यर्थः ।
तथापि ममान्तिक एव कथम् असम्बद्धेत्यादिना निजोतुमिच्छसीति भावः ।

किञ्चेति । अवापि, अपि चेति चार्थः । भातुर्नन्दनस्य “चतुर्थ्यर्थं षष्ठी”ति पिङ्गल-
सूत्रान् चतुर्थ्यर्थे षष्ठी । तत्पक्षेण नन्दनाय दानवृत्तान्तश्रवणक्षणा एव उच्छलितस्य उदगतस्य
नानाविध विकारैरेव सहित निष्क्रिप्तं ओ कौतूहले उन्फुल्लं हृष्ट्या चलिते-
छिन, बहतर विलासे ओ कोमल मकरणे मनोहर तारा दुईटी द्वाराओ
विलास प्रकाश पाईतेछिन एवं सेइ दृष्टिमन्त्रिनगुलि, अनङ्कनाट्याचार्योरे
सर्वप्रकार उपदेशे चतुर, सुन्दर ओ मधुर हृष्ट्याछिन । आरओ शोण,
आमार ब्राताके दानेरे वृत्ताञ्च सुनिष्ठा मानती ओ माधवेरे तन्क्षणां
महाविवादरे आवेग उथलिया उठिन, ताहाते शरीरेरे शोभा मलिन

(१)...परिसरव्वे ल्लमाण-सविलास मसिण-सिण्णिव्व-संचरण चारुतारआ-विअम्भमा-
णाणङ्क-सिञ्जाराआ रिअ-सव्वाअमीददेस.. तुए वि.. इति पाठान्तरम् ।

উক্বেণ্ডিঅমাণমূলবন্ধণং (১) বিঅ ণ লক্বেদং হিঅঅং ? ।
কিং অ, এদম্মি অৱরং সুমরিদং মএ (২) । (ল)

লব । কিং দাণিং অৱরং ? । (ব)

মদ । জংক্বু মম তস্স (৩) জীবিদপ্পদাঙ্কণো মহাণ্ণহাবস্স
চেদণাপড়িলম্ম-পিঅণিৱেদিঅএ মালদোএ মঅৱদো-বিঅড্-
বঅণোৱস্সাস-বোধিদেণ (৪) হিঅঅং জীবিদং অ মাহ্বেণ পারি-

দানব্জাণাণং শুৱা তত্চণীচ্ছলিত-গম্বীরাৱেগ-ব্যতিকর-স্সায়মান-দেহশীমথী: স্ত-
স্সাঙ্কামান-মূলবন্ধনমিৱ ন লসিতং হৃদয়ম্ ? । কিস্স, এতদপ্পরং স্মৃতং ময়া ।

(ব) কিমিদানৌমপরম্ ? ।

(অ) যত্ খলু মম তস্য জীৱিতপ্রদায়িনী মহানুभावस्य चेतनाप्रतिलम्भप्रियनिवे-
दिकाया मालत्या भगवती-विदग्ध-वचनीपत्याम-बोधितेन हृदयं जीवितञ्च माधवेन स्वयंयाह
गम्भीरावेगस्य महाविषादवेगस्य व्यतिकरेण सम्पर्केण स्यायमाना मलिनौकियमाणा देहशीभा
यथी: तथीर्मालतीमाधवथी:, उत्खण्ड्यमानं केनापि खियमानं मूलबन्धनं धारणकारणीभूतं
देहेन सह बन्धनं यस्य तत् तादृशमि० भूतं हृदयं किं न लसितं मयापीत्यन्वय: ;
अपि तु लसितमेवेत्यर्थ: । तत्रापि कथं तद्गोपनेच्छेति भाव: । किञ्च अन्यञ्च । अपरं
वृत्तान्तरम् ।

(ব) লবেতি । অপরং কিং স্মৃতং তদব্রহ্মীত্যর্থ: ।

इहैय। गेल ; आर उहादेर हृदयेर मूलबन्धन वेन केह छिं डिया फेलिन ;
आमि ताहाओ कि लक्ष्य करि नाहै ? । आव ओ, आमि एहै आर एकटी
विषय अरण करिग्याछि ।

(ब) लवञ्जिका । एथन आर एकटी विषय कि ? ।

(१) उव्वसमाणमूलं इति क्वचित् पाठः ।

(२) किं अ मए एदं अवरं विमुमरिदं इति भिन्नः पाठः ।

(३) क्वचित् 'तस्य' इति पाठो नास्ति । (४) ...बोधिदेण इत्यपि पाठः ।

तोसिञ्चत्तणेण सञ्जंगाहे (१) णिउत्तं । अह अ (२) लवङ्गिए !
तहिं तुए क्व, एव्वं (३) भणिटं, “पडिच्छिदो क्व, णो पिञ्च-
सहोए अञ्जं पसादो” त्ति । (श)

लव । सहि ! कदमो उण सो महाणुहावो त्ति विसु-
मरिटं मए (४) । (ष)

नियुक्तम् । अथ च लवङ्गिके ! तस्मिन् त्वया खलु एव भणितम्, “प्रतीष्टं खलु नः
प्रियसख्या अथ प्रसाद” इति ।

(ष) सखि ! कतमः पुनः स महान्भाव इति विद्युतं मया ।

(श) मदीति । चेतनाप्रतिलम्बप्रियनिवेदिकायाः शार्दूलकृतप्रहारजनितमूर्च्छापगमात्
परं चैतन्यलाभरूप-सन्तोषसंवाददायिन्याः । भगवत्याः कामन्दक्या विदग्धवचनीपन्यासेन
“वत्स ! माधव ! दिव्या मुह्यद्भुजा बर्द्धितोऽसि मालत्या, तदयमवसरः प्रतिदानस्य”
इति चतुर्थाङ्गतेन निपुणवाक्यप्रयोगेण बोधितः उपयुक्तमभिधातुं सङ्कतितस्ते न, माधवेन ।
स्वर्थाहाहे दानान्मालत्या आत्मनैव गृह्ये, नियुक्तम् “यद्यत्प्रणिते”त्यादिवाक्येन व्यापारि-
तम् । अथ च तदनन्तरम् ।

(श) मदयञ्चिका । यिनि आमार जौवन दान करियाछिलेन, सेई
महाआर चैतञ्ज लाभेर प्रिय संवाद यथन मानती जानाईयाछिल ;
तथन भगवती कामन्दकीर निपूण वाक्यविज्ञासे उद्धुक्क हईया माधव निजेर
हृदय ओ जीवनेके मालतीर निजेर ईच्छा अहूसारे ग्रहण करिते नियुक्त
करियाछिलेन । ताहार पर आवार लवङ्गिके ! सेई समये तुमि
एईरूप बलियाछिले ये, “आमादेर प्रियसथी एई अहूग्रहदान अवञ्चई
ग्रहण करिलेन ।”

(१) सञ्जंगाहसी इति पाठभेदः । (२) अह इतिमात्रः पाठः क्वचित् ।

(३) एव्वं इति पाठान्तरम् । (४) कदमो उण महाभाषी त्ति विसुमरिटं मए
ईदमः पाठः क्वचित् ।

মদ । সহি ! সুমর সুমর । জেণ তস্মিঁ দিঅসে বিঅড়-
দুট্ট-সাবদ-বিণিবাদ-গোঅরং গদা অসরণা তক্কালসংপিহিডেণ
পোঅর-ভুঅত্মশ্বেণ ণিক্কারণবন্ধবেণ সঅল-ভুবেণেক্সার-ণিঅ-
দেহোবহারসাহসং কদুঅ পরিরক্কিদহ্মি । জেণ অ দিড়-বিঅড়-
মাংসলুত্তাণ--পরিণাছি--বক্কত্থল---লচ্ছণ-জজরিদ--জবাপোড়-

(স) সহি ! অর অর । যেন তস্মিন্ দিবসে বিকট-দুষ্ট-শ্রাপদবিনিপাতগীচরং
গতা অশরণা তৎকালসন্নিহিতেন পীবরভুজস্বশ্বেন নিষ্কারণবান্ধবেণ সকলভুবেনৈকসার-
নিজদেহোপহার-সাহসং ক্রুত্বা পরিরচিতাষি । যেন চ দৃঢ়-বিকট-মাংসলীচান-পরিণাছি-

(প) লবেতি । মদয়ন্তিকামুখাদেব তস্যা মকরন্দং প্রত্যনুরাগপ্রকারমবগন্তুং অরণে
সত্যপি কৌতুকেণ বিস্মরণমাত্ৰং দর্শয়তি সখীত্যাদিনা ।

(স) মদেতি । বিকটো ময়ঙ্করঃ, দুষ্টঃ পীষিতীঃপি চণ্ডস্বभावঃ শ্রাপদী হিঁস্রঃ
শ্রাহূলঃ, তস্য বিনিপাতগীচরম্ আক্রমণবিষয়তাং গতা প্রাপ্তা, অশরণা অন্তরঙ্গকরুহিতা ।
পীবরো ভুজঃ স্থূলী বাহুঃ স্বাম্ভ ইব তেন । সকলেषু ভুবেষু একৌঃদ্বিতীয়ঃ সারঃ
স্বপ্নিতমলত্বাত্ৰ ষ্টঃ, যৌ নিজদেহঃ, তস্য উপহারঃ শ্রাহূল্যায় সমর্পণমেব সাহসং তৎ
তথীক্ৰং ক্রুত্বা স্ববিনাশসম্ভবেঃপি তব লক্ষ্যমক্লত্বেত্বয়ঃ । দৃঢ়ং কঠিনম্, বিকটং প্রহার-
শ্রুতাহুয়ঙ্করম্, মাংসলং বলবৎ উচ্যতাম্ উন্নতম্, পরিণাছি বিশালম্, যৎ বন্ধঃস্থলম্, তব
লাচ্ছনং শ্রাহূলনখপ্রহারধিক্ৰং জর্জরিতম্হিঁস্রভিন্নী জবাপীড়ী জবাপুশ্চশ্চর ইব তং ধারয়-

(য) লবঙ্গিকা । সখি ! সেই মহাআ কে ? ইহা আমি বিস্মৃত
হইয়াছি ।

(স) মদয়ন্তিকা । সখি ! অরণ কর, অরণ কর । সেই নিন
আমি ভয়ঙ্কর-দুষ্টে হিঁস্র জন্তুর (ব্যাঘ্রের) আক্রমণের বিষয় হইয়া
পড়িয়াছিলাম, কেহ আমার রক্ষক ছিল না ; সেই সময়ে যিনি নিকটবর্তী
ও অকারণ বান্ধব হইয়া, সমস্ত জগতের একমাত্র সার নিজে
দেহটিকে উপহার দিবার সাহস করিয়া, বিশাল বাহুস্কন্ধারা আমাকে

धारिणा करुणाधणेण मम किदे विसहिदा अदिदुष्टसद्दूल-
णह-सिहावज्जप्यहारा मारिदो अ सो दुष्टसावद-महाराक्खसो
त्ति (१) । (स)

लव । हुं, मअरन्दो । (ह)

वचःस्थल-लाञ्छनजर्जरित-जवापीडधारिणा करुणाधनेन मम कृतं विसहिता अतिदुष्ट-
शार्दूलनख-शिखावज्जप्रहाराः, मारितय स दुष्टश्चापद-महाराक्षस इति ।

(ह) हुं, मकरन्दः ।

तीति स तयोक्तस्तेन । करुणा दथैव धनं यस्य तेन अतीव दयालुनेत्यर्थः । अन्यथा
निःसम्पर्का मां रक्षितमेतावत्कष्टसहिष्णुता न स्यादिति भावः । अतिदुष्टशार्दूलस्य
नखशिखा एव नखरायभागा एव वज्राः नितान्तकठिनतीक्ष्णत्वात् कुलिशानि तेषां प्रहाराः ।
दुष्टश्चापद एव महाराक्षसः सः । तं अर इत्यर्थः ।

(ह) लवेति । हुमिति अरण्यार्थं द्योतकमव्ययम् । “हुं क्षुतावप्यपाकृता”विश्यादि
भेदिनी । अप्यापि कौतुकं व्यज्यते ।

रक्षा करिवाहिलेन एवं अत्यस्त दयालु थे व्याक्ति कठिन, भयङ्कर, सबल,
टुम्रत ओ विशाल बक्षःश्ले छिन्न भिन्न जवापुष्पेर मानार ग्राय चिह्न धारण
करिया, आमार निमित्त भयङ्कर व्याघ्रेर नखाग्ररूप बज्जेर प्रहार सह
करिवाहिलेन एवं सेहै दुष्टेहिंअज्जन्तुररूप महाराक्षसके मारिया
फेलियाहिलेन ।

(ह) लवङ्गिका । हँ, मकरन्द ।

(१) सहि ! सुमर ।...सावदावदेसगोअरं...सुलग्गसिंहिदिण...त्यन्नेण
संभाविदा... दिद-दादा...विदारिअ...वक्खत्यल्लिण जरटज्जरिद । जवापीडधारिणा
करुणाधनेण मम किदे विणिमज्जल-सअल-णह-विआअ-वज्ज-पज्जर-पहारी...इति
पाठभेदाः ।

मद । सानन्दम् । प्रियसखि ! किं किं (१) भणामि । (च)

लव । णं भणामि मकरन्दो त्ति । सखितं (२) शरीरमस्याः

स्य शन्ती संस्कृतमाश्रित्य । (क)

वयं तथा नाम यदात्य किं वदा-

म्ययं त्वकस्माद् (३) विकलः कथान्तरे ।

कदम्बगोलाकृतिमाश्रितः कथं

विशुद्धमुग्धः कुलकन्यकाजनः ॥१॥

(च) प्रियसखि ! किं किं भणसि ।

(क) ननु भणामि मकरन्द इति ।

(च) मदेति । प्रियतमनामश्रवणात् सानन्दम् । आनन्दादेव च किं किमिति
द्विकृतिः । एतेन पुनर्मकरन्दनामश्रवणे महती व्ययता व्यज्यते ।

(क) लवेति । मकरन्दनामश्रवणायैव व्ययतातिशयदर्शनात् खितम् । रेमाञ्च-
परीक्षणाय शरीरस्पर्शः । लवङ्गिकायाः सखीरूपत्वादवैदग्ध्यार्थं संस्कृताश्रयणम् ।
यथा दर्पणे—

“धीषित्सखीबालवेश्याकितवाप्सरसां तथा ।

वैदग्ध्यार्थं प्रदातव्यं संस्कृतज्ञानरान्तरा ॥”

वयमिति । यत् आत्य 'वयं माधवे अनुरक्ता' इति यत् त्वं ब्रवीषि, वयं मालती-

(फ) मदप्रसक्तिका । (आनन्देन सहित) प्रियसखि ! किं ? किं
बलिते ? ।

(क) लवङ्गिका । ओह ! मकरन्द एवै कथा बलिनाम् । (क्रेयं
हास्येन सहित मदप्रसक्तिकार शरीर स्पर्श करतः, संस्कृत अवलम्बन
करिष्या)

(१) क्वचित् 'किं किं' इति द्विकृतिर्नास्ति । (२) सख्यृहमिति पाठान्तरम् ।

(३) ...स्वयञ्च कथादिति भिन्नः पाठः ।

মদ । সলজ্জম্ । সহি ! কিং মং ভবহসসি । ণং ভণামি
 ণিঝ্ণাভদি তারিসস্স অণ্ণণিরবেক্ক-ঝ্ণবসাঈণী কিদন্ত-
 কবলিঝ্ণন্ত-জীবিদ-বলামোড়িঅ--পচ্ছাণঅণ--গুরুভ্রোবঅরিণী

(খ) সহি ! কিং মামুপহসসি । ননু ভণামি নির্বাপয়তি তাহসস্স আত্ম-
 নিরপেচ্ছঝ্ণবসায়িনঃ ক্তাত্ম-কবল্যমান-জীবিত-বলাত্কার-প্রত্যানয়ন-গুরুকোপকারিণী
 তত্পচ্ছগতায় জনাঃ, তথা মাধবে অনুরক্তা এব ইতি নাম স্ত্রীকরীভৌত্বার্থঃ । নামশব্দোঃ-
 মধ্যপগমে । তু কিন্তু, কিং বদামি অহমপি ত্বদ্বিষয়ে কিং ব্রবীমি, বিষয়ঃ পরপুরুষালু-
 রাগকলঙ্কারাঙ্কিত্যে নিন্দ্যলঃ, প্রত্যুত পরপুরুষে নিতান্তানুরাগবানিতি ধ্বন্যতে, মুগ্ধঃ
 কামাবেশজনিতকপটায়ন্যতয়া মূঢ়ঃ সরলঃ, সাতিশয়কামাবেশবশেনাতীবকপট ইত্যপি
 ব্যজ্যতে । বিষয়স্যসৌ মুগ্ধয়েতি স বিষয়মুগ্ধঃ । অর্থং হস্তেন স্পৃশ্যমানঃ কুলকন্যকা-
 জনঃ কেবলপরদীর্ঘাভিষ্কারিণী মদয়ন্তিকা ত্বমিত্যর্থঃ, কথান্তরে কস্যচিৎ পুরুষস্য কথ্য-
 প্রসঙ্কমধ্য এব বিকলঃ কৃতযিদাবিশাদবিহ্বলঃ সন্ কথং কৈন হেতুনা কদম্বগোলস্য কদম্ব-
 পুথগোলকস্য আকৃতিমিবা কৃতিমাকারম্ আশ্রিতঃ অবলম্বিতবান্ রোমাঙ্কিত ইত্যর্থঃ ।
 যথৈতং কুলকন্যকা কুমারী সত্যেব, কস্মি'য়িত্ পুরুষে পরমমনুরক্তা, মালত্বপি তথা, সুতরং
 তব কেবলং দীর্ঘারোপী নিতান্তমনুচিত ইতি ভাবঃ । সৌপহাসীয়মুক্তিঃ ।

অত্র হ্রস্বভঙ্গীবিধিণে মদন্তিকায়াঃ পুরুষবিগ্ণানুরাগস্থাভিধানাত্ পর্যায়ীক্তমলঙ্কারঃ
 সমাসগতার্থোপময়া সঙ্কীৰ্ত্ত্যতে । তথা যদাত্য ইতি বাক্যস্য পরব পাঠাত্ “ন্যকারী স্ত্রয়মিব
 মে যদরয়” ইতি দর্পণীদাহতবন্ বাক্যগতবিধেয়াবিমর্শদীর্ঘঃ, স চ ‘যদাত্য এব’ বয়মব’
 ইতি পাঠেন সমাধেয়ঃ । ইহ্রস্বপাঠে তু আত্ম ইতি স্থাধাতোরদ্যতন্যাঃ সৌ প্রয়োগঃ । এবম্
 ইত্যম্ভূতা ইত্যর্থঃ ।

অত লেশী নাম নাট্যালঙ্ঘণম্ । “স লেশী মপ্পতি বাক্যং যত্ সাহস্পুরঃসরম্ ।”
 ইতি দর্পণলঙ্ঘণাত্ । বংশস্ববিলং ভক্তম্ ॥১॥

তুমি যেক্রপ বলিতেছ, আমরা বরং সেইরূপই বটি ইহা স্বীকার
 করিলাম ; কিন্তু নির্দোষ ও সরল এই কুলকন্যাটী, হঠাৎ কথার প্রসঙ্গে
 বিকল হইয়া কদম্বপুষ্পের আকৃতি ধারণ করিল কেন ? ॥১॥

ଜଗନ୍ନାଥ ସଙ୍କହାସୁ ଶାମଗାହଣଂ ସୁମରଣଂ ଅ (୧) । ତଥା ଅ ତୁଫ ବି
ଗାଢ଼-ଗୁହ-ଘାହାର--ବିକ୍ଷଣାରମ୍ଭ-ବିହ୍ୱଳାବିଦ--ସରୀର-ସଞ୍ଜଳିଦ-
ସେନ୍ଧ-ସଲିଲୁପ୍ପୋଲୋ, ମୋହ-ମଉଳାଅନ୍ତ-ଶେତ-କନ୍ଦୋଢ଼ଜୁଗ୍ମଲୋ, ଭୂମି-
ବିଲଗ୍ନିଦାସିଲଦା-ବିଢ଼ମ୍ଭ-ଧୋର-ଧାରିଦ-ସରୀରଭାରୋ, ପଞ୍ଚକ୍ୱୋକିଦୋ

ଜନସ୍ୟ ସଞ୍ଜୟାସୁ ନାମୟହ୍ୟଂ ଅରଣ୍ୟେ । ତଥା ଚ ତ୍ୱୟାପି ଗାଢ଼-ଗୁହ-ନକ୍ଷ-ପହାର-ବେଦନାରମ୍ଭ-
ବିହ୍ୱଳିତ ଶରୀର-ସଞ୍ଜଳିତ ଶ୍ୱେଦ-ସଲିଲୀତ୍ପୀଢ଼ଃ, ମୋହ-ମୁକୁଳାୟମାନ-ନେତ୍ରକନ୍ଦୋଢ଼ଯୁଗଳଃ,

(ଖ) ମର୍ଦ୍ଦିତ । ଶରୀରକଥା ଶରୀରମାତ୍ରପ୍ରତ୍ୟକ୍ଷୀକରଣାତ୍ ସଲଞ୍ଜମାହେତ୍ୟର୍ଥଃ । ଆତ୍ମ-
ନିରପେକ୍ଷେଣ ଆତ୍ମରକ୍ଷଣାପେକ୍ଷାମକ୍ରନ୍ତ୍ୱା, ବ୍ୟବସାଧିନଃ ମାଂ ରକ୍ଷିତୁମ୍ଭୟାମିନଃ, କ୍ରତାନ୍ତେନ ଯମେନ
କବଲ୍ୟମାନଂ ଶ୍ରୀକ୍ଷ୍ମାକ୍ରମଣ୍ୟେନୈବ ଯସ୍ୟମାନଂ ଯତ୍ ଜୀବିତଂ ମମ ଜୀବନଂ ତସ୍ୟ ବଳାତ୍କାରିଣ ବଳ-
ପ୍ରକାଶିନ ଯତ୍ ପ୍ରତ୍ୟାନୟନଂ ପ୍ରତ୍ୟୁଦ୍ଧରଣଂ ତେନ ଗୁରୁକଂ ମହତ୍ ଉପକର୍ତ୍ତୁଂ ଶ୍ରୀଳଂ ଯସ୍ୟ ତସ୍ୟ । ସଞ୍ଜୟାସୁ
କଥାପ୍ରସଞ୍ଜେଷ୍ୱପି ନାମୟହ୍ୟଂ ନାମୋଚ୍ଚାରଣଂ ଅରଣ୍ୟେ କର୍ତ୍ତୂଂ, ନିର୍ବାପୟତି ସନ୍ତାପଘ୍ଣିନୀଂ କରୀତି ।
ଗାଢ଼ଗୁହନକ୍ଷପହାରିଣ କଠିନମହାନକ୍ଷରାଘାତିନ ଯି ବେଦନାରମ୍ଭତ୍ସେନ ବିହ୍ୱଳିତାତ୍ ଶରୀରାତ୍ ବିକଳୀ-
କ୍ରତାତ୍ ସଞ୍ଜଳିତଃ ଶ୍ୱେଦସଲିଲୀତ୍ପୀଢ଼ୋ ଘର୍ଷ୍ଣଜଳପ୍ରବାହୋ ଯସ୍ୟ ସଃ । ମୋହେନ ମୂର୍ଝ୍ୟାୟା ମୁକୁଳାୟ-
ମାନଂ ମୁଦ୍ରିତୀଭବତ୍ ନେତ୍ରକନ୍ଦୋଢ଼ଯୁଗଳଂ ନୟନନୀଳୀତ୍ପଲଙ୍ଘୟଂ ଯସ୍ୟ ସଃ । ଭୂମି ବିଲଗ୍ନାୟାଃ ସ୍ଥିତାୟା
ଅସିଲତାୟା ବିଢ଼ମ୍ଭେନ ଅବଲମ୍ବନେନ ସ୍ତ୍ରୀଂ ସ୍ଥିରଂ ଯଥା ସ୍ୟାନ୍ ତଥା ଧାରିତୀ ଘୃତଃ ଶରୀରଭାରୋ

(ଖ) ମଦଗ୍ରସ୍ତିକା । (ଲଞ୍ଜାର ସହିତ) ମଖି ! ଆମାକେ ଉପହାସ
କରିତେଛ କେନ । ଆମି ଏହି ବଳିତେଛି ସେ, ଯିନି ନିଜେର ଜୀବନେର
ଅପେକ୍ଷା ନା କରିସା ଆମାର ଜୀବନ ରକ୍ଷା କରିତେ ପ୍ରବୃତ୍ତ ହୁଅଛାଲିନେ ଏବଂ
ଯମ ଆମାର ଜୀବନ ଶ୍ରୀମ କରିତେଛାଲିନେ, ଏହି ଅବସ୍ଥାୟ ଯିନି ବଳପୂର୍ବକ
ତାହା ପ୍ରତ୍ୟାନୟନ କରିସା ଶୁକ୍ରତର ଉପକାର କରିସାଛାଲିନେ, କଥାର ପ୍ରମତ୍ତେ
ସେହିରୂପ ଲୋକେର ନାମୋଚ୍ଚାରଣ ଓ ସ୍ମରଣ କରାଇ ଚିତ୍ତ ଶୀତଳ କରେ । ଦେଖ,
ତୁମିଓ ପ୍ରୀର୍ତ୍ତାନ୍ତହି କରିସାଛାଲିନେ ସେ, କଠିନ ଓ ବୃହତ୍ ନଖେର ଆଘାତେ ତାହାର
ଦେହଟାକେ ବିକଳ କରିସା ଫେଲିନ, ତାହା ହତ୍ତେ ଘର୍ଷ୍ଣଜଳେର ପ୍ରବାହ ପଡ଼ିତେ

(୧) ସହି ! କୌତ...ବିସ୍ମାବସ୍ମି...ଶାମଗାହଣ-ସୁମରଣଂ' ଇତି ପାଠାନ୍ତରାଣି ।

ज्जे वं मदन्नन्तिआ-णिमित्त-मेत्त-विच्छद्दिमहामहग्घजोअलोओ
महाभाओ त्ति (१) । खेदादीन् विकाराप्पाटयति । (ख)

बुद्ध । शरीरमत्याः सृशन्ती । अस्सत्यसरोरे ! किं वाआ, दंसिदं
सरोरेण मअरन्दसमाअमोच्छुक्कं (२) । (ग)

भूमि-विलग्राशौलता-विष्टभ-धीर-धारित-शरीरभारः, प्रत्यक्षीकृत एव मदयन्तिकानिमित्त-
मात्र-विच्छद्दि'तमहामहार्घजोवलीको महाभाग इति ।

(ग) असत्यशरीरे ! किं वाचा, दर्शितं शरीरेण मकरन्दसमागमोत्सुकम् ।

येन सः । तथा मदयन्तिकानिमित्तमात्रे केवलमदयन्तिकानिमित्ते विच्छद्दि'तः परित्यक्तः
शार्दूलसन्निधौ खदेहस्थापनेन मरणावश्यभावात् परित्यज्यमान इत्यर्थः । महामहार्घः जीवने
नानाविधमुखसन्निधौगसम्भवादतीवमहामूल्यः जीवलीको येन स तयोक्तः, महाभागे नाना-
गुणशालितादतीवभाग्यवान् मकरन्दः, त्वयापि प्रत्यक्षीकृत एव । सुतरां तत्कृतीपकारे
न मे मिथ्यावादिलमाशङ्कनीयमिति भावः ।

"कन्दोट' (क्री) नीलीत्पल"मिति शब्दकल्पद्रुमः ।

(ग) बुद्धेति । असत्यशरीरे ! मदनपीडावशादसुखदेहे ! वाचा किं निजावस्था

लागिल, मोहेर आवेगे नीलोत्पलतुल्या नयनयुगल मुञ्जित हईतेछिन,
भूतलसंगल त्रवारिथानि धरिया धीरे धीरे शरीरेर भार धारण
करिंते लागिलेन, एईभावे सेई महाआ केवल मदयञ्जिकार जन्त
अत्यास महामूल्या एई जीवलोक परित्याग करिंते प्रवृत्त हईयाछिलेन ।
(घर्ष ओ रोमाङ्कप्रभृति विकार अभिनय करिंते लागिल ।)

(१)...सी तुए वि गादप्यहारवेअवरन्धविआरिदसरीरसङ्गलिदसेअसङ्खिर्णुंगमी...भाणि
विगलिदासिअट्टि...परिधारिअ...मदअल्लिआमेत्तविच्छद्दिअमहग्घजोविदी महाण्णहावी ति
इति पाठभेदाः ।

(२) बुद्ध । स्वसिद्धं पिअसङ्घीए सरीरेण इति पाठान्तरम् ।

मद । सख्यम् । सहि ! अवेहि अवेहि । उव्मिष्यद्भि
सहवासिणीए मालतीए (१) । (घ)

लव । सहि ! मदअन्तिए ! अह्मे वि जाणिदब्बं जाणीमी ।
ता पसीट, विरम व्वदेसादी । एहि, विस्सम्भ-गव्भ-कधा-
वन्धसरिसं (२) सुहं चिट्ठम् । (ङ)

(घ) सखि ! अपेहि अपेहि । उद्भिन्नास्मि सहवासिन्या मालत्या ।

(ङ) सखि ! मदयन्तिके ! वयमपि ज्ञातव्यं जानीमः । तत् प्रसीद, विरम व्यप-
देशात् । एहि, विस्सम्भगर्भ-कथाबन्धसदृशं सुखं तिष्ठामः ।

गोपनबचसा किं फलम् अपि तु किमपि नेत्यर्थः । कथमेतदित्याह दर्शितमिति ।
शरीरेण मकरन्दस्य अरणमात्रेणैव रोमाञ्चितेनेत्यभिप्रायः । दर्शितं प्रकटितम् ।

(घ) मदिति । उद्भिन्ना रोमाञ्चिता । तथा च प्रियसख्या मालत्याः सहवासिनानन्दा-
दीवाजी रोमाञ्चाः सञ्जाताः, न पुनर्मकरन्दस्य अरणादिति भावः ।

अत्र व्याजोक्तिरलङ्कारः । “व्याजोक्तिर्गोपनं व्याजादुद्भिन्नस्यापि वस्तुन” इति लक्षणात् ।

(ङ) लवेति । व्यपदेशात् आत्मभावगोपनकृत्वात् । विस्सम्भः प्रणथी गर्भे यस्य
तस्य तादृशस्य कथाबन्धस्य संलापपरम्परयाः सदृशं योग्यं तादृशालापपरम्परया यादृशं
सुखं भवितुमर्हति तादृशं सुखं निरतिशयनिश्चलसुखं यथा स्यात्तथैत्यर्थः ।

(ग) बूद्धरक्षिता । (मदधाञ्छिकार शरीर स्पर्श करिते करिते)
सथि ! तोमार शरीर असूहू हईया पडिंयाछे । राज्जे कि हईवे,
तोमार शरीरई, मकरन्देर सहित सम्मनित हईवार उंस्सका
देखाईतेछे ।

(घ) मदयैञ्छिका । (लङ्कार सहित) सथि ! दूर हउ, दूर हउ ।
आमि सहवासिनी मालतीद्वाराई रोमाञ्छित हईया पडिंयाछि ।

(१)---पिअसहि ! अव्वहि । उव् म्मिष्यद्भि सहवासिणीए वीसन्थेए इति पाठभेदः ।

(२)---विस्सम्भगव् भकहाप्यबन्धसरसं इति क्वचित् पाठः ।

बुद्ध । सहि ! सोहणं लवङ्गिआए भणिदं (१) । (च)
मद । विधेअस्सि संपदं सहीणं (२) । (छ)
लव । जइ एव्वं, ता कधेहि कथं णु दे काली गच्छदि
त्ति । (ज)

मद । णिसामेहि पिअसहि ।। मम बुद्धरक्खिदा-पक्खवाद्-
पच्चएण पढमं ज्जेव तस्सिं जणि अदिभूमिं गदो अणुराओ ।

(च) सखि ! शोभनं लवङ्गिकया भणितम् ।

(छ) विधेयास्मि साम्प्रतं सख्योः ।

(ज) यद्येवम्, तत् कथय, कथं नु ते काली गच्छतीति ।

(च) बुद्धेति । शोभनं वृत्तियुक्तत्वात् साधुभूतम् । सुतरां तदेव कुम्भ इति भावः ।

(छ) मदिति । सख्योर्धुवयोः । विधेयास्मि अतीवस्नेहवशात् वाक्याधीनास्मि ।

तथा च यदादिश्यते तदेव मया करणीयमिति भावः ।

“विधेयो विमथयाही वचनेस्थित आश्रय” इत्यमरः ।

(ज) लविति । कथं केन प्रकारेण ।

(७) लवङ्गिका । सखि ! मदग्रस्तिके ! आगराओ, किछु ज्जातवा
दिनग्र जानिते चाई । अतएव तूमि प्रसन्न हओ, छन हईते विरत
हओ । आईसु, प्रणयगर्भ आलापेपर उपयुक्त स्थे अवस्थान करि ।

(८) बुद्धरक्षिता । सखि ! लवङ्गिका सुन्दर बनिग्राछे ।

(९) मदग्रस्तिका । आगि त एथन तोनादेर कथार, अभीर । ।

(१०) लवङ्गिका । यदि एमन हय, तवे बन—तोमार कि भावे
समय याईतेछे ।

(१) बुद्ध । सोहणं लवङ्गिआ भणादि । इति भिन्नः पाठः ।

(२) पिअसहीओ इत्यपि पाठः ।

अवि अ, तस्मिं जणे भरिदुव्वरन्त-कोदूहलुकण्ठा-मणोरहं
द्विअअं आसी (१) । (अ)

तदो विद्विणिओअ-णिव्वुत्त-दंसणा भविअ, (२) दुव्वार-
दारुणाआस-दुक्ख-सन्दाव-दज्जन्त--चित्त-विहङ्गन्त--जीविदासा,

(अ) निशामय प्रियसखि ! । मम बुद्धरचिता-पक्षपात-प्रत्ययेन प्रथममेव तस्मिन्
जने अतिभूमिं गतोऽनुरागः । अपि च, तस्मिन् जने भूतोऽहर्त्तमानकौतूहलोत्कण्ठामनीरथं
हृदयमासीत् ।

(अ) ततो विधिनियोग-निर्हत्त-दर्शना भूत्वा, दुर्वार-दारुणायास-दुःख-सत्पाप-

(अ) मदेति । हे प्रियसखि ! खवङ्गिके ! निशामय आकर्ण्य । बुद्ध-
रचिताया अवगतसर्ववृत्तान्ततया खवङ्गिकाया एवेदं सम्बोधनं तत एव चैकवचनमिति
बोध्यम् । बुद्धरचितायाः पक्षपातो गुणवर्णनादिना मकरन्दपक्षग्रहणं तत्र प्रत्ययेन
विश्वासेन । गुणज्ञा बुद्धरचितान खलु निर्गुणस्य पक्षपातिनी भवितुमर्हतीति तद्विश्वासः
सम्भवपर एवेति भावः । तस्मिन् जने मकरन्दे । मनसा पतिभावनिर्वर्त्तनात् मकरन्द-
नामग्रहणमकृत्वा तस्मिन् जने इत्युक्तम् । अतिभूमिमाधिक्यम् । भूतमिति भावे क्तः,
ततश्च भूतात् हृदयपरिपूरणात् परम् उद्वर्त्तमाना अतिरिक्तोभवन्तः, अतीवबहुला इत्यर्थः ।
कौतूहलोत्कण्ठामनीरथा दर्शनालापादौ कौतुकौतुक्याभिलाषा यत्र तादृशम् ।

(अ) तत इति । विधिनियोगेन देवप्रेरणेन निर्हत्तं शार्दूलान्कमणकालि निम्नं
दर्शनं साक्षात्कारो यस्याः सा । दुर्वारो वक्त्रकारेण दुरुपशमो दारुणश्च य आयासी

(अ) मदग्रस्तिका । अग्रिमथि ! शोण, सेई व्याज्जिर प्रति
बुद्धरचितार पक्षपाते विश्वास करिशा, ताहार प्रति आमार अन्नुराग
अथमेहं खूब वैची हईयाछिन एवः सेई व्याज्जिर प्रति कोतूक, उदकणी
ए अडिनाय हृदयके परिपूर्ण करिशा उद्वृत्त हईयाछिन ।

(१)....पक्षपात पदमं एव तस्मिं जणे अचिरत्तकौतूहलुकण्ठामणोरहं...इति पाठभेदः ।

(२) तदो विद्विणिओअचिरचित्तदंसणा भविअ इत्यपि पाठः ।

दूर-विभ्रन्निभ्रापुव्व-सव्वङ्ग-प्यज्जलण--मअण--हुदवहुदाम--दाह-
दूसहाआस-दुअणाअन्त-परिअणा, (१) पच्चासा-विमोक्खमेत्त-
सुलह-मित्तु-णिव्वाण-पडिअल-वुद्धरक्खिदा--वअण--विवड्ढआ-
वेअ-व्वइअर-विसंठुला इमं जीअलोअ-परिवत्तं अणुहोमि । (ज)

दह्यमान-चिन्-विघटमान-जीविताशा, दूर-विजृम्भितापूर्व-सर्वाङ्ग-प्रज्वलन-मदन-हुतवह्नी-
हाम-दाह-दुःसहायास-दुर्धनायमानपरिजना, प्रत्याशा-विमीक्षमावसुलभ-मृत्यु-निर्वाण-
प्रतिकूल बुद्धरक्षिता-वचन-विवर्द्धिताविग व्यतिकर-विसंठुला, इमं जीवलीकपरिवर्त्त-
मनुभवामि ।

मन्मथपीडा, तस्य दुःखसन्नापाभ्यां तज्जनितकष्टपरितापाभ्यां दह्यमानात् चिन्तात् विघट-
माना अपसरन्ती विनश्यन्ती जीविताशा जीवनप्रत्याशा यस्याः सा । दूरविजृम्भितः अतीव-
वर्द्धि गतः, अपूर्व आश्चर्यः, सर्वाङ्गप्रज्वलनः सकलदेहावयवसन्नापकः, यो मदनहुतवहः
कामानलः, तस्य उद्दामदाहिन तत्कृतविकटसन्नापेन यी दुःसह आयासः कष्टम्, तेन
दुर्धनायमानाः प्रतीकारोपायाभावात् दुःखितमनस्काः परिजनाः परिचारिकाः यस्याः सा ।
तथा प्रत्याशाविमीक्षमात्रेण तस्य प्रियतमस्य लाभाशापरित्यागमात्रेण सुलभम् अनायासप्राप्यं
यत् मृत्युनिर्वाणं मरणसुखम्, तस्य प्रतिकूलानि प्रतिबन्धकानि यानि बुद्धरक्षिताया

(९७) ताहार पर दैवघटनेन ताहार मन्दर्शन सम्पन्न हईल, तदनखर
अनिवार्य ओ भयकर वेदनार दुःख ओ सन्तापे हृदय दह्य हईते लागिल
एवं ताहा हईते जीवनेर आशा दूरीभूत हईल ; अत्यस्त वृद्धिप्राप्त,
आश्चर्या ओ सर्वाङ्गसन्तापी कामानलेर दारुण दाहे आमि असह्य कष्टे
पाईते लागिलाम, ताहाते आमार परिजनवर्गओ दुःखित हईते लागिव
एवं केवल सेई बाक्त्रि आशा परित्याग करिलेई अन्यासे मृत्यु लाड

(१) दुस्वारदाहयाश्चदुःखमन्दाविदकड्ढन्निचितविहङ्गलजीविदा सन्धाविअन्नि ।
विजिन्निदापुव्वसव्वङ्गप्यज्जलणमअणमदूसहाआहुदवहुदाम...इति पाठात्तरम् ।

सङ्ख्य-सिविण-अन्तरेसु अ (१) मणोरहुन्माद-मोहिदा
पेक्खामि तं जणं । सो वि पिअसहि ! सुद्धत्त-णिव्वुद्ध-विह्वअ-
विसंठुल्ल-व्वेह्वन्त-वित्थरन्त-ललिद-णित्त-पुण्डरीअ-तगुवुपोल-

(८) सङ्ख्य स्वप्नान्तरेषु च मनोरथीन्मादमीहिता प्रेक्षे तं जनम् । सीऽपि
वचनानि 'सखि ! मा सिद्यस्व, अवश्यमेव तत्समागमो भविष्यति' इत्यम्भूतानि वाक्यानि,
तैर्विर्वाहृतस्य आविगस्य समागमाशविगस्य व्यतिकरेण सम्पर्केण विसंठुला विषभीकृता
अस्थिरचित्तकृता सती, इमं जीवलीकस्य जगतः परिवर्त्तं क्रमिकपरिवर्त्तनम् अनुभवामि
समयमतिवाहयामीत्यर्थः । किन्तु नाद्यापि तत्समागमो जात इति भावः । तद्विद्वह-
मेतावदनुरक्ता, यथा तस्य लाभाशापरिव्यागमात्रेणैव मनावश्यमेव मरणं भवेत्, तथा
सति च मन्मथपीडोपशमेन चिरनिर्वातिः स्यात् ; किन्तु बुद्धरक्षितायाः प्रत्याशाजनक-
वाक्यैर्मनुमपि न शक्नोमि, अथ च तदाशविगेन सततसुस्थिरचित्ता सती समयमतिवाहया-
मीति शेषविशेषणस्य सरलार्थः । एतेनातिमहती समागमीत्कण्ठा व्यज्यते ।

(९) सङ्ख्येति । अपि चेति चार्थः । सङ्ख्याः 'तेन सङ्खेत्तमालपामि, इत्यच्च
विह्वरामि' इत्येव भावनाः, स्वप्ना निद्रितावस्थायां विषयानुभवाः, तेषामन्तरेषु मथ्येषु,
व्यक्तिभेदाद्बहुवचनम् । मनोरथेन अभिलाषमात्रेण य उन्मादः कामोन्मत्तता, तेन
मीहिता सती तं जनं मकरन्दं प्रेक्षे पश्यामि । सीऽपि, न केवलमहं मकरन्दोऽपि ।
दुहर्त्तं निर्व्यूढः सम्पन्नो यो विद्यथो दर्शनायर्थं तेन विसंठुल्लं विषमं सातिशयं यथा
कराय आमार निर्वृतिं हईत ; किञ्च बुद्धरक्षितार वाकाइ ताहार
प्रतिकूलं हईया आमार आवेग वाड़ाइते लागिल, आमि ताहाते अस्थिर
हईया এই जीवलोकैर परिवर्तन अहूभव करिते लागिलाम ।

(१०) सुद्धत्त-णिव्वुद्ध-विह्वअ-विसंठुल्ल-व्वेह्वन्त-वित्थरन्त-ललिद-णित्त-पुण्डरीअ-तगुवुपोल-
हय, ताहाते मोहित हईया सेइ व्यक्तिके देखिते थाकि । प्रियसखि !
तिनिओ आमाके देखिते थाकेन ; तथन मुहूर्त्तमधोइ ताहार

(१) सङ्ख्यचित्ताए सिवियन्तरेसु अ इति पाठान्तरम् ।

ডম্বর--পড়িহুড়--মৈরী--মদ--বৃষ্টি--বিষ্ম গিজ্জাভদি
মং (১) । (৮)

কিং অ, কবলিতারবিন্দ-কেসর-কসায়-কগঠ-কলহঁস-ঘোষ-
ঘগ্ঘর-ক্বলিদ-গম্বীর-তার-ধীর-গাদ-ভরিদ-কস্ববিরং "পিএ !

প্রিয়সখি ! মুহূর্ত্ত-নির্ব্বৃদ্ধ-বিষ্ময়-বিমগ্ন-লীড়-ল্লভিস্তার্থ্যমাণ-ললিত-নেত্রপুঙ্খরীক-
তাঙ্কবোত্পীড়-ডম্বর-প্রতিহুড়-মৈরীমদ-ঘূর্ণিতমিব নিধ্যায়তি মাম্ ।

(৮) কিঞ্চ, কবলিতারবিন্দ-কেসর-কসায়-কগঠ-কলহঁস-ঘোষ-ঘর্ঘর-স্বলিত-গম্বীর-
স্বাচায়া-স্বলিতী-রুদ্রমতী:, বিস্তার্থ্যমাণার্থীর্দর্শনত্যায়া-প্রসার্থ্যমাণার্থী: ললিতার্থী:
সুন্দরার্থী:, নেত্রপুঙ্খরীকযোস্তাঙ্কবোত্পীড়: বৃচরাশি: স্যন্দনসমূহ ইত্যর্থ: স এব ডম্বর
আডম্বর:, তেন প্রতিহুড়মুত্পন্নং মৈরীমদেন মৈরীয়াব্যমথপানজনিতমমততয়া ঘূর্ণিতমিব
ঘূর্ণিতং ঘূর্ণনং যচ্ছিন্ কস্মিণি তদৃশয়া তয়া মা নিধ্যায়তি পশ্যতি ।

"মৈরীং ঘাতকৌপুথ-গুড়ধানাস্বঠহিতম্ ।" ইতি সাধব: । "নির্ব্বাণনলু নিধ্যানং
দর্শনাস্তীকনিচয়ম্ ।" ইত্যমর: ।

(৮) কিঞ্চিতি । কিঞ্চ অন্যত্র । কবলিতৈর্য স্তৈ: খাদিতৈ: অরবিন্দকেশরৈ: পদ্ম-
কিঞ্চল্কৈ: কসায়: মুরভিন্ননীছর ইত্যর্থ: কগঠ: স্বরী যস্য, তস্য তথীক্সস্য কলহঁসস্য
ঘোষী রব ইব ঘর্ঘর: অস্পষ্টধ্বর:, স্বলিতী মৃদুগত: "এতদুভয়ং সাধ্বসবশা"দিতি
বিস্ময় জন্মে, তাহাতে তাঁহার মনোহর নয়নপদ্ম দুইটী অভ্যন্ত উন্নত
ও বিস্তৃত হইয়া গুরুতর নৃত্যের আড়ম্বর করিতে থাকে, তখন তাহাতে
মৈরীরনামক মত্তপানের মত্ততাতেই যেন ঘূর্ণন উপস্থিত হয় ।

(৮) আরও (শোন,) তিনি—"শ্রিয়ে ! মদস্যস্তিকে !" এইরূপ কথা
বলেন; তখন পদ্ম-কিঞ্চল্ক ভঙ্গন করায় মনোহরস্বর কলহঁসের রহস্য
জায় অস্পষ্টে, গদগদ, গম্বীর, উচ্চ ও অকাস্পিত শব্দে আনার কর্ণবিবর

(১) তচ্ অ, পিষসখি ! মুহূর্ত্তং সত্বৃদ্ধবিষ্ময়বিমগ্নলুব্ধল্লভিস্তার্থ্যরিপেরনখাল-
রনখঁতপুঙ্খরীকতাঙ্কবত্বমটপহুড়মৈরীমদব্বুস্বলনীলং বিষ্ময়দি ইতি পাঠভেদ: ।

मदन्नन्ति ।” त्ति वाहरदि । अध अ, पपुफुरन्त-पओहर-
च्छलन्त-उत्तरीअ-अञ्जलावलम्बण-परिभवेण ससंभमुत्तरङ्गिधम-
धमाअन्त-ह्रिअअं मं समुत्तासेदि (१) । (ठ)

तार-धीर-नाद भरित-कर्ण विवरं “प्रिये ! मदयन्तिके !” इति व्याहरति । अथ च प्रस्फुरत्-
पयोधरोच्छलदुत्तरीयाञ्जलावलम्बनपरिभवेन ससंभमोत्तरङ्गि-धमधमायमानहृदयं मां
समुत्तासयति ।

जगद्धरः, गम्भीरः, तार उच्चः, धीरः अकम्पितश्च यो नादः शब्दः तेन भरिते परिपूर्णं
कर्ण विवरे कर्णरन्ध्रद्वयं यस्मिन् कर्माणि तदयथा तथा । व्याहरति वदति । अथ च
अनन्तरञ्च । प्रस्फुरतीः स्यर्शवशात् स्पन्दमानयोः पयोधरयोः स्तनयोः, उच्छलत् स्पन्दना-
द्देव विगलत् यदुत्तरीयाञ्जलं तस्यावलम्बनं धारणमेव परिभवस्तेन ससंभमं साविगमं,
उत्तरङ्गि अतीवचञ्चलम्, धमधमायमानं सातिशयोद्देगवशात् ‘धम धम’ इत्येव कुर्वाणं
हृदयं यस्यास्तां तथाभूतां मां समुत्तासयति चकितां करोति ।

पद्मकिञ्चल्ककवलनेन हंसानां स्वरौ मधुरौ भवतीति प्रसिद्धिः ।

“कटु-तिक्त-कषायास्तु सौरभेऽपि प्रकीर्त्तिताः ।” इति हलायुधः । “स्वरेऽपि कण्ठ
आख्यात” इति हारावली । “घर्षरी ना चलहारिध्यानोलूकनदानरे । स्त्री सुद्रुक्ण्यां
वीणाया भेदे स्वरान्तरेऽपि च ॥” इति मेदिनी ।

धमधमायमानेति धमधमशब्दान् “अव्यक्तानुकरण”दित्यादिना डाच्, ततश्च,
“डाअव्यक्तानुकरणस्य”त्याधिप्रत्ययान्तादानश्च ।

परिपूर्णं हृद्देहा याय । ताहार पर ताहार स्पर्शे आमार स्तनयुगलं स्पन्दित
हृद्देहे थाके, ताहाते उन्तरीय वसन पडिते थाके, ताहार अङ्गलधारण-
रूपं पराङ्गुव कराय आवेगे आमार हृदय नाचिते थाके एवं ‘धम धम’
करे ; एहे अवहाय तिनि आमाके चकित करिया तोलेन ।

(१)....गम्भीरभारद्भुभरिअकअविवरं...। अह पद्मावली विअ उत्तरिअञ्जलवलम्बण
पराहवेण इति भिन्नः पाठः ।

সহসা বিসজ্জিত্বং সুশ্র-প্যসরিদং তক্রবণ-কঠোর-কমলদণ্ডাশ-
মাণ-বাহু-বন্দ্যণাববারিঅ-পশ্চোহরুগমং, বিহুড়ন্ত-বিঅড়-
মেহলাবলঅ-সঁদাণিজ্জন্ত-পৌবরুহু--পড়িসিহু--বিপ্যদৌবগমণং,
পড়িজলবাদিণীং বি মং অস্চাঅর-পশ্চাঅ-ণিব্বত্তিদ-মুহুত্ত-

(ঙ) সহসা বিসর্জিতাং যুক প্রস্রতাম্, তত্চরণ-কঠোর-কমল-দণ্ডায়মান-বাহুবন্দ্যনাৱ-
বারিত-পযৌধরীদৃগমান্, বিঘটমান-বিকট-মেখলাবলয় সন্দান্যমান-পৌবরীহু-প্রতিষিহু-

(ঙ) সহস্রীতি । বিসর্জিতম্ আক্রম্য ত্যাজিতম্ অ'য়ুক' পরিহৃতবসনং যস্যাঃ সা
তথা প্রস্রতা লজ্জাবশাৎ প্রস্থাতুং প্রব্রতা, বিসর্জিতাং যুকা চাসৌ প্রস্রতা চেতি তাম্ । তত্-
চরণে তস্মিন্ প্রস্থানারম্ভসময়ে কঠোরৌ পরিণতৌ যৌ কমলদণ্ডৌ পশ্চনাভয়ং তহদাচরন্তৌ
বিপুলপুলকৌদযাৎ তৎসহস্রী যৌ বাহু ভুজৌ তাভ্যাং বন্দ্যনেন আলিঙ্কনেন অৱবারিতস্তিরী-
ধায়িত আচ্ছাদিতঃ পযৌধর্যোঃ ক্রুচযৌঃ, উদৃগম শৌভ্রল্যং তুহুতা যস্যাস্তাম্ ।
ইঁদৃশারম্ভে কথং ন পলায়িতমিত্যাহু বিঘটমানিত্যাডি । বিঘটমানং বসনস্বললাদবন্ধস-
মানম্, বিকটং বিষালম্, যত্ মেখলাবলয়ং বলযৌক্রতং কাঙ্ক্ষীদাম, তেন সন্দান্যমানৌ
বধ্যমানৌ সংযম্যমানৌ পৌবরৌ স্থূলৌ যৌ জহু স্বকৌয়মেবৌহহয়ম্, তাভ্যাং প্রতিষিহুং
নিবারিতং বিপ্রতৌপগমনং তদভিলষিতব্যাপারস্য প্রতিকূলীভূতং প্রস্থানং যস্যাস্তাম্
প্রতিকূলবাদিনীমপি 'মৈব' বিধেহি' ইত্যাদিনিষেধকারিণীমপি । অত্যাৱেণ প্রযবে ন
চ তদৌঘনেত্বার্থঃ নিবর্তিতৈ নিষাদিতৈ যৈ মুহুর্ন্তে মুহুর্ন্তব্যাপিনৌ তাহুশারম্ভে শু নিরতিশয-

(ঙ) তিনি হঠাৎ আমার পরিবেশ বসন খুলিয়া ফেলান, আমি
সরিতে থাকি ; তখন তিনি পরিণত পদ্মদণ্ডের আশ্রয় বাহুয়ুগলদ্বারা
আলিঙ্কন করিয়া আমার স্তনযুগলের উচ্চতাকে আচ্ছাদিত করেন ।
বিশাল কাঙ্ক্ষীদাম খুলিয়া নীচে পড়িতে থাকে, তাহাতে, আমাদের স্তন-
উরুযুগল বন্ধ হইয়া পড়ে, তাহাতে তাঁহার অনভিমত আমার গমন
নিবারিত হইয়া যায় । তাঁহার অত্যন্ত আদর ও প্রযত্ন মুহূর্তকালের
জন্ত আমার কোপ ও দুঃখ জন্মায়, তাহাতে আমার হৃদয় নিষ্ঠুর হইয়া

কীবোবরাশ্চ-দুক্খপরুসীকিদ্ধিঅশ্চ', সিগিহ্ব-পুণরুত্পঙ্কত্য়-
লোঅণ-বিভাবিদাসেস-চিত্তসারং উবহসদি (১) । (ঙ)

দিউণ-বাহুদগ্ধাভেট্ঠণ-ণিঅন্তিদং পিঅসহি ! পরুড়-সহুল-
কঠোর-করুহ-প্ঘহার-বিঅড়-পত্তাবলৌ-পসাহণুত্তাণ--বচ্ছত্য়ল-

বিপ্রতীপগমনাম্, প্রতিকূলবাহিনীমপি মাম্ অন্যাদরপ্রয়ত্ননির্বর্তিত-সুহৃৎ-কীপোপরাগ-দুঃখ-
পরুধীকৃতহৃদয়াম্, স্নিগ্ধপুনরুক্ত-পর্যস্ত-লীচন-বিভাবিতাশিষচিত্তসারামুপহসতি ।

(৬) . দ্বিগুণ-বাহুদগ্ধাভেট্ঠননিয়ন্তিতাং প্রিয়সখি ! প্রহৃৎ-শাট্ঠল-কঠোর-করুহ-
শয়সুখলাভাদব্যকালস্থায়িনী, কীপোপরাগদুঃখি 'কথময়মীদৃশমাচরতী'তি রীষসম্বন্ধ-
কটে, তাভ্যাং পরুধীকৃতং নিষ্টুরীকৃতং হৃদয়ং যস্মান্নাম্ । তথা স্নিগ্ধে সন্নেহে, পুনরুক্ত-
পর্যস্তে দ্বিগুণনিপাতিতে মদঙ্ঘ্রিতৌবগাঢ়নিবেশিতে যৌ লীচনে চচুর্ভয়ং তাভ্যাং বিভাবিতঃ
অবগতঃ, অশিষঃ সমস্তাঃ, চিত্তস্ব চিত্তহৃত্তঃ সারঃ স্থিরাংশঃ নিয়িতাংশঃ 'মিত্যে বাযং
কীপঃ, প্রস্তুত ইদৃশাচরণে সম্পূর্ণসম্মতিরক্তি' ইত্যেবমভিপ্রায়ী যস্মান্নাং তযৌক্কাং মাম্
উপহসতি 'অথি ! গন্তুনারমমাণা কথং ন গচ্ছসি' ইদৃশার্থব্যক্তকেন মুখনয়নভঙ্গী-
বিশেষেণ উপহাসং করীতি ।

সন্দানং বস্বনরজ্জুরনয়োরক্ষীতি সন্দানী অর্থবাদিত্বাদত্ ততশ্চ সন্দানী ক্রিয়মাণা-
বিতি সন্দান্যমানৌ করীত্যর্ধেন্নাত্ কক্ষ্মণ্ডানশ্ ।

(৬) দ্বিগুণেতি । দ্বিগুণাভ্যাং পৃষ্ঠদেশে আকক্ষীণৈরুভয়হস্তস্থাপনেন দ্বিগুণীকৃতাত্ম্যাং
বাহুভ্যাম্ আবেট্ঠনেন নিয়ন্তিতাং সংযমিতাং গাঢ়ালিঙ্কনেন বহ্নামিত্যর্থঃ । প্রহৃৎ জাতং
শাট্ঠলস্য কঠোরকরুহপ্রহারঃ কঠিননখাঘাতচিক্কাণ্যেব বিকটপলাবলী বিকৃতপবনরচনা-
শব্দ, তাই আমি তাঁহার প্রতিকূল বানিতে থাকি ; তখন তিনি স্নেহের
সূচিত্ত দ্বিগুণ দৃষ্টিপাত করিয়া আমার মনের সমস্ত ভাবের সার বৃত্তিতে
পারিয়া আমাকে উপহাস করিতে থাকেন ।

(১) বিসম্বিত কীসরিঅ তক্খণ...বিহুড়ল্লবিহ্বলমেহলাবলঅসধাণিঅজল...ণিতিহ্ব
পুঅহত...উবহসিঅ ইতি পাঠমেদাঃ ।

णिहृत्-र-णिविस-णोसहं कदुश्च, सावित्र-विहृत्-मत्यत्राविह- (१)
कवरी-णिहिद-करपरिगह-पुञ्जीकिदुश्चमिद-णिवल-मुहावत्रव-
सच्छन्द-विलसिद-वित्रड्ठ-वत्रण-कमलो, (२) वामगण्डमूलो-

प्रहार-विकट-पवावली-प्रसाधनीतान-वच-स्थल-निहृत्-निर्विश-निःसहां कृत्वा साविगदिधुत-
मस्तकाविह-कवरी-निहित-कर-परिगह-पुञ्जीकृतीन्नमित-निथल-मुहावयव-स्वच्छन्द-
श्री णो सैव प्रसाधनं भूषणं यत्र तत्, उत्तानम् उन्नतञ्च यत् वचःस्थलं तत्र निहृत्-र-निर्विश-न
गादप्रवेशनेन निःसहां जडाम् अपसरणादिसर्वकार्यान्मामित्यर्थः । कृत्वा विधाय, साविगं
सत्वरं विधुतं तच्च स्वनवाधाविधानाय मया विशिष्यान्दीलितं यत् मस्तकं मदीयमेव शिरः,
तेन आविद्धा खलिता या कवरी मदीये निवृत्तकेशपाशः, तस्यां निहितेन नयनमासिकीपरि
निपतितानां तेषां केशानामपसरणाय स्थापितेन, करेण एकस्मिन् करे समाशङ्गीकरणव्यापृते
सति अपरेण हस्तेन, यः परिगृह्णी मदीय केशानामिव ग्रहणम्, तेन पुञ्जीकृतेषु पृष्ठतः
पुञ्जीकृत्य विधुतेषु सत्सु मम केशवित्यर्थः, उन्नमितास्तदाकर्षणैव उत्तोलिताः, निथलाः
तत्कौशलेन स्यन्दयितुमपि सामर्थ्याभावात् सानिश्चयसुखपारवश्याच्च स्थिराः, यं मुहावयवा
नयनाधरकपोलादयो मम वदनावयवाः, तेषु स्वच्छन्दविलसिते बाधाकरणासम्भवात् सम्भवपरं
यत्र तत्र चुम्बनादियथैष्टव्यवहारे विदग्धं चतुरं वदनकमलं यस्य स तथोक्तः । दुर्विनीतानां

(८) प्रियसखि ! त्विनि द्विगुण बाह्युगलद्वारा वेष्टेन करिद्या आमाके
वन्दन करेन एवं व्याञ्ज्ये कठिन नपप्रहारे समुत्पन्न उद्यकर पत्ररचना-
भूषित ओ उन्नत वक्रःस्थले प्रगाढभावे अवेश कर्राईद्या आमाके जड
करिद्या केलनेन ; ताहार पर आमि ताहार चूषनेन बाधा जन्माईवार
जग्य वेगे मस्तक कम्पित करिते थानि, ताहाते आमार कवरी खुनिद्या
याय, तथन् त्विनि एकहाते आमार मुखेर उपरेण चूलकुलि सराईद्या
दिद्या अपर हाते पिठेर निके सेई चूलकुलिके पुञ्जीकृत करिद्या परेन,

(१) ...सत्यभावविहृत्... इति पाठोऽपि दृश्यते ।

(२) परिगृह्णीवगिदुश्चमिद... स्वच्छन्दविवास इत्यपि पाठः ।

वरि-णिहिद-प्यपफुरन्त-पुञ्जिदाहर-समुग्गअ--पफंस--णिव् भरुद्ध-
स्सिद-सरोरमोहं, (१) उल्लसिद-सइसाणन्द-विसम-सम्भम-वलण-
मोह-मन्यर-भमन्त-लोअणं, किं वि (२) दुव्विणोद-साहसाण-
रूवव्वसाओ मं अणव्भत्यणिज्जं (३) अव्भत्येदि । (ट)

विलसित-विदग्ध-वदन-कमलो वामगण्ड-मूलीपरि-निहित-प्रस्फुरत्-पुञ्जिताधर-समुद्गत-
मनीहर-स्पर्श-निर्भरोद्धर्षित-शरीरशीभाम्, उल्लसित-साध्वसानन्द विषम-सम्भ्रम-वलन-
मोह-मन्यर-भ्रमल्लोचनां किमपि दुर्विनीत-साहसानुरूपव्यवसायी माननभ्यर्थनीयमभ्यर्थयते ।

हृत्कामुकानां साहसानुरूपो हठाध्वसायसदृशः, व्यवसायीऽध्यवसाय उद्यमो यस्य तादृशः
सन् । वामगण्डमूलीपरि स्त्रीणां प्रायेण सर्वव्यवहारस्यैव वामभागे व्यवस्थापनात् मम
वामकपोलमूले निहितात् स्थापितात् चुम्बनप्रवृत्तादित्यर्थः, अतएव प्रस्फुरतः स्पन्दमानात्
पुञ्जिताधरात् विन्धुस्तसकलांशात् तदीयोष्ठात् समुद्गतः समुत्पन्नो यो मनीहरः स्पर्शः, तेन
निर्भरं सातिशयं यथा तथा उद्धर्षिता रीमाच्चादिभिर्नितरां प्रकाशिता शरीरशीभा यस्या-
स्ताम् । तथा उल्लसिताभ्यां तादृशारम्भेणोत्पन्नाभ्यां साध्वसानन्दाभ्यां भयसुखाभ्यां यो
विषमसम्भ्रमी विशालाविगः, तस्य बलनेन उज्जीवनेन उत्पन्था यो मोहो जडता तेन
मन्यरं मन्दं यथा स्यात्तथा भ्रमन्ती घूर्णमाने लीचने चक्षुषी यस्यास्तां तथोक्तां मां किमपि
लज्जया वक्तुमशक्यम्, अनभ्यर्थनीयं मम कन्यात्वदशावशात् केनापि न प्रार्थनीयं सुरत-
मित्यर्थः अभ्यर्थयते याचते । इत्यन्तः स्वप्नवृत्तान्तः ।

तथन आमार मूत्रेण नयन, गणु ओ षष्ठे उन्नत एवः निश्चन हइया पड़े,
सेणुनिर उपरे तौहार मूत्रकमन ईच्छाभूमाते चतुरतार महित कार्या
करिते थाके ; आमार वामगण्डे मूत्रेण उपरे तनि स्पर्शमान ओ
(१)...वामगण्डमूलविरविणिहिद...समुग्गममणहरसइससारस्सदमणहरुक्कस्सिद-
सरोरसोहं इति पाठान्तराणि ।

(१)...सम्भ्रममणहरसंवलणमन्यरभ्रमन्तचेषणं किं वि किं वि इति पाठभेदः ।

(२) क्वचित् 'अणव्भत्यणिज्जं' इति पाठो नास्ति ।

एव्यं याम (१) पित्रसहि ! समक्वं (२) सव्यं अणुभवित्र
भक्ति (३) पडिबुद्धा सुखारखसंण्हं पुणो वि मन्दभाइणी विभा-
वेमि जीअलोअं त्ति । (ण)

लव । विहस्य । सहि मदअन्तिए ! फुडं आचक्खेहि । अण
तस्मिं अवसरे सिणेह-विव्भमुम्मीस-हास-विअसन्त-बुद्धरक्खिदा-

(ण) एव' नाम प्रियसखि ! समच्चं सर्वं मनुभूय भटिति प्रतिबुद्धा सुखारखसन्निभं
पुनरपि मन्दभागिनी विभावयामि जीवलोकमिति ।

(त) सखि मद्यन्तिके ! स्फुटमाचक्ष्व । अथ तस्मिन्नवसरे स्नेहविभमोन्मिश-

(ण) एवमिति । एवम् इत्यम् । समच्चं प्रत्यक्षम् । भटिति तत्क्षणात् । प्रतिबुद्धा
जागरिता । सुखारखसन्निभं सहसा तादृशानुपमसुखास्वादापगमादिति भावः । मन्द-
भागिनी जायदवस्थायां तदलाभादित्याशयः । जीवलोकं जीवलोकवैचित्र्यम्, विभावयामि
चिन्तयामि । इतिशब्दस्य पूर्वोक्तनिशामयेत्यनेनान्वयः । एतेनातीवोत्कण्ठा व्यज्यते ।

पुञ्जित अधर स्थापन करेन, ताहाते मनोहर स्पर्शसुख उ२पन्न हय,
ताहाते रोमाङ्गप्रभृति उ२पन्न ह०याय आमार शरीरेर शोभा अत्यस्त
वर्द्धित हय एवं तखन भय ० आनन्द जन्ने, ताहार अत्यस्त आवेगे
जुडता उ२पन्न हय, ताहाते आमार नयनयुगल अन्न अन्न बुरिठे थाने ।
हठकामुकेर येरूप साहस ० उद्यम, ताहार०सेइरूप साहस ० उद्यम देथा
याय ; अतरां याहा प्रार्थना करा उचित नहे, तिनि ताहाई आमार
निकट प्रार्थना करेन ।

(ण) प्रियसखि ! आमार भाग्य मन्द ; ताई आभि प्रत्यक्षे एहेरूप
समस्त अहूभव करिया, हठां जागरित हईया, शूअ अरण्येय त्राय
आवार जीवलोक देखिते थानि ।

(१) 'एव्यं याम' इत्यपि कुत्रचिन्नास्ति ।

(२) समक्वं अ इति क्वचित् पाठः । (३) तदी भक्ति इति भिन्नः पाठः ।

लोभण-णिरुविदं परिभणादो गोवणिज्जं दे णिअस्वस्स मूलं
सभणिज्ज-पच्छदवडाववारिदं भोदि किं ण वेत्ति (१) । (त)
मद । अइ असंवड्ढपरिहाससीले ! अवेहि । (थ)

हाम-विकसद्बुद्धरचिता लोचननिरूपितं परिजनादगोपनीयं ते नितम्बस्य मूलं शयनीय-
प्रच्छदपटापवारितं भवति किं न वेत्ति ।

(थ) अथि असम्बद्धपरिहासशीले ! अपेहि ।

(त) लविति । स्फुटमाचक्ष्ण स्वष्टं ब्रूहि । तस्मिन्नवसरे स्वप्रसन्नो गसमये, स्त्री हविर्भवेण
प्रेमविलासिनं उन्मिष्यां युक्ती यी हामः, तव मुखभङ्गीप्रभृतिदर्शनेन ह्यस्यम्, तेन विकसन्ती
विस्मृते भवन्ती बुद्धरचितायाः सततसहचारिण्यास्तत्कालजागरिताया इत्यर्थः । ये लोचने
चक्षुषी, ताभ्यां निरूपितं सम्यगवलोकितम्, परिजनात् लज्जया परिचारिकाभ्योऽपि ।
शयनीयप्रच्छदपटेन परिहितवसनस्थीत्साराणात् शय्याया आस्तरणवसनेन अपवारितं
धातुधरणात् दृढसंलग्नतया आच्छादितम् । पार्श्वपरिवर्तनादाविति भावः । एतेन किङ्करी-
जनीपयोमिप्रश्नी न मालव्यपेक्षया मदयन्तिकाया अपरुष्टत्वं प्रतिपादितम् । अत्र तु ईदृशे
आलापे सत्यपि समवयस्कानां गीष्ठीवशात्त अश्लीलतादोषः । प्रत्युत गुण एव । तथा चीकम्—
“सुरतारम्भगीष्ठादावश्लीलत्वं तथा पुनः ।”

(घ) मदेति । तत्प्रसन्नो गस्य चुम्बनान्तत्वात् तत्परभाविसुरतविषयकः परिहासो-
ऽयमसम्बद्ध एवेति भावः ।

(त) लवङ्गिका । (हाश्च करिया) मथि ! मदमस्तिके ! स्पष्टे वनः,
सेइ समये बुद्धरचिता स्नेहं च नानाविधममिश्रितं एवं विस्फारितं नयने
देखियाकेने एवं परिचारिकागणेरं निकटेओ गोपनं करा उचितं,
एईरूपं तोमांरं नित्ठेरं मूलदेशं शयारं आस्तरणवस्त्रे आवृतं हईया
वाय किं ना ? ।

(१) ...सियेहविव्भमुज्जिअहामसिअसल्लुद्धरकिण्णदालीअणणिकविदंआसणमऊरअं
परिभणादो गोवणिज्जं होइ वा किं ण वेत्ति इति पाठान्तरम् ।

बुद्ध । सहि मदन्नन्तिए ! मालदीपिअसही क्वु, ईदिसाहं
ज्जेव्व मन्तिदुं जाणादि (१) । (द)

मद । सहि ! (२) मा क्वु, एव्वं मालदीं उवहस । (घ)

बुद्ध । सहि मदन्नन्तिए ! पुच्छिस्सं दाणिं किं वि, (३)
जइ ण मे विस्सासभङ्गं करेसि । (न)

मद । (४) किं पुणो वि पणअभङ्गेण किअवराहो अअं

(द) सखि मदयन्तिके ! मालतीप्रियसखी खलु ईदृशान्येव मन्थयितुं जानाति ।

(घ) सखि ! मा खल्वेवं मालतीमुपहस ।

(न) सखि मदयन्तिके ! प्रत्यानीदानो किमपि, यदि न मे विश्वासभङ्गं करीषि ।

(द) बुद्धेति । मालत्याः प्रियसखी लवङ्गिका । ईदृशान्येव एवमश्लीलताद्योतकान्येव वचनानि, मन्थयितुं वक्तुम् । येन हि लवङ्गिका मालत्या इत्यं दृष्टवती, सुतरां तत्तुलनया त्वां प्रत्यपि तथैव पृच्छतीति भावः ।

(घ) मदेति । एवमित्यम् । मालत्याः नितान्तनिर्दोषत्वादिति भावः । एतेन मालत्यामतीव पक्षपाती व्यन्यते ।

(थ) मदयन्तिके । ओलो असन्नकपरिहासश्च भावे ! दूर ह ० ।

(द) वृद्धरक्षिता । सखि ! मदयन्तिके ! मालतीर प्रियसखी एहेरूपेइ वन्निते जाने ।

(घ) मदयन्तिके । सखि ! एहेभावे मालतीके उपहास करिओ न ।

(न) वृद्धरक्षिता । सखि ! मदयन्तिके ! तोमाके एथन कोन विमय जिञ्छामा करिव, यदि आमार विश्वासभङ्ग ना कर ।

(१) ...मालदीपिअसही एव्व इअं ईदिसाहं जाणाइ इति पाठभेदः ।

(२) क्वचित् 'सहि !' इति पाठो नास्ति ।

(३) भणित्वा दाणिं दे किं वि इति कुत्रचित् पाठः ।

(४) क्वचित् 'सहि !' इति सम्बोधनमत्र दृश्यते ।

জণ্ডো, জেণ এষ্মং মন্তেসি । পিণ্ণসহি ! তুমং লবঙ্গিআ অ
(১) সম্মদং মে হিঅস্মং । (প)

বুড় । জড় দে কখং বি মঅরন্দো পুণ্ডো বি দংসণপহং
অদরতি, তদো কিং তুএ কাদব্বং ? । (ফ)

মদ । একেকাবঅব-ণিসগ-লগ-ণিস্বলে (২) চিরং লোঅণে
ণিঅ্বাবহস্সং । (ব)

(প) কিং পুনরপি প্রণয়ভঞ্জেন ক্রুতাপরোধোঃ জনো যেনৈব মন্থয়সি । প্রিয়সখি !
ত্বং লবঙ্গিকা চ সাম্প্রতং মে হৃদয়ম্ ।

(ফ) যদি তে কথমপি মকরন্দঃ পুনরপি দর্শনপথমবতরতি, ততঃ কিং ত্বয়া
কর্তব্যম্ ? ।

(ব) একৈকাবয়বনিসর্গলগ্নিনয়লে চিরং লোচনে নিৰ্বাপয়িষ্যামি

(প) মদেতি । প্রণয়ভঞ্জেন বিশ্বাসভঞ্জেন বিশ্বাসভঙ্গপূৰ্বকালদনুরুদ্ধাকরণে-
নৈত্বর্থঃ । পুনরপীত্যনেন ক্রুচিদবুড়রচিতাক্রুতী মকরন্দায় স্বয়মাৰ্পাণানুরোধী মদয়ন্তিকথয়া
ন রচিত ইতি প্রতীযতে । হৃদয়ং হৃদয়রূপা । সুতরাং যুযথীর্বাণ্যমিদানীমবশ্যমেব ময়া
পালনীয়মিতি ভাবঃ ।

“প্রণয়ঃ প্রেমুণি বিশ্বস্মে যাচ্ছাপ্রসরথীরপি ।” ইতি বিশ্বঃ ।

(ব) মদেতি । একৈকাবয়বে বদনাদৌ, নিসর্গেণ তদীয়ানুপমসৌন্দর্যবশাত্

(প) মদয়ন্তিক্য । এই ব্যক্তি বিশ্বাসভঙ্গ করিয়া আবারও কি
অপরাধ করিবে, যে এইরূপ বলিতেছ । প্রিয়সখি ! তুমি এবং লবঙ্গিকা
এখন আমার হৃদয় ।

(ফ) বুদ্ধরক্ষিতা । যদি মকরন্দ কোন রকমে আবারও তোমার
দৃষ্টিপথে পতিত হ'ন, তবে তুমি কি করিবে ? ।

(১) তুমং লবঙ্গিকায়া সহ ইত্যপি পাঠঃ ।

(২) ...খীসঙ্কলপ্রণিস্বলে ইতি পাঠোপি দৃশ্যতে ।

बुद्ध । अध सो मन्मह-वलक्कारिदो जइ (१) कन्दप्यजणणिं तुमं रुक्किणिं विअ पुरिसोत्तमो सअंग्गाहसाहसेण सहधम्म-आरिणिं (२) करेदि, तदो कोरिसो (३) पड्डिवत्ती ? । (भ)

(भ) अथ स मन्मथबलात्कारितो यदि कन्दर्पजननीं त्वां रुक्मिणीमिव पुरुषोत्तमः स्वयंयाहसाहसेन सहधर्मचारिणीं करोति, ततः कौटुम्भी प्रतिपत्तिः ।

स्वभावेन, लघुं दृढसंज्ञते, निश्चले नितान्तदृढमिच्छाभासवै चिरं स्थिते, लोचने मदीय-चक्षुषी, निर्वापयिष्यामि श्रौतलीकरिष्यामि । एतेन महती दर्शनलालसा व्यज्यते ।

(भ) बुद्धेति । मन्मथस्य बलात्कारी बलेन प्रवृत्तिः सञ्जातीऽस्येति मन्मथबलात्-कारितः नितान्तकामाविष्टः सः मकरन्दः । पुरुषोत्तमः कृष्णः पुरुषश्चेष्टय । कन्दर्पजननीं भाविप्रदुःखमातरम् । कामविकारहेतुभूताच्च स्वयंयाहसाहसेन अपहरणेन । सहधर्म-चारिणीं पत्नीम् । ततस्तदा । प्रतिपत्तिः तव कर्मव्यता । तादृशापहरणे तव सम्भति-रस्ति न वेत्यर्थः ।

अत्र पूर्णोपमालङ्कारः । दाक्षिण्यं नाम नाद्यलक्षणञ्च । यथा दर्पणे—

“दाक्षिण्यं चेतया वाचा परचित्तानुवर्त्तनम् ।”

(व) मदयश्चिका । तवे आमार नयनयुगलके तौहार एक एकटी अङ्गे बहुकालयावत् स्वभावतः संलग्नं ओ निष्पन्न राशिग्या उहादिगके शीतल करिव ।

(ड) बुद्धरक्षिता । पुरुषोत्तम कृष्ण देवमन कामार्तु हईया, काम-जननी रुक्मिणीके साहसपूर्वक स्वयं ग्रहण करिया सहधर्मिणी करियाहिलेन, सेहैरूप सेहै पुरुषश्चेष्ट मकरन्द यदि बलपूर्वक कामाविष्ट हईया कामोत्-पादिनी तोमाके साहसपूर्वक स्वयं ग्रहण करिया सहधर्मिणी करेन, ताहा-हईले तोमार कर्तव्या कि ? ।

(१) क्वचित् 'सी वि' इति पाठोऽस्ति । जइ इति तु नास्ति ।

(२) सअंग्गाहसहधम्मचारिणिं इति पाठान्तरम् । (३) का इत्यपि पाठः ।

मद । निःश्वस । कीस मं एत्तिअं आसावेसि (१) । (म)

बुद्ध । सहि ! कहेहि । (य)

लव । कहिदं ज्जेव्व हिअआवेअस्सअएहिं दीहणीसा-
सेहिं । (र)

मद । सहि ! का अहं इमस्स तेण ज्जेव्व अत्ताणं पणी-
कदुअ दुट्ट-सहू ल-कवलादो कड्ढिअस्स तस्स ज्जेव्व सकेरअस्स
अत्तणी सरोरस्स (२) । (ल)

(म) केन मामेतावदाशासयसि ।

(य) सहि ! कथय ।

(र) कथितमेव हृदयविगमूचकैर्दीर्घनिःश्वसैः ।

(म) मदीति । आत्मनो मन्दभाग्यतया तादृशव्यापारोऽसम्भव एवेति मत्वा विषादेन
निःश्वस्यत्यर्थः । मम मन्दभाग्यतया तन्न भविष्यतीति भावः । एतेन तादृशव्यापारो
महोयानभिप्रायोऽस्तीति व्यज्यते ।

अतएवात्र मनोरथो नाम नाव्यलक्षणम्—“मनोरथस्त्वभिप्रायस्योक्तिर्भङ्गान्तरेण यत् ।”
इति दर्पणलक्षणात् ।

(र) लवेति । कथितमेव सूचितमेव । अस्यालादृशापहरणे सम्प्रतिरस्येवेति भावः ।

(म) मदमस्त्रिका । (निश्वास त्याग करिशा) केन आमाके एतद्दूर
आशु करिउतेछ ।

(य) बुद्धरक्षिता । मथि ! वन ।

(र) लवञ्जिका । मनोर आवेगमूचक तांश दीर्घ निश्वासइ तांश
वनिशाछे ।

(१) किं एत्तिअं आसासिदस्मि इति पाठभेदः ।

(२) ...निश्च कवलादी...परएअस्स किञ्चकिञ्चरस्स...इति पाठभेदाः ।

खलु । सरिसं क्लु (१) महाणुभावदाए । (व)

बुद्ध । सुमरेहि (२) एदं वन्नणं । (श)

(ल) सखि ! का अहमस्य तेनैवात्मानं पणीकृत्य दुष्ट-शार्दूलकबलादाकृतस्य तस्यैव स्वकीयस्य आत्मनः शरीरस्य ।

(व) सदृशं खलु महानुभावतायाः ।

(श) अरैतद्वचनम् ।

(ल) मर्दति । तेनैव मकरन्देनैव । आत्मानं स्वदेहम् । आकृतस्य आकृत्य रक्षितस्य । तस्यैव मकरन्दस्यैव स्वकीयस्य स्वत्वात्पदीभूतस्य । आत्मनो मम । अहं का अपि तु कापि न, न स्वामिनोर्यथः । अस्य मर्देहस्य मकरन्दस्वामिकत्वात् परकीय-वस्तुनः परेण विनियोगासम्भवात् अस्थापहरणं मया किं वक्तव्यमिति भावः । एतेन मद्यन्तिकया खन्वात्मनैवात्मा मकरन्दाय प्रतिपादित इति ध्वन्यते ।

(व) लवेति । महानुभावताया लपकारिणः प्रत्युपकारकरणकामनावत्त्वात् महासच्चित्तवृत्तिप्रभावशालितायाः सदृशम् अनु रूपं योग्यमिदमुक्तमिति शेषः ।

(श) बुद्धेति । एतत् मकरन्दकर्तृकात्मापहरणस्त्रीकारसूचकं वचनम्, अर सर्वदा मनसि रक्ष । तथा च तत्समये समुपस्थिते स्वयमेव न प्रतिबन्धीया इति भावः । मथा बुद्धरक्षितया मकरन्दमुद्दिश्यापीदमुक्तम् । तथा च हे मकरन्द ! एतत् मद्यन्तिकाया अपहरणस्त्रीकारसूचकं वचनं अर, अर्त्वा चेदानीमेवैनामपहर्तुमुद्यमं विधेहीति ध्वनिना सङ्केतितम् । अतएवदेमिकं पताकास्थानम् । तथा च दर्पणं—

(ल) मदग्राष्टिका । तिनैहि निजेर जीवनेके पण करिया दुष्टे व्याघ्रेर कवल हईते आमार शरीर आकर्षण करिया आनिग्राहिलेन ; सुत्तरां आमार शरीर तीहारई निजेर हईया गियाछे ; अतएव आगि ईशार के ? ।

(व) लवञ्जिका । उदारतार ईशई उपयुक्त ।

(१) क्वचित् 'क्लु' इति नास्ति । (२) सुमरेसि इति भिन्नः पाठः ।

ମଦ । କହଂ ଦୁଦିଅ-ଆମ-ବିଚ୍ଛେଦ-ପଢ଼ହୀ (୧) ତାଢ଼ିଅଦି ।
 ତା ଜାବ ଣନ୍ଦଂ ଣିବ୍ଭକ୍ତିଅ ସପାଦପଢ଼ଂ ବା ଅବ୍ଭାତ୍ତିଅ (୨)
 ମାଳତୀଂ ଉବରି ଅଣୁଜଳଦୁଃଖଂ । ଇତ୍ୟୁତ୍ୟାତୁମିଚ୍ଛତି (୩) । (୪)

ମକରନ୍ଦୋ ମୁଖମୁଦଘାୟା ତାଂ ହସ୍ତେ (୫) ଗଠ୍ଠାତି ।

(୪) କଥଂ ହିତୀୟାମବିଚ୍ଛେଦପଟଢ଼ହୀତି । ତଦୟାବତ୍ ନନ୍ଦନଂ ନିର୍ଭର୍ତ୍ତ୍ସ୍ୟ ସପାଦ-
 ପତନଂ ବା ଅଭ୍ୟର୍ଥ୍ୟ ମାଳତ୍ୟା ଉପର୍ଥ୍ୟନୁକୂଲୟିଷ୍ୟାମି ।

“ସହସୈବାର୍ଥସମ୍ପତ୍ତିର୍ଗୁଣବନ୍ୟୁପଚାରତଃ ।

ପତାକାକ୍ଷାଣକମିଦଂ ପ୍ରଥମଂ ପରିକୃତ୍ତିତମ୍ ॥”

(୪) ମଦତି । ହିତୀୟାମସ୍ୟ ରାବେ ହିତୀୟପ୍ରହରସ୍ୟ ବିଚ୍ଛେଦୋ ବିଯୋଗଃ ଅତୀତତା
 ତସ୍ୟ ପଟଢ଼ଃ ତତ୍ତ୍ୱକକ୍ଷ୍ମନିକାରିଣୀ ଢ଼କ୍ଠା ତାଢ଼ତି ବାଢ଼ତି । ତତ୍ତ୍ୱକ୍ଷାତ୍ ଅନିଦ୍ରାବିଶାଦକ୍ଷାକ୍ଷ୍ୟ-
 କ୍ଷୟେନେନାମିତ୍ରାବସ୍ଥାନକ୍ଷୟାଚିନ୍ତାଦିତ୍ୟର୍ଥଃ । ନିର୍ଭର୍ତ୍ତ୍ସ୍ୟ “ହିତଶ୍ରୀଂ ସୁଶୀଳାଂ ମାଳତୀଂ ପ୍ରତି
 ଶବାୟମନ୍ତ୍ୟାୟୋ ବ୍ୟବହାରଂ” ଇତ୍ୟଂ ତିରକ୍ଷନ୍ତ୍ୟ । ଗୁରୁଭୂତସ୍ୟ ଜ୍ୟେଷ୍ଠଭାତୁନିର୍ଭର୍ତ୍ତ୍ସନମନ୍ତ୍ୟାୟାମିତ୍ୟଭି-
 ପ୍ରେତ୍ୟାହ ସପାଦିତି । ବା ଅଥବା, ସପାଦପତନଂ ତସ୍ୟ ପାଦର୍ଥୋ ପତିତ୍ୱିତ୍ୟର୍ଥଃ, ଅଭ୍ୟର୍ଥ୍ୟ ‘ଆର୍ଥ୍ୟଃ ।
 ମାଳତୀଂ ପ୍ରତି ପ୍ରସନ୍ନୋ ଭବ’ ଇତି ସାମୁଦ୍ର୍ୟଂ ଯାଚିତ୍ୱା ।

(୫) ବୁଦ୍ଧରକ୍ଷିତା । ଏହି ବାକ୍ୟ ଅରଣ ରାଖିଓ । (ମକରନ୍ଦମୁଖେ ଅରଣ
 କର) ।

(୪) ମଦସ୍ତ୍ରିକା । ଦ୍ୱିତୀୟପ୍ରହର ଅତୀତ ହଓୟାର ଡାକ ବାଞ୍ଜାହିତେଛେ ।
 ଅତଏବ ଭୂର୍ଗନା କରିୟା ଅଥବା ପାୟେ ପଢ଼ିୟା ପ୍ରାର୍ଥନା କରିୟା, ନନ୍ଦନକେ
 ମାଳତୀର ଉପରେ ଅନୁକୂଳ କରିବ । (ଏହି ବଳିୟା ଉଠିତେ ଈଚ୍ଛା କରିଲ ।)

(ମକରନ୍ଦ ମୁଖ ବାହାର କରିୟା ମଦସ୍ତ୍ରିକାର ହସ୍ତ ଧାରଣ କରିଲେନ ।)

(୧) କଥଂ ଦୁଦିଅ-ପଢ଼ହୀ-ନାଢ଼ିଆ-ବିଚ୍ଛେଦ-ପଢ଼ହୀ ଇତି ପାଠାନୁରମ୍ ।

(୨) ସେ ପାଦପଢ଼ଂ ଅବ୍ଭାତ୍ତିଅ ଇତ୍ୟପି ପାଠଃ ।

(୩) ଇତ୍ୟୁତ୍ୟାୟ ଗନ୍ତୁମିଚ୍ଛତି ଇତି ପାଠୋଽପି ଢ଼ଃଶ୍ୟତେ । (୫) ହସ୍ତେନ ଇତି କ୍ଠାଚିତ୍ ପାଠଃ ।

मद । सहि ! मालदि ! पडिवुद्धासि (१) । विलोक्य सद्यं
ससाध्वसच्च । अम्हो ! अस्सं ज्जेव्व किं पि एदं वट्टदि (२) । (स)

मक । रम्भोरु ! संहर भयं क्षमते विसोढु-
मुत्कम्पितं स्तनभरस्य न मध्यभागः (३) ।
इत्यं त्वयैव कथितप्रणयप्रसादः
सङ्कल्पनिर्वृतिषु संस्तुत एष दासः ॥२॥

(स) सखि ! मालति ! प्रतिबुद्धामि । अहो ! अन्यदेव किमप्ये तद्वर्तते ।

(स) मदिति । प्रतिबुद्धा जागरिता । प्रियतमदर्शनात् सद्यर्पम्, कन्वयोः पुरुष-
स्पर्शानीचिव्यात् परावगमसंशयाद्वा ससाध्वसं समयम् । अहो आश्चर्यम् । अन्यदेव
मनसावधारितान्मालतीशयनाद्भिन्नमेव, किमपि असम्भवत्वादनिरवचनीयम्, एतत् प्रियतमस्य
मकरन्दस्य शयनम् ।

रम्भोर्विति । हे रम्भोरु ! कदलीसम्भ्रममानोरुपुगले ! भयं मद्भौति संहर
परित्यज । येन हि मध्यभागः अतीव क्लेशस्तत्र कटिदेशः, स्तनभरस्य कुचभारस्य उत्कम्पितं
भयवशात् सञ्चलनं विसोढुं न क्षमते न शक्नोति । भयं वा कथमित्याह इत्यमिति ।
इत्यं पूर्वोक्तप्रकारेण, त्वयैव स्वयमेव कथितः प्रणयः प्रेम्मेव प्रसादोऽनुग्रहो यस्मिन् सः ।
तथा सङ्कल्पनिर्वृतिषु गाढानुरागात् बहुषु सङ्कल्पजनितसमागमसुखेषु संस्तुतः मयैव सह
सप्तसमागमात् परिचितः, एष इत्यात्मनिर्द्देशः दासस्तव किङ्करः । सुतरां बहुपरिचितत्वात्
दासत्वाच्च मह्यं न करणीयमिति भावः ।

(स) मदग्रञ्जिका । मथि ! मालति ! जागिशाह । (देखिया इर्ष
ओ भयेर महित) ओ मा ! ए ये अण्ण कोन व्यापार वरटे ! ।

(१) ...विष्युद्धासि इति पुलकान्तरे पाठः ।

(२) अम्हो ! अस्सं एदं एव्वं वट्टइ इति पाठभेदः ।

(३) ...क्षमते विकार-मुत्कम्पितः स्तनतटस्य न मध्यभागः । इति पाठभेदः ।

বুদ্ধ । মদয়নিকামুখমুন্নময় সংস্কৃতমাশ্রিত্য । (হ)

প্ৰিয়ান্ মনোরথসহস্রত্বতঃ স এষ

সুপ্ত-প্ৰমত্ত-জনমেতদমাত্যবেশম্ ।

প্ৰৌঢ়ং (১) তমঃ কুরু কৃতজ্ঞতযৈব ভদ্ৰ-

সুত্ক্ষিস্ত-ম্মুক-মণিনূপুৰমেহি যামঃ ॥ ৩॥

অত্র প্রথমবাক্যার্থে প্রতি দ্বিতীয়তৃতীয়বাক্যার্থযৌহঁতুত্বাত্ বাক্যার্থহেতুকং কাব্যলিঙ্গ-
মলঙ্কারঃ । तथा मकरन्देनात्मनी दासत्वात् संक्षेपो नाम नाव्यलक्षणम्—

“সংক্ষেপো যন্ত সংক্ষেপাদাত্মান্ব্যার্থে প্রযুক্ত্যেতি ।” ইতি লক্ষণাত্ ।

“সংস্রবঃ স্মাত্ পরিচয়” ইত্যমরঃ । বসন্ততিলকা ত্বতম্ ॥২॥

(হ) বুদ্ধেতি । স্নেহাতিশয়সূচনাপূৰ্বকমহাছিন্বেষিতাযৌতনার্থে মুখোন্নমনম্,
সম্বীৰুপত্বাচ্ সংস্কৃতাশ্রয়ণমিতি বোধ্যম্ ।

প্ৰিয়ানিতি । যঃ পূৰ্ব মনোরথসহস্রত্বতঃ প্ৰিয়তমত্বেন বহুতরাভিলাষবিষয়ীকৃতঃ, স
এষ সন্নিহিতঃ, প্ৰিয়ান্ প্ৰিয়তমো মকরন্দো বচনং । সুতরামনেন সহ প্ৰস্থানে দৌষস্তু
নাস্থেব, প্ৰল্যুত চিত্তরাশায়াঃ পুৰণমেব স্যাদिति ভাবঃ । ননু প্ৰস্থানকালি যদি
কশিদাৰ্শপ্ৰীয়াদিভ্যাছ সুপ্তিত্যাदि । এতৎ অমাত্যস্য নন্দনস্য বেষ্ম পুৰম্, সুপ্তা
কিচিন্দিদ্রিতাঃ প্ৰমত্তা বিবাহীতৃপ্ৰবমত্ততয়া অপরি জাগৰিতা অপি বিষয়ান্বেষনবহিতা
জনা যত্র তাড়শং বচনং । অতস্তুভ্যঃ কিমপি ভয়ং নাস্তীতি ভাবঃ । ননু সততসাধনানা

মকরন্দ । হে রঞ্জোক্ষ ! ভয় পরিত্যাগ কর, তোমার ক্ষৌণমধা-
ভাগ স্থনভারের কম্পন সহ করিতে পারিতেছে না, এইভাবে তুমিই
যাহার প্রতি প্রণয়রূপ অল্পগ্রহের কথা বলিয়াছ, মনে মনে কল্পনার
নিবৃতিৰ সময়ে পরিচিত এই সেই ভৃত্য ॥২॥

(হ) বুদ্ধরক্ষিতা । (মদয়ন্তিকার মুখ তুলিয়া ধরিয়া সংস্কৃতভাষা
অবলম্বন করিয়া)

(১) অন্মমিতি পাঠান্বয়ম্ ।

মদ । সহি ! বুধরক্খিদে । কহি' উণ (১) অচ্ছহি'
গন্তব্ব' ? । (চ)

বুধ । জহি' জ্জিব্ব মালদী গদা (২) । (ক)

মদ । কি' ণিব্ব' ত্তসাহসা মালদী ? । (খ)

(চ) সহি ! বুধরক্খিতে ! কখিন্ পুনরস্মাভিগন্তব্বম্ ? ।

(ক) যখিন্ণেব মালতী গতা ।

(খ) কি' নিহ' ত্তসাহসা মালতী ? ।

নগরপালকায়ে ভিন্নরক্কীপুৰিত্যাঙ্ক প্রৌঢ়মতি । প্রৌঢ়' তমৌ গাড়ীস্বকারী বিদ্যতে । তেন
হি নিতান্নশনৈঃ প্রস্থানে তেভ্যোপি শব্দা নাস্বীতি ভাবঃ । অতএব কৃতকৃতযেব শাঙ্কুল-
কবলাত্ পরিদায়েনোপকারিণঃ প্রত্যুপকারজ্ঞানৈব মদ্র' স্বকীয়মঙ্গল' কুর । এতদা-
বরংনাশ্রমঙ্গলম্ উপকারিণঃ প্রত্যুপকারয় কৃতঃ স্যাৎদिति ভাবঃ । অতএব সত্ত্বিমৌ
সমৌলিতৌ, তেন চ মুকৌ নিঃশব্দৌ নুপুরৌ যখিন্ কৰ্ম্মণি তদুথথা তথা এহি আগচ্ছ ।
যাম ইতৌ বয়ং প্রতিষ্ঠামহে ।

অত্র প্রস্থানসৌকর্য্য' প্রতি বহুকারণোপন্যাসাত্ সমুচ্চয়ৌলঙ্কারঃ ।

বসন্ততিলকা রচনম্ ॥৩॥

তুমি সহস্র অভিলাষে বাহ্যকে বরণ করিয়াছিলে, ইনি সেই প্রিয়তম
মকরন্দ ; অমাত্যের এই বাড়ীতে অনেক লোক নিদ্রিত এবং অনেক
লোক আমোদে মত্ত, এবং প্রগাঢ় অন্ধকার ; অতএব কৃতজ্ঞতা স্বরণ
করিয়া নিজেই মঙ্গল কর ; মণিময় নুপুরযুগলকে উপরে তুলিয়া নিঃশব্দ
কর ; আইস, আমরা যাই ॥৩॥

(ক) মদয়ন্তিকা । সখি ! বুদ্ধরক্ষিতে ! আনাদের কোথায় যাইতে
হইবে ? ।

(ক) বুদ্ধরক্ষিতা । মালতী যেখানে গিয়াছে ।

(১) পুণ্ড্রী দাষি' ইত্যপি পাঠঃ । (২) গদা ইতি পাঠঃ কচ্ছিন্নান্তি ।

बुद्ध । अधइ । अस्सं अ, तुमं भणसि । “का अइ इमस्स” इत्यादि पठति । (ग)

मदयन्तिका अश्रूणि पातयति । (घ)

बुद्ध । महाभाअ ! दिस्सं क्वु अत्ताणं पिअसहीए पड्डि-
वज्जस्स (१) । (ङ)

(ग) अथकिम् । अन्वच्च, त्वं भणसि ।

(ङ) महाभाग ! दत्तं खल्व्वात्मानं प्रियसख्या प्रतिपद्यस्व ।

(ख) मदेति । निर्वात्तं निश्चत्तं साहसं माधवेन सममितः प्रस्थानरूपं साहस-
कार्यं यस्याः सा ।

(ग) बुद्धेति । अथकिं तत्सत्यं निर्वात्तसाहसैवेत्यर्थः । सुतरां तत्तुलनया त्वमपि
तथैवानुतिष्ठेत्यभिप्रायः । भणसीत्यतीतसामीप्ये वर्तमाना । इतः पूर्वमेव त्वं “का अइ
इमस्स” इत्यादि भणितवतीत्यर्थः । तथा च मकरन्देन सममिदानीमितः प्रस्थाने तत्
परिपालितं भवेदिति भावः ।

(घ) मदेति । अश्रूणि पातयति, पित्रादिना सम्प्रदानकाल इवात्रापि चिराय
बान्धववियोगावधारणादिति बोध्यम् । एतेनात्मदानं सम्यादितमिति सूचितम् ।

(ङ) बुद्धेति । प्रियसख्या मदयन्तिकया, दत्तं पित्रादिना सम्प्रदानकाल इव
अश्रुपातनप्रदर्शनेन स्वयमेव तुभ्यमर्पितम् । प्रतिपद्यस्व गृह्णाण ।

(थ) मदयन्तिकया । मालती किं साहसेन काव्यसम्पादनं करिष्याच्छे ? ।

(ग) बृहन्नरकृता । ईं । आरओ शोन, तूमि वनिशाह (“आमि
এই শরীরের কে—” ইत्यादि পাঠ করিল) ।

(घ) (मदयन्तिकया अश्रुमोचनं करितेनागिण) ।

(ङ) बृहन्नरकृता । महाशय ! आमार प्रियसखी आपनाके आपनि
दानं करिसेन, आपनि ग्रहणं करुन ।

(१) ...दिस्सो ख सच्चं अप्पा पिअसहीए इति पाठान्तरम् ।

মক । অদ্যোজিতং বিজিতমেব ময়া কিমন্য-
 দদ্যোত্‌সবঃ ফলবতৌ মম যৌবনস্য ।
 যন্মে প্রসাদসুমুখেন সমুদ্যতয়ং (১)
 দেবেন বাম্ববধুরা মকরধ্বজেন ॥৪॥

তদনে পচ্ছহারিণে নির্গত্য (২) সাধয়ামঃ । (চ)

নিশ্চয়ং পরিক্রামন্তি । (ক)

অদ্যেতি । অদ্য ময়া জজিতং সমলম্ অদৃষ্টকলাদিত্যর্থঃ বিজিতম্ অস্যাঃ
 প্রিয়তমায়া লাম্বাদুক্তর্ষা লম্বঃ । অন্যত্ কিং বক্তব্যমিত্যর্থঃ । তথা অদ্য ফলবতঃ
 প্রিয়তমায়া লাম্বাদেব সফলস্য মম যৌবনস্য উত্‌সবৌ মহানন্দৌ বর্ত্ততে । যদ যচ্ছাত্
 প্রসাদসুমুখেন স্বতৌঃনুগৃহপ্রসঙ্গে ন মকরধ্বজেন মন্মথেন দেবেন, ইতং মছ্যং মদ্যনিক্রিয়ায়াঃ
 প্রতিপাদনরূপা বাম্ববধুরা বাম্ববভারৌ বন্মুক্তর্ষ্যং সমুদ্যতা সমুদ্যম্য ধৃতা, মন্মথেনৈব
 নিযৌজ্য মছ্যমিযং দশেত্যর্থঃ ।

অথ যচ্ছব্দস্যোত্তরবাক্যগতেন তচ্ছব্দানপেচণাঙ্গ বিধেয়াবিসমর্শদৌষঃ ।

বাম্ববস্য ধুরিতি বাম্ববধুরা "ধুরনচস্যে"তি রাজাদিত্বাদত্প্রত্যয়ে সতি স্ত্রিয়ামাদা ।

বসন্ততিলকা হতম্ ॥৪॥

(চ) তদिति । পচ্ছহারিণে খড়্‌ক্কিক্রিয়া । সাধয়ামৌ গন্তব্যস্থানং গচ্ছামঃ ।

"খড়্‌ক্কিকা (স্ত্রী) পচ্ছহারম্ । খিড়্‌ক্কিহার ইতি ভাষা ।" ইতি শব্দকল্যদ্রুমঃ ।

"প্রায়েণ স্থলকঃ সাধির্গমিঃ স্থানে প্রযুজ্যতে ।" ইতি সাহিত্যদর্পণঃ ।

মকরন্দ । আজ আমি অদৃষ্টের বলে জয়ই করিলাম ; অথ আর
 কি বলিব, আজ আমার সফল যৌবনের উৎসব । যে হেতু, কামদেব
 অমুগ্রহে প্রসন্ন হইয়া, আমার এই বান্ধবের ভার বহন করিলেন ॥৪॥

(চ) অতএব এই খিড়কীর দ্বার দিয়া আমরা চলিয়া যাই ।

(১) যস্য প্রসাদসুমুখেন সমুদ্যত্‌ইব ইতি পাঠভেদঃ ।

(২) নির্গত্য ইতি পাঠঃ কৃষিভ্রাস্তি ।

मक । अहो ! निशीथनिःसञ्चारमणोयता राजमार्गस्य ।
तथाहि सम्प्रति—(१) (ज)

प्रासादानामुपरि बलभौतुङ्गवातायनेषु

भ्रान्त्वावृत्तः (२) परिणत-(३) सुरागन्धसंस्कारगर्भः ।

माल्यामोदी मुहुरूपचित-स्फीत-(४) कर्पूरवासो

वायु-(५) यूनामभिमतबधूसन्निधानं (६) व्यनक्ति ॥५॥

(छ) निश्चतमिति । निश्चतं मन्दं मन्दं परिक्रामन्ति प्रस्थातुं पादचपं कुर्वन्ति ।

(ज) अहो इति । निशीथे अर्द्धरात्रे निःसञ्चारेण प्राणिमात्रस्यैव सञ्चाराभावेन सन्धोभावेनेत्यर्थः । रमणोयता सौन्दर्यम् ।

प्रासादानामिति । प्रासादानां सौधानाम् उपरिभागेषु या बलभ्यसूडाभूता गृहाः, तासां तुङ्गवातायनेषु उच्चगवाच्चजालेषु भ्रान्त्वा मध्ये परिभ्रम्य आवृत्तः पुनर्निःसृतः । अतएव परिणतसुरायाः पानार्थं तवानीतस्य परिपक्वमद्यस्य, गन्धेन सौरभेण, संस्कारी वासनाः सुगन्धोक्तता गर्भे मध्ये यस्य सः । माल्यानां यूनामुपकरणीभूतानां कुसुममालानाम्, आमोदः सौरभमस्यास्तीति माल्यामोदी । तथा मुहुः पुनः पुनः, उपचितो गृहीतः, स्फीतो विपुलः कर्पूरस्य वासः सौरभं येन स तथोक्तो वायुः, यूनां तरुणानाम् अभिमत-बधूनाम् अभिलषितरमणीनां सन्निधानं तासु बलभौषु सन्धोगार्थं सामीप्यमुपस्थितिसू-व्यनक्ति सूचयति । सन्धोगोपकरणानां सुरा-माला-कर्पूराणां सौरभादानादिति भावः ।

(छ) (सकलेन आश्लेषे आश्लेषे पादक्षेप करिते लागिल) ।

(ज) मकरन्द । अर्द्धरात्रे समये काश्ररुण्डे गमनागमन ना थाकाय राजपथेर आश्रया मोन्दर्या इइयाछे । ताशहै एथन वनितेछि—

(१) सम्प्रति हि इति क्वचित् पाठः । (२) प्रासामीदः, भ्रान्त्वावृत्तः इति पाठभेदी ।

(३) परिचित...इत्यपि पाठः । (४)...स्फार...इति पाठान्तरम् । (५) वात इत्यपि पाठः । (६) अभिनवबधूसन्निधानमिति पाठोऽपि दृश्यते ।

इति निष्क्रान्ताः सर्वे ।

इति मालतीमाधवे नन्दनविप्रलम्भो नाम (१)

सप्तमोऽङ्कः । (भा)

अत्राभिमततषधुसन्निधानसूचने वायोः सुरासीरभवत्त्वं माल्यामीदित्वं गृहीतकपूर्वावासत्वञ्च हेतुरिति पदार्थहेतुकं काव्यलिङ्गमलङ्कारः ।

युञ्जान्ते बलभी चन्द्रशाली सौधीर्हविष्मनि ।” इति रभसः । “वासः (पुं)....सुगन्धिः ।” इति शब्दकल्पद्रुमः ।

मन्दाक्रान्ता इत्यम् ॥५॥

(भा) इतीति । नन्दनेन करणीये मालतीपरिणये मालती त माधवेनैव परिणीता, प्रत्युत पुनर्नन्दनभगिन्यैव मालतीपतिवयस्येन मकरन्देन क्लेनेन निष्काश्य नीतेति नन्दनस्य विप्रलम्भो वञ्चना यत्रेति नन्दनविप्रलम्भः ।

अहो ! यदि पुनरयं कविः स्वयमेवान्तरान्तरा सुदीर्घसमासयीजनया सामाजिकान् सम्पूर्णरसाखादि नायञ्चयिष्यत्, तदा खल्वयं नन्दनवञ्चनाङ्कः परमकौतुकावहोऽभविष्यत् । इति महामहोपाध्याय श्रीहरिदाससिद्धान्तवागीशभट्टाचार्यविरचितायां मालतीमाधवटीकायां भावमनीहरायां सप्तमाङ्कविवरणं समाप्तम् ॥७॥

बायू, अट्टालिकाগুলির উপরের চিলে কোঠার গবাক্ষ দ্বার দিয়া ভিতরে (প্রবেশপূর্বক) ভ্রমণ করিয়া নির্গত হইতেছে ; স্তত্রাং উহার ভিতরে পরিপক্ব মণ্ডের গন্ধ রহিয়াছে, পুষ্পমালোর সৌরভ আছে এবং ঐ বায়ু কর্পূরের প্রচুর সৌরভ বারংবার গ্রহণ করিয়া (ঐ চিলে কোঠাতে) যুবকদিগের নিকটে, অভীষ্ট রমণীদিগের অবস্থিতি ব্যক্ত করিতেছে ॥৫॥

(ইহার পর সকলের প্রস্থান) ।

নন্দনবিপ্রলম্ভনামে সপ্তম অঙ্ক সমাপ্ত ।

(১) অর্থ পাঠ: কুচিপ্রালি ।

अष्टमोऽङ्कः ।

—०:१:०—

ततः प्रविशत्यवलोकिता ।

अव । वन्दिता मए गन्दिणावास-(१) पडिणित्ता भअवदो ।
ता जाव मालदीमाहवसआसं गच्छामि । परिक्रम्य । एदे दे
णिव्वत्तित-(२) गोह्मदिअसावसाणमज्जणा दीहिआतड्-(३)
सिलातलं अलङ्करन्ति मालदीमाहवा (४) । ता उवसप्पामि (५) ।
इति निष्क्रान्ता । (क)

(क) वन्दिता मया नन्दनावासप्रतिनिवृत्ता भगवती । तद्व्यावन्मालतीमाधवसकाशं
गच्छामि । एतौ तौ निर्बन्तितौ शीघ्रदिवसावसानमज्जनौ दीर्घिकातटशिलातलमलङ्कृतौ
मालतीमाधवौ । तदुपसर्पामि ।

(क) अवति । भगवती कामन्दकी । निर्बन्तितं निष्पादितं शीघ्रदिवसाव-
सानस्य मज्जनं क्लानं याभ्यां तौ । अलङ्कृत एकद्वीपवेशनेन शोभयतः ।

तदनन्तरं अबलोकितारं प्रवेश ।

(क) अबलोकिता । नन्दनेन गृहं हृष्टे प्रतिनिवृत्तं भगवती
कामन्दकीकं आमि वन्दनां करिग्राहि । अतएव मालतीं ओ माधवेन निकटं
याह । (पादचारणं करिग्रा) ग्रीष्मकालेन शेषवेलेन अवगाहनं करिग्रा ।

(१) ...गन्दिणावसध... इति पाठभेदः । (२) परिणित्तित्... इत्यपि पाठः ।

(३) दीहिआतीर... इति पाठोऽपि दृश्यते ।

(४) क्वचित् 'मालदीमाहवा' इति पाठो नास्ति ।

(५) ता जाव उपसप्पिच्छं इति पाठान्तरम् ।

प्रवेशकः । (ख)

ततः प्रविशत उपविष्टौ मालतीमाधवौ, अवलोकिता च (१) ।

इतः प्रभृति नवमाङ्कसमाप्तिपर्यन्तो विमर्षसन्धिः । यथा साहित्यदर्पणे—

“यत्र मुख्यफलोपाय उद्भिन्नी गर्भतीऽधिकः ।

शपाद्याः सान्तरायस्य स विमर्ष इति श्रुतः ॥”

तथा चात्र विवाहरूपमुख्यफलस्वीपायीभूती मालतीमाधवयोरन्वीन्यानुराग एकत्र-
वासदिना गर्भसन्धित आधिक्येन प्रकाशितः, स च कपालकुण्डलाकर्तृकमालव्यपहरणेन
रक्षिभट्टैर्माधवादीनामाक्रमणेन च सान्तराय इति ।

नन्दनसम्प्रदानक-मालतीदानविषयक-राजानुरोधलक्षणविघ्ने सत्यपि कामन्दकौप्रभृतीना-
मसाधारणचैष्टया तस्य पण्डीकृतत्वान् नियतप्रामिलक्षणा नियतामिर्नाम कार्यावस्था
निरूपिता । तथा चीन्तम्—

“अपायाभावतः प्रामिर्नियतामिस्तु नियिता ।”

प्रसङ्गेनोत्पन्नं सन्धिप्रश्न रक्षिभट्टानामाक्रमणलक्षणं चरितं प्रकरी नामार्थ-
प्रकृतिः । यथा दर्पणे—

“प्रासङ्गिकं प्रदेशस्यं चरितं प्रकरी मता ।

प्रकरी नायकस्य स्यान्न स्वकीयं फलान्तरम् ॥”

अस्य च अपवादादीनि त्रयोदशाङ्कानि यथास्थानं प्रदर्श्य लक्षणानि वक्ष्यामः ।

(ख) प्रवेशक इति । अत्र तु बन्दिनेत्यादिवाक्येन हस्तकथांशनिदर्शनम्, तद-
यावदित्यादिभिश्च वर्तित्थ्यमाणकथांशनिदर्शनमनुसन्धेयम् ।

এই সেই মালতী ও মাধব দৌধীর পাড়ে পাথরের উপরে বসিয়া আছেন ।
অতএব উহাদের নিকটে যাই । (এই বলিয়া প্রস্থান করিল) ।

(খ) প্রবেশক ।

তদনন্তর উপবিষ্ট অবস্থায় মালতী ও মাধবের এবং অবলোকিতার
প্রবেশ ।

(১) ততঃ প্রবিশতা মালতীমাধবৌ । উপবিষ্টাবলোকিতা চ, ইতি কবিন্ পাঠঃ ।

माधवः । स्वगतं सानन्दम् । वर्त्तते (१) हि मन्मथप्रौढसुहृदो
निशीथस्य यौवनश्रीः । तथाहि—(ग)

दलयति परिशुष्यत् प्रौढतालोव पाण्डु- (२)

स्तिमिरनिकरमुद्यन्नैन्दवः प्राक्प्रकाशः ।

वियति पवनवेगादुन्मुखः केतकोनां

प्रचलित इव सान्द्रो मन्दमन्दं (३) परागः ॥१॥

(ग) माधव इति । मन्मथस्य प्रौढसुहृदः प्रधानसहायस्य । अत्र हि विशेषतः सुविधा-
लाभेन प्रायेण युनां रमणीयदृश्यात्, “सानन्दसाध्याः सुरतस्यवसायिन्या भवन्ति” इति
निशीथाधिकारे वात्स्यायनकामसूत्रादिति भावः ।

दलयतीति । परिशुष्यन्ती आतपतापेन शुष्कतां गच्छन्ती, प्रौढा परिणता ताली
(ताडियात् इति यस्य भाषा) तालीपत्रमिव पाण्डुः श्वेतवर्णः, उद्यन् उद्यमानः,
इन्दोरयमित्यैन्दवः चन्द्रसम्बन्धीयः, प्राचि पूर्वदिग्भागे प्रकाश उदयः, अथवा प्राथमिक-
विकासः, तिमिरनिकरम् अन्धकारसमूहं दलयति नाशयति । तथा पवनवेगात् वियति
आकाशं उन्मुखः ऊर्ध्वमुखः सान्द्रो घनीभूतः पुञ्जीभूत इत्यर्थः मन्दमन्दं प्रचलितः
अल्पाल्पचलनकारी केतकोनां कुसुमानां पराग इव प्रतीयत इति शेषः ।

अत्र प्रथमे श्रौत्युपमा, द्वितीयाह्वे तु वाच्या भाषाभिमानिनी जात्युत्प्रेक्षा, इत्यनयो-
र्मिथो नैरपेक्ष्यात् संसृष्टिः ।

एतेन तदानीं कृष्णपक्षीया अष्टमी तिथिरासीदिति प्रतीयते तत्रैवाह्वेरात्रे चन्द्रोदयात् ।
मालिनी वृत्तम् ॥१॥

(ग) माधव । (आनन्देन सहितं स्वगतं) कामदेवेन प्रधानमथा
अर्द्धरात्रसमयेन यौवनेन शोभा इहियाह्वे । यथा—

शुक्रं च परिणतं तालीपत्रेण श्यामं (ताडियात्तेन पातारं यत्)

(१) माधवः । सानन्दम् । वर्त्तते...इति भिन्नः पाठः ।

(२)...तालीविपाण्डुरिति पाठान्तरम् । (३) स्फारस्फारमिति क्वचित् पाठः ।

তত্‌কথং বামশীলাং মালতীমুপাবর্ত্তয়ে । ভবত্বেবং তাবত্ ।
 প্রকাশম্ । প্রিয়ে ! মালতি ! প্রত্যগ্র-সায়ন্তন-স্নানবিশেষ-
 শীতলাং ভবতীং নিদাঘসন্তাপশান্তয়ে কিञ্চিত্ত্বিদ্ভিঙ্গাপয়ামি । তত্
 কিমিত্যন্যথৈব মাং সম্ভাবয়সি (১) । (ঘ)

নিশ্চয়োতন্তে সুতনু ! কবরীবিন্দবো যাবদেতৈ
 যাবন্মধ্যঃ স্তনমুকুলয়োর্নার্দ্র্ভাবং (২) জহাতি ।

(ঘ) তত্‌কথমিতি । বামশীলাং প্রতিকূলস্বভাবাম্ আল্লাপনেঽপি বিমুখীমিত্যর্থঃ ।
 উপাবর্ত্তয়ে প্রসাদয়ামি । প্রত্যগ্র-শে অভিনবেন অচিরকৃতেন সায়ন্তনস্নানেন অতীবশীঘ্রতাপাত্
 রাবাবপি স্নানান্তরিত্যর্থঃ, অন্যথা দিবাভাসানন্তপূর্ব্বস্নানজলানাং তন্নিশীথসময়ে
 স্থিত্যসম্ভবাত্ বচ্যমাণঃ শ্লোকী ন সঙ্কত ইত্যনুসন্ধ্যয়ম্ । বিশেষশীতলামতীব-
 শীতলীভূতাং ভবতীং ত্বাং নিদাঘসন্তাপশান্তয়ে স্নানাবিকমদীয়শীঘ্রতাপোপশমায । তথা
 চ স্নানেন শীতলীভূতৈরঙ্কমাং মালিকায় মদীয়ং নিদাঘসন্তাপমুপশময়েত্যমিপ্রায়ঃ । অন্যথৈব
 ইত্যননুগাহ্যমপি অননুগাহ্যমিবে । সম্ভাবয়সি মন্যসি । নৈতদুচিত্তমিতি ভাবঃ । “বাহু
 প্রাতঃস্বাহং সায”মিত্যাদিবত্ সাযংশব্দেঽব রাবিপরঃ ।

পাণ্ডুবর্ণ পূর্ব্বদিকে চন্দ্রের উদয়টি অক্ষকারসমূহ নাশ করিতেছে এবং
 আকাশে উন্মুখ, বায়ুবেগে মন্দমন্দ সঞ্চারী এবং ঘন কেতকীপুষ্পের রেণুব
 জায় ঐ চন্দ্রোদয় দেখা যাইতেছে ॥১॥

(ঘ) তবে প্রতিকূলস্বভাবা মানতীকে এখন কি করিয়া প্রশন্ন করি ?
 হটুক, এইরূপ করা যাউক । (প্রকাশে) প্রিয়ে! মালতি! রাত্রির
 অভিনব স্নানে তুমি অত্যন্ত শীতল হইয়াছ, অতএব গ্রীষ্মের সম্ভাপ
 নিবৃত্তির জন্ত তোমাকে কিছু বলিব । তবে কি তুমি আমাকে অন্তরূপই
 মনে করিতেছ ।

(১) ...অনভবতীং নিদাঘসন্তাপশান্তয়ে বিঙ্গাপয়ামি...নিত্যমন্যথৈব...ইতি পাঠমেদাঃ ।

(২) ...স্তনমুকুলয়োর্নার্দ্র্ভাবং, স্তনমুকুলয়োর্নার্দ্র্ভাবং ইতি পাঠমেদী ।

যাবত্ সান্দ্রপ্রতনুপুলকোঙ্কেদবত্য়ঙ্কযষ্টি-
স্তাবদ্গাঢ়ং বিরত সঙ্কদপ্যঙ্কপালীং প্রসৌদ ॥২॥

অয়ি নিরনুক্ৰোশি ! (১) (ঙ)

নিশ্চীতন্ম ইতি । হি সুতনু ! শ্ৰীভনশরীরে ! এতে দৃশ্যমানাঃ কবরীবিন্দবঃ
স্নানে স্বলিতবন্থকেশায়বর্চিনী জললবাঃ, যাবত্ নিশ্চীতন্মে নিপতন্তি । যাবচ্ স্নান-
মুকুলযৌর্মধ্যে মধ্যদেশঃ তত্রৈব নিশ্চতযা স্নানজলাবস্থানাাদিতি ভাবঃ, ‘আর্দ্রং ভাব’ ন
জহাতি ন পরিযজতি ‘আর্দ্র’ এব তিষ্ঠতীত্যর্থঃ । যাবচ্ অঙ্কযষ্টিঃ তব দেহযষ্টিঃ, সান্দ্রাণাং
ঘনানাং প্রতনুনাং সূক্ষ্মাণাম্, পুলকানাং স্নানশ্ৰেণে ন জাতানাং রোমাচ্ছানাম্, উঙ্কেদবতী
‘আবির্ভাবশালিনী’ বর্চতে । তাবত্ গাঢ়ং যথা স্নাতযা অঙ্কপালীমালিঙ্কনং বিতর দেহি ;
প্রসৌদ আলিঙ্কনদানেনৈব প্রসন্নো ভব । ইঁদৃশনিদাঘস্নাপি ‘আর্দ্র’ দেহৈনৈবালিঙ্কনে নিরতিশয়-
মৈব সুখমুত্পথ্যেতি ভাবঃ ।

অত্র স্নানৌ মুকুলাবিব, অঙ্কং যষ্টিরিবৈত্য়ুপমিতসমাশাশ্রয়ণাত্ লুপ্তীপমাহয়স্য পরস্পর-
নৈরপেচ্ছাত্ সংস্টিরলঙ্কারঃ । তথা পরস্মৈপদিনঃ স্মৃতধাতৌরাत्मনিপদপ্রয়োগাত্ স্মৃত-
সংস্কারতাদৌষঃ, স চ ‘নিশ্চীতন্মে’ ইত্যত্র ‘বিস্তংসন্মে’ ইতি পাঠেন সমাধিযঃ ।

“অঙ্কপালী পরীরম্ ধাত্রীবিদিকযৌঃ স্ত্রিয়াম্ ।” ইতি মেদিনী ।

মন্দাক্রান্তা বচনম্ ॥২॥

(ঙ) অয়ীতি । নিরনুক্ৰোশি ! নিহঁযে ! মদনপীড়িতি ! মথ্যনুযহাকরণাদিতি ভাবঃ ।

হে সুন্দরি ! যে পর্য্যন্ত তোমার কবরী হইতে এই সকল জনবিন্দু
পতিত হইতেছে, যে পর্য্যন্ত স্তনযুগলের মধ্যস্থান আর্দ্রভাব পরিত্যাগ না
করিতেছে এবং যে পর্য্যন্ত দেহযষ্টিতে ঘন ও সূক্ষ্ম রোমাঙ্কজাল রহিতেছে,
প্রশন্ন হও, তাহার মধ্যে একবার গাঢ় আলিঙ্কন দান কর ॥২॥

(ঙ) অয়ি নির্দয়ে !

(১) অয়ি নিরনুক্ৰোশি ! অয়ি মালত্ৰি ! নিরনুক্ৰোশি ! ইতি পাঠমেদী ।

जीवयन्निव समृद्धसाध्वसस्त्रे दविन्दुरधिककण्ठमर्ष्यताम् ।
 बाहुरेन्दवमयूखचुम्बितस्यन्दिचन्द्रमणिहारविभ्रमः ॥३॥
 अथवा दूरे तावदेतत् । कथमालापसंविभागस्याप्यभाजन-
 मयं जनो भवत्याः ? । (च)

नन्वनुग्रहेण किं करणीयमित्याह जीवयन्निवेति । जीवयन्निव कामपीडया गत-
 प्रायजीवितं मां समुच्छासयन्निव स्थितः, समृद्धा घृताः साध्वसस्त्रे दविन्दवः भयजनित-
 चर्म्भविन्दवी येन सः, तथा इन्दीचन्द्रस्य इम इति ऐन्दवाः, तैमयूरैः किरणैः चुम्बितः
 संस्पृष्टः अतएव स्यन्दी जलसावी यश्चन्द्रमणिहारः चन्द्रकान्तमणिनिर्मिती हारः तस्य
 विधम इव विधमी विलासी यस्य स तथोक्तः, बाहुर्भुजः अधिककण्ठं मम गलदेशे अर्ष्यतां
 स्थाप्यताम् । तेनैव मां प्रति दया कृता स्यादिति भावः ।

अथ लुप्तोपमालङ्कारः, जीवयन्निवेति क्रियोत्प्रेक्षया सङ्कीर्त्यते ।

कण्ठे इत्यधिककण्ठं विभक्त्यर्थे अव्ययीभावः । चन्द्रकरस्पर्शे चन्द्रकान्तमणीर्जलं
 स्रवतीति प्रवादः । उत्तररामचरितेऽपि प्रायेणविककलोऽयं श्लोकः सीतामुद्दिश्य रामेण
 पठितः । किन्तु तत्र 'समृद्धसाध्वसे'त्यत्र 'समाध्वसश्चमे'ति मात्रभेदः ।

रथीकृता वृत्तम् ॥३॥

(च) ईदृश्याः खल्लालिङ्गनमसम्भवमेवेति मन्यमान आह अथवेति । एतत् कण्ठे
 बाहुसमर्षात्मकमालिङ्गनम्, दूरे तावदात्तामिति शेषः । आलापसंविभागस्यापि आलाप-
 भागस्यापि विभज्यालापाद्यतदानस्यापीत्यर्थः ।

ভয়বশতঃ যাহার উপরে চৰ্ম্মবিন্দু উৎপন্ন হইয়াছে এবং চন্দ্রকিরণ স্পষ্ট
 জনসাৰী চন্দ্রকান্তমণিময় হারের আয় যাহার সৌন্দৰ্য্য এবং যাহা আমার
 যেন জীবন দানকারী, সেই বাহুখানিকে আমার কণ্ঠে সমর্পণ কর ॥৩॥

(চ) অথবা, ইহা দূরে থাক । এই ব্যক্তি (আমি) তোমার
 আলাপের পাজও হইতেছে না কেন ? ।

দগ্ধং চিরায মলয়ানিলচন্দ্রপাদৈ-
নির্বাচিতন্তু পরিরম্ভ্য বপুর্ন নাম ।

আমত্কোকিলরুতব্যথিতা তু হৃদ্যা-

মদ্য স্মৃতিঃ পিবতু কিন্নরকণ্ঠি ! বাচম্ ॥৪॥

অথ । উপস্থল্য (১) । অই অণিষ্মছগসৌলে ! জং দাণিঁ মুহুত-

দগ্ধমিতি । মলয়ানিলচন্দ্রপাদৈর্নিতান্নমদনৌহ্রীপকৈর্দক্ষিণসমীরণচন্দ্রকিরণৈঃ
চিরায বহুকালাদবধি দগ্ধং বপুর্নমেদং শরীরং পরিরম্ভ্য আলিঙ্গয় ন নির্বাচিতং ত্বয়া ন
নির্বাতি' নীতম্ ইতি যত্ তস্তু নাম, বরমম্ভ্য পগচ্ছামীত্যর্থঃ । তাড়শমাগ্যাভাষাত্ত্ব ন মে
বিশেষায়ত্ব ইতি ভাবঃ । তু কিন্তু, হে কিন্নরকণ্ঠি ! কিন্নরসমানকণ্ঠস্বরশালিনি !
আমত্কানাং মদসম্মতানাং কৌকিলানাং রুতেন রবেণ ব্যথিতা নিতান্নমদনৌহ্রীপকতয়া পীড়িতা
স্মৃতির্মম কণ্ঠঃ হৃদ্যাং চিরাদভীষ্টাং বাচ' তব বাক্যাস্মতং পিবতু তত্ পীড়াশান্তয়ে নিগিরতু,
কিচ্ছিদালপেত্যর্থঃ । অথ ত্বাপচির্ন করণীয়েতি ভাবঃ ।

অথ মলয়ানিলচন্দ্রপাদৈর্দগ্ধম্ আমত্কোকিলরুতেন ব্যথিতেষ্বাঘাততী বিরোধমানা-
দ্বিরহেণ চ সমাধানাদ্বিরোধাসৌলঙ্কারঃ ।

নিশ্চীতন্ত হৃদ্যাদাঘেতদন্তে সন্দর্ভে অনুনয়ী নাম নাস্বলক্ষণম্ । তদুক্তম্—

“বাক্যৈঃ স্নিগ্ধৈরনুনয়ী ভবেদর্থস্য সাধনম্ ।”

“নাম-প্রকাশ্যসম্ভাব্যকৃত্সাঃস্ব্যুপগমেণ চ ।” ইতি বিশ্বঃ । “অভীষ্টেঃসৌমিতং হৃদ্য”
মিত্যমরঃ ।

বসন্ততিলকা বচনম্ ॥৪॥

চিত্রকাল ধরিশ্রী মনয়বায়ু ও চন্দ্রের কিরণে দগ্ধ এই শরীরকে আলিঙ্গন
করিশ্রী শীতল করিলে না (নাই বা করিলে); কিন্তু হে কিন্নরকণ্ঠি!
মদমস্ত কোকিলের রবে ব্যথিত আমার কণ্ঠ, আজ তোমার মনোহর
বাঁকায়ুত পান করুক ॥৪॥

(১) ক্বচিৎ ‘উপস্থল্য’ ইতি নাস্তি ।

मेतन्दरिअ-माहवा (१) दुम्भणाअन्ती मह पुरदो भणसि—
“चिराअदि अज्जउत्तो, अवि णाम किअच्चिरेण पेक्खिस्सं, जेण
विच्छद्दिआसेससज्जसा (२) विसुमरिद-णिमेस-विग्घं ओलोअन्ती
एव्वं भणिस्सं, दिउणावेट्टण-परिरम्भेण सम्भावइस्सं” त्ति । सम्पदं
अस्सिं दे अअं परिणामो (३) । (छ)

(छ) अयि अनिर्वहणशीले । यदिदानीं मुहूर्त्तमावात्तरितमाधवा दुर्म्भनायमाना
मम पुरतो भणसि—“चिरयति आर्यपुत्रः, अपि नाम कियच्चिरेण प्रेक्षिष्ये, येन
विच्छद्दिताशेषसाध्वसा विस्मृतनिमेषविघ्नमवलीकयन्ती एवं भणिष्यामि, द्विगुणावेष्टन-
परिरम्भेण सम्भावयिष्यामि” इति । साम्प्रतं तद्विन्दते अयं परिणामः ।

(छ) अवेति । न विद्यते निर्वहणम् अभीष्टनिर्वाह आकाङ्क्षापूरणमिति यावत्
यद्विन्दे तदनिर्वहणं शीलं स्वभावी यस्यास्तत्सम्बोधनम् । चिराकाङ्क्षितं माधवं प्राप्यापि
अपूर्णाकाङ्क्षे वागुत्फुल्लचिते ! इत्यर्थः । कयाचिदनुपपन्त्या खल्वयं मालत्याकूपीभाव
इति निश्चित्येदं सम्बोधनम् । मुहूर्त्तमात्रम् अत्यल्पसमयमात्रम् अन्तरितो व्यवहितो माधवो
यस्याः सा, दुर्म्भनायमाना विरहेण खिद्यमाना । चिरयति चिरं करोति विलम्बते ।
कियच्चिरेण कियता विलम्बेन । विच्छद्दितां त्यक्तम् अशेषसाध्वसं सकलभयं यया सा
तथोक्ता सती । विस्मृतस्यक्तो निमेष एव विघ्नो यद्विन्दे कर्मणि तदयथा तथा अव-
लीकयन्ती निर्निमेषं प्राणेश्वरं पश्यन्तीत्यर्थः । एवमित्यम् “प्राणेश्वर ! इतः परं मामपहाय
कदापि न त्वया गन्तव्यम्” ईदृशं किञ्चिदित्यर्थः । तथा द्विगुणावेष्टनमेव आलिङ्गमानस्य
पृष्ठदेशे बाहुद्वयस्याकफीयेः स्थापनात् द्विगुणपरिवेष्टनरूपो यः परिरम्भ आलिङ्गनं तेन
सम्भावयिष्यामि समादरिष्ये । इति भणस्यीत्यन्वयः । अयम् आलापस्यापि परित्यागरूपः,
परिणामः शेषव्यवहारः । एतदतीवानुचितमिति भावः ।

(१) मुहूर्त्तं अदिष्टमाहवा इति भिन्नः पाठः । (२) जेण पुणो विवड्ढिआसेस-सज्जसा
इत्यपि पाठः । (३) दिउणिआवेट्टण-परिरम्भेण सम्भावइस्सं, सम्भावअसि, स एव्व
अअं परिणामो इति पाठभेदाः ।

মালতী সাস্থমিব তাং পশ্যতি । (জ)

মাধবঃ । স্বগতম্ । অহৌ ! ভগবতীপ্রধানান্তেবাসিন্যাঃ
সর্বতীমুখং বৈদগ্ধম্, অক্ষয়শ্চ সুভাষিতরত্নকোষঃ (১) । প্রকাশম্ ।
প্রিয়ে ! সত্যমবলোকিতা বদতি । (ঝ)

(জ) মালতীতি । সাস্থ্যং রহস্যপ্রকাশনাত্ শুকুটীপ্রশ্ৰুতিবহিঃস্বাভ্যঙ্গকমহী-
সঙ্ঘিতম্ । ইবম্বন্দ্রপ্রয়োগেণ চ প্রিয়তমান্তিকে পরিণ স্বকীয়ানুরাগপ্রকটনাহস্ততঃ
স্বানন্দমিতি দ্বীতিতম্ ।

(ঝ) মাধব ইতি । ভগবতীপ্রধানান্তেবাসিন্যাঃ কামন্দক্যাঃ প্রধানশিষ্যায়া অ-
লোকিতায়াঃ সর্বতীমুখং সকলদিগ্গামি, বৈদগ্ধাং চাতুর্যম্ । সুভাষিতানি মধুরবচনান্ধি ক
রতানি তेषাং কোষ আধারঃ । অন্বর্থবমুক্তিরসম্ববৈতি ভাবঃ ।

(ছ) অবলোকিতা । (নিকটে যাইয়া) মালতি ! তোমার স্বভাব
এই যে, কিছুতেই আশা পূর্ণ হয় না । যে হেতু, মাধব একটু কালমাত্র
ব্যবহিত হইলে তুমি দুঃখিত হইয়া আমার সম্মুখে বলিয়া থাক যে,
“আর্ধ্যপুত্র বিলম্ব করিতেছেন, কত বিলম্বেই বা তাঁহাকে দেখিব যে,
সকল ভয় পরিত্যাগ করিয়া এবং নিমেষের বিঘ্ন বিস্মৃত হইয়া, এই সব
কথা বলিব এবং দ্বিগুণ বাহ্যুগলদ্বারা বেষ্টনপূর্বক আলিঙ্গন করিয়া
সমাদর করিব ।” এখন সেই মাধবের প্রতি তোমার এই পরিণাম ।

(জ) (মালতী অশ্রুয়ার সহিতই যেন অবলোকিতাকে দেখিলেন) ।

(ঝ) মাধব । (স্বগত) কামন্দকীর প্রধান শিষ্যার সকলদিকের
চাতুর্য্যই আশ্চর্য্য এবং মধুর বাক্যরূপ রত্নের কোষও অক্ষয় । (প্রকাশ্যে)
প্রিয়ে ! অবলোকিতা সত্যই বলিতেছে ।

(১) মাধবঃ । অপরার্থ্য । অহৌ ! ভগবত্যাঃ প্রধানান্তেবাসিন্যা...অক্ষয়-
সুভাষিতরত্নসম্বারসংস্করণম্...ইতি পাঠান্তরম্ ।

मालती तिर्यङ्क-मूर्द्धानं चालयति । (ज)

माधवः । शापितासि मया लवङ्गिकावलोकितयोर्जीवितेन
यदि वाचा न कथयसि (१) । (ट)

मालती । नाहं किंवि जानामि । इत्यर्द्धोक्ते लज्जां नाटयति । (ठ)

माधवः । अहो ! अनवसितार्थमन्यरस्य वचसश्चारुता (२) ।
सहसा निरूप्य । अवलोकिते ! किमेतत् । (ड)

(ठ) नाहं किमपि जानामि ।

(ज) मालतीति । तिर्यङ्क-मूर्द्धंचालनम् उक्तनिषेधदीतनार्थम् ।

(ट) माधव इति । शापितासि शपथं कारितासि । वाचा स्पष्टवाक्येन । तदानीमपि
स्वयं मालत्यास्तादृशः प्रियतमी जाती न वेति संशयात् सर्वाधिकप्रियतमत्वेन ज्ञातयोः
केवलयोर्लवङ्गिकावलोकितयोर्जीवितेनेत्युक्तम् । वाचेत्यनेन केवलशिरशालनादि सङ्घेतेनाभि-
प्रायप्रकाशनमनभिप्रेतमिति सूचितम्, तेन न पौनरुक्त्यदोषः ।

(ड) मालतीति । 'नाहं किमपि जानामि' 'येन भवन्मनोरञ्जयामि' इति समुदायस्य
पूर्वावाक्यमर्द्धमेव स्यादत उक्तमित्यर्द्धोक्त इति । अर्द्धोक्त इति भावे क्तः । प्रमादेन
प्रस्फुटालापात् मुखनमनादिना लज्जामभिनयतीत्यर्थः । एतेन "तेन च निर्बध्यमाना
नाहमेव" ब्रवीमीत्यनवसितार्थं वचनं ब्रूया"दिति वान्स्यायनकाममूढमनुसृतमिति बोध्यम् ।

(ए) (मालती तेरचाभावे माथा काँपाइलेन) ।

(ट) माधव । लवङ्गिका ओ अवलोकितार जीवनद्वारा आमि
तोमाके शपथ कराईतेछि, यदि तूमि वाक्यद्वारा मनोर भाव व्यक्त
ना कर ।

(ठ) मालती । आमि किछु जानि ना । (এই অর্ধ উক্তির পর
লজ্জা অভিনয় করিতে লাগিলেন) ।

(१) माधवः । शापितासि मम लवङ्गिकावलोकितयोश्च जीवितेन, यदि मे न
कथयसि इति पाठान्तरम् । (२) अहो ! अनवसितार्थमन्यवचसश्चारुता इति पाठभेदः ।

वाष्पान्धसा मृगदृशी विमलः कपोलः
 प्रक्षाल्यते सपदि, राजत एष यस्मिन् ।
 गण्डूषपेयमिव कान्त्यमृतं पिपासु-
 रिन्दुनिवेशितमयूखमृणालदण्डः ॥५॥

(ड) माधव इति । न अवसितः परिसमाप्तोऽर्थो यस्य तत्र तत् मन्यरं मन्दं शनै-
 बश्चरितश्चेति तस्य, वचसः नाहमित्यादिवाक्यस्य, चारुता स्वरमाधुर्येण मनोहरता ।

वार्थेति । वाष्पान्धसा अश्रुजलेन विमलः स्वभावत एव निर्मलः मृगदृशी हरिणे-
 क्षणाया अस्या मालत्याः कपोलः एको गण्डूषः सपदि सङ्घसा नाहमित्यादिवचनोच्चारण-
 मात्मैवेति तात्पर्यम्, प्रक्षाल्यते प्राप्यते ; एतत् किं किंकारणमिति गद्येनान्वयः ।
 यस्मिन् कपोले, गण्डूषेण प्रक्षाल्या आकुञ्चितपाणिनेत्यर्थः (हातेर कीष इति यस्य प्रसिद्धिः)
 पेयं पानयोग्यम् एतेन कान्त्यमृतस्याधिक्यं सूचितम्, कान्तिः कपोलशीभैव अमृतं पीयूषं
 तत्, पिपासुः पातुमिच्छु रिव सन् निवेशितः कपोले निहितः, मयूखः स्वकीयकिरण एव
 मृणालदण्डः स्वकीयमुखे कान्त्यमृताकर्षणसाधनीभूतमृणाललता येन स तथोक्तः । एष
 इन्दुश्चन्द्रः, राजते प्रतिविम्बितमूर्ध्नि तया विभाति । यथा कश्चित् कटाहादौ नलं निवेश्य
 दूरत एव ततो दुग्धादिकमाकृत्य पिवति तद्वदिति भावः । एतेन तदानीं मालती दक्षिण-
 कपोलं चन्द्राभिमुखीकृत्य वामकपोलन्तु वामपाणितले विन्ध्यस्य स्थितवती, माधवस्तु
 दक्षिणपार्श्वगत आसीदिति प्रतीयते ।

एव साङ्गोपकक्रियीत्प्रेक्षथीरङ्गाङ्गिभावेन सङ्करीऽलङ्कारः । यच्छब्दस्थीतरवाक्य-
 गतत्वेन तच्छब्दानपेक्षणात्र वाक्यगतविधेयाविमर्शदीवः ।

“...गण्डूषो मुखपूरणे । गजास्ये च कराङ्गुल्यां प्रसृत्यां प्रमितेऽपि च ।” इति
 हेमचन्द्रः । वसन्ततिलका वृत्तम् ॥५॥

(ड) माधव । बाकेर अर्थ समाप्त हय नाही, अथ च उहा आस्त
 आस्त उक्त्वारित हईयाछे, तथापि उहार आश्चर्य मनोहरता । (इठां
 दर्शन करिग्या) अबलोकिते ! ए व्यापारठा कि ।

अव । सखि ! किं दाणिं उच्छ्रुलिद-वाहुष्पीलं रोदि-
अदि ? (१) । (ढ)

मालती । जनान्तिकम् (२) । सखि ! केच्चिरं लवङ्गिआए असखि-
हाणदुक्कं अणुभविस्सं । पउत्तिलाहो वि से दुल्लहो (३) । (ण)

माधवः । अवलोकिते ! किं नाम ? (४) । (त)

(ढ) सखि ! किमिदानीम् उच्छ्रितवाच्योत्पीडं वयते ।

(ण) सखि ! कियच्चिरं लवङ्गिकाया असन्निधानदुःखमनुभवित्थामि । प्रवृत्ति-
लाभोऽप्यस्या दुर्लभः ।

(ढ) अविति । उच्छ्रिततः अतिशयेनीदृगतः वाच्योत्पीडः अश्रुपवाही यच्चिन्
कर्म्मणि तद्वयथा तथा । किं कथम् ।

(ण) मालतीति । तस्या लाभस्तु दूर एवास्ताम्, प्रवृत्तिलाभोऽपि वृत्तान्तप्राप्तिरपि ।

(त) माधव इति । किं नाम, इयं ब्रवीतीति शेषः ।

हरिगनयना मालतीर स्वभावनिर्मल गणुदेश हठां अश्रुजले प्रक्षालित
हईतेहे ; गणुयद्दारा पान करिते इच्छा करियाई येन एह चन्द्र, याहार
उपरे निजेर किरणरूप मृगालदणु स्थापनपूर्वक शोभा पाईतेहेन ॥५॥

(ढ) अवलोकिता । सखि ! अश्रुजलप्रवाह उथलिया पड़ितेहे,
एह अवस्थाय एथन तुमि रोदन करितेहे केन ? ।

(ण) मालती । (अवलोकितार प्रति चूपि चूपि) सखि ! आमि
कतकाल निकटे लवङ्गिकार ना थाकार दुःख अणुभव करिव । उहार
संवाद पाणयाओ ये दुक्कर हईया उठिल ।

(१) वाहुष्पीलमन्थरं रोदिस्मि इति भिन्नः पाठः ।

(२) क्वचित् 'जनान्तिक'मिति पाठो नास्ति ।

(३) केच्चिरं पिअसहीए...पउत्तिलल्लहो वि से सुदुल्लहो ति इति क्वचित् पाठः ।

(४) किं नामेतत् इत्यपि पाठः ।

অথ । তুহ জীব সবধৌবশ্বাসিণ (১) এমা লবঙ্গিঅ' সুমরিঅ তাএ পভত্তিলাহুণিমিত্তং (২) উত্তম্মদি (৩) । (থ)

মাধবঃ । নন্দিদানোমিৱ (৪) ময়া কলহঁসঃ প্রহিতঃ । গচ্ছ, ত্বং প্রচ্ছন্নমুপগম্য নন্দনাবসথং প্রবৃত্তিমুপলভস্বৈতি (৫) । সাশংসম্ । অবলোকিতে ! অপি নাম বুধরচ্ছিতাপ্রয়ত্নঃ ফলৌদর্ক' এব (৬) মদয়ন্তিকাং প্রতি স্যাৎ ? । (দ)

(খ) তথৈৱ শ্রপথৌপন্যাসেন এষা লবঙ্গিকাং স্মৃত্বা প্রবৃত্তিলাভনিমিত্তমুচ্যাম্যতি ।

(থ) অৱেতি । শ্রপথৌপন্যাসেন 'শ্রাপিতাসি' ইत्याদৌ লবুদুগ্নশ্রপথপ্রযৌজকবচনে লবঙ্গিকানামৌশারয়েনৈৱ্যর্থঃ । প্রবৃত্তিলাভনিমিত্তং নন্দনভৱনে লবঙ্গিকায়াঃ কিং বৃত্তমিতি বৃত্তান্তপ্রাপ্তিনিমিত্তম্ ।

(দ) মাধৱ ইতি । প্রচ্ছন্নং গুপ্তং যথা স্যাত্তথা গুপ্তভাৱৈৱ্যর্থঃ । ফলম্ অস্মাদভি-
লখিতং মকরন্দে ন সহ মদয়ন্তিকায়া নির্গমনরূপম্ উদর্ক' উত্তরফলং যস্য সঃ । বুধ-
ৱচ্ছিতায়াঃ প্রয়ত্নে ন মদয়ন্তিকা মকরন্দে ন সহ কিমিদানীং নির্গচ্ছৈদৈৱ্যর্থঃ ।

(ভ) মাধৱ । অবলোকিতে ! কি বলিনেন ? ।

(থ) অবলোকিতা । আপনারই শপথ উক্তিতে ইনি লবঙ্গিকাকে
শ্রৱণ করিয়া তাহার সংবাদ জানিবার জগ্ন উৎকণ্ঠিত হইয়াছেন ।

(দ) মাধৱ । ওহে ! আমি এখনই কলহঁসকে পাঠাইয়াছি ।
যাও, তুমি গোপনে নন্দনের বাড়ী যাইয়া সংবাদ লইয়া আইস । (আশার
সহিত) অবলোকিতে ! মদয়ন্তিকার প্রতি বুদ্ধরক্ষিতার চেষ্টা সফল
হইবে কি ? ।

(১) বশ্বধৌবশ্বাসিণ ইতি পাঠোঽপি দৃশ্যতে । (২) পভত্তিণিমিত্তং ইতি ভিন্নঃ পাঠঃ ।

(৩) উত্তম্মিঅদি ইতি বা পাঠঃ । (৪) ... এব হি ইতি ভিন্নঃ পাঠঃ ।

(৫) প্রচ্ছন্নঃ সন্নিপত্য নন্দনাবাসপ্রবৃত্তিমুপলভস্বৈতি পাঠান্তরম্ ।

(৬) সফলৌদর্ক' এব ইতি পাঠোঽপি দৃশ্যতে ।

अव । कुतो सन्देहो महाणुभाषस्य (१) । महाभाष ! पदमं ज्जो व सहूलणहरालङ्घिदस्य मअरन्दस्य मोहविराममहसवं णिवेदअन्तीए मालदीए, भअवदीए णिउत्तेण भवदा समं जीविदेण हिअअं पसादीकिदं । जइ को वि तुमं मदअन्तिआलाहेण (२) सम्पदं वड्ढावेदि, किं तस्य पारितोसिअं भविस्सदि ? । (ध)

(ध) कुतः सन्देहो महानुभावस्य ? । महाभाग ! प्रथममेव शार्दूलनखरालङ्घतस्य मकरन्दस्य मोहविराममहोत्सवं निवेद्यन्त्या मालत्यै भगवत्या नियुक्तेन भवता समं जीवितेन हृदयं प्रसादीकृतम् । यदि कोऽपि त्वां मद्यन्तिकालाभेन साम्प्रतं वड्ढयति, किं तस्य पारितोषिकं भविष्यति ? ।

(ध) अवेति । महानुभावस्य तव, कुतः सन्देहः मकरन्देन सह मद्यन्तिकाया निर्गमनं प्रति कथं संशयः अपि तु कुतोऽपि नेत्यर्थः । बुद्धरक्षितायाः परमचातुर्यादवश्यमेव मद्यन्तिका मकरन्देन सह निर्गमिष्यतीति भावः । मोहविरामी मूर्च्छाभङ्ग एव महोत्सवस्तम् । भगवत्या कामन्दक्या, नियुक्तेन वचीभङ्गा प्रेरितेन । समं सह । प्रसादीकृतम् अनुग्रहेण दत्तम् । मद्यन्तिकालाभेन मकरन्दस्य मद्यन्तिकालाभट्टान्श्रावणेन । किं तस्य पारितोषिकं भविष्यति, तस्मै त्वया किं पारितोषिकं दातव्यमित्यर्थः ।

(ध) अबलोकित्वा । महाशय्येर सन्देह इहेतेहे केन ? महाशय ! यथन मालती, व्याघ्रर नखचिह्ने शोभित मकरन्देर मूर्च्छाभङ्ग महोत्सवेर संवाद आपनाके जानाईयाछिलेन, तथन भगवती कामन्दकीर जिञ्जासा अश्रुसारे आपनिओ अश्रुग्रह करिघा जीवनेर सहित रुदयथानि मालतीके दिघाछिलेन । एथन यदि केह मकरन्देर मद्यन्तिकालाभेर संवादद्वारा आपनाके सङ्गठे करिते পারে, तवे ताहार कि पारितोषिक इहेवे ? ।

(१) क्वचित् अथ पाठोऽपि न दृश्यते ।

(२) ...मोहविच्छेदं ...मद्यन्तिकालाहो...इति पाठभेदी ।

মাধবঃ । অনুযৌক্তব্যমেবানুযুক্তৌঃস্মি (১) । হৃদয়মবলোক্য ।
 ইয়মস্মি মালতীপ্রথমদর্শনাभिषङ्गसाक्षिणः (২) কামকাননা-
 লঙ্কারস্য লক্ষ্মীবতঃ কেসরতরোঃ প্রসবমালান্ । (ন)

প্রেম্ণা মদুগ্রথিতৈতি যা প্রিয়সখীহস্তোপনীতাসনয়া (৩)
 বিস্তারি-স্তন-কুম্ভ-কুট্‌মলভরোত্‌সঙ্গেণ সম্ভাবিতা ।
 সম্ম্রান্তে ত্বথ (৪) পাণিপীড়নবিধৌ মাং প্রত্যপেতাশয়া
 য়া ময়্যেব লবঙ্গিকৈত্ববগতে সর্বস্বদায়ীকৃতা (৫) ॥৬॥

(ন) মাধব ইতি । অনুযৌক্তব্যমেবানুযুক্তৌঃস্মি প্রপঞ্চমেব পৃষ্টৌঃস্মি । মম মালতী-
 লামস্যেব মকরন্দস্য মদয়ন্তিকালামস্যাপি পরমানন্দহেতুত্বাদিতি ভাবঃ । হৃদয়াবলোকনং
 কেবলবকুলমালানিত্বনির্দে'শায়'ম্ । মালত্যাঃ প্রথমদর্শনেন যৌঃস্মিষঙ্গ আসক্তিঃ, তস্য
 সাক্ষিণঃ সমীপে তদব্যঙ্ককামাভাদিনিষত্রে'দ্র'পুঃ । কামকাননালঙ্কারস্য মদনোদ্যানভূষণী-
 ভূতস্য, লক্ষ্মীবতঃ কুমুমপল্লবাদিশীমাশালিনঃ সৌপথ্যত্বাহন্তুঃ । কেসরতরো'ব'কুলবৃক্ষস্য
 প্রসবমালান্ কুমুমমাল্যম্ । অস্মিন্ স্থলু জগতি বিতয়মিদং মম প্রিয়ম্, জীবনম্, হৃদয়ম্,
 ইয়ং বকুলমালান্ চ ; তদাভ্যর্থো'মালত্যা এব দত্তত্বাহকুলমালানাম্রমবশিষ্যত ইতি ভাবঃ ।

ননু তুচ্ছা বকুলমালান্ কথং প্রিয়ত্বে জীবনহৃদয়যৌঃ সাম্যমর্হতীত্যাহ প্রেম্যতি । যাবকুল-
 মালান্, অনয়া মালত্যা, মদুগ্রথিতা ময়া গুপ্তিতা ইতি হেতীঃ, প্রিয়সখ্যা লবঙ্গিকায়া হস্তেন
 উপনীতা অনীতা সতী অনীয়েত্বর্থঃ, প্রেম্ণা স্তে হে ন বিস্তারিণৌর্বি'শালযৌঃ স্তনকুম্ভকুট্‌মল-

(ন) মাধব । জিজ্ঞাস্তু বিষয়ই তুমি আমাকে জিজ্ঞাসা করিয়াছ ।
 (হৃদয় দর্শন করিয়া) মানতৌর প্রথম দর্শনে তাহার প্রতি আমার যে
 আসক্তি হইয়াছিল, তাহার সাক্ষী ও মদনোদ্যানের অনকারস্বরূপ পরম
 স্নন্দর বকুলবৃক্ষের এই ফুলের মালান্টি আছে ।

(১)···অনয়া ইত্যধিকঃ পাঠঃ । (২)·· সাক্ষিণী ইতি পাঠমেতদঃ ।

(৩) প্রেম্ণা মদুগ্রথিতৈতি বা প্রিয়সখীহস্তোপনীতৈতি বা ইতি পাঠান্নরম্ ।

(৪) সম্ম্রান্তে'প্যথ ইত্যপি পাঠঃ । (৫) সর্বস্বদায়ঃ কৃতা ইতি ক্বচিৎ পাঠঃ ।

শ্রব । সহি ! মালদি ! বল্লহা ক্বু দে ইত্র' বচলমাল্লা;

ভরযী: ভারবত্ কুচকলসমুকুলযী:, উত্‌সঙ্গে ন ক্রীড়ে ঞ অন্মন্তরেণৈত্বর্থ: কণ্ঠে সমারীপ-
ণাত্ লস্বমানতযা কুচযীরপ্যন্মন্তরাবস্থাপনেনেতি তাত্পর্থ্যম্, সম্ভাবিতা সম্ভানিতা-
সমাট্টতা । তু কিন্তু, অথ অনন্তরম, পাণিপীড়নবিধৌ নন্দনেন সচ্ছ বিবাহকর্মণি সম্মাতি-
রাজানুরোধাদুপস্থিতে সতি মাং প্রতি মত্প্রাপ্তিবিষয়ে অপেতাশ্রয়া নিরাশ্রয়া- সত্যা, লবঙ্গিকৈল্যবগতে
ইয়ং লবঙ্গিকা ইতি স্তয়মবধৃতে, মথ্যে ব স্থস্থানে দৃষ্টায়মানীভবিতু' মাং প্রতি নয়নেঙ্কিতং
বিধায় লবঙ্গিকায়ামপস্তুতাযাং তত্স্থানে দৃষ্টায়মানীভূতস্য মম কণ্ঠ ইত্যর্থ:, 'ষষ্ঠাঙ্কগতা
ঘটনেয়মনুসম্ভে যা, যা চ বকুলমাল্লা সর্ব'স্বদায়ীকৃতা সর্বসর্ব'স্ববত্পুনর্দনা । সুতরামিযং
বকুলমাল্লা জীবনাধিকায়া মালত্যা: সর্ব'স্বরূপত্বাত্ মম প্রিয়ত্বে জীবনহৃদয়যী: সাম্য-
মর্হত্যে ব ; তথা চ ইমামেব বকুলমালাং মকরন্দস্য মদ্যন্তিকালামনিষ্পত্তিনিবেদকায়
পারিতৌষিকত্বেন দাস্যামীতি ভাষ: ।

অব স্তনযীস্তুঙ্কত্বে কুম্ভসাদৃশ্য' তথা সত্যপি পুনর্ভিঁশ্ণত্বে চ কুদ্রলসাদৃশ্যমিতি
বীথ্যমিতি লুপ্তোপমালঙ্কার: ।

দীযত ইতি দায়: কর্মণি ঘজ্, তথা চ "অপ্যধিকারাত্ত দায়ী দত্ত:, লাভী লভ্য:"
ইতি কাতন্মহতৌ দুর্গসিঁহ: । "দীযত ইতি ব্যুত্পত্যা দায়শব্দ" ইতি দায়ভাগে জীমূত-
বাহনশ্চ । ততথ সর্ব'স্বমিব দায়ী দত্তা ইতি সর্ব'স্বদায়:, অসর্ব'স্বদায়: সর্ব'স্বদায়:
কৃতেতি সর্ব'স্বদায়ীকৃতা সর্ব'স্ববদৃশ্যৈত্বর্থ: ।

শ্রাদু'লবিক্রীড়িত' বচনম্ ॥৬॥

আমি গাঁথিয়াছি বলিয়া প্রণয়বশত: মালতী, প্রিয়সখী লবঙ্গিকার
হস্তদ্বারা আনয়ন করিয়া, যে মালাটীকে বিস্তৃত ও কুণ্ডতুল্য স্তনমুকুলের
ভিতরে সাদরে ধারণ করিয়াছিলেন ; তাহার পর নন্দনের সহিত বিবাহ
উপস্থিত হইলে মালতী, আমার প্রতি নিরাশ হইয়া, লবঙ্গিকা মনে
করিয়া পুনরায় আমারই গলে যে মালাটীকে নিজের সর্ব্বশ্বের আশ্রয় দান
করিয়াছিলেন ॥৬॥

তদৌ অবহিহিতা ভব, মা দাণিঁ এসা সহসা জ্জ্ব্ব পরহৃত্যগদা
 ভবিস্সদি ত্তি (১) । (প)

মালতী । পিঅঁ পিঅসহী মে উবদিসদি (২) । (ফ)

অব । কথঁ পদসহৌ বিঅ । (ব)

মাধবঃ । নেপথ্যাভিমুখমবলোক্য । অয়ে ! কলহঁসঃ সম্ম্রাশ্চঃ (৩) ।

(প) সখি ! মালতি ! বহুভা খলু তে ইয়ং বকুলমালা, ততৌঃবহিতা ভব, মা
 হৃদানৌমেধা সহসৈব পরহস্তগতা ভবিষ্যতীতি ।

(ফ) প্রিয়ং প্রিয়সখৌ মে উপদিশতি ।

(ব) কথং পদশব্দ ইব ।

(প) অবতি । অবহিতা মকরন্দস্য মদ্যনিকালান্নপ্রাথমিকনিবেদনং প্রতি
 সাবধানা ভব, তং ব্রহ্মান্নমবগম্য ত্বমেব প্রথমং নিবেদয়িত্ব্যর্থঃ । তথা সতি কিং স্যাদিত্যাহ
 মেত্যাডি ।

(ফ) মালতীতি । যতঃ প্রিয়মুপদিশতি, অতস্তদেব ময়া কর্ণব্যমিতি ভাবঃ ।

(ব) অবতি । স্মৃ যত ইতি শ্রেষঃ ।

(প) অবলোকিতা । সখি ! মালতি ! এই বকুলফুলের মালাটি
 নিশ্চয়ই তোমার প্রিয় ; সুতরাং এখন ইহা সহসাই ধাড়াতে পরহস্তগত
 না হয়, সে বিষয়ে সাবধান হও ।

(ফ) মালতী । প্রিয়সখী আমাকে ভাল উপদেশ দিয়াছে ।

(ব) অবলোকিতা । পদশব্দের আয় শুনিতোছি ।

মাধব । (নেপথ্যের দিকে দৃষ্টিপাত করিয়া) ওহে ! কলহঁস
 উপস্থিত হইয়াছে ।

(১)---এসা দাণিঁ পরহৃত্য' গমিস্সদি ইতি ভিন্নঃ পাঠঃ ।

(২)---অবলৌহই ! ভমঅ' বি তুম' এষ ভবদিস ইত্যধিকঃ ক্ৰমিত্ পাঠঃ ।

(৩) কলহঁসকঃ শ্রান্তঃ ইত্যপি পাঠঃ ।

मालती । दिष्टिन्ना वड्डसि मदन्नन्तिआलाहेण (१) । (म)

माधवः । सहर्षं परिष्वज्य । प्रियं नः । आत्मनः कण्ठादवतार्यं वकुल-

माणां ददाति (२) । (म)

अव । णिव्वुद्धो क्वु (३) भन्नवदोए सम्भावणाभारो बुद्ध-
रक्खिदाए । (य)

(म) दिष्ट्या वड्ढंसे मदयन्तिकालाभेन ।

(य) निर्व्यूढः खलु भगवत्याः सम्भावनाभारी बुद्धरक्षितया ।

(म) मालतीति । मदयन्तिकालाभेन मकरन्दस्येति शेषः । पुनर्वकुलमाला-
लाभामिलाषीत्सुक्येन कलहंसमुखान्मदयन्तिकालाभहृत्तान्प्रवणविलम्बमप्यसहमानायाः
मालत्याः सम्भावनामात्रेणैवं निवेदनमिति बोध्यम् ।

(म) माधव इति । परिष्वज्य तन्निवेदितवतीं मालतीमालिङ्ग्य । प्रियम् इदं मदय-
न्तिकाया लाभनिवेदनमिति शेषः । ददाति मालत्याः कण्ठे समर्पयति । इदमेव तत्
पारितीषिकदानमिति ज्ञेयम् ।

(य) अवेति । बुद्धरक्षितया, भगवत्याः कामन्दक्याः, सम्भावनाभारः मकरन्दस्य
मदयन्तिकालाभे दौत्यनिधीगगुरुत्वम्, निर्व्यूढी निर्वाहं नीतः सफलौक्यतः । मकरन्दस्य
मदयन्तिकालाभनिष्पत्तेरिति भावः ।

(७) मालती । भाग्यवशतः मदयन्तिकार लाभे तोमार उन्नति
हईयाछे ।

(म) माधव । (आनन्देन सहित आलिङ्गन करिया) এই সংবাদ
আমার বড় প্রিয় । (নিজের কণ্ঠ হইতে নামাইয়া বকুলফুলের মালা
মানতীর কণ্ঠে দিলেন) ।

(१) मदयन्तिआलशेष इति क्वचित् पाठः ।

(२) इति वकुलमाला कण्ठे ददाति इति पाठान्तरम् ।

(३) क्वचित् 'क्व' इति नास्ति ।

मालती । चर्षम् । अम्हणे ! (१) पित्रसहो लवङ्गिणा वि
दीसद् (२) । (३)

सर्वे उत्तिष्ठन्ति (३) । (ल)

ततः प्रविशन्ति सम्भ्रान्ताः कलहंस-मदयन्तिका-बुद्धरक्षिता-लवङ्गिकाः (४) । (व)

लव । परित्ताञ्चदु परित्ताञ्चदु महाभाञ्चो (५) । अद्धमग्ग
क्खु णञ्चररक्खि-पुरिसाभिञ्चोञ्चो मञ्चरन्दस्स जादो । तदो

(३) अहो ! प्रियसखी लवङ्गिका दृश्यते ।

(३) मालतीति । अम्हणे इति शीरसेयां भाषायां चर्षविषयसूचकमव्ययम् ।

(ल) सर्वे इति । उत्तिष्ठन्ति मदयन्तिकाखामरत्नान्प्रथयितुंस्वयेन दृष्टायमाना
भवन्ति ।

(व) तत इति । सम्भ्रान्ता विवस्ताः ।

(घ) अबलोकित्वा । बुद्धरक्षिता काञ्चनकौदत्त दौत्यभारके
सफलं करिष्याहे ।

(३) मालती । (आनन्देर सहित) ओ मा ! प्रियसखी लवङ्गिकाके ओ
देखितेहि ।

(ल) (सकले गात्रोत्थान करिन्) ।

(व) ताहार पर कलहंस, मदयन्तिका, बुद्धरक्षिता ओ लवङ्गिका
बासु हईया प्रवेश करिन् ।

(१) अम्हणे इति भिन्नः पाठः ।

(२) इत्युत्तिष्ठति कुत्रचित् पाठोऽयम् । (३) क्वचिदयं पाठो नास्ति ।

(४) ततः प्रविशन्ति सम्भ्रान्तः कलहंसी बुद्धरक्षिता लवङ्गिका मदयन्तिका चिति
वा पाठः ।

(५) परित्ताञ्चदु महाभाञ्चो इतिमानः पाठोऽपि दृश्यते ।

তৎকালমিলিড়েণ কলহংসেণ সঙ্ঘিদা (১) অল্পে অণুপ্যে সি-
দাশ্চো (২) । (৩)

কল । জধা ইদৌমুহাগদেহিঁ অল্পে হিঁ কলঅলৌ সুদৌ, তধা
তঙ্কেমি, অস্ম' বি পারক্কিম' বলং উবাগদং ত্তি (৩) । (৪)

মালত্যবলোকিতৌ । হুদৌ । সমং এব্ব হরিসুব্বে অসম্ভেদৌ
উবাণদৌ (৪) । (৫)

(৩) পরিব্রাযতাং পরিব্রাযতাং মহাভাগঃ । অইমাগে' খলু নগররচ্চিপুৰুধাভিযোগী
মকরন্দস্য জাতঃ । ততস্বত্কালমিলিতেন কলহংসকেন সঙ্ঘিদা বয়মনুপ্রেষিতাঃ ।

(৪) যথা ইদৌমুহাগতৈরস্মাভিঃ কলকলঃ স্মৃতঃ, তথা তর্কযামি অন্যদপি পারক্ব'
বলমুপাগতমিতি ।

(৩) অবেতি । নগররচ্চিপুৰুধৈঃ (পাছারাশৌখালা ইতি যৈশাং প্রসিদ্ধিঃ)
অভিযোগীঃ সঙ্ঘর্ষঃ । তত্কালৌ তস্মিন্ সঙ্ঘর্ষসময়ে মিলিতেন যদৃচ্ছয়া অস্মাভিঃ সহ
সঙ্ঘতেন । অনুপ্রেষিতাঃ মকরন্দে ন তত্সংবাদপ্রদানার্থং তবাল্লিকং প্রেরিতাঃ ।

(৩) লবঙ্গিকা । মহাশয় ! রক্ষা করুন, রক্ষা করুন । অর্দ্ধপথে
নগররক্ষী পুরুষদের সঙ্গে মকরন্দের সংঘর্ষ উপস্থিত হইয়াছে । তাহার পর
সেই সময়ে কলহংস যাইয়া সম্মিলিত হইলে, মকরন্দ তাহার সঙ্গে
আমাদিগকে আপনার নিকট পাঠাইয়া দিয়াছেন ।

(৪) কলহংস । যে হেতু এই দিকে আসিবার সময়ে আমরা
কোনাহল শুনিয়াছি, সে হেতু মনে করি, আরও পরকীয় সৈন্য
আসিয়াছে ।

(১) সমং ইতি ভিন্নঃ পাঠঃ । (২) অণুপ্যে সিদাশ্চৌ ত্তি ইতি পাঠোপি দৃশ্যতে ।

(৩) ...মহানৌ জীধকলকলৌ...পারক্কম...উবাগদং' ত্তি ইতি পাঠভেদাঃ ।

(৪) ...মালতী । অবলৌহদৌ ! হুদৌ ! হুদৌ ! সমকালং এব্ব...উবাগদৌ ইতি
পাঠান্তরাণি ।

মাধবঃ । সখি ! মদয়ন্তিকে ! স্বাগতম্ । অনুগৃহীতমস্মদ-
গৃহং भवत्या । ননু স্বস্থা भवन्तु भवत्यः । একাকিনোঃপি बहुभि-
रभियोग इति यत्किञ्चिदेतद्वयस्यस्य (१) । पश्य—(२) (६)

हरैरतुलविक्रमप्रणयलालसस्याहवे (३)

स एव भवति क्लृणत्कररुहप्रचण्डः सखा ।

(১) হা ধিক্ ! সমমেব হর্ষোঃগসম্ভেদ উপনতঃ ।

(২) কলিতি । পারক্যং পরকীয়ম্ । “ইয়ং দেসী । পার ইতি লৌকি” ইতি
নান্যদেবঃ ।

(৩) মালতীতি । সমং যুগপদেব, হর্ষোঃগযীঃ সম্ভেদঃ সম্মেলনম্, উপনত
উপস্থিতঃ । মদয়নিকালামেব হর্ষঃ, রাজমট্টমংকরন্দস্যাক্রমণেন চৌঃগ ইতি বোধম্ ।

(৬) মাধব ইতি । স্বাগতং সুখিনাগমনং কৃতং কিমিতি কাকুঃ । অনুগৃহীত-
মাগমনেতি ভাবঃ । অনুনয়ে ননুশব্দঃ । স্বস্থাঃ সুস্থচিত্তা চহৈগরহিতাঃ । নন্বেকা-
কিনো মকরন্দস্য বহুভিরাক্রমণাদনিষ্টাশঙ্কায়াং সন্যাসমপি কথং বয়ং সুস্থচিত্তা ভবাম
ইত্যাহ একাকিনোঃপীতি । একাকিনোঃপি সহায়ঙ্কনস্যাপি বয়স্যস্য মকরন্দস্য বহুभि-
রभियोग आक्रमणमित्येतत् यत् किञ्चित् तुच्छं न गण्यमित्यर्थः । कथमेतदित्याह पश्यति ।

(১) মালতী ও অবলোকিতা । হায় ! একদাই আনন্দ ও উদ্বেগের
সম্মিলন উপস্থিত হইল ।

(২) মাধব । সখি ! মদয়ন্তিকে ! আপনি স্নেহে আসিয়াছেন ত ? ।
আপনি আমাদের গৃহের প্রতি অহুগ্রহ করিয়াছেন । আপনারা স্নেহ
হউন । কারণ, বছর সঞ্জে একজনের সংঘর্ষ, ইহা বয়স্ক মকরন্দের পক্ষে
যৎসামান্য । দেখুন—

(১)···স্বাগতমেচ্ছা হি ।···ননু স এবাসৌ, মাভূত্ পরিভবীঃগঃ, কিমিত্যস্বস্থ্যামবতী,
একাকিনী বহুভিরভিয়োগ ইতি ন কিञ्চিदेतद्वयस्यस्य इति क्वचित् पाठः ।

(২) ক্বচিন্ ‘পশ্য’ ইতি পাঠো নাস্তি । (৩)·· প্রণয়লালসঃ সাহসী ইতি পাঠঃ ।

स्फुरत्करट-(१) कोटर-खलितदानसिक्तानन-

द्विपेश्वरशिरःस्थिरास्थि-(२) दलनैकवीरः करः ॥७॥

तदहमपि विक्रमानुरूपं विलसतः प्रियसुहृदः प्रत्यनन्तरो
भवामि (३) । इति विकटं परिक्रामन् कलहसकेन सह निष्क्रान्तः (४) । (५)

हरिरिति । आहवे युद्धे, अतुलविक्रमे निरूपमपराक्रमप्रकाशे प्रणयः सन्तोषः
अतएव लालसा महानभिलाषो यस्य तस्य हरिः सिंहस्य, कण्ठिः गजास्थिषु सङ्घर्षात्
शब्दायमानैः कररुहेर्नखैः, प्रचण्डो भयङ्करः, तथा स्फुरतीः रीषवशात् स्यन्दमानयोः
करटयोर्गण्डयोः कोटरात् रञ्जित् खलितेन निःसृतेन दानेन मदजलेन सिक्तमाननं मुखं
यस्य तस्य, द्विपेश्वरस्य गजेन्द्रस्य शिरसो मस्तकस्य स्थिराणि हृदानि यानि अस्थीनि तेषां
दलने मर्द्दने एकीकृतितीयो वीर शूरः समर्थ इत्यर्थः, स प्रसिद्धः, करः स्वकीयपाण्डुरिव
सखा सहायो भवति, न तु शस्त्रान्तरापेक्षा वर्तत इत्यर्थः । यथा गजेन्द्रविमर्द्दने सिंहस्य
पाण्डुरिव समर्थतया न शस्त्रान्तरापेक्षा, तथा मकरन्दस्य राजभटपराभवे स्वकीयभुजयोरीव
सचमतया न सहायान्तरापेक्षा वर्तते ; सुतरामस्याक्रमणस्य नगण्यत्वात् भवत्यः सुस्थचित्ता
भवितुमर्हन्तीति भावः ।

अतएवात्र समादप्रस्तुतात् प्रस्तुतस्य समस्य प्रतीतिरप्रस्तुतप्रशंसालङ्कारः । तेन च
मकरन्दस्यातीवबाहुबलं व्यज्यत इत्यलङ्कारेण वस्तुध्वनिः ।

“काकिभगण्डौ करटा”वित्यमरः । पृथ्वी वृत्तम् ॥७॥

युद्धे, सिंहे अतुलनीय विक्रम प्रकाश करिते सङ्घटे थाके बलिघ्ना
ताहातेहे अभिलाषी ह्य ; तथन क्रोधकम्पित गणेर रङ्ग ह्येते मदजल
निर्गत ह्येया याहार मुखमणल सिक्त करे, सेहै हस्तौज्जेर मस्तकेर दृष्ट
अस्थि भङ्ग करिते सर्कप्रकारे समर्थ एवः शक्यायमान नथरे भयङ्कर एहैरूप
सेहै (निजेर केवल) हस्तुहै सेहै सिंहेर सहाय ह्येया थाके ॥७॥

(१) स्फुरत्करट इति पाठोऽपि दृश्यते । (२) ...स्थिरास्थि इति पुस्तकान्तरे पाठः ।

(३) ...विक्रान्तिपूतं ...प्रत्यनन्तरीभवामि इति पाठमेदौ । (४) परिक्रम्य इत्यपि पाठः ।

अवलोकित-लवङ्गिका-बुद्धरक्षिताः । अवि णाम अणाहदा
पडिण्णिअत्तिस्सन्ति एदे महाणुभाआ ? (१) । (क)

मालती । सहिओ अवलोइदा-बुद्धरक्खिदाओ ! तुरिअं
गदुअ भअवदीए इमं (२) वुत्तन्तं णिवेदह । तुमं वि पिअसहि !
लवङ्गिए ! तुरिअं विस्खवेहि अज्जउत्तं, जइ दाव तुह्माणं अह्णे
अणुकम्पणीआ तदी अप्पमत्ता (३) परिकमधे त्ति । (ख)

(क) अपि नाम अनाहती प्रतिनिवर्त्तिष्ये ते एती महानुभावो ? ।

(ख) सख्यौ अवलोकितानुद्धरक्षिते ! त्वरितं गत्वा भगवत्या इमं वृत्तान्तं निवे-
दयतम् । त्वमपि प्रियसखि ! लवङ्गिके ! त्वरितं विज्ञापय आर्यपुत्रम्, यदि तावदयुष्माकं
वयमनुकम्पनीयास्ततोऽप्रमत्ताः परिक्रामतेति ।

(घ) तदहमिति । विक्रमानुरूपं स्वकीयविक्रमयोग्यं विलसतश्चेष्टमानस्य युध्य-
मानस्य । प्रति प्रकाश्याभावेन, अनन्तरः अव्यवहितः सहाय इत्यर्थः ।

“प्रकाशे सम्भवे प्राहुः प्रधानसदृशे प्रति ।” इति हलायुधः ।

अत्र साहाय्यं नाम नाट्यालङ्कारः—“साहाय्यं सङ्घटे यत् स्यात् सानुकूल्यं परस्य च ।”
इति दर्पणलक्षणात् ।

(ख) मालतीति । युष्माकमिति गौरवाद्बहुवचनम् । ततस्तदा, अप्रमत्ता सावधानाः ।

(ङ) प्रियसखा मकरन्द निजेर विक्रमेर अल्लुरूप आचरण करिठे-
हेन, अतएव आमिओ उँहार निकटवर्ती हई । (एहै बलिग्रा विकटभावे
पादचारण करतः कलहंसेर सहित निर्गत हईलेन) ।

(क) अवलोकिता, लवङ्गिका ओ बुद्धरक्षिता । एहै महाआर।
अनाहत अवस्थाय प्रतिनिवृत्त ह'न ।

(ख) मालती । सखि ! अवलोकिते ! सखि ! बुद्धरक्षिते ! तोमरा

(१) अवलोकितादयः । अवि णाम अपडिहदा पडिण्णिवट्ठिस्सन्ति महाणुहावा
इति क्वचित् पाठः । (२) एदं इति पाठोऽपि दृश्यते । (३) अप्रमत्तं इति वा पाठः ।

'मालतीमदयन्तिक्वावर्जं सर्वाः । तह । इति निष्क्रान्ताः (१) । (ग)
मालती । हृदो हृदो ! ण आणीअदि लवङ्गिआ किं चिरा-
अदि । कधं एत्तिआ वेला गमिअदु त्ति, भोदु, पिअसहि !
मदअन्तिए ! पिअसहोए लवङ्गिआए पङ्गिणित्तिमग्गं अणु-
गमिस्सं । परिक्रामति । राशडम् । फुरिदं वामेदरेण लोअणेण (२) ।
उपविशति । (घ)

(ग) तथा ।

(घ) हा धिक् ! हा धिक् ! न ज्ञायते लवङ्गिका किं चिरयति । कथमेतावती
वेला गम्यतामिति, भवतु, प्रियसखि ! मदयन्तिके ! प्रियसख्या लवङ्गिकायाः प्रतिनिष्ठि-
मार्गमनुगमिष्यामि । स्फुरितं वामेदरेण लोचनेन ।

(घ) मालतीति । चिरयति प्रत्यावर्त्तितुं विलम्बयति । एतावती वेला लवङ्गिकायाः
प्रत्यावर्त्तनपर्यन्तः समयः, कथं केन प्रकारेण गम्यतां मया अतिवाङ्मताम् इत्यपि न ज्ञायत
इत्यन्वयः । तयोर्मङ्गानुभावयोर्विपदाशङ्कावशादिति भावः । प्रतिनिष्ठिमार्गं प्रत्यावर्त्तन-
पथम् अनुगमिष्यामि । सत्वरं ततो वृत्तान्तमवगन्तुमिति भावः । परिक्रामति लवङ्गिकायाः
प्रतिनिष्ठिमार्गमनुगन्तुं पादक्षेपान् करोति । वामेदरेण दक्षिणेन । स्फुरितं स्यन्दितम् ।
सत्वरं याह्येन एहं वृत्तान्तं भगवतौ कामन्दकौके जानाओ । प्रियसखि !
लवङ्गिके ! तूमिओ ताडाताडिं याह्येन आर्यापूत्रके जानाओ ये, यदि आमि
आपनारं दयारं पात्रं ह्ये, तवे आपनि सावधानं ह्येन विचरणं करुण ।

(ग) मालतीं ओ मदयन्तिकां भिन्नं अणुं सकले । ताहाहे । (इह
बलिग्नं निर्गतं ह्येन ।)

(१) निष्क्रान्ता अवलोकिता-लवङ्गिका-बुद्धरक्षिताः । इतिमात्रः पाठोऽपि दृश्यते ।

(२) मालती । हृदि ! ण जाणीअदि कइं इअदी वेला अदिक्कमेम । होदु,
पिअसहोए लवङ्गिआए पङ्गिणित्तिमग्गं ओलीअत्तो चिड्ढिअं... । फुरिदं मे वामं
अवाअणअणेण ।... इति पाठान्तरम् ।

कपाल । सक्रीधम् । नन्वाक्रन्द नन्वाक्रन्द (१) । (छ)

त्वहत्सलः क्व स (२) तपस्विजनस्य हन्ता

कन्याविटः पतिरसौ परिरक्षतु त्वाम् ।

श्लेनावपातचकिता वनवर्त्तिकेव (३)

किं चेष्टसे, ननु चिरात् (४) कबलीकृतासि ॥८॥

(क) कपालेति । सम्बोधने ननुशब्दः । आक्रन्द आत्मानं परित्रातुमाह्वय । क्रीधात् द्विरुक्तिः । न खल्वद्य परित्रातुं कथमपि शक्नुयादिति भावः ।

“क्रन्दने रोदनाह्वाने” इत्यमरः ।

त्वहत्सल इति । तपस्विजनस्य मम गुरोरघोरघण्टस्य हन्ता । एतेन सतत-
पुरश्चरणादिव्यापृतस्योपवासक्रशस्य तपस्विजनस्य हननेन न खल्वसौ वीरः, अपि तु
महापातकीति व्यज्यते । त्वहत्सलः त्वां प्रति क्व ह्वान् स माधवः क्व इदानीं कुव वर्त्तते ।
कन्याविटः कन्यायां कामकलाकोविदः । एतेनातीवनिन्दनीय इति ध्वन्यते । असौ तव
पतिर्माधवः त्वां परिरक्षतु अवागत्य परित्रायताम् । न खलु कथमपि शक्नुयादिति भावः ।
श्ये नस्य मांसभोजिनः पक्षिविशेषस्य अवपातेन आपातनेन उपस्थित्या चकिता वस्ता,
वनवर्त्तिका वन्या वर्त्तिकापक्षिणीव (वाट्भार इति वस्याः प्रसिद्धिः) किं चेष्टसे कथमात्मानं
परित्रातुमीहसे । नन्वित्यवधारणे । चिरात् बहुकालात् परं कबलीकृतासि मया यस्मासि
श्रुतासीत्यर्थः । सुतरां कथमपि तवेदानीमव्याहृतिर्नास्तीति भावः ।

(च) मालती । (भयैर सहित) इ। आर्यपुत्र ! (एहैरूप अर्द्ध
बलिग्न वाक्यरौध अभिनय करिलेन ।)

(छ) कपालकुण्डला । (क्रोधाेर सहित) ओरे ! डाक् डाक् ।

(१) कपालकुण्डला । सक्रीधह्वाम् । नन्वाक्रन्द आक्रन्द, इत्येव पाठः क्वचित् ।

(२) त्वहत्सलः क्व नु इति पाठान्तरम् ।

(३) श्ये नावपातचकिता वनवर्त्तिकेव इति पाठभेदः ।

(४) किं चेष्टसे ननु मया... इति भिन्नः पाठः ।

যাবচ্ছীপর্বতমুপনীয় লবশো লবশ এনাং নিক্লত্য দুঃখমরণাং
করোমি । ইতি মালতীমাধব্য নিচ্ছান্না (১) । (জ)

মদ । অহং বি মালদীং জ্জিব্ব অণুগমিস্সাম্ । পরিক্রম্য ।
সচ্ছি ! মালদি ! (২) । (ঝ)

অথ ত্রীতীয়মুপমালঙ্কারঃ । তথা বনবর্তিকা চেष्टতে, ললু চেष्टসে ইতি পুরুষ-
মৈদাত্ “লতেব রাজসে তল্লি !” ইत्याদিবত্ ভয়প্রকরনাদৌষঃ, স চ ‘শ্যে নাবপাতচকিতা-
ষ্টবিবর্তিকাৱত্ কিং চেষ্টতে’ ইতি পাঠেন সমাধেয়ঃ । ইষ্টশপাঠে তু বর্তিকাৱদিত্তি
তৃতীয়ান্নাহতিঃ, তথ্যেতি চ চেষ্টত ইত্যস্য কৰ্ত্তৃপদং গম্যম্ । বনবর্তিকৈতি বনপদং
নিঃস্ফায়াতাত্যেতনার্থম্ । তপস্বিজনস্য হৃদ্যেত্যাदिना दीषव्यापनादपवादो नाम विमर्ष-
सन्धे रङ्गम्—“दीषप्रख्यापवादः स्यात्” इति लक्षणात् ।

बसन्तिलका वृत्तम् ॥८॥

(জ) যাবদিত্তি । এনাং মালতীম্, লবশো লবশঃ কণং কণং কৃत्वा निक्रम्य हित्वा,
दुःखं रोगादिना मरणादधिकदुःखजनकं मरणं यस्यान्नाम् । आध्वय बलादाकृत्य
गृहीत्वा ।

তোর প্রিয়তম সেই তপস্বিহস্তা এখন কোথায় ? ঐ কন্ডালম্পট পতি
আসিয়া এখন তোকে রক্ষা করুক । শ্রোনপাখীর আগমনে চকিত
বাট্ভার পাখীর মত তুই কাঁপিতেছিস্ কেন ; ওরে ! বহুকালের পর
তোকে গ্রাস করিয়াছি ॥৮॥

(ঝ) ইহাকে শ্রীপর্কতে নিয়া, তিল তিল করিয়া কাটিয়া, যাহাতে
চুঃখে মরে তাহা করি । (এই বলিয়া মালতীকে টানিয়া লইয়া নির্গত
হইল ।)

(১)---उपनीय प्रतिपर्व तिलश एनां निक्रत्य दुःखमारिणीं करोमि । इति मालती-
मादाय निच्छान्ना । इति पाठीऽपि दृश्यते ।

(২)---अणुगमिस्साम् । पिषसच्चि ! । इति पाठमैदौ ।

प्रविश्य लवङ्गिका । सहि ! मदन्नन्ति ! लवङ्गिआ क्व
अहं । (ज)

मद । अवि (१) सम्भाविदो तुए महाणुभाओ ? । (ट)
लव । णहि णहि, सो क्व उज्जाणवाङ्णिग्गमादो ज्ज्व
कलअलं सुणिअ साक्खेवावविद्ध-विअडोरुदण्ह-णिव्भरं पधाविअ
पराणीअं पविट्ठो । तदो पट्ठिणित्तत्ति मन्दभाइणी । सुणामि

(क) अहमपि मालतीमेवानुगमिष्यामि । सखि ! मालति ! ।

(ख) सखि ! मद्यन्तिके ! लवङ्गिका खल्वहम् ।

(ग) अपि सम्भावितस्त्वया महानुभावः ? ।

(घ) नहि नहि, स खलु उद्यानवाटनिर्गमादेव कलकलं श्रुत्वा सात्त्वेपापविद्ध-
विकटोरुदण्डनिर्भरं प्रधान्य परानीकं प्रविष्टः । ततः प्रतिनिवृत्तास्त्रि मन्दभागिनी ।

(ङ) मदेति । अनुगमिष्यामि । अत्र हि मालत्या एकाकिन्याः प्रस्थानस्य,
ममापि चैकाकिन्या अवस्थानस्यानौचित्यादिति भावः । तादृशनिविडान्धकारे दृष्टप्रसारा-
भावेऽपि पदशब्दमाकर्ण्य मालत्या एव सम्भाव्यमानत्वात् तामेव सम्बोधयति सखि मालतीति ।

(च) प्रविश्येति । लवङ्गिका खल्वहम्, न तु मालतीति वाक्यशेषः ।

(ट) मदेति । अपिशब्दः प्रश्ने । सम्भावितः मालत्यभिहितसंवादनिवेदनार्थं
सम्प्राप्तः । “भूपतावात्मनेपदी” इति चौरादिकभूषातीः प्रयोगोऽयम् ।

(ठ) लवेति । नहि नहि सम्भावित इत्यनेनान्वयः । तत्र कारणमाह स खल्लि-
न्यादि । उद्यानवाटादुपवनप्राचीरात् निर्गमस्तज्जात् परमेवेत्यर्थः । “वाटी मार्गे” इतिस्थाने

(न) मदग्रन्थिका । आमिंओ मालतीरइ अन्नगमन करि । (कतिपय
पदरूप करिअ) सथि ! मालति ! ।

(७) लवङ्गिका प्रवेश करिअ । सथि ! मदग्रन्थिके ! आमि लवङ्गिका ।

(८) मदग्रन्थिका । तूमि महाआके पाईआछिले ? ।

(१) अह ! इत्यपि पाठः ।

मद । हा हृदस्मि मन्दभागिणी । (ड)

लव । सहि ! मालती उण कहिं ? । (ढ)

मद । सहि ! (१) सा क्व, पढमं ज्जेव्व दे मग्गं ओलो-
इदुं पसरिदा । पञ्चा अहं तं ण पेक्खामि । सा णाम उज्जाण-
गहणं (२) पविट्ठा भवे । (ण)

(ड) हा हृतास्मि मन्दभागिनी ।

(ढ) सखि ! मालती पुनः कस्मिन् ? ।

(ण) सखि ! सा खलु प्रथममेव ते मार्गमवलीकथितुं प्रसृता । पथादहं तां
न प्रेक्षे । सा नाम उद्यानगहमं प्रविष्टा भवेत् ।

गृह्यात् प्रवक्ष्यापूर्वं कनिष्काशनवृत्तान्तमित्यर्थः । सञ्जातमत्सराविगः समुत्पन्नविह्वो-
त्तेजनः । तस्मिन्नेव क्षणे विसर्जितः माधवमकरन्दशोराक्रमणार्थं प्रेरितः, प्रौढी निपुणः
पदातिकनिवहो येन सः । प्रेक्षते अनाहतदेशे चन्द्रालोकसत्त्वात् माधवमकरन्दाभ्यां सह
स्वसैन्यानां समरं पश्यति । इतीत्यं मन्त्राते पौरलोकैः परस्परमालप्यते । इति च
श्रीश्रीमौल्यन्वयः ।

(ड) मदिति । हृतास्मि, स्वयं राज्ञैव क्रुध्यता सैन्यप्रेषणेन तथोरनिष्टस्यावश्यम्भावा-
दिति भावः ।

(ढ) लवेति । कस्मिन् वर्तत इति शेषः ।

प्रतारणार वृत्तास्तु शूनय्या महाराजेरुप विद्वेषेर उतेज्जना ज्ञान्निष्ठाछे ;
ताई तिनि त्तरुणां दक्ष पदातिसमूह पाठाईया, चक्रातपशोभित
अट्टालिकार उपरे थाकिया, (उहादेर युक्त) देखितेछेन, ईहां
पूरवागीगण पररूपर बनिउतेछे शूनियाम ।

(ड) मदयस्तिका । हाय ! मन्दभागिनी आगि मरिय्याहि ।

(ढ) लवजिका । सहे ! मालती आवार कोथाय ? ।

(१) क्वचित् सहि ! इति पाठी नास्ति । (२) अवि नाम उज्जाणगहणे इति पाठमेदः ।

ଲବ । ସହି ! ତୁରିଦଂ ଅସ୍ତ୍ରମହ୍ନ । ଅଦିକାଦରା ଣି ପିଅ-
ସହୀ (୧) ଇମସ୍ମିଂ ଅବସରେ ଣ ଧାରେଦି ଅପ୍ପାଣଂ । (ତ)

ଲବଙ୍ଗିକାମଦୟନ୍ତିକେ ଚ୍ଚରିତଂ ପରିକ୍ରାମନ୍ତୀ । ସହି ! ମାଳଦି ! ଣଂ
ଭଞ୍ଜାମି ସହି ! ମାଳଦି ! ଚ୍ଚି । ଇତକ୍ଷତଃ ପରିକ୍ରାମତଃ (୨) । (ଥ)

(ତ) ସହି ! ଚ୍ଚରିତମ୍ ଅଭିବ୍ୟାବଃ । ଅତିକାତରା ନଃ ପ୍ରିୟସଖୀ ଅଭିଭ୍ରବସରେ ନ
ଧାରୟତ୍ୟାତ୍ମାନମ୍ ।

(ଥ) ସହି ! ମାଳତି ! ନନୁ ଭଞ୍ଜାମି ସହି ! ମାଳତୀତି ।

(ଘ) ମଦୈତି । ମାଗଂ ପ୍ରତ୍ୟାବର୍ତ୍ତନପଥମ୍ । ପ୍ରସ୍ତତା ଗତା । ପ୍ରେଚ୍ଚି ପଶ୍ୟାମି । ନାମ
ସନ୍ଧାବନାୟାମ୍ । ଚନ୍ଦ୍ରାନସ୍ୟ ଗହନଂ ପାଦପଲତାଭିର୍ନିବିଡ଼ଂ ପ୍ରଦେଶମ୍ ।

(ତ) ଚ୍ଚରୈତି । ଅଭିଭ୍ରବସରେ ମାଧବସ୍ୟ ଦୁର୍ନିବାରବିପଦାଞ୍ଜାସମୟେ, ଆତ୍ମାନଂ ଜୀବନଂ
ନ ଧାରୟତି ଶ୍ଚୈକେନ ନ ଧାରୟତୁଂ ଶ୍ଚତ୍ୟତୀତ୍ୟର୍ଥଃ ।

(ଥ) ଚ୍ଚରୈତି । ଅନୁନୟେ ନନୁଶବ୍ଦଃ । ଅନୁନୀୟ ବ୍ରଣୀମି ତଥାପି ନାଗଚ୍ଛତୀତି ଭାବଃ ।

(ଘ) ମଦୟସ୍ତିକା । ମହି ! ସେ, ପ୍ରଥମେହି ତୋମାର ପଥ ଦେଖିତେ ଗିୟାଛିଲ ;
ତାହାର ପର ଆର ଆମି ତାହାକେ ଦେଖିତେଛି ନା । ସକ୍ଷୁବତଃ ସେ ଉଦ୍ଧାନେର
କୋନ ନିବିଡ଼ ପ୍ରଦେଶେ ପ୍ରବିଷ୍ଟେ ହୈୟା ଥାକିବେ ।

(ତ) ଲବଙ୍ଗିକା । ସଖି ! (ଆଇସ) ଶୌଢ଼ ତାହାର ଅସ୍ତେଷଣ କରି ।
ଆମାର ପ୍ରିୟସଖୀ ବଡ଼ି କାତରା ; ତାହି ତିନି ଏ ସମୟେ ଜୀବନହି ଧାରଣ
କରିତେ ପାରିବେନ ନା ।

(ଥ) ଲବଙ୍ଗିକା ଓ ମଦୟସ୍ତିକା ତାଡ଼ାତାଡ଼ି ପଦକ୍ଷେପ କରତଃ । ସଖି !
ମାଳତି ! (ଅଚ୍ଛୁନୟ କରିୟା) ବଳିତେଛି, ସଖି ! ମାଳତି ! । (ଚାରି-
ଦିକେ ବିଚରଣ କରିତେ ଲାଗିଲ ।)

(୧) ପିଅସହୀ ଉବବ୍ୟାଦିଦା ଇତି କ୍ଳାବିତ୍ ପାଠଃ ।

(୨) ଲବ । ...ଆପ୍ପାଣଂ । ଚ୍ଚରିତଂ ପରିକ୍ରମ୍ୟ । ସହି ! ମାଳଦି ! ଣଂ ଭଞ୍ଜାମି ସହି !
ମାଳଦି ! ଚ୍ଚି । ଇତକ୍ଷତଃ ପରିକ୍ରାମତଃ । ଇତ୍ୟଂ କେବଳଲବଙ୍ଗିକାୟା ଏବ ପାଠଃ କ୍ଳାବିତ୍ ।

प्रविश्य प्रदृष्टः कलहंसः (१) । दिदृश आ कुसलेण स्निग्धनिग्दो संघट्ट-
मग्नादो । हीमाणहे ! पेक्वामिविअ णिम्मल-णिरन्तरव्वित्त-
तरवारिधारा--पडिफलिद-चन्दकिरणज्जलन्त--पिञ्जरिअ-भीषण-
दंसणं, मदलीला-कलिद-कामपाल--विअड--भुअदण्डावविद्ध-
हलहेला--विव् भलिदुव्वे दुत्तरङ्ग--कलिन्दतणआ--सोत--सस्सिहं,

(२) दिध्या कुशलीनास्मि निर्गतः संघट्टमार्गात् । हीमाणहे ! प्रेच इव निर्मल-
निरन्तरोद्भूत तरवारिधारा-प्रतिफलित-चन्द्रकिरणोज्ज्वलत्-पिञ्जरित-भीषण-दर्शनं मदलीला-
कलित-कामपाल विकट-भुजदण्डापविद्ध-हल-हेला-विह्वलितोद्भूतदुत्तरङ्ग--कलिन्दतनया-

(२) प्रविश्येति । दिध्या भाग्येन, कुशलेन अष्टतशरीरत्वान्मङ्गलेन । संघट्टमार्गात्
युद्धसंघर्षपथात् । हीमाणहे इति घर्षदीतकमन्वयं शौरसेन्यादिभाषायाम् । तथा च
“हीमाणहे भयघर्षे इति देशी”ति नान्यदेवः । प्रेच इव पश्यामीव पारक्यबलसमूहमिति
वक्ष्यमाणेनान्वयः । निर्मला शानपाषाणादौ घर्षणेन मलहीना, निरन्तरोद्भूता प्रहारार्थं
सततोत्थिता या तरवारिधारा अस्त्रिणी, तस्याम्, प्रतिफलितैः प्रतिबिम्बितैः चन्द्रकिरणैः
उज्ज्वलत् दीप्यमानं पिञ्जरितं नानावर्णैः सङ्घीर्णं भीषणं चञ्चलमूर्त्तित्वात् भयङ्करं दर्शनं
यस्य तत् । मदलीलया बलमदक्रीडया कलितो गृहीतः बलमदक्रीडामत्त इत्यर्थः यः
कामपालो बलरामः, तेन, विकटाभ्यां विशालाभ्यां भुजदण्डाभ्याम् अपविद्धम् आकर्षणाय
व्यापारितं यत् हलं स्वकीयलाङ्गलास्त्रं तेन, हेलया अवग्रया अवहेलयैव विह्वलितो

(२) हृष्टचित्तैः कलहंसः प्रवेश करिग्या । भाग्यवशतः आम्नि मङ्गले
मङ्गले युद्धपथ हईते निर्गत हईया आसिग्याहि । कि आश्चर्या ! आम्नि
एथनओ येन परकीय सैन्धुगुलिके देखितेहि ; ताहारा प्रहार करिवार
अग्न निर्मल ओ घन घन तरवारि उतोलन करिग्याहिलेन, ताहाते चन्द्रेर
किरण प्रतिबिम्बित हओग्याय ताहादिगके नानावर्ण ओ भयङ्कर देखा गइते-
हिल । बलमदेर खेलाय आसक्त बलराम, यथन अबहेलाय विशाल बाहदण्ड-

(१) कलहंसः । दृष्टः प्रविश्य । इति पाठान्तरम् ।

বিসঙ্কলুপ্পড়িৎ-ণিহ্ন-অমন্দ-মঅরন্দ-ক্বীম-বিঅড়-পড়ি জীধ-
পড়িবত্তণ্ণগদ--সমত্য--গঅণ্ণাভাষ--বিঅসন্ত--কলঅল',
পারক্ববলসমূহঁ (১) । (৬)

স্বীত:সন্নম্ বিগ্ৰহলীত্পতিত-নিহঁ যামন্দ-মকরন্দ-ক্বীম-বিকট-প্রতিযীধ-পরিবর্তনীদগত-
সমল-গগনাঙ্কনাবকাশ-বিকসত্-কলকল' পারক্ববলসমূহম্ ।

মহাকর্ষণেণ ব্যাকুলীকৃতা, অতএব উৎকলিতরঙ্গা তীরীচ্ছলিতরঙ্গা যা কলিন্দতনয়া
যমুনানদী, তস্যা: স্বীত:সন্নমম্ অবিচ্ছিন্নশ্ৰেণীকতয়া নীলবেশতয়া চ গমনশীলজল-
প্রবাহশুল্যম্ । তথা বিগ্ৰহল' নিয়মরহিতম্ আক্রমিতুরিবাক্রমণমিতি যুদ্ধনিয়মরহিত'
যথা তথা সত্পতিত: আক্রমণায় রিপুসৈন্যোপরি নিপতিত:, নিহঁ য আহতস্বাখ্যাছননাৎ
নিষ্টুর:, অমন্দী যুদ্ধকর্ম্মশুক্লী নিপুণ ইতি তাৎপর্যম্, যী মকরন্দস্তস্য ক্বীমিণ
আক্রমণসঙ্ঘর্ষেণ বিকটানাং বিশালানাং প্রতিযীধানাং প্রতিপক্ষসৈনিকানাং পরিবর্তনে মহৌদ্যমেণ
সম্মুখাগমনসময়ে উদগত অপরাপরসৈনিকৈশ্চ উল্লিখিত: সমস্তে সকলে গগনাঙ্কনাবকাশে
আকাশপ্রদেশান্তরালে বিকসন্ত প্রকাশমান: প্রচরন্ত কলকল: কীলাহলী যস্য তৎ । পারক্ব-
বলসমূহঁ পরকীয়হৈন্যগণ' প্রেলে পশ্যামীষ । ইদানীমেব তৎ আগমনাদিতি ভাব: ।

স্বারা বিক্ষিপ্ত নাড়নের আকর্ষণে যমুনাকে বিস্তৃত করিয়া তুলিডেন, তখন
যমুনার তরঙ্গ উদ্বেলিত হইয়া উঠিত, ঐ সৈন্যগুনি তাহারই প্রবাহের
শ্রায় হইয়াছিল । আর নিভীকচিত্ত ও নির্ভীক মকরন্দ যখন বিশ্বাস্যভাবে
রিপুসৈন্যের উপরে নিপতিত হইয়া আক্রমণ করিতেছিলেন, তখন ভয়ঙ্কর
বিপক্ষ সৈন্যগণ তাঁহার সম্মুখে ধাবিত হইতেছিল ; এমন সময়ে
অপরাপর বিপক্ষ সৈন্য হইতে সমস্ত আকাশমণ্ডলে কোলাহল প্রকাশ
পাইতেছিল ।

(১) অল্পি ণিগ্গদা সমরসঙ্ঘট্টদুগ্গমাডী ।...পেক্সামি বিঅ ণিঅল-বিরলহুতধীদ-
তর...কিরণজল-বিমুরিহ্নদ'সণ',...দহুবিহু...সচিৎ, বিঅদ-বিসঙ্কলু...মঅরন্দব্বহ-
অর...ক্বীম...কলঅল' ইতি পাঠান্তরাণি ।

अवि अ, सुमरामि, भौषण-भुञ्ज-वज्ज-जज्जरिद-पञ्जराव-
सरिद-सुभङ्-हत्यावलुत्त-विविहाउह-णिवह-घादिदासेस-रिउ-
सेस्सं, हद-विअङ्गावसार-पाइक-सूस्स-मग्ग-सञ्चार-णिवत्तिद-
विसम-समर-साहसं, णाहमाहवं (१) । (ध)

(ध) अपि च, अरामि, भौषण-भुञ्ज-वज्ज-जर्जरित-पञ्जरापसत्त-सुभट-हस्तावलुत्त-
विविधायुध-निवह-घातिताशेष-रिपुसैन्यम्, हतविकटापसार-पदाति-शून्यमार्ग-सञ्चारनिर्वर्तित-
विषम-समर-साहसं नाथमाधवम् ।

(ध) अपि चेति । भौषणाभ्यां भुञ्जवजाभ्यां जर्जरितेन दाहणप्रहारात् चूर्ण-
विचूर्णीकृते पञ्चरेण पाश्यांस्त्रिपञ्चरेण हेतुना अपसत्तः पलायनीयते यः सुभटसुशिक्षितो
रिपुसैनिकः, तस्य हस्तादवलुत्तेन आकृष्य गृहीतेन विविधायुधनिवहेन नानाप्रकारास्त्र-
समूहेन घातिता अशेषा रिपुसैन्या येन तम् । तथा हतानां माधवमकरन्दाभ्यामाहतानां
विकटाणां योधानामित्यर्थः अपसारेण पलायनेन हेतुना पदातिशून्ये मार्गे तस्मिन् राजपथे,
सञ्चारेण इतस्ततः परिभ्रमणेन, निर्वर्तितं निष्पादितं विषमं भयङ्करं समरसाहसं येन
तम् । अरामि विद्ययेन चिन्तयामि ।

(ध) आर०, आमि विश्वेय्येण सहित प्रभू माधवके स्मरण करितेहि ;
तिनि वज्जतुल्य भयङ्कर बाहू मूष्ठीद्वारा कोन अशिक्षित सैन्धेण पार्श्वेण
अस्त्रिपञ्चर चूर्ण करिलेन, अमिने से पलायनोद्यत हईल, तथन ताहार
हस्त हईते नानाविध अस्त्र टानिया आनिया, ताहाद्वारा असंख्य शक्रसैन्धेण
विनाश करिते लागिलेन एवं आहत भीमण सैन्धेण पलायने राजपथ
शून्य हईया गेल, ताहाते नानादिके विचरण करिया भयङ्कर युद्धेण माहस
सम्पादन करिलेन ।

(१) सुमरामि अ, भौषण-भुञ्जवज्ज-खचित-पञ्जर-पञ्जत्य-समर-विमुह-सुभङ्-
हत्यावलुत्त-विविहाउहीवह-असेस-रिपुसैण-विअङ्गापसार-वइरिक्क-मग्ग-सञ्चार-साहसं
णाहं माहवं । इति पाठभेदः ।

অহো ! গুণানুরাগী ণরিন্দ্রস্য । জং দাণিঁ সোহ-সিহরাব-
তিস্ব-পড়িহার-বিণম্বোবস্বাস-সমিঅবিরোহো, সৌম্যেঙ্করসোব-
ণীদ-মাহব-মঅরন্দ-মুহচন্দে অলোইঅ বারং বারং পসারিদ-
সিণিহলোঅণো কলহংসআদো অহিজণং সুণিঅ ণিব্বত্তিদ-
মহগ্ঘ-গুরু-বহুমাণো ফুরন্ত-মচ্ছুরেস্সা-বেল্লক্ব-মসো-মলিণিঅ-

(ন) অহো ! গুণানুরাগী নরিন্দ্রস্য । যদিদানৌ সৌধশিখরাবতৌর্ণ প্রতিহার-
বিনযৌপন্যাস প্রশমিতবিরোধঃ, সৌম্যৈ করসৌপনীত-মাধব মকরন্দমুখচন্দ্রাবলোক্য বারং
বারং প্রসারিতসিঙ্ঘলৌচনঃ, কলহংসকাদভিজনং স্মৃত্বা নিবর্ষিতমহার্ঘংগুরু-বহুমানঃ.

(ন) অহো ইতি । গুণানুরাগী গুণপ্রিয়তা । সৌধশিখরাবতৌর্ণস্য রাজ্য
আদেশৈনৈব ভূতলাবরুড়স্য প্রতীহারস্য হারপালস্য বিনযৌপন্যাসেন “ইে আৰ্থাঃ! ক্রপয়া
মবল্লঃ সমরাদিরমল্ল” ইতি নম্যতাপ্রণীতিতবচনীস্বারণেন করণেন প্রশমিতৌ বিরমিতৌ
বিবৌধৌ মাধবমকরন্দাভ্যাং সহ স্বসৈন্যানাং সমরৌ যেন সঃ । “প্রতিহারী (প্রতীহারী)
হারি হাষ্যে হাঃস্থিতাযানু যৌষিতি ।” ইতি মেদিনৌ । সৌম্যেন শান্তাভাবেন, একরসেন
সাহসবাহুবলদর্শনাত্ পরমহর্ষণেণ চ উপনীতযৌ: তেন হারপালেন স্বসমীপ উপস্থাপিতযৌ:
মাধবমকরন্দযৌ: যৌ মুখচন্দ্রৌ তৌ । “রসৌ জলং রসৌ হর্ষ” ইत्याদ্যনেকার্থধ্বনিমঞ্জরৌ ।
কলহংসকাত্ মম সকাশাদিত্যর্থঃ । অভিজনং মাধবমকরন্দযৌ: কুলম্ । নিবর্ষিতৌ
নিষ্পাদিতৌ মহার্ঘৌ মহামূল্যঃ অন্বোর্দুর্লভ ইত্যর্থঃ; গুরুর্মহান্ বহুমানৌ মাধবমকরন্দযৌ-
রত্যাদরৌ যেন সঃ । মনুসরৌ বিহবেঃ; ইত্থা অস্মমা, বৈল্লক্যম্ অপ্রতিমলং কর্ণম্ব্যতাবিমূঢ়ল-

(ন) গুণের প্রতি মহারাজের কি আশ্চর্য্য অন্নুরাগ ! যে হেতু
অট্টালিকার উপর হইতে অবতীর্ণ দ্বারপালদ্বারা বিনয় প্রকাশ করিয়া,
বিরোধ থামাইয়া দিয়া, শান্ত ও শ্ৰেষ্ঠভাবে মাধব ও মকরন্দকে আনয়ন-
পূর্বক তাঁহাদের মুখচন্দ্র দর্শন করিয়া, স্নিগ্ধ নয়নযুগল প্রসারিত করিয়া,
কলহংসের (আমার) নিকট বার বার উঁহাদের বংশমর্ষণাদি গুনিয়া,
অস্ত্রের পক্ষে দুর্লভ এইরূপ গুরুতর আদর করিলেন । এদিকে ভূরিবহু ও

सुहे भूरिवसुणन्दणे मधुरवअणोवस्सासेहिं “किं दाणिं तुह्माणं
भुवणाभोअ-भूसणेहिं महाणुभावेहिं णवजोव्वणगुणाहिरामेहिं
जामादुएहिं परितोसो” त्ति पडिबोहिअ गदो अक्खन्तरं राअा ।
इमे वि माहव-मअरन्दा आअच्छन्दि । अहं वि एदं भअवदोए
वुत्तन्तं णिवेदेमि (१) । इति निष्कान्तः । (न)

स्फुरन्मत्सरैर्या-वैलक्ष्य-मसी-मलिनितमुखौ भूरिवसुनन्दनी मधुरवचनोपन्यासैः “किमिदानीं
युवयोर्भुवनाभोगभूषणाभ्यां महानुभावाभ्यां नवयौवनगुणाभिरामाभ्यां जामादृभ्यां परितोष”
इति प्रतिबाध्य गतोऽभ्यन्तरं राजा । इमावपि माधवमकरन्दावागच्छतः । अहमपि एवं
भगवत्यै वृत्तान्तं निवेदयामि ।

निति यावत् स्फुरन्ति प्रकाशमानानि मत्सरैर्यावैलक्ष्याख्येव मस्यः काल्यः ताभि-
र्मलिनिते मलिनोक्तते मुखे ययोक्षौ । व्याजाङ्गूरिवसीर्मलिनमुखता, नन्दनस्य तु वस्तुत
एवेति बोध्यम् । “मसी (स्त्री) काली” इति शब्दकल्पद्रुमः । भुवनाभोगस्य जगत्-
प्रपञ्चस्य भूषणाभ्याम् अलङ्कारस्वरूपाभ्यां महानुभावाभ्यां बाहुबलादिना विशालप्रभावाभ्याम्,
नवयौवनेन गुणैः शौथ्यगाम्भीथ्य-साहसविनयादिभिर्य अभिरामाभ्यां मनोहराभ्याम्, जामादृभ्या-
माभ्यां माधवमकरन्दाभ्यां परितोषः वाञ्छनीयैः सर्वैरेव गुणैरलङ्कृतत्वात् सर्व्वेतीभावेन
सन्तोषो जातः किम् । इति इत्यं प्रतिबाध्य सान्त्वयित्वा । राज्ञो गुणानुरागमन्तरेण
द्वेष्टशयोर्महापराधिनीर्विना दृष्ट्वा न्याय्यहतिर्न स्यादिति भावः । अथ शक्तिर्नाम विमर्ष-
सन्धेरङ्गम्—“शक्तिः पुनर्भवेत् । विरोधस्य प्रशमनम्” इति दर्पणलक्षणात् ।

“जामाता दुहितुः पत्यौ सूर्यावर्त्ते धवे पुसा”निति मेदिनीदर्शनान्प्रन्दनपक्षे जामाद-
शब्देन पतिर्भगिनीपतिरित्यर्थो याञ्चः, स्वयं पतित्वाङ्गीकारेणैव मालतीमदयन्तिकशोरप-
सरणादन्वय्यै दानासम्भवात् प्रत्युत सर्व्वगुणाकरत्वाच्च एतावैव दुहितृभगिन्योर्भक्ताराववश्य-
सङ्गीकार्यावित्यभिप्रेत्य राज्ञा “जामादृभ्यां परितोष” इति सिद्धवन्निरदेशः कृत इति बोध्यम् ।

(१) ... सीह-सिद्धरोत्तिस-पडिहार-विणभोवस्सास-पडिसमिद्ध-विरोह-सङ्कडोवणीदे...

अहिजणं आणिस णिव्वत्तिद-महग्घ-वहुमाणी-अभिजण-दंसण-गुणाहिरामेहिं णवचन्द-
दंसण-रमणीएहिं... इति पाठान्तराणि ।

তত: প্রবিশন্তী মাধবমকরন্দৌ ।

মক (১) । অহৌ ! প্রিয়স: সর্বপুরুষাতিশায়ি নিৰ্ব্যাজমূর্জিতং

তেজ: । তথাহি—(প)

দৌর্নিঘ্নে ষবিশৌর্ণ্য-সম্ভয়দলতৃকঙ্কাল-(২) মুন্মথৃত:

প্রাগ্বীরাননুপাত্য (৩) তত্‌প্রহরণান্যাচ্ছিক্ত্য বিক্রামত: ।

উহ্নে ল্লদঘনরুগ্‌ড্‌খুগ্‌ড্‌-নিকরাকৌর্ণ্যস্য (৪) সংখ্যোদধে-

হ্নে ধাস্তশ্চিত-পত্তি-পঙ্‌ক্তিবিবিকট: পন্থা: পুরস্তাদভূত্ ॥১॥

(প) মক্‌তি । অহৌ আশ্চর্য্যম্, প্রিয়স: প্রিয়তমস্য বয়স্যস্য মাধবস্য । নিৰ্ব্যাজং বাস্তবিকম্ জর্জিতং বলবত্‌, তেজ: পরাক্রম:, বাস্তবিকদৈহিকসামর্থ্যজনিতৌ বিক্রম ইত্যর্থ: ।

নন্দনের মুখ—বিদ্বেষ, অসহিষ্ণুতা ও অপ্রতিভতার কালিমায় মলিন হইয়া গিয়াছিল; তাই তাহাদিগকে মধুর বাক্যে—“জগতের অলঙ্কার-স্বরূপ, মহাত্মা ও নব যৌবন এবং নানাবিধ গুণে মনোহর এই জামাতৃ-যুগলদ্বারা তোমাদের এখন সম্ভোষ হইয়াছে ত?” এইরূপ প্রবোধ দিয়া এখন ভিতরে চলিয়া গেলেন । মাধব এবং মকরন্দও এই আসিতেছেন । আমিও যাইয়া ভগবতী কামন্দকীকে এই বৃত্তান্ত জানাই । (ইহা বলিয়া প্রস্থান করিল ।)

তদনন্তর মাধব ও মকরন্দের প্রবেশ ।

(প) মকরন্দ । প্রিয়তম বয়স্ম মাধবের প্রবল-পরাক্রম সমস্ত লোক অপেক্ষা অতিরিক্ত, বাস্তবিক ও আশ্চর্য্য । যথা—

(১) মাধব ইতি ক্‌চ্চিত্‌ পাঠ: ।

(২) ...গলত্‌কঙ্কালমিতি পাঠান্‌রম্‌ । (৩) প্রাগ্বীরাননুপাত্য ইতি পাঠম্‌ইদ: ।

(৪) উহ্নে ল্লদঘনরুগ্‌ড্‌খুগ্‌ড্‌-নিকরাকৌর্ণ্যস্য ইতি ক্‌চ্চিত্‌ পাঠ: ।

माधवः । वयस्य ! (१) नन्वनुशयस्थानमेतत् । पश्य—(फ)

दीरिति । प्राक् समराङ्गनमुपेत्यैव प्रथमम्, वीरान् क्रमेण कतिपयान् शरान् सैनिकान्, अनुपात्य कौशलीनाकर्षणादिना भूतली निपात्य दीर्घनिषेधे वाहुभ्यां भूतली निषेधेन विभीषाः क्षललिताः सञ्जयाः सम्बन्धा येषां ते, ततश्च दल्लक्ष्मी दीर्घनिषेधैव दल्लक्ष्मिं प्राप्नुवन्ती भज्यमाना इत्यर्थः कङ्कालाः शरीरास्थीनि यच्चिन् कर्मणि तदयथा स्थानथा उन्मथृतः तानेव वीरान् भूतली विलीङ्गयतः, तत्प्रहरणानि तेषामस्त्राणि आच्छिद्य आकृत्य गृहीत्वा विक्रामतः विक्रमं कुर्वतः अपरापरवीरैः सह युद्धं कुर्वत इत्यर्थः, प्रियसी माधवस्यैत्यन्वयः, पुरस्तादयतः, उद्देहता ऊर्ध्वं स्यन्दमानेन घनेन निरन्तरेण दृष्टदृष्ट-निकरेण कथञ्चिद्दृष्टमूढेन आकीर्णस्य व्याप्तस्य, संख्योदधेः समरसागरस्य मध्ये हेधा द्विपकारेण माधवस्य सञ्चरणदेशीभयपात्रं इति तात्पर्यं क्षभितया भयविषयाभ्यां निश्चेष्टया पत्तिपङ्क्त्या पदातिश्रेण्या विकटी विशालः पत्याः कश्चिन्मार्गः अभूत् । अतएवायर्थमेव प्रियससोज इति भावः ।

अत्र संख्योदधेरिति लुनीपमालङ्कारः, दृष्टदृष्ट इति व्यञ्जनानामनेकधा सक्तं साम्यात् छेकानुदासः, चतुर्थपादे एकप्रकारस्यासक्तसाम्यात् वृत्त्यनुदासश्चैत्येतेषां संश्लिष्टः ।

“दृष्टः (पुं) कश्चिन्” इति शब्दकल्पद्रुमः । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥२॥

प्रथमतः वीरगणके भूतले निपतित करिया बाहुद्वारा निष्पेषण करिते थाकाय ताहादेर सङ्घि-वङ्कन शिथिल हईतेछिल एवं अस्त्रिसमूह बाहिर हईतेछिल, এই अवस्थाय आवार ताहादिगके मञ्चन करिते-छिलेन एवं ताहादेर अङ्ग नईया विक्रम प्रकाश करितेछिलेन ; तখন युद्धसमूह, स्पन्दमान घन घन कबन्के व्याप्त हईया गेल एवं पदातिश्रेणी दुई भागे विभक्त हईया तय ओ विश्वये स्तम्भित हईया रहिल ; तখন समूथे वड़ एकटा पथ प्रकाशित हईल ॥२॥

(फ) माधव । सथे ! ईहा अछुतापेरई शूल । देख—

(१) क्वचित् ‘माधवः’ इति नास्ति, क्वचित् ‘वयस्य’ इति नास्ति ।

अद्यैवेन्दुमयूखखण्डनिचितं (१) पौतं निशीथोत्सवे
 यैर्लीलापरिरम्भदायिदयिता गण्डूषशेषं मधु ।
 सम्प्रत्येव भवद्भुजार्गलगुरुव्यापारभग्नास्थिभि-
 र्गात्रैस्ते कथयन्थसारभिदुरान् (२) प्रायेण संसारिणः ॥१०॥

(फ) माधव इति । नन्वित्यवधारणे । एतत् जगत्, अथवा भवता वक्ष्यमानं
 समराङ्गनम्, अगुशयस्थानं मनस्विनामनुतापस्थलम् । कथमित्याह पश्येति ।

अद्यैवेति । अद्यैव यैर्वैरेः, निशीथोत्सवे अर्द्धरात्रीयमदनीत्सवे इन्दुमयूखखण्डः
 सन्मुक्तगवाक्षमार्गनिपतितैश्चन्द्रकिरणैः निचितं व्याप्तं संख्यंष्टम्, तथा लौलया परिरम्भ-
 दायिनीनाम् आलिङ्गनकारिणीनां दयितानां वल्लभानां गण्डूषशेषं मुखपूरणावशिष्टं मधु
 मद्यं पौतम् । ते वीराः सम्प्रत्येव इदानीमेव भवतो मकरन्दस्य भुजौ बाहू एव अर्गले
 भुजौ अर्गले इवेति वा तयोर्गुरुव्यापारेण महत्याघातक्रियया भग्नानि अस्थीनि येषां तैलथोक्तैः,
 गात्रैः शरीरैः संसारिणो जनान् प्रायेण बाहुल्येन, असाराः स्थिरांशरहिता अतएव भिदुराः
 अणभङ्गुराः, तान् कथयन्ति सूचयन्ति । ये खल्वितः पूर्वमेव दयिताभिः सह पानमदन-
 महोत्सवमन्वभूवन् त एवेदानीं दीर्घनिद्राभिभूताः समराङ्गे शिरते सुतरां प्रायेण
 संसारिणः अणभङ्गुरा एव, किन्तु कतिपये भाग्यवन्त एव तादृशमहोत्सवेन माद्यन्तः सुचिरं
 स्यात्सुमर्षन्तीति जगदिदमनुतापस्थानमेवेति भावः । अतएव प्रायेणेत्युक्तम् ।

अत्र संसारिणामसारभिदुरत्वसूचनाक्रियायां तादृशपुरुषाणां कर्तृत्वसम्बन्धनान्धयः
 सम्भवत्येव तेषामपि तथात्वादिति "कोऽत्र भूमिवलये" इत्यादिदर्पणोदाहृतवत् सम्भवदस्तु-
 सम्बन्धा निदर्शनालङ्कारः, तथा भुजार्गलित्यत्र साधकबाधकप्रमाणाभावादुपपन्नारूपकयोः
 सन्देहसङ्कर इत्यनयोः पुनरङ्गाङ्गिभावेन सङ्करः ।

"मधु मद्ये पुष्परसे" इत्यमरः । शार्दूलविक्रीडितं इत्तम् ॥१०॥

अद्यै अर्द्धरात्रे मदनोत्सवेषु यात्रायां, चन्द्रेण किरणे व्याप्तं एव
 लीलार सहितं आलिङ्गनकारिणी रमणीगणेषु मुखपूरणेषु अवशिष्टं मद्यं पानं

(१) ...खण्डखचितमिति भिन्नः पाठः । (२) असारविधुरानिति पाठान्तरम् ।

स्मर्त्तव्यन्तु नरपतेरस्य सौजन्यम्, यदपराहयोरप्यनपराहयो-
रिव नौ कृतप्रसादमधिष्ठितवान् । तदेहि, मालतीसमक्षमधुना
मदयन्तिकाया हरणवृत्तान्तं विस्तरतः कथ्यमानं श्रोतुमिच्छामि ।

अन्यच्च, (१) (ब)

कथयति त्वयि सस्मितमालती

बलितलीलकटाक्षपराहृतम् (२) ।

वदनपङ्कजमुल्लसितत्रयं

स्तिमितदृष्टि (३) सखो नमयिष्यति ॥११॥

(ब) अर्त्तव्यमिति । अपराहयोरपि मालतीमदयन्तिकयोर्हरणेन कृतापराधयोरपि ।
नौ आवयोः । कृतप्रसादं स्वयमनुमोदनेन भूरिवसुमन्दनयोः प्रतिबोधनेन च कृतानुग्रहं यथा
तथा । कथ्यमानं निखिलव्यापारानुष्ठायिना त्वयेति शेषः । अन्यच्च तत्र कथने फलमित्यर्थः ।
करिशाहिन, सेहै वौरगण एथनहै तोमार अर्गलतून्या बाह्युगनेर
गुरुतर आधाते उग्राश्चि देहद्वारा प्रायशः संसारीदिगकेहै अमार ओ
विनश्वर शूचना करितेहे ॥१०॥

(ब) किञ्चु एहै राजार सौज्जुटा अवशुहै श्वरण करिते हईवे ; ये
हेतु अपराधी हईलेओ अनपराधीर ग्राम आमादेर उपरे अछुग्रह करिग्या
अवस्थान करिते लागिलेन । अतएव आईस, तूमि मानतीर समक्षे
मदयन्तिकार हरण वृत्ताञ्च बलिते थाकिवे, आमि एथन ताहा सुनिते
ईच्छा करि । आरओ देथ—

(१) ...यदपराधिनीरपि...नी कृतीपसदनं चिष्टितवान्...मदयन्तिकाहरणवृत्तान्तं...
कथ्यमानमनुभवामः । पुरतीऽवलीक्य । कथं शून्या इवामी प्रदिशाः । मकरन्दः ।
नूनं शङ्के आवयोः समरसङ्कटीहै गेल ब्याकुलत्वादितस्तती भमन्त्यास्ता अर्वावात्मानं विनी-
दयन्ति । माधवः । कथयति त्वयि... इति पाठभेदाः । (२) बलितलील इत्येव
पाठः क्वचित् । (३) उल्लसितवपास्तिमितदृष्टि इति समासान्वितोऽपि पाठः ।

ইতি পরিক্রামত: (১) । অয়মসাবুদ্যানবাট: । প্রবেশং নাটয়ত: (২) । (ম)

মাধব: । কথং শূন্যা এব প্রদেশা: (৩) । (ম)

কিনাদিত্যাহ কথয়তীতি । তথি মকরন্দে কথয়তি মদয়ন্তিকায়া হরণহরণান্
বিহ্বলতি সতি, সখ্যু: সুহৃদস্তব পত্নীত্বাৎ সখী মদয়ন্তিকা, সখিতয়া অতীবকৌতুককর-
হরণান্নয়বণাদেহস্যহাস্যান্বিতয়া মালত্যা বলিতেন প্রবর্তিতেন স্ত্রীলিন চঞ্চলিন কটাক্ষেণ
পরাদতং হৃদনিপাতাচাঙ্কিতং গাদসম্বন্ধমিত্যর্থ:; চল্লসিতা চদগতা এষা লজ্জা 'মন্নিমিত্ত-
মিতৌ মহানুভাবাবিযন্তমায়াসমনুভূতবন্যাবিতি লজ্জয়া সঙ্কীচৌ যত্র তত্, তথা স্তিমিতা
ভূতলি নিশ্বলা হৃদৈর্ঘস্য তত্, বদনপঙ্কজং স্নকীয়মুখপদ্মং নময়িষ্যতি চল্লসিততপত্বা-
দেবাবনতং করিষ্যতি । তদর্শনমেবাবযীরতীবকৌতুককরত্বাৎ তত্র কথনস্য ফলমিতি ভাব: ।

অত্র পঙ্কজস্য হৃদৈরসম্ভবেন বদনং পঙ্কজমিবেত্যুপমিতসমাসাস্রয়ণাৎ লুম্বীপমালঙ্কার:;।
নমনং প্রতি চল্লসিততপপদার্থস্য হেতুত্বাৎ পদার্থহেতুকং কাষ্মলিক্কচ্চ, ইত্যনযীরক্কাক্ষি-
ভাবেন সঙ্কর: ।

অত্র যুক্তিনাম নাখ্যালঙ্কার:—“যুক্তিরর্থাবধারণ”মিতি লক্ষণাৎ ।

দ্রুতবিলম্বিতং বচনম্ ॥১১॥

(ম) ইতীতি । পরিক্রামত উপবনপ্রবেশায় পাদক্ষেপং কুরুত: । অসী স: ।
সুদ্যানবাট উপবনপ্রাচীরম্ ।

(ম) মাধব ইতি । কথমিত্যাदि: সাশঙ্কীক্টি: ।

তুমি বলিতে লাগিলে, মালতী কেবং হাশ্র করিয়া মদয়ন্তিকার মুখ-
পদ্মের উপরে চঞ্চল কটাক্ষপাত করিতে থাকিবেন; তখন মদয়ন্তিকা
লজ্জাসঙ্কুচিত ও নিশ্চননেত্র সেই মুখপদ্মখানিকে অবনত করিবেন ॥১১॥

(ভ) (এই বলিয়া উভয়ে পদক্ষেপ করিতে লাগিলেন) । এই সেই
উষ্ঠানের প্রাচীর । (প্রবেশ অভিনয় করিলেন) ।

(ম) মাধব । এ স্থানগুলিকে শূণ্ঠই দেখিতেছি কেন ! ।

(১) ইতি পরিক্রামত ইতি পাঠ: ক্টিবিলম্বিত । (২) প্রবিষ্যত: । ইতি বা পাঠ: ।

(৩) ক্টিদেব পাঠী নাস্তি ।

मक । नूनं शङ्के, आवयोः समरसङ्कटोद्देगेन व्याकुलत्वा-
दितस्ततो भ्रमन्त्यस्ता अत्रैवात्मानं विनोदयन्ति (१) । (य)

सभौ परिक्रामतः (२) ।

लवङ्गिका-मदयन्तिके । सहि ! मालदि ! । सहसा विलोक्य
सहर्षम् । दिदृश्या पुणो वि दे महाणुहावा दिस्सन्दि (३) । (र)

माधव-मकरन्दौ । भवत्यौ क्व सा मालती ? । (ल)

(र) सखि ! मालति ! दिध्या पुनरपि तौ महानुभावी दृश्येते ।

(य) मकैति । नूनं शङ्के नियतं मन्ये । समरसङ्कटोद्देगेन युद्धविपत्तिभयेन ।
अत्रैव सपवनस्य कुत्रचित् प्रदेश एव ।

(र) लवेति । माधवमकरन्दयोः पदशब्दमाकर्ण्य मालत्याः पदशब्दोऽयमिति
सम्भावयन्तौ सम्बोधयतः सखि मालतीति ।

(ल) माधव इति । कथञ्चिदुच्चैः स्वरान्वितं 'सहि ! मालदि !' इति सम्बोधन-
माकर्ण्य सन्नहितले च तदसम्भवमाशङ्क्य तस्मिन्तीत्कण्ठया च व्याकुलौ पृच्छतौ भवत्याविति ।

(य) मकरन्द । आमि मने करि, युद्धे आमादेर विपदेर भये
व्याकुलतावशतः ठाँहारा इतस्ततः लमण करतः এই উদ্ভানের কোন
স্থানেই আত্মবিনোদন করিতেছেন ।

(माधव ऽ मकरन्द पादचारण करिंते लागिलेन ।)

(र) लवङ्गिका ऽ मदयञ्जिका । सखि ! मालति ! । (सहसा दर्शन
करिष्या आनन्देर सहित) भाग्यवशतः आवारं ऽ सेइ महात्मा दुईटाके
देखिंतेछि ।

(१) मक । वयस्य ! नूनमव्यह्यतिरैकीद्दे गपर्याकुलत्वादितस्ततोः परिभ्रमन्ती,
आत्मानमत्रैवोद्यानगच्छन्ती विनोदयन्ती भविष्यति, तर्दिह पश्यावः । इति पाठान्तरम् ।

(२) क्वचित्पि पाठीऽपि नास्ति । (३) स्व । सहि ! मदयन्ति ! मालदि !
सहसावलीक्य ।...एदि...इति पाठभेदः ।

उभे । कुदो मालती । पदसद्देण अह्ने विप्लवाओ मन्द-
भाङ्गीओ । (व)

माधवः । भवत्यौ । कथं कथमपि सहस्रधैव ध्वंसते मे
हृदयम् । ततः स्फुटमभिधीयताम् (१) । (श)

मम हि कुवलयाचीं प्रत्यनिष्ठे कबुद्धे-

रविरतमनुबद्धोत्कम्प एवान्तरात्मा (२) ।

स्फुरति च खलु चक्षुर्वाममेतच्च कष्टं (३)

वचनमपि (४) भवत्योः सर्व्वथा हा हतोऽस्मि ॥१२॥

(व) कुतो मालती । पदशब्देनावां विप्लवञ्च मन्दभागिनी ।

(व) उभे इति । पदशब्देन युवयोरिवेति भावः । विप्लवञ्च वञ्चिते "मालत्याः
पदशब्दोऽयं"मिति सम्भावनया तस्याः सम्बोधनादिति भावः ।

(श) माधव इति । कथं कथमपि अनिर्वचनीयेन प्रकारेण ध्वंसते धैर्याद्-
अश्रयति, विदीर्यते वा ।

ममेति । हि यस्मात् कुवलयाचीं नीलीत्पलनयनां मालतीं प्रति तद्विषय इत्यर्थः,
अनिष्टे एका एकताना बुद्धिर्यस्य तस्य केवलविपदाशङ्कित इति तात्पर्यम्, मम अन्तरात्मा

(ल) माधव ओ मकरन्द । आपनारा बलून, मे मालती कोथाय ? ।

(व) लवङ्गिका ओ मदयञ्जिका । कोथाय मालती । मन्त्रभागिनी
आमरा आपनादेर पदशब्दे प्रतारित हईशाहि ।

(श) माधव । आपनारा सुखून, आमर हृदय, कोन अनिर्वचनीय
भावनाय येन सहस्रधा विदीर्ष हईतेछे ; अतएव स्पष्ट बलून ।

(१) माधवः । कथं कथमपि विध्वंसते मे हृदयम्, अतः स्पष्टमभिधीयताम् इति
भिन्नः पाठः । (२) द्रवति हृदयमन्तरात्मा इति कश्चित् पाठः । (३) स्फुरति
हि खलु अणुः स्पष्टमेतच्च वामं इति पाठोऽपि दृश्यते । (४) वचनमिह इत्यपि पाठः ।

मद । तदा (१) क्वु इदो णिग्गदे महाणुहावे बुद्धरक्खिदं
अवल्लोइदं अ भअवदीए सअासं पेसिअ अप्पमादणिमित्तं (२)
विस्सवेहि अज्जउत्तं त्ति लवङ्किआ अणुप्पेसिदा । तदो उत्तम्म-
माणा (३) अ एदाए मग्गं ओलोइदुं अग्गदो पसरिदा मालदी
(४) । पच्छादो अहं ण अ तं पेक्खामि (५) । तदो अह्मेहिं
एत्य विहरन्तीएहिं विड्डवन्तराइं जाव विचिदाइं दाव तुह्मे
दिट्ठत्ति (६) । (घ)

(घ) तदा खल्विती निर्गते महानुभावे बुद्धरक्षितामवल्लोकिताश्च भगवत्याः सकाग्रं
प्रेष्य अप्रमादनिमित्तं विज्ञापयार्थ्यपुत्रमिति लवङ्गिका अनुप्रेषिता । तत उत्ताम्यमाना
अन्तःकरणम्, अविरतमेव अनुबद्धीत्कम्पसत्त्वा विपदाशङ्कया विधृतीत्कम्पः । वामं चक्षुश्च
खलु स्फुरति स्यन्दते । एतदपि हानिसूचकमिति भावः । भवत्यीर्युर्वयोरपि एतन्
'कुदी मालदी' इत्यादिकं वचनञ्च कष्टम् अथ तस्या अविद्यमानत्वे नाशुभसूचकतया
क्लेशकरम् अतीवमनीदुःखकरम्, अतएव सर्वथा हतोऽपि देवहृत्किनेति शेषः । "प्रेम
पश्यति भयान्बपदीऽपि" इति न्यायादित्याशयः । हा खेदि ।

अनाशुभसूचनकार्यं प्रति वामनयनस्यन्दनरूपे एकस्मिन् कारणे सत्यपि तादृशवचन-
रूपतत्कारणान्तरीपन्यासात् समुच्चयीऽलङ्कारः । मालिनी वृत्तम् ॥१२॥

नीलोत्पलनयनो मालतीर केवल अनिष्टेर प्रतिहे आगार आशङ्का
हय; ताहे अस्त्ररात्र्या अनवरत कम्पितहे हहेतेहे; वाम नयनो,
म्पन्नित हहेतेहे एवं आपनादेर एहे वाकाओ कष्टजनक; हाय! सकल
प्रकारेहे आमि हत हहेयाहि ॥१२॥

(१) तद्, तदी इति पाठभेदौ । (२) अप्पमत्तणिमित्तमित्यपि पाठः ।

(३) उत्तम्ममाणाए इति क्वचित् पाठः ।

(४) क्वचित् 'मालदी' इति पाठो नास्ति । (५)....तदी ण पेक्खामि इति
पाठभेदः । (६) तदी अह्मेहिं मग्गिदा एत्य विड्डवन्तराइं जाव...इति पाठान्तरम् ।

মাধব: । হা প্রিয়ে ! মালতি ! ।

কিমপি কিমপি শঙ্ক্বে মঙ্গলেভ্যো যদন্য-

হিরমতু পরিহাসশ্চণ্ডি ! পর্যুতসুকোঽস্মি ।

কলয়সি কলিতোঽহং বল্লভে ! দেহি বাচং

ভ্রমতি হৃদয়মন্তর্বিহ্বলং নির্হঁয়াসি ॥১৩॥

চ এতস্যা মার্গমবলীকথিতুমগত: প্রস্তুতা মালতী । পশ্যাদহং ন চ তাং প্রেভে । তত
আবাম্ভ্যামত্র বিহরন্তীভ্যাং বিটপান্নরাণি যাবদ্বিচিতানি তাবদ্যুবাং দৃষ্টাবিতি ।

(ঘ) মদেতি । অনুপ্রেরিতা ভবন্তমুদ্বিষ্ট্যেতি শিষ: । উত্থাপ্যমানা যুদ্ধযাত্ৰী-
মবগন্যমুত্কণ্ঠমানা মালতী, এতস্যা লবঙ্গিকায়া:, মার্গং প্রত্যাভর্চনপথম্ । প্রস্তুতা
প্রস্থিতা । বিহরন্তীভ্যাং পরিক্রামন্তীভ্যাম্, বিটপান্নরাণি ভূতলপর্যন্তপাতিনীনাং তরুশা-
খানামন্তরালপ্রদেশা:, বিচিতানি মালত্যা দর্শনার্থং মন্বিষ্টানি অন্বেষ্টুমারম্ভানীত্যর্থ: ।
ইতিশব্দী ব্রতবিবরণসমাপ্ত্যর্থ: ।

অত্র উত্কীর্ণনং নাম নাড্যালঙ্কার:—“ভূতকার্য্যাত্মানমুত্কীর্ণনং মত”মিতি
দর্শনশব্দাৎ ।

কিমপীতি । হে চণ্ডি ! অব্যক্তকোপনে ! কিমপি কিমপি অতীবানির্বচনীয়

(ঘ) মদমস্তিক্য । সেই সময়ে আপনি এ স্থান হইতে নির্গত হইলে,
মালতী বুদ্ধরক্ষিতা ও অবলোকিতাকে ভগবতী কামন্দকীর নিকট
পাঠাইয়া, “সাবধানতার নিমিত্ত আর্ধ্যপুত্রকে জানাও” এই কথা বলিয়া
লবঙ্গিকাকে আপনার উদ্দেশে পাঠাইয়াছেন ; তাহার পর উতলা হইয়া
ইহারই (লবঙ্গিকারই) পথ দেখিবার জন্ত চলিয়া গেল । তাহার পর
আমি আর তাহাকে দেখিতেছি না । তাহার পর আমরা এইখানে
বিচরণ করত: যখন শাখার অস্তরাল সকল অন্বেষণ করিতেছিলাম, তখন
আপনাদিগকে দেখিলাম ।

মাধব । হা প্রিয়ে ! মালতি ! ।

उभे । हा प्रियसखि ! कहिं गदासि । (स)

(स) हा प्रियसखि ! कखिन् गतासि ।

मङ्गलिभ्यो यदन्यत् त्वद्विषयकममङ्गलमित्यर्थः शङ्के, अद्यापि कपालकुण्डलायाः कीप-
सत्त्वादिति भावः । अतएव पथ्युत्सुकीऽपि तवावलीकनार्थं मतीवीत्कण्ठितीऽपि ।
संयोगानन्तरमेव विद्योगान्मानिनं चेदात्मगोपनं कृतवती तदा तदपि न सङ्गच्छते, येन हि
तथात्वेऽपि खल्वहं कपालकुण्डलाकीपविजृम्भितमेवैतदिति मन्यमानो नितरामाकुली
भषामि, तदात्मप्रदर्शनेन सत्वरं मामान्वासयेत्याशयः । परिहासार्थं चेदात्मगोपनं तदप्यभि-
न्नवसरं नाचितमित्याह विरमलिति । ईदृशावसरं परिहासार्थं मप्यात्मगोपनं मा कुर्व
इत्यर्थः । येन हि तथात्वेऽपि कपालकुण्डलाकीपविजृम्भणाशङ्क्यैव पथ्युत्सुकी
भवामोत्यभिप्रायः, अथ चेदनुरागपरीक्षार्थं मान्मगोपनं तदप्यनावश्यकमित्याह कलयसीति ।
हे बल्लभे ! कलयसि त्वय्यहमनुरागवान्नवेति चेत् परीक्षसे, तदपि न प्रयोजनीयमिति
नानुपपत्त्यम् । यतो हि अहं कलितः पूर्वमेव त्वया 'अनुरागवान्नवे'ति परीक्षितः तदनुराग-
वशादेव मया महामग्नशाने महामांसविक्रयलक्षणभीषणाध्यवसायाश्रयणात् तस्य च त्वया
खल्यमेवावगतत्वादिति भावः । अतएव वाचं देहि उत्तरं कुरु । यतश्च विह्वलं तवा-
दर्शनेन व्याकुलं मम हृदयम् अन्तर्मध्ये भ्रमति स्थैर्यं न लभते अधीरं जातमित्यर्थः ।
तथा निर्हृयासि ममैतादृशीं दर्शामवलीक्याप्यनागमनादिति भावः ।

अत्र पदार्थहेतुकं काव्यलिङ्गमलङ्कारः ।

अत्रैहादमङ्गलपदमुच्चारयितुमप्यशक्तुवता "मङ्गलिभ्यो यदन्य"दित्युक्तम् ।

मालिनी वृत्तम् ॥१३॥

मङ्गल हईते याहा भिन्न, आमि सेई अत्याञ्ज अनिर्बचनीय विषय
(अमङ्गल) आशङ्का करिंतेहि ; अतएव हे मानिनि ! तोमार परिहास
एधन था'क ; आमि वडई उंकण्ठित हईयाहि । यदि आमाके परीक्षा
कराई ईहार उक्देश्च हय, (ताहाउ उचित नहे) कारण, पूर्वेई आमाके
परीक्षा करियाहिले । हे प्रिये ! उत्तर दाओ ; आमार व्याकुल मन
उचितेरे अधीर हईयाहे ; तूमि वडई निर्दय ॥१३॥

ମକ । ବୟସ୍ୟ ! କିମିତ୍ୟବିଜ୍ଞାୟ ବୈକ୍ଳବ୍ୟମବଲମ୍ବ୍ୟାତି । (ହ)
 ମାଧବ: । ସଖେ ! ତ୍ୱମପି କିଂ ନ ଜାନାସି ମତ୍ସ୍ନେହ- (୧)
 ଦୁ:ଖିତାୟାସ୍ତସ୍ୟା: କାତର୍ଥ୍ୟଚେଷ୍ଟିତାନି । (ଛ)

ମକ । ଅସ୍ତ୍ୟେତତ୍ । କିନ୍ତୁ ଭଗବତୀପାଦମୂଳଗମନମପ୍ୟା-
 ଶକ୍ଷ୍ୟତେ, ଚିଦେହି, ତତ୍ର ଚାବଦ୍‌ଗଚ୍ଛାବ: (୨) । (କ)

ଓମେ । ଏଦଂ ବି (୩) ସନ୍ଧାବୌଅଦି । (ଖ)

ମାଧବ: । ଏବଂ ନାମ ଭବତୁ (୪) । (ଗ)

(ଖ) ଏତଦପି ସନ୍ଧାବ୍ୟତେ ।

(ହ) ମକେତି । ଅବିଜ୍ଞାୟ ବିଶିଷ୍ଟାଜ୍ଞାତ୍ୱା ଅନବସାର୍ଥ୍ୟ । ବୈକ୍ଳବ୍ୟଂ କାତରତା ।

(ଛ) ମାଧବ ଇତି । ତସ୍ୟା ମାଳତ୍ୟା: । କାତର୍ଥ୍ୟଚେଷ୍ଟିତାନି ବ୍ୟାକୃତତାମୟୁକ୍ତବ୍ୟାପାରାନ୍ ।
 ନନ୍ଦନାୟ ଦାନନିୟୟାନ୍ ମାଂ ପ୍ରତି ନିରାଶା ସତୀ ମାଳତୀ ମରଣାଧ୍ୟବସାୟଂ କୃତବତୀତି
 ତ୍ୱଂ ସ୍ୱୟମେବ ତଦାନୌ ନଗରଦେବତାଘ୍ନେ ପ୍ରତ୍ୟକ୍ଷୀକୃତବାନ୍, ସୁତରାମିଦାନୀମପି ସମର ମମ ବିପଦ-
 ଶକ୍ତ୍ୟା ତଥୈବ କିମପ୍ୟନୁଷ୍ଠାତୁମର୍ହତୀତି ମମ ବୈକ୍ଳବ୍ୟମିତି ଭାବ: ।

(କ) ମକେତି । ଅସ୍ତ୍ୟେତତ୍ ସତ୍ୟମେତତ୍ ଜାନାନୀତ୍ୟର୍ଥ: ।

(ଗ) ଲବଞ୍ଜିକା ଓ ମଦୟଞ୍ଜିକା । ହା ପ୍ରିୟସଖି ! କୋଥାୟ ଗେଲେ ।

(ହ) ମକରନ୍ଦ । ବୟସ୍କ ! ବିଶେଷରୂପ ନା ଜାନିୟା ବ୍ୟାକୃତତା ଅବଲମ୍ବନ
 କରିତେଛ କେନ ।

(କ) ମାଧବ । ସଖେ ! ଆମାର ପ୍ରତି ଅହୁରାଗବଶତ: ଦୁ:ଖିତା
 ମାଳତୀର କାତର ବ୍ୟବହାର ତୁମିଓ କି ଜାନ ନା ।

(କ) ମକରନ୍ଦ । ଇହା ଆଛେ ବଟେ । କିନ୍ତୁ ଭଗବତୀ କାୟନ୍ଦକୀର ଚରଣ-
 ସମୀପେ ଗମନଓ ଆଶଞ୍ଜା କରା ଯାୟ ; ଅତଏବ ଆଇସ ; ସେହିଥାନେହି ଯାହି ।

(ଖ) ଲବଞ୍ଜିକା ଓ ମଦୟଞ୍ଜିକା । ଇହାଓ ସଞ୍ଜାବନା କରିତେ ପାରି ।

(୧) ମାଧବଞ୍ଜି ହ୍ରଦୁ:ଖିତାୟା ଇତ୍ୟପି ପାଠ: । (୨) ଆଘ୍ରହତେ । ପଶ୍ଚାତ: । ଇତି ପାଠମେଦୀ ।
 (୩) ଏବମ୍ପି ଇତି ଭିନ୍ନ: ପାଠ: । (୪) ଏବମତୁ ନାମ । ଇତି ପରିକ୍ରାମତି ଇତି କ୍ଳବିନ୍ତ୍ ପାଠ: ।

सर्वे परिक्रामन्ति (१) ।

मक । विचिन्त्वात्मगतम् (२) ।

याता भवेद्भगवतीभवनं सखी नो (३)

जीवन्यथैष्यति (४) नवेत्यभिप्रक्षितोऽस्मि (५) ।

प्रायेण बान्धवसुहृत्प्रियसङ्गमादि-

सौदामिनीस्फुरण-चञ्चलमेव सौख्यम् ॥१४॥

(ग) माधव इति । एवं नाम तत्रैवाद्याकं गमनम् ।

यातेति । सख्युर्माधवस्य पत्नीत्वात् नोऽद्याकं सखी माजती, भगवत्याः कामन्दक्याः भवनमालयं याता गता भवेत्, इति सम्भावयामीत्यर्थः । अथ किन्तु जीवन्ती प्राणान् धारयन्ती सती एष्यति आगमिष्यति न वा इति अभिप्रक्षित आशङ्कितोऽस्मि । चिराद्वि-
कीपया कपालकुण्डलया भगवत्या असन्निधाने तस्या जीवनविनाशस्यैव सम्भवपरत्वादिति भावः । ननु माधवस्य महाभाग्यवत्त्वात् तत् सौख्यं प्रति कथमीदृशाशङ्कित्याह प्रायेणेति । बान्धवा धावाद्यः, सुहृदो मित्राणि, प्रियाः प्रेमास्पदीभूताः पत्यादयः, तेषां सङ्गमः संसर्ग-
जनितं सौख्यम् आदिर्यस्य तत् तादृशं सौख्यं सुखम्, प्रायेण बाहुल्येन, सौदामिन्वा विद्युतः स्फुरणवत् प्रकाशवत् चञ्चलमेव अणमावस्थितिशीलमेव । सुतरां माजत्या समागमजनितं माधवस्य सुखमपि तथा भवितुमर्हतीति भावः ।

अथ सामान्येन विशेषसमर्थनरूपोऽर्थान्तरन्यासोऽलङ्कारी लुमीपमया सङ्कीर्यते । तथा सङ्गमशब्देन लक्षणया तादृशसङ्गमजनितं सुखं प्रतिपाद्यते, सा च लक्षणया रुद्रिप्रयोजना-
भावादशक्तिरूपेति नेयार्थत्वदीषः. स तु 'बान्धवसुहृत्प्रियसङ्गमादि' इति पाठेन समाधेयः ।

(ग) माधव ! ईशै इडुक ।

(मकले प्रदक्षेप करिते नागिनेन ।)

(१) क्वचिदर्थं पाठो नास्ति । (२) स्वगतमितिभावः पाठः क्वचित् ।

(३) सखी सा इति पाठान्तरम् । (४) जीवन्त्यापेक्ष्यति इति पाठभेदः ।

(५) न वेत्युपशङ्कितोऽस्मि इत्यपि पाठः क्वचित् ।

इति निष्क्रान्ताः सर्वे ।

इति मालतीमाधवे मालत्यपहारो (१)

नामाष्टमोऽङ्कः ।

पचान्ते तु प्रियायाः मालत्याः समागमजनितं माधवस्य सौख्यम्, सौदामिन्याः सौदामिनीनामिकायाः प्रथमाङ्कविष्कम्भकसूचितायाः कामन्दकौप्रथमशिव्यायाः कस्याश्चिन्नन्दा-योगिन्याः स्फुरणं चेष्टया चञ्चलमेव माधवं प्रति पुनश्चलनशीलमेव पुनर्भविष्यत्येवेत्यर्थोऽपि सूच्यते । तथा चानुपदमेव नवमाङ्के खल्लयमर्थः स्फुटीभविष्यति । तेनेदं द्वितीयं पताकास्थानम् । तथा च साहित्यदर्पणे—

“यत्रार्थे चिन्तितेऽन्यस्मिन् तल्लङ्घोऽन्यः प्रयुज्यते ।

आगन्तुकैर्न भावेन पताकास्थानकन्तु तत् ॥”

“वचः सातिशयश्लिष्टं नानावत्सवसाश्रयम् ।

पताकास्थानकमिदं द्वितीयं परिकीर्तितम् ॥”

वसन्ततिलका उच्यते ॥१४॥

इति महामहोपाध्याय-श्रीहरिदाससिद्धान्तवागीशभट्टाचार्यविरचितायां मालतीमाधवटीकायां भावमनीहरायामष्टमाङ्कविवरणं समाप्तम् ॥०॥

मकरन्द । (चिन्ता करिशा स्वगत) आमादेर सथी मालती कि भगवती कामन्दकीर गृहे गियाछेन । (यदि ताहा ना ह्य, तवे) जीवित अवश्याय फिरिया आसिबेन कि नां एहेरूप आशक्ति हईतेछि । कारण, वक्र, शिख्र ओ प्रियजनैर सन्धेननादि जनित सूख, प्रायशहै विद्वान्-प्रकाशेर ग्राय कृणश्चादीहै हईया थाके ॥१९॥

(ईशार पर सकलैर अस्थान ।)

मालती-अपहरणनामे अष्टम अङ्क समाप्त ।

(१) क्वचित् 'मालत्यपहारी नाम' इति पाठो नास्ति ।

नवमोऽङ्कः ।

—:—:—

ततः प्रविशति सौदामिनी । *

सौदा । एषास्मि सौदामिनी भगवतः श्रोपर्वतादुत्पत्य
पद्मावतोमुपाश्रिता, मालतीविरहिणः संस्तुतप्रदेशदर्शनासहिष्णोः
स्थानं परित्यज्य सह सुहृद्गणेण वृहद्द्वीपीशैलकान्तारप्रदेशं परि-

* तत इति । कपालकुण्डलाती मालतीमादाय निरापदि स्थाने तामुपस्थाप्य
तद्विरहदुःखेन माधवस्यापि जीवनहानिमाशङ्क्य तदाश्वासनाय पूर्वसूचितायाः सौदामिन्याः
प्रवेशमाह तत इति ।

(क) सौदेति । एषा सौदामिनी, या किल कामन्दक्या यत्रातिशयेन योगशिक्षां
प्रदाय ईदृशी योगिनी कृता एषा साहं सौदामिनीत्यर्थः । सुतरां कामन्दक्याः परमस्नेह-
भाजनस्य माधवस्योपकाराय मयापि सुमहान् यत्नो विधेय इति भावः । भगवतः सिद्ध-
स्थानतया माहात्म्यतः । उत्पत्य गगने उड्डीय । पद्मावतीं तदाख्यामितां राजधानीम्
उपाश्रिता समागतास्मि । संस्तुतः मालत्या सह विचरणाश्रयत्वेन परिचितो यः प्रदेशः
स्थानं तस्य, दर्शनासहिष्णोः शतधाविरहदुःखीद्वीपकतया अवलोकनाक्षमस्य, स्थानं तत्-
परिचितप्रदेशम्, सुहृद्गणेण मकरन्दादिना । वृहद्द्वीपी महानदीविशेषः शैलः पर्वतः
कान्तारी दुर्गमपथक्तन्त्ररूपं प्रदेशं स्थानम् । उपयामीत्यन्तः स्वकर्तव्यविचारः । भो

* तदनन्तरं सौदामिनीं प्रवेश ।

(क) सौदामिनी । आमि सौदामिनी, माहाश्याशानी त्रीपर्वत
हृते उड्डिया आसिया, पद्मावती राजधानीते एह उपस्थित हईलाम ।
मालतीविरही माधव, पूर्वपरिचित स्थानसमूह देखिते असमर्थ हईया,
ताह परिताग करिया, मकरन्दप्रभृति अरुद्वर्गेर सहित, बृहन् नदी,

भ्रमतो माधवस्याधुनान्तिकमुपयामोति । भोः ! तथाहमुत्-
पतिता, यथा सकल एष गिरिनगरग्रामसरिदरख्यव्यतिकरञ्चक्षुषा
परिच्छिद्यते । पञ्चाहिलोक्य । साधु, साधु (१) । (क)

इत्याश्रये । तथा तादृशमल्युद्देशमित्यर्थः, उत्पतिता उद्धौना । गिरिनगरग्राम-
सरिदरस्थानां परिकरः समूहः । परिच्छिद्यते स्वमण्डले प्रवेश्यते क्षुद्रपदार्यसमेतः स्पष्ट-
मवलोक्यते । पञ्चाहिलोक्येत्यनेन पञ्चावतीमतौत्य किञ्चिद्गतिति प्रतीयते । साधु
साञ्चित्यनेन पञ्चावतीव्यापारदर्शनेन चमत्कारातिशयो व्यज्यते ।

“द्रोणी (स्त्री) ... नदीविशेषः ।” इति शब्दकल्पद्रुमः । “महारख्ये दुर्गपथे कान्तारः
पुनपुंसकम् ।” इत्यमरः ।

देवतालयगुहालिकाराजमार्गादिमयनिरन्तरजनवसतिस्थानं नगरम् । तथा च रघुनाथः—

“देवतायतनैश्चित्रैः प्रासादापणवेश्मभिः ।

नगरं दर्शयेद्दिवान् राजमार्गं च शोभनैः ॥”

क्षेत्रीपथीगिभूम्यन्तरित-विरल-साधारणजनवसतिस्थानं ग्रामः । यथा मार्कण्डेय-
पुराणम्—

“तथा शूद्रजनमाया सुसमिद्धकषीबला ।

क्षेत्रीपथीगभूमध्ये वसतिर्ग्रामसञ्ज्ञिता ॥”

पर्कतं ओ दुर्गमं पथे परिपूर्णं ज्ञाने परिभ्रमणं करितेहेन ; एतन् आमि
ताहारं निकटं वाहे ! किं आश्चर्या ! आमि मेहेभावे उडिग्राहि, वाहाते
पर्कतं, नगरं, ग्रामं, नदीं ओ अरणासमूहं नयनद्वारां स्पष्टे देखिते पाहेग्राहि ।
(पञ्चाङ्गागे दृष्टिपातं करिग्रा) वेश् वेश्—

(१)...श्रीपर्वतादुपेत्य पञ्चावतीं तत्र मालतीविरहिणी माधवस्य संसृतप्रदेशदर्शना-
सङ्घिणीः संख्यायं परित्यज्य सह सुदृढगोणं दृढद्वीषीशैलकान्तारप्रदेशमुपसृज्याधुना तदन्तिकं
प्रयामि । ...सकल एष...परिच्छिद्यते । इति पाठान्तरम् ।

पद्मावती विमलवारिविशालसिन्धु-
पारासरित्परिकरच्छलतो विभर्त्ति ।

उत्तुङ्गसौधसुरमन्दिरगोपुराद्द-
संघट्टपाटितविमुक्तमिवान्तरीक्षम् (१) ॥१॥

अपि च,

सैषा विभाति लवणा बलितोर्ध्वपङ्क्ति- (२)

रभ्रागमे जनपदप्रमदाय यस्याः ।

गोगर्भिणीप्रियनवोलपमालभारि-

सेव्योपकण्ठविपिनावलयो विभान्ति ॥२॥

पद्मावतीति । पद्मावती नाम इयं नगरी, विमलानि वारीणि यथोक्ते तथा विशाली मङ्गल्यौ च ये सिन्धुपारासरितौ सिन्धुपारानामकं नदीद्वयं तयोः परिकरच्छलतः परिवारच्छलेन परिवेष्टनधारणव्याजनेत्यर्थः उत्तुङ्गानामत्युच्चानां सौधानां राजसदनानां सुरमन्दिराणां देवालयाणां गोपुराणां पुरद्वाराणाम् अट्टानाम् अट्टालिकानां संघट्टेन घर्षणेन आदौ पाटितं विदारितं पद्माद्विमुक्तं परित्यक्तम् अन्तरीक्षम् आकाशमिव विभर्त्ति धारयति । अत्युच्चसौधादिभिर्गगनं विदार्य निपातितम्, तदेव जलरूपेण सत् समन्तादव्यापि नदीभावेनैवावस्थितमिति सरलायः ।

अथ वाच्या भावाभिमानीनौ सापङ्गवा क्रिधीन्प्रेचालङ्कारः ।

पाटितविमुक्तमिति स्नातानुलिप्तादिवत् कर्षधारयः । वसन्ततिलका वृत्तम् ॥१॥

सैषेति । बलिता उल्लिखिता ऊर्ध्वपङ्क्तयस्तरङ्गयथेणयो यस्याः सा, सा प्रसिद्धा, एषा दृश्यमाना लवणा नाम नदी विभाति राजते । अभ्रागमे जलदीदये वर्षाकाले जनपद-

एहे पद्मावती नगरी, निर्मलजला बृहत् सिङ्गुनदी ७ पारानदीर परिवेष्टेन-
च्छले, अतुच्छ राजगृह, देवतार मन्दिर, पुरद्वार ७ अट्टालिकार घर्षणे
प्रेषमे विदारित पश्चात् परित्यक्त आकाशमण्डलेइ घेन धारण
करितेतेछे ॥१॥

(१) अन्तरीक्षमिति पाठभेदः । (२) ललितोर्ध्वपङ्क्तिरिति पाठान्तरम् ।

अन्यतोऽवलोक्य । स एष भगवत्याः सिन्धोर्दारितरसातल-
स्तटप्रपातः (१) । (ख)

यत्रत्य एष तुमुलो (२) ध्वनिरम्बु गर्भ-
गम्भीरनूतनघनस्तनितप्रचण्डः ।

प्रमदाय ह्यायाप्रदानात् देशस्थलीकानामानन्दाय यस्या लवणायासौरस्या इत्यर्थः, गीर्भ-
थीनां गर्भवतीनां गवां प्रियाः सुखस्त्राद्यत्वात् सन्तोषकरा नवा नूतना ये ललापस्त्रविशेषाः
तेषां मालां श्रेणिं विधत्ति धारयन्ति यास्तथोक्ताः, अतएव सेव्याः विचरणशीलानां जनानां
सुखकरत्वेनाश्रयणीयाः, उपकण्ठविपिनावलयः निकटवर्तिवनश्रेणयः, विभ्रान्ति राजन्ते ।

अथ सा इति तच्छब्दस्य प्रसिद्धवाचित्वेन परवाक्यस्य शब्दानपेक्षणात् न वाक्यगत-
विधियाविमर्शदीपः ।

गीर्भथीति “चतुष्पादी गर्भिण्या” इति कर्मधारयः । मालभारोति “इष्टकीर्षीका-
मालानां चित्तुलभारिषु” इत्यनेन मालाशब्दस्य ऋत्वात्त्वम् ।

वसन्ततिलका वचम् ॥२॥

(ख) अन्यत इति । स पूर्वपरिचितः । भगवत्याः तीर्थत्वेन माहात्म्याशालिन्वाः
सिन्धोर्नद्याः । दारितं विदारितं गर्भोक्तं रसाया भुवस्तलं स्वरूपम् उपरिभागी वेन
सः । तटादूर्ध्वदेशात् पर्वततटदेशादित्यर्थः प्रपातः प्रपतनम् ।

“रसा विश्वम्भरास्थिरा ।” “अधः स्वरूपयोरस्त्री तल”मिति चामरः ।

आर, उद्घेलित तत्रङ्गमालासमन्वित एहे सेहे लवणा नागक नदी ;
याहार तीरवर्ती सुखसेवा वनश्रेणी, वर्षाकाले देशेर आनन्देर निमित्त,
गर्भवती गोदिगेर प्रीतिकर नूतन तृणसमूह धारण करिया शोभा पाय ॥२॥

(ख) (अञ्चदिके दृष्टिपात करिया) माहात्म्याशाली सिक्कु नदीर एहे
सेहे पर्वतेर उगेर हहेते भूतल विदारणकारी प्रपात ।

(१)....अयमसी भगवत्याः सिन्धोर्दारितरसातलस्तटप्रपातः । इति पाठभेदः ।

(२) तुमुलध्वनिः । इत्यपि पाठः ।

पर्यन्तभूधरनिकुञ्जविजृम्भणेन (१)

हेरम्बकण्ठरसितप्रतिमानमेति ॥३॥

एताश्चन्दनाश्वकर्ण-सरल-पाटलप्रायतरुगहनाः परिणत-
मालूरसुरभयोऽरण्यगिरिभूमयः स्मारयन्ति खलु तरुणकदम्ब-
जम्बूवनावनहान्यकार-गुरुनिकुञ्जगभीरगङ्गरोद्गार--गोदावरी-
रवमुखरित-विशाल-मेखलाभुवो (२) दक्षिणारण्यभूधरान् ।

यद्यत् इति । चम्बूनि जलानि गर्भे यस्य सः अतएव गभीरो गभीरनादी यो
नूतनघनः नवीनमेघः, तस्य क्षणितवत् गर्जितवत् प्रचण्डः अतीवतीव्रः, यद्यत् यत्तदप्रपात-
स्थानीतपन्नः, एषः अयमनुभूयमानः, तुमुलः सङ्कुली ध्वनिः जलपतनशब्दः, पर्यन्तभूधराणां
तीरसीमास्थपर्वतानां निकुञ्जेषु लताद्यावतस्थानेषु विजृम्भणेन प्रतिध्वनिवशात् वृद्धिप्राप्ता,
हेरम्बकण्ठरसितस्य गणपतेः कण्ठगर्जितस्य प्रतिमानं सादृश्यम् एति प्राप्नोति ।

अथ पूर्वाङ्गे श्रौती समासगतलुप्तोपमा, चतुर्थपादे तु चार्थी समासगतीपमा, अनयो-
रङ्गाङ्गिभावेन सङ्करः ।

वसन्तिलका वचनम् ॥३॥

(ग) एता इति । एता दृश्यमानाः । चन्दनाश्वकर्ण-सरल-पाटलप्रायाक्षरवो यत्र
तत् तादृशं गहनं वनं यासु ताः, तथा परिणतैः पक्कैः मालूरैर्विलफलेः सुरभयः शीरभ-
विशिष्टाः, अरण्यगिरिभूमयः वनपर्वतस्थानानि । तरुणं नवीनं यत् कदम्बजम्बूवनं तेन

जलपूर्णं गभीरं नदीं अभिनव मेघेण गर्जनेन श्रायंतीं ये स्थानेन
एहं तुमुलं शब्दं, प्रोष्ठवर्द्धी पर्वतेन निकुञ्ज मध्ये विवृतिं नाशं कराय
गणेशेण कर्णशब्देन तुलनां प्राप्तिं हर्षितेच्छे ॥३॥

(१) ...विजृम्भमाण... इति भिन्नः पाठः ।

(२) ...स्मारयन्ति... वनावनहान्यकारगुरुगिरिनिकुञ्जगङ्गरोद्गार-गोदावरी-
रवमुख-गोदावरीमुखरितविशालमेखलाभुवः । इति पाठान्तरम् ।

অথ স্তম্ভমতীসিন্ধুসম্ভেদপাবনো ভগবান্ ভবানোপতি-
রপৌরুষেয়প্রতিষ্ঠাঃ সুবর্ণবিন্দুরিত্যাখ্যায়তে । প্রথম্য । (গ)

অবনজী বজ্জী বিহিতী থোঃস্বকারঃ তেন গুরুর্নিবিড়ী নিকুঞ্জী লতাযাচ্ছাদিতস্থানং যত্র
তাড়শ্চে গভীরগহ্বরে অগাধগুহায়াম্ উদগারঃ প্রবাহপ্রবেশাদুত্থানং যস্য তাড়শ্চেন গোদাবরী
নয়া রবেচ্ছ শব্দে ন মুখরিতাঃ শব্দায়মানীকৃতাঃ, বিশালা মহত্বঃ, মেখলাভূবো নিতম্ব-
স্থানানি যेषাং তান্ তথীকৃতান্, দক্ষিণারণ্যমুধরান্ দক্ষিণদিগ বর্তিবনসংস্রষ্টপর্বতান্
স্মারয়ন্তি স্মামিতি শ্রেষঃ । এতান্ গিরীনবলীক্ব দক্ষিণারণ্যগিরীন্ স্মারামীত্যর্থঃ ।
অতএবাত্র স্মরণালঙ্কারঃ ।

মধুমতীসিন্ধুস্নেহদাতব্যধীর্ণঘ্নীঃ সম্ভেদং সঙ্কমস্থানং পাবয়তি অবস্থ্যনেন পবিত্রী-
করীতীতি সঃ । অপৌরুষেয়া কৈনাপি পুরুষেণানিষ্পাদিতা অনাদিসিদ্ধা প্রতিষ্ঠা যস্য সঃ ।
সুবর্ণানাং বিন্দবো লিঙ্কীপরি চিহ্নভাবেনাবস্থিতাঃ স্বর্ণকণা যত্র সঃ । সুবর্ণবিন্দুরিতি
নাম । অস্বী ব চ 'কালপ্রিয়নাথঃ', 'মহাকালঃ' ইত্যং নামদ্বয়মপি দৃশ্যতে ।

অত্র ভবানোপতিরিত্যনেন ভবান্বাঃ পল্লবরপ্রতীতিকারিত্বাচ্ছব্দমতিকারিতাদীষঃ, স
চ 'পার্বতীপতি'রिति পাঠেন সমাধেয়ঃ ।

(গ) এই বনময় ও পর্বতময় স্থানে প্রায়ই চন্দন, অশ্বকর্ণ, সরল ও
পাটল বৃক্ষ রহিয়াছে এবং পরিপক্ব বিল্বফল এই স্থানগুলিকে সৌরভময়
করিয়াছে । স্ততরাং যে সকল পর্বতের বিশাল মধ্যস্থানগুলি, নূতন
কদম্ববন এবং জম্বূবনজনিত অঙ্ককারে পরিপূর্ণ-নিকুঞ্জসমন্বিত গভীর গুহা
হইতে উখিত গোদাবরী নদীর শব্দে মুখরিত হইয়া থাকে, দক্ষিণারণ্যবর্তী
সেই সকল পর্বতকে এই স্থানগুলি স্মরণ করাইয়া দিতেছে ।

যিনি, মধুমতী নদী ও সিন্ধুনদীর সঙ্কমস্থানকে পবিত্র করিতেছেন,
যাঁহাকে কেহ প্রতিষ্ঠা করে নাই এবং লোকে যাঁহাকে 'সুবর্ণবিন্দু' বলে,
এই সেই ভগবান্ পার্শ্বতীনাথ মহাদেব । (প্রণাম করিয়া)

जय देव ! भुवनभावन ! जय भगवन्खिलवरद ! निगमनिधे ! ।

जय रुचिरचन्द्रशेखर ! जय मदनान्तक ! जयादिगुरो ! (१) ॥४॥

गगनगमनमभिनीय ।

अयमभिनवमेघश्यामलोत्तुङ्गसानु-

र्मदमुखरमयूरीमुक्तासंसक्तकेकः ।

शकुनिशबल-नीड़ानोकह-स्निग्धवर्षा

वितरति वृहदश्मा पर्वतः प्रीतिमन्त्रोः ॥५॥

भक्तिविशेषीदयात् क्रीति जयति । भुवनभावन ! अतुर्द्दशभुवनजनक ! अती
ममापि जनकत्वात् दयां कुरु इत्याशयः । अखिलानां सर्वेषां भक्तानां वरं वाञ्छितार्थं
ददातीति सः, तत्सम्बोधनम् । सुतरां ममापि वाञ्छनीयां मुक्तिं देहीति भावः ।
निगमनिधे ! वेदादिशास्त्राणामाधार ! अती मे शास्त्रीयतत्त्वज्ञानं प्रतिपादयित्वाभिप्रायः ।
रुचिरो मनोहरः, चन्द्रः सर्वबीजाधारोऽपि शशाङ्कः शेखरे यस्य तत्सम्बोधनम् । एतेन
भारभूतां मामपि धारयित्वाशयः । मदनान्तक ! सर्वदीपप्रधानकामनाशक ! तेन
ममापि दीप नाशयति भावः । ब्रह्मणोऽप्युपदेष्टृत्वादादिगुरो ! सुतरां मत्त्वमपि तत्त्व-
ज्ञानमुपदिशित्वाभिप्रायः ।

अत्राभिप्रायविशेषैर्विशेषणानामुक्तात्वात् परिकरालङ्कारः । आर्या जातिः ॥४॥

अयमिति । अभिनवमैत्रेयैः श्यामलाः श्यामवर्णाः उत्तुङ्गा अत्युच्चाः सानवः समप्रदेशा
यस्य सः । मदीन मुखराभिः शब्दायमानाभिः मयूरीभिर्मुक्ताख्यताः कृता इत्यर्थः संसक्ताः
सम्मिलिताः अविच्छिन्नाः केकाः स्ववाण्यी यत्र सः शकुनिभिः पक्षिभिः शबलाः कर्मुस्वर्षा यी

हे देव ! आपनार जय हउक ; हे जगतेर स्रष्टिकर्ता ! हे मांशाया-
शानी ! हे सकलेर वरदाता ! हे सकल शास्त्रेर आधार ! आपनार
जय हउक ; हे मनोहर चन्द्रशेखर ! हे कामनाशक ! आपनार जय
हउक ; हे आदिगुरु ! आपनार जय हउक ॥४॥

(१) जय जगदादिगुरो ! । इति-पाठभेदः ।

अपि च, (१)

दधति कुहरभाजामत्र भङ्गुक-यूना-
मनुरसितगुरुणि स्थानमम्बूकृतानि ।
शिशिरकटुकषायः स्थायते शल्लकौना-
मिमदलितविकीर्ण-ग्रन्थिनिष्यन्दगन्धः ॥६॥

नीङ्गानोकहा कुलायतरवः वासवश्चा इत्यर्थः, तैः स्निग्धं वर्ध्मं शरीरं यस्य सः । तथा
वृहन्मो विशाला अश्मानः पाषाणा यत्र सः, अयं दृश्यमानः पर्वतः अस्थोयत्तुषो प्रीतिं
वितरति ददाति । नानावैचित्र्यमयत्वादिति भावः । मालिनी वृत्तम् ॥३॥

दधतीति । अत्र पर्वते, कुहरभाजां गङ्गरवासिनां भङ्गुकयूनां तरुणभङ्गुकानाम्
अनुरसितेन प्रतिध्वनिना गुरुणि वर्द्धितानीत्यर्थः; अम्बूकृतानि सनिष्ठीवशब्दाः घृत्कारशब्दा
इति यावत् । घृत्कारस्तु भङ्गुकानां स्वभावः । स्थानं वृद्धिं दधति धारयन्ति । वृहन्तः
घृत्कारशब्दाः श्रूयन्त इत्यर्थः । शल्लकौनां लताविशेषाणां शिशिरः शीतलः, कटुः
कटुरसः, कषायः सुरभिश्च । इमैर्हृत्सिभिः, दलितामर्द्धिताः अतएव विकीर्णा इतस्ततो
विचिन्ता ये ग्रन्थयः संयुक्तदेशाः तेषां निष्यन्दस्य निर्यासरसस्य गन्धः स्थायते वर्द्धते ।
इक्षिमदगन्धप्रसारदिति भावः ।

अत्र अम्बूकृतानां वृद्धिं प्रति अनुरसितगुरुत्वं हेतुरिति पदार्थहेतुकं काव्यलिङ्ग-
मलङ्कारः । यौवने बलाधिक्यात् ध्वनेर्दीर्घत्वसूचनाय भङ्गुकयूनामिति युवशब्दप्रयोगः ।
अतएव न अपुष्टत्वदोषः ।

(आकाशगमन अभिनय करिग्या) याहार उच्च साहूदेश, नूतन मेघे
श्रामवर्ण हईयाछे, याहाते थाकिग्या मदमस्तु ७ शब्दकारी मयूरीगण अविच्छिन्न
भावे केकारव करितेछे, याहार शरीर, पक्षिगणेर कवूरवर्ण वासवृक्षे
स्निग्ध हईयाछे एवं याहाते वृहत् वृहत् पाषाण रहियाछे ; एहै सेहै
पर्कतटी नयनयुगलेर आनन्द दान करितेछे ॥६॥

(१) क्वचित् 'अपि च'ति पाठो नास्ति ।

उर्ध्वमवलोक्य । अये ! कथं मध्याङ्कः । तथाहि सम्प्रति—(१)

काश्रमर्याः कृतमालमुद्गतदलं कोयष्टिकष्टीकते

तीराश्रमन्तकशिम्बिचुम्बितमुखा (२) धावन्यपः पूर्णिकाः ।

दात्यूहैस्तिनिशस्य कोटरवति स्क्न्धे निलीय स्थितं

वीरुन्नोडकपोत-कूजितमनुक्रन्दन्त्यधः कुक्कुभाः ॥७॥

“अम्बूकृतं सनिष्ठैवम्” इत्यमरः । “कटुतिक्तकषायास्तु सौरमे च प्रकीर्णता ।” इति हलायुधः । “अष्टकं शृङ्गकौलताया”मित्यमरकोषटीका ।

श्लोकोऽयमविकल एवोत्तररामचरितमहावीरचरितयोरपि दृश्यते ।

मालिनौ वृक्षम् ॥६॥

काश्रमर्या इति । कोयष्टिकः (कोडापाखी इति ख्यातः) पश्चिमिषेः, काश्रमर्याः गम्भारीवृक्षात्, उद्गतानि नवीत्पन्नानि दलानि पर्णानि यस्य तं कृतमालं (संदालि इति ख्यातम्) आरम्बधवृक्षं टीकते गच्छति । आतपतापात् ज्ञायालामेच्छेति भावः । तीराश्रमन्तकानां तटस्थितानां तटविशिषाणां (अन्नकुचार इति प्रसिद्धानां) शिम्बिचु शिम इति ख्यातासु) चुम्बितं तद्गोजनाय संयुक्तं मुखं यासां ताः, पूर्णिकाः नासाच्छिन्नी-नामकपश्चिणः, अपो जलानि धावन्ति रवितापात् पातुं द्रुतं गच्छन्ति । दात्यूहैः (डाउक इति ख्यातैः) पश्चिमिषेः, तिनिशस्य (मधुरादौ तिनाश इति प्रसिद्धस्य) वृक्षविशेषस्य कोटरवति वासीपथीनिविवरविशिष्टे स्क्न्धे प्रकाण्डदेशे निलीयविलीनभूला

आर०, এই পর্বতের গুহার ভিতরে অবস্থিত তরুণ ভল্লুকগণের খুংকারের শব্দ, প্রতিধ্বনিতে বৃহৎ হইয়া বৃদ্ধি পাইতেছে এবং এই পর্বতে হস্তিগণ শল্লকৌলতার গ্রন্থি সকল ভাঙ্গিয়া ইতস্ততঃ বিক্ৰিষ্ট করিয়া ফেলিয়াছে, তাহা হইতে শীতল, কটু ও মনোহর নির্যাসের গন্ধ ছড়াইয়া যাইতেছে ॥৬॥

(১) কথং মধ্যাঙ্কঃ । তথাহ্মন সম্প্রতি ইতি পাঠান্তরম্ ।

(২) ...চুম্বিতমুখা ইত্যপি পাঠঃ ।

তদ্ববতু, মাধবমকরন্দাবন্নিষ্য যথাপ্রস্তুতং সাধয়ামি (১) ।

इति निष्क्रान्ता । (घ)

विष्कम्भकः (२) । (ङ)

स्थितम् । भावे क्तः । तथा कुक्कुभाः (पात्कुका इति ख्याताः) पक्षिविशेषाः अधस्तिष्ठन्तः, बीरुत्सु लतासु यानि नीङ्गानि कुलायास्तेषु स्थितानां कपोतानां कूजितम् अन्यत्तद्वन्द्यम् अनुकन्दन्ति अनुकृत्य वृषन्ति । एते हि पक्षिस्वभावाः ।

अत्र मध्याह्नप्रतिपादनकार्यं प्रति बहुतरकारणोपन्यासात् समुच्चयोऽलङ्कारः, तथा प्रथमाद्धं क्तिकानुप्रासः, चतुर्थपादे वृच्यनुप्रासश्च इत्येषां मिथो नैरपेक्ष्यात् संसृष्टिः ।

इह क्रीडप्रमाणान्वनसन्धेयानि । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥७॥

(घ) तदिति । प्रस्तुतमनतिक्रम्येति यथाप्रस्तुतं माधवस्यान्वासनमित्यर्थः ।

(ङ) विष्किति । अत्र “स्थानं परित्यज्य वृहद्दीर्घीशैलकालारप्रदेशं परिभ्रमतः” इत्यनेन वृत्तकथाशनिदर्शनम्, “माधवमकरन्दावन्निष्य यथाप्रस्तुतं साधयामि” इत्यनेन च वर्तित्यमात्रकथाशनिदर्शनमनुसन्धेयम् । स चायं युद्धी विष्कम्भकः, मध्यमैकपात्रप्रयोजित-त्वात् । “युद्धविष्कम्भ” इति पाठान्तरमपि ।

(উপরের দিক্ দেখিয়া) ও ! মধ্যাহ্ন কাল উপস্থিত হইয়াছে । তাই এখন কোড়াপাখীগুলি, গাঙ্গারী গাছ হইতে নূতন পাতায় শোভিত মৌদালি গাছের উপর যাইতেছে । নাসাচ্ছিন্নী পাখীগুলি, অল্পকুচাইর শিমে মুখ লাগাইয়া জলের দিকে ধাবিত হইতেছে । ডাউকগুলি, কোটরযুক্ত তিনিশ গাছের দোঠালার ভিতরে লুকাইয়া রহিতেছে এবং পাত্‌কুকা পাখীগুলি নীচে থাকিয়া, লতার বাসায় থাকিয়া পায়রাগুলি যে রব করিতেছে, তাহারই অনুকরণ করিয়া ডাকিতেছে ॥৭॥

(ঘ) তা হউক, মাধব ও মকরন্দের অন্বেষণ করিয়া, প্রস্তাবিত বিষয় সম্পন্ন করি । (এই বলিয়া প্রস্থান করিল ।)

(১) সাধয়ামি ইতি পাঠান্বয়ম্ । (২) যুদ্ধবিষ্কম্ব ইতি পাঠভেদঃ ।

ततः प्रविशति माधवी मकरन्दम् ।

मक । सकरुणं निम्बस्य ।

न यत्र प्रत्याशामनुपतति नो वा रह्यति
प्रविच्छिन्नं (१) चेतः प्रविशति च मोहान्धतमसम् ।
अकिञ्चित्कुर्वाणाः पशव इव तस्या वयमहो
विधातुर्वांमत्वाद्द्विपदि परिवर्त्तामह इमे ॥८॥

न यत्रेति । चेतः अस्माकं मनः कर्तुं, यत्र विपदि, प्रत्याशां पुनरपि मालतीं प्राप्तायाम इत्येवमाशां न अनुपतति न लभते ; शतशोऽन्वेषणेनापि तन्निर्णयाभावादिति भावः । नो वा रह्यति, पुनरपि मालतीं प्राप्तायाम इत्याशां न वा परित्यजति ; त्रिकालज्ञया महायोगिन्या कामन्दक्या (पष्ठाङ्के) माधवस्य मालतीलाभावधारणादिति भावः । किञ्चेति चार्थः । प्रविच्छिन्नं संशयेन परिचालितम् अप्राप्तिशङ्कया अधीरौकतं वा सत् (चेतः) मोह एव कर्त्तव्याकर्त्तव्यविवेकाभावे एव अन्धतमसं गाढान्धकारः, तत् प्रविशति । किमिदानीं करणीयं किंवा न करणीयमित्यवधारयितुं न शक्नुम इत्यर्थः । इमे वयं विधातुर्वांमत्वात् देवस्य प्रतिकूलत्वात् पशव इव केवलाहारनिद्रापरायणा इत्यभिप्रायः, तस्या मालत्याः, अकिञ्चित्कुर्वाणाः कमप्युपकारं न कुर्वाणाः सन्तः विपदि मालत्या अनिरूपणरूपायां विपत्तौ परिवर्त्तामह अवतिष्ठामहे । शोके अहोशब्दः, पुरुषकारवन्तोऽपि वयं प्रतिकूलदेववशादेव मालत्याः किमपि कर्त्तुं न शक्नुम इति भावः ।

अत्र अनुपतति प्रभृतीनामनेकक्रियाणां चेत इत्येककर्त्तृकारकत्वाद्दीपकमलङ्कारः, पशव इवेति श्रौत्युपमा च, अनयोर्मिथो नैरपेक्ष्यात् संसृष्टिः ।

“अहो धिगर्थे शोके च” इत्यादि मेदिनी । रह इति चौरादिगणोः ।

शिखरिणी वृत्तम् ॥८॥

(७) विक्रञ्जक ।

तांशर पर माधव ओ मकरन्दर प्रवेश ।

(१) प्रतिच्छिन्नमित्यपि पाठः ।

माधवः । हा प्रिये ! मालति ! क्वासि, कथमविज्ञाततत्त्व-
मद्भुततमं (१) भटिति पर्यवसितासि । नन्वकरुणे ! प्रसीद,
सम्भावय माम् । (च)

प्रियमाधवे ! किमसि मय्यवत्सला

ननु सोऽहमेव यमनन्दयत् पुरा ।

स्वय-(२) माग्दहोत-कमनीयकङ्कण-

स्तव मूर्त्तिमानिव महोत्सवः करः ॥८॥

(च) माधव इति । अविज्ञातम् अनवगतं तत्त्वं याथार्थं यस्य तत् तादृशम्
अद्भुततमम् अतीवाश्चर्यं भटिति सदृसा पर्यवसितासि परिणतासि । मुहूर्त्तमध्य एव
नितान्तरुद्देशादाश्चर्यतयैव त्वं परिणतेति भावः ।

प्रियेति । प्रिये माधवे यस्यास्तत्सम्बोधनम् । अथवा प्रियमाधवे मयि किं
कथम् अवत्सला क्व हृद्वीना असि । कारणाभावे तवेदमवात्सल्यमेकान्तमनुचितमिति
भावः । नन्वित्यनुनये । अहं स एव ; पुरा पूर्वं शङ्करगृह्णाग्निर्गमानन्तरमित्यर्थः ;
माग्दहोतं धृतं कमनीयं मनोहरं कङ्कणं हस्ताभरणविशेषो धेनु तादृशः ; मूर्त्तिमान्
महोत्सवो महानानन्द इव तव करः पाणिः यं स्वयमात्मनैव नत्वन्यनिशीर्षित्यर्थः अनन्दयत्

मकरन्द । (निश्वास त्याग करिग्या शोकेर सहित) आमादेर चित्त,
ये विपदे मालती नाडेर प्रत्याशा नाड करिडेतेछे ना, किंवा से आशा
परित्यागओ करिडेतेछे ना, केवल अश्विर हईग्या मोहरूप अङ्ककारे प्रवेश
करिडेतेछे । हाय ! आमरा मालतीर किछुई करिडेते ना पारिग्या दैवेर
प्रतिकूलतावशतः सेई विपदेई एई अवस्थान करिडेतेछि ॥८॥

(च) माधव । हा प्रिये ! मालति ! तूमि कोथाय आछ । याहार
तव वृथा गेल ना, हठां तूमि सेई आश्चर्ये परिणत हईले केन ? । हे
निर्द्धये ! प्रसन्न हो, (दर्शन दिग्या) आमाके सङ्कष्टे कर ।

(१) अद्भुतमिति पाठभेदः । (२) अयमिति क्वचित् पाठः ।

বয়স্য ! মকরন্দ ! দুর্লভঃ পুন-(১) জঁগতি তাবতঃ স্ত্ৰে হস্য
সম্ভবঃ । (ছ)

সরসকুসুমচামেরঙ্কৈ রনঙ্কমহাজ্বর-

ধিরমবিরতোন্মাতী সৌঃ প্রতিচরণদারুণঃ ।

ত্ৰণমিব ততঃ প্রাণান্মোক্তু' মনো বিধৃতং তয়া

কিমপরমতো নিব্ব্যুৎ' যত্ করার্পণসাহসম্ ॥১০॥

সন্নিপিতবান্ । সুতরাং মাং প্রতি বাত্‌সল্যেণ তব दर्शनदानमिदानीमेकान्तमुचित-
मिति भावः ।

অত্র भावमिदानीमी वाच्या गुणीत्प्रचालङ्कारः । सत्सवस्य सुखविशेषतया गुणत्वात् ।

द्वितीयाईमुत्तररामचरितप्रथमाङ्के ऽपि रामेण पठितम्, किन्तु तत्र स्वयमित्यत्र अयमिति
पाठवैषम्यम् ।

मञ्जुभाषिणी वृत्तम् ॥८॥

(ছ) বয়স্যেতি । তাবতঃ তত্‌পরিমাণস্য অতিমহতঃ ইত্যর্থঃ ।

স্ত্ৰে হস্যতিমহত্ব প্রদর্শয়তি সরসীতি । তয়া মালত্যা, সরসানি অভিনবল্লাত্‌ মধুপুতানি
যানি কুসুমানি তদত্‌ চামৈঃ অবলৈঃ কৌমল্যৈঃ, অঙ্কৈঃ, অবিরতোন্মাতী অঙ্গসদুঃখদায়ী,
প্রতিচরণদারুণঃ সর্বদা ভয়ঙ্করঃ, ন তু সাধারণজ্বরবত্‌ স বিরাম ইতি भावः, অমঙ্কঃ কাম
এব মহাজ্বরঃ কামজনিতো বা সন্নাপঃ সৌঃ সঙ্ঘঃ কৃতঃ । ততস্কদনন্তরম্, নন্দনায়

মাধব (আমি) ত তোমার শ্রিয় ; স্মৃতরাং আমার প্রতি বাৎসল্য
বিশীন হইলে কেন ? । শ্রিয়ে ! আমি সেই মাধবই বটি ; পূর্বে
মনোহর রূপধারী মূর্ত্তিমান্ মহোৎসবের শ্রায় তোমার হাতখানি নিজেই
যাহাকে আনন্দিত করিয়াছিল ॥৯॥

(ছ) সখে ! মকরন্দ ! ততখানি স্নেহের পুনরায় সম্ভব, জগতে
দুর্লভ ।

(১) স্ত্ৰে ইত্যপি পাঠঃ ।

অপি চ,

ময়ি বিগলিতপ্রত্যাশত্বাহ্বিহ্বিধে: পুরা
 বিকলকরণৈর্মগ্নচ্ছ্বেদব্যথাবিধুরৈরিব ।
 স্মরসি হৃদিতৈ: স্নেহাকৃতং তথা ব্যতনোদসা-(১)
 বহুমপি যথাঃভূবং পৌড়াतरङ्कितमानसः ॥১১॥

দাননিয়মে সতি মাং প্রতি নৈরাশ্যানন্দরমিত্যর্থঃ, তেষামিব প্রাণান্ মৌক্ত্যুং পরিত্যক্তুং মনো-
 বিধৃতং চিত্তং স্থিরীকৃতম্ ইচ্ছা কৃত্যর্থঃ, তন্মু ময়া শঙ্করায়তনে নিশ্চিতস্থিতিনাবগতমিত্তি-
 ভাবঃ । ততশ্চ যত্ করাপণসাহসম্ আত্মনা পাণিয়াহ্বণসাহসং নিব্বুট্টং মালত্যা:
 সকাশান্নিষন্নম্ অত: অপরং স্নেহস্য মহত্বং কিং ব্রূম ইতি শিষ্য: । স্নেহবশাদেব পিত্রাদৌ-
 ননপেচ্য স্বয়মেব মালত্যা স্বপাণিন্যয়া যাদিত: সুতরামিতীঃশিক: স্নেহী জগতি-
 নার্য্যবেতি ভাব: ।

অত্র সরসকুম্বমস্মীরিতি লুপ্তোপমা, তেষামিবেতি শ্রীত্বোপমা, অনयो: পরস্পর-
 নিরপেচত্বাত্ সংস্ফটি: ।

“আম: (ত্রি)...অবল” ইতি শব্দকল্যদ্রুম: । হরিণী বৃত্তম্ ॥১০॥

ময়ীতি । হে বয়স্য মকরন্দ ! অসী মালতী, বিহ্বিহ্বিধে: পুরা নন্দনেন সহ
 বিবাহানুষ্ঠানাত্ পূর্বম্, ময়ি বিগলিতপ্রত্যাশত্বাত্ নন্দনেন সহ বিবাহনিয়মেন মম লামি
 নৈরাশ্যান্, মগ্নচ্ছ্বেদব্যথয়া হৃদয়বিদারণবেদনয়া বিধুরৈ: বিহ্বলৈরিব সঙ্কি: বিকলকরণৈ:
 স্নেহবিষয়হ্বণাসময়ে’রিন্দ্রিয়ৈকপলচ্ছিতা সতীত্যর্থ:, হৃদিতৈ: ক্রন্দনৈ:, তথা তাড়ম্ সানি-

মালতী, আর্জ কুম্বমের আয় কোমল অঙ্কে, সর্বদা দু:খকর এবং
 প্রতিফণে ভয়ঙ্কর কামসস্তাপরূপ মহাজ্বর বহুকাল সহ্য করিয়াছিলেন ;
 তাহার পর ভূণের আয় প্রাণ পরিত্যাগ করিবার নিমিত্ত মন স্থির করিয়া-
 ছিলেন । তদনন্তর নিজেই যে পাণিগ্রহণরূপ সাহস করিলেন, ইহা
 অপেক্ষা অমুরাগের মহত্ব আর কি হইতে পারে ? ॥১০॥

(১) তথাব্যতনোদসাবিতি পাঠমেদ: ।

सावेगम् । अहोनुखलुभोः ! । (ज)

दलति हृदयं गाढोद्देगं द्विधा तु न भिद्यते,
वहति विकलः कायो मोहं न मुञ्चति चेतनाम् ।

ज्वलयति तनूमन्तर्दाहः करोति न भस्मसात्
प्रहरति विधिर्मन्मच्छेदो न क्लन्तति जीवितम् ॥१२॥

शयमिति तात्पर्यम्, 'अहोनुखलुभोः' मयि प्रेमाभिप्रायं व्यतनीत् विशारितवती रोदनव्याजिन मयि तादृशं प्रणयामिलाषं प्रकटितवतीत्यर्थः, यथा येन अहोनुखलुभेन अहमपि, पीडया तदीयासङ्घवेदनादर्शनजनितकष्टेन तरङ्कितमानसः अक्षलचित्तः अधीरः अभूवं भूतवानस्मि । इति त्वं अरसि ? इति काकुः । सुतरां जगति तावतः अहस्य पुनः सम्यगी दुर्लभ एवेति भावः ।

अव मन्मच्छेदव्यथाविधुरैरिविति वाच्या भावाभिमानिनी गुणोत्प्रेक्षालङ्कारः । वैधर्म्यस्य दुःखरूपत्वेन गुणत्वात् ।

हरिणी वृत्तम् ॥११॥

(ज) सावेगमिति । तत्तत्कारणेन विशेषशोकोदयात् सावेगमिति । 'अहोनुखलुभोः' इत्येकमेवाव्ययं महाविषादि ।

दलतीति । गाढ उद्देगी मालतीविरहजनितं दुःखं यत्र तत्, हृदयं दलति तदुद्देगे-
नामर्दितं भवति, तु क्लिप्तु द्विधा न भिद्यते द्विखल्लं न भवति । तथात्वे न खल्लीदृशं
दुःखमनुभवेयमिति भावः । विकलः शोकाविह्वलः कायो दीहः मोहं मूर्च्छां वहति

आरंभे देव, नन्दनेर सहित विवाहेर अहोनुखलुभोः आमार प्रति
नैराश्रवशतः मन्मच्छेदेर वेदनाय विश्वल हईया येन मालतीर इन्द्रियगुणि
विकल हईया गियाछिल ; तखन मालती रोदनद्वारा सेईभावे साहुराग
अभिप्राय प्रकाश करियाछिलेन, याहाते आमिओ हूःखे चकलचित्त
हईयाछिलाम ॥११॥

(ज) (शोकावेगेर सहित) हाय !

মক । বয়স্য ! মাধব ! (১) নিরবগ্রহঁ (২) দহতি দেবমিব

ভজতে, কিন্তু 'চৈতন্যং চৈতন্য' ন মুচ্ছন্নি চিরাথ ন পরিত্যজতি । তদাপি বৃহৎশব্দঃখানু-
ভবী ন স্যাৎদিত্যি ভাবঃ । অন্তর্দাহঃ অন্তঃকরণশোকসন্নাপঃ তনুং শরীরং জ্বলয়তি
সন্নাপয়তি, কিন্তু ভক্ষসাত্ ভক্ষনে সম্পদ্যমানাং ভক্ষীভূতাং ন করীতি । তথা সত্যপি
শ্রীকাণ্ডে রূপশ্যী ভবেদিত্যি ভাবঃ । তথা মর্শ্চছেদী হৃদয়বিদারী, বিধিঃ দৈবং প্রহরতি
তাড়য়তি, কিন্তু জীবিতং জীবনং ন ক্লান্তি ন ক্লিন্শি ন ক্লিন্শি ন ক্লিন্শি ন ক্লিন্শি ন ক্লিন্শি ন ক্লিন্শি
সতি দুঃখনিবারণং ভবেদিত্যি ভাবঃ । মালতীবিরহেণ দুঃসহদুঃখানুভবান্মেদানী মরণ-
শেষে শ্রেয় ইত্যভিপ্রায়ঃ সর্বত্র ।

অথ হৃদয়ানন্দনরূপকারণে সত্যপি দ্বিধাভেদরূপফলাভাবাত্, মূর্ছাংপ্রাপ্তিরূপহেতৌ বিদ্য-
মানৈঃপি চৈতন্যত্যাগরূপকার্য্যভাবাত্, দেহজ্বলনলক্ষণকারণে বর্শমানৈঃপি ভক্ষরূপত্যা-
ফলাভাবাত্, প্রহারাভক্ষককারণে সত্যপি জীবনবিনাশরূপফলাভাবাৎ সত্যপি বিশেষীকৃত্য-
লঙ্কারাঃ, তেষাঞ্চ পরস্পরনৈ রপেচ্ছস্থিতিঃ সংশ্লিষ্টাঃ ।

অথ খেদী নাম বিমর্শসম্বন্ধে রক্তম্ । যথা দর্পণে—“মনশ্চৈতাসমুত্পন্নঃ শ্রমঃ খেদ
হতি স্মৃতঃ ।” দর্পণকারিণাপি তন্নেদমেবীদাহতম্ ।

“সহঁ গো বিরহজন্মদুঃখ”মিতি রসমন্ত্রী ।

শ্লোকীঃপ্রমুত্তররামচরিতবতীয়াঙ্কঃপি রামিণে পঠিতঃ, কিন্তু তত্র ‘...গাঢ়ীহঁ গো দ্বিধা
ন তু ...’ ইতিমাত্রং পাঠবৈষম্যং দৃশ্যতে ।

হরিণী বচনম্ ॥১২॥

তীব্র উদ্বেগে হৃদয় বিদলিত হইতেছে, কিন্তু দুইভাগে বিভক্ত
হইতেছে না । বিশ্বল শরীর মুচ্ছা অবলম্বন করিতেছে, কিন্তু চৈতন্য
পরিভ্যাগ করিতেছে না । মনের সস্তাপ শরীর দগ্ধ করিতেছে, কিন্তু
একেবারে ভস্ম করিয়া ফেলিতেছে না এবং মর্শ্চছেদকারী বিধাতা প্রহার
করিতেছেন বটে, কিন্তু একেবারে জীবন নাশ করিতেছেন না ॥১২॥

(১) ক্লান্তি “বয়স্য ! মাধব !” ইতি পাঠ্যে স্মৃতি ।

(২) নিরবগ্রহ ইত্যপি পাঠঃ ।

দারুণো বিবস্বান্ ; ইয়শ্চ তে শরীরাবস্থা ; তদস্য পদ্মসরসঃ
পরিসরে মুহুৰ্ত্তমাস্যতাম্ । অত্র হি—(অ)

উন্মাল-বাল-কমলাকর-মাकरन्द-

নিশ্চন্দ-সংবলিত-(১) মাंसল-গম্ভবন্থুঃ ।

ত্বাং প্রোণয়িষ্যতি পুরঃ (২) পরিবৰ্ত্তমান-

কল্লোল-শীকর-তুধার-জড়ঃ সমীরঃ ॥১৬॥

ইতি পরিক্রম্যোপবিষতঃ ।

(অ) মক্কেতি । নিরবযচ্ছং দুর্নিবারম্ । দৈবং বিধিঃ । ইয়ং নিতান্তজ্ঞানরূপা ।
পদ্মসরসঃ পদ্মপ্রদানদৌর্ধিকায়াঃ, পরিসরে তীরে, মুহুৰ্ত্তং ক্রিয়ন্তং কালম্, আস্যতাম্
অপবিষ্যতাম্ । দারুণং দুর্নিবারং দুর্দৈবং যথৈদানীমম্ভ্যান্ সন্মাপয়তি তথৈব সূর্য্যোঃপীত্বর্ঘ্যঃ ।

অত্র পূর্ষোপমালঙ্কারঃ । তথা দৈবং বিবস্বানিতি লিঙ্গভেদাত্ “সুধৈব বিমলশ্চন্দ্র”
ইতি দর্পণোদাহৃতবত্ ভয়প্রকমতাदৌষঃ, স তু ‘নিরবযছো দৃষ্টি বিধি’রিত্যিতি পাঠেন
সমাধেয়ঃ ।

উন্মালিতি । উদ্ভগতানি শীশ্রাবসানে জলাশয়ত্বাদুত্থিতানি নালানি যेषাং তে, বাল্লা
নুতনাঃ, যে কমলাকরাঃ পদ্মসমূহাঃ তेषাং মাकरन्दনিশ্চন্দ্রেণ মধুস্বরশ্চৈন সংবলিতঃ
সম্বলিতঃ যৌ মাंसলগম্ভঃ পরিপুষ্টং সীরভং তেন বন্থুঃ সুহৃৎস্বরূপঃ । পুরঃ অযতঃ পরিবৰ্ত্ত-
মানাঃ দৌর্ধিকাঞ্জলি সর্ষ্বতঃ সমুত্পদ্যমানাঃ, যে কল্লোলা বিশালতরঙ্গাঃ তेषাং শীকর-
বিন্দুभिः তুধারবত্ নীহারবত্ জড়ঃ শ্রীতলঃ সমীরৌ বায়ুঃ, ত্বাং প্রীণয়িষ্যতি আন্নিমপনৌয
সন্মৌষয়িষ্যতি । অতএবান্নোপবেশনমেকালমুচিতমিতি ভাবঃ ।

অত্রারোপ্যমাণস্য বন্থুত্বস্য প্রকৃতপ্রীণনোপযোগিত্বাত্ পরিণামালঙ্কারঃ, তথা “সুধৌমঃ

(বা) মকরন্দ । সখে ! মাধব ! দুর্নিবার দৈবের গ্রাঘ ভয়ঙ্কর স্বর্ঘ্যও,
দক্ষ করিতেছেন ; তোমার শরীরের অবস্থাও এই ; সুতরাং এই পদ্ম-
সরোবরের তীরে কিছুকাল উপবেশন কর । কারণ,

(১)…সংবলন…ইতি পাঠান্তরম্ । (২) পুনরিত্যিতি পাঠোঃপি দৃশ্যতে ।

মক । স্বগতম্ । ভবতু, एवं तावदन्यतः प्रक्षिपामि (१) ।

প্রকাশম্ । वयस्य ! माधव ! । (ज)

एतस्मिन् मदकल-मल्लिकास्थ-पक्ष-

व्याधृत-स्फुरदुरुदण्डपुण्डरीकाः ।

वाष्पान्धःपरिपतनोदुगमान्तराले

दृश्यन्तामविरहितश्चियो विभागाः ॥१४॥

शिशिरो जडः । तुषारः शीतलः शीतो हिमः समान्यलिङ्गकाः ।” इत्यमरकोषप्रामाण्ये न चापातस्तुषारजडयोः पौनरुक्त्यप्रतीतेः, परञ्च “तुषारस्तुद्धिनं हिम”मित्यनेन तुषारशब्दस्य नौद्वारपरत्वावगमात् भिन्नाकारशब्दगतत्वाच्च पुनरुक्तवदाभासोऽलङ्कारश्च अनयीरङ्गाङ्गि-भावेन सङ्करः । वृत्त्यनुप्रासश्चेत्कानुप्रासावपीति समुदाये संसृष्टिः ।

“आकरो निवहे खनौ” इति हिमचन्द्रः । मकरन्दानामयमिति माकरन्दः, इदमर्थेऽण्, स चासौ निष्यन्दश्चेति माकरन्दनिष्यन्दः ।

वसन्ततिलका वृत्तम् ॥१३॥

(ज) मकेति । एवमनेन प्रकारेण, अन्यतः प्रक्षिपामि अन्यस्मिन् বিষয়ে মাধবস্য মনঃ সম্বালায়ামি । অন্যথা কৈবলমালতীবিষয়ে মনঃসন্নিবেশে মাধবস্বাভীষ বিষমাবস্থা সম্প্রদীপ্তেতি ভাবঃ ।

এখানে (জল কমিয়া যাওয়ায়) যাহার নাল উচু হইয়াছে সেই নূতন পদ্মসমূহের মধু নিঃসরণবশতঃ প্রচুর সৌরভে বক্স্বরূপ এবং সম্মুখে উত্থিত বিশাল তরঙ্গের বিন্দুসমূহে হিমের গ্রাম শীতল বায়ু, তোমাকে সঙ্কষ্ট করিবে ॥১৩॥

(ইহার পর উভয়ে কতিপয় পদক্ষেপ করিয়া উপবেশন করিলেন ।)

(ঞ) মকরন্দ । (স্বগত) ইউক, এইভাবে ইহার মন অগ্র দিকে প্রেরণ করি । (প্রকাশে) সখে ! মাধব !

(১) एवं तावदाक्षिपामि । इति पाठभेदः ।

मक । कथं प्रतिपत्तिशून्य-(१) मुत्यायान्यतः प्रवृत्तः ।
निःशस्त्रीत्याय (२) । सखे । प्रसीद । पश्य—(८)

एतच्चिन्निति । एताञ्चिन् सरसि मदकला मदमत्ता ये मल्लिकाख्या मलिनचञ्चुचरण-
युक्ता हंसाः, तेषां पक्षैः व्याघृतानि कम्पितानि स्फुरन्ति प्रकाशमानानि उरुदण्डानि
वहन्मृगालानि पुण्डरीकाणि श्वेतपद्मानि येषु ते । अतएव अविरहिता अपरिव्यक्ता श्रीः
श्रीभा यैस्ते, सुश्रीका इत्यर्थः, विभागा जलमयप्रदेशाः, बाष्पान्धसां अशुजलानां परिपतनं
चरणम्, उदगमः पुनरुत्पत्तिः तयोन्तराले मध्ये, एकी बाष्पान्धुविन्दुः पतितः यावदन्ध
उत्पद्यते तावत्कालमध्य इत्यर्थः, एतेनाविरतरीदनं ध्वनितम् । दृश्यन्तां चित्त-
विनोदनाय इति भावः ।

अत्र दण्डपुण्ड्रिति व्यञ्जनानामनेकधा सङ्गतं साध्यात् केकामुप्रासीलेलङ्कारः ।

श्रीकीडयमुत्तररामचरितप्रथमाङ्केऽपि रामेण पठितः, किन्तु तत्र 'सदृष्टाः कुवलयिनी
भुवी विभागाः' इति चतुर्थं चरणवैषम्यम् ।

प्रहर्षिणी वृत्तम् ॥१४॥

(८) मकिति । प्रतिपत्तिशून्यम् अन्यमनस्कतया महाकाव्यार्थज्ञानरहितं यथा स्थानथा
उत्थाय, अन्यतः प्रवृत्तः, अन्यत्र गन्तुमारभते । प्रसीद मां प्रति प्रसन्नः सन् महाकाव्यं
मया इत्यर्थः ।

अश्रुजलैर पतनं ओ उथान ईहार मथा समये, एही सरौवरेर सुश्री
श्वानशुलिके देथ; एही श्वानसमूहे विशाल दणुसमन्वित ओ प्रसूटित
थेतपद्म रहियाछे, सेशुलि मदमत्त हंसगणेर पक्षेर बायुते कम्पित
हैतेछे ॥१४॥

(८) मकरन्द । हाय ! आमार कथा ना वृत्तियाई ये उठिया अणु
दिक् बाईते आरशु करिलेन । (निश्वास त्यागपूर्कक उठिया) वयशु !
प्रसन्न हओ । देथ—

(१) निष्प्रतिपत्तिशून्यमिति पाठान्तरम् ।

(२) निःशस्त्रीत्याय च इत्यपि पाठः ।

বানোরপ্রসবের্নিকুঞ্জসরিতামাসক্তবাসং পয়ঃ

পর্যন্তেষু চ যুথিকাসুমনসামুজ্জৃম্বিতং জালকৈঃ ।

উন্মোলত্কুটজপ্রহাসিষু গিরিরালম্ব্য সানুনিহ (১)

প্রাগ্ভাগিষু (২) শিখুগিঙিতাণ্ডববিধৌ মেঘৈর্বিতানায়্যতে (৩) ॥১৫॥

বানীরতি । নিকুঞ্জযুক্তাঃ সরিত ইতি নিকুঞ্জসরিতঃ শ্রাকপার্থিবাদিতান্ম্র্যপদলৌপী সমাসঃ । নিকুঞ্জসরিতাং লতায়াচ্ছাদিতস্থানান্বিতানাং নদীনাং পথৌ জলং বানীরপ্রসবৈঃ বেতসপুশ্বৈঃ করশৈঃ আসক্তৌ লগ্নৌ বাসঃ সৌরভং যত্র তত্ আসক্তবাসং সত্ বর্ষতে । পর্যন্তেষু চ তৌরপ্রান্তেষু চ যুথিকাসুমনসাং যুথিকাযুথ্যাণাং জালকৈঃ কলিকামিঃ উজ্জৃম্বিতং বিকসিতং ভাবে ক্তাঃ । মেঘৈঃ উন্মোলতাং বিকসতাং কুটজানাং কুটজকুসুমানাং প্রক্ৰষ্টৌ হ্রাসঃ প্রহাসঃ শ্রীমা এষামস্বীতি তেষু, গিরিঃ পর্বতস্য প্রাগ্ভাগিষু ऊर्ध्वदेशेषु সানুনু সমদেশানু আলম্ব্য আশ্রিত্য শিখুগিঙিতাণ্ডববিধৌ ময়ূরনৃত্যানুষ্ঠানবিধয়ে বিতানায়্যতে আচ্ছাদকলানাং বন্দ্রাতপবত্ আচর্য্যতে ।

অত্র কার্য্যেণ উন্মোলন্যদানাং তরুণানাং কৌতুকহাসবিশিষ্টে সমামলমুপে নর্নক-নৃত্যবিধৌ প্রসারিতস্য বিতানস্য অব্যবহারসমারোপাত্ সমাসীক্তিরলঙ্কারঃ, স চ কথঙ্ গতোপম-উনুপ্রাণিত ইত্যঙ্কাঙ্কিভাবেন সঙ্করঃ ।

শাদুঁলবিক্রীড়িতং বচনম্ ॥১৫॥

নিকুঞ্জসমম্বিত নদীর জল, বেতসপুশ্বে সৌরভযুক্ত হইতেছে ; তীরের নিকট যুঁইফুলের কলিকা সকল ফুটিয়া রহিয়াছে । আর, পর্বতের উপরি ভাগে কুটজপুশ্ প্রস্ফুটিত হওয়ায় তাহার বড়ই শোভা হইয়াছে এবং সেই স্থানের সমতল দেশ অবলম্বন করিয়া মেঘ সকল, ময়ূরের নৃত্য কার্য্য চন্দ্রাতপের আয় আচরণ করিতেছে ॥১৫॥

(১) সানুনিতঃ ইতি পাঠমৈদঃ । (২) প্রাগ্ভাগিষু ইতি পাঠোপি দৃশ্যতে ।

(৩) বিতানায়্যতে ইতি ক্বচিন্ত্ পাঠঃ ।

अपि च,

जृम्भा-जर्जर-डिम्ब-डम्बर-घन-श्रीमत्कदम्बद्रुमाः

शैलाभोगभुवो भवन्ति ककुभः कादम्बिनीश्यामलाः ।

उद्यत्कन्दल-कान्तकेतकभृतः कच्छाः सरित्स्रोतसा-

माविर्भूत-(१) शिलीन्ध्र-लोध्र-कुसुमस्रोरा वनानां ततिः ॥१६॥

जृम्भेति । शैलाभोगभुवः पर्वतप्रान्तविस्त्रतभूमयः, जृम्भया विकासेन जर्जरः विस्त्रिष्ट-दलः, यो डिम्बडम्बरः पुष्पगोलकसमूहः, तेन घनश्रीमन्तः निविडश्रीभाविशिष्टाः कदम्बद्रुमा नोपपञ्चा यासु तास्यथाभूता भवन्ति । ककुभो दिशः कादम्बिन्या मेघमालया श्यामलाः श्यामवर्णा भवन्ति । तथा सरित्स्रोतसां नदीप्रवाहाणां कच्छा जलप्रायप्रदेशाः, उद्यद्भिर्मूलत उत्पद्यमानैः कन्दलैः नवाङ्कुरैः कान्ता मनीहरा ये केतकाः (केया इति ख्याताः) केतकीवृक्षाः तान् बिभतीति ते तथोक्ता भवन्ति । तथा वनानां ततिः श्रेणिः, आविर्भूतैः प्रकाशितैः शिलीन्ध्रलोध्रयोः कदलीलोध्रवृक्षयोः कुसुमैः शोरा सात्यहासा भवति । एतानि वर्षाकालस्वभावजघ्नीन्द्याणि पश्य, तेन चात्मानं विनोदयेति भावः ।

अत्र वर्षाकालस्य वर्षनीयत्वेन प्रस्तुतानां तादृशशैलाभोगभूप्रभृतौनामेकया भवन्तीति क्रियया कर्तृतयाभिसम्बन्धात्तुल्ययोगितालङ्कारः, इत्यनुप्रासश्च अनयोः संसृष्टिः ।

“जृम्भा जृम्भे विकासे च” इति विश्वः । “डिम्बीऽङ्केऽपि च गोलके” इति धरणिः । “कन्दलान्तु नवाङ्कुरै” इत्यादि इमचन्द्रः ।

शार्दूलविक्रीडितं इत्यम् ॥१६॥

आरंभे देव, पर्वतैर निकटवर्ती विस्तृत भूमिते बहतर कदम्बवृक्ष आछे; ताहार कलिकासमूह प्रस्फुटित हउग्यय ताहार दलगुलि परम्पर विस्त्रिष्ट हईया गिग्याछे; ताहाते ए कदम्बवृक्षसमूहेर अत्यस्त शोभा हईयाछे । मेघमालाय समस्त दिक् शामवर्ण हईयाछे । नदीप्रवाहेर निकटवर्ती जलप्राय स्थानगुलिते बहतर केतकवृक्ष आछे, ताहार मूल

(१) आविर्गन्ध...इति भिन्नः पाठः ।

মাধবঃ । সখি ! পশ্যামি, কিন্তু দুরালীকারমণীয়াঃ
সম্প্রত্ব্যরখ্যভূময়ঃ (১) । তত্ কিমেতত্ । সাক্ষম্ । অথবা
কিমন্যত্ । (৪)

উত্‌ফুল্লার্জুনসর্জবাসিত-বহত্-পৌরস্বয়ভক্তভাঃনিল-(২)

প্রেঙ্কোল-স্বলিতেন্দ্রনোল-শকল-স্নিগ্ধাম্বুদশ্ৰেণয়ঃ ।

ধারাসিক্তবসুন্ধরাসুরময়ঃ প্রাপ্তাস্ত্‌ এবাধুনা

ঘর্মান্ধোবিগমাগমব্যতিকর-শ্রীবাহিনো বাসরাঃ ॥১৩॥

(৪) মাধব ইতি । পশ্যামি তবানুরীধাদিতি ভাবঃ । সম্প্রতি মালত্যা বিচ্ছেদ-
কালি । দুরালীকাশ্চ তা রমণীয়াশ্চেতি তাঃ, রমণীয়া অপি স্মরীত্বীপকতয়া মঃদৃশানাং
দুঃখেন দৃশ্যা ইত্যর্থঃ । তত্ তস্মাত্‌ এতত্ কিম্‌ অশান্তিকরাণামিব পদার্থানাং শান্ত্যুপায়-
তয়া তবীদাহরণে কিমর্থমিত্যর্থঃ । মমাশান্তিকরপদার্থানামিদানীং স্বয়মেবোপ-
স্থিতত্বাত্‌ মকরন্দং প্রতি দীপারীপো নিতরামন্যাত্য এবিতি জ্ঞানীদেয়নানিবার্থশীকৌদয়াত্‌
সাক্ষমিতি । কিমন্যত্‌ মমাশান্তিকরাদন্যত্‌ কিমসীত্যর্থঃ ।

তদেব প্রতিপাদয়ন্নাহ উত্‌ফুল্লোতি । অধুনা, উত্‌ফুল্লো বিকসিতৈঃ অর্জুনসর্জৈঃ
অর্জুনপুষ্পশালপুষ্পৈঃ, বাসিতঃ সুগম্বীকৃতঃ, বহত্‌ প্রবহত্‌, পৌরস্বয়ঃ পূর্বদিগ্বর্তী, যৌ
ভক্তমানিলঃ প্রচণ্ডবায়ুঃ, তস্য প্রেঙ্কোলিন আন্দীলনেন স্বলিতা বিস্মৃতা চলিতা ইন্দ্রনীল-

হইতে নূতন অঙ্কুর উৎপন্ন হওয়ায় সেগুলি বড়ই সুন্দর হইয়াছে এবং
শিনীক্‌ (ব্যাঙের ছাতি) ও লোধ পুষ্প প্রকাশিত হওয়ায় বনশ্রেণী
হাসিতেছে ॥১৩॥

(৪) মাধব । বয়স্ক ! দেখিতেছি বটে ; কিন্তু বনভূমি মনোহর
হইলেও, বর্তমান সময়ে আমার পক্ষে তাহা দুর্দৃশ্য । অতএব এ সব কি ।
(অশ্রমোচনের সহিত) অথবা আর কি হইবে ।

(১) অরখ্যগিরিতটভূময়ঃ ইতি পাঠান্তরম্ । (২) ...ভক্তমানসত্‌...ইতি পাঠভেদঃ ।

হা প্রিয়ে ! মালতি !

তরুণতমাল-নীল-বহুলোন্মদম্ভুধরা:

শিশির-সমীরণাবধুত-নূতন-বারিকণা: ।

কথমবলোকয়েয়মধুনা হরিহেতিমতৌ-

র্মদকল-নীলকণ্ঠ-কলহৈর্মুখরা: ককুভ: ॥১৮॥

নিশ্চয় (১) শ্লোকটি নাটয়তি ।

শকলবৎ মরকতমণিখলবৎ সিন্ধা অম্বুদগ্নে নিমেষমালা য়ে তে । ধারয়া বৃষ্টিধারয়া
সিন্ধা যা বসুম্বরা ভূমি: তয়া সুরভয়: নানাবিধাঙ্কুরোদগমৈ: সৌরভবিশিষ্টীকৃতা: । তথা
চর্মান্বসৌর্বিগমাগমযৌর্চর্ম্মস্য যৌশ্বল্য বিগম: অতীতলম্, অশ্বসী বৃষ্টিরাগম উপস্থিতি:
তয়ৌরিত্যর্থ:, ব্যতিরিক্ণেণ আনন্তর্যাৎ সম্পর্কেণ যা যৌ: শোভা তা বোদ্ধুং শৌলং যेषাং তে
তযৌক্কা:, ত এব য়েযু মালত্যা সহ বিহরিষ্যামৌতি পূর্ব সঙ্কলিতং ত এব বাসরা বর্ষা-
কালৌয়দিবসা: প্রাপা উপস্থিতা: । সুতরামিদানৌ মালতৌবিরহসময়ে ইতৌঃধিক্ণ
কিমশান্তিকরমসৌতি ভাব: ।

অত্র দ্বিতীয়পাদে লুম্বীপমালঙ্কার: । বৃষ্টৌতি বিশেষে অভিধাতব্ধে অশ্ব ইতি
সামান্যামিধানাত্ বিশেষে অবিশিষাখ্যদীষ:, স তু 'যৌশ্বপ্রাভূতপাগমাগমকৃতযৌবাহিনী
বাসরা:' ইতি পাঠেন সমাধেয়: ।

শার্দূলবিক্রীড়িতং বচনম্ ॥১৭॥

যে সকল দিনে প্রস্ফুটিত অজ্জুন পুষ্প ও শাল পুষ্পে সুবাসিত হইয়া
প্রচলিত পূর্কদিগবর্তী প্রচণ্ড বায়ুর আন্দোলনে, ইন্দ্রনীলমণিখণ্ডের স্নায়
স্নিগ্ধ মেঘমালা চলিতে থাকে ; বৃষ্টিধারাসিক্ত ভূমির গন্ধ, যে দিনগুলিকে
সুগন্ধময় করিয়া থাকে এবং গ্রীষ্মকাল গিয়াছে, বর্ষাকাল আসিয়াছে,
এতদুভয়ের সম্পর্কে যে দিনগুলি, শোভা ধারণ করে ; সেই সকল দিনই
এখন উপস্থিত হইয়াছে ॥১৭॥

(১) ক্বচিৎ 'নিশ্চয়' ইতি পাঠো নাস্তি ।

মক । কৌণ্ডিত্যদারুণো দশাবিপাকো বয়স্যস্য সন্মতি
বর্ত্ততি । সাক্ষম্ । ময়া পুনরজ্ঞানিন বচনময়েন কিল বিনোদ:

তরুণতি । তরুণতমালবত্ নবীনতমালবচবত্ নীলা: শ্যামলা:, বহুলা: অম্বুধরা
মিঘা যাসু তা: । শিশিরসমীরণৈ: শীতলবায়ুभि: অবধুতা বিচিন্তা: নুতনা বারিকথা:
হৃষ্টজন্মললা যাসু তা: । হরিরিন্দ্রস্য হেতিরস্ব' ধনুরিত্যর্থ:, তত্বতী:, তথা মদকলানাং
মদমত্নানাং নীলকণ্ঠানাং ময়ূরাণাং কলহৈ: কীলাহলৈ: মুখরা: শব্দায়মানা:, ককুভী
দিশ:, অধুনা মালতীবিচ্ছেদকালি কথমবলোকয়য়ং কৈন প্রকারিণ দ্রষ্টু' শক্নুযাম্ ।
নিতান্তীহীপকতয়া কথমপি নিত্যর্থ: ।

অথাপি প্রথমে পাঠে লুমীপমালঙ্কার: । তথা ইন্দ্রধনুরিতি বিশেষে বাচ্যে হরিহেতীতি
সামান্যবচনাত্ বিশেষে অবিশেষাখ্যদোষ:, 'হরিচাপবতী'রিতি পাঠে তু তৎসমাধানম্ । অথ
দিষ্ট' নাম নাখ্যলক্ষণম্—'দেয়কালস্বরূপেণ বর্ণনাদিষ্টমুচ্যতে ।" ইতি দর্পণলক্ষণাত্ ।

"কলহং কলকলৌপি চ" ইতি জগদ্ধরধৃতবিশ্ব: । "হেতি: স্নাতাযুধজ্বালা সূর্যতেজ:সু
যৌষিতি ।" ইতি মেদিনী ।

নহ'টকং বচনম্—"যদি ভবতী নজী ভজজলা গুরু নহ'টক"মিতি লক্ষণাত্ ॥১৮॥

(ঙ) মক্কেতি । কৌণ্ডিপি অনির্বচনীয়:, দশাবিপাক: অবস্থাपरिणाम: । অজ্ঞানিন
জ্ঞানহীনিন শ্রীকৌণ্ডীপকপদার্থস্যৈব বিনোদনীপায়লেনীপন্বাসাদিতি ভাব: । বচনময়েন
নিতান্তকঠিনহৃদয়েনিত্যর্থ:, বয়স্যস্য হুঁহুগৃহ্নেঃপি জীবনধারণাদিতি ভাব: । বিনোদ:

হা শ্রিয়ে! মালতি! যে সকল দিকে নুতন তমালবৃক্ষের শ্রায়
নীলবর্ণ বহুতর মেঘ উঠিতেছে এবং শীতল বায়ু নুতন জলবিন্দুসমূহকে
ছড়াইয়া দিতেছে, আর যে সকল দিক্ মদমত্ত ময়ূরগণের কোলাহলে
মুখরিত হইতেছে, ইন্দ্রধনুযুক্ত সেই সকল দিক্গুলিকে আমি এখন কি
করিয়া দর্শন করি ॥১৮॥

(নিশ্বাস ত্যাগ করিয়া, শোকজনিত পীড়ার অভিনয় করিতে
লাগিলেন) ।

প্রারম্ভঃ । নিশ্চয় । এতচ্ছ পর্ষ্যবসিতপ্রায়েব নো মাধবপ্রত্যাশা ।
সময়ং বিলোক্য । কথং প্রমুগ্ধ এষ । হা সখি ! মালতি ! কিমপরম্ ।

নিরনুক্ৰোশাসি (১) । (ঙ)

অপহস্তিতস্বাম্বে ! ত্বয়া বিহিতং সাহসমস্য তৃণ্যয়া ।

তদ্বিহানপরাধিনি প্রিয়ে সখি ! কোঃয়ং করুণোজ্জিততঃ ক্রমঃ ॥১৫॥

সান্বনীপাথঃ । নোঃআকম্ । পর্ষ্যবসিতপ্রায়েব প্রায়েণ পরিসমাপ্তেব । ইতঃ পরং মাধবস্ব
জীবনধারণাসম্বাদিতি ভাবঃ । প্রমুগ্ধ এষ মূচ্ছিত এষ । কিমপরং ব্রবীমীতি শ্রীষঃ ।
গতপ্রায়মস্য জীবনমিত্যাশ্রয়ঃ । অতএব নিরনুক্ৰোশা নিহঁয়াসি । যঃ খলু স্বজীবন-
মমতাং বিহায় ত্বামঘোরঘটহস্তাত্ পরিব্রাতবান্, তস্যৈব ত্বদর্থে জীবননাশে প্রাপ্তে
অনাগমনাত্ ত্ব নিহঁযেবাসীতি ভাবঃ ।

অত্র দুঃখিতানাং বিষমংসম্ভে রক্তম্—“তত্র নীহে জনে প্রীক্তা দুঃখিতা”রিতি লক্ষণাত্ ।

অপেতি । অপহস্তিতা অগণিতাঃ, স্বাম্বাঃ পিতৃদেবো যথা তৎসম্বোধনম্ । সখ্যু-
জায়াত্বেন “শরীরার্হে” স্মৃতা জায়া” ইতি ব্ৰহ্মস্বতিলক্ষরণাত্ সখীতি সম্বোধনম্ । ত্বয়া অস্ব
মাধবস্ব তৃণ্যয়া লাভস্বীমেত সাহসং বিহিতং স্বয়মেব পাণিঘাটনাত্ সাহসং ক্রতম্ ।

(ঙ) মকরন্দ । বর্তমান সময়ে সখার অনির্কচনীয় ও অত্যন্ত
ভয়ঙ্কর অবস্থার পরিণাম উপস্থিত হইয়াছে । (অশ্রুপাতের সহিত)
আমি নির্যোধ ও বজ্রতুলা কঠিন ; তাই এইভাবে সাহসনার উপায় আরম্ভ
করিয়াছি । (নিশ্বাস ত্যাগ করিয়া) ইহাতে মাধবের জীবনের প্রতি
আমাদের প্রত্যাশা প্রায় পরিসমাপ্তই হইয়া আসিল ! (ভয়ের সহিত
দর্শন করিয়া) হায় ! মূচ্ছিতই হইয়াছেন । হাঁ সখি ! মালতি ! আর
বলিব কি ; তুমি দয়াবিহীন হইয়াছ ।

(১)…সম্মতি বয়স্বস্ব । ময়া পুনর্ব্জময়েন কোঃপি বিনীদে আরম্ভঃ । নিশ্চয় ।
এবং পর্ষ্যবসিতপ্রায়েব নো মাধব’ প্রতি প্রত্যাশা ।…এবং… স্বাক্ষায়ে । সখি !…ইতি
পাঠান্তরম্ ।

कथमद्यापि नोच्छसिति । हन्त ! मुषितोऽस्मि देवेन (१) । (ठ)

मातर्मातर्दलति हृदयं ध्वंसते देहबन्धः

शून्यं मन्ये जगदविरतज्वालमन्तर्ज्वलामि ।

सीदन्नन्धे तमसि विधुरो मज्जतीवान्तरात्मा

विष्वङ्गोहः स्थगयति कथं मन्दभाग्यः करोमि ॥२०॥

तत्तन्नात् अनपराधिनि इह अस्मिन् प्रिये वल्लभे माधवे, कर्णोज्झितः दयाहीनः कोऽयं क्रमः कस्तवायं व्यवहारः, यदासन्नमरणसमयेऽपि दर्शनं न ददासीत्यर्थः । नितान्तमनुचितमेतदिति भावः ।

अत्र अपराधाभावेऽप्यपराधकार्यनिर्द्दयव्यवहारीत्पत्तेर्विभावनालङ्कारः । तथा अनुराग-विपरीतनिर्द्दयव्यवहारान् गुणातिपाती नाम नाञ्जलक्षणम् । तथा च दर्पणे—

“गुणातिपातः कार्यं यत् विपरीतं गुणान् प्रति ।”

अपगती हस्ती हस्तचपः कर्त्तृत्वं येषां ते अपहस्ताः । अपहस्ताः कृता इति करोत्यर्थे ष्यन्तान् कर्मणि क्तः ।

सुन्दरी वृत्तम् ॥१९॥

(ठ) कथमिति । नोच्छसिति चैतन्वं न लभते । मुषितोऽस्मि वयस्यरत्नहरणान् चोरितोऽस्मि ।

मातरिति । कामन्दकीमुद्दिश्य मातर्मातरिति सम्बोधनम् । विषादे च द्विरक्तिः । हृदयं कर्तुं दलति विदीर्यति । सर्वत्र वयस्यविच्छेदशोकेनेति भावः । देहबन्धः शरीर-
मथि ! तूमि ईश्वर लोभे बाह्मवगणके गणना ना करिया माहम
करियाछिले ; अतएव एथन अनपराधी प्रियतमार प्रति एहे निर्दय
व्यवहार उचित नहे ॥१२॥

मथि ! तूमि ईश्वर लोभे बाह्मवगणके गणना ना करिया माहम
करियाछिले ; अतएव एथन अनपराधी प्रियतमार प्रति एहे निर्दय
व्यवहार उचित नहे ॥१२॥

(ड) उः ! एथनओ चैतन्ना लोभ करितेछेन ना । हाय ! विधाता
आमार सर्वत्र हरण करिलेन ।

(१) कुत्रचित् देवेन इति पाठो नास्ति ।

কষ্ট' ভো: ! কষ্টম্ । (ণ)

বন্ধুতা হৃদয়কৌমুদীমহো মালতীনয়নপূর্ণচন্দ্রমা: (১) ।

সৌঃয়মদ্য মকরন্দনন্দনো জীবলোকতিলক: প্রলীয়তে ॥২১॥

যথি: ধ্বংসতে বিনশ্যতি স্তলতি বা । জগৎ মুবনং শূন্যং পদার্থরহিতম্ অথ চ অবিরতা
অবিশ্রান্তা জ্বালা সন্নাপী যচ্ছিন্ তত্ তথীক্তং মন্যে অনুभवामি, অনন: মध्ये জ্বলামি
অন্যরং দগ্ধং भवतीत्यर्थ: । বিধুরী বিহ্বল: অন্তরাত্মা জীব: সীদন্ অবসন্ন: সন্ অশ্ব
অশ্বঙ্করণে গাঢ় ইত্যর্থ:; অশ্বকারি মজ্জতীব লীয়ত ইব, তথা মৌহ: অজ্ঞানং, বিশ্বক্
সমনাত্ সকলপদার্থানিত্যর্থ:; স্তয়তি আত্ময়তি মৌহাবরণাত্ কিমপি ন মে জ্ঞান-
বিষয়ীभवतीति तात्पर्यम् । অতএব মন্দভাগ্যোঃঙ্কং কথং কিং করীমি । কমপি প্রতি-
কারীপাথং ন পশ্যামীতি भाव: ।

অথ দারুণদু:খরূপকার্য্যং প্রতি বহুনাং কারণানামুক্তত্বাত্ সমুশ্চযৌঃলঙ্কার:, তথ্য
মন্দভাগ্য: কিং করীমীতি वाक्यार्थं प्रति पूर्ववर्तिवाक्यार्थानां हेतুत्वাত् काव्यश्लिङ्गम्,
জ্বালায়া দু:খরূপত্বেন গুণত্বাত্ মন্যেপদপ্রয়োগাच्च भावभिमानिनी वाक्या गुणोत्प्रेक्षा,
মজ্জতীবীতি অপরা তাড়শী क्रियोत्प्रेक्षा চেত্নেষামঙ্কাঙ্কিভাবেন सङ्कर: ।

उत्तररामचरितद्वतीयाङ्केऽपि रामेणायं श्लोक: पठित:; किन्तु तत्र “हा हा देवि !
स्फुटति हृदयं खंसते देहबन्धः” इति प्रथमपादवैषम्यम् । मन्दाक्रान्ता वृत्तम् ॥२०॥

(ণ) কষ্টমিতি । ভো: ইতি বিষাদার্থকমব্যয়ম্ । কষ্টমিতি তস্যৈবাসিত্যয়ি দ্বিকৃতি: ।

মা ! মা ! আমার হৃদয় বিন্দু হইতেছে ; দেহের গ্রন্থিগুলি স্থলিত
হইতেছে, জগৎকে শূন্য অথ চ সর্বদা জ্ঞানাপরিপূর্ণ গনে করিতেছি,
অস্তরে দগ্ধ হইতেছি, বিহ্বল অস্তরাত্মা অবসন্ন হইয়া যেন গাঢ় অন্ধকারে
মগ্ন হইতেছে এবং মূর্ছা আসিয়া সকল দিক্ আবৃত করিতেছে । স্মৃতরাং
মন্দভাগ্য আমি, এখন কি করি ॥২০॥

(ণ) ●কি কষ্ট, হায় ! কি কষ্ট ।

(১) ...মুগ্ধচন্দ্রমা ইতি পাঠম্ভেদ: ।

हा वयस्य ! माधव !

गात्रेषु चन्दनरसो दृशि शारदेन्दु-
रानन्द एव हृदये मम यस्त्वमासौः ।

तं त्वां (१) निकामकमनीयमकाण्ड एव
कालेन जीवितमिवोद्धरता हतोऽस्मि ॥२२॥

बन्धुतेति । बन्धुताया बन्धवसमूहस्य हृदये कौमुदीमहः ज्योत्स्नीत्सवस्वरूपः, मालत्या नयनयोः पूर्णचन्द्रमाः नितरामाह्लादकत्वात् पूर्णचन्द्रस्वरूपः । मकरन्दस्य मम, नन्दन आनन्दयिता, तथा जीवलीकस्य जगत्संसारस्य तिलकः तिलकस्वरूपः अयं मत्प्रत्यक्षी-भूतः स गुणप्रसिद्धी माधवः, अद्य प्रलीयते मिश्रविच्छेदशीकात् विनश्यति ।

अत्र निरङ्गं मालारूपकमलङ्कारः । गुणातिशयो नाम नाञ्जलक्षणञ्च, —“यः सामान्य-गुणोद्रेकः स गुणातिशयो मतः ।” इति दर्पणलक्षणात् ।

बन्धुतेति “शामजने”त्यादिना समूहायै तत् ।

रथोद्धता वनम् ॥२१॥

गात्रेष्विति । हा वयस्य माधव ! यस्त्वम् आलिङ्गयमानो मम गात्रेषु चन्दनरसः मलयजद्रवस्वरूप आसीः, अतीवशीतललादिति भावः । दृश्यमानो मम दृशि अशुषि शारदेन्दुः शरच्चन्द्र आसीः, तद्बदाह्लादजनकत्वादित्याशयः । तथा विभाज्यमानो मम हृदये आनन्द एव आसीः । कालेन अन्तर्केन जीवितमिव मम जीवनमिव स्थितं निकाम-कमनीयं परममुन्दरं तं त्वाम् अकाण्ड एव अनवसर एव असमय एव उद्धरता अपहरता सता हतोऽस्मि अहमपि नाशितोऽस्मि । माधवशीकादितः परमपि न जीवेयमिति भावः ।

अत्रापि निरङ्गं मालारूपकमलङ्कारः, श्रौत्युपमा चानयोर्मिथी नैरपेक्षात् संसृष्टिः ।

यिनि वक्रुगणेर रुद्रस्य कोभूदी महोऽसव, मानतीर नश्येनर पूर्णच्छ, जीवलोकेर तिलक एवः मकरन्देर आनन्दजनक छिनेन, एहै तिनि
‘आज नय पाईतेहेन ॥२१॥

(१) तत्त्वां इति पाठान्तरम् ।

অশ্রুত। (ত)

অকারণ ! বিতর স্মিতীজ্বলাং
 দৃশমতিদারণ ! দেহি মে গিরম্ ।
 সহচরমনুরক্তচেতসং
 প্রিয়মকরন্দ ! কথং ন মন্যসে ॥২৩॥

মাধব: সংজ্ঞা লভতে ।

যথা আনন্দ এবেতি নিয়মস্থানাবশ্যকত্বেপি তদভিধানাদনিয়ে নিয়মাখ্যদীষ:, কিঞ্চ
 সমুচ্চয়বাচকস্য অকারস্থানভিধানাত্ নূনপদতাাদীষশ্চ, অকারস্য সমুচ্চয়যৌতকতা-
 বাদিমতে তু বাস্থানভিধানতাাদীষ:, তেন 'চিত্তে চ সম্বদভযৌ মম যক্ষমাশী:' ইতি পাঠেন
 তযৌ: সমাধানং বিধেয়ম্ ।

বসন্ততিলকা বচনম্ ॥২২॥

(ত) অশ্রুত্নিতি । মাধবশরীরমিতি শ্রব: ।

অকারণ্যেতি । হে অকারণ্য ! নির্দ্যয় ! স্মিতীজ্বলানাম্ হৃৎস্বাস্থ্যশৌমিতাং দৃশ'
 দৃষ্টিং বিতর, পূর্ববদীষত্বস্যপূর্বকং দৃষ্টিপাতং কুরু ইত্যর্থ: । হে স্মিতিদারণ ! শ্রুতশ্র:
 প্রার্থনাত্যাং ক্রতায়ামপি উত্তরাদানাৎ মম জীবননাশহেতুত্বেন ভয়ঙ্করস্বভাব ! স্মিতীজ্বলাং
 গিরং বাচং মে মদ্যং দেহি । পূর্ববৎ স্মিতপূর্বকমালস্য মামাশ্রাসয়েত্যর্থ: । প্রিয়ী
 মকরন্দী যস্য তৎসম্বোধনম্ । অনুরক্তচেতসং ন তু কেবলবাঞ্ছিকানুরাগপ্রদর্শয়িতারমিতি
 ভাব:, সহচরং সখ্যায়ং মাং কথং ন মন্যসে ন জানাসি পূর্ববদনুরক্তচেতসং সহচরং মাং
 মন্যমান: প্রিয়সম্বাষণং বিধেয়ীতি তাৎপর্যম্ ।

বৃদম্ অপরবক্তং নাম বচনম্—“অযুজি ননরলা গুর:, সমে তদপরবক্তমিদং ন জী
 অরা”বিতি লক্ষণাত্ ॥২৩॥

হ! বয়শ্চ! মাধব! যে তুমি আমার গাওঁতে চন্দনের রস, নয়নে
 শরচ্ছত্র এবং ক্রময়ে সাক্ষাৎ আনন্দই ছিলে; আমার জীবনের গ্রায় পরম-
 স্কন্দর মেই তোমাকে অসময়েই অপহরণ করত: যম, আমাকেও নিহত
 করিলেন ॥২২॥

মক । সীচ্ছাসম্ । অয়মচিরধীতরাজপট্ট-রুচিরমাংসলচ্ছবি-
নবজলধরস্তৌয়শীকরাসারেণ মে বয়স্য' জীবয়তি ; দিষ্ট্যা
জগদুচ্ছসিতং তাবত্ (১) । (থ)

মাধবঃ । তত্কথমত্র বিপিণি প্রিয়াবার্ত্তাহরং করোমি ।
বিলীক্য । ঋধু সাধু (২) । (দ)

(থ) মক্কেতি । মাধবস্য চৈতন্যদর্শনাৎ উচ্ছাসেন আনন্দোৎপলনেন সঙ্কেতি
সীচ্ছাসম্ । অচিরধীতঃ সখ্যঃ প্রচালিতঃ পরিষ্কৃতো যৌ রাজপট্টঃ নীলমণিবিষয়ঃ তত্ত্ব
রুচিরা মনোহরা মাংসলা পরিপুষ্টা চ কুবিঃ কাল্দির্যস্য সঃ, নবজলধরঃ নবীনমেঘঃ,
তৌয়শীকরাসারেণ জলবিন্দুধারাসম্পাতেন । জীবয়তি সন্নাপয়তি, অতীতসামীপ্যে
বর্ন্যমানা । দিষ্ট্যা ভাগ্যেন জগদুচ্ছসিতং বয়স্যস্য উচ্ছাসেন মমাপ্যুচ্ছসনাৎ
জগদুচ্ছসিতং মন্য ইত্যর্থঃ ।

(দ) মাধব ইতি । তত্কথমিত্যেকমব্যয়ং প্রস্ন্ন । প্রিয়ায়া মালত্যাঃ, বার্ত্তাহরং

(ত) (মাধবের দেহ স্পর্শ করতঃ) হে নির্দয় ! ঈষদ্ হাশু শোভিত
দৃষ্টি দান কর, হে অতিদারুণস্বভাব ! আমার বাক্যের উত্তর দাও ।
মকরন্দ ত তোমার প্রিয় ; সুতরাং সেই সহচরকে অনুরক্তচেতা বলিয়া
মনে করিতেছ না কেন ॥২৩॥

(মাধব চৈতন্য লাভ করিলেন ।)

(থ) মকরন্দ । (আনন্দোচ্ছ্বাসের সহিত) সত্ত্ব পরিষ্কৃত নীলমণির
গ্রায় যাহার কাস্তি অতিশয় মনোহর, এই সেই নূতন মেঘ, জলবিন্দু বর্ষা
করিয়া আমার সখার চৈতন্য সম্পাদন করিয়াছে । ভাগ্যবশতঃ জগৎ-
সংসারই এখন চৈতন্য লাভ করিল ।

(১) ...শীকরাসারেণ সজীবয়তি মে প্রিয়বয়স্যম্ । দিষ্ট্যা সমুচ্ছসিতজাবত্ ইতি
পাঠান্তরম্ ।

(২) বিলীক্য । ঋধু ঋধু ইতি পাঠঃ কৃষিভ্রাজি ।

फलभरपरिणाम-श्यामजम्बू निकुञ्ज-

खलन-(१) तनुतरङ्गामुत्तरेण स्रवन्तीम् ।

उपचितवनमाल-प्रौढतापिच्छनीलः

अयति शिखरमद्रे नूतनस्तोयवाहः ॥२४॥

दूतम् । मालत्याः समीपे दूतं कृत्वा कं नाम प्रेषयामौत्यर्थः । मेघमवलीक्य तस्य दौर्घ्यं सन्भावयन्नानन्दे नाह साधु साध्विति ।

फलिति । फलभराणां स्वकीयजम्बूफलसमूहानां परिणामेन पक्वतयां श्यामानां श्यामलानां जम्बूनां जम्बूवृक्षाणां यी निकुञ्ज आहतदेशः, तत्र खलनेन पतनेन तनवः भङ्गान् क्षुद्रीभूतास्तरङ्गा यस्यास्ताम्, खवन्तीं प्रवहन्तीं नदीम्, उत्तरेण अदूरे उत्तरस्यां दिशि । उपचिता वर्षागमात् वृद्धिं प्राप्ता घना निविडा माला अशेषिष्यस्य सः तादृशः, प्रौढः वृद्धिं गतो यः तापिच्छः तमालतकः, तद्वन्नौलः, नूतनः नवीनः तीर्थवाही मेघः, अद्रेः पर्वतस्य शिखरं शृङ्गं अयति अवलम्बते । तदेतन्मेव दूतं विधाय प्रियायाः समीपे प्रेषयामौति भावः ।

अत्र लुप्तीपमालङ्कारः ।

खवन्तीमिति "द्वितीयैनेन" इति द्वितीया । उत्तरेणेति "अदूरे एनीऽपचम्या" इत्यन-
प्रत्ययः । प्रथमचरणमुत्तररामचरितेऽपि दृश्यते ।

मालिनी वृत्तम् ॥२४॥

(द) माधव । एहि बने आमि काहाके प्रियतमार निकट संवाद-
बाहक करिव । (देखिया) बेश् बेश् ।

फलगुलि पाकिया यांओयाय श्यामवर्ण जामवनेर भितरे प्रवेश कराय
याहार तरङ्ग, क्षुद्र क्षुद्र हईया याइतेछे, प्रवाहिनी मेई नदीर अदूरे
उत्तर दिके, घनश्रेणीवद्ध ओ वृद्धिप्राप्त तमालतरुंर ग्राय नीलवर्ण नूतन
मेघ, पर्वतेर शृङ्ग अवलम्बन करितेछे ॥२४॥

(१)....खलन....इति पाठभेदः ।

सरभस-(२) मुखायोन्मुखः कृताञ्जलिः । (५)

कश्चित् सौम्य ! प्रियसहचरी विद्युदालिङ्गति त्वां ?

आविर्भूतप्रणयसुमुखाश्चातका वा भजन्ते ? ।

पौरस्थो वा सुखयति मरुत् साधु संवाहनाभिः ?

विष्वग्बिभ्रत् (२) सुरपतिधनुर्लक्ष्म लक्ष्मीं तनोति ? (३) ॥२५॥

(५) सरभसमिति । सरभसम् इच्छामावदूतलाभात् सङ्घर्षम् ।

कश्चिदिति । हे सौम्य ! शान्तमूर्ते ! मेघ ! प्रियसहचरी विद्युत् त्वामालिङ्गति कश्चित्, आस्निध्यति किम्, सर्वत्र इत्यहं वेदितुमिच्छामीत्यर्थः, न वा मालती मामिव विद्युदपि त्वां विहायादर्शनं गतेति भावः । एतेन महती प्रियालिङ्गनलालसा व्यज्यते । आविर्भूतेन अनुरूपपद्मेन प्रणयेन खेहेन सुमुखाः प्रसन्नवदनाः चातका वा त्वां भजन्ते कश्चित्, सेवन्ते किम्, न वा मकरन्द इव मामपहाय स्वार्थवशादन्वय गता इति भावः । एतेन बलवती मकरन्दसान्निध्यसृष्ट्या ध्वन्यते । उन्मादवशात् सन्नद्धितमेव मकरन्दमजानत उत्तरियम् । अतएवानुपदं मकरन्दो वक्ष्यति—“कथमिदानीमुन्मादीपरागो माधवेन्दुमास्कन्दती”ति । वा किंवा, पौरस्थः पूर्वादिग्वर्ती मरुत् वायुः संवाहनाभिः सञ्चालनाभिः करिणाङ्गप्रत्यङ्गमर्द्धमैश, साधु सम्यक् सुखयति कश्चित्, त्वाम् आनन्दयति किं किंवा कलहंसी मामिव विहायान्वय भ्रमतीत्याशयः । अनेन कलहंसकृतप्रयुष्णाभिलाषः सूच्यते । किंवा, विष्वक् सर्वतः लक्ष्मीं शोभां विभत् धारयत् नानावर्णमयलेनातीवसुन्दरमित्यर्थः, सुरपतेरिन्द्रस्य धनुःकर्तृ, लक्ष्म तव चिह्नं तनोति कश्चित्, तव सौन्दर्यलक्षणं विस्तारयति किम् ? न वा ममेदानीमाभरणमिव कुत्रापि निष्ठतमवतिष्ठते इत्यभिप्रायः । एतेनाभरणधारणेच्छापि व्यज्यते । उन्मादवशाद्गानाविधा मतिरिति बोध्यम् ।

अत्र प्रथमचरखे मेघविद्युतीः पुंस्रौलिङ्गाभ्याम् आलिङ्गनकार्येण च नायकनायिका-
रक्षवहारसमारीपात्, तथाऽन्वय भजन-संवाहन शोभाविस्ताररूपकार्यैः क्रमेण चातक-

(१) सादरम् इत्यपि पाठः । (२) विश्वं विभत् इति पाठान्तरम् ।

(३) धनुर्लक्ष्मिदेतत् इति पाठभेदः ।

আকণ্ঠে । অয়ে ! অয়ং (১) প্রতিরবভরিতকন্দরানন্দিতোত্কণ্ঠ-
নোলকণ্ঠকলকেকানুবন্ধিনা মন্দ্রহুঙ্কতেন মামনুমন্যতে,
য়াবদভ্যর্থয়ে । ভগবন্ ! জীমূত ! (ন)

মহুদ্ভিন্দ্রধনুঃষু বয়স্যদাসাভরণানাং ব্যবহারসমারোপাত্ চত্বার এব সমাধীক্য়লঙ্কারাঃ-
তিষাচ্চ মিথৌ নৈরপেচ্ছ্যাৎ সংসৃষ্টিঃ । সা পুনর্লঙ্কলক্ষ্মীমিতি ক্লে কানুপ্রাসীনাপি সংসৃজ্যতে ।

বর্ষাশময়ে প্রার্থণৈব পূর্বতী বায়ুসম্ভবাত্ পৌরস্ব্য ইতি স্বরূপীক্টিঃ ।

“কচ্ছিত্ কামপ্রবেদনে ।” ইত্যমরঃ ।

মন্দ্রাক্রান্তা হচ্চম্ ॥২৫॥

(ন) আকণ্ঠেতি । প্রতিরবেণ প্রতিধ্বনিনা ভরিতাসু পূর্ণাসু কন্দরাসু গৃহাসু
স্থিতানামিত্যর্থঃ, আনন্দিতানাং স্বধ্বনিশ্রবণেনৈবামীদিতানাম্ অতএব উত্কণ্ঠানাম্
উদ্যৌবাণাং নীলকণ্ঠানাং মথুরাণাং কলকেকাং কেকাশ্ব্যং মধুরাষ্কুটশব্দম্ অনুবন্ধুম্
অনুসৃত্তুং শ্রীলং যস্য তেন, একাঙ্ঘিন্ গর্জনে সতি মথুরা: কেকারবং ক্রতবলঃ, তত: পরমুত্পদ্য-
মানেনেত্যর্থঃ মন্দ্রহুঙ্কতেন গম্বীরিণ ‘হু’ ইতি শব্দেণ, মামনুমন্যতে মাং প্রতি আত্মনৌ
বিদ্যুদালিঙ্কনাদিকমঙ্কীকরীতীত্যর্থঃ । যথা কৈনচ্চিত্ পৃষ্টং কচ্ছিত্ত্বং কথিত্ ‘হু’ ইতি শব্দে-
নাক্ষীকরোতি তদ্বদিতি ভাবঃ । অভ্যর্থয়ে এনমেব দীত্যং প্রার্থয়ে উক্তসম্ভাবহারিণে বিশ্বস্তাবা-
দিতি ভাবঃ । পূজ্যল্বারোপণেন প্রসন্নতাং প্রতিপাদ্য স্বপ্রার্থনীয়দীত্যস্বীকারার্থং মেঘস্য
ভগবন্নতি পূজ্যসম্বোধনম্ । জীমূত ! মেঘ !

(ধ) (আনন্দের সহিত উঠিয়া, মেঘাভিমুখে ক্রুতাঞ্জলি হইয়া)

হে শান্তিমূর্ত্তি মেঘ ! তোমার শ্রিয় সহচরী বিদ্যাং তোমাকে আলিঙ্গন
করিতেছে ত ? স্নেহ উৎপন্ন হওয়ায় প্রসন্নবদন চাতকগণ তোমাকে সেবা
করিতেছে ত ? পূর্বদিকের বায়ু, সঞ্চালনদ্বারা তোমাকে সম্যক্ স্মৃখী
করিতেছে ত ? এবং ইন্দ্রধনু সকল দিকে শোভা ধারণ করিয়া তোমার
চিহ্ন বিস্তার করিতেছে ত ? ॥২৫॥

(১) কচ্ছিত্ অর্থং ইতি পাঠো নাস্তি ।

देवात् पश्येर्जगति विचरन्निच्छया मत्प्रियां (१) चेत्

आश्वास्यादौ तदनु कथयेर्माधवीयामवस्थाम् ।

आशातन्तुर्न च कथयतात्यन्तमुच्छेदनीयः

प्राणत्राणं कथमपि करोत्यायताच्याः स एकः ॥२६॥

मेघस्य दौत्यं प्रतिपादयन् कर्त्तव्यमाह देवादिति । हे मेघ ! इच्छया स्नेच्छया स्नेच्छानुसारेण जगति विचरन् देवात् मम सौभाग्यात् चेद् यदि मत्प्रियां मालतीं पश्येः, तदा आदौ आश्वास 'माधवो जीवति, तातादयश्च ते सुखास्तिष्ठन्ति' इत्यं तां सान्त्वयित्वा, तदनु ततः परं माधवीयाम् इमाम् अवस्थां तद्विरहेणोपस्थिताम् अतीवविह्वलां दशां कथयेत्स्वम् । किञ्चेति चार्थः । कथयता मदवस्थां भ्रुवता त्वया, आशातन्तुः मया सह तस्याः पुनः सङ्गमाशासूत्रम्, अत्यन्तं न उच्छेदनीयः माधवस्य मृत्युदशा समुपस्थिता इत्युक्त्या सम्पूर्णरूपेण न छेदनीयः । कथमित्याह प्रायेति । आयताच्याः दीर्घनयनायासस्या मालत्याः, एकः केवलः स आशातन्तुः कथमपि नितान्तायासिनैत्यर्थः, प्राणत्राणं जीवनरक्षां करोति । तद्विरहेण मन्मथरणसम्भावनाकथने तदाशानाशात् सेव पूर्वं मरिष्यतीति भावः ।

अत्र चतुर्थपादोक्तकारणेन तृतीयपादोक्तकार्यस्य समर्थनादर्थात्तरन्यासोऽलङ्कारः ।

इत्यन्तं कालं यावत् सा जीवति न वेति संशयेन देवादित्युक्तम् । चतुर्थचरणानुरूपं कालिदासीतिर्यथा मेघदूते—

“आशाबन्धः कुसुमसदृशं प्रायशो सङ्गनानां

सद्यःपाति प्रथयि हृदयं विप्रयोगे रूपञ्चि ॥”

मन्दाक्रान्ता वृत्तम् ॥२६॥

(न) (श्रवण करिष्या) ओह ! प्रतिक्षन्निते परिपूर्ण गुहार भित्तुर मयूरगण उद्ग्रीव इहेया आनन्दे ये मधुर ओ अम्पष्ट केकारव करिंतेछे ; ताहार पिछे पिछे गञ्जीर हकारद्वारा एहे मेघ, आमार जिञ्जानित विषयगुनिर अन्नौकार करिंतेछे । सूत्राः ईशर निकटै दौता प्रार्थना करि ।

(१)....विचरन् मत्प्रियां मालतीं चेत् इत्यपि पाठः ।

सहर्षम् । अहो ! प्रचलितः । तदन्यत्र सञ्चरामि । परि-
क्लमति (१) । (प)

मक । सीदं गम् । कथमिदानीमुन्मादोपरागो माधवेन्दु-
मास्क्रन्दति । हा तात ! हा अम्ब ! हा भगवति ! परिव्रायस्व
माम्, (२) पश्य माधवस्यावस्थाम् । (फ)

(प) सहर्षमिति । तत्क्षणादेव मेघस्य प्रचलनदर्शनात् 'मत्प्रार्थितं दौत्यमङ्गी-
कृत्यै वायं प्रचलतीति मननात् सहर्षमिति बोध्यम् । प्रचलितः मालव्यै महातामाख्यातु-
मित्याशयः । तदन्यत्र सञ्चरामि ब्रजामि, कर्त्तव्यस्य निश्चत्तेरिदानीमत्रावस्थाने प्रयोजना-
भावादिति भावः ।

(फ) मकिति । उन्माद एव उपरागो राहुकर्तृकयह्नव' सः, माधव एव इन्दुसुन्द-
रम्, आस्क्रन्दति अभिभवति । कथमन्वया अचेतनं मेघमुद्दिश्यायं प्रलापः सम्भवतीति
भावः । बन्धुत्वेनात्मनी माधवादभिन्नतया माधवस्यैव मातापितरावुद्दिश्य हा तात ! हा
अम्ब' इति सम्बोधनम्, आत्ममातापितृपेक्षया तथैव माधव' प्रति स्नेहातिरेकसम्भवात्,

हे माहात्म्याशानी मेघ ! तूमि इच्छामुसारे जगते विचरण करतः
दैववशतः आमार प्रिया मालतीके यदि देखिते पां, तवे तौहाके
आगे आश्रुत करिया, परे माधवेर अवस्था बनिबे । किन्तु तूमि बलिबे
बलिबे तौहार आशासूत्रटुकुके एकेवारे छिंड़िया केलिं ना ; कारण,
दीर्घनयना मालतीर एकमात्र सेई आशाटुकुई कोन रकमे प्राण रक्षा
करितेछे ॥२७॥

(प) (हर्षेर सहित) ভাল, মালতীর নিকট আমার বৃত্তান্ত বনিবার
নিমিত্তই চলিয়াছে । অতএব অগ্রত্ৰ যাই । (পাদক্ষেপ করিতে
লাগিলেন ।)

(১) সহর্ষম্ । অহি ! প্রচলিতঃ । তদন্যত্র: সম্বোধয়ামি । ইতি পরিক্রামমি ।
ইতি পাঠান্বয়ম্ । (২) পরিব্রায়স্ব পরিব্রায়স্ব ইতি বিবক্তি: ক্বচিৎ ।

মাধবঃ । ধিক্ প্রমাদঃ (১) । (ব)

নবেষু লৌভ্রপ্রসবেষু কান্টির্দৃশঃ কুরঞ্জীষু (২) গতং গজেষু ।

লতাসু নম্রত্বমিতি প্রমথ্য ব্যক্তং বিভক্তা বিপিণে প্রিয়া মে ॥২৩॥

তথা ভগবতীতি কামন্দকীসম্বোধনম্, তস্যা অপি মাহতীঃপি মাধবং প্রতি স্তে হ্যতিশয়-
দর্শনাদिति বাধ্যম্ । মাং মাধববিপদৈব বিপন্নমিতি ভাবঃ ।

অথ প্রথমবাক্যে উন্মাদে উপরাগলারোপী মাধবে চন্দ্রলারোপহেতুরিতি আশ্চিত্তশব্দ-
নিবন্ধনং পরম্পরিতরুপকমলঙ্কারঃ ।

(ব) মাধব ইতি । ধিগিত্যাক্ষনিন্দায়াম্ । প্রমাদঃ নিরুপণবিষয়ে সমৈবানব-
ধানতা । যেন হি ন খলু সা দূরে বিদ্যত ইতি ভাবঃ ।

তর্হি নিকটে কুব্ধেত্যাহ নব্ধিতি । নবেষু সদ্যঃপ্রস্তুটিতেষু লৌভ্রস্য প্রসবেষু ক্রমেষু
কান্টিঃ তস্যা গৌরকান্টিবর্ন্তে । কুরঞ্জীষু হরিণীষু দৃশী দৃষ্টযী বিদ্যান্, গজেষু হস্তিষু
গতং গমনং বচঁতে । তথা লতাসু নম্রত্বং বিদ্যতে ইতি হেতীঃ, বিপিণে অস্থিন্ বনে প্রমথ্য-
নিষীধ্য মে মম প্রিয়া মালতী, ব্যক্তং স্পষ্টং যথা স্যাত্তথা বিভক্তা বিভজ্য গৃহীতা,
লৌভ্রপ্রসবাদিমিরিতি শ্রেণঃ । তথা চ মালতীং নিষীধ্য তদেহাত্ লৌভ্রপ্রসবা গৌরকান্টিম্,
হরিণ্যশ্চলদৃষ্টিপাতান্, হস্তিনী মন্যরগমনানি, লতায় নম্রত্বং বিভজ্য জগৃহুঃ ; অন্বথা
কথমেধাং তাহুশগৌরকান্টিাদয়ঃ সম্ভবন্তীতি সরলার্থী ভাবার্থঃ ।

অথ ধ্রুবাदिशब्दवत् व्यक्तशब्दस्थीत्प्रेक्षावाचकत्वात् वाच्या भावाभिसानिनी क्रियीत्-
प्रेक्षालङ्कारः न तु निदर्शनापि, लौभ्रप्रसवादिकान्तिदिषु उन्मत्तमाधवेन मालतीमत-

(ফ) মকরন্দ । (উদ্বেগের সহিত) হায় ! এখন উন্মাদরূপ গ্রহণ,
মাধবরূপ চন্দ্রকে আক্রমণ করিল । হা পিতঃ ! হা মাতঃ ! হা ভগবতি !
কামন্দকি ! আমাদের রক্ষা কর, মাধবের অবস্থা দেখ ।

(ব) মাধব । আমার অনবধানতাকে ধিক্ । (কারণ,)

(১) দ্বিপদিকথ্যা সর্বতোঃবলীক্ । ধিক্ প্রমাদঃ ইতি ক্ৰচিৎ পাঠঃ ।

(২) কুরঞ্জীষু ইতি পাঠমেদঃ ।

हा प्रिये ! मालति ! । इति मूर्च्छति (१) । (भ)

मक । सुहृदि गुणनिवासे प्रियसि प्राणनाथे

कथमिव सहपांसुक्रीडनप्रौढसख्ये ।

प्रियजनविरहाधिव्याधिखेदं (२) दधाने

हृत्तहृदय । विदीर्य त्वं द्विधा न प्रयासि ॥२८॥

काल्पद्रितादात्म्यस्यैवावधारणेन सादृश्यात्पिपाभावात् । तथा विभक्त्यस्य कर्तृपदनिर्देशा-
भावात् न्यूनपदत्वदीषः, स च 'व्यक्त' विभक्ताऽत्र मम प्रियैते'रिति पाठेन समाधेयः ।
अस्ति भवत्यादीनामध्याहारो न न्यूनपदत्वदीष इति वामनमतम् । तेन प्रथमपादत्रये
वर्षत इत्यादिक्रियाऽध्याहारोऽपि न न्यूनपदत्वदीष इति भाव्यम् ।

उपेन्द्रवञ्चोद्भवञ्चयीर्मेलेनादुपजातिवृत्तम् ॥२७॥

(भ) इति । उक्तरूपेण मालत्या मरणावधारणात् विलपति 'हा प्रिये ! मालती'ति
मूर्च्छति चेति बोध्यम् ।

सुहृदीति । गुणनिवासे रूपविद्याविनयादीनां गुणानामाश्रये । अथ तादृशगुणवा-
नपरीऽप्यस्ति कथं तदर्थो नास्तिप इत्याह प्रियसीति । प्रियसि प्रियाणां मध्ये प्रधानभूते । सा
प्रीतिरपि न प्रियप्रधानभूतसीदरादि-साधारणीत्याह प्राणनाथ इति । प्राणनाथे प्राणानां
नियन्तारि यस्याः प्रीतेः कृते प्राणानपि परित्यक्तुमर्हामि तादृशासाधारणप्रीतिभाजन इत्यर्थः ।
तादृशप्रीतिरपि नाचिरजातेत्याह सहैत्यादि । सहपांसुक्रीडनात् मिलित्वा धूलिखिलतः
श्रीशवादवधीत्यर्थः, प्रौढं गाढभावेनीतृपन्नं सख्यं बन्धुता यन्निन्न तन्निन्न तथीकृतं । सुहृदि

नूतन लोभ्रूपे मालतीर काञ्चि, हरिणीगणे दृष्टि, हस्तिगणे गमन
एवं लतागमूहे नञ्त्रता रहिग्राहे । सूत्ररां आमि स्मृष्टभावे मने करि
षे, ईहारा आमार प्रियतमा मालतीके एह वनेर भितरे निष्पीडित
करिग्रा, विभाग करिग्रा लईग्राहे ॥२७॥

(भ) हा प्रिये ! मालति ! (एह बलिग्रा मूर्च्छित हईलेन ।)

(१) इति मूर्च्छामि इति पाठः कश्चिन्नस्ति । (२) 'वेग' इत्यपि पाठः ।

माधवः । आन्वखीत्याय (१) । सुलभानुकारः खलु जगति वेधसो
निर्म्माणसन्निवेशः । भवतु, एवं तावत् । उच्चैः । अयमहं भोः ।
प्रणिपत्य (२) भूधरारण्यचारिणः सत्त्वान् विज्ञापयामि । सुहृत्त-
मवधानदानेन मामनुगृह्णन्तु भवन्तः । (म)

मित्ते अस्मिन् माधवे, प्रियजनस्य वल्लभाया मालत्याः, विरहेण य आधिमानसौ व्यथा स
एव व्याधिः रोगः, तस्य खेदं तन्नजितां दारुणयातनां दधानि वहति अनुभवति सति, हे
हृत्तद्वय ! निराशचित्त ! त्वं द्विधा विदीर्य कथमिव कथं न प्रयासि न गच्छसि ।
ईदृशदुःखानुभवात् मां विहाय तव गमनमेव श्रेय इति भावः ।

अवाभिप्रायविशेषैर्विशेषणानामुपन्यासात् परिकरोऽलङ्कारः । कथमिवेति इवशब्दो
वाक्यालङ्कारः । मालिनी उक्तम् ॥२८॥

(म) माधव इति । आन्वख्य क्रियतः समयात् परं स्वयमेव चैतन्यमुपेत्य । वेधसो
विधातुः, निर्म्माणसन्निवेशः सृष्टिप्रकारः सृष्टपदार्थप्रकारः इत्यर्थः, सुलभः अनयासलभ्यः
अनुकारः सादृश्यं येन सः, एकेनापरस्य सादृश्यं स्वत एव लभ्यत इति तात्पर्यम्, तेन
च मालतीगतकान्त्पादीनां सादृश्यमेव लोभप्रसवादिकान्त्पादिषु वर्त्तते, न पुनः सा तैः
प्रमथ्य विभङ्गति न तस्या मरणनिश्चय इति भावः । एवं तावत् क्रियत इति शेषः ।
भूधरारण्यचारिणः पर्वतवनचारिणः, सत्त्वान् जन्तून् । अवधानदानेन महाकथयवणे
मनीषीगार्पण्येन ।

मकरन्द । एकत्र धूलिथेला इहेते आरञ्ज करिशा बाहार सहित
प्रगाढ सन्निव जग्निशाहिन, गुणाधार ओ आणेर पर्याञ्ज नियञ्जा सेहै
प्रियसथा, प्रियजनैर (मालतीर) विरहे मनोवेदनारूप व्याधिर वातना
भोग करितेहेन, हे निराश हृदय ! ईहातेओ तूमि दुईभागे विदीर्ष
हईया चलिया याईतेछ ना ॥२८॥

(१) आन्वखीत्याय इति पाठोऽपि कुत्रचिन्न दृश्यते ।

(२) पुस्तकान्तरे प्रणिपत्य इति कविवाक्यत्वेन सन्निविष्टम् ।

भवङ्गिः सर्वाङ्गप्रकृतिरमणोया कुलबधू-
रिहस्यै दृष्टा वा ? विदितमथवाऽस्याः किमभवत् ? ।
वयोऽवस्थां तस्याः शृणुत सुहृदो ! यत्र मदनः
प्रगल्भव्यापारश्चरति हृदि मुग्धश्च वपुषि ॥२८॥

विज्ञापनीयमाह भवङ्गरिति । इहस्यैः भूषरारण्यस्थितैः, भवङ्गिः सखैः, सर्वेषु
अङ्गेषु मुख्याद्यवयवेषु प्रकृत्या स्वभावेनैव रमणोया मनोहरा, न त्वाभरणादिना, क्लृप्तम-
सौन्दर्यवतीति भावः, कुलबधूः काचित् कुलाङ्गना, लज्जाविनयादिभिरनुमेयकुलबधूभावेति
भावः, दृष्टा वा ? अवलोकिता किमिति काङ्क्षः । अथवा अस्याः कुलबध्वाः किमभवत्
सरणं जीवनम् अन्येन ग्रहणं वा किं जातम्, तत् विदितम् ? साक्षाद्दर्शनाभावेऽपि
श्रीवपरम्परया सुत्वा ज्ञातं किमित्यर्थः । ननु सा कीदृशीत्यपेक्षायां किञ्चिदभिज्ञानमाह
वय इत्यादि । हे सुहृदः ! इदानीमेकत्रावस्थानात् हे सखायः ! भूषरारण्यचारिणी
जन्तवः ! तस्या मत्प्रश्नविषयीभूतायाः कुलबध्वाः वयोऽवस्थां शृणुत । यत्र वयोऽवस्थायां
मदनः, प्रगल्भव्यापार उत्कटोद्यमः सन् हृदि चित्तं चरति, वपुषि देहे च मुग्धो ह्राव-
भावादिना मनोहरः सन् चरति । प्रथमावतीर्णं यौवना सा इत्यभिज्ञानमिति भावः ।

अत्र यच्छब्दस्योत्तरवाक्यगतत्वेन तच्छब्दानपेक्षणात् न वाक्यगतविधेयाविमर्शदीपः
“आत्मा जानाति, यत् पाप”मिति दर्पणोदाहृतवत् ।

तथा पृच्छा नाम नाञ्जलक्षणम्—“अभ्यर्थनापरैर्वाक्यैः पृच्छार्थान्वेषणं मतम् ।”
इति दर्पणलक्षणात् । इहस्यैरित्यनेन सत्त्वानां मालत्या दर्शनज्ञानयोर्धीग्यता दर्शिता ।
शिखरिणी व्रतम् ॥२८॥

(ম) মাধব । (চৈতন্যভেদে পর উঠিয়া) জগতে বিধাতার সৃষ্টির
মধ্যে একের অহুৎকরণ অগ্নির পক্ষে স্থলভই বটে । হউক, এইরূপ করি
(উঠেঃস্বরে) ওহে ! এই আমি (প্রশ্নিপাত করিয়া) পর্কৃত ও বনচারী
প্রাণিগণকে জানাইতেছি যে, আপনারা মুহূর্তকালের জন্য (আমার
বাক্যে) মনোযোগ দিয়া আমাকে অহুৎগৃহীত করুন ।

कष्टं भोः । कष्टम् (१) । (य)

केकाभिर्नीलकण्ठस्तिरयति वचनं ताण्डवाटुच्छिखण्डः,

कान्तामन्तःप्रमोदामभिसरति मदभ्रान्ततारश्चकोरः ।

गोलाङ्गूलः कपोलं कुरयति रजसा कौसुमेन प्रियायाः,

किं (२) याचे यत्र तत्र ध्रुवमनवसरग्रस्त एवार्थिभावः ॥३०॥

(य) कष्टमिति । कष्टं दुःखम् एभिर्महाकव्यस्याप्यश्रवणादिति भावः । तस्याति-
शये हिरुक्तिः । 'भोः' इति विषादाद्यर्थकमव्ययम् ।

अश्रवणप्रकारमाह केकाभिरिति । ताण्डवात् नृत्याङ्गीतीः उच्छिखण्डः उत्थित-
पिच्छभारः, नीलकण्ठी मयूरः केकाभिः स्ववाणीभिः स्वकीयशब्दैः, वचनं मदीयप्रश्रवाक्यं
तिरयति आच्छादयति, दीर्घतरेण स्वशब्देन मम वाक्यस्वराधःकरणात् तत्र श्रयोतीत्यर्थः ।
मदभ्रान्ते काममदेन घूर्णिते, तारे कनौनिके यस्य सः, चकोरः पक्षिविशेषः, अन्तरन्तः-
करणे प्रमोदी रिरंसानन्दी यस्यास्तां कान्तां चकोरीम् अभिसरति अभिगच्छति । सुतरामय-
मपि अन्ववासक्तमनस्कतया महाकव्यं नाकर्णयतीति भावः । तथा गौरिव लाङ्गूलं यस्य
सः गोलाङ्गूलः वानरः, कौसुमेन रजसा पुष्पपरागेण प्रियाया वानर्याः कपोलं गच्छं
कुरयति रञ्जयति । अतएवैषोऽपि कौतुकाक्रान्तचित्ततया मम वचनं न श्रयोतीति भावः ।
अतएव किं कथं याचे एतेषामन्तिके प्रियाया अनुसन्धानं प्रार्थयामि, एभिरन्वमनस्कैः,
प्रियानुसन्धानदानानु दूर एवापास्तं महाकव्यस्याप्यश्रवणात् एतेषामन्तिके तत्प्रार्थनमेवानर्थक-
मिति भावः । तथा च अर्थिभावे याचकत्वम्, यत्र तत्र सर्वत्रैवेत्यर्थः, ध्रुवं निश्चितम्

आपनारा एषाने थाकिशा, अभावतइ सर्काङ्गसुन्दरी कोन कूलरमगीके
देथियाछेन कि ? अथवा ईशार कि हईल ताहा जानेन कि ? हे
बकूगण ! ताहार वयसेर अवस्था सुशून, ये वयसे मदन, अंबलोछाम
हईया झुदये, आर सुन्दर हईया देहे विचरण करिया थाके ॥२०॥

(य) कष्टे, हाय ! कि कष्टे ।

(१) कष्टं भोः इतिमात्रः पाठः कश्चित् । (२) किं इति पाठभेदः ।

অয়ম্,

দন্তচ্ছ্‌দারুণিমরচ্ছিতকান্তদন্ত-(১)

মুন্মস্য চুম্বতি বলীবদনঃ প্রিয়ায়াঃ ।

কাম্পিল্যক-(২) প্রসবপাটল-গণ্ডপালি-

পাকারুণস্ফুটিতদাড়িমকান্তি বক্রম্ ॥৩১॥

অনবসরয়ল এব অবকাশাভাবাক্রান্ত এব । সর্বং সর্বং এব ইত্যং স্বস্বাভৌটকস্মাসক্তাঃ
সুতরাং ক্রম যাচকতায়া অবকাশ ইতি ভাবঃ ।

অত্র সামান্যে ন বিশেষসমর্থনরূপোঃস্থান্নরন্যাসৌঃলঙ্কারঃ, উঁকানুপ্রাসত্বনুপ্রাসৌ চ,
ইত্যং তেষাং পরস্পরনৈরপেচ্যাত্ সংসৃষ্টিঃ ।

প্রতিষেধী নাম বিমর্ষসম্ভে রক্তম্—“ইচ্ছিতার্থং প্রতীচাতঃ প্রতিষেধ ইতীথ্যতে ।” ইতি
লক্ষণাত্ ।

“প্লবঙ্গকীর্ণপ্লবঙ্গগীলাঙ্কুলবলীমুখা” ইত্যমরমালা ।

সম্ভরা হ্রস্বম্ ॥৩০॥

দন্তি । অয়ম্ বলীবদনৌ বানরঃ, দন্তচ্ছ্‌দয়ীরীষ্টযীঃ অরুণিস্বা রক্তলে ন রক্ত-
বর্ধে ন রঞ্জিতা অতএব কান্তা মনীছরা দন্তা যত্র তত্ । কাম্পিল্যকঃ গুণ্ডারীচনী নাম
সুগন্ধিদ্ৰব্যং (কমলাগুঁড়ী ইতি যস্য ভাষা) তস্য প্রসবে ন ফলিন তত্ফলমস্বর্ধে নিত্যঃ,

ময়ূব, নৃত্য হেতু পুচ্ছদেশ উত্তোলন করিয়া, স্বকীয় কেকারবে
আমার বাক্য তিরোহিত করিতেছে ; মদবশতঃ যাহার নয়নের তারা
ছইটী ঘুরিতেছে, সেই চকোর পক্ষী, অস্তরে আনন্দিত কাস্তার
(চকোরীর) প্রতি যাইতেছে ; বানর পুষ্পরেণুধারা প্রিয়তমার
(বানরীর) গণ্ডদেশ রঞ্জিত করিয়া দিতেছে । সূতরাং আমি ইহাদের
নিকট প্রার্থনা করি কেন ? কারণ, যাচকতা যেখানে সেখানেই (সকল
স্থানেই) অনবসরগ্ৰস্ত (কোন স্থানেই প্রার্থনা করিবার অবসর নাই) ॥৩০॥

(১)···দন্তমালম্ ইতি পাঠান্তরম্ । (২) কাম্পিল্যক···ইতি পাঠমৈদঃ ।

এষ প্রিয়তমাঙ্কন্ববিশ্রান্তকরো রোহিণ্যানোকহঙ্কন্ববিশ্রান্ত-
কন্বরঃ করো । কথমত্রাপ্যনবসরঃ (১) । (২) ।

অথবা তত্ফলবৎ পাটলীং শ্ৰেতরক্তবর্ণে গঙ্ঘপালী কপোলপ্রানী যস্য তত্, তথা পাকৈন
পরিপক্কতয়া অরুণং রক্তবর্ণম্, স্কুটিতং বীজীচ্ছাসাত্ বিদীর্ণঞ্চ যত্ দাড়িমং ফলং তস্য
কান্তিরিব কান্তির্যস্য তত্, তাদৃশং প্রিয়ায়া বানর্যা বক্তং মুখম্ চন্দ্ৰম্য করাভ্যাং
ক্রিয়দুসীল্য চুম্বতি । সুতরামস্যান্তিকেঽপি মম প্রার্থনাবকাশী নাস্তীতি ভাবঃ ।

অন লুম্বীপমাচ্ছ কানুপ্রাসযীঃ সংস্টিরলঙ্কারঃ ।

“কাম্পিল্যঃ (পু) গুঙ্ঘারীচনী নাম সুগন্ধিদ্ৰব্যম্” ইতি শব্দকল্যদ্রুমঃ । তস্মাত্
স্বার্থে কপ্রত্যয়ঃ ।

বসন্ততিলকা বচনম্ ॥১১॥

(১) এষ ইতি । এষ করী হস্তী প্রিয়তমায়াঃ করিণ্যাঃ স্কন্বে বিশ্রান্তঃ অবস্থিতঃ
করঃ যুঙ্ঘা যস্য সঃ । তথা রোহিণ্যানোকহঙ্কস্য বটবৃক্ষস্য স্কন্বে প্রকাশ্যদেহী
বিশ্রান্তা স্থিতা কন্বরা গ্ৰীবা যস্য সঃ তাদৃশঃ সন্ বচনং । অতএবাত্রাপি অস্য সমীপে-
ঽপি অনবসরঃ মত্পন্নস্যানবকাশঃ । কৌতুকক্রিয়ান্বাপৃতত্বিনাস্যপি পূর্বমথুরাদিবত্
শ্রবণাসম্ভবাদিতি ভাবঃ ।

যাহার দন্তসমূহ, গুঁঠব্বয়ের রক্তিমায় রঞ্জিত হইয়া মনোহর হইয়াছে ;
যাহার গণ্ডগুগল, কমলাগুঁড়ীফলের গ্রায় পাটলবর্ণ এবং যাহার কান্তি
পক্কতানিবন্ধন রক্তবর্ণ ও বিদীর্ণ দাড়িম ফলের তুল্য ; এই বানর,
প্রিয়তমা বানরীর সেই মুখমণ্ডল উত্তোলন করিয়া চুম্বন করিতেছে ॥৩১॥

(২) এই হস্তী প্রিয়তমা হস্তিনীর স্বন্ধদেশে গুঁড়ী রাখিয়া, বট-
গাছের দোঠালার ভিতরে গ্ৰীবা স্থাপন করিয়াছে । হায় ! ইহার
নিকটেও জিজ্ঞাসা করিবার অবকাশ নাই ।

(১) অথচ রোহিণ্যানোকহঙ্কন্ববিশ্রান্তকথঃ করী । কথমত্রাপ্যনবসরঃ । ইতি
পুঙ্ঘকান্তী পাঠঃ ।

कण्डू-कुट्मलितेक्षणां सहचरीं दन्तस्य कोट्यालिखन्
 पर्यायव्यतिकीर्णकर्णपवनैराह्लादिभिर्वीजयन् ।
 जग्धाह्नैर्नवशल्लकी-(१) किसलयैरस्याः स्थितिं कल्पयन्
 धन्यो (२) वन्यमतङ्गजः परिचयप्रागल्भ्यमभ्यस्यति ॥३२॥
 अन्यतो विलोक्य (३) । अयन्तु
 नान्तर्वर्त्तयति (४) ध्वनत्सु जलदेष्वामन्द्रमुद्गर्जितं
 नासन्नात् सरसः करोति कबलानावर्जितैः शैबलैः ।

विशेषतयाह कण्डूति । अयं धन्यः पुण्यवान्, कथमन्यथा निःशङ्कभीष्टं विहर्तु-
 मर्हतीति भावः । वन्यमतङ्गजी वनजातो हस्ती, दन्तस्य कोट्या अयभागेन, कण्डू-
 कण्डूयनेन कुट्मलिते मुकुलिते मुद्रिते ईक्षणे चक्षुषी यथा ताम्, सहचरीं प्रियां हस्तिनीम्
 आलिखन् ईषदौषत् कण्डूयन्, आह्लादिभिः सुखजनकैः, पर्यायेण क्रमेण व्यतिकीर्णयोः
 विचित्रयोः सञ्चालितयोः कर्णयोः, पवनैर्वायुभिः, बीजयन् बीजितां कुर्वन्, तथा जग्धं
 स्वयं मुक्तम् अह्नै येषां तैः, नवशल्लकीकिसलयैः नूतनैः गजभक्ष्यान्वितचविशेषपल्लवैः अस्याः
 करिण्याः स्थितिं वृत्तिं जीविकां कल्पयन् सम्पादयन् नवशल्लकीकिसलयानि करिणीं
 खादयन्नित्यर्थः, परिचयप्रागल्भ्यं प्रणयनेपुण्यम्, अभ्यस्यति असक्तदशुतिष्ठति । सुतरा-
 नस्यान्तिके कथमपि न मम प्रश्रावकाश्च इति भावः ।

अथ स्वभावोक्तिरलङ्कारः । “परिचयः (पुं) ... प्रणयः ।” इति शब्दकल्पद्रुमः ।

शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥३२॥

पुण्यवान् वग्ग हस्ती, कण्डूयनवशतः मूद्रितनयना महचरी हस्तिनीके
 दन्तेर अग्रद्वारा कण्डूयन करतः, क्रमेण सञ्चालित कर्णक्षेत्रेण सूत्रकर वायु-
 द्वारा व्यञ्जन करतः एवं अर्कभूक्त नूतन शल्लकीपल्लवद्वारा उहार जीविका
 सम्पादन करतः, प्रणयनेपुण्य अभ्यास करितेहे ॥३२॥

(१) नवशल्लकी... इति कश्चित् पाठः । (२) अन्यः इति भिन्नः पाठः ।

(३) कश्चित् ‘अन्यतो विलोक्य’ इति पाठो नास्ति । (४) वर्द्धयति इति पाठभेदः ।

दान-ज्यानि-विषाद-मूक-मधुप-व्यासङ्ग-दीनाननो

नूनं प्राणसमावियोगविधुरः स्तम्बेरमस्ताम्यति ॥३३॥

अलमनेनाप्यायासितेन (१) । सानन्दम् (२) । एष सानन्द-
सहचरी-समाकर्ण्यमान-मधुर-गम्भीर--कण्ठगर्जित--ध्वनिरपरो-

नात्तरिति । दानस्य मदजलस्य या ज्यानिः हानिः प्राप्तभावः, तथा यो विषादस्तेन मूका निःशब्दा ये मधुवा धमरास्तेषां व्यासङ्गेन सन्भाव्यमानोत्पत्तिक-मदजललाभाश-
वशात् सम्यक् संसर्गेण उपवेशनेन दीनं मलिनम् आननं यस्य सः, अयन्तु स्तम्बेरमी हस्ती,
जलदेषु मेषेषु ध्वनत्सु गर्जत्सु सन्सु, अन्तस्तन्मध्ये आमन्दमतीवगम्भीरम् उदगर्जितम्
उच्चैःस्वरेण गर्जनं न वर्त्तयति न प्रवर्त्तयति कालान्तर इव न करोति । तथा आसन्नात्
सरसः समीपवर्तिनोऽपि सरीवरात् आवर्जितैरानौतैः शैबलैः शैबलैः कबलान् पूर्ववत् यासान्
न करोति । अतएव नूनं निश्चितम्, प्राणसमायाः प्रियतमाया हस्तिन्याः वियोगेन विरहेश्च
विधुरो व्याकुलः सन् ताम्यति सन्नापमनुभवति । प्रियतमावियोगव्यतिरेकेण एतादृशी
विषयोपरतिर्न सम्भवतीति भावः ।

अत्र गर्जनाकरणकबलायह्वयरूपसाधनेन प्राणसमावियोगवैधुर्य-सन्नापकपसाध्यज्ञाना-
दनुमानालङ्कारः । यथायथस्वभाववर्धनावशाद्विच्छित्तिरनुसन्धेया ।

ज्यानीति ज्याघातोः क्लप्रत्यये "हा ज्या ग्लाम्यथे"ति क्लेस्तकारस्य नत्वम् ।

शार्दूलविक्रीडितं वचम् ॥३३॥

(अग्रदिक् दृष्टिपात करिया) मदजलना पाण्ड्याय विषादवशतः नीरव
अवस्थाय लमरगणेर अवस्थाने मलिनवदन एहै हस्ती, मेषगर्जन करिने
ताहार मधो उटैःस्वरे गम्भीर गर्जन करितेहे ना, किंवा निकटवर्ती
सरोवर हईते शैबाल आनिशा ताहा डक्कण करितेहे ना ; सूत्रां
निश्चयै प्राणतूला प्रियतमा हस्तिनीर विरहे विश्वल हईया सन्नाप असूभव
करितेहे ॥३३॥

(१) अनेनायासितेन इति कश्चित् पाठः । (२) विलीक्य इति पाठान्तरम् ।

ऽपि (१) मत्तमातङ्गयूथपालः (२) प्रत्यग्र-विकसित-कदम्ब-सङ्घात-
सुरभि-शीतलामोद-बहुल-संबलित-मांसल-कपोल-निष्यन्द-कर्ह-
मित-कषाय-करटः, समुद्दलित-कमलिनीखण्ड-विप्रकीर्ण-पर्ण-
कमलकेसर-मृणाल-कन्द-कोमलाङ्ग-रमाहरन्, अनवरत-प्रवृत्त-

(ल) अलमिति । आयासितेन मालतीप्रयजिज्ञासया विरक्तीकरणेन । येन हि,
मत्समानः खल्वर्थं विरहो प्रियतमाचिन्तया किञ्चिदाराममनुभवतीति भावः । आनन्द्या
रमणसम्भावनावशादामोदान्वितया सहचर्या हलिन्या समाकर्ण्यमानः श्रद्धमाणः मधुरी
गम्भीरश्च कण्ठगर्जितध्वनिर्यस्य सः । प्रत्यग्रविकसितानाम् अभिनवप्रसूटितानां कदम्बानां
कुसुमानां सङ्घातस्य समूहस्य च सुरभिर्मनीषो यः शीतलामोदः शीतलगन्धः, तेन बहुलं
यथा स्वात्तया संबलितः संसृष्टो विशिष्टः, यो मांसलकपोलाभ्यां स्थूलगण्डहयात् निष्यन्दः
मदस्वावः अरितमदजलमित्यर्थः, तेन कर्हमिती सङ्घातकर्हमीकृती स्वस्थैव कर्हमभावेन
परिष्वत्स्याम्यधीकृतो अतएव कषायो सौरभान्वितो करटो गण्डो यस्य सः । समुद्दलिताया
आमर्दितायाः कमलिन्याः पद्मलतायाः खण्डे ऊदसमये विप्रकीर्णानि इतस्ततो विक्षिप्तानि
पर्णानि दलानि यस्य तादृशस्य कमलस्य पद्मस्य केसरः किञ्चलकषय, मृणालच, कन्दो मूलच,
कमलाङ्गुरश्च तत् तथोक्तम्, समाहारइत्यसमासादिकवचनम् । तत् आहरन् भीजनार्थ-
मानयन् । अनवरतम् अविच्छिन्नं प्रवृत्तं सञ्जातं कमनीयं सुन्दरं कर्णतालयोः हस्तपरिमित-

(ल) इहाकेव विरक्त करार प्रयोजन नाई । (आनन्देर सहित)
एई आर एकटी मत्त हस्तिश्रेष्ठ, मधुर व गम्भीर गर्जन करितेछे,
आनन्दित हस्तिनी ताहा सुनितेछे । नव प्रसूटित कदम्बसमूहेर मनोहर
व नीतन गङ्गेर सहित बहु परिमाणे मिश्रित शूल गण्डयेर मदजले ई
हस्तीर गण्डय कर्दमित व सुगन्धित इईयाछे । पद्मलता छिँडिबार समये
पद्मेर पाताञ्जलि छुडईया पडितेछे ; तखन ई हस्ती पद्मेर केसर,
मृणाल, मूल व कोमल अङ्गुर आहरण करितेछे, आवार हस्तपरिमित

(१) अपरः इत्येव पाठः क्वचित् । (२)---वर्गपालकः इति भिन्नः पाठः ।

কমনীয়-কর্ণ-তাল-তাণ্ডব--প্রচল-জর্জরিত--জলতরঙ্গ--বিতত-
নীহারং সমুচ্চস্তকুরর-সারসং সরোঃবগাঙ্ঘ্র বিহরতি (১) । (ল)

भवतु, एन-(२) माभाषि । महाभाग ! नागपते !
स्नाध्ययौवनः खल्वसि । कान्तानुवृत्तिचातुर्यमप्यस्ति भवतः ।
सापवादम् । (ब)

কর্ণযী: যত্ তাণ্ডবম্ উদ্ভতনৃত্যম্, তেন প্রচলিভ্য: চলিতেভ্য:, জর্জরিতেভ্য: চুর্খী-
কৃতেভ্যশ্চ জলতরঙ্গৈভ্য:, বিততা বিস্কৃতভাবেন জলীপরিপিতা:, নীহারো জলবিন্দবো যত্র
তত্ । তথা সমুচ্চস্তাস্তকুরাদেব গজাত্ ভীতা: কুররা: (কুরুল ইতি খ্যাতা:) সারসাশ্চ
পশ্চিমিশিষা যত্র তত্, সর: সরীবরম্, বিহরতি ক্রীড়তি ।

“তাল: কালক্রিয়ামানেঃস্ক্রমানদ্রুমেদয়ী”রিতি হেমচন্দ্র: ।

(ব) भवत्विति । एनं नागेन्द्रम् आभाषि आलपामि । स्नाध्ययौवनः प्रियवियोगा-
भावादिति भावः । एतेन मालतीविरहादात्मनी यौवनमश्लाघ्यमिति ध्वनितम् । कान्तानु-
वृत्तिचातुर्यमपि भार्यानुनयनैपुण्यमपि । सापवादम् अनुवृत्तिरसम्पूर्णत्वात् सनिन्दम् ।

কর্ণধ্বয়ের অবিশ্রান্ত নৃত্য (সঞ্চালন) হইতেছে, তাহাতে জনের তরঙ্গ
চলিতে চলিতে জর্জরিত হইতেছে, তাহা হইতে জনবিন্দুসকল ছড়াইয়া
পড়িতেছে এবং বাজকুরুল ও সারস পাখী ভীত হইয়া পলাইয়া বাইতেছে,
এই অবস্থায় ঐ হস্তী সরোবরে অবগাহন করিয়া বিহার করিতেছে ।

(ব) इउक, ईहार सहित आलाप करि । हे महाअनु ! हस्ति-
श्रेष्ठ ! आपनार यौवन स्नाध्यै हईयाछे एवं प्रियतमार प्रति आपनार
अनुनयनैपुण्यो आछे । (निन्दार सहित)

(१) ...कदम्बसंवादि...कईमिततीरं, समुद्धृतकमलिनौखण्डप्रकीर्णनीसरसखाल-
कान्दाङ्कुरनिकरं...प्रचलकर्ण...विततनीहारविमलकुररसरसं क्रीडति । इति पाठान्तरम् ।

(२) एवमित्यपि पाठः ।

लौलीत्खातमृणालकाण्डकबलच्छे देषु सम्पादिताः

पुथत्पुष्करवासितस्य पयसो गण्डूषसंक्रान्तयः ।

सेकः शौकरिणा करेण विहितः कामं विरामे पुन-

र्न स्नेहादनरालनाल-(१) नलिनीपत्रातपत्रं धृतम् ॥३४॥

असम्पूर्णं प्रदर्शयन्नाह लौलीत्खातेति । लौलया अवहेलया अनायासेनेति यावत्, उत्खाता उत्पाटिता ये मृणालकाण्डाः मृणालसन्धाः, तेषां कबलच्छे देषु यासाथं खच्छे षु करिणीमुखवर्तिष्वित्यर्थः, पुथङ्गः पुष्टीभवङ्गः पुष्करैः पद्मैः वासितस्य सुगन्धीकृतस्य पयसी जलस्य गण्डूषाणां मुखपूरितजलानां संक्रान्तयः सञ्चाराः सम्पादिताः कृताः, करिणीमुख-वर्तिषु मृणालकबलेषु निजमुखपूरितं जलं वेगेन विक्षिप्तमित्यर्थः । तथा शौकरिणा जलविन्दुशालिना करेण शुष्णदण्डेन सेकः करिण्या गात्रीपरि सेचनं कामं पथ्यामं यथा स्यात्तथा विहितः कृतः । पुनः किन्तु विरामे सेकावसाने स्नेहात् प्रथयथशात् अनरालम् अवक्रं सरलं नालं यस्य तादृशं यत् नलिनीपत्रं पद्मपत्रं तदेव आतपत्रं ह्रवं न धृतं शुष्ण्या करिण्या गात्रीपरि न विधृतम् । अतएव ह्रवधारणाभावादनुत्तरसम्पूर्णत्व-मिति भावः ।

अत्र स्वभावोक्तिरलङ्कारः, तथा नलिनीपत्रातपत्रमिति निरङ्गं केवलं षुपकश्चेत्यनयो-रङ्गाङ्गिभावेन सङ्कारः, तथा ह्येकानुप्रासवच्यनुप्रासी चेति समुदाये संसृष्टिः ।

श्लोकीऽयम् उत्तररामचरितद्वितीयोऽपि रामेण पठितः । किन्तु अत्र चतुर्थपादे 'न' इत्यत्र 'यत्' इति वैषम्यम् । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥३४॥

हस्तिनी लौलाभूसांरे मृणालथं तुलिना मुखमध्ये राथिग्राहे, ताहार उपरे ँ हस्ती निजमुखपूरितं षु पुष्टपद्म-स्रवासितं जलविन्दुसकलं निष्पिष्टं करितेहे एवं जलविन्दुवर्षीं शुशुभारा हस्तिनीं गात्रेण उपरे यथेष्टे वर्षणं करितेहे ; किन्तु सेहं वर्षणेरं परं प्रणयवशतः सरलदं पद्मपत्रेण ह्रवधारणं करितेहे न ॥३४॥

(१) ...नाल...इति क्वचित् पाठः ।

कथमवधीरणानोरसं व्रजति । हन्त ! मूढ एवास्मि, यो-
ऽस्मिन् वनचरेऽपि वयस्यमकरन्दोचितं व्याहरामि । हा
प्रियवयस्य ! मकरन्द ! (१) (श)

धिगुच्छसितवैशसं मम यदित्यमेकाकिनो
धिगेव रमणीयवस्त्वनुभवान् वृथाभाविनः (२) ।
त्वया सह न यस्तया च दिवसः, स विध्वंसतां
प्रमोदमृगतृष्णां कां धिगपरत्र या जायते (३) ॥३५॥

(श) कथमिति । अवधीरणया महाकथं प्रति कर्षपाताकरणात् अवज्ञया, नीरसं
निःस्त्रेहं मां प्रति स्त्रेहरहितं यथा स्यात्तथा व्रजति एष यूथपतिरिति शेषः ।

अत्र छादनं नाम विमर्षसन्धेरङ्गम् । यथा दर्पणे—

“...तदाहुश्छादनं पुनः । कार्यार्थमपमानादेः सहनं खलु यद्भवेत् ॥”

धिगिति । एकाकिनो मम इत्यमेवमकारं यत् उच्छसितं जीवनमेव वैशसं दुःखं
तत् धिक् । पापेनैव मालतीमकरन्दयोर्विरहावस्थायामपि सत्त्वादिति भावः । तथा
एकाकिनो मम वृथाभाविनः सुखजनकत्वाभावात् निष्फलोत्पादिनः, रमणीयवस्त्वनुभवान्
तरुलतादिसुन्दरपदार्थप्रत्यक्षाणि च धिगेव । मालतीमकरन्दसाहित्ये नाङ्गतत्वेन सुख-
जनकत्वाभावात् प्रत्युत दुःखजनकत्वादिति भावः । त्वया मकरन्देन, तथा मालत्या च सह
विद्यमानस्य मम यो दिवसो न जातः युवयोर्विरहावस्थायां मम यो दिवसो जात इत्यर्थः,
स विध्वंसतां विनश्यतु । तादृशदिवसस्य मत्पक्षे कैवल्यदुःखजनकत्वादित्याशयः । प्रमोदः

(श) हाय ! এই হস্তী অবজ্ঞা করিয়া স্নেহবিহীনভাবে চলিয়া গেল ।
হায় ! আমি মূর্খই বটি ; কারণ, যে আমি এই বনচর পশুর প্রতি মথা
মকরন্দকে বলিবার যোগ্য কথা বলিতেছি । হা প্রিয়বয়স্ ! মকরন্দ !

(১) হন্ত ! মূঢ় এবাষ্টিন্ বনেচরে বয়স্যমকরন্দাচিতং ব্যবহারামি । হা বয়স্য !
ইতি পাঠভেদঃ । (২) ধিগেব রমণীযতাং ত্বদনুভাবাবাঘাতে, ধিগেব রমণীযবস্তু-
অবাধবৃথাভাবিনঃ ইতি পাঠভেদৌ । (৩) ধিগপরত্র কা মানুষে ইতি পাঠান্তরম্ ।

मक । अये ! उन्मादमोहान्तरितोऽपि मां प्रति कुतश्चिद्-

कुतश्चिदुपजायमानोऽपि य आमोदः स एव स्रगटणिका मत्पत्ने वास्तविकत्वाभावात् मरीचिका ; तामपि धिक् ; या प्रमोदस्रगटणिका अपरत्र युवाभ्यामन्यत्र वस्तुनि जायते । यः खलु युवामवलम्ब्य प्रमोदः समुत्पद्यते स एव मम यथार्थः प्रमोदः, दुःख-
लेशस्यापि स्वप्नाभावात्, यस्तु विषयान्तरमवलम्ब्य युवयोर्विरहभावस्यायां जायते, स किल मत्पत्ने सर्वथैव स्रगटणिकावदयथार्थः, युवयोर्विरहजनितगादृदुःखिनोत्पत्तिमात्रमेवो-
च्छिद्यमानत्वादित्यभिप्रायः ।

अत्र यतो ममेकाकिन उच्छसितम् अतएव तद्दुःखं तस्य च धिक्कारः, तथा यतो ममेका-
किनो इथाभाविनश्च रमणीयवस्तुभवाः अतएव तान् धिक्, इति पदार्थहेतुकं काव्यलिङ्ग-
मलङ्कारद्वयम्, प्रमोदस्रगटणिकेति निरङ्गं केवलरूपकञ्च, इत्येतेषां मिथो नैरपेक्ष्यात्
संसृष्टिः । एकस्यैव धिक्शब्दस्य पुनःपुनरुपादानादनवोक्तत्वदीर्घः, स तु 'भवन्तु न
मनोज्ञवस्तुभवा इथाभाविनः' 'मुदा तु स्रगटणिका भवति या पदार्थानरे' इत्यं द्वितीय-
चतुर्थपादयोः परिवर्तनेन समाधेयः । "सुखमानन्दधुर्मुदा ।" इति शब्दरत्नावली । न
च द्वितीयपादस्याष्टमाक्षरे यत्यभावादयतिभङ्गदीर्घोऽपीति वाच्यं स्वरसन्धिविधाने तद्दीर्घा-
नङ्गीकारात् प्रत्युत तत्र शोभाया एवाङ्गीकारात् । तथा च हृन्दीमङ्गरी—

"पुनस्तत्रैवासी स्वरविहितसन्धिः अयति तां

यथा क्लृप्तः पुष्पात्तुलमङ्गिमा मां करुणया ।"

पृथ्वी वृत्तम् ॥२५॥

एकाकी आमार এইভাবে জীবিত থাকাই দুঃখ ; সুতরাং সে
জীবনকে আমি ধিক্কার করি । নিঃফল সুন্দর বস্তু দর্শনকেও ধিক্কারই
করি । তোমার (মকরন্দের) সহিত ও মালতীর সহিত একত্র থাকা
অবস্থায় আমার যে দিন উপলব্ধ হইয়াছে, সে দিন বিনষ্ট হউক এবং
তোমাদের ছাড়া অগ্র বস্তুতে আমার যে আমোদ-মরীচিকা জন্মে,
তাহাকেও ধিক্ ॥৩৫॥

ব্যঞ্জকাৎ প্রবুদ্ধ এবাষ্য সহজস্নেহসংস্কারঃ (১) । তদসন্নিহিত-
মিব মাং মন্যতে (২) । পুরতঃ স্থিতা । এষ পার্শ্বচর এব তে স
মকরন্দো মন্দভাগ্যঃ । (৬)

মাধবঃ । হা প্রিয়বয়স্য ! সম্ভাবয়, পরিষ্বজস্ব মাম্ ।
প্রিয়াং মালতীং প্রতি তু নিরাশ এব সংবৃত্তোঽস্মি (৩) । ইতি
হৃতি (৪) । (৬)

(৬) মকতি । উদ্ভাদ এব মৌহস্নেহে ন অন্তরিতোঽপি তিরোহিতোঽপি । সহজস্নেহ-
সংস্কারঃ স্বাভাবিকস্নেহবিষয়কभावनाख्यसंस्कारः । ব্যঞ্জকাৎ প্রবুদ্ধকাৎ, প্রবুদ্ধ এব জাগরিত
এব । দেবদত্তনামৌষারণলক্ষণাদুদ্বীধকাৎ দেবদত্তঅরণ্যমিবেতি ভাবঃ । তস্মাদুদ্ভাদ-
মৌহাস্নেহীতীঃ । মন্দভাগ্যঃ, তবৈতদুদরবস্থাदर्शनादिति ভাবঃ ।

(৬) মাধব ইতি । সম্ভাবয় दर्शनदानेन সম্ভবয় ।

(৬) মকরন্দ । ও ! আমার প্রতি মাধবের স্বাভাবিক স্নেহ-
সংস্কারটী, উদ্ভাদরূপ মোহে তিরোহিত থাকিলেও, কোনরূপ উদ্বোধক-
বশতঃ আবার জাগরিতই হইয়াছে । সেই উদ্ভাদমোহবশতই আমাকে
অসন্নিহিত বলিয়া মনে করিতেছে । (সম্মুখে থাকিয়া) সেই মন্দভাগ্য
মকরন্দ, এই তোমার পার্শ্বেই বিচরণ করিতেছে ।

(৬) মাধব । হা প্রিয়বয়স্ ! (দর্শন দান করিয়া) আমাকে
জীবিত কর, আমাকে আনিজন কর । মানতীর বিষয়ে কিন্তু আমি
নিরাশই হইয়াছি । (এই বলিয়া মূর্চ্চিত হইলেন) ।

(১) অথ ! উদ্ভাদমৌহাস্নেহিতোঽপি সম্ভাবয় মাং প্রত্যতিকুলঃ, যতঃ... ইতি
কচিৎ পাঠঃ । (২) তদসন্নিহিতমিব মাং মন্যতে ইত্যপি পাঠঃ ।

(৩)...প্রিয়ানু মালতীং প্রতি নিরাশঃ পরিত্রাস্তোঽস্মি ইতি ভিন্নঃ পাঠঃ ।

(৪) কচিৎ 'ইতি মূর্চ্ছতি' ইতি পাঠো নাস্তি ।

মক্ । এষোঃঙ্কঃ (১) সম্ভাবয়ামি জীবিতেশ্বরম্ । বিলোক্য
সকলশব্দম্ । হা কষ্টম্ ! আবির্ভূত-(২) মত্পরিষ্বঙ্গীত্কণ্ঠ এব
নিশ্চেতনঃ সন্ততঃ । তত্ কৃতমিদানীং জোবিতাশ্রাব্যসনেন ।
সর্বথা নাস্তি মে প্রিয়বয়স্য ইতি যুক্তঃ পরিচ্ছ্েদঃ (৩) । হা
বয়স্য ! । (হ)

(হ) মক্ । জীবিতেশ্বরং নিরতিশয়স্বচ্ছাস্যদেবত্বাত্ জীবননিয়ন্তারম্ । সম্ভা-
বয়ামি আলিঙ্কনেন সম্ভাবয়ামি আবির্ভূতা উত্পন্ন মত্পরিষ্বঙ্গীত্কণ্ঠা মমালিঙ্কনৌত-
সুক্বে যস্য তাড়শ এব সন্ নিশ্চেতনঃ অশ্চেতন্যঃ মুচ্ছিতঃ । তত্ ক্ৰমাত্, ইদানীং জোবিতাশ্রা-
ব্যসনেন অস্য জীবনং স্থাস্থ্যতীত্যাশ্রায়ামাসক্ত্যা কৃতম্ ফলম্ । তত্ কারণমাঃ
সর্বথৈত্যাদি । পরিচ্ছ্েদৌ নিশ্চয়ঃ । বারং বারং মুচ্ছাপন্নত্বাত্, এতদবস্থাपरिवर्तनीपाय-
भूताया मालत्याश्रमावादिति भावः ।

অত্ বিরোধনং নাম বিমর্ষসম্বৈ রঙ্কম্—“কার্যাব্যয়ীপগমনং বিরোধনমিতি স্মৃত”-
মিতি লক্ষণাত্ । তথা জীবিতেশ্বরশব্দঃ প্রাণবন্ত্ প্রিয়তমার্থস্য ন বাচক ইতি “দিনং মে
ত্বয়ি সম্রামে ধ্যানাচ্ছন্নাপি যামিনী” ইত্যাদিবদবাচকত্বদোষঃ, তেন ‘প্রাণপ্রিয়তম’মিতি
পাঠঃ সাধীযান্ ।

(হ) মক্ । এই আমি জীবননিয়ন্ত্রাত্কে সম্ভাবিত করিতেছি ।
(দর্শন করিয়া শোকেব সহিত) হায় কি কষ্ট ! । আমার আনিন্ধনেব
প্রতি (৬২ঃক্য) জন্মিবামাত্রই অর্চৈতন্ত্ হইয়া পড়িলেন । অতএব এখন
মাধবেব জীবনেব আশার আসক্তিতে আর প্রয়োজন নাই । ‘আমাব
প্রিয়বয়ন্ত্ নাই’ এইরূপ নিশ্চয় করাই সর্বপ্রকারে যুক্তিসঙ্গত । হা
মথে !

(১) এবং ইতি পাঠান্তরম্ । (২) কষ্টম্ । কথমাবির্ভূত... ইতি পাঠভেদঃ ।

(৩) তত্ কিমিদানীমাশ্রাব্যসনেন । সর্বথৈব মে নাস্তি বয়স্য ইতি পরিচ্ছ্েদৌ
যুক্ত ইতি ভিন্নঃ পাঠঃ ।

यत् स्नेहसञ्चरदता हृदयेन नित्यं-
माबद्धवेपथु विनाऽपि निमित्तयोगात् ।
त्वय्यापदी गणयता (१) भयमन्वभावि
तत्सर्वमेकपद एव मम प्रनष्टम् (२) ॥३६॥

सखे ! (३) वरं तावन्त एवातिक्रान्ता मुहूर्त्ताः, तथाविध-
मपि भवन्तं येषु चेतयमानमनुभूतवानस्मि । इदानीन्तु
मम (४) । (च)

यदिति । स्नेहसञ्चरो वात्सल्यजनितः सन्तापः 'कदा किं भवे'दित्याशङ्कित्वर्षः
तदता हृदयेन मम मनसा, निमित्तयोगादिनापि आपत्कारणसम्बन्धाभावेऽपि नित्यं सर्वदा
त्वयि त्वद्विषये आपदौ गणयता "स्नेहः पापमाशङ्कते" "प्रेम पश्यति भयान्पदेऽपि" इति
न्यायात् विपत्तीर्भावयता सता, आबद्धो धृतः वेपथुः कस्यो यस्मिन् कर्मणि तद्वयथा तथा
सकम्पम्, यत् भयम् अन्वभावि अनुभूतम् । मम तत् सर्वं भयम्, एकपद एव सहस्रैव,
प्रनष्टम् अद्य देवशाहिनष्टम् । तवैवाभावादिति भावः ।

अत्र निमित्तयोगं विनापि भयीत्पत्तेर्विभावनालङ्कारः ।

"तत्सर्वमेकपदे तुल्ये" इति हलायुधः ।

वसन्ततिलका वृत्तम् ॥३६॥

(च) सखे इति । अतिक्रान्ता इतः पूर्वं गताः मुहूर्त्ताः द्वादशक्षणपरिमितकालाः
अत्यल्पाल्पसमया इत्यर्थः । वरम् एतत्समयापेक्षया ईषत्प्रिया असन्निधि शेषः । येषु

स्नेहवशतः आशङ्कित चिन्ते, कम्पितभावे विना कारणेण, सर्वदा
तोमार विपद् भाविष्या, ये भय अनुभव करिष्याहि, सहगई आमार सेई
सकल विनष्टे हईल ॥३७॥

(१) त्वद्यापदी गणयतो भयमन्वभावि इत्यपि पाठः ।

(२) प्रशान्तं इति क्वचित् पाठः । (३) अथवा इति पाठोऽपि दृश्यते ।

(४) क्वचित् 'मम' इति पाठो नास्ति ।

भारः कायो, जीवितं वञ्चक्रीलं,
काष्ठाः शून्या, निष्फलानीन्द्रियाणि ।
कष्टः कालो मां प्रति त्वत्प्रयाणे
शान्तालोकः सर्वतो जीवलोकः ॥३७॥

मुहूर्तेषु भवन्तं तथाविधमपि मालतीविरहादुन्मत्तप्रायमपि सन्तम्, चेतयमानं सर्वतन्मम्,
अनुभूतवान् प्रत्यचौकृतवानस्मि ।

चेतयमानमिति “चित्तं सञ्चेतने” इति चौरादिकात्मनेपदिनश्चित्तधातोः प्रयोगः ।

भार इति । तव प्रयाणे मर्त्यलोकात् प्रस्थाने मरणे सति, मां प्रति लक्ष्यीकृत्य
ममेत्यर्थः । कायो देहः, भारो दुर्बल इव प्रतीयते । तेन देहत्याग एव शान्तिरिति
सूचितम् । जीवितं जीवनम्, वञ्ची वञ्चमयः क्रीलः शङ्कुर्यव तत् वञ्चक्रीलं वञ्चमय-
शङ्कुना दृष्टेन सद्य संविद्धमिव प्रतीयत इत्यर्थः । कथमन्यथा ईदृशदुःखताङ्गनेऽपि न
यातीति भावः । एतेन जीवनापगम एव साम्प्रतमभिप्रेत इति ध्वनितम् । काष्ठा दिग्गः
शून्याः पदार्थरहिता इव प्रतीयन्ते । मोहावरणादिति भावः । इन्द्रियाणि अक्षुरादीनि,
निष्फलानि मोहागमेन स्वस्वविषयायुक्त्यात् प्रयोजनहीनानीव प्रतीयन्ते । कालः समय
एव कष्टो दुःखकर इव प्रतीयते । येनास्मिन् काल एवेदंश्री दुःखीत्पत्तिरिति भावः ।
तथा जीवलोकः संसारः सर्वतः सर्वासु दिग्गु शान्तालोक आलोकरहित इव प्रतीयते ।
आलोकरूपस्य तव बाभावात्, अथवा मोहागमेन तमसाच्छन्नत्वादिति भावः ।

अत्र इवशब्दाद्यभावात् अर्था प्रतीयमानीत्प्रत्यार्था मिथी नैरपेक्ष्यात् संसृष्टिरलङ्कारः ।
शान्तिनी वचनम् ॥३७॥

(क) सखे ! अतीत सेइ सकल मुहूर्तगुलिइ आमार पक्षे भाल छिन,
बखन सेरूप (शोककातर) हईलेओ तोमाके सचेतनइ देखियाहि ।
किञ्च एथन आमार—

(मर्त्यालोक हईते) तोमार प्रस्थान हईले, शरीर येन दुर्बल
बलिग्या बोध हईतेछे, जीवन येन वञ्चमय शङ्कुधारा नेहेर सहित बिद्ध

বিচিন্ত্য । তত্ কিন্তু খলু মাধবাস্তময়সান্ধিণা ময়া
 ভবিতব্যমিতি জীবামি (১) । তদস্মাদ্গিরিশিখরাৎ পাটলা-
 বত্যাং নিপত্য মাধবস্য মরণাগ্রে সরো ভবামি । সক্রুৎং পরিহৃত্যাব-
 লীক্য চ । কষ্টম্ (২) । (ক)

তদেতদসিতীত্পলদ্যুতি শরীরমস্মিন্ভূ- (৩)

স্মমাতিত্ৰুড়পৌড়নৈরপি ন ত্‌স্মিরালিঙ্কনৈঃ ।

(ক) বিচিন্ত্যতি । ময়া, মাধবস্য স্তময়ীঃ স্তময়নং মরণং তস্য সান্ধী দ্রষ্টা
 তেন, ভবিতব্যং ভূয়তে, ইতি হেতীঃ, কিন্তু খলু জীবামি । তত্ কথমপি নেত্যর্থঃ ।
 ততস্মাদ্ভে তীঃ স্মাদ্ভে স্মানাৎ । পাটলাবত্যাং পাটলাবতীনামিকায়াং নিস্রপ্রধাঙ্কিত্যাং
 নদ্যাৎ । মরণে স্তম্যে ভাবিনি সয়ে সরঃ সয়গামী ভবামি । মাধবমরণদর্শনভয়েন
 পূর্বমহ্মেব স্মিতি ইত্যর্থঃ । সক্রুৎং সশীকম্, পরিহৃত্য স্নেহাকর্ষণেণ পুনরাহৃত্য,
 অবলীক্য মাধবস্য দৈহমিতি শ্রেণঃ ।

অত্র ব্যবসায়ী নাম বিমর্ষসম্বন্ধরঙ্গম্—“ব্যবসায়স্য বিস্ময়ঃ প্রতিজ্ঞাহিতুসম্ভবঃ ।”
 ইতি লক্ষণাত্ । প্রতিজ্ঞা নাম নাট্যালঙ্কারঃ—“প্রতিজ্ঞাষ্যবসায়কঃ ।” ইতি লক্ষণাত্ ।
 বলিয়া প্রতীতি হইতেছে, দিক্ সকল যেন শূন্য বলিয়া ধারণা জন্মিতেছে
 এবং জীবলোকের সকল দিকের আলোকই যেন নিবিয়া গিয়াছে বলিয়া
 মনে হইতেছে ॥৩৭॥

(ক) (চিন্তা করিয়া) তবে কি আমি মাধবের মৃত্যুর সাক্ষী
 হইব বলিয়া জীবিত থাকিব (কখনই নহে) । অতএব এই পর্ত্তের
 শূন্য হইতে পাটলাবতী নদীতে পড়িয়া, মাধবের মৃত্যুর অগ্রগামী হই ।
 (শোকের সহিত ফিরিয়া দেখিয়া) কি কষ্ট !

(১) তত্ কিন্তু মাধবাস্তময়ঃ সান্ধিণা ভবিতব্যমিতি জীবামীতি পাঠমেদঃ ।

(২) মনসু, অমুস্মাদ্ভি...সক্রুৎং নিহৃত্যাবলীক্য । কষ্টং ভীঃ । কষ্টম্ । ইতি
 পাঠান্তরম্ । (৩) মনাপি ইতি ক্‌চিৎ পাঠঃ ।

यदुल्लसितविस्मया (१) वत निपीतवत्यः पुरा,

नवप्रणयविभ्रमाकुलितमालतोदृष्टयः ॥३८॥

आश्चर्यम् ! एतस्यां तनावचरमे वयसि तावतो गुण-
समाहारस्य सन्निवेशः कथमिवाभूत् । सखे ! माधव ! (ख)

तदिति । एतत् दृश्यमानम्, तत् प्रसिद्धम्, असितोत्पलस्य नीलोत्पलस्य द्युतिरिव
द्युतिर्यस्य तत्, शरीरं माधवस्य वपुः, धरातले निस्पन्दमास्ते । अस्मिन् शरीरे अतिदृढ-
पीडनैरपि आलिङ्गनैः, मम दृष्टिर्नाभूत् । इदं शरीरमतिगाढमालिङ्गापि न मे दृष्टि-
निवृत्तिराशौदित्यर्थः । पुरा इतः पूर्वम्, उल्लसितः अलौकिकसौन्दर्यदर्शनादुत्पन्नः,
विस्मय आश्चर्यं यासु ताः । नवप्रणयेन नवीनप्रेम्णा ये विभ्रमा विलासास्तैराकुलिता
व्याप्ताश्च ताः मालत्या दृष्टयो दृष्टिपाताश्चेति ताः, यत् शरीरं निपीतवत्यः निरतिशया-
दरेण प्रत्यक्षीकृतवत्यः । वत खेदे ।

अत्र वात्सल्यशृङ्गाररसौ प्राकरणिककरुणरसस्याङ्गभूताविति रसवदलङ्कारः, स
पुनरसितोत्पलयुतीति लुप्तोपमया सङ्कीर्त्यते । तथा स्वकीयालिङ्गनसादरमालतीदर्शन-
कार्यधीरनेन संगृहीतत्वादादानं नाम विमर्षसन्धेरङ्गम् । तथा चोक्तम्—

“कार्यसंग्रह आदानम्....”

पृथ्वी वृत्तम् ॥३८॥

(ख) आश्चर्यमिति । तनो माधवस्य शरीरे । अचरमे नवीने । तावतः प्रचुर-
परिमाणस्यैत्यर्थः । गुणानां उपादीनां समाहारस्य समूहस्य ।

नीलोत्पलस्येन ग्राह्य कान्तिमयश्चित्त एहे सेहे शरीर (भूतले निष्पन्न
हईया रहियाछे) ; एहे शरीरे, अति गाढ आनिङ्गनेण, आमार तृप्ति
हय नाई । हाय ! पूर्के मालतीर दृष्टि, नूतन प्रेमेर विलासे आकूल
हईया सविश्वये, आदरेर सहित याहा दर्शन करियाछिल ॥३८॥

(ख) कि आश्चर्य ! एहे शरीरे नवीन वयसे, कि करिया
ततउलि गुणसमष्टिर सन्निवेश हईयाछिल । सखे ! माधव !

(१) यदुल्लसितविभ्रमा इत्यपि पाठः ।

আপূৰ্ণঞ্চ কলাভিরিন্দুরমলৌ, যাতঞ্চ রাহৌর্মুখং
সম্ভ্রাতঞ্চ ঘনাঘনৌ জলধরঃ, শৌৰ্ণঞ্চ বায়ৌর্জবাৎ ।
নিহঁসঞ্চ ফলৈগ্রহিহঁসবরৌ দগ্ধঞ্চ দাবাগ্নিনা
ত্বং চূড়ামণিতাং গতঞ্চ জগতঃ, প্রাসঞ্চ মৃত্যৌর্বশম্ ॥৩৫॥

আপূৰ্ণ ইতি । অমল ইন্দুর্নির্মলচন্দ্রঃ কলাभिः ধৌঃশभिঃ, আপূৰ্ণঞ্চ পরিপূৰ্ণঞ্চ, রাহৌর্মুখং যাতৌ গতঞ্চ । চকারহর্যং যৌগপদ্যসূচনায যদৈব ধৌঃশকলাপরিপূৰ্ণং স্তদৈব রাহৌর্মুখং গত ইত্যর্থঃ । এবমন্যথাপি বৌধ্যম্ । জলধরৌ মেঘঃ ঘনাঘনৌ বর্ষুকঃ, সম্ভ্রাতঞ্চ, বায়ৌর্জবাৎ পবনস্য বেগাৎ শৌৰ্ণঞ্চ স্বচ্ছস্বচ্ছীকৃত্যেতস্কতঃ সম্ভ্রালনাৎ সৌৰ্ণঞ্চ । তথা দ্রুমবর স্তমতরুঃ, ফলৈঃগ্রহিঃ ফলবান্ নিহঁসৌ নিষ্পন্নঞ্চ দাবাগ্নিনা দগ্ধঞ্চ । তথা ত্ব জগতশ্চূড়ামণিতাং বিদ্যাदिना शिरोमणितं प्राधान्यं गतञ्च, মৃত্যৌর্বশম্ অধীনতাং প্রাসঞ্চ । যথা চন্দ্রঃ ধৌঃশকলাপরিপূৰ্ণঃ সন্ অবসরাভাবে ত্ব লোকাননানন্দযন্ত্রে ব রাহুমুখং গচ্ছতি, যথা বা মেঘৌ জলপূৰ্ণঃ সম্ভ্রায়মানৌ বর্ষণাৎ প্রাণিব বায়ুবেগাৎ বিস্মীৰ্য্যতে । যথা চ সহকারাদ্যু স্তমতরুঃ ফলবান্ সন্ তন্ত্রক্ষণদ্বারা লোকানপ্রীণয়ন্ত্রে ব দাবাগ্নিনা দগ্ধতে ; তথা ত্বমপি রূপবিদ্যাदिना गुणसमूहेन जगतः प्रधानः सन् अवसरा-
প্রাসক্তাৎ স্বজনানসন্ভৌষয়ন্ত্রে ব মৃত্যুবশং গতৌঃশীততঃ কিমস্ति निदारुणदुःखमिति भावार्थः सरलार्थञ्च ।

অতএবান দৃষ্টান্তালঙ্কারঃ ক্রিয়াসমুচ্চয়শ্চ, অনযীরহাঙ্কিভাবেন সঙ্করঃ ।

“বর্ষুকান্দা ঘনাঘনাঃ ।” ইত্যমরঃ । ফলানি গচ্ছাতীতি ফলৈঃগ্রহিঃ “ফলৈ-
নল্লরজঃসু যহঁসি” ইতি ইপ্রত্যয়ঃ । “সূত্রনিপাতনাদিল” ইতি দুর্গসিঁহঃ ।

শ্রীচূড়ামণিকীৰ্তিতং ব্রহ্মম্ ॥৩৫॥

নির্মল চন্দ্র, যেই ষোড়শ কলায় পরিপূর্ণ হইল, অমনি সে রাহুর মুখে
প্রবেশ করিল ; মেঘ যেই বর্ষণশীল হইল, অমনি সে বায়ুর বেগে ধগু ধগু
হইয়া গেল এবং উৎকৃষ্ট বৃক্ষ যেই ফলবান্ হইল, অমনি সে দাবাগ্নিতে দগ্ধ
হইল ; আর তুমিও যেই জগতের চূড়ামণি হইয়া উঠিলে, অমনি মৃত্যুর
বশতাপন্ন হইলে ॥৩৫॥

তত্ পরিষ্জজি তাবদেবং গতমপি প্রিয়বয়স্যম্ (১) । অর্থিত-
 স্তানেন সম্ভ্রত্য়মেবার্থঃ । পরিষ্জজ্য । হা বয়স্য । বিমল-
 বিদ্যানিধি ! (২) গুণগুরো ! মালতীস্বয়ংগাহজীবিতেশ্বর ! হা
 সৌন্দর্য্যবিনির্জিতরতিরমণচ্ছায় ! হা কামিনীহৃদয়মম্বয় !
 হা বান্ধবপয়োনিধিশরস্বন্দ্র ! (৩) হা কামন্দকীমকরন্দা-

(গ) তদ্বিতি । এবং গতমপি ইঁদ্রশাবস্ত্যামপি মুচ্ছিতমপীত্যর্থঃ, পরিষ্জজি
 আলিঙ্কামি । কথং মুচ্ছিতমালিঙ্কসীত্যা হ অর্থিতশ্চেতি । অনেন মাধবেন, সম্ভ্রতি
 অয়মেবার্থঃ মমালিঙ্কনমেব অর্থিতঃ “প্রিয়বয়স্য ! সম্ভ্রাবয় পরিষ্জজ মা”মিত্যনেগাহ
 যাপিতঃ । অত ইঁদ্রশমধ্যালিঙ্কামীতি ভাবঃ । গুণৈর্বিদ্যাবিনয়াদিभिঃ গুরুঃ । প্রায়েণ
 সর্বস্বৈব শিষ্যকস্তুতসম্বোধনম্ । মালত্যাঃ স্বয়ংগাহেণ আত্মনা যত্নেণ ন পুনঃ
 পিতাদিপ্রদানেত্যর্থঃ জীবিতেশ্বরঃ পতিঃ, তত্সম্বোধনম্ । তাইদ্রশীশমরমণ্যা স্বয়মেব
 পতিলৈন গৃহীতত্বাত্ ত্বমলৌকিকগুণবানাসীরিতি ভাবঃ । সৌন্দর্য্যেণ বিনির্জিতা রতি-
 রমণস্য সদনস্য ছায়া কামিন্যেণ তত্সম্বোধনম্ । কামিনীহৃদয়মম্বয়িত্যনেন তদুদ্ভাদক-
 রুপবচং ধ্বনিতম্ । বান্ধবাঃ পিতাদয় এব পয়োনিধয়ঃ সমুদ্রাস্তে শু শরস্বন্দ্রঃ, তত্সম্বোধনম্ ।

(গ) অতএব এইরূপ অবস্থা হইলেও প্রিয়সখাকে আলিঙ্কন করিব ।
 কারণ, এখন উনি ইহাই প্রার্থনা করিয়াছিলেন । (আলিঙ্কন করিয়া)
 হা বয়স্তু ! নির্মল বিজ্ঞার আধার ! সমস্ত গুণেরই শিক্ষক ! মানতী
 আপনাআপনিই তোমাকে জীবিতেশ্বর করিয়াছিল ; হায় ! তুমি
 সৌন্দর্য্যে কামদেবের সৌন্দর্য্যকে জয় করিয়াছিলে ; হায় ! তুমি কামিনী-
 গণের হৃদয়ে কামদেবস্বরূপ ছিলে ; হায় ! তুমি বান্ধবরূপ ক্ষীরোদ-
 নাগরের শরচ্ছত্রস্বরূপ ছিলে ; হায় ! তোমার মুখচ্ছত্র, কামন্দকী ও

(১) (বিচ্ছিন্য) তত্ পরিষ্জজি অহ...বয়স্যম্ । ইতি পাঠমেদঃ ।

(২) বিমলকলানিধি । ইত্যপি পাঠঃ ।

(৩) পুস্তকান্দে সৌন্দর্য্যেত্যাदि সম্বোধনত্রয়ং নাস্তি ।

नन्दनमुखचन्द्र ! (१) माधव ! अयमत्र ते जन्मन्यपश्चिमः
पश्चिमावस्थां प्रापितो (२) मकरन्दबाहुपरिष्वङ्गः । स एष
मकरन्दो मुहूर्त्तमपि जीवतीति मैवं मंस्थाः (३) । (ग)

आजन्मनः सहनिवासितया (४) मयैव

मातुः पयोधरपयोऽपि समं निपोय ।

त्वं पुण्डरीकमुख ! बन्धुतया निरस्त-

मेको निवापसलिलं पिवसीत्ययुक्तम् ॥४०॥

तद्ददानन्दीज्जासजनकत्वादिति भावः । अत्र परम्परितरुपकमलङ्कारः । अत्र जन्मनि, अयं
मया क्रियमाणः अपश्चिमः अशेषोऽपि इतः परमपि कर्त्तुमभिलष्यमाणोऽपीत्यर्थः,
पश्चिमावस्थां शेषतां प्रापितो दैवेन नीतः शेषः इत्यर्थः मकरन्दस्य बाहुभ्यां परिष्वङ्ग
आलिङ्गनम् । ननु कथमयं शेषः परिष्वङ्ग इत्याह स एष इति । जीवति त्वां विना इति
शेषः । इत्येवं सा मंस्थाः न मनसि कुर्व्याः । इदानीमेवाहमपि स्थिते इति भावः ।

आजन्मन इति । हे पुण्डरीकमुख ! सिताश्वीजवन्मनोहरवदन ! आजन्मनी
जन्मावधि सहनिवासितया एकत्रावस्थायितया हितुना मयैव समं सह मातुः पयोधरपयोऽपि
ज्ञानदुग्धमपि निपीय पीत्वा, इदानीं त्वमेकः, बन्धुतया पिवादि बन्धुसमूहेन निरस्तं
निश्चितं दत्तं निवापसलिलं प्रेततपर्णजलं पिवसि, पायसीति भविष्यन्सानीष्ये वर्त्तमाना
मकरन्दके आनन्दित करित । माधव ! बाहुद्वारा मकरन्देन एह आलिङ्गन,
शेष नां हहेलेषु, विधाता इहाकेहै तोमार एह जन्मे शेष अवस्था प्राप्त
कराईयाहेन । सेहै एह मकरन्द (तोमाके छाडिया) मुहूर्त्तकाले
जीवित थाकिवे एहैरूप मने करिषु ना ।

(१) कामन्दकीमकरन्दानन्दजनक ! इति पाठान्तरम् ।

(२) पश्चिमावस्थामार्धितः इति पाठान्तरम् ।

(३) सखे ! सम्यति मुहूर्त्तमपि मकरन्दी जीवतीति मैव मंस्थाः । कुतः ।

इति पाठभेदाः । (४) सहनिवासितया इति कश्चित् पाठः ।

सकरुणं विमुच्य परिक्रम्य च । इयमधस्तात् पाटलावती ।
भगवत्यापगी । (घ)

प्रियस्य सुहृदो यत्र मम तत्रैव सन्धवः ।

भूयादमुत्र (१) भूयोऽपि भूयासमनुसञ्चरः ॥४१॥

इति पतितुमिच्छति ।

इत्युक्तम् इदमसङ्गतम् । अत्रापि मम सहभावस्यैवौचित्यादिति भावः । एतेनाहमपि
जीवनं विमुच्य तव सहचरी भवामीति व्यज्यते ।

“पितृदानं निवापः स्था”दित्यमरः । बन्धु तथेति समूहाद्यर्थे तन्प्रत्ययः ।

वसन्ततिलका वृत्तम् ॥४०॥

(घ) सकरुणमिति । विमुच्य धृतं माधवशरीरं परित्यज्य । अधस्तादहर्षत इति
शेषः । भगवति ! तीर्थत्वान्नाह्वात्प्रशालिनि ! आपगे ! नदि !

प्रियस्येति । प्रियस्य सुहृदः प्रियसखस्य माधवस्य यत्र स्थाने सन्धव उत्पत्तिर्भवेत्,
ममापि तत्रैव स्थाने सन्धवो भूयात् । इति प्रार्थयामीति भावः । तथा भूयः पुनरपि,
अमुत्र जन्मान्तरे, अनुसञ्चरः माधवस्यानुचरः, भूयासं भवेयम् । इति च प्रार्थया-
मीति भावः ।

अत्र पराङ्गे वृत्त्यनुप्रासीऽलङ्कारः । तथा ममापीत्यपि शब्दोऽवश्यं वक्तव्यः, किन्तु
नीक इति वाच्यानभिधानदोषः, तथा पूर्वाङ्गान्वितस्य भूयादित्यस्य पराङ्गे पाठादङ्गान्तरैक-
पदतादोषश्च ; तयोर्निरासाय श्लोकोऽयमेव पठनीयः—

हे पद्मवदन ! जम्नावधि एकत्रैहि छिन्नाम बलिग्या, आमारै सहित
मातार सुग्न दुग्धं पान करिग्या, एथन तूमि बहूजनप्रदत्त तर्पणेर जल
एकाकी पान करिबे, एकथा युक्तिमङ्गत नहे ॥४०॥

(घ) (शोकेर सहित माधवके छाड़िग्या दिग्या, कतिपय पदरूप
करिग्या) नीचेर दिके एहि पाटलावती नदी । हे माहाश्यावति ! नदि !

(१) अमुच्य इत्यपि पाठः ।

প্রিয়ম্ব সত্বসা সৌদামিনী । বারথিত্বা । বৎস ! অলং সাহ-
সেন (১) । (ঙ)

মক । বিলোক্য । অম্ব ! কাশি ? । কিমহং ত্বয়া প্রতি-
ষিদ্ধ : ? ।

সৌদা । আয়ুষ্মন্ ! ত্বং কিং মকরন্দ : ? ।

মক । মুচ্য, স এবাস্মি মন্দভাগ্য : ।

“সখ্যর্যত্র ভবেচ্ছন্ম ভূয়াস্তত্রৈব মেঃপি তন্ ।

অমুতানুস্বভূয়ীঃপি ভূয়াসমনুসস্বর : ॥”

“প্রিত্যামুত্র ভবান্তরে ।” ইত্যমর : । ভূয়াৎ ভূয়াসমিত্যভয়ত্রাপি প্রার্থনাযা-
মাশীলিঁঙ্ । সন্তত্বিধিষ চ প্রার্থনেতি বোধ্যম্ ॥৪১॥

(ঙ) প্রিয়ম্বোতি । সত্বসা দ্রুতং প্রিয়ম্বোত্যন্বয় : । সাহসেন গিরিশিখরাৎ নয়া
পতনরূপেণাত্মহত্যাজনকসাহসকর্ম্মণা ।

প্রিয়ম্বসা মাধবের ঘেখানে জন্ম হইবে, আমারও যেন সেইখানেই
জন্ম হয় । পরলোকে আমি, আবারও ইহার অশুচর হইব ॥৪১॥

(এই বলিয়া পড়িতে ইচ্ছা করিলেন ।)

(ঙ) সৌদামিনী হঠাৎ প্রবেশ করিয়া । (বারণ করিয়া) বৎস !
সাহসের কার্যে প্রয়োজন নাই ।

মকরন্দ । (দেখিয়া) মা ! তুমি কে ? তুমি কেন আমাকে
নিষেধ করিলে ? ।

সৌদামিনী । আয়ুষ্মন্ ! তুমি কি মকরন্দ ? ।

মকরন্দ । ছাড়ুন, সেই মন্দভাগ্যই আমি ।

(১) সৌদামিনী । প্রিয়ম্ব সত্বসা বারথিত্বা । বৎস ! অলং সাহসেন । ইতি
পাঠমেদ : ।

সৌদা । বত্‌স ! যোগিন্যস্মি ; মালত্যা অমিহ্মানম্
ধারয়ামি (১) । ইতি বকুলমালাং দর্শয়তি । (ঘ)

মক । সৌদাং সকারম্ । আর্থ্যে ! (২) অপি জীবতি
মালতী ? ।

সৌদা । অথকিম্ । বত্‌স ! কিমত্যাহিতং মাধবস্য ?
যদনিষ্টে ব্যবসিতোঃসি, ইত্যা কম্পিতাস্মি । অথ মাধবঃ
ক্ব ? (৩) । (ছ)

(ঘ) সৌদেতি । যোগিন্যস্মি কাচিদিতি শ্রীষঃ । অমিহ্মানং চিহ্নম্ ।

(ছ) সৌদেতি । অত্যাহিতং জীবনপেচ্ছিকর্ম, জীবনাশারহিতঃ কৌপি ব্যাপারী
জাতঃ কিমিত্যর্থঃ । যদযস্মাত্, অনিষ্টে পর্বতাৎ পতনরূপে ব্যাপারী ব্যবসিতঃ প্রহতঃ ।

“বলং সাহসিন” ইত্যাব্যেতদন্তে সন্দর্ভে মকরন্দস্য মরণীঘনোপসংহারপ্রদর্শনাত্
প্ররীচনা নাম বিমর্শসম্বন্ধরূপম্ । তথা চ দর্পণে—

“প্ররীচনা তু বিহ্ময়া সংহারার্থপ্রদর্শিনী ।”

(৫) সৌদামিনী । বৎস ! আমি একজন যোগিনী । আমি
মালতীর চিহ্ন, সঙ্গে রাখিয়াছি । (এই বলিয়া বকুলের মালা
দেখাইলেন ।)

মকরন্দ । (উচ্ছ্বাস ও শোকের সহিত) আর্থ্যে ! মালতী কি
জীবিত অছেন ? ।

(৬) সৌদামিনী । হাঁ । বৎস ! মাধবের কোন অত্যাহিত
হইয়াছে কি ? যে, তুমি অনিষ্টে (মরণে) প্রবৃত্ত হইয়াছ ; ইহাতে
কিছু আমি কম্পিত হইয়াছি । মাধব কোথায় ?

(১) মালতীপ্রত্যমিহ্মানম্ ধারয়ামি... । ইতি ক্বচিন্ পাঠঃ ।

(২) ক্বচিন্ ‘আর্থ্যে !’ ইতি পাঠো নাস্তি ।

(৩)...যদনিষ্টে...ইতি পাঠমৈদঃ । অথ মাধবঃ ক্ব । ইতি চ নাস্তি ।

मक । आर्य्ये ! तमहं प्रमुग्धमेव वैराग्यात् परित्यज्यागतः ।
तदेहि, तूर्णं सम्भावयावः । त्वरितं परिक्रामतः । (ज)

माधवः । आश्चर्य्य । अये ! प्रतिबोधित एवास्मि केनापि ।
विचिन्त्या । नूनमस्याभिनवजौमृतजलवाहिनः प्रभञ्जनस्यान-
पेक्षितास्मदवस्थोऽयं व्यापारः । (भ)

मक । दिष्ट्या पुनः प्रत्यापन्नचेतनो वयस्यः ।

(ज) मकेति । प्रमुग्धं मूर्च्छितम् । वैराग्यात् तज्जीवनं प्रति नैराश्यात् ।
सम्भावयावः सञ्जीवयितुं चेष्टावहे । परिक्रामतो माधवान्तिकं गन्तुं पादक्षेपान् कुरुतः
सौदामिनीमकरन्दाविति शेषः ।

(भ) माधव इति । आश्चर्य्य सचेतनो भूत्वा । नूनं निश्चितम् । अभिनवजौमृत-
जलवाहिनः नूतनमेघजलविन्दुवाहिनः, प्रभञ्जनस्य वायोः ; न अपेक्षिता न अवगतः
अस्माकमवस्था मालतीविरहजनितदुर्हंशा यस्मिन् व्यापारविषये सः । अयं व्यापारः
मच्चैतन्यसम्पादनरूपं कार्य्यम् । तथा च वायुर्यदि मदीयदुरवस्थामन्नास्वत्, तदा मम
मूर्च्छाभङ्गानन्तरपुनर्दाहणदुःखानुभवसम्भावनाया मां सचेतनं नाकरिष्यदिति भावः ।

एतेन मालतीविरहदुःखानुभवसम्भवाभावेन मूर्च्छावेदानो वाञ्छनीयेति ध्वन्यते ।

(ज) मकरन्द । आर्य्ये ! आमि नैनराश्रवशतः मूर्च्छित अवस्थायै
तुंहाके परित्याग करिशा आसियाहि । अतएव आम्हन, शीघ्र तुंहार
छैतन्त्र सम्पादन करि । (उभये ताडताडि पदक्षेप करिते नागिलेन) ।

(व) माधव । (छैतन्त्र लाभ करिशा) ओह ! केह आमाके
छैतन्त्रलाभ कराईशा दिधाछे । (चिन्ता करिशा) निश्चयै आमार
अवस्थानभिञ्ज नवीनमेघजलवाहौ एहै वायुरहै एहै कार्य्य हहैवे ।

मकरन्द । भाग्यवशतः आमार सथा पुनराय छैतन्त्रलाभ
करिशाछेन ।

सौदा । विलोक्य । संवदत्युभयोर्मालतीनिवेदितः शरीरा-
कारः । (ज)

माधवः । भगवन् ! पौरस्यपवन ! (१) । (ट)

भ्रमय जलदानभोगर्भान्, प्रमोदय चातकान्,

कलय शिखिनः केकोत्कण्ठान्, कठोरय केतकान् ।

विरहिणि जने मूर्च्छां लब्ध्वा विनोदयति व्यथा-

मकरुण ! पुनः संज्ञाव्याधिं विधाय किमीहसे ॥४२॥

(ज) सौदेति । उभयोर्मौघवमकरन्दयोः । संवदति प्रत्यक्षतः सम्प्रिलति ।
सुतरामिमावेष माधवमकरन्दौ, नास्त्यत्र संशय इति भावः ।

(ट) माधव इति । पौरस्यपवन ! पूर्वदिग् वर्तिवाथी !

भ्रमयेति । अश्लोगर्भान् जलमध्यान् जलदान् मेघान् भ्रमय जगदुपकारार्थं
वर्षणाय इतस्ततः सञ्चालय । चातकान् पक्षिणः प्रमोदय जलदानेनानन्दय । केकायां
स्वध्वनाश्रुत्कण्ठा श्रुत्सुक्वं येषां तान्, शिखिनी मयूरान् कलय गर्जितेन नर्चय । तथा
केतकान् केतकोष्ठान् कठोरय जलवर्षणेन प्रौढान् कुरु । एतेष्वपकाराभावान् काचिदपि
नास्त्यापत्तिरिति भावः । पुनः किन्तु हि अकरुण ! निर्हय ! मूर्च्छां लब्ध्वा व्यथां विरह-

(७) मौनामिनी । (देखिया) मालतीकथित शरीरर आकार दुई
जनरहे मिलितेछे ।

(ट) माधव । हे माहाश्यामाली पूर्वदिग् वर्ती वायु !

(१) त्वरितं परिक्रामत इत्यनन्तरं

मकरन्दः । (विलोक्य) दिध्या प्रत्यापन्नचेतनी वयस्यः ।

सौदामिनी । संवदत्युभयोः...

माधवः । (आश्चर्य) अथे ! प्रतिबोधितवानस्मि केनापि । (विचिन्त्य)
मृगमस्त्रायं नवजलधरप्रभङ्गनस्यानवेक्षिताश्रुदवस्थी व्यापारः । भगवन् ! पौरस्यवाथी !
इति पुस्तकान्तरं पाठस्य विन्यासस्य च वैषम्यं दृश्यते ।

मक । सुविहितमनेनाखिलजन्तुजीवनेन मातरिश्चना

(१) । (ठ)

वेदनां विनीदयति अपनुदति, विरह्विषि जने संज्ञा चेतनेन व्याधिः पीडा तं विधाय कृत्वा किं फलम् ईदृशे खञ्जुं चेतसे । संज्ञायां सत्यां पुनर्विरहवेदनानुभवेन तत्कृतृक-
तत्संज्ञाविधान एव महत्यापत्तिरिति भावः । एतेन मम मूर्च्छावेदानो सर्वथा
प्रार्थनीयेति व्यज्यते ।

अत्रापस्तुताञ्जनसामान्यात् प्रस्तुतस्य विशेषस्य स्वस्य माधवस्य प्रतीतेरप्रस्तुतप्रशंसालङ्कारः,
संज्ञाव्याधिमिति निरङ्गं केवलरूपकश्चेत्यनयोरङ्गाङ्गिभावेन सङ्करः । तथा भगवन्निति
सम्बोधनेन वाथीगुरुत्वमङ्गीकृत्य शोकाविगवशात् पुनरकरुणेति सम्बोधनादिना तस्य
व्यतिक्रमात् द्रवो नाम विमर्षसन्धेरङ्गम् । तथा च दर्पणे—

“द्रवो गुरुव्यतिक्रान्तिः शोकाविगादिसम्भवा ।”

तथा विशेषणं नाम नाञ्जलक्षणाच्च—“अथान् सिद्धान् बह्वनुक्ता विशेषीक्तिर्विशेषणं
मिति लक्षणात् ।

हरिणी वृत्तम् ॥४२॥

तूमि जलपूर्ण-मेघगुलिके लमण करां, चातकगणके आनन्दित कर,
केकारव करिवार निमित्त उक्कञ्चित मयूरदिगके नृत्य करां एवं
केतकीबृक्षगुलिके वर्द्धित कर, (ताहाते आपत्ति नाई) किञ्च विरही
लोक मूर्च्छा नाभ करिया वेदनार शांति करिंते लागिलेन, हे निर्दय !
आवार ताहार संज्ञा-रोग जन्माइया कि नाभ करिंते चां ॥४२॥

(१) सुवृत्तमखिल...इति पाठभेदः । कुत्रचित् पुस्तके मातरिश्चना इत्यतः परमयं
श्रीक्री दृश्यते—

एते केतकगुणवीरभलुषः पौरप्रगल्भाङ्गना-

व्यालीलाजकवन्नरीविस्तुठन व्यागोपमुक्ताननाः ।

किञ्चोन्निरकदम्बकुम्भलपुरीधूलीस्तुठनृष्टपद-

अह्वय्याहतिहारिणी विरह्विषः कर्षन्ति वर्षानिलाः ॥

माधवः । देववायो ! तथापि भवन्तमेव (१) प्रार्थये—(७)

विकसत्कदम्बनिकुरुम्ब-(२) पांशुना

सह जीवितं वह मम (३) प्रिया यतः ।

अथवा तदङ्गपरिवासश्रीतलं

मयि किञ्चिदर्पय भवान् हि (४) मे गतिः ॥४३॥

कृताञ्जलिः प्रणमति ।

(७) मकेति । अखिलानां जन्तूनां प्राणिनां जीवनेन जीवनस्वरूपेण, अनेन मातरिञ्चना वायुना, सुविहितं माधवस्य चैतन्यसम्पादनेन सृष्टुं कार्यं कृतम् । अखिल-जन्तुजीवनेन माधवस्य प्रत्युज्जीवनमुचितमेवेति भावः ।

(७) माधव इति । तथापि संज्ञाव्याधिविधानेन प्रातिकूल्येऽपि ।

विकसदिति । यतो यव स्थाने प्रिया मालती वर्चते, तत्रैतर्थाः, विकसतः प्रस्फुटतः कदम्बनिकुरुम्बस्य कदम्बकुसुमसमूहस्य पांशुना परागेण सह मम जीवितं जीवनं वह नय । तत्काले बाहुल्येन कदम्बकुसुमस्यैव विकासान् तदहनस्य च स्वाभाविकत्वात् प्रथमपादोक्तिः । एवमपि धन्वी भवेयमिति भावः । ननु तव जीवनद्वारेण मरणेन महापापं स्यादिति चेत्तवाह अथवेति । अथवा तस्या मालत्या अङ्गेषु परिवासेन अवस्थानेन श्रीतलं किञ्चित् विरहदुःखेन भूतलावलुण्ठनकाललग्नधूम्यादिकं वस्तु मयि अर्पय । तदापि जीवनधारणसम्भवेन महानुपकारः कृतः स्यादिति भावः । ननु त्वदर्थं कथमीदृशं परिश्रमं करोमीत्याह भवानित्यादि । यज्यात् भवान् मे मम गतिरिदानीमाश्रयः । सुतरामाश्रयेण आश्रितस्वीपकारः करणीय एवेति भावः ।

मञ्जुभाषिणी उक्तम् ॥४३॥

(७) मकरन्द । मकरन्द प्राणीय जीवनस्वरूप एवै वायुं चैतन्नसम्पादन करिष्याहेन ।

(१) भवन्तमेवमिति पाठान्तरम् । (२)---निकुरुम्बपांशुना इत्यपि पाठः ।

(३) अटय मे इति कश्चित् पाठः । (४) भवान् इति भिन्नः पाठः ।

সৌদা । সুসমাহিতঃ স্বল্বভিঙ্গানার্ণস্যাবসরঃ । অঙ্গলী
বকুলমালামপ্যতি (১) । (৬)

মাধবঃ । সাকুতবিষয়হর্ষম্ (২) । কথমিয়মস্মদ্বিরচিতা প্রিয়ায়াঃ
স্তনোদ্ধে দদুর্ললিতমূর্তিরনঙ্কমন্দিরাঙ্কনবকুলপ্রসবমালা । নিষ্প
সহর্ষম্ (১) । কঃ সন্দেহঃ । তথাহি স এবাযমস্যাঃ—(৭)

(৬) সৌদেতি । অভিঙ্গানার্ণস্য মালতৌচিহ্নরূপবকুলমালাপ্রদানস্য, সুসমাহিত
সপযুক্তঃ স্বল্বয়মবসরঃ সময়ঃ । অঙ্গলী বায়ুপ্রাণ্যনার্থক্ৰমে মাধবস্যাঙ্গলী ।

(৭) মাধব ইতি । সাকুতেন 'ইয়ং সৈব বকুলমালা ভবতু' ইত্যমিপ্রায়েণ, বিজয়িন
নিরুদ্ভিন্নমালত্যাঙ্কসঙ্কিন্দাস্য বকুলমালায়াঃ কথমত্র সম্ভব ইত্যায়ত্বেণ, হর্ষেণ
তদঙ্কসঙ্কিন্দা এব মালায়া লাভাদানন্দে ন চ সঙ্কতি সাকুতবিষয়হর্ষম্ । প্রিয়ায়া
মালত্যাঃ, স্তনযৌরুদ্ভেদে ন উন্নত্যা দুর্ললিতা বাহুল্যে ন বসনঘর্ষাৎ কিঞ্চিজ্জালিত্যঙ্গীনা
মূর্তির্যস্যঃ সা । অনঙ্কমন্দিরস্য মন্থয়ভবনস্য যদঙ্কনং চত্বরং তত্র যৌ বকুলস্বরূপস্য

(৬) মাধব । হে বায়ুদেব ! তথাপি আপনাকে প্রার্থনা করি—
আমার প্রিয়তমা মালতী যেখানে আছেন, বিকসিত কদম্বপুষ্পের
রেণুর সহিত আমার জীবনকে সেইখানে লইয়া যাউন । অথবা, তাঁহার
সহিত অবস্থান করিবার জন্ত শীতল যে কিছু বস্তু (ধূলিপ্রভৃতি) আমাকে
অর্পণ করুন । কারণ, আপনিই এখন আমার আশ্রয় ॥৪৩॥

(কুতাঞ্জলি হইয়া বায়ুকে নমস্কার করিতে লাগিলেন ।)

(৬) সৌদামিনী । মালতীর চিহ্নস্বরূপ বকুলমালা দান করিবার
এই-ই উপযুক্ত সময় । (মাধবের অঞ্জলিতে বকুলমালা দান করিলেন ।)

(৭) মাধব । (অভিপ্রায়, বিশ্বাস ও হর্ষের সহিত) ইহা যে

(১)…অভিঙ্গানদর্শনস্য…। …মালা মুচ্যতি । ইতি পাঠমেদঃ ।

(২) সাকুতং সহর্ষং সবিষয়ম্ভিতি পাঠান্বয়ম্ ।

(১)…প্রিয়াঙ্গলীরাহ…বকুলপাদপঙ্কমমালা (সম্বন্ধ-নিষ্প) ইতি ভিন্নঃ পাঠঃ ।

मुग्धेन्दुसुन्दर-तदीयमुखावलोक-

हेला-विशृङ्खल-कुतूहल-निऋवाय ।

दुर्न्यस्त-पुष्प-रचितोऽपि लवङ्गिकाया-

स्तोषं ततान विषमग्रथितोऽपि (१) भागः ॥४४॥

प्रसवमाला पुष्पमाख्यम् । निऋप्य निःशेषिणावलोक्य । कः सन्देहः, सैवेयं माला इत्यर्थे कः संशयः । अस्या मालायाः स एवार्थं भाग इति श्लोकस्थे नान्यथः ।

मुग्धेन्दिति । मुग्धेन्दुवत् मनोहरचन्द्रवत् सुन्दरं यत् तदीयमुखं मालतीवदनं तस्य अवलोकितं दर्शनेन या हेला शृङ्गारभावजनितक्रिया अचिरतन्मुखदृष्टिपातरूपः कल्परूपश्च विकार इत्यर्थः, तथा विशृङ्खलम् अनियतभावेनोत्पन्नम्, कुतूहलं मुखमुन्नमथ्योन्नमथ्य तन्मुखदर्शनकौतुकम्, तथोनिऋवाय गोपनाय, मालायथनेन तत्रैवास्याभिनिवेशी नान्यन्ते-त्यन्तेषां सम्भावनाजननार्थमित्यर्थः, दुर्न्यस्तैः मालतीदर्शनोत्कण्ठया मनोयोगाभावेन विपरीतमुखतया समर्पितैः, पुष्पैः रचितोऽपि निर्मितोऽपि, तथा विषमं यथा स्यात्तथा ग्रथितोऽपि मध्ये मध्ये क्षुद्राणां वृहताश्च पुष्पाणां विन्दासादसमानभावेन गुम्फितोऽपि, अस्या मालायाः, स एवार्थं भाग एकदेशः, लवङ्गिकाया स्तोषं ततान 'मालत्यामुत्कण्ठावशा-देवेदं वैषम्यं जातमिति बुध्यमानाया लवङ्गिकाया आनन्दं विस्तारयामास । सुतरां 'सैवेयं माला' इत्यर्थे नास्ति कश्चित् संशय इति भावः ।

अत्र मुग्धेन्दुसुन्दरेति क्षुणीपमाच्छेकानुप्रासयोरीकाश्रयानुप्रवेशरूपः सङ्करालङ्कारः । मेघावरणादिना कदाचिच्चन्द्रस्य अस्तीत्यर्थमपि स्यात् तन्निरासाय मुग्धपदम् । अतएव नाधिकपदत्वदीघः ।

वसन्ततिलका वचनम् ॥४४॥

आमारइ निश्चित एव प्रियतमार अनेर उक्ततानिवक्कन किंकिं व्रानमूर्ति, मदनमन्दिरेर चङ्गरे (उठाने) उंपन्न सेई बकुलपुष्पेर माला ! (विशेषरूपे देधिया) ए बिषये आर सन्देह कि ? कारण,

(१) विभागः इत्यपि पाठः ।

सहर्षोन्मादमुत्थाय । प्रिये ! मालति ! नन्वियं वीक्ष्यसे (१) ।

सकोपमिव । अयि मदवस्थानभिन्ने ! (त)

प्रयान्तोव प्राणाः, सुतनु ! हृदयं ध्वंसत इव,
ज्वलन्तीवाङ्गानि, प्रसरति समन्तादिव तमः ।
त्वरप्रस्तावोऽयं, न खलु परिहासस्य विषयः,
तदच्छोरानन्दं वितर, मयि माभूरकारुणा (२) ॥४५॥

(त) सहर्षोन्मादमिति । ईवेयं मालति निश्चयोदयात् सहर्षोन्मादेन सहिति तत्-
नन्वित्यवधारणे । इयं वीक्ष्यसे, इदानीमेवान्विष्य मया त्वं दृश्यसे इत्यर्थः । पुरतः
कृचिद्वर्तमाना मालती, कौतुकाय ममाङ्गलौ मालामिमामपि तवतीति मन्वमानस्य
माधवस्त्रीक्लिरियम् ।

प्रयान्तीति । शोभना तनुर्यस्याः सा सुतनुः । हे सुतनु ! मालति ! प्राणाः
ममास्रवः प्रयान्तीव तव विरहेण गच्छन्तीव । हृदयं हृदयदेशी वचः, ध्वंसते विदीर्यत इव ।
अङ्गानि विरहानलिन ज्वलन्तीव । तथा तमोऽन्वकारः समन्तात् सर्वासु दिक्षु प्रसरतीक
मीहागमात् म्यामं भवतीव अतएव अयं त्वरप्रस्ताव इदं शोभतायाः प्रकरणम्, अतिसत्वर-

मनोहर चन्द्रेण श्याम सुन्दर मालतीर मुखमण्डल दर्शन कराय आमार
कम्पप्रभृति ये विकार ओ अनियतभावे ये कौतुक जन्मियाहिल, ताह
गोपन करिबार निमित्त विपरीतमुख पुष्पद्वारा निश्चित हहेलेओ एवं
असमानभावे ग्रथित हहेलेओ, एहे मालार सेहे अंशहे लवङ्गिकार
आनन्द जन्माहेयाहिल ॥४४॥

(त) (आनन्दोन्मादेण सहित उठिया) प्रिये ! मालति ! निश्चयहे
एहे तोमाके देखितेहि । (कोपेण सहितहे येन) ओहे ! आमार
अवस्था जानितेह ना—

(१) अस्ति । मालति ! इयं विलीक्यसे इति क्वचित् पाठः ।

(२) अकदम्ब इति क्वचित् पाठः ।

সর্বতো দৃষ্টা সনির্বেদম্ । কুতোঃত্র মালতী । বকুলমালাং প্রতি (১) ।
অযি প্রিয়াপ্রণয়িনি ! বকুলমালে ! উপকারিষ্যসি, অতঃ স্বাগতং
भवत्याः ? (২) । (ঘ)

মাগত্য दर्शनदानमावश्यकमित्यर्थः । किन्तु परिहामस्य परिहासायात्मगीपनस्य न खलु
विषयः अचसरः । तथात्वे मम मरणमवश्यम्भावीति भावः । तत्तस्मात् अक्षीयुश्चक्षीः,
आनन्दं दर्शनदानेनामोदं वितव देहि, मयि अकरुणा आत्मगीपनेन निर्दया मा भूः न
भव । मालती खल्व्वात्मगीपनं विधाय मया सार्द्धं परिहासं कुरुते, इति मत्लोकितिरियम् ।

अत्र तृतीयचरणवाक्यार्थं प्रति प्रथमाईगतवाक्यार्थानां हेतुत्वात् वाक्यार्थहेतुकं काव्यलिङ्ग-
मलङ्कारः, प्रथमार्द्धं चतस्रः क्रियोत्प्रंश्चाय, इत्येतेषामङ्गाङ्गिभावेन सङ्करः । त्वराप्रस्तावी-
ऽयमित्यनन्तरं भेदबोधकः किन्तुशब्दस्तुशब्दो वा वक्तव्यः, किन्तु नीत्ता इति वाच्यानभिधान-
दोषः, किन्तुशब्दस्तुशब्दयोर्भेदवाचकतावादिमते तु न्यूनपदत्वदोषः । तावुभौ प्रसजन्तावपि
गुणतामेव भजते । “उक्तावानन्दमप्रादेः स्यान्न्यूनपदता गुणः” इति साहित्यदर्पणात् ।
एकजातीयतया तत्र वाच्यानभिधानस्यापि ग्रहणौचित्यात् ।

तथा ‘अयि मदवस्थानभिग्ने !’ इत्यनेन ‘त्वराप्रस्तावीऽय’मित्यादिना च भर्तृसना-
करणात् परीवादी नाम नाट्यालङ्कारः—“भर्तृसना तु परीवाद” इति लक्षणात् ।

शिखरिणी वृत्तम् ॥ ৫৫ ॥

(ঘ) সর্বত ইতি । নির্বেদেই মাল্যপ্রাপ্তের আকাঙ্ক্ষা নথ্য সঙ্ঘটিত সনির্বেদম্ ।

হে সুন্দরি ! আমার প্রাণ যেন যাইতেছে, রুদ্র যেন বিদৌর্গ
হইতেছে, অঙ্গ যেন জ্বলিতেছে এবং অন্ধকার যেন সকল দিকেই ব্যাপ্ত
হইতেছে । অতএব ইহা তাড়াতাড়ি করিবার সময় ; কিন্তু পরিহাসের
বিষয় নহে ; অতএব আমার নয়নযুগলের আনন্দ দান কর, কিন্তু আমার
প্রতি নির্দয় হইও না ॥ ৪৫ ॥

(১) উদ্বিষ্ট ইত্যপি পাঠঃ ।

(২) অযি প্রিয়াপ্রণয়িনি ! পরমীপকারিষ্যসি । ইতিমাত্রঃ পাঠঃ কথিত্ব ।

निष्प्रत्यूहाः प्रियसखि ! यदा दुःसहाः सम्बभूवुः

देहीदाहव्यसनगुरवो मन्मथोन्माथवेगाः (१) ।

तस्मिन् काले कुवलयदृशस्त्वत्समाश्लेष एव (२)

प्राणवाणं प्रगुणनमभू-(३) न्मत्परिष्वङ्गकल्पः ॥४६॥

उपकारिण्यसि मम कथञ्चिदाश्रसनादिति भावः । अत उपकारित्वस्तुन आदरकरण-
स्यौचित्यात् स्वागतप्रश्ने नादरप्रतीतिः ।

निष्प्रत्यूहा इति । हे प्रियसखि ! सखीवत् प्रीतिकारित्वादिति भावः, वकुलमाले !
यदा यस्मिन् काले कुवलयदृशः नीलीत्पलनयनाया मालत्याः, निष्प्रत्यूहा निर्विघ्नाः
केनाप्यप्रतिहताः, देहीदाहव्यसनेन शरीरसन्तापनरूपविपदा गुरवो महान्तः, अतएव
दुःसहाः, मन्मथोन्माथवेगाः मदनवेदनावेगाः सम्बभूवुः, मामवलीक्येति शेषः । तस्मिन्
काले मत्परिष्वङ्गकल्पः ममालिङ्गनतुल्यः, त्वत्समाश्लेष एव तव वकुलमालया अलिङ्गन-
मेव, प्राणानां वाणं रक्षणं यस्मात् तत् प्राणवाणं प्रगुणनम् आनुकूल्यकारी, अभूत्
मालत्या इति शेषः । दारुणमदनवेदनावेगान्मृतप्राया मालती तदानौ ममालिङ्गनमिव
तवालिङ्गनं प्राप्य प्राणानधारयत्, सुतरां परमोपकारिण्यास्तव स्वागतप्रश्ने नादरकरण-
मेकान्तावश्यकमिति भावः ।

अव मत्परिष्वङ्गकल्प इत्यर्थीयमुपमा, तथा देहीदाहेति मन्मथोन्माथेति च्छे कानुप्रास-
श्चेत्येतयोः संसृष्टिरलङ्कारः ।

मन्दान्त्वान्ता वृणम् ॥४६॥

(४) (सकल दिके दृष्टिपात करिअ आआवमाननार सहित)
कोथाय एथाने मालती । (वकूनमालार प्रति) हे प्रियतमार
प्रणयिनि ! वकूनमाले ! तूमि आमार उपकारिणी हईशाह ; अतएव
तोमार सुभागमन त ?

(१) मीहीन्मादव्यसनगुरवी मन्मथोन्मादवेगाः । इति पाठान्तरम् ।

(२) ...त्वत्समाश्लेषणं वा इति पाठभेदः । (३) ...प्रगुणनमवत्...इति भिन्नः पाठः ।

सकरुणं निम्नस्व (१) ।

आनन्दनानि मदनज्वरदीपनानि (२)

गाढानुरागरसवन्ति तदा तदा च ।

स्नेहाकराणि मम मुग्धदृशश्च कण्ठे

कष्टं स्मरामि तव तानि गतागतानि ॥४७॥

हृदये निधाय मूर्च्छति ।

आनन्दनानीति । हे बकुलमाले ! आनन्दनानि आवयीरुभयोरेव परस्परगुप्त-परिचयनिर्वाहकत्वात् आमीदजनकानि । मदनज्वरदीपनानि क्रमेण सङ्गमसम्भावनाकरणात् कामसन्तापोद्दीपकानि । गाढानुरागी नितान्तासक्तिरेव रसस्तद्वन्ति जनकतया तच्छालीनि सम्मेलनविषये परस्परनितान्तेच्छाजनकानौत्यर्थः । स्नेहं परस्परप्रणयम् आकुर्वन्ति सम्यग् जनयन्तीति स्नेहाकराणि । तानि सङ्घटितानि तदा तदा च तस्मिन् तस्मिन्नेव काले, मम माधवस्य, मुग्धदृशो मनीहरनयनाया मालव्याय कण्ठे गले, तव गतागतानि यातायातानि कष्टं यथा स्यात्तथा स्मरामि । अद्भुतमेव तव चरित्रमिति भावः ।

अत्र सादृश्याभावेऽपि राघवानन्दमहापावमते स्मरणालङ्कारः, "शिरीषसुधी"त्यादि दर्पणीदाहृतवत् ।

अत्र प्रथमं माधवकण्ठाङ्गवङ्गिकाङ्क्षेन मालतीकण्ठं गतेति गतम्, पुनर्मालव्या लवङ्गिकाधमेण माधवकण्ठे विन्यस्ता, इत्यागतमित्येकं गतागतम् । चीरिकाविषाहसमये

हे प्रियसखि ! बकुलमाले ! बाधाविहीन एवं देहे सन्ताप उपपादनरूप विपदद्वारा शुकुरतर कामवेदनार वेग, यत्र नौलोत्पन्न-नयना मालतीर पक्षे दुःसह हईयाछिल ; सेई समये आंवार आंमार आलिङ्गनेर तुल्य तोमार आलिङ्गनई, मालतीर प्राणरक्षक आङ्कूला-कारी हईयाछिल ॥४७॥

(१) निर्बन्धं हृदयपि पाठः ।

(२) आनन्दमिममदनज्वरदीपनानि इति पाठान्तरम् ।

मक । उपसृत्य वीजयन् । समाश्वसिहि सखे ! समाश्वसिहि (१) ।

माधवः । समाश्वस्य (२) । मकरन्द ! किं न पश्यसि, कुतोऽपि सहसैव मालतीन्नेहं वहतो वकुलदान्त्रो लाभः (३) । तत् कथं नु मन्यसे किमेतदिति । (४)

च माधवेन मालतीकण्ठे दत्ता, मालत्या च माधवकण्ठे, विवाहे माल्यपरिवर्त्तनव्यवहारा-
दित्यं द्वितीयं गतागतमनुक्तमपि जातमिति मन्तव्यम् । पुनश्च प्रणयवशान्माधवेन मालती-
कण्ठे समर्पितेति गतम् (अष्टमाङ्के) इदानीञ्च सौदामिनीहस्तेनागतेत्यागतमिति तृतीयं
गतागतमित्यतो बहुवचनं प्रयुक्तम् । अनुक्तत्वाद्वितीयगतागतानङ्गीकारे तु गमनगतद्वित्वे-
नागमनगतद्वित्वेन च बहुत्वाद्बहुवचनसङ्कतिरिति बोध्यम् ।

वसन्ततिलका वृत्तम् ॥४७॥

(४) माधव इति । एतदिति सामान्यत्वान्नपुंसकम् । कथमयं वकुलदान्त्री लाभो
जात इत्यर्थे त्वं किं मन्यसे इत्यर्थः । निकट्टं गताया मालत्याः कण्ठगतयं माला
कथमत्रागतेति हेतुनिर्णयानर्हत्वात् आनन्दविषयसंशयैराकुलीऽस्त्रीति भावः ।

(शोकेर सहित निश्वास त्याग करिया) हे बकुलमाले ! সেই
সেই সময়ে আমার ও মনোহরনয়না মালতীর কণ্ঠে, তোমার যে সকল
যাতায়াত আনন্দ জন্মাইত, কামসম্ভাপের উদ্দীপনা করিত, অত্যা-
সক্তি উৎপাদন করিত এবং স্নেহ জন্মাইত ; (আজ) তোমার সেই
সকল যাতায়াত কণ্ঠে স্মরণ করিতেছি ॥৪৭॥

(বকুলমালা হৃদয়ে ধারণ করিয়া মুচ্ছিত হইলেন) ।

মকরন্দ । (নিকটে যাইয়া বায়ু সঞ্চালন করতঃ) আশ্বস্ত হও সখে !
আশ্বস্ত হও ।

(১) মকরন্দঃ । (উপসৃত্য) সখি ! সমাশ্বসিহি । ইতি ক্বচিৎ পাঠঃ ।

(২) সমাশ্বস্য ইতি পাঠঃ ক্বচিৎ । (৩) ...সহসৈব মালতী স্নেহস্বলস্য লামঃ ।
তন্ কথং মন্যসে কিমেতদिति । ইতি ভিন্নঃ পাঠঃ ।

मक । वयस्य । इयमार्या योगेश्वरी अस्य मालत्यभिज्ञान-
स्थोपनेत्री (१) । (ध)

माधवः । विलोक्य (२) सकरुणं कृताञ्जलिः । आर्य्ये ! प्रसौद,
कथय, जोवति मे प्रिया ? (३) । (न)

सौदा । वत्स ! समाश्र्वसिहि । जोवति सा कल्याणी (४) । (प)

माधवमकरन्दौ । समुच्छस्य । आर्य्ये ! यद्येवम्, तत् कथय,
कथमेष वृत्तान्त इति (५) । (फ)

(ध) मकेति । मालत्यभिज्ञानस्य वकुलमालारूपस्य, उपनेत्री उपस्थापयित्री
थानेत्री ।

(न) माधव इति । मे मम प्रिया मालती जीवति किमिति काकुः ।

(प) सौदिति । कल्याणी मङ्गलवती सती जीवतीत्यर्थः ।

(द) माधव । (आश्वस्तु हईया) मकरन्द ! देखितेछ ना कि ?
ईशां कोथां हईते मालतीर स्नेहवाही बकुलमालार नां हईयाछे ।
अतएव कि मने करितेछ, ए घटनाटा कि ?

(ध) मकरन्द । पूजनीया एही योगेश्वरी, मालतीर एही चिह्न
अनयन करिद्याछेन ।

(न) माधव । (देखिया, शोकेर सहित कृताञ्जलि हईया) आर्य्ये !
प्रसन्न हईन, बलून, आमार प्रियतमा जीवित आछेन त ?

(प) सौदागिनी । वत्स ! आश्वस्तु हओ । तिनि जीवित
आछेन, कुशलेओ आछेन ।

(१) क्वचित् 'वयस्य' इति नास्ति ।...नेत्री इति पाठः ।

(२) कुत्रचित् 'विलोक्य' इति नास्ति । (३) प्रिया सा इति कुत्रचित् पाठः ।

(४) समाश्र्वसिहि समाश्र्वसिहि जीवति सा कल्याणी इति पाठभेदः ।

(५)...इहा उच्छस्य ।...क एव...इत्यपि पाठः ।

ସୌଦା । ପୁରା କିଲ କରାଳାୟତନେ ମାଳତୀମୁପହରନ୍ନସୌରସଂଘଟଃ
କରବାଳପାଣିନା ମାଧବେନ ବ୍ୟାପାଦିତଃ (୧) । (ବ)

ମାଧବଃ । ସୌଦାଗମ୍ । ଆର୍ଥ୍ୟେ ! ବିରମ, ପରିଜ୍ଞାତୋ (୨)
ହତ୍ତାନ୍ତଃ । (ଭ)

ମକ । କ ଇବ ? (୩) । *

ମାଧବଃ । ସଖେ ! (୪) କିମନ୍ୟତ୍ । ସକାମା କପାଳକୁଞ୍ଜଲ୍ଲା । (ମ)

(ଫ) ମାଧବ ଇତି । ଯଦ୍ୟେବଂ ସା କଲ୍ୟାଣୀ ସତୀ ଜୀବତି ଚେତ୍ । ତତ୍ତଦା । ଏଷ
ହତ୍ତାନ୍ତଃ ମାଳତ୍ୟା ନିରୁଦ୍ଧେ ଶ୍ରବ୍ୟାପାରଃ କଥଂ ସଂଘଟିତ ଇତି ଶିଷଃ ।

(ବ) ସୌଦିତି । ମାଳତୀମୁପହରନ୍ କରାଳାୟେ ବଳିଭାବେନ ପ୍ରଥମେନ୍ଦ୍ରିୟଃ ।
କରବାଳପାଣିନା ଶ୍ଵଞ୍ଜହନ୍ତେ ନ ।

(ଭ) ମାଧବ ଇତି । ବିରମ ପୁନଶ୍ଚଦଘଟନାବିବରଣପରିଶ୍ରମାତ୍ ବିରତା ଭବ । ସିନ ହି
ପରିଜ୍ଞାତୋ ହତ୍ତାନ୍ତଃ, ମଧ୍ୟା ସ୍ଵୟମେବେଦାନୀମବଗତୀ ହତ୍ତାନ୍ତଃ ।

* ମକେତି । କ ଇବ ତାବନ୍ମାଭୀକ୍ଷ୍ୟା କୌ ହତ୍ତାନ୍ତଃ ପରିଜ୍ଞାତ ଇତ୍ୟର୍ଥଃ ।

(ମ) ମାଧବ ଇତି । ସକାମା ସଫଳକାମା । କପାଳକୁଞ୍ଜଲ୍ୟା ଶ୍ଵଳୁ ବ୍ୟାପାଦୟିତୁଂ

(ଫ) ମାଧବ ଓ ମକରନ୍ । (ମଗ୍ୟକ୍ ଆଶ୍ଚକ୍ତ ହୈଷା) ଆର୍ଥ୍ୟେ ! ଯଦି
ଏମନ ହୈଷା ଥାକେ, ତବେ ବଲୁନ, ଏ ସଟନା କି କରିଷା ସଟିନ ।

(ବ) ସୌଦାମିନୀ । ପୂର୍ବେ ଅସୌରସଂଘଟ କରାଳାର ନିକଟେ ମାଳତୀକେ
ବଳି ଦିତେଛିଲେନ, ତখন ତରବାରିହସ୍ତେ ମାଧବ ଡାହାକେ ହତ୍ୟା କରେନ ।

(ଭ) ମାଧବ । (ଉଦ୍ଘେଗେର ମହିତ) ଆର୍ଥ୍ୟେ ! ବିରତ ହୁଅନ, ସଟନା
ବୁଦ୍ଧିତେ ପାରିଷାଛି ।

* ମକରନ୍ । କି ରକମ ? ।

(୧) ସୌଦାମିନୀ । ଅସି ପୁରା କରାଳାୟତନେଽସୌରସଂଘଟଃ । କ୍ରମାଦ୍ୟପାଣିବ୍ୟାପାଦିତଃ ।
ଈତି ପାଠଭେଦଃ । (୨) ଜ୍ଞାତଃ ଇତ୍ୟପି ପାଠଃ । (୩) ସଖେ ! କ ଏବ । ଇତି
ପାଠୋଽପି ଚିହ୍ନିତେ । (୪) କ୍ଷପିତ୍ 'ସଖେ !' ଇତି ପାଠୋ ନାସି ।

मक । आर्य्य ! अप्येवम् ? । (य)

सौदा । एवं यथा निवेदितं वत्सेन । (र)

मक । कष्टं भोः ! कष्टम् (१) ।

कुमुदाकरेण शरदिन्दुचन्द्रिका

यदि रामणोयकगुणाय सङ्गता ।

सुकृतं तदस्तु, कतमस्त्वयं विधि-

र्यदकालमेघविततिर्व्ययं युजत् ॥४८॥

मालव्यपट्टतेति भावः । तथा च "तदवश्यमगुभविष्यसि कपालकुण्डलाकोपस्य फल"मिति षष्ठाङ्कविष्कम्भकवाक्यं पञ्चमाङ्कऽप्यघोरघण्टवधानन्तरं कपालकुण्डलया माधवमुद्दिश्याभिहितमिति मन्वव्यम्, तत् संख्यत्य माधवस्योक्तिरियम् ।

(य) मकेति । माधवमुखात् पूर्वमेव श्रुताघोरघण्टवधव्रतान्ती मकरन्दस्तत्कालीनं माधवेनावधारितमात्रं पृच्छति अप्येवमिति । माधवेनानुमानादयथावधारितम्, अयं व्रतान्त एव किमित्यर्थः ।

(र) सौदेति । वत्सेन माधवेन यथा निवेदितम् अनुमानेनोक्तम्, अयं व्रतान्त एवम्, तथैवेत्यर्थः ।

कुमुदेति । शरदिन्दुचन्द्रिका शरच्चन्द्रज्योत्स्ना, रामणोयकगुणाय सौन्दर्यगुणार्थं यदि दैवात् कुमुदाकरेण कैरवसमूहेन सह सङ्गता मिलिता । तत् सुकृतं सुष्ठु कृतम्, सुतरां तदस्तु परस्परयोग्यत्वात्तत्र न कस्यचिदापत्तिरिति भावः । तु किन्तु अयं कतमो

(म) माधव । मथे ! अञ्च आर कि, कपालकूण्वनार कामना मफल श्शेग्राहे ।

(य) मकरन्द । आर्य्य ! एहेरूप कि ? ।

(र) सोदासिनौ । वत्स माधव याहा बनिग्राहे ; एहेरूपई बटे ।

मकरन्द । कष्टे, शाय ! कि कष्टे ।

(१) भोः ! कष्टमित्येतत् इति कश्चित् पाठः ।

माधवः । हा प्रिये ! मालति ! कष्टमतिबोभत्स-
मापन्नासि (ल) ।

कथमिव (१) तदाभवस्त्वं कमलमुखि ! कपालकुण्डलायस्ता ।
उत्पातधूमलेखाक्रान्तेव कला शशधरस्य ॥४६॥

विधिः विधातुर्विधानम्, यत् अकालमेवविततिः असमर्थोत्पन्ना मेघपङ्क्तिः व्ययुजन्त
अभ्यन्तरावरणं शरच्चन्द्रिकाकुमुदाकरौ विधोजितवती । कुमुदाकरेण शरच्चन्द्रिकाया इव
माधवेन सह मालत्या मेलनं परस्परयोग्यत्वादतीवानन्दकरम् । किन्तु मेघमालया शरच्चन्द्रिका-
कुमुदाकरयोरेव कपालकुण्डलया मालतीमाधवयोर्व्यवधानविधानमतीवदुःखकरमिति भावः ।

अतएवाव समाभ्यामप्रस्तुताभ्यां शरच्चन्द्रिकाकुमुदाकराभ्यां प्रस्तुतयोः समर्थोमालती-
माधवयोः प्रतीतेरप्रस्तुतप्रशंसालङ्कारः ।

“आकरो निवहे खना”विति हेमचन्द्रः ।

मञ्जुभाषिण्यौ वृत्तम् ॥४८॥

(ल) माधव इति । कष्टमध्याकं महद्दुःखमेतत्, यत् त्वम् अतिबोभत्सम् अतिगर्हितं
यथा स्यात्तथा आपन्नासि आपत्प्राप्तसि मन्ये, त्वमतिगर्हितभावेनैव निहतासौख्यः ।
“जीवति सा कल्याणी” इति सौदामिनीवाक्यं श्रीकावेगाद्विष्णुव्योक्तिरियम् ।

“आपन्न आपत्प्राप्तः स्या”दित्यमरः ।

कथमिति । हे कमलमुखि ! पद्मसदृशवदने मालति । तदा तस्मिन् समये
मेन्द्रधालाभेरे निर्मिते, शरच्छःश्ररं ज्योत्स्ना यदि कुमुदसमूहेर सङ्के
मिलित इहेया थाके, ताहा त भालइ करिशाछे ; श्रुतरां ताहा इडुक ।
किञ्च विधातारं एहे विधानटा कि, ये अकाल मेघसमूह आनिशा
ताहादिगके वियुक्त करिशा दिल ॥४८॥

(ल) माधव । हा प्रिये ! मालति ! हाय कि कष्टे ! तूमि अति
गर्हितभावे विपन्न इहेयाछे ?

(१) कथमप्येति पाठान्तरम् ।

भगवति ! कपालकुण्डले ! (व)

निर्न्माणमेव हि तदादरलालनीयं (१)

मा पूतनात्वमुपगाः शिवतातिरेधि (२) ।

नैसर्गिकी सुरभिणः कुसुमस्य सिद्धा

मूर्द्धि स्थितिर्न चरणैरवताडनानि (३) ॥५०॥

कपालकुण्डलया यस्ता गृहीता त्वम्, उत्पातधूमलेखया उत्पातसूचकधूमकेतुरेखया
आमान्ता अःच्छेद्रा शशधरस्य चन्द्रस्य कला इव कथमिव अभवः कीदृशी आसीः ।
अतीवाकुला आसीरिति भावः ।

अतीपमालङ्कारः । तथा शशधरस्य कला न केवलं तथाभूताऽभवत्, अपि तु सर्वदेव
अभितुमर्हतीति कालभेदात्, तथा त्वमभवः कला तु अभवदिति पुरुषभेदाच्च भग्नप्रक्रमता-
दीप्तः, अस्य दृष्टान्तस्तु साहित्यदर्पणोऽनुसन्धेयः । 'तस्मिन् कथमिव भूता' इति पाठे तु
तत्त्वसाधनम् । भूतेत्यस्य कृतप्रत्ययान्ततया योग्यताप्रतिपादनेन कालान्तरसम्बन्धसम्भवात् ।

आर्था जातिः ॥४२॥

(ब) भवेति । योगमाहात्म्यवत्त्वात् प्रणिपाताभिप्रायाच्च भगवतीति सम्बोधनम् ।

निर्न्माणमिति । तत् निर्न्माणमेव सा मालतीसम्बन्धिनौ सृष्टिरिव सा मालत्येवैत्यर्थः,
आदरेण यत्नेन लालनीयं सर्वदेव परिपालनीयम् । अलौकिकरूपलावण्यशालित्वादिति
भावः । पूतनात्वं तद्विनाशिनं राक्षसीत्वं मा उपगाः न प्राप्नुहि, किन्तु शिवतातिः तत्
कल्याणकारिणी एधि भव । तथाहि, सुरभिणः सुगन्धशालिनः कुसुमस्य नैसर्गिकी

हे पद्मगुंथि ! तूभि कपालकुण्डलार कवनिता इहेद्रा, उत्पातसूचक
धूमकेतुर रेषाकर्दुक आकाश चन्द्रकनार ग्राय तथेन कि रकम इहेद्राछिने
(वे, ताहा बला यात्र ना) ॥४२॥

(ब) हे माहाश्याशालिनि ! कपालकुण्डले !

(१)---तदा तव लालनीयं इति पाठभेदः ।

(२)---शिवतातिरेव इत्यपि पाठः । (३)---न मुसलैरवकुट्टनानि इति कश्चित् पाठः ।

सीदा । वत्स । अलमाविगेन

अकरिष्यदसौ पापमतिनिष्करुणैव सा ।

नाभविष्यमहं तत्र यदि तत् परिपन्थिनी ॥५१॥

स्वाभाविकी मूर्द्ध्नि स्थितिः मलके अवस्थानम्, सिद्धा सर्वत्र प्रचलिता, किन्तु चरणैरव-
ताङ्गानि पादेरवमहं नानि न सिद्धानीत्यर्थः ।

अत्र दृष्टान्तोऽलङ्कारः । तथा प्रथमपादे हिशब्दोपादानस्य वृत्तिपूरणमात्रप्रयोजनकत्वेन
निरर्थकत्वदोषः, स तु 'सा सृष्टिरेव परमादरलालनीया' इति पाठेन समाधेयः ।

अस्य श्लोकस्य द्वितीयाहंम् अविकलमेव उत्तररामचरितप्रथमाह्नेऽपि रामेण पठितम् ।

"हरीतकी राक्षसी च पूतना" इति विकाशशेषः । "शिवतातिः (स्त्री) कल्याण-
कारिणी" इति शब्दकल्पद्रुमः । वसन्ततिलका वृत्तम् ॥५०॥

अकरिष्यदिति । असौ कपालकुण्डला पापम् "अवप्याच्च स्त्रियं प्राहुस्त्रियं ग्नी-
गतेष्वपि" इति स्त्रीहत्यानिषेधात् मालतीहत्यारूपं पापकार्यम् अकरिष्यत् । यतः सः
कपालकुण्डला अतिनिष्करुणैव नितान्तनिर्दयैव । तत्र हत्याविषये अहं यदि तस्याः
कपालकुण्डलायाः परिपन्थिनी विरोधिनी न अभविष्यम् । तथा च अहमुपस्थाय कपाल-
कुण्डलया क्रियमाणां मालत्या हत्यां न्यवर्त्सयामिति मुस्या सा जीवतीति त्वया न श्लोकः
कर्त्तव्य इति भावः ।

अत्र प्रथमचरणवाक्यार्थं प्रति द्वितीयचरणवाक्यार्थं हेतुरिति काव्यलिङ्गमलङ्कारः । तथा
"पुरा किल करालायतने" इत्यादावेतदन्ते सन्दर्भे मालतीविषये सातिशयकौर्त्तनात् प्रसङ्गे
नाम विमर्षसन्धेरङ्गम्—"प्रसङ्गे गुरुकौर्त्तन"मिति लक्षणात् ॥५१॥

सेहे श्रुष्टिटीहे (मानती) आदरे परिपाननीय; ताहार प्रति
तुमि राक्षसीर भाव अवलम्बन करिओ ना, कन्याणकारिणी हओ । कारण,
स्वगङ्गि कुश्रमेर श्भावतः मन्त्रके अवश्रितिहे प्रसिद्ध; किञ्च पदाघात
प्रसिद्ध नहे ॥५०॥

सौदामिनी । वत्स ! शोक करिओ ना ; (कारण,)

उभौ । प्रणम्य । अतिप्रसन्नमार्यापादैः । तत् कथय, का
पुनस्त्वमस्माकमेवंविधो बन्धुः (१) । (श)

सौदा । न्नास्यथः (२) खल्वेतत् । उवाच । इयमिदानीमहं,
गुरुचर्या-तपस्तन्त्र-मन्त्र-योगाभियोगजाम् ।

इमामाकर्षिणीं (३) सिद्धिमातनोमि शिवाय वः ॥५२॥

इति समाधक निष्क्रान्ता । (घ)

(श) उभाविधि । उभौ माधवमकरन्दौ । आर्यायास्तव पादैश्चरथैः गौरवाद्बहु-
वचनम्, अतिप्रसन्नं सातिशयप्रसन्नौभूतम् । भावे ज्ञः । अथाचितेदृशमहीपकार-
करणादिति भावः ।

गुर्विति । वो युष्माकं शिवाय मङ्गलाय गुरुचर्या गुरुयश्चूषा, तपो जपोपवासादि-
वैधक्तेशः, तन्त्रं पवनसाधनं प्राणायामः, मन्त्रः कालिकादिमन्त्रः, योगः समाधिः चित्तवृत्ति-
निरोधः सबीजो निर्बीजश्च, तेषामभियोगादभ्यासाज्जयत इति ताम् । इमाम् आकर्षिणीं
तदाख्यां सिद्धिम्, आतनोमि आविर्भावयामि ।

ए कपालकुण्डला, मालतीर हत्यारूप पापकार्य करित बटे ; ये
हेतु से अवशुई अत्यस्त निर्दिष्टा । किन्तु आमि यदि से विषये
ताहार प्रतिबन्धक ना इहेताम ॥५१॥

(श) माधव ओ मकरन्द । (प्रणाम करिशा) आर्याय चरणकमल,
आमादेर प्रति अत्यस्त अहूग्रह करिशाछे । अतएव बलून, के
आपनि आमादेर एहरूप बक्कु इहेलेन ।

सौदामिनौ । तोमरा अवशुई इहा जानिते पारिबे । (उठिशा)
एथन एहे आमि,

(१) माधवमकरन्दौ ।...आर्यायश्चरथैः । तत् कथय, कथं पुनस्त्वमिवास्माकं बन्धुः ।
इति पाठभेदः । (२) न्नास्यथ इति विस्मयव्युत्पत्तिः पाठः क्वचित् ।

(३) आकर्षिणीं इत्यपि पाठः ।

मक । आश्चर्य्यमाश्चर्य्यम् (१) ।

व्यतिकर इव भौमस्तामसो वैद्युतश्च
क्षणमुपहतचक्षुर्वृत्तिरङ्गूय शान्तः ।

विलीक्य सभयम् ।

कथमिह न वयस्यस्तत् किमेतत् (विचिन्त्वा) किमन्यत्
प्रभवति हि महिम्ना स्वेन योगीश्वरीयम् (२) ॥५३॥

तपो व धर्मे श इति प्रायश्चित्ततत्त्वे स्मार्त्ताभिप्रायः । “तन्म’ पवनसाधन”मित्यनेकार्थ-
ध्वनिमञ्जरी । “योगश्चित्तवृत्तिनिरोधः” इति पातञ्जलसूत्रम् । तस्य सबीजादिभेदस्तु तत्रैव
दृश्यः । आकर्षिणी सिद्धिस्तन्मसार-षट्कर्मादीपिकादाबनुसन्धेया ॥५२॥

(घ) इतीति । समाधवा माधवमुत्तोल्य गृहीत्वैत्यर्थः । इदन्तु तत्तेजसा चक्षुः-
प्रतिघातान्मकरन्दो न जानातीति बोध्यम् ।

व्यतिकर इति । भौमी भयङ्करः, अतएव उपहता प्रतिहता चक्षुर्वृत्तिः रूपयाहिल-
रूपा नेत्रवृत्तिर्धेन स तादृशः कश्चित्तेजःपुञ्ज इति शेषः, तमसोऽन्वकारस्यायमिति तामसः,
विद्युत्सङ्घटितोऽयमिति वैद्युतः, व्यतिकरो मिश्रीभाव इव, अङ्गूय उत्पद्य क्षणं शान्तः
तत्क्षणात् विरती निर्वाणं गतः । विलीक्य पाञ्च’ माधवी नास्तीति दृष्टा, ‘तत् किं
कपालकुण्डलाया एवेयं माया’ इत्याशङ्कावशात् सभयमित्यर्थः । इह स्थाने वयस्यो माधवः
कथं नास्ति, तत् तस्मात्, एतत् किं कोऽयं व्यापारः । विचिन्त्वा विविच्य । अन्यत् किं
भवेत्, अपि तु किमपि नेत्यर्थः । हि तथाहि, इयं योगीश्वरी दृष्टपूर्वा कपालकुण्डला-

तोमादेर मङ्गलेर निमित्त—गुरुशुक्रवा, तपश्चा, प्राणायाम, मन्त्र
७ षोडशे अभास हहेते उ२पन्न एहे आकर्षिणी सिद्धि प्रकाश
करिनाम ॥५२॥

(घ) (एहे वनिग्या माधवके लहेग्या निष्काल हहेनेन ।)

मकरन्द । आश्चर्या आश्चर्या ।

(१) आश्चर्य्य’ इतिमात्रः पाठः क्वचित् । (२) योगीश्वरीयमिति पाठान्तरम् ।

सवितर्कम् । किमयमनर्थ इति सम्प्रति मूढोऽस्मि (१) । अपि च, (स) भिन्नैव महायोगिनी, स्वन स्वकीयेन महिम्ना सिद्धिमाहात्म्येन प्रभवति मालत्यन्तिके माधवमपहरन्त्यात्मनः प्रभावं प्रकाशयति । तथा च यदीयं कपालकुण्डला भवेत्, तदा माधवस्य दुःखं विधातुं तत्स्त्री हभागित्वात् मालतीमिव मामप्यपहरेत् किन्तु न केवलं माधवमपहरेत् ; सुतरां कपालकुण्डलाभिन्नैव दृष्टपूर्वा महायोगिनी मालत्या सह सम्मेलनार्थमेव माधवमपहृतवतीति भावः ।

अत्र प्रथमाङ्के उपमालङ्कारः । तथा विश्वभूतोपमेयवाचकपदानुपादानात् न्यूनपदत्वदीषः, स च 'मह उपहतचन्द्रतिरुद्भूय शान्त' इति पाटेन समाधेयः । अवाकारान्तः पुंलिङ्गो जीवाची महशब्दः ।

प्रथमचरणमुत्तररामचरितपञ्चमाङ्केऽपि चन्द्रकेतुना पठितम् । मालिनी व्रजम् ॥५३॥

(स) सवितर्कमिति । अथवा, गुरुणाऽधीरघण्टेन उत्सृष्टत्वात् तत्सङ्ख्यितबलिदानार्थमेव मालत्यपहरणम्, गुरुवधप्रतिशीघार्थं माधवापहरणम्, मम तु निरपराधत्वात् परित्याग इत्यतः कपालकुण्डलवैद्यमिति वितर्केण सहैति सवितर्कम् । अनर्थः माधवस्य निरुद्धे शतारूपा विपत् । इत्यस्मिन् विषये । मूढोऽस्मि निर्णयानर्हत्वादिति भावः ।

अत्र योगिनीकर्तृकमाधवापहरणमिष्टायानिष्टाय वेति संशयेन पूर्ववधारिततत्पञ्चापातिलरूपविचारस्यान्यथाभावात् विपर्ययी नाम मायलक्षणम् । तथा च दर्पणे—

“विचारस्यान्यथाभावः सन्देहान्तु विपर्ययः ।”

अङ्कारेण च विद्वातेर सम्मेलनेन ग्राय भयङ्करे कोन तेजःपुञ्ज, चक्रवृत्ति विनाशपूर्वक उन्मत्त हृदये, क्लृप्तकालेन मध्ये आवाह विरत हईल । (देखिया भयेर सहित) एथाने वयञ्च माधव नाई केन ? (चिन्ता करिया) अग्रे आर कि हईवे ; एही योगेश्वरीई स्वकीय माहात्म्ये एही प्रभाव विस्तार करियाछेन ॥५३॥

(स) (वितर्केर सहित) ईहा कि अनर्थ ई घटिल ; ए विषये आनि एथन विवेकशृङ्खल हईयाछि । आरए—

(१) मुग्धोऽस्मि इति भिन्नः पाठः ।

ଅସ୍ତୋକବିକ୍ଷୟମପକ୍ଷ୍ମୃତ-ପୂର୍ବବ୍ରତ- (୧)

ସୁନ୍ନୁତନୁତନଭୟଜ୍ୱର-ଜର୍ଜରଂ ନଃ ।

ଏକକ୍ଷଣତ୍ୱଠିତ-ସଞ୍ଜଠିତ-ପ୍ରମୋହ-

ମାନନ୍ଦଶୋକଶବଳତ୍ୱମୁପୈତି ଚେତଃ (୨) ॥୫୪॥

ଅସ୍ତୀକିତି । ଅସ୍ତୀକଃ ଅନଲ୍ୟୋ ମହାନ୍ ବିକ୍ଷୟଃ 'ମାଧବଃ ଶ୍ୱଳ୍ପ୍ୟଂ ହଠଃ, ଅପକ୍ଷ୍ମ ନାସ୍ତୀ'ତ୍ୟାହର୍ଥଂ ଯତ୍ ତନ୍ । ଅପକ୍ଷ୍ମତଂ ବିକ୍ଷୃତଂ ପୂର୍ବବ୍ରତଂ ମାଳତୀନିରୁଦ୍ଧିଶତାଠଗାଲ୍ୟୋ ଯେନ ତତ୍ । ମାଳତ୍ୟପହରଣାପେକ୍ଷ୍ୟା ମାଧବାପହରଣସ୍ୟ ଗୁରୁତରତ୍ୱାଦିତି ଭାବଃ । ଉନ୍ନୁତନ୍ ଉତ୍ପନ୍ନଂ ଯତ୍ ନୁତନଭୟଂ ମାଧବାନିଠାଶଞ୍ଜା, ତେନ ଯୋ ଜ୍ୱରଃ ସନ୍ତାପଃ, ତେନ ଜର୍ଜରଂ ଜୌର୍ଥମ୍ ଆକ୍ତୁଲନିତ୍ୟର୍ଥଃ । ତଥା ଏକକ୍ଷଣେବ ଚର୍ଷେ ବ୍ରୁଠିତଃ "ଜୌଧତି ସା କଲ୍ୟାଣୀ" ଇତ୍ୟାଦ୍ୟାନ୍ନାସବଚନେନ ବିନାଶିତଃ, ତଥା ସଞ୍ଜଠିତୋ ମାଧବାପହରଣେନ ପୁନରୁତ୍ପାଦିତଃ, ପ୍ରମୋହୋ ମୋହୋ ବିବେକରାହିତ୍ୟଂ ଯଦ୍ଧିନ୍ ଯତ୍ ତଥୌକ୍ତମ୍ । ନୌଠକ୍ଷାକଂ ମମେତ୍ୟର୍ଥଃ 'ଚେତସିତ୍ତଂ କର୍ତ୍ତୂଂ, ଆନନ୍ଦଶୋକଶବଳତ୍ୱଂ ହର୍ଷାଦିଠାଦମିତ୍ତତ୍ୱମ୍ ଯତି ପ୍ରାପ୍ନୌତି । "ଜୌଧତି ସା କଲ୍ୟାଣୀ" ଇତ୍ୟାଦିବାକ୍ୟକ୍ଷରଣାଦାନନ୍ଦଃ, ଅକ୍ଷାନ୍ନାଧବ-ହରଣାନ୍ଦ ଶୋକ ଇତି ଭାବଃ । ଅଥବା ଅକ୍ଷତ୍ପକ୍ଷପାତିନ୍ୟା କଥାଚ୍ଚିଦୃଶ୍ୟାଗିନ୍ୟା ମାଳତ୍ୟା ସହ ସମ୍ମେଳନାର୍ଥମିଭ ମାଧବୋ ନୌତ ଝୁଠଶଞ୍ଜାନୌଦ୍ୟାଦାନନ୍ଦଃ, ପୁନର୍ମାୟତା କପାଳକ୍ରୁଠ୍ଠଲୟିଭ ଗୁରୁବଧ-ପ୍ରତିଶ୍ରୌଧାର୍ଥମପହତ ଇତି ଭାବନାୟାଂ ଶୋକ ଇତି ଭାବଃ ।

ବସନ୍ତଲିଳକା ଠତମ୍ ॥୫୪॥

ଆମାର ଚିତ୍ତ ଅତ୍ୟନ୍ତ ଆଶ୍ଚର୍ଯ୍ୟାନ୍ୱିତ ହଈୟାଢେ, ପୂର୍ବବ୍ରତାନ୍ତ ଭୁନିୟା ଗିୟାଢେ, ନୁତନ ଭୟ ଓ ମନ୍ତାପ ଠଂପନ୍ନ ହଠୟାଢ ଜର୍ଜ୍ଜରିତ ହଈୟାଢେ ଏବଂ ଏକ ମନ୍ୟଈଈ ଠହାର ମୋହ ବିନାଶ କରିୟା, ଆବାର ଠହା ଜନ୍ୟାଈୟା ଦିୟାଢେ ; ତାଈ ଆମାର ଚିତ୍ତ ଏଥନ ଆନନ୍ଦ ଓ ଶୋକେର ଯିତ୍ରୀତାବ ପ୍ରାପ୍ତ ହଈୟାଢେ ॥୧୪॥

(୧)---ଅବିକ୍ଷୃତପୂର୍ବବ୍ରତମିତି ପାଠାନ୍ତରମ୍ ।

(୨) ଆନନ୍ଦଶୋକଶବଳଂ ସମୁପୈତି ଚେତ ଇତି ପାଠମିଦଃ ।

तदत्रैव कान्तारगहने सहास्मद्गणे प्रविष्टां भगवती-
मन्विष्य तस्या वृत्तान्तमेनं कथयिष्यामि (१) । (ह)

इति निष्क्रान्तः (२) ।

इति मालतीमाधवे सौदामिनीदर्शनो नाम (३)

नवमोऽङ्कः । (च)

(ह) तदिति । तत्तस्मात् । कान्तारगहने दुर्गमारण्ये, अस्मद्गणे लवङ्गिकादिना
प्रविष्टां मालत्यन्वेषणार्थमेवागताम्, भगवतीं कामन्दकीम् । तस्याः समीपे, एनं माधव-
निरुद्धं शताविषयकम् । कथयिष्यामि । येन खल्वतिमहायोगिनी सा श्रुत्वेनं वृत्तान्त-
सवशमेवास्व कमपि प्रतीकारं कुर्यादिति भावः ।

अत्रायथी नाम नाट्यालङ्कारः—“गहणं गुणवत् कार्य्यहेतीरायथ उच्यते ।” इति
लक्षणात् ।

(च) इतीति । सौदामिन्यास्तदाख्याया योगिन्या दर्शनं साक्षात्कारो यव सः ।
अस्मिन्नङ्के कालिदासकृतविक्रमोर्वशीवीटकस्य च्छाया बाहुल्येन परिलक्षितेति सुधीभि-
रनुसन्धेयम् ।

इति महामहोपाध्याय-श्रीहरिदाससिद्धान्तवागीशभट्टाचार्य्यविरचितायां मालतीमाधवटीकायां
भावमनीहरायां नवमाङ्कविवरणं समाप्तम् ।

(ह) अतएव, भगवती कामन्दकी आमादेर बकूबर्गेर सहित এই
छूर्गम বনমধ্যেই প্রবেশ করিয়াছেন, তাঁহাকে অব্বেষণ করিয়া, তাঁহার
নিকট এই বৃত্তান্ত বলি ।

(এই বলিয়া প্রশ্নান করিলেন ।)

(ক্ষ) সৌদামিনীদর্শননামে নবম অঙ্ক সমাপ্ত ।

(১) তদত্র কান্তারাবসানে...ভগবতীমনুসৃত্ব...কথয়ামি । ইতি ভিন্নঃ পাঠঃ ।

(২) ইতি নিষ্ক্রান্তাঃ সর্বো ইতি ক্ৰচ্চিন্ পাঠঃ ।

(৩) সৌদামিনীদর্শনী নাম ইতি পাঠঃ পুস্তকান্তরে নাस्ति ।

दशमोऽङ्कः ।

ततः प्रविशति कामन्दकी मदयन्तिका लवङ्गिका च ।

काम । साक्षम् (१) । हा वत्से ! मालति ! मदङ्कालङ्कारिणि !

(२) क्वासि ; देहि मे प्रतिवचनम् । (क)

(क) कामेति । मम अङ्गं क्रीडम् अलङ्कर्तुम् उपवेशनेन भूषयितुं शीलं यस्मिन्-
सत्सम्बोधनम् । प्रतिवचनं प्रत्युत्तरम् ।

इतः प्रभृति दशमाङ्कसमामिपथ्येन्ती निर्वहणसन्धिः (उपसंहारसन्धिः) । तदुक्तं
साहित्यदर्पणे—

“वैजवन्ती मुखाद्यर्था विप्रक्रीर्णा यथायथम् ।

एकार्थं मुपनीयन्ते यत्र निर्वहणं हि तत् ॥”

तथा च प्रथमाङ्कादावुपनिषद्धानामनुरागरूपवैजाद्यर्थानां स्वस्वस्थानविनिवेशितानामत्र
मालतीलाभरूपकप्रयोजनसाधनतया योजनं “यत्प्राणव” इत्यादिप्रत्येकमात्रकामन्दकी-
वाक्यात् । मालतीलाभ एव कार्यं नामार्थप्रकृतिः । यथा तत्रैव—

“अपेक्षितानु यत् साध्यमारम्भो यन्निबन्धनः ।

समापनानु यत् सिद्धौ तत्कार्यमिति सध्यतम् ॥”

मकरन्दस्य मदयन्तिकालामेन सह माधवस्य मालतीलाभस्य फलावस्था । यथा—

“सावस्था फलयोगः स्याद् यः समयफलोदयः ।”

अस्यापि सन्धिप्रभृतीनि चतुर्दशानि यथास्थानं निवेश्य लक्षणानि वक्ष्यामः ।

ताहारं परं कामन्दकी, मदयन्तिकां च लवङ्गिकारं प्रवेश्य ।

(क) कामन्दकी । (अशुद्धलेखनसहित) हा वत्से ! मालति !

(१) सकलस्य साक्षमिति पाठभेदः । (२) मदङ्कालङ्कारिणि ! इति पाठान्तरम् ।

आजन्मनः प्रतिमुहूर्त्त-विशेषरम्या-
 ष्याचेष्टितानि तव सम्प्रति तानि तानि ।
 चाटूनि चारुमधुराणि च संस्मृतानि
 देहं दहन्ति हृदयञ्च विदारयन्ति ॥१॥

अपि च, पुत्रि ! (१)

अनियत-रुदितस्मितं विराजत्-
 कतिपयकोमल-दन्तकुटुमलाग्रम् ।
 वदनकमलकं शिशोः स्मरामि
 स्वलदसमञ्जसमुग्धजल्पितं ते ॥२॥

आजन्मन इति । आजन्मनो जन्मप्रभृति, प्रतिमुहूर्त्ते प्रतिक्षण, विशेष अतिशयेन
 रम्याणि मनोहराणि, तानि तानि पूर्वांनुभूतानि, तव आचेष्टितानि अङ्गावलुगठनपाणिपल्लव-
 धूनन-मृदुहास्य-धूलिखिलाप्रभृतीनि चरितानि, चारुमधुराणि सुन्दरस्वादूनि, एतेन तच्चाटुषु
 पीयूषतुल्यत्वं व्यज्यते, चाटूनि प्रियवाक्यानि च संस्मृतानि सन्ति, देहं दहन्ति हृदयञ्च
 विदारयन्ति भिन्दन्ति । इदानीं तवाभावाच्छीकानलेन शोकशङ्कुना चेति भावः ।

अत्र प्रस्तुतानामाचेष्टितचाटूनामेकदहनक्रियायामेकविदारणक्रियायाञ्च कर्तृतयाभि-
 सम्बन्धात्तुल्ययोगितालङ्कारद्वयस्य मिथी नैरपेक्ष्यान् संसृष्टिः । वसन्ततिलका वसन्तम् ॥१॥

अनियतेति । अनियते अनिर्दिष्टे रुदितस्मिते क्रन्दनहास्ये यस्मिन् तत् हितं विनैव
 आमार क्रोडेर अलङ्कारकारिणि ! कोथाय तूमि ; आमार प्रत्यूत्तर
 दां ।

जन्म इहेते तोगार चरित्रगुलि, प्रत्येक मुहूर्त्ते विशेषभावे
 मनोहर इहेतेछिल ; एथन सेहे सेहे गुलि एवं मुहमधुर प्रियवाका-
 गुलि स्मरण करिले ताहा देह दक्ष करे एवं हृदय विदीर्ण करे ॥१॥

(१) (आकाशे) अपि च, पुत्रि ! इति क्वचित् पाठः ।

ହଦାନୀମିବ ବଦନ୍ ହଦାନୀମିବ ଚ ହସଦିତ୍ୟର୍ଥଃ । ବିରାଜନ୍ତି ଶ୍ରୀଭମାନାମି, କତିପୟକୌମଳ-
ଦନ୍ତାଃ କୁଞ୍ଚୁଳାସାପି ମୁକୁଳାସାମାଗା ହବ ଯଦ୍ଧିନ୍ ତନ୍ । ଶ୍ଵଳତ୍ ସମ୍ପୂର୍ଣ୍ଣାଞ୍ଚାରଣସାମର୍ଥ୍ୟାଭାବା-
ଦସମ୍ପୂର୍ଣ୍ଣାଞ୍ଚରମ୍ । ତଥା ଅସମସ୍ତସମ୍ ଅନୁନପମ୍ନୟସାଧ୍ୟବାକ୍ଷସ୍ତାନୁଦାଦସମ୍ଭଞ୍ଜଂ 'ମଥା ଗଞ୍ଜସି,
ତ୍ଵଂ ପିବାମି' ଇତ୍ୟିବ' କର୍ତ୍ତୃକ୍ରିୟାଦୀନାଂ ବ୍ୟାକରଣାନୁସାରି-ସୌମ୍ୟସମାବେଶରହିତମିତ୍ୟର୍ଥଃ, ତଥାପି
ମୁଗ୍ଧଂ ସୁସାଧ୍ୟତ୍ଵାନ୍ମନୋହରଂ ଜଲ୍ପିତଂ ଭାଷିତଂ ଯଦ୍ଧିନ୍ ତନ୍ ତଥୌକ୍ତମ୍, ଶିଶିଃ "ଦନ୍ତଜନନଂ ସମମି
ମାସି" ଇତି ଛୁତିଃ ସମମମାସାଦିଶ୍ରେଣୀବାସ୍ୟାସାଂ ସ୍ଥିତାତ୍ୟାଃ, ତେ ତବ ବଦନଂ କମଳମିବ ତନ୍
ବଦନକମଳକଂ ପଦ୍ମବତ୍ ସୁନ୍ଦରଂ ମୁଖଂ ଧରାମି । ଶୈନ୍ଦର୍ଯ୍ୟାତିଶୟେନ ତत्र ସତତଚିତ୍ତାବେଶାଦିତି ଭାବଃ ।

ଅଥ ଯଥାବହସ୍ତବର୍ଣ୍ଣନାତ୍ ସ୍ଵଭାବୋକ୍ତିରଲଙ୍ଘାରଃ, ତଥା ବଦିତସ୍ଵିତାଦୀନାଂ ମୁଖ ଏବ ସନ୍ଧ୍ୟେନ
ସପମାସାଧକତ୍ଵାତ୍ ରୂପକସ୍ୟ ଚ ବାଧକତ୍ଵାତ୍ ଛୁମ୍ପିପମାହୟମ୍, ଇତ୍ୟିତ୍ୟେଷାମଞ୍ଜାଞ୍ଜିଭାବେନ ସଙ୍ଘରଃ ।
ତଥା ତୃତୀୟପାଦୈ ବାକ୍ୟସମାମ୍ଭାବପି ତଦନ୍ତର୍ଗତସ୍ୟ "ବଦନକମଳକମ୍" ଇତ୍ୟସ୍ୟ ବିଶିଷ୍ଟତୟା
ଅତୁର୍ଥପାଦୌପାଦାନାତ୍ ସମାମ୍ଭୁଜରାଜତାଦୌଷଃ, ସ ଚ ଅତୁର୍ଥପାଦଂ ତୃତୀୟସ୍ଥାନେ ତୃତୀୟପାଦଃ
ଅତୁର୍ଥସ୍ଥାନେ ପଠିତ୍ଵା ସମାଧିୟଃ ।

ଅଦ୍ଧିନ୍ ଶ୍ଳୋକେ ବାଚ୍ୟାର୍ଥବତ୍ ଶବ୍ଦାନାମପି ଶୈକୁମାର୍ଯ୍ୟାତ୍ ପଦୌଚ୍ଚୟୀ ନାମ ନାଞ୍ଜଲଚ୍ଚୟମ୍—

"ସଞ୍ଚୟୌର୍ଯ୍ୟାନୁକୃତ୍ୟୌ ଯଃ ପଦାନାଂ ସ ପଦୌଚ୍ଚୟଃ ।" ଇତି ଲଚ୍ଚୟାତ୍ ।

"ସମସ୍ତସଂ ସମାସ୍ତ୍ୟାତମଧ୍ୟକ୍ଷିଚିତୟୌରପି ।" ଇତ୍ୟଜୟଃ ।

ବଦିତ-ସ୍ଵିତ-ଜଲ୍ପିତପଦାନିଭାବିକ୍ତମ୍ପ୍ରତ୍ୟୟାନ୍ତାନି । ବଦନକମଳକମିତ୍ୟତ୍ୟର୍ଥେ କମ୍ରତ୍ୟୟଃ ।

ଶ୍ଳୋକୌଷ୍ଠ୍ୟମୁଚ୍ଚରରାମଚ୍ଚରିତଅତୁର୍ଥାଞ୍ଜଃପି ଜନକେନ ପଠିତଃ । ଅସ୍ତ୍ୟାନୁରୂପଃ ଶ୍ଳୋକୌ ଯଦ୍ଧା
ଗ୍ରାକ୍ତୁଲ୍ଲି—

"ଆଲତ୍ଵ୍ୟଦନ୍ତମୁକୁଳାନିନିମିତ୍ତହାଞ୍ଜିରବ୍ୟକ୍ତବର୍ଣ୍ଣରମଣୀୟବଚଃପ୍ରଠନୀନ୍ ।

ଅହାସ୍ୟପ୍ରସଂଘିନକ୍ଷନୟାନ୍ ବହନ୍ତୀ ଘନ୍ଦାକ୍ଷଦଞ୍ଜରଜା ମଲିନୀଭବନ୍ତି ॥"

ପୁଷ୍ପିତାୟା ଠକ୍ତମ୍ ॥୨॥

ଆରଓ, କଞ୍ଚେ ! ସାହାତେ ଅନିର୍ଦ୍ଦିଷ୍ଟେଭାବେ ରୋମନ ଓ ହାନ୍ତ ଛିଳ,
କତିପୟ କୌମଳ ମଞ୍ଜୁକୂଳେର ଅଗ୍ର ଶୋଭା ପାହିତେଛିଳ ଏବଂ ଅସମ୍ପୂର୍ଣ୍ଣ,
ଅସଂଲଗ୍ନ ଅଧ ଚ ମନୋହର ବାକ୍ୟ ନିର୍ଗତ ହୈତ, ତୋମାର ଶୈଶବ ଅବହାର
ସେହି ମୁଖପଦ୍ମଧାନି ଅରଣ କରିତେଛି ॥୨॥

इतरे । साक्षम् (१) । हा प्रियसखि ! सुप्रसन्नमुखचन्द्रसुन्दरि !
कहिं गदासि । को वा सिरौसकुसुमसुडमारस्स दे सरोरस्स
अन्नं देव्वदुव्विण्णपरिणामो एक्ककिञ्चाए उवगदो (२) ।
महाभाअ माधव ! उवत्थिदत्थमिदमङ्गसवो दे जीअलोओ
संवुत्तो । (ख)

काम । सविशेषखेदम् । हा वत्सो ! । (ग)

(ख) हा प्रियसखि ! सुप्रसन्नमुखचन्द्रसुन्दरि ! कहिन् गतासि । को वा
शिरौषकुसुमसुकुमारस्स ते शरीरस्स अयं देवदुर्विणयपरिणाम एकिकायां उपगतः ।
महाभाग माधव ! उपस्थितास्सामितमहोत्सवस्य जीवलीकः संवत्तः ।

(ख) इतरे इति । इतरे मदयन्तिकालवह्निके । देवदुर्विणयेन विधेर्दुर्व्यवहारेण
परिणामः अवसानम् । उपगत उपस्थितः । एकिकाया इत्यनेन तथा साईंमात्मनीऽपि
तदवस्थाप्राप्तिकचिन्तासौदिति व्यज्यते । उपस्थित एव अस्समितो लुप्तो महोत्सवो यस्मिन्
सः । मालतीलाभादुपस्थितो महोत्सवः पुनस्तत्त्वणादेव तस्या विलोपात् सोऽस्समित
इति भावः ।

(ग) कामेति । वत्सो ! मालतीमाधवो ! ।

(ग) मदयस्थिकां व लवङ्गिका । (अशङ्कल्लेर सहित) हा प्रियसखि !
निर्भलमुखच्छमनोहरे ! कोथाय गिराह । एकाकी तौमार शिरीषकुसुमेर
आय कोमल शरीरेर एहे कोन् दैवदुर्व्यवहारेर परिणाम उपस्थित
हईल । हे महाआ माधव ! जीवलौके तौमार महोत्सव उपस्थित
हईवामात्रेहे ताहा अस्तमित हईन्ना गेन ।

(ग) कामन्दकी । (विशेष खेदेर सहित) हा वत्से ! मानति !
हा वत्स ! माधव !

(१) मदयन्तिकालवह्निके । (साक्षमाकाशे) इति पाठभेदः ।

(२) कौद्दी सरोरस्स देव्वदुव्विण्णपरिणामो एक्ककिञ्चीए उववदो इत्यपि पाठः ।

অভিনবরাগরসৌঃ ভবতো: কৃতকৌতুক: পরিষ্বঙ্ক: ।

লবলীলবঙ্ক্যোরিব নিয়তিমহাবাত্যয়া নিহত: (১) ॥৩॥

লব । সৌভগম্ । হৃদাস ! বজ্রমগ্নহিঅগ্ন ! সস্বহা ণিসংসেসি ।

इति हृदयमाहव्य पतति । (घ)

(घ) हृताश ! वज्रमयहृदय ! सर्वथा नृशंसमसि ।

অভিনবতি । লবলী লবলীশাখা (নীয়ারি, ল্যাংডাল ইতি যস্যা: প্রসিদ্ধি:)
লবঙ্কতরুয়, তথোরিব ভবতৌৰ্যুবথৌর্মালাতীমাধবথৌ:, অভিনবৌ নূতনৌ রাগৌনুরাগ এব
রসৌ যস্মিন্ স:, তথা কৃত' সম্পাদিত' কৌতুক' মাণ্যপরিবর্তনাদি কৌতুহল' যস্মিন্ স:,
অথমচিরজাত:, পরিষ্বঙ্ক: সম্মেলনম্, নিয়তির্দেব' মহাবাত্যেব তথা নিহতৌ বিনাশিত: ।
অতৌবদু:খকারণমেতদিতি ভাব: ।

অনৌপমালঙ্কার:, নিয়তিমহাবাত্যেত্যত্রাপি লুনৌপমৌ ন তু রূপকম্, পূর্বাণমানুসারা-
দিত্যনয়োরঙ্কার্ভাবৈন সঙ্কর: ।

তথা প্রথমৌপদর্শিতানুরাগরূপবীজৌপস্থিতৈ: সন্নির্নাম নিবঁহণসম্ভে রঙ্কম্—“বীজৌপ-
গমনং সন্নি”রিতি লক্ষণাত্ ।

आर्था जाति: ॥३॥

(घ) लवति । नृशंसं क्रूरमसि । येनेदृशदारुणश्रीकौपि न विदीर्यसे इति भाव: ।

যাহাতে নূতন অহুরাগ হইয়াছিল এবং মালা পরিবর্তনপ্রভৃতি
কৌতুকের কার্য করা হইয়াছিল, লবলী ও লবজের ঞায় মালতীর সহিত
তোমার সেই সম্মেলন দৈবরূপ মহাবাত্যায় (বাড়ে) নিহত হইল ॥৩॥

(ঘ) লবঙ্গিকা । (উদ্বেগের সহিত) হে নিরাশ ! বজ্রময় হৃদয় !
তুমি সর্বপ্রকারেই নৃশংস হইয়াছ । (এই বলিয়া বক্ষে তাড়ন করিয়া
পতিত হইল ।)

(১) अभिहत इति भिन्नः पाठः ।

मद । सहि ! लवङ्गिए ! णं भणामि खणमेत्तं वि दाव
समस्सस । (ड)

लव । सहि ! किं करेमि । दिद्वज्जलेवपरिवड्ढणिसल्लं
विअ जीविदं मं ण परिअअदि (१) । (च)

काम । वत्से ! मालति ! जन्मनः प्रभृति वल्लभा ते
लवङ्गिका । तत् किमेनामुज्जिहानजीवितां वराकीं नानु-
कम्पसे । इयं हि—(२) (छ)

(ड) सखि ! लवङ्गिके ! ननु भणामि, अणमात्रमपि तावत् समाश्नसिद्धि ।

(च) सखि ! किं करेमि । दृढवज्जलेपप्रतिबद्धनिश्चलमिव जीवितं मां न
परित्यजति ।

(छ) मदिति । नन्वित्यनुनये । अणमात्रमित्यनेनाविरतरौटनादिकं व्यज्यते ।

अतएवावार्थापत्तिर्नाम नाव्यलक्षणम्—“अर्थापत्तिर्यदन्यार्थाऽर्थान्तरीकः प्रतीयते ।”
इति लक्षणात् ।

(च) लवेति । दृढेन वज्जलेपेन अतिगाढसंश्लेषजनकौभूतलेपविशेषेण प्रतिबद्ध-
माषडम् अतएव निश्चलम् । अन्यथा ईदृशशोकताडनायां सत्यां मामपरित्यज्य स्थातुं न
शक्नुयादिति भावः ।

(ड) मदयस्त्रिका । सखि ! लवङ्गिके ! आमि बनितेहि—तूमि अस्तुतः
स्फुणकानमात्र आश्नसु ३७ ।

(च) लवङ्गिका । सखि ! करिव कि । आमार जीवन येन दृढ
वज्जलेपद्वारा आवद्ध हईया, निश्चल हईया रहिद्याहे ; ताई आमाके
परित्याग करिउहे न ।

(१) ...मदअनिए ! ...णिसल्लं मम जीविदं... इति पाठभेदः ।

(२) ...वल्लभतरा । तत् किमुज्जिहानजीवितां... इति पाठान्तरम् ।

उञ्जलालोकया स्निग्धा त्वया त्यक्ता न राजते ।

मलीमसमुखी वर्तिः प्रदीपशिखया यथा ॥४॥

কথং কল্যাণি ! কামন্দকীং জহাসি । নন্দকরুণি ! মদীয়-
শীবরীশ্বৰ্যেব তে প্রগুণীকৃতান্যঙ্কানি (১) । (জ)

(৬) কামিতি । উজ্জ্বলানং তব শ্রীকিন গচ্ছত্ জীবিতং জীবনং যস্মাসাম্ ।
বরাকীং দীণাম । ইয়ং লবঙ্গিকা । উজ্জ্বলানিতি “শীঘ্রাঙ্কগতা”বিত্যস্মানশি
রুপম্ ।

उञ्जलীति । उञ्जल आलोकौ द्युतिर्यस्यासया, प्रदीपशिखया त्यक्ता, अतएव
दाहाच्च मलीमसमुखी मलिनाग्रदेशा, स्निग्धा तैलान्ता वर्तिर्दशा, यथा, तथा उञ्जला-
लोकया त्वया त्यक्ता, अतएव श्रीकाञ्च मलीमसमुखी मलिनवदना, स्निग्धा तत्प्रेमवती
इय लवङ्गिका न राजते न शोभते ।

अत्र श्रौती पूर्णोपमालङ्कारः ॥५॥

(ज) कथमिति । मदीयश्रीवरीश्वर्येव मम कौपीनीश्वर्येव, ते तव अङ्कानि
प्रगुणौकृतानि पुष्टीकृतानि ।

अत्र गर्हणं नाम नाञ्जलश्चणम्—“दूषणोद्घोषणायान् भर्त्सना गर्हणानु सत् ।”
इति लक्षणात् ।

(छ) कामन्दकी । वन्दसे ! मालति ! लवङ्गिका जन्म हईतेई
तोमार ভালবাসার পাত্র ; সে জীবন ত্যাগ করিতেছে ; স্মরণ এই
দীনার প্রতি দয়া করিতেছ না কেন ।

যেমন উজ্জ্বল আলোকসম্পন্ন প্রদীপ শিখাকর্ডক পরিত্যক্ত হইয়া,
মলিনাগ্রা ও তৈলবতী বর্জিকা (দীপের সলতা) শোভা পায় না ;
সেইরূপ উজ্জ্বল কাস্তিসম্পন্ন তোমাকর্ডক পরিত্যক্ত হইয়া মলিনবদনা ও
স্নেহশালিনী (এই লবঙ্গিকা) শোভা পাইতেছে না ॥৪॥

(১) কথং লং কল্যাণি । কামন্দকীং ত্যজসি । নন্দকরুণি ! মদীয়শ্রীবর-
শীবর্যেব তে প্রগুণিতান্যঙ্কানি ইতি ভিন্নঃ পাঠঃ ।

স্তন্যত্যাগাত্ প্রমৃতি সুমুখী দন্তপাশ্চালিকৈব
ক্রীড়াযোগং তদনু বিনয়ং প্রাপিতা বর্দ্ধিতা চ ।
লোকশ্রেণে গুণবতি বরে স্খ্যাপিতা ত্বং ময়ৈব
স্নেহো মাতুর্ময়ি সমধিকস্तेन युक्तस्तवापि ॥৫॥

স্মৃতি । হে মালতি ! ময়ৈব, ন তু ত্বৎপিত্রাদিণা ইতি ভাবঃ । স্তন্যত্যাগাত্
প্রমৃতি মাতুঃ স্তন্যদুগ্ধপানপরিত্যাগাদবধি, সুমুখী শ্রীভনবদনা ত্বম্, দন্তপাশ্চালিকৈব
গজদন্টাदिनिर्मিতপুতলিকৈব ক্রীড়াযোগং বাস্যখিলাসম্বন্ধং প্রাপিতা, তদনু ততঃ পরং ততোঃপি
কিঞ্চিৎপ্রযৌবাচুস্ব্যে সতীত্যর্থঃ, বিনয়ং শিল্পকলাদিগিষ্ঠাং প্রাপিতা । বর্দ্ধিতা চ
লালনাदिना वृद्धिश्च नीता । তদনু চ লোকশ্রেণে সৌন্দর্য্যোদ্যায়াদিণা সকলজনেभ्य চতুঃকটে,
গুণবতি বিদ্যাবীৰ্য্যাদিগুণশালিনি, বরে জামাতরি স্খ্যাপিতা রচিতা । তেন হেতুনা, তবাপি
মাতুরাত্মজনন্যাঃ সকাশ্রাত্ ময়ি সমধিকঃ অতিরিক্তঃ স্নেহো বাত্ সল্য যুক্ত উচিতঃ ।
সুতরাং স ত্বয়া ইয়ন্তং কালং যাবত্ কৃতম্ ; কথমিদানীং তত্ স্নেহয়ন্তা সতী দর্শনং ন
দদাসীতি ভাবঃ ।

যথা লোকঃ खल्लामीदानुभवाय गजदन्तादिना काञ्चित् स्त्रीपुतलिकां निर्माय तस्या
वास्यखिलादिकं विधाय निर्मिततादृश्यपुरुषपुतलिकान्तरं तां समर्पयति तद्ददिति सरदार्यः ।

অতএবানীপমালঙ্কারঃ । তথা দর্শনদানরূপার্থসিদ্ধয়ে তত্কারণীভূতস্নেহোপন্যাসাদার্থা-
পত্তিনাম নাম্যালঙ্কারঃ । তদুক্তং দর্পণে—

“তপপত্তিনতা হিতৌহপন্যাসীঃসিদ্ধয়ে ।”

“পাশ্চালী শালভঙ্গিকা” ইতি হেমচন্দ্রঃ ।

মন্দাকান্তা ইবম্ ॥৫॥

(জ) হে কল্যাণি ! তুমি কামন্দকীকে পরিত্যাগ করিতেছ কেন ।
হে নির্দয়ে ! আমার কৌপীনের উষ্ণতাই তোমার অঙ্গকে পুষ্ট করিয়া-
ছিল ।

হে মালতি ! আমিই, গজদন্তনির্মিত পুতলিকার আয় শোভনবদনা
তোমাকে, স্তম্ভত্যাগের পর হইতে বালাখেলা, তাহার পর শিল্পকলাদি-

सर्वैक्यम् । हा चन्द्रमुखि ! सम्प्रति निराशास्मि संवृत्ता
(१) । (भक्त)

अकारणस्मेरमनोहराननः (२) शिखाललाटार्पितगौरसर्षपः ।

तवाङ्कशायी परिहृतभाग्यया मया न दृष्टस्तनयः स्तनम्भयः ॥६॥

(भक्त) सर्वैक्यमिति । वैक्येन श्रीकविह्वलतया सहैति सर्वैक्यम् ।

कथं निराशेत्याह अकारणैति । परिहृतभाग्यया विपर्ययादृष्टया मया, अकारणं यथा स्यात्तथा दृष्टकारणं विनापि, स्मेरम् ईषड्जास्ययुक्तम् अतएव मनोहरम् आननं यस्य सः । शिखायां ललाटे च अर्पितो भूतयहनिवर्चनाय दत्तो गौरसर्षपो यस्य सः । स्तनौ धयति पिवतीति स्तनम्भयः स्तनपायी, अङ्कशायी क्रीडवर्ती तव तनयः कथित् पुत्री न दृष्टः । मम हि चिरायैव तव पुत्रदर्शनाशासीत्, किन्त्विदानीं तवैवाभावात् तव निराशास्तीति भावः ।

अत्र तादृशतनयदर्शनाभावं प्रति परिहृतभाग्यत्वं हेतुरिति पदार्थहेतुकं काव्य-
लिङ्गमलङ्कारः, तथा कारणाभावेऽपि अरलकाव्योदयादविभावना च अनयीरङ्गाङ्गि-
भावेन सङ्करः ।

“सर्वपस्वनघी गौरः सिद्धार्थी भूतनाशनः । कटुस्त्री ह्यहन्नस्य कण्डुस्त्री राजिकाफलः ॥”
इति राजनिर्घण्टः । वंशस्थविल्लं हलम् ॥६॥

शिक्षा कराईयाछि, बर्द्धित करिद्याछि एवं लोकमधो श्रेष्ठ ओ गुणवान्
बरेर हस्ते स्थापन करिद्याछि । सूतरां तोमारओ, आमार उपरे माता
हईते समधिक स्नेह करा युक्तिसङ्गतई हईयाछिन ॥६॥

(२) (बिह्वलतार सहित) हा चन्द्रवदन ! এখন আমি নিরাশা
হইয়াছি । (কারণ,)

विना कारणे हाशु कराय याहार मुखथानि मनोहर देखा घाईबे,
याहार शिखाय ओ ललाटे खेत सर्षप बाँधा थाकिबे एवं ये क्रोडे शयन

(१) (सर्वैक्यम्) चन्द्रमुखि ! सम्प्रति निराशास्मि इतिमात्रः पाठः क्वचित् ।

(२) अकारणस्मेरमनोहराननः । इत्यपि पाठः ।

लव । भगवदि ! प्रसीद । णीसहस्रि सम्पदं जीवणु-
व्वहणे । ता इमादो गिरिसिहरादो अत्ताणं अवधुण्णिअ णिव्वु दा
भविसं । तथा मे भगवदी आसिसं करेदु, जेण जन्मन्तरे
वि दाव पिअसहीं पेक्खिस्सं' (१) । (ज)

काम । ननु लवङ्गिके ! कामन्दक्यापि नातः परं वत्सा-
वियोगेन जीवितञ्चम् (२) । समञ्चायमुत्कण्ठावेग आवयोः ।
किञ्च, (ट)

(ज) भगवति ! प्रसीद । निःसहासि सम्पत्तं जीवनीहहने । तदव्यादगिरि-
सिहरादात्मानमवधुय निर्हता भविष्यामि । तथा मे भगवती आशिशं करीतु, येन
जन्मान्तरेऽपि तावत् प्रियसखीं प्रेक्षिष्ये ।

(ज) लवेति । प्रसीद मत्प्रार्थनीयस्यानुमत्या आशीर्वादेन च प्रसन्ना भव । निःसहा
अवमा । आत्मानं स्वदेहम्, अवधुय पातयित्वा । निर्हता मरणेन शीकाभावं
सति सुखा । प्रियसखीं मालतीम् ।

अत्र मरणकार्यान्वेषणाद्विधीनामसम्यक्त्वम्—“विबोधः कार्यमार्गेण”मिति लक्षणात् ।
मालतीदर्शनाश्रकरणादाशीर्नामनामालङ्कारश्च—“आशीरिष्टजनाशंसा” इति लक्षणात् ।

(ट) कामेति । आवयोः तव मम च । मरण एव युक्तिमभिधानुमाह किञ्चेति ।
करिष्यां सुप्तं पानं करिष्ये, तोमारं एकरूपं एकटीं पुत्रके आमि
भाग्यविपर्ययवशतः देखिते पाइलाम नः ॥७॥

(७) लवङ्गिका । भगवति ! आपनि प्रसन्न हउन ; आमि एथन
जीवन धारण करिते असमर्थ हईयाहि । ताई, एई पर्रवतेर शृङ्ग हईते
देहके निपातित करिया निवृत्ता हईव । आपनि आमाके सेईरूप
आनीर्वाद करुन ये, जन्मांतरेओ आमि येन प्रियसखीके देखिते पाई ।

(१)...जीविदुव्वहणे । साहं इमादी...आसिप्पसादं... इति पाठभेदः ।

(२)...कामन्दक्यापि...जीविष्यतीति पाठान्तरम् ।

সঙ্কম: কৰ্ম্মণাং মেদাৎ যদি ন স্যান্ন নাম স: (১) ।

প্ৰাণানান্তু পরিত্যাগী সন্তাপোপশম: (২) ফলম্ ॥৩॥

লব । জধা তুঙ্কি আণবেধ । ইত্যুতিষ্ঠতি । (৩)

কাম । সদয় বীচ্য । বত্‌সে ! মদয়ন্তিকি ! । (৬)

(৩) যথা যুযমাশ্চাপযথ ।

সঙ্কম ইতি । যদি কৰ্ম্মণাং মেদাৎ সত্‌কৰ্ম্মণাং বৈষম্যাৎ পরলৌকী মালত্যা সহ সঞ্চেতনজনকৌমুত-যুভাট্টাভাবাদিত্যর্থঃ, সঙ্কমো ন স্যাৎ পরলৌকী মালত্যা সহস্বাক্ষক সঞ্চেতনং ন ভবেৎ, তদা স সঙ্কম: ন নাম ভবত্বিতি শিষ: । ততো মাঝাকং কাষিত্ব ত্বিতিরিতি ভাব: । তর্হি কথং মরথেষ্টা ক্রিয়ত ইত্যাৎ প্ৰাণানামিতি । তু কিন্তু, প্ৰাণানাং পরিত্যাগী মরথি সতি, সন্তাপস্য মালত্যা: শ্ৰীকানলসন্তাপস্য উপশম: শান্তি: ফলং মরথপ্রযোজনং ভবেদেতি শিষ: । সুতরামিদানৌনস্বাক্ষকং মরথমেব সর্ব্বথা শ্ৰেয় ইতি ভাব: ।

অথ 'পরলৌকী' 'স্বাক্ষকম্' 'মালত্যা সহ' ইত্যাदीनां पदानामभावेऽपि न न्यूनपदत्व-
दोष:, विषादमग्रथा कामन्दक्या उक्तत्वात् । तत्प्रमाणत्वात् ॥३॥

(৩) কামিতি । বীচ্য মরণায় গচ্ছন্তী লবঙ্গিকাং দৃষ্টা । 'বত্‌সে ! মদয়ন্তিকি !
লবঙ্গিকাং ধারয়' ইত্যন্যবাক্যীশ্চারণাৎ প্ৰাগেব মহাবীগাৎ মদয়ন্তিকা ব্রবীতীতি বীচ্যম্ ।

(ট) কামন্দকী । লবঙ্গিকে ! বৎস! মালতীর বিচ্ছেদে ইহার পর
কামন্দকীও জীবিত থাকিবে না । (কারণ,) তোমার ও আমার এই
উৎকর্ষণ বেগ সমানই । আরও (শুন—)

দূরদৃষ্টবশত: মালতীর সহিত যদি সম্মেলন না হয়, তবে না-ই হউক ;
কিন্তু প্ৰাণ পরিত্যাগ করিলে সন্তাপের নিবৃত্তিই তাহার ফল হইবে ॥৩॥

(ঠ) লবঙ্গিকা । আপনি যেমন আদেশ করেন । (এই বলিয়া)
উঠিল ।)

(১) যদি ন স্যান্ন, নাম ন: । ইতি পাঠান্তরম্ । (২) সন্তাপোপশম ইত্যপি পাঠ: ।

मद । किं आणवेध अग्नेसरी होहि (१) त्ति । ता जाव
(२) अवहिदद्धि । (ढ)

लव । सहि ! प्रसीद । विरम एत्तो अत्तणो वावादणादो ।
मा एदं (३) जणं विसुमरेसि । (ण)

मद । सकीपमिव । अपेहि । णद्धि दे वसंवदा । (त)

(ढ) किमाज्ञापयथ अग्नेसरी भवेति । तद् यावदवहिताब्धि ।

(ण) सहि ! प्रसीद । विरम एतच्छादात्मनो व्यापादनात् । मा एतं जनं विस्मरसि ।

(त) अपेहि । नाब्धि ते वसंवदा ।

(ढ) मदिति । अग्नेसरी मरुणे अयवर्तिनी । अवहिताब्धि अग्ने मरुणे
सावधानाब्धि ।

“सङ्गमः कर्मणां भेदा”दित्याद्ये तदन्तसन्दर्भे कर्मन्वयस्य मरुणस्य कथनात् यथनं नाम
निर्वहणसन्धेरङ्गम्—“उपन्यासस्तु कार्याणां यथन”मिति लक्षणात् ।

(ण) लवेति । एतं जनं मां न विस्मरसि न विस्मर । अग्ने त्वं न विद्यस्व
तथात्वे तवापि श्रीकानुभववाच्यश्लावात्, किन्तु युगपदेव वयं विद्यामह इति भावः ।

(त) मदेति । अपेहि दूरं गच्छ । वसंवदा अधीना नाब्धि । धीन तव वाक्य-
मनुसरामीति भावः । एतेनाथ एव मया मर्मन्वयमिति ध्वनितम् ।

(ड) कायन्दकी । (दश्यां सहिः ऋष्टिपात करिष्या) वत्से !
मदयस्त्रिके ! ।

(ढ) मदयस्त्रिका । कि आदेश करितेहेन, ‘तूमि आगे याओ’
ईहा ? । आमि त (से विषये) एकाग्रचित्त इहेयाई आहि ।

(ण) नवजिका । मधि ! प्रसन्न हओ ; एहे आत्तहत्त्या हहेते
विरत हओ । एहे व्यक्तिके विश्वत हहेओ ना ।

(१) अग्नेसरी होहु इति क्वचित् पाठः । (२) ता जाव इति क्वचिन्नान्ति ।

(३) माच एणं इति पाठोऽपि दृश्यते ।

କାମ । ଶ୍ଵଗତମ୍ । ହନ୍ତ ! ନିଶ୍ଚିତଂ ବରାକ୍ଷା । (ଥ)

ମଦ । ଶ୍ଵଗତମ୍ । ଣାହ ! ମନ୍ନରନ୍ଦ ! ଣମୀ ଦେ (୧) । (ଢ)

ଲବ । ମନ୍ନବଦି ! ଅନ୍ନଂ ଜ୍ଞିଞ୍ଵ ମହୁମଦୋତ୍ତସନ୍ଦାଣିଦ-
ପବିତ୍ତମେହଲୋ ମହୋହରବିଢୁଢ୍ଵୋ । (ଧ)

କାମ । କ୍ଳତମିଦାନୀଂ ପ୍ରସ୍ତୁତାନ୍ତରାୟେଣ । (ନ)

ସର୍ବାଃ ପତିତୁମିଚ୍ଛନ୍ତି ।

(ଢ) ନାଥ ! ମକରନ୍ଦ ! ନମସ୍କୃତେ ।

(ଧ) ଭଗବତି ! ଅଥମେବ ମଧୁମତୀକ୍ଳୀତଃ ସନ୍ଦାନିତପବିତ୍ରମେହଲୋ ମହୋହରବିଢୁଢ଼ଃ ।

(ଥ) କାମେତି । ବରାକ୍ଷା ଦୈନିକା ମଦୟନ୍ତିକତ୍ୟା, ନିଶ୍ଚିତଂ ମରଣମିତ୍ୟର୍ଥଃ । ଏତେନ
ମହାଯୋଗିନୀଂ ବିକାଳଜ୍ଞା କାମନ୍ଦକୀ ସର୍ବମେବ ବିଷୟଂ ଯଥାୟଥଂ ପଞ୍ଚନ୍ତ୍ୟପି ଆତ୍ମଗୋପନାର୍ଥେ
ସାଧାରଣବହୁବହୁରତୀତି କୌଢ୍ୟମ୍ ।

(ଢ) ମଦେତି । ମକରନ୍ଦାୟ ଦକ୍ଷାକ୍ଷତତ୍ୟା ତଦନ୍ତିକେ ମରଣାନ୍ତମତିଯାଚନାର୍ଥଂ ମରଣକାଳେ
ଅରଣ୍ୟାତ୍ ଜନ୍ମାନ୍ତରୈଽପି ତଜ୍ଞାଭାର୍ତ୍ତେ ନମସ୍କାରଃ ଇତି ଜ୍ଞେୟମ୍ ।

(ଧ) ଲବେତି । ମଧୁମତ୍ୟାକ୍ଳଦାକ୍ଷ୍ୟାୟା ନଦ୍ୟାଃ କ୍ଳୀତସା ସନ୍ଦାନିତା ବହ୍ନା ସଂସୃଷ୍ଟା, ପବିତ୍ରା
ମେହଲା ନିତ୍ୟଦେଶୋ ଯସ୍ୟ ସଃ ମହୋହରସ୍ୟ ପର୍ବତତ୍ୟ ବିଢୁଢ଼ଂ କପୌତପାଲିକା (ପାୟରାର
ଶ୍ଳୀପଃ ଇତି ଯସ୍ୟ ପ୍ରସିଦ୍ଧିଃ) ଉଚ୍ଚଦେଶଃ ଇତ୍ୟର୍ଥଃ । ଅକ୍ଷାଦିବ ପତାମଃ ଇତି ଭାବଃ ।

(ତ) ମଦସ୍ତ୍ରିକା । (କୋପେରଂ ସହିତଃ ଯେନ) ଦୂରଃ ହୃଦଃ; ଆମି
ତୋଗାରଂ ଅଧୀନଂ ନିହି ।

(ଥ) କାମନ୍ଦକୀ । (ଅଗତ) ହାୟ ! ବାଲିକା ମରଣଂ ନିଶ୍ଚୟଂ କରିଷ୍ୟାମି ।

(ଢ) ମଦସ୍ତ୍ରିକା । (ଅଗତ) ନାଥ ! ମକରନ୍ଦ ! ଆପନାକେ ନମସ୍କାର
କରି ।

(ଧ) ଲବଞ୍ଜିକା । ମଧୁମତୀ ନଦୀରଂ ଶ୍ରେତ, ସାହାରଂ ନିତ୍ୟଦେଶଂ ପବିତ୍ରଂ
କରିଷ୍ୟା ଚଳିଷ୍ୟାମି, ଏହି ସେହି ପର୍ବତେରଂ ପାୟରାରଂ ଥୋପ ।

(୧) ଣମୀ ଦେ ଣମୀ ଇତି ଭିନ୍ନଃ ପାଠଃ ।

नेपथ्ये । आश्चर्य्यमाश्चर्य्यम् (१) । (प)
व्यतिकर इव भीमस्तामसो वेद्युतश्च
क्षणमुपहतचक्षुर्वृत्तिरुद्भूय शान्तः ।
काम । विलोक्य साङ्गतहर्षम् । (फ)

कथमिह मम वत्सस्तत् किमेतत्—

प्रविश्य मकरन्दः । ... .. किमन्यत्,

प्रभवति हि महिम्ना खेन योगीश्वरीयम् (२) ॥८॥

(न) कामेति । प्रस्तुतस्य प्रकृतस्य मरणस्य, अन्तरायेण विघ्नाचरणेन, कृतम् अलम् ।
इदानीमितः पतित्वा सर्वा एव वयं सिधामह इति भावः ।

अत्र विसर्पो नाम नाय्यालङ्कारः—“विसर्पो यत् समारब्धं कस्मैनिष्टफलप्रदम् ।”
इति लक्षणात् ।

(प) नेपथ्य इति । अकस्मादुपस्थितं तेजोमण्डलं तन्निर्वाणश्चावलीक्य नेपथ्यं
कथिहदतीत्यर्थः ।

(फ) कामेति । विलोक्य आगच्छन् मकरन्दम् अकस्मादुपस्थिततिरोभूतं तेजो-
मण्डलञ्च दृष्ट्वा ।

(न) कामन्दकी । এখন প্রস্তাবিত বিষয়ের বিষয় করিবার প্রয়োজন
নাই ।

(সকলে পড়িতে ইচ্ছা করিল ।)

(প) নেপথ্যে । আশ্চর্য্য! আশ্চর্য্য!

অক্ষকার ও বিদ্যুতের নিঃশব্দে আয় ভয়ঙ্কর তেজঃপুঞ্জ, নয়নের বৃত্তি
প্রতিহত করিয়া, ক্ষণকালের মধ্যেই উৎপন্ন হইয়া আবার নিবৃত্তি
পাইয়াছে ।

(ফ) कामन्दकी । (देखिया विश्वय ओ हर्षेर सहित)

(१) क्वचित् विचक्षिणांति । (२)...योगीश्वरीयमित्यपि पाठः ।

नेपथ्ये । कथमतिदारुणो जनसम्बन्धो वर्त्तते (१) । (ब)

मालत्यपायमधिगम्य विरक्तचेताः

सांसारिकेषु विषयेषु च जीविते च (२) ।

निश्चित्य वङ्कितनाय सुवर्णविन्दु-

मभ्येति भूरिवसुरित्यधुना हताः स्मः ॥८॥

कथमिति । इह अस्मिन् स्थाने, मम वत्सो मकरन्दः, कथम्, दुर्गमत्वात् किं न प्रकरीषागतः । तदीयत् दृष्टं तेजोमण्डलञ्च किं कृत आगतम् । सहसा प्रविश्य मकरन्दः, 'तत्किमेतदितिमावस्तुत-कामन्दकीप्रशस्तीचरमाह किमन्वदिति ।

अन्वत् पुनः किं किमपि नेत्यर्थः । इयं हि काश्चिद्दुयोगीश्वरी स्त्री न मद्दिशा प्रभवति । तदीयमिदं तेजोमण्डलमिति भावः । सौदामिन्यास्तोजोमण्डलस्य परिचितपूर्वत्वात् इयं मकरन्दस्य निर्णय इति बोध्यम् ।

अतएवात्र निर्णयो नाम निर्वहणसन्धेरङ्गम् ।—निर्णयः पुनः । अनुभूतार्थ-कथनम्— इति दर्पणलक्षणात् ।

मालतीमाधवौ समादायागच्छन्तः। सौदामिन्यास्तोजोमण्डलमिति दूरतो मालती-माधवावागच्छन्तौ विलोक्य सर्वा एव पतनाहिरता इति च प्रत्ये तव्यम् ॥८॥

(ब) नेपथ्य इति । नेपथ्ये कश्चिद्दनेचरी वदतीति परवर्तिमाधववाक्यादवगन्तव्यम् । विषादे कथं शब्दः । जनसम्बन्धः दर्शनार्थागतलोकसम्बन्धः ।

मालत्यपायमिति । भूरिवसुमालत्याः पिता, मालत्या अपायं विनाशम् अधिगम्य

एथाने आमार वत्स मकरन्द कि प्रकारे आसिन ? तवे ए कि ? (ए तेजःपुञ्ज कोथा इहेते आसिन ? ।)

मकरन्द । (प्रवेश करिया).....आर कि । एहे योगीश्वरी शक्य माहाश्वेय प्रभाव विस्तार करियाहेन ॥८॥

(ब) नेपथ्ये । हाय ! अति डगडर लोकसम्बन्ध इहेयाहे ।

(१)...जनावन्धु सम्बन्धते इति पाठमेदः । (२) जीवितेषु इति कश्चित् पाठः ।

मदयन्तिकालवक्रिके । भक्ति मालतीमाहवाणं दंसणमङ्ग-
सवो, (१) भक्ति अश्वादिहं अ । (भ)

कामन्दकीमकरन्दौ । दिष्ट्या, कष्टं भोः । आश्चर्य्यम् (२) । (म)

(भ) भटिति मालतीमाधवयोर्दंशनमहोत्सवः. भटिति अत्याहितम् ।

आत्मा सांसारिकेषु विषयेषु आश्रयथादिषु च जीविते आत्मजीवने च विरक्तचेताः निवृत्त-
चित्तः सन्, वक्रिपतनाय मरणार्थमग्नौ प्रवेशाय निश्चित्य, सुवर्णविन्दुं महाकाल-
कालप्रियनाथापरपर्यायं महादेवम्, महातीर्थत्वात्तदायतनमित्यर्थः, अर्भ्येति आगच्छति ।
इति हितोरधुना अर्थं कृताः अः । प्रतिपालकभूरिवसोरपि विशेषादिति भावः ।

वसन्तिलला वृत्तम् ॥८॥

(भ) मदेति । भटिति कृतात् । अत्याहितं महाभौतिः । भूरिवसोर्वक्रिपत-
कीदमेनेति भावः । दूरादागच्छन्तौ मालतीमाधवी विलोक्य 'मालत्यपाय'मित्यादि
आक्यञ्च श्रुत्वा किलीकृतिरियम् ।

(म) कामेति । दिष्ट्या भाग्येन पुनर्मालतीमाधवयोर्दंशनम् । कष्टं भूरिवसो-
र्वक्रिपतनोदमश्रवणात् । आश्चर्य्यं तथीरभावनीययोर्गुणपदुपस्थितेरिति च भावः ।

दूरिवसू, मालतीर विनाशरुद्रास्तु जानिशा, सांसारिक विषय ओ
जीवनेन प्रति विरक्तचित्त इहेया, अग्निते पतन निश्चय करिशा, सुवर्ण-
विन्दूर (कालप्रियनाथेर) निकट आसितेहेन । एज्जञ्च एगन आमरा
अरिलाम ॥९॥

(ड) मदयन्तिके ओ लवक्रिका । इथां मालती ओ माधवेर दर्शन-
अहोत्सव, आवार इथां महाविपद उपस्थित !

(म) कामन्दकी ओ मकरन्द । भाग्यओ वटे, हाय ! कष्टओ वटे,
आश्चर्याओ वटे ।

(१) दंसणमङ्गदक्षी इति पाठभेदः ।

(२) (सङ्घर्ष) इति धिक् कष्टमाश्चर्य्यम् इति पाठान्तरम् ।

किमयमसिपत्र-चन्दनरसच्छटासार-युगपदवपातः ।

अनलस्फुलिङ्गकलितः किमयमनभ्रः सुधावर्षः ॥१०॥

सञ्जीवनौषधि-विषव्यतिकरमालोकतिमिरसम्भेदम् ।

अद्य विधिरशनिशशधरमयूखसंबलनमनुकुरुते ॥११॥

किमिति । अयं भूरिवसोवर्द्धिपतनश्रवणेन सह मालतीमाधवदर्शनमञ्जीत्वसवः, अस्यः
रूपाणा इव पत्राणि सुधारत्वात्, अथवा अस्य एव पत्राणि इत्यसिपत्राणि, तथा चन्दनरस-
च्छटा चन्दनद्रवसमूहश्च, तेषामासारी धारावृष्टिः, तस्य युगपदेकदा अवपातः पतनं किम् ।
तथा अयम्, अनलस्फुलिङ्गकलितः वक्रिकणसंयुक्तः, अनभो मेघरहितः, सुधावर्षः अस्तवृष्टिः
किं भवति । तथा च यथा असिपत्रचन्दनरसयैर्युगपदवपाते युगपदेव वेदना सुखञ्चानु-
भूयते । तथा भूरिवसुवर्द्धिपतनश्रवण-मालतीमाधवदर्शनयोः युगपदुपस्थितत्वाद्दुःखपदेक
वेदना सुखञ्चानुभूयते । यथा वा वक्रिकणमिश्रसुधावृष्टौ युगपदेव देहदाहशैत्ययोरनुभवः,
तथा भूरिवसुवर्द्धिपतनश्रवण-मालतीमाधवदर्शनयोर्युगपदोऽपि युगपदेव मनःसन्नापसुखयो-
रनुभवो जात इति सरलार्थी भावार्थश्च ।

अवीपमेये उपमानसंशयात् “किं तारुण्यतरोरिय”मित्यादिदर्पोदाहृतवत् शुद्ध-
सन्देहोऽलङ्कारः । संशयो नाम नाद्यालक्षणञ्च—“संशयो ज्ञाततत्त्वस्य वाक्ये स्वाद-
यदनियमः ।” इति लक्षणात् । केचित्तु किंशब्दस्योत्प्रेक्षावाचकतामङ्गीकृत्य क्रियोत्-
प्रेक्षामाहुः ॥१०॥

सञ्जीवनौषधीति । विधिविधाता अस्माकं देव वा, अद्य, भूरिवसोवर्द्धिपतनश्रवण-
मालतीमाधवयोर्दर्शनञ्च युगपदेव सङ्घटयन्नित्यर्थः, सञ्जीवनौषधिविषययोर्व्यतिकरं संयोगम्,
आलोकतिमिरयोः दीप्तान्धकारयोः सम्भेदं सम्मेलनम्, तथा अशनिशशधरमयूखयोः बन्ध-
चन्द्रकिरणयोः संबलनं सम्मिश्रणम् अनुकुरुते उपमास्थलं करोतीव । भूरिवसुवर्द्धिपतन-
श्रवणमालतीमाधवदर्शनयोरपि सञ्जीवनौषधिविषयव्यतिकरादिवत् युगपदेन सुखदुःखो-
भयजनकत्वादिति भावः ।

एतां किं एकदाहे, अस्मिपत्रं च चन्दनजलेन धारावृष्टि ! दिग्वा एतां
विना मेघे अग्निस्फुलिङ्गेन सहितं अद्भुतवृष्टि ॥१०॥

नेपथ्ये । हा ताद । विरम, दंसणूसञ्चि दे वञ्चणकमलस्य, पसीद, सम्भावेहि मं । कहं मम कारणादो समत्यलोच्चा-
लोच्चात्तराल-विकलाद-णिम्मल-कुलेक-मङ्गल-पदीवभूदं अत्ताणअं
परिच्चअसि । मए उण अणज्जाए णिरणुक्कोसा तुह्मे त्ति
सम्भाविदं असि (१) । (य)

(य) हा तात ! विरम, दर्शनीत्सुकाखि ते वदनकमलस्य, प्रसीद, सम्भावय माम् ।
कथं मम कारणात् समस्तलोकालोकान्तराल-विख्यात-निर्मल-कुलेक-मङ्गलप्रदीपभूत-
मात्मानं परित्यजसि । मया पुनरनार्थ्यया निरनुक्रीशा यूयमिति सम्भावितमासीत् ।

अत्र प्रतीयमाना क्रियीत्प्रेक्षालङ्कारः । अभिप्रायी नाम नाट्यलक्षणञ्च—“अभिप्रायस्तु
सादृश्यादङ्गुतार्थस्य कल्पना ।” इति लक्षणात् ।

अनधीरार्थ्या जातिः ॥११॥

(य) नेपथ्य इति । विरम वःक्रिपतनीयमादिति शेषः । सम्भावय दर्शनदानेनोच्छ्वासय ।
समस्तं सकलं यत् लोकालोकस्य पृथिवीप्राचीरभूतस्य लोकालोकपर्वतस्य अन्तरालं
मध्यदेशः, तत्र विख्यातम् उत्कृष्टतया प्रथितं निर्मलं निर्दोषं यत् कुलं वंशः, तस्य
मङ्गलप्रदीपभूतं मङ्गलदीपगुण्यम्, आत्मानं स्वदेहम् । अनार्थ्यया अशिक्षितया बुद्धिगुण्यया,
युयं निरनुक्रीशाः ममान्वेषणाभावात् निर्द्वया इतीत्यं सम्भावितं मनसा स्थिरौकतम्
आसीत् । इदानीन्तु मम शोकेनैव तव प्राणत्यागीयमश्रवणात् मां प्रति लगुल्यो दयावान्
कश्चिदपि नास्तीति सम्भाव्यत इति भावः ।

अत्रानार्थ्येत्यनेनात्मनः परिवादकरणात् परिभाषणं नाम निर्वहणसम्भारङ्गम्—

अच्छ विधाता, मञ्जीवनो षषधि ओ विषेर मन्निश्रण, आलोक ओ
अङ्ककारेर मन्मेलन एवः वज्र ओ च्छकिरणेर मन्योग—ईहापेर
अङ्ककरण करितेहेन ॥११॥

(१)···ऊणअसि ।···अन्तरालविक्रम···। अलज्जाए षिरणुक्कीसाए तुह्मे परिचयमा
इति भिन्नः पाठः ।

কাম । হা বৎসে ! মালতি ! (১) ।

জন্মান্তরাদিব পুনঃ কথমপি লব্ধ্বাসি যাবদয়মপরঃ (২) ।

উপরাগ ইব শশিকলাং কবলয়িতুমুপস্থিতোঽনর্থঃ ॥১২॥

“পরিবাদকৃতং বাক্যং বদন্তি পরিभाषण”মিতি লক্ষণাত্ । তথা সমস্তে ত্যাদিনা বক্রিপতনানিবারণরূপার্থসাধনাত্ প্রসিদ্ধির্নাম নাট্যালক্ষণে—“প্রসিদ্ধির্লোকসিদ্ধার্থৈ-
কত্বেকটৈরর্থসাধন”মিতি লক্ষণাত্ ।

জন্মতি । হে বৎসে ! মালতি ! ত্বং জন্মান্তরাদিব পুনর্লভামি অসম্ভাব্যমানত্বাত্ স্ত্রীকালন্তরাদিব কথমপ্যতিকটে ন যাবত্ পুনর্লব্ধ্বাসি, তাবদেব অয়মপরঃ অনর্থঃ ত্বৎপিতু-
র্ভুরিবসীঃ বক্রিপতনোদমনরূপা বিপত্নী, উপরাগো রাহুঃ শশিকলামিব ত্বাং কবলয়িতুং
যস্মিন্তু উপস্থিতঃ । কিমিদাপীং করণীয়মিতি ভাবঃ ।

অনৌপমালঙ্কার ভক্তপ্রেমভাষ্যভূতয়া সজ্জীর্য়তে ।

“উপরাগো রাহুযন্তার্কচন্দ্রযৌঃ । বিগানে দুর্নয়ে রাহা”বিতি হেমচন্দ্রঃ ।

অর্থ্যা জাতিঃ ॥১২॥

(য) নেপথ্যে । হা পিতঃ ! বিরত হউন, আমি আপনার মুখকমল দেখিবার জন্ম উৎকণ্ঠিত হইয়াছি, প্রসন্ন হউন, (দর্শন দিয়া আমাকে) আশ্বস্ত করুন । লোকালোকপর্কভেদের সমস্ত অভ্যস্তরদেশে যে নির্মূল বংশ বিখ্যাত রহিয়াছে, তাহার একমাত্র মঙ্গলপ্রদীপস্বরূপ আত্মাকে আমার জন্ম পরিত্যাগ করিতেছেন কেন । আমি অশিক্ষিত, তাই আপনাদিগকে নির্দয় বলিয়া মনে করিয়াছিলাম ।

কামন্দকী । হা বৎসে ! মালতি !

জন্মান্তর হইতেই যেন যেই তোমাকে কোন রকমে আবার লাভ করিলাম ; তখনই রাহু যেমন চন্দ্রকলাকে গ্রাস করে, সেইরূপ এই আর এক বিপদ তোমাকে গ্রাস করিবার জন্ম উপস্থিত হইল ॥১২॥

(১) ক্বচিৎ মালতীমিতি পাঠো লালি । (২) মৌহ ! যাবদর্থ ইত্যপি পাঠঃ ।

इतरे (१) । हा पित्रसहि ।। (२)

ततः प्रविशति प्रमुग्धां मालतीं धारयन् माधवः । *

माधवः । कष्टं भोः । कष्टम् ।

एषा प्रवासं कथमप्यतीत्य

याता पुनः संशयमन्यथैव ।

को नाम पाकाभिमुखस्य जन्तो-(२)

हाराणि देवस्य पिधातुमीष्टे ॥१३॥

(२) हा प्रियसखि ! ।

* तत इति । प्रमुग्धां भूरिवसीवर्जितपतनोदमश्रवणात् तच्छीकेन मूर्च्छिताम् ।

एषेति । एषा मालती कथमप्यतिकष्टेन प्रवासं देशान्तरावस्थानदुःखं कपाल-
कुण्डलाक्रान्ततया जीवनसंश्रममित्यर्थः, अतीत्य सौदामिन्याः कृपया अतिक्रम्य अन्यथैव
अन्यप्रकारिणैव पितृशोकेनैव संश्रयं जीवनमरणयोः सन्देहं याता प्राप्ता । तथाहि, को
नाम जनः, जन्तोः प्राणिनः पाकाभिमुखस्य परिणामीन्मुखस्य फलीत्पादनप्रवृत्तस्य, देवस्य
नियतेः, हाराणि प्रसरणमार्गान् पिधातुम् आच्छादयितुम् अवरीडुम् ईष्टे प्रभवति शक्नोति,
अपि तु कोऽपि नेत्यर्थः ; तथा च देवशादेवेयं दशा समुपस्थितेति नास्ति प्रतीकारोपाय
इति भावः ।

अत्र सामान्येन विशेषसमर्थं नरूपोऽर्थान्तरन्यासोऽलङ्कारः, स चार्थापत्त्या सङ्कीर्णते ।

फलीत्पादनप्रवृत्तेः पूर्वं भवगतस्य दुर्दैवस्य स्वस्थयनादिना शान्तिरपि विधातुं शक्यते,
फलीत्पादनप्रवृत्तस्य तु कथमपि नेति प्रतिपादनार्थं पाकाभिमुखस्येत्युक्तम् ।

(२) मदशक्तिका ऽ नवङ्गिका । हा प्रियसखि ! ।

* तार्हारं परं मूर्च्छितं मानतीके धारणं करिष्यां माधवेवैव प्रवेक्ष ।

माधव । कष्टे, हाय ! किं कष्टे ।

(२) नवङ्गिका इति पाठान्तरम् । (१) जन्तुरिति प्रथमान्तः पाठः कश्चित् ।

मक । (१) सखे ! अथ क्व सा योगिनी ? ।

माधवः ।

श्रीपर्वतादिहाहं सत्वरमपतं तयैव सह सद्यः ।

करुणवनेचरवचनादन्तरितां (२) तां न पश्यामि ॥१४॥

अथ द्वितीयाहंमुत्तररामचरितसप्तमाहं ऽपि भागीरथ्या पठितम् ।

इन्द्रवज्रा वृत्तम् ॥१२॥

श्रीपर्वतादिति । अहं तथा योगिन्यैव सह, श्रीपर्वतात् इह अस्मिन् स्थाने सत्वरम् अपतम् आगच्छाम् । इतो मध्ये करुणं सशोकं यत् वनेचरस्य वचनं "मालत्यपाथ-मधिगम्य" इत्यादि कस्यचिन् वनचारिणी जनस्य वाक्यम्, तस्मात् तच्छ्रवणाद्धृतीः सद्यस्त-त्त्वात् अन्तरितामन्वर्हितां तां योगिनीं न पश्यामि । आश्चर्यमेतदिति भावः ।

अत्र यतीऽन्तरिता अतस्तां न पश्यामीति पदार्थं हेतुकं काव्यलिङ्गमलङ्कारः । तथा परार्द्धान्वितस्य सद्य इत्येकपदस्य पूर्वार्द्धं पाठादूर्ध्वान्तरिकपदतादीषः, स च, सद्य इत्यस्योपा-दानावश्यकताऽभावान्न 'वयस्य !' इति सम्बोधनान्पाठेनैव समाधेयः ।

वार्था जातिः ॥१४॥

এই মালতী, দেশান্তরে থাকার দুঃখ, কোন রকমে অতিক্রম করিয়া, আবার অত্র রকমে জীবন সংশয় প্রাপ্ত হইলেন । কোন ব্যক্তি প্রাণি-গণের স্মৃথ বা দুঃখ উৎপাদন করিতে প্রবৃত্ত দৈবের দ্বার অবরোধ করিতে সমর্থ হয় ? ॥১৩॥

मकरन्द । सखे ! से योगिनी এখন কোথায় ? ।

माधव । আমি श्रीपर्वत हईते एখানে ठाँहारई सहित सत्वर आसितेछिলাম ; हठां९ तिनि वनचरर करुण वाक्य सुनिष्ठा अस्तर्हित हईया गेलन, आर ठाँहाके देखितेछि ना ॥१४॥

(१) सङ्घर्षोपसृत्य माधव' प्रति इत्यधिकः पाठः क्वचित् ।

(२) अनन्तरं इति पाठान्तरम् ।

कामन्दकीमकरन्दौ । महाभागे ! पुनः परित्रायस्व नः
(१) । किमर्थमन्तर्हितासि ।

मदयन्तिकालवङ्गिके । सहि ! मालदि ! णं भणामि
सहि । (२) मालदि न्ति । सीत्कण्ठम् (३) । भन्नवदि ! परिन्ताहि ।
चिरणिरुद्धणिस्सासणिच्चलं (४) से हिअन्नं । हा अमच्च ! हा
पिअसहि ! तुह्मे दुवेवि परप्परावसाणस्स कारणं जादा । (ल)

(ल) सखि ! मालति ! ननु भणामि सखि ! मालतीति । भगवति ! परित्रायस्व ।
चिरनिरुद्धनिश्वासनिश्चलमस्या हृदयम् । हा अमत्य ! हा प्रियसखि ! हावपि युवां
परस्परवसानस्य कारणं जाते ।

(ल) मदेति । मालती सचैतन्वा न वेति ज्ञानाय नन्वित्यादिवाक्यमापिचिकदीर्घ-
स्वरैश्च पुनरुच्चारितमिति बोध्यम् । चिरं निरुद्धो मोहिन बहुकालमवरोद्धो निश्वाससेन
निश्चलं निश्चन्दम् । परस्परवसानस्य अन्वीन्यमरणस्य । मालत्याः शोकेन भूरिवसोर्धङ्गि-
पतनीयमात् । तच्छीकेन च मालया मोहप्राप्तेरिति भावः ।

कारणमित्यस्य विधेयत्वेन प्राधान्यात् कौर्वैकत्वप्रसङ्गावपि "उद्देश्यविधेययोरुद्देश्य-
वचनत्वमाख्यातस्य"ति न्यायादुद्देश्यतया युषामित्यनुसारादेव जातावित्यत्र हितं पुंस्त्वञ्च ।
अनाख्यातस्य प्रधानक्रियाया इत्यर्थः ।

कामन्दकीं च मकरन्दं । महाभागे ! आवारं आमदिगके रक्षा
करुण । अस्तुर्हित इहेनेन केन ।

(ल) मद्रग्रस्तिकां च लवङ्गिकां । सहे मालति ! ओलो ! आमि
डाकितेहि सहे मालति ! । (उक्कण्ठार सहित) भगवति ! परित्राण
करुण । बहुकालं पर्यास्तु निश्वासं अवरोद्धं थाकाय उद्धारं रुद्धयं निम्पन्नं इहेयं

(१) (सप्रणयमाकाशे) महाभागे ! पुनस्त्रायस्व... । इति पाठान्तरम् ।

(२) क्वचित् 'सहि' इति पुनः पाठो नास्ति । (३) सीत्कण्ठम् इत्यपि पाठः ।

(४)...चिस्सुरं इति पाठभेदः ।

काम । हा वत्से ! मालति ! ।

माधवः । हा प्रिये ! ।

मक । हा प्रियसखि ! ।

सर्वे मोहमुपगम्य पुनः संज्ञां लभन्ते ।

काम । ऊर्ध्वमवलोक्य । तत् किमेष पाठ्यमानादिवाम्बुदा-
दम्बुनिवहः परिवृत्तलक्ष्मणान् प्रीणयति (१) । (व)

माधवः । शीघ्रासम् । अये ! प्रत्यापन्नचेतना (२) मालती ।

तथाह्यस्याः—

(व) कामेति । पाठ्यमानात् केनचिद्विदार्यमाणात् । अम्बुदात् मेघात् । एतेन मेघजलेनैव सर्वेषां संज्ञालाभ इति बोध्यम् ।

गिर्याछे । हा अमात्य ! हा प्रियसखि ! तोंमरा दुईजनेई परम्पर
मृत्युय कारण हईले ।

कामन्दकौ । हा वत्से ! मालति ! ।

माधव । हा प्रिये ! ।

मकरन्द । हा प्रियसखि ! ।

(सकनेई मुच्छित हईया आवार चैतञ्ज लाभ करिल ।)

(व) कामन्दकौ । (उपरैर दिके चाहिया) मेघशुनिके केह येन
विदीर्ण करिया दितेछे, ताहा हईतेई एई जलधारा पतित हईते
थाकिया आमादिगके सचैतञ्ज करियाछे कि ? ।

माधव । (आश्वासैर सहित) ओह ! मालती चैतञ्ज लाभ करिया-
छेन । ताहार प्रमाण—

---

(१) ...परिवृत्तलक्ष्मणान् इति भिन्नः पाठः । (२) प्रत्यापन्नचित्तैव इति क्वचित् पाठः ।

भवति विततश्वासा नामा प्रणुन्नपयोधरं (१)
 हृदयमपि च स्निग्धं चक्षुर्निजप्रकृतौ स्थितम् ।
 तदनु वदनं मूर्च्छाच्छेदात् प्रसादि विराजते
 परिगतमिव प्रारम्भेऽङ्गः श्रिया सरसोरुहम् ॥१५॥

भवतीति । नासा नासिका, वितती निरोधानकरत्वात् विच्छतभावेन बहन् श्वासी यस्यां सा तादृशी भवति । हृदयं वक्षोऽपि, प्रणुन्नौ श्वासप्रश्वासाभ्यां स्पन्दितौ पयोधरी स्तनी यस्मिन् तत्तथोक्तं भवति ; चक्षुश्च स्निग्धं सत् निजप्रकृतौ स्वकीयस्वभावे स्थितम् । मूर्च्छां काले तु रुच्यमासीदिति भावः । तदनु ततः परम्, वदनं मुखं कर्तृ, मूर्च्छांश्चेदात् मोहापगमाद्धे तोः, अङ्गः प्रारम्भे दिवसीत्पत्तौ प्रातःकाले, श्रिया स्वाभाविकशीलया परिगतं परिव्याप्तं सरसोरुहं पद्ममिव प्रसादि प्रसन्नं मोहमालिन्वापगमेन निर्मूलं सत् विराजते शीभते । एभिर्लिङ्गैः प्रत्यापन्नचेतनेत्यनुमीयत इति भावः ।

अत्र भवतीत्येकक्रियया प्रस्तुतानां नासादीनां कर्तृतयाभिसम्बन्धात्तुल्ययोगिता, तथा प्रत्यापन्नचेतनत्वानुमानकार्यं प्रति बहुतरकारणीपन्वासात् समुच्चयः, तदुभयकृतविच्छिन्नि-
 वशात् 'मालती प्रत्यापन्नचेतना विततश्वासकनासादिमत्त्वात्' इति ज्ञानादनुमानालङ्कारः ।
 तथा प्रकृतिशब्दे नैव स्वभावाभिधानात् निजपदमधिकमित्यधिकपदतादीषः, स च 'चक्षुः पुनः प्रकृतौ स्थित'मिति पाटेन समाधेयः ।

तथा प्राप्तचैतन्वस्य स्थिरीकरण्यात् कृतिर्नाम सम्यङ्गम्—“लभ्यार्थागमनं कृति”रिति लक्षणात् ।

दृष्टान्तो नाम नाट्यलक्षणञ्च । तदुक्तं दर्पणे—

“दृष्टान्तो यस्तु पक्षार्थसाधनाय निदर्शनम् ।”

हरिणी वचनम् ॥१५॥

ईश्वर नासिका इहेते विलुप्त श्वास निर्गत इहेतेहे, हृदयैर सुनयुगल
 कौपितेहे, स्निग्धनयन प्रकृतिश्च इहेयाहे, ताहार पर, प्रातःकाले दिवस-

(१) प्रसन्नपयोधरं इति पाठान्तरम् ।

নেপথ্যে । অবিগণ্যয় নৃপং সহনন্দনং
 চরণয়োর্নতমগ্নিচয়ে (১) পতন্থ ।
 সপদি ভূরিবসুর্বিণিবর্চিতৌ
 মম গিরা গুরুসম্মদবিস্ময়ঃ ॥১৬॥

মাধবমকরন্দৌ । ऊर्ध्वমवलोक्य सविस्मयम् (২) । ভগবতি ! দিষ্ট্যা
 বর্জসে । (৩)

অবিগণ্যয়তি । ভূরিবসুঃ, চরণয়োর্নতং বক্রপ্রবেশনিবারণায় পাদযৌ: পতিতং নন্দনেন
 তদাখ্যৈ ন নর্ম্মসুহৃদা সহিত সহনন্দনং নৃপং রাজানম্ অবিগণ্যয় শ্রীকাবেগাদবশ্রায় তযৌ-
 রনুনযবচনমগৃহীত্বৈত্বর্থঃ, অগ্নিচয়ে বক্ররাশৌ পতন্থ প্রবিশন্থ সন্থ সপদি তত্শ্চাণাৎ মম
 গিরা 'বক্রপ্রবেশং মা কুরু, জীবতি তে মালতী, সুস্থ্যা চ ময়ানীতা' ইত্যেব' মম বচনেন,
 গুরু মহাত্মনৌ সম্মদবিস্ময়ৌ আনন্দাশ্চর্য্যৌ যস্য স তযাভূত: সন্থ বিনিবর্চিতৌ বক্রপতনা-
 দ্বিবারিত: । ইত্যতৌ যুয়মম্ম্যাস্বসিতৈতি ভাব: । নেপথ্যাৎ সৌদামিন্যা ভক্তিরিয়ম্ ।

অথ মম গিরিতি সাহস্কারীক্ৰমেণ নাম নাভ্যালঙ্কার:—“গর্বোবলীপজং বাক্যমিতি
 লক্ষণাৎ ।

দ্রুতবিলম্বিতং ব্রজম্ ॥১৬॥

(৩) মাধব ইতি । ভগবতীতি কামন্দক্য: সম্বোধনম্ ।

শৌভায় পরিবাপ্ত পদ্মের শ্রায় মুখমণ্ডল, মুচ্ছাভঙ্গ হওয়ায় প্রসন্ন হইয়া
 শৌভা পাইতেছে ॥১৫॥

নেপথ্যে । ভূরিবসু, নন্দনের সহিত নিজ চরণে অবনত রাজাকে
 গণনা না করিয়া অগ্নিরাশিতে পতিত হইতেছিলেন ; কিন্তু আমার
 আশ্বাসবাণী, হঠাৎ তাঁহাকে নিবৃত্ত করিয়াছে এবং তাঁহার গুরুতর আনন্দ
 ও বিস্ময় জন্মাইয়া দিয়াছে ॥১৬॥

(১) অগ্নিমুখী ইতি পাঠমিদ: ।

(২) ক্রমিত্ 'ऊर्ध्वमवलोक्य सविस्मयम्' ইতি পাঠো নাস্তি ।

সা যোগিন্যম্বরতো বিঘটিতজলদাঃ পৈত্ব্যং যস্যোঃ (১) ।

বাগমৃতজলাসারো জলদজলাসারমতিশ্চেতি ॥১৩॥

সেতি । সা বাবথো রসাকর্ষী যোগিনী, বিঘটিতজলদা অপসারিতমেঘা সতী, অম্বরাত্ম আকাশাত্ম পৈত্ব্যং পৈত্ব্যম্ অস্মাকমলিকমাগচ্ছতি । যস্যো যোগিন্যাঃ, অথম্ ইদানী-
মেব স্মৃতঃ, বাগমৃতজলাসারঃ অবিগম্যথ্যেত্যাদিবচনামৃতরসধারাসম্পাতঃ জলদজলাসারং
মেঘজলধারাসম্পাতম্ অতিশ্চেতি উপকারবিষয়ে অতিক্রামতি । তেনৈব সর্বেষামিবাঙ্কাক-
মাশ্বাসনাদিতি ভাষ্যঃ ।

অত্রাতিশ্চেতি ইত্যনেনোপমানাদুপমেয়স্যাধিক্যবর্ণনাৎ ব্যতিরিকালঙ্কারঃ, স চ বাগী-
বামৃতজলমিতি নিরঙ্ককীবলরূপকোপ সঙ্কীর্ত্যেতি । তথা জলদশব্দস্য জলাসারশব্দস্য চ
দ্বিরুক্ততয়া পুনরুক্তত্বদীপক্যম্ । তেন

“সা যোগিন্যম্বরতী বিঘটিতমেঘাঃ পৈত্ব্যং যস্যোঃ ।

বাগমৃতরসাসারী জলদজলধারামতিশ্চেতি ॥”

ইতি পাঠাত্ম্যোঃ সমাধানম্ । তচ্ছব্দেণ পূর্বানুভূতীপস্থাপনাত্ম পরবর্তিত্যচ্ছব্দস্য
শীতরসবাক্যগতত্বেন ততচ্ছব্দানপেচনাৎ ন বাক্যগতবিধেয়াবিমর্শদোষঃ । অর্থং যস্যো
ইতি পরাঙ্কান্বিতস্য পূর্বাঙ্কং পাঠাদপি নান্ধ্বান্ধ্বৈকপদতাদীষঃ, তাড়নীকপদপাঠ এব
লদ্বীষাঙ্কীকারাত্ম । অত্র উপগূহনং নাম নিবন্ধনম্ অর্থঃ । তদুক্তং দর্শয়ে—

“...তদ্ববেদুপগূহনম্ । যত্ স্যাৎসুতসম্মাতিঃ...”

অর্থ্যা জাতিঃ ॥১৩॥

(শ) মাধব ও মকরন্দ । (উপরের দিকে চাহিয়া বিশ্বয়ের সহিত)
ভগবতি ! (কামন্দকি !) ভাগ্যবশতঃ আপনার মঙ্গল হইয়াছে ।

মেই যোগিনী, মেঘগুণিকে অপসারিত করিয়া, আমাদের অভিমুখে
আসিতেছেন ; ষাঁহার এই বাক্যামৃতের ধারাবৃষ্টি, মেঘের ধারাবৃষ্টিকে
অতিক্রম করিয়াছে ॥১৩॥

(১) সা যোগিনীযমতিরথবিঘটিতজলদাঃ পৈত্ব্যং পৈত্ব্যম্ নী-যস্যোঃ । ইতি ক্ৰমিত্ পাঠঃ ।

কাম । প্রিয়ং নঃ প্রিয়ম্ (১) । (ঘ)

মালতী । দিষ্টিয়া চিরস্ব পশু জীবিত্বম্ (২) । (স)

কাম । সহস্রবায়ম্ । এছোহি পুত্রি ! ।

মালতী । কথং (৩) ভগবতী । ইতি পাদযোঃ পততি । (হ)

কাম । চত্বাষ্মালিঙ্গম্ মুর্ধ্বি চপাশ্রয় ।

জীব, জীবিতসমায় জীবিতং দেহি, জীবতু সুহৃজ্জনশ্চ তে ।

অঙ্ককৌস্তুহিনসঙ্কশোতলৈঃ পুত্রি ! মাং প্রিয়সখীশ্চ জীবয় ॥১৮৥

(স) দিষ্টিয়া চিরস্ব প্রত্যুজ্জীবিতাষি ।

(হ) কথং ভগবতী ।

(ঘ) কামেতি । প্রিয়ং মূরিবসৌর্বাঙ্গপতনান্নিবর্তনমিত্যর্থঃ । প্রীতেরতিশয়ে দ্বিবক্তিঃ ।

(স) মালতীতি । চিরস্ব বহুকালাত্ পরম্ । আত্মনঃ পরিব্রাণেন পিতৃশ্চ জীবন-
লাভেন সর্বদুঃখস্যৈবাগমাৎ দিষ্টি ভাবঃ । তেনাত্ সমযৌ নাম নিবাহণসম্বন্ধে রক্তম্—
“সমযৌ দুঃখনির্ঘাণ”মিতি দর্পণলক্ষণাত্ ।

(হ) মালতীতি । অথ হর্ষে কথং শব্দঃ ।

জীবিতি । হে পুত্রি ! আত্মস্বরূপে মালতী ! ত্বং স্বয়ং জীব । তেন চ জীবিতসমায়
প্রাণতুল্যায় প্রিয়তমায় মাধবায় জীবিতং জীবনং দেহি । তথা তে তব সুহৃজ্জনৌ বাস্বজনাঃ

(ঘ) কামন্দকী । আমাদের বড়ই শ্রীতিকর হইয়াছে ।

(স) মালতী । ভাগ্যবশতঃ বহুকালের পর কাঁচিয়াছি ।

কামন্দকী । (আনন্দবাপ্পের সহিত) আম্ম আম্ম মা ! (কন্তে !) ।

(হ) মালতী । কে ভগবতী ! (এই বলিয়া তাঁহার চরণে পতিত
হইলেন ।)

কামন্দকী । (উঠাইয়া, আনিজনপূর্বক মস্তকে আঘাণ করিয়া)

(১) কথিত্ব প্রিয়ং প্রিয়মিতি দ্বিবক্তির্নাংসি । (২) পশুজ্জীবিত্বম্ ইতি পাঠান্তরম্ ।

(৩) হা কথং ইত্যপি পাঠঃ ।

মাধবঃ । বয়স্য ! মকরন্দ ! সম্মত্যাপাদেয়ো মাধবস্য
(১) জীবলোকঃ সংবৃত্তঃ । (চ)

মক । বর্ষন । এবমেবৈতত্ (২) ।

পিতাদিষু জীবতু । তব জীবননাশশঙ্কয়া এতে খল্লেতাধনং কালং যাবন্মৃতপ্রায়া
এবাসন, ইদানীন্তু তব জীবনাত্ সর্বং এবৈতে জীবিতা ইব জাতা ইতি ভাবঃ । এতেন
ত্বয়ি সর্বেষামিব স্তে হস্য পরাকাষ্ঠা বিদ্যত ইতি বস্তুনা বস্তুধ্বনিঃ । তথা তুঙ্গিনসঙ্ক-
শ্রীতলৈঃ হিমসংসর্গেণৈব শ্রীতলীভূতৈঃ অঙ্ককৈর্দেহাবয়বৈঃ মাং প্রিয়সখীং লবঙ্গিকাশ্চ জীবয়
খালিঙ্গনেন সমুষ্কাসয় ।

অন জীবিতসমায়িত্বার্থোঁযমুপমালাঙ্কারঃ । তথা জীবিতশব্দস্য দ্বিকৃততয়া পুনরুক্ততা-
দৌষঃ, স তু জীবিতমিত্যন জীবনমিতি পাঠেনৈব সমাধেয়ঃ ।

‘কধং ভগবদৌ’ ইত্যাত্মতদন্তে সন্দর্ভে প্রসাদৌ নাম নির্বহণসম্বন্ধে রক্ষম্ । তথা চীক্তং—

“শ্রুশ্রুাদিঃ প্রসাদঃ স্যাৎ ।”

রঘীকৃত্য বচনম্ ॥১৮॥

(চ) মাধব ইতি । সপাদেয়ঃ পরমরমণীয়ঃ । প্রাণপ্রিয়ায়া মালাত্যাশ্রুতপিতৃশ
বিপন্নিত্তে রিতি ভাবঃ ।

অন প্রহর্ষা নাম নাখ্যালঙ্কারঃ । তথা চ দর্পণে—

“প্রহর্ষঃ প্রমদাধিক্যম্ ।”

তুই জীবিত থাক্, জীবনতুল্য পতিকে জীবন দান কর্ এবং তোর্
বন্ধুজনও জীবিত হউক, আর পুত্রি ! হিমের সংসর্গবশতই যেন শীতল
স্বকীয় অঙ্গদ্বারা আমাকে এবং প্রিয়সখী লবঙ্গিকাকে জীবিত কর্ ॥১৮॥

(ক্ষ) মাধব । সখে ! মকরন্দ ! এখন জীবলোক মাধবের পক্ষে
উপাদেয় হইল ।

মকরন্দ । (আনন্দের সহিত) ইহা এইরূপই (সত্যই) বটে ।

(১) ক্বচিৎ ‘মাধবস্য’ ইতি পাঠো নাশ্চি । (২) এবমেবৈতত্ ইতি পাঠমেদঃ ।

मदयन्तिकालवङ्गिके (१) । पित्रसहि ! मणोरहादिक्रन्त-
दंसणे ! सन्भावेहि अह्ने परिस्सङ्गेण । (क)

मालती । हा पित्रसहिओ ॥ इत्युभे आलिङ्गति (२) । (ख)

काम । वत्सौ ! किमेतत् ? । (ग)

माधवमकरन्दौ । भगवति !

(क) प्रियसखि ! मनोरथातिक्रान्तदर्शने ! सन्भावयास्यान् परिष्वङ्गेन ।

(ख) हा प्रियसख्यौ ॥

(क) मदेति । मनोरथमपि अतिक्रान्तं दर्शनं यस्यास्तत्सम्बोधनम् । त्वमौदृश-
मदर्शनं गतासीर्यथा तव पुनर्दर्शनेच्छापि कर्तुमसम्भावितासीदित्यर्थः । सख्योरिव निश्चितत्वा-
दिति भावः । परिष्वङ्गेन आलिङ्गनेन । सन्भावय समुच्छ्वासय ।

अत्रालिङ्गने मालत्या योजनात् प्रीत्साह्वनं नाम नाख्यालङ्कारः । तदुक्तं दर्पणे—

“प्रीत्साह्वनं स्यादुत्साह्वगिरा कस्यापि योजनम् ।”

(ख) मालतीति । उभे मदयन्तिकालवङ्गिके ।

(ग) कामेति । वत्सौ ! माधवमकरन्दौ ! एतत् मालत्या अदर्शनं पुनर्दर्शनञ्च
किं कथं जातमित्यर्थः । माधवेन मालत्या आनयनात् मकरन्देन च योगिनौविषय-
विवरणात् तौ प्रति प्रश्नोऽर्थं युज्यत एव ।

(क) मदयन्त्रिका ७ लवङ्गिका । प्रियसखि ! त्वामार दर्शनं
ईच्छारं अतीतं विषयं छिन । अतएव आनिङ्गनद्वारा आमादिगके
उच्छ्वीवितं कर ।

(ख) मालती । हा प्रियसखि ! । (এই বলিয়া উভয়কে আনিঙ্গন
করিলেন ।)

(ग) कामन्तकी । वत्स माधव ! वत्स मकरन्द ! ए व्यापारं
कि ? ।

(१) इतर इति कश्चित् पाठः । (२) उभे आलिङ्गतः इति पाठान्तरम् ।

कपालकुण्डलाकोप-दुर्जातजनितापदः ।

वयमभ्युद्धृताः (१) कृच्छ्रान्निर्वन्धेनार्थयानया ॥१८॥

काम । कथमघोरघण्टवधविजृम्भितमेतत् । (घ)

मद । अह्नो (२) अश्वरीश्रं । पुणरुत्तदारुणस्म परिणाम-
रमणिल्लं विहिणो विलसिदं (३) । (ङ)

कपालिति । अनया नातिदूरं दृश्यमानया, आर्यया माननीयया योगिन्या, कपाल-
कुण्डलायाः कोपात् यत् दुर्जातं व्यसनम्, वधाय मालत्यपहरणात्मकं साहसार्थं क्रीधज-
व्यसनमित्यर्थः, तेन जनिता आपदः मरणीयस्थितिरूपा विपत्तयो येषां ते तथोक्ताः । वयं
मालतीमाधवमकरन्दाः, निर्वन्धेन आयुहातिशयेन कृच्छ्रात् कटात् तत्तदविपद् इत्यर्थः
अभ्युद्धृता उत्तारिताः । एतत् सर्वं वक्ष्यमाणमालतीवाक्येन स्फुटीभविव्यति ।

“दुर्जातं व्यसने क्लीवम् असम्यग्जातवस्तुनि ।” इति केशवः ।

क्रीधजव्यसनमाह मनुः—

“पैशुन्यं साहसं द्रीह ईर्ष्याऽस्याऽर्थदूषणम् ।

बागदृष्टजञ्च पारुष्यं क्रीधजोऽपि गणोऽष्टकः ॥” ॥१८॥

(घ) कामेति । अघोरघण्टस्य यो वधः माधवेन हत्या, तस्य विजृम्भितं फलम् ।
माधवेन गुरोरघोरघण्टस्य वधात् क्रुद्धा कपालकुण्डला माधवस्यैवापकारार्थं वधाय
मालतीमपहतवतीत्यधुना सर्वमवगतमिति भावः ।

माधव ओ मकरन्द । भगवति !

कपालकुण्डलार क्रोधजनित साहसे आमादेर विपद ऊर्माईयाहिल ;
ताहार पर एहे आर्या, आग्रह करिया सेहे विपद हहेते आमादिगके
उक्कार करियाहेन ॥१८॥

(घ) कामन्दकी । ओ ! अघोरघण्टवधेर फल एहेटा ।

(१) वयमभ्युद्धृता इति पाठोऽपि दृश्यते । (२) लवङ्गिण ! इत्यपि पाठः ।

(३) ...रमणिल्लस्यं विहिणो इतिमात्रः पाठः कश्चित् ।

प्रविश्य सौदामिनो । उपसृत्य । भगवति ! स एष
वश्विरन्तनोऽन्तेवासिजनः प्रणमति (१) । (च)

काम । अये ! भद्रा सौदामिनी ? ।

माधवमकरन्दौ । सविषयम् । कथमियं भगवत्या पक्षपात-
स्थानमाद्या शिष्या सौदामिनो । तत् सर्वमधुना
सङ्गच्छते (२) । (छ)

(ङ) अहो आयर्थम् ! पुनरुक्तदारुणस्य परिणामरमणोयं विधिर्विलसितम् ।

(ञ) मदेति । पुनरुक्तदारुणस्य द्विगुणभयङ्करस्य विधिर्देवस्य विलसितं व्यवहारः
परिणामरमणोयं मालत्याः पुनःप्राप्तिविधानेन अवसाने शोभनं जातम् । सुतरामौदृशी
विधिर्नोपालम्भविषय इति भावः ।

(च) प्रविश्येति । उपसृत्य कामन्दक्याः समीपं गत्वा । चिरन्तनः पुरातनः ।
अन्तेवासिजनः शिष्यजनः । वो युष्मान् ।

गुरुरनमस्कारस्य आस्त्रीयत्वाद्गुरो नौतिर्नाम नाद्यालङ्कारः—“नौतिः शास्त्रेण वर्त्तन”मिति
लक्षणात् ।

(छ) माधव इति । पक्षपातस्य स्त्रीहेन हृदयाकर्षणस्य स्थानमाश्रयः । तस्यैवात्
सर्वे मालत्याः परित्राणादिकम् । सर्वेषामेवास्माकं कामन्दकीस्यै पक्षपातत्वेनावगमादिति भावः ।

(ङ) मदप्रसङ्गिका । किं आश्चर्यम् ! अत्युच्च भयङ्करं देवैरं वावहारं
परिणामे मनोहरं इहैवाहम् ।

(च) प्रवेशं करिष्यामि सौदामिनी । (निकटे याइया) भगवति !
एहै मेहै आपनार पुरातन छात्र प्रणाम करितेहम् ।

कामन्दकी । ओ ! भद्रा सौदामिनी ! ।

(१) सौदामिनी । प्रविश्य । भगवति ! स एष चिरन्तनोऽन्तेवासी जनः
प्रणमति । इति पाठभेदः ।

(२) सा भगवत्या...आद्यशिष्या ।...यतः सर्व... इति पाठभेदः ।

काम । एह्ये हि भूरिजन-(१) जीवितदानपुण्य-
सम्भारधारिणि ! चिरादसि हन्त दृष्टा ।
दत्तप्रमोदमपि नन्दय (२) मे शरीर-
मालिङ्ग्य सौहृदनिधे ! विरम प्रणामात् ॥२०॥

अपि च, वन्द्या त्वमेव जगतः स्पृहणोयसिद्धि-
रेवंविधैर्विलसितैरतिबोधिसत्त्वैः ।

एह्ये हीति । भूरिजनानां माधवप्रश्रुतीनामस्वाकमनेकलोकानां जीवितानां मालती-
श्रीकेन गमनीयतानां जीवनानां दानेनार्पणेन मालतीं परिवाय रक्षणेन यः पुण्यसम्भारो
धर्मसमूहः तं धारयतीति सा, तत्सम्बोधनम् । एह्ये हि । हन्त हर्षे । चिराद्बहुकालात्
परं सया दृष्टासि । दत्तो दर्शनदानेनैवार्पितः प्रमोदः प्रमोदजनितरीमाद्यो यस्मिन्
तादृशमपि मे मम शरीरमालिङ्ग्य नन्दय पुनश्चित्तमानन्दय । हे सौहृदनिधे ! सातिशय-
वात्सल्यपात्रीभूते ! प्रणामात् विरम ।

अमालिङ्गनकार्यप्रवर्त्तनात् प्रवर्त्तनं नाम नाख्यालङ्कारः । तदुक्तम्—

“प्रवर्त्तनन्तु कार्यस्य यत् स्यात् साधुप्रवर्त्तनम् ।”

वसन्तिलला वृत्तम् ॥२०॥

(छ) माधव ओ मकरन्द । (विन्ध्येर सहित) ओ ! इनि, भगवतौर
स्नेहेर स्थान प्रथम शिष्टा सौदामिनी ! । अतएव एखन सकलई सङ्गत
बलिया बोध इहिल ।

कामन्दकौ । एस एस ; तूमि बहलोकैर जीवन दान करार पुण्य-
समूह धारण करितेह ; हाय ! बहकालेर पर तोमाके देखिलाम ।
तूमि दर्शन दान करियाई आनन्द दान करियाह, तथापि आलिङ्गन करिया
आमार चित्त आनन्दित कर, हे वात्सल्येय आधार ! प्रणाम इहेते
विरत हओ ॥२०॥

(१) भूरिवसु... इति क्वचित् पाठः । (२) अभिनन्दय इति पाठान्तरम् ।

যস্যাঃ পুরা পরিচয়প্রতিবহ্বীজ-

সুহ্ম তম্ভূরিফলশালি বিজৃম্বিতং তে (১) ॥২১॥

মদয়ন্তিকালবঙ্কিকে । ইম্মং সা অজ্জা সৌদামিনী । (জ)

(জ) ইয়ং সা আৰ্য্যা সৌদামিনী ।

কথং প্রণামাদ্বিরমামৌত্যাহ বন্দ্যেতি । এবং বিধেৰৌদ্রশৈমালতীপরিব্রাণ্যপ্রমত্তিরূপেঃ, বৌধিসম্বল্লে বুদ্ধবিশেষং তস্মৈরিত্মিত্যর্থঃ অতিক্রান্তৈঃ নিঃস্বার্থভাবেন পরোপকারকরণবিষয়ে অতিক্রম্য স্থিতৈঃ, বিলসিতৈঃ ব্যবহারৈঃ, স্মৃষ্ণীয়া অস্মাকমপি বাঙ্কনীয়া সিদ্ধিঃ মন্বৈ-
শ্ৰীয়াদিসিদ্ধিৰ্যস্যো সা, তাডশী তমেব জগতঃ সৰ্বলোকস্য বন্দ্যা প্রণামযোগ্যা । সুতরাং মব মত্‌প্রণামকরণমনুচিতমিব প্রতিভাতীতি ভাবঃ । যস্যাকৌ তব পুরা একব্রাহ্মণকালি পরিচয়ঃ তব মম অ পরস্পরস্বল্পেহপাত্বেন বিশেষজ্ঞানম্, স এব প্রতিবহ্বমুত্পন্নং বীজং যস্য তন্ তাডশম্ ইদং বিজৃম্বিতং চেষ্টতং মালতীপরিব্রাণ্যাদিব্যবহার ইত্যর্থঃ, শুহ্ম তৈরুত্পন্নৈঃ ভূরিभिः প্রচুরৈঃ ফলৈঃ মাধবাदीनामस्माकं जीवनरञ्चारूपैः शालते अन्वीयत इति तत् तथोक्तं जातमिति शेषः । आबथोक्तदानौत्तनपरिचयजनितपरस्परप्रणय एव तव मालती-
परिव्राण्यकार्यस्य बीजम्, तेन च मालतीपरिव्राण्येन माधवादयो वयमपि पुनर्मालतीं प्राप्य तच्छौकेन गमनोद्यतजीवनरञ्चणचमाः सञ्जाताः, सुतरां त्वं धन्यासीति सरलार्थो भावार्थश्च ।

অত্র বিজৃম্বিতং শ্লিষ্টবিশেষণস্যাত্মন্যু প্রথমমহ্ববীজাননরফলশালিধান্বাদিব্যবহার-
সমারোপেণ সমাসীক্কারলঙ্কারঃ । তথা অনুরক্তির্নাম নাড্যালঙ্কারঃ । তথা অ দর্পণে—

“...প্রশ্রযাদনুবর্তনম্ । অনুরক্তিঃ...”

বসন্ততিলকা ইত্যম্ ॥২১॥

আরও (শুন,) তোমার এই ব্যবহারগুলি বুদ্ধদেবের ব্যবহারকেও অতিক্রম করিয়াছে এবং তোমার সিদ্ধি সকলেরই বাঞ্ছনীয় ; যে তোমার এই ব্যবহারের বীজ, পূর্ক পরিচয়ে রোপণ করিয়াছিল, এখন তাহা উৎপন্ন-প্রচুর-ফলশালী হইয়াছে ॥২১॥

(জ) মদয়ন্তিকা ও লবঙ্গিকা । ইনি সেই আৰ্য্যা সৌদামিনী ।

(১) বিজৃম্বিতেন ইত্যপি পাঠঃ ।

মালতী । বাঢ়' । ইমাএ ক্বু ভগবতীসম্বন্ধপক্স্বাঢ়িণীএ
 ণিব্মচ্ছিঅ কবালকুণ্ডলাং অত্ৰণী আবসধ' উবণিঅ মং
 ভগবতীণিব্বিসেসং সমাসাতিদচ্ছি (১) । কিচ্ছ, কেসরাবলী-
 সাহিস্বাণহৃত্যাএ ইহ আগত্ৰণ সব্বে তুচ্ছা সম্ভারিতা মরণাদৌ ।
 সা এসা জীবিদ্যদাঃ সৌদামিণী (২) । (ক)

(ক) বাঢ়ম্ । অনয়া খলু ভগবতীসম্বন্ধপক্ষপাতিন্যা নিৰ্ভত্'স্ব কপালকুণ্ডলাম্
 আবসধমুপনীয় মাম্, ভগবতীনির্বি'শেষ' সমাস্তাসিতাষি । কিচ্ছ, কেসরাবলীসামিভ্জান-
 হস্তয়া ইহ আগত্য সবে' যুয়' সম্ভারিতা মরণাত্ সৈবা জীবিতপ্রদায়িনী সৌদামিনী ।

(ক) মালতীতি । বাঢ়ম্ অবশ্যম্ ইয়মেব সা সৌদামিনীত্বর্থ' । "অবশ্য-
 শ্ৰুতীবাঢ়ম্ ।" ইতি হলাযুধ' । ভগবত্যা: কামন্দক্যা য: সম্বন্ধ: আত্মন: প্রণয়সম্বন্ধ:,
 তেন পক্ষপাতিন্যা অস্বত্পচাবলম্বিন্যা সত্যা । আবসধমাশ্রমম্ । ভগবতীনির্বি'শেষ'
 কামন্দকীত্বর্থ' যথা স্যাস্থা । ন কেবলমহ' রচিতা অপি তন্ব'স্পীত্যাহ কিচ্ছ'তি ।
 কেসরাবল্যা বকুলমালয়া সামিভ্জান: সচিহ্ন: বকুলকুমুমমালাত্মকামিভ্জানশালীত্বর্থ':
 হস্তী যস্তালয়া, অনয়া । সম্ভারিতা অবস্থাপিতা রচিতা ইতি তাৎপর্যম্ । তথা অ
 বকুলকুমুমমালাপ্রদর্শনহারা মাধবমকরন্দ্যৌর্জীবনরক্ষণাত্ যুগ্মাকমপি জীবন' রচিতম্,
 অন্বথা তথ্য: শ্রীকৈনাপি যুগ্মাক' মরণসম্ভব আসী'দিতি ভাব: ।

(ক) মালতী । অবশ্যই । ইনি, ভগবতী কামন্দকীর সম্বন্ধবশতঃ
 আমার পক্ষপাতিনী হইয়া, কপালকুণ্ডলাকে ভংগনা করিয়া, আমাকে
 নিজের আশ্রমে নিয়া, ভগবতী কামন্দকীরই তুল্য আমাকে আশ্রিত
 করিয়াছিলেন । আবার, আমার চিরুশ্বরূপ বকুলফুলের মালা হাতে
 লইয়া এখানে আসিয়া, তোমাদের সকলকে মৃত্যু হইতে রক্ষা করিয়াছেন ।
 ইনি সেই জীবনদায়িনী সৌদামিনী ।

(১) মং ভগবতীণিব্বিসেসং ইতি পাঠ: ক্রমচ্ছিন্নাতি ।

(২) ...মরণাদৌ । সা এসা জীবিদ্যদাঃ সৌদামিণী ইতি পাঠো'পি ক্ৰমচ্ছিন্নাতি ।

मदयन्तिकालवङ्गिके (१) । सुप्रसन्ना षो कणिष्ठा
भ्रमवदी । (अ)

माधवमकरन्दौ । अहोनुखलुभोः ॥ (ट)

अपि चिन्तामणिश्चिन्तापरिश्रममपेक्षते ।

इदं त्वचिन्तितं मन्ये कृतमाश्चर्य्यमार्य्यया ॥२२॥

(अ) सुप्रसन्ना नः कनिष्ठा भगवती ।

(ज) मदेति । कनिष्ठा भगवती सौदामिनी । कामन्दकी तु ज्येष्ठा भगवतीति भावः । नोऽद्यान् प्रति सुप्रसन्ना स्वयमेव सानुग्रहा जाता । कथमन्यथा स्वयमेवेदृशमनु-
कम्प्येतेति भावः ।

(ट) माधव इति । अहोनुखलुभोरित्येकमेवाव्ययं हर्षाश्चर्य्ये ।

अपीति । चिन्तामणिरपि वाञ्छितफलप्रदो मणिविशेषोऽपि, चिन्तैव परिश्रमसम्, चिन्तापूर्वकप्रार्थनाप्रयासमित्यर्थः अपेक्षते फलदान इति शेषः । तु किन्तु आर्य्यया मान्यया अनया सौदामिन्या, अचिन्तितम् अस्माभिरसम्भावितम् अप्रार्थितं कृतं मालत्यादीना-
मस्माकं रक्षणं विहितम्, इदमाश्चर्य्यं मन्ये ।

अतीपमानभूताश्चिन्तामणेरूपमेयायाः सौदामिन्या आधिक्यवर्णनात् व्यतिरेकालङ्कारः, ऊँकानुप्रासश्चैत्यनयोः संसृष्टिः । तथा च सौदामिन्यलौकिकदयाशक्तिशालिनीति वस्तु व्यज्यत इत्यलङ्कारेण वस्तुध्वनिः । तथा अक्षरसङ्घातो नाम नाञ्चलक्षणम् । तदुक्तं दर्पणे—

“वर्णनाक्षरसङ्घातश्चितार्थैरक्षरैर्मितैः ।

“सामर्थ्यसम्पादितवाञ्छितार्थश्चिन्तामणिः स्वप्न कथं हनूमा”निति भट्टिः ॥२२॥

(अ) मदयन्तिकालवङ्गिके । कनिष्ठा भगवती आमादेर प्रति
अताञ्छ प्रसन्न इहेयाहेन ।

(ट) माधव ओ मकरन्द । कि आनन्द ॥

(१) इतराः इति क्वचित् पाठः ।

সৌদা । স্বগতম্ । হন্ত ! লজ্জয়তি মামত্বন্তসৌজন্য-
মৈতেষাম্ (১) । প্রকাশম্ । ভগবতি ! এতৎ প্রহৃষ্টনন্দনাভি-
নন্দিতেন রাজ্ঞা পদ্মাবতীশ্বরেণ ভূরিবসোঃ প্রত্যক্ষমভিলিখ্য পত্র-
মায়ুষ্মতো মাধবস্য প্রेषিতম্ । ইতি পত্রমর্পয়তি (২) । (৩)

কাম । গৃহীত্বা বাচয়তি । “স্বস্ত্যসু বঃ । পরমেশ্বরঃ সমাশ্ৰা-
পয়তি । যথা—(ঙ)

(৩) সৌদেতি । প্রহৃষ্টেন ভূরিবসৌর্জীবনলাভাদানন্দিতেন, নন্দনেন তদাখ্যেন
রাজ্ঞী নন্দনমুদ্বদা, অভিনন্দিতঃ ‘অহী ! ভাগ্যবান্ ভবান্, যেন ভূরিবসৌর্জীবনস্থিতেন
ব্রহ্মবধনিমিত্তৌ জাত’ এবম্ভূতবচনাদিনা প্রশাসিতেন । মাধবস্য সমীপে ।

(ঙ) কামেতি । বাচমাচষ্ট ইতি বাচয়তি পঠতি । বী যুগ্মশ্চ স্বস্তি মঙ্গলমস্তু ।
পরমেশ্বরৌ রাজা পদ্মাবতীশ্বরঃ, সমাশ্রাপয়তি শ্রবণময়তি ।

চিন্তামণিও, চিন্তা করার পরিশ্রমের অপেক্ষা করে; কিছু ইনি
অচিন্তিত ফল দান করিলেন, ইহা আশ্চর্য্য বটে ॥২২॥

(ঠ) সৌদামিনী । (স্বগত) হায় ! ইহাদের অত্যন্ত সৌজ্ঞ্য আমাকে
লজ্জিত করিতেছে । (প্রকাশে) ভগবতি ! নন্দন আনন্দিত হইয়া
রাজাকে অভিনন্দিত করিলেন, পদ্মাবতীর অধিপতি রাজা, ভূরিবসুর
সমক্ষে এই পত্র লিখিয়া আয়ুষ্মান্ মাধবের নিকট পাঠাইয়াছেন । (এই
বলিয়া পত্র প্রদান করিলেন ।)

(ড) কামন্দকী । (গ্রহণ করিয়া পাঠ করিতে লাগিলেন) “তোমার
মঙ্গল হউক । রাজা আদেশ করিতেছেন যে,—

(১)...এব' সৌজন্যমৈতামিতি পাঠান্তরম্ । (২) লিখ্যমর্পয়তি ইতি পাঠভেদঃ ।

শ্লাঘ্যানাং গুণিনাং ধুরি স্থিতবতি ত্রৈষ্টান্বয়ে চ (১) ত্বয়ি-
প্রত্যস্তব্যসনে মছৌয়সি পরং প্রীতোঽস্মি জামাতরি ।

তেনিয়ং মদয়ন্তিকাভ্য ভবতঃ প্রীত্বৈ তব প্রেয়সে

মিত্রায় প্রথমানুরাগঘটিতাঽপ্যস্মাভিরুতৃষ্ণ্যতে ॥২৩॥”

শ্লাঘ্যানামিতি । শ্লাঘ্যানাং প্রশস্যানাং, গুণিনাং রূপবিদ্যাদিগুণশালিনাং জনানাং
ধুরি অর্থ স্থিতবতি বিদ্যমানে, গুণিগণায়গণ্যে, ত্রৈষ্টঃ অন্বয়ে বংশীয়স্য তচ্ছিন্
সহশ্রীতপত্রে, প্রত্যস্তং শুমাত্রষ্টে নৈব নিরস্তং ব্যসনং বিপদয়স্য তচ্ছিন্ । এতেন পরমসৌভাগ্য-
শ্রাণিত্বমপি সূচিতম, মছৌয়সি মহামাত্যপুত্রত্বেন ধনবত্বাদপি পরমমহতি, ত্বয়ি জামাতরি
দুহিতস্থানপাতিন্যা মালত্যা: পত্নী সতি পরং নিতান্নং প্রীতঃ সন্তুষ্টোঽস্মি । “কন্ধ্যা
ক্রাময়তে রূপং মাতা বিচঁং পিতা গুণম্ । ভ্রাতরঃ কুলমিচ্ছন্তি মিষ্টান্নমিতরী জনা: ॥”
ইত্যুক্তসর্ববিধগুণবত্বাদিতি ভাবঃ । ননু প্রীতেন কিং করণীয়মিত্যাহ তেনেতি । তেন
হেতুনা, অস্মাभिঃ ভবতঃ প্রীত্বৈ তব সন্তোষায়, তব প্রেয়সে মিত্রায় পরমপ্রিয়সুহৃদে মকরন্দায়,
প্রথমাৎ পূর্ব্ব্বাভেব অনুরাগেণ আসক্ত্যা ঘটিতাপি সংযোজিতাপি ইয়ং মদয়ন্তিকা
সন্তৃষ্ণ্যতে প্রদীয়তে । ‘গচ্ছ, ধর্ম্মো ভবিষ্যতি’ ইত্যুক্ত্যা অনুরাগমশক্তস্য তস্করপরিভ্রাত্যগবত্
গত্যনরাভাবাত্ রাজ্ঞঃ স্বল্পয়স্তুত্সর্গে ইতি সমালোচনীয়ম্ ।

অথ প্রীতিকার্য্যং প্রতি গুণিগণায়গণ্যত্বাদিবহুতরকারণোপন্যাসাত্ সমুদ্বয়োক্তদ্বারঃ ।
তথা ভাষণং নাম নিবঁহ্বসম্বঁরজ্ঞম্—“সামদানাডি ভাষণ”মিতি লক্ষণাত্ । তথা
মন্দনায় মালতীদানোদ্যমরূপস্থানুচিতস্থানেন মাৰ্জ্জনাৎ পরিহারী নাম মাঝ্যালদ্বারঃ ।
মদুক্লাম্—“পরিহার ইতি প্রীক্সঃ ক্রতানুচিতমার্জনম্ ।”

শাৰ্দূলবিক্রীড়িতং হনম্ ॥২৩॥

তুমি (মাধব) প্রশংসনীয় গুণবান্দিগের অগ্রে অবস্থান করিতেছ,
তোমার বংশ উচ্চ, সমস্ত বিপদ বিনষ্ট হইয়াছে এবং অতিশয়-মহান্ তুমি
আমাদের জামাতা হইয়াছ ; অতএব আমি তোমার প্রতি অত্যন্ত সন্তুষ্ট
হইয়াছি । সেই নিমিত্ত, প্রথম অমুরাগ সঞ্চিত হইলেও, এই

(১) ত্রৈষ্টান্ববায়ি ইতি পাঠান্তরম্ ।

माधवमुद्दिश्य सहर्षम् । वत्स ! श्रूयताम् । (ङ)

माधवः । श्रुतम् । इदानीं सर्वथा कृतार्थोऽस्मि । (ण)

मालती । दिष्टिन्ना एदं वि दाव अवगदं हिमन्नस्य
सङ्घासन्नं (१) । (त)

लव । सम्पदं शिरवसेसं माहवसिरिणो मालदीए अ समं
फलदा मणोरहा (२) । (थ)

(त) दिष्ट्या एतदपि तावदपगतं हृदयस्य शङ्काशक्यम् ।

(थ) सम्पदं निरवशेषं श्रीमाधवस्य मालत्याय समं फलिता मनीरथाः ।

(ङ) माधव इति । एतेन सर्वप्रकाराशङ्कानिरासात् कामन्दक्या महानानन्दो
व्यज्यते ।

(ण) माधव इति । सर्वथा सर्वेषु प्रकारेषु । कृतार्थोऽस्मि सर्वानुमोदनेन राज्ञोऽपि
कीपाशङ्कानिरासादिति भावः । अतीवानन्दादुक्तिरियम् ।

(त) मालतीति । दिष्ट्या भाग्येन । शङ्काशक्यम् राजकीपाशङ्कारूपं श्लम् ।

(थ) लवेति । निरवशेषम् सम्पूर्णं यथा स्यात्तथा । समं युगपत् । मकरन्द-
स्यापि मद्यन्तिकालाभात्, सर्वत्रैव राज्ञोऽप्यनुमोदनात् तत्कीपाशङ्काभावाच्चिति भावः ।

मदशक्तिकाके आमि तोमार सञ्जाषेर जगुई तोमार प्रियमथाके
(मकरन्दके) दान करिनाम” ॥२७॥

(ङ) (माधववर उद्देशे आनन्देर सहित) वत्स ! शोभ ।

(ण) माधव । सुनिनाम । एतन आमि सर्वप्रकारे चरितार्थ
हईशाहि ।

(त) मालती । भाग्यवशतः मनोर एई आशङ्कान्यां दूरीभूत हईन ।

(१) दिष्टिन्ना दाधिं अवहदं श्री हिमन्नस्य आसङ्घासन्नं इति पाठभेदः ।

(२) सम्पदं शिरवसेसं पूरिन्ना माहवसिरिणो मणोरहा इति कुत्रचित् पाठः ।

মক । পুরোঃবলীক । কথমবলোকিতাবুদ্ধরচিত কলহংসেন
সহ সুপ্রমোদং নৃত্যন্ত্যাবিত এবাগচ্ছত: (১) । (৬)

তত: প্রবিশতোঃবলীকিতাবুদ্ধরচিত কলহংসয় ।

সর্বো বিবিধং নৃত্যং কৃৎবা উপস্থ্য সপ্রণাম কামন্দকৌ প্রতি । জম্ম ভগ্নবদি !
কজ্জগিহাণি ! । মাধবং প্রতি । জম্ম মম্মরন্দণন্দণ ! মাছব !
পুস্চন্দ ! দিষ্টিম্মা বড্ঠসি । (ধ)

(ধ) জয় ভগবতি ! কার্যনিধানি ! । জয় মকরন্দনন্দন ! মাধব ! পূর্ণচন্দ্র !
দিষ্টা বর্ষসে ।

শ্রুতমিত্যাযী তদন্তে সন্দর্ভে আনন্দী নাম নিবং হৃৎসন্ধে রক্তম্ । তথা চৌক্তম্—

“আনন্দী বাঙ্কিতাগম: ।”

প্রাক্কতে পূর্বনিপাতনিয়মাभावात् ‘माहवसिरिणी’ इत्युक्तिरिति ज्ञेयम् ।

(৬) মকতি । হর্ষে কথংশব্দ: । শীমন: প্রমোদী যচ্ছিন্ কর্ষণি তদ্যথা তথা ।

(ধ) সর্বো ইতি । সর্বো অবলোকিতা-বুদ্ধরচিতা-কলহংসা: । কার্য্যাণাং নিধানং
স্থাপনং যস্যং তৎসম্বোধনম্ । মহামাত্মনৈ ভূরিবসুনাপি ত্বয়ি মালতীমাধবযৌ-
যৌজনকার্য্যভারস্থাপনাৎ তস্য চ সুকৌশলেন নিষ্পাদনাৎ ত্বমতীব নিপুণাসীতি ভাব: ।
মকরন্দনন্দন ! মকরন্দস্থানন্দজনক ! অলৌকিকস্বীহাদিতি ভাব: । এতদুক্তি-

(ধ) লবাক্কা । মাধব ও মালতীর সমস্ত অভিনায়ই এখন সম্পূর্ণরূপে
একদাই সফল হইল ।

(৬) মকরন্দ । (সম্মুখে দৃষ্টিপাত করিয়া) কলহংসের সহিত
অবলোকিতা ও বুদ্ধরক্ষিতা অত্যন্ত আনন্দে নৃত্য করিতে করিতে এই
দিকেই আসিতেছে ।

তাহার পর অবলোকিতা, বুদ্ধরক্ষিতা ও কলহংসের প্রবেশ ।

(১)...কলহংসয় দূরত: সমাগতানম্মান বৌচ্য তত্রৈব হর্ষনির্মরং নৃত্যন্ত ইত এবা-
গচ্ছন্তি । ইতি ভিন্ন: পাঠ: ।

सर्वे सञ्चितं पश्यन्ति (१) । (न)

लव । को वा इमस्मिं परिपुरिदसव्वप्यन्वारमहसवे ण
णञ्चदि (२) । (प)

काम । एवमेतत् । अस्ति वा कुतश्चिदेवम्भूतं (३) विचित्र-
रमणीयोज्ज्वलं प्रकरणम् ? (४) । (फ)

(प) को वा अस्मिन् परिपुरितसर्वप्रकारमहोत्सवे न नृत्यति ।

विशेषतात्पर्याभावेऽपि प्रमोदमग्नत्वाद् यत्किञ्चिद्विधयाभिहितम् । पूर्णचन्द्र ! इषेण
तादृशान्नादजनकत्वादिति भावः ।

(न) सर्वं इति । सर्वं कामन्दकौ-सौदामिनी-मदयन्तिका लवङ्गिका-माधव-मकरन्दाः ।
पश्यन्ति अवलोकिता-बुद्धरक्षिता-कलहंसानां नृत्यमिति शेषः ।

(प) लवेति । को न नृत्यति, अपि तु सर्वं एवेत्यर्थः, तेनाद्याकमपि नर्तितुमिच्छा
जायत इति ध्वनितम् ।

(फ) कामेति । कुतश्चित् क्विःसिदित्यर्थः । विचित्रमायर्थ्यम्, रमणीयं मनोहरम्,

(ध) (सकले नानाविध नृत्या करिया, नमस्कारपूर्वक कामन्दकौर
प्रति) हे भगवति ! हे कार्येण आश्रय ! आपनार जय हुक ।
(माधवेर प्रति) हे मकरन्देण आनन्दजनक ! माधव ! पूर्णचन्द्र !
भाग्यवशतः आपनार अद्भुतय इइयाछे ।

(न) (सकले हाण्णेर सहित देखिते लागिल ।)

(प) लवङ्गिका । याहार समस्त अङ्ग परिपूर्ण इइयाछे, से महोत्सवे
के ना नृत्या करे ? ।

(१) सर्वे सर्वे सञ्चितं पश्यन्तीति पाठान्तरम् ।

(२) तदीषकञ्च विष एदस्मिं सम्पुरिदं । अदी सव्वप्यन्वारमहसवे णञ्चदि इति
पाठभेदः । (३) एवम्भूतं महाद्भुतमिति क्वचित् पाठः ।

(४) महाप्रकरणमिति भिन्नः पाठः ।

সৌদা । ইদমত্র রমণীয়ান্তরম্, (১) যদমাত্মযৌর্ধুরিবসু-
দেবরাতযোশ্চিরাৎ পূর্ণোঽয়মিতরেতরাপত্যসম্বন্ধরূপো (২)
মনোরথঃ । (ব)

মালতী । স্নগতম্ । কহং বিষ্ম (৩) । (ম)

(ম) কথমিব ।

সজ্জ্বল' বিশদং নির্দোষমিত্যর্থঃ । অত্র কর্মধারয়দ্বয়ম্ । প্রকরণ' ব্রহ্মান্নাবলী ।
অসৌতি কাকুবশ্নাত্ প্রমদতীতিঃ, তেন অসি কিং নাস্থ্যেবেত্যর্থঃ । অত্র চ, এবম্ভূত'
ভবভূতিবিরচিত' তন্মালতীমাধবসঙ্ঘশম্, বিচিত্ররমণীয় আশ্চর্যমনোহর সজ্জ্বলঃ শঙ্কররসী
যত্র তন্ তাড়শম্, প্রকরণ' "ভবেৎ প্রকরণে ব্রহ্ম লৌকিকং কবিকল্পিত"মিত্যাद्यুক্তলক্ষণকী
রূপকবিশিষঃ, কৃতশিল্পভূতিভিন্নাত্ কবিরূত্পন্নমসি কিম্ অপি তু নাস্থ্যেবেতি ধ্বনিঃ ।

"সজ্জ্বলী দীপশঙ্করবিশদেষু বিকাশিনি ।" ইতি মেদিনী ।

(ব) সৌদেতি । ইতরেতরাপত্যসম্বন্ধরূপঃ পরস্পরসন্ধানযৌর্বিবাহসম্বন্ধনিষ্যাৎ-
বিষয়কঃ ।

(ম) মালতীতি । কথমিব অর্থ ব্রহ্মান্ন ইতি শিষঃ ।

(ফ) কামন্দকী । একথা সত্য বটে । এইরূপ আশ্চর্য্য, মনোহর ও
নির্দোষ বৃত্তান্তাবলী, আর কোথাও আছে কি ? । (ব্যঙ্গার্থে—আশ্চর্য্য
ও মনোহর শঙ্কররসসমম্বিত, ভবভূতিপ্রণীত এই মালতীমাধবের গ্রায়
অন্য প্রকরণ, অন্য কোন কবি হইতে উৎপন্ন হইয়াছে কি ? ।)

(ব) সৌদামিনী । ইহাতে আর একটা মনোহর বিষয় এই যে,
সস্তানের পরস্পর বিবাহসম্বন্ধ বিষয়ে অমাত্য ভূরিবহু ও দেবরাতের
সেই ইচ্ছা, বহুকালের পর পূর্ণ হইল ।

(ভ) মালতী । (স্বগত) এ বৃত্তান্ত কি রকম ? ।

(১) রামণীয়কমিত্যপি পাঠঃ । (২) ইতরেতরাপত্যসম্বন্ধাদিতি কৃতশিল্প' পাঠঃ ।

(৩) ত' কহং বিষ্ম ইতি পাঠোঽপি দৃশ্যতে ।

माधवमकरन्दौ । सकौतुकम् । भगवति ! अन्यथा वस्तु
वृत्तम्, अन्यथा वचनमार्यायाः (१) । (म)

खव । जनान्तिकम् । भगवदि ! किं एत्य (२) पड्विवज्जि-
द्वम् । (य)

काम । खगतम् । सम्प्रति मद्यन्तिकासम्बन्धेन नन्दनावग्रहात्

(य) भगवति ! किमत्र प्रतिपत्तव्यम् ।

(म) माधव इति । वस्तु घटना, अन्यथा वृत्तम् अन्यप्रकारेण जातम् । आर्यायाः
सौदामिन्वास्तु वचनं यदमात्ययोरित्यादिवाक्यम् अन्यथा वृत्तमित्यर्थः । तथा च अत्रभवान्
भूरिवसुः स्वयमेव नन्दनाथं मालतीं दातुमुद्यत आसीत् ; इतस्तु आर्या सौदामिनी वदति—
भूरिवसुदेवरातयोः परस्परापत्यसम्बन्धकरणाभिलाष आसीदिति ; सुतरां कृतघटनया सह
सौदामिनीवचनस्वाप्तमञ्जस्य जातमिति भावः ।

(य) खवेति । अत्र माधवमकरन्दयोरसामञ्जस्यप्रदर्शनप्रश्ने, किं प्रतिपत्तव्यं त्वया
किमुत्तरं दातव्यम् । एतेनात्मनोऽपि तादृगसामञ्जस्यज्ञानमुत्पन्नमिति सूचितम् ।

(र) कामेति । मद्यन्तिकायाः सम्बन्धेन विशेषस्त्रीहसम्पर्केण, नन्दनावग्रहात् नन्दन-
कर्त्तृकमन्निर्यातनान् प्रत्यक्षशङ्काः तिरोहितातङ्काः, वयम् अहमित्यर्थः । तथा च यद्यहम्
'आषाढ्यामपत्यसम्बन्धः कर्त्तव्य' इति भूरिवसुदेवरातयोः प्रतिज्ञां प्रकाशयामि ; तदा स्त्रीक-
परस्परया नन्दनसप्तमाकर्ण्य इत्यं मन्वेत्, यत्, 'इयं खलु कूटदृती कामन्दकी भूरिवसुदेव-
रातयोस्तां प्रतिज्ञां जानन्त्यपि मां न निवेदितवती, प्रत्युत माम्भ्याः परिणयार्थैव प्रकाशयन्भावेन

(म) माधव ओ मकरन्द । (कोतुकैर सहित) भगवति ! घटना
घटिग्राहे अत्र रकम, आर्या सौदामिनीर वाक्य अत्र रकम ! ।

(य) नवज्जिका । (कामन्दकीर प्रति चूपि चूपि) भगवति ! ए
विषये किं उक्तं करिबेन ? ।

(१) अन्यथा वस्तु प्रवृत्तं, अन्यथा वचनपर्यायः इति पाठोऽपि दृश्यते ।

(२) कुत्रचित् 'एत्य' इति पाठो नास्ति ।

প্রত্যস্তশঙ্কা: खलु वयम् । प्रकाशम् । वत्सौ ! न खल्वन्यथा वसुवृत्तम् । यतः आवकावस्थायामस्मत्सौदामिनीप्रत्यक्षमनयो-
र्वृत्तेयं प्रतिज्ञा 'आवाभ्यामपत्यसम्बन्धः कर्त्तव्य' इति प्रधान-
प्रकृतिकोपस्त्वेवं परिहृतः (१) । (२)

মাং প্রোত্‌সাঙ্কিতবতী, অথ চ গুণভাবেন মাধবেন সহ মালতীং ধৌ গয়িতুং প্রাণপণেন চেষ্টিতবতী ;
সুতরামিযমেব কামন্দকৌ মমেষ্টক্‌তিরস্কারলজ্জাপ্রামিমূলম্, অত এবৈনাং নির্যোতযামি'
ইতি মন্বমানী যদি মাং নির্যোতযিতুমুপক্রমেত, তদা খলু মদয়ন্মিকা মাং প্রতি ক্‌ষেপ্‌বশাৎ
স্মাতরং তং নন্দনং নিবারয়েৎ । সুতরামিদানৌ তত্‌প্রতিজ্ঞাপ্রকাশি নাস্তি দৌষ ইতি ভাবঃ
সরলার্থঃ য । বত্‌সৌ ! মাধবমকরন্দৌ ! । বন্তু ঘটনা ন খল্বন্যথা ব্রহ্মমিত্যন্বয়ঃ ।
আবকৌ গুরুমুখাৎ শাস্ত্রার্থ-সীতা তদবস্থায়াং ছান্দশায়ামিত্যর্থঃ । অনযৌর্ভূরিবসুদেব-
রাতযৌঃ । ব্রহ্মা ভূতা । ননু তচ্চি "প্রभवति निजस्य कन्यकाजनस्य महाराज" इत्यभिदधानৌ
भूरिवसुर्नन्दाय मालतीं दातुं कथमङ्गीकृतवानित्याह प्रधानेति । प्रधानप्रकृतेः समविधासु
प्रकृतिषु मध्ये स्वामित्वात् प्रधानीभूतायाः प्रकृतेः, राज्ञः, कोपः क्रोधः, एवमनेन प्रकारेण
परिहृतः परिवृत्य उतपत्त्यग्नौकृत इत्यर्थः । तथा च नन्दाय मालतीं दातुं राज्ञ
स्वयमगुरीषं कुरुते, तस्य तु स्पष्टतः प्रत्याख्याने राज्ञः कोपो भवेदित्याशङ्कमानी भूरिवसुः
"प्रभवति निजस्य कन्यकाजनस्य महाराज" इति श्लिष्टीत्तरिण तदङ्गीकारभङ्गा प्रकाश-

(১) কামন্দকৌ । (স্বগত) মদয়ন্মিকার সহিত সম্পর্ক হওয়ায় এখন
আমরা নন্দনকর্তৃক নির্ধাতন হইতে নিঃশঙ্ক হইয়াছি । (প্রকাশে)
বৎস! মাধব! বৎস! মকরন্দ! ঘটনা অশ্রু রকম ঘটে নাই ।
যেহেতু, ছাত্র অবস্থায় আমার ও সৌদামিনীর সমক্ষে ভূরিবসু ও
দেবরাতের এই প্রতিজ্ঞা হইয়াছিল যে, 'আমরা সন্তানের সম্বন্ধ করিব' ।
তাহাতে এইরূপ করায় রাজার কোপের নিবৃত্তি করা হইয়াছে ।

(১)...মদয়ন্মিকাসম্বন্ধান্ নন্দনীপয়ছান্... ।...প্রব্রহ্মম্ অন্বথা বচনমস্যা: ।...
অজ্ঞান্ সৌদামিনীসমস্ তযৌ: প্রব্রহ্মম্...ইতি পাঠমেদ: ।

मालती । अहो ! संवरणम् । (ल)

माधवमकरन्दौ । सायर्थम् । जयन्ति खलु महतां विसंवादिन्यः
प्रत्यायिन्यः कल्याणिन्यो नीतयः (१) । (व)

(ल) अहो ! संवरणम् ।

भावेन राज्ञस्त्वमगुरीध' रचितवानिव । मालतीमाधवयोः संयोगे जाते 'परस्परानुरागवशा-
देवाय संयोगे जातेः, तन्मया किं करणीयम्, जनान्तरसंयुक्ता च कन्या जनान्तराय न
देयेति पुनर्मन्दनाय दातुमपि न शक्ता' इत्य' राजानं ज्ञापयिष्यन्, अन्तरा तु मालती-
माधवयोर्योजनायाश्चास्त्रियोजितवान् । इदानीञ्च संज्ञा तथैव सर्वा घटनाः । तेन तु राजा
प्रयुत प्रीत एव जात इति सरलार्थो भावार्थश्च ।

अत्र 'पूर्ववाक्यं' नाम निर्वहणसम्भे रङ्गम्—“पूर्ववाक्यसु विज्ञेयं यथोक्ताद्योप-
दर्शनम् ।” इति लक्षणात् ।

“स्वाम्यमात्यसुहृत्कीष-राष्ट्र दुर्ग-बलानि च । राज्याङ्गानि प्रकृतयः—” इत्यमरः ।

(ल) मालतीति । अहो ! संवरणम् सायर्थ्यमभीषां तत्प्रतिज्ञागोपनमित्यर्थः ।
एतावतीषु घटनासु जातास्वपि केनापि कुत्रापि तदप्रकाशादिति भावः ।

(व) माधव इति । महतां विद्याबुद्धिचातुर्यादिभिः प्रधानीभूतानां जनानां
विसंवादिन्यः परस्परविरोधिन्यः, अथ च प्रत्यायिन्यः सर्वेषामेव विश्वासजनिकाः अपि च
कल्याणिन्यः परिणामे मङ्गलकारिण्यः । तथा च भूरिवसीरन्वविधा प्रतिज्ञा, अन्यप्रकारश्च
मध्ये व्यवहारः ; तथा सा प्रतिज्ञा, मध्ये नन्दनाय मालतीदानोद्यमश्च एतौ हावपि सम्भव-
परत्वात् लोकानां विश्वासयोग्यौ ; परिणामे च कन्याया योग्यजनान्मयात् राजनन्दनयोः
सम्नोषाञ्च मङ्गलकारितेति नीतिर्महानेवीत्कर्ष इति सरलार्थो भावार्थश्च ।

अदानुक्तसिद्धिर्नाम नाञ्चलक्षणम् । तथा चोक्तं दर्पणे—

“विशेषार्थोऽतिविस्तारोऽनुक्तसिद्धिरदीर्यते ।”

(ल) मालती । किं आश्चर्या गोपन ! ।

(१) जयन्ति महतां विसंभुलाः प्रतीपिन्यः कल्याणिन्यो (कल्याणाः) नीतय इति
पाठान्तरम् ।

काम । वत्स ! माधव ! (१)

यत् प्रागिव मनोरथैर्त्तमभूत् कल्याणमायुष्मतो-
स्तत्पुण्ये र्मदुपक्रमैश्च फलितं क्लेशैश्च (२) मच्छिष्ययोः ।

निष्णातश्च समागमोऽपि विहितस्त्वत्प्रेयसः कान्तया
सम्प्रोतौ नृपनन्दनौ, यदपरं (३) श्रेयस्तदप्युच्यताम् ॥२४॥

यदिति । प्राक् पूर्वमेव, मनोरथैरव्याकमभिलाषैः आयुष्मतोः प्रशस्तायुःशालिनीः युवशोमालतोमाधवयोः, यत् कल्याणं समागमरूपं महत्त्वं इतं विषयीकृतमभूत् ; तद्दयुवयोः समागमलक्षणं कल्याणम्, पुण्यैर्युवयोः प्राक्तनधर्मैः मदुपक्रमैर्मन-चेष्टाभिश्च, मच्छिष्ययोः शौदामिन्यबलोकितयोः क्लेशैस्तत्कार्यसाधनकष्टैश्च फलितम् इदानीं निर्विघ्नेन सम्पन्नं जातम् । तथा त्वत्प्रेयसः तव परमप्रियसुहृदी मकरन्दस्य, कान्तया तद्ब्रह्मभया मदयत्निकया च्छ, निष्णातः कौशलीपितः समागमः सम्मेलनमपि विहितः कृतः । तथा नृपनन्दनौ राजानन्दनश्च मौ सम्प्रोतौ सन्तुष्टौ जातौ । अनभिप्रेतव्यापारेषु सत्स्त्रपि युष्माकं गुणयोगादिति भावः । एभ्यः अपरं यत् श्रेयः तव प्रार्थनीयं महत्फलमिति तदप्युच्यतां कथ्यताम् । पूर्ववदेव तदप्यहं सम्पादयामीति भावः ।

अत्र काव्यसंहारो नाम निर्वहणसम्भे रङ्गम्—“वरप्रदानसम्प्राप्तिः काव्यसंहार इष्यते ।” इति लक्षणात् । तथा कार्यं नामार्थप्रकृतिः, फलाख्या कार्यावस्था च समुन्नेया । तयोर्लक्षणानु दशमाङ्कारश्च एवोक्तम् ।

शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥२४॥

(व) माधव ७ मकरन्द । (आन्तर्यामि संहित) प्रधान लोकादिगेर
पत्रम्परविरोधी, अथ च विश्वासजनक, आवार परिणामे मङ्गलकर
नीतिरहे ज्ञय ।

कामन्दकी । वत्स ! माधव !

(१) क्वचित् 'माधव !' इति पाठो नास्ति ।

(२) क्लेशैश्च इति पाठभेदः । (३) किमपरं इत्यपि पाठः ।

माधवः । सहषंम् (१) । भगवति । अतोऽपि परं प्रियमस्ति ? ।
तथापोदमस्तु भगवतोप्रसादात् (२) । (श)

भरतवाक्यम् (३) । (घ)

सन्तः सन्तु निरन्तरं सुकृतिनो विध्वस्तपापोदयाः ।
राजानः परिपालयन्तु वसुधां धम्नं स्थिताः सर्वदा ।

(श) माधव इति । अपिशब्दः प्रश्ने । अथवा काकुवशात् प्रश्नप्रतीतिः । अतः परमपि प्रियमस्ति किं नास्त्येवेत्यर्थः । इदानीं मालतीलाभादिनैव प्रीतेः परा काष्ठा जातेति भावः । तथापि भगवत्याः प्रसादात् तवानुयच्छात्, इदं वक्ष्यमाणमस्तु ।

(घ) भरतेति । नटानामादौ नान्दीवदन्ति च मङ्गलाचरणस्य करणीयत्वान् प्रस्तावना-
नन्तरञ्च तेषां पुनःप्रवेशवाक्यशोरसम्भवात् भरतवाक्यमित्युक्तम् ।

তোমার ও মানতীর অভিলাষ, পূর্বেই যে মঙ্গলকে বিষয় করিয়াছিল; তাহা তোমাদের জন্ম, আমার চেষ্টায় ও আমার শিষ্যদ্বয়ের পরিশ্রমে সিদ্ধ হইয়াছে; স্বকৌশলে তোমার প্রিয়স্বহৃদ মকরেন্দ্রেরও প্রিয়তমার সহিত সম্মেলন ঘটাইয়া দিয়াছি এবং রাজা ও নন্দন সম্ভষ্ট হইয়াছেন; এতদ্ব্যতীত আর যে মঙ্গল তোমার প্রার্থনীয় থাকে, তাহাও বল ॥২৪॥

(শ) माधव । (आनन्देन सहित) भगवति ! এই সমস্তের পরও কি আর প্রীতিকর বিষয় আছে ? । তথাপি আপনার অমুগ্রহে ইহা হউক—

(घ) (नटदिगेर उक्ति)

(१) सहषं प्रथमति इति क्वचित् पाठः ।

(२) अतः परं मन प्रियमस्ति तथापोदमस्तु इति पुस्तकान्तरे पाठः ।

(३) भरतवाक्यमिति पाठः पुस्तकान्तरे नास्ति ।

काले सन्ततवर्षिणो जलमुचः सन्तु, स्थिराः पुण्यतो
मोदन्तां घनबद्धबान्धवसुहृद्गोष्ठीप्रमोदाः प्रजाः (१) ॥२५॥

इति निष्क्रान्ताः सर्वे ।

इति मालतीमाधवे सम्मेलनं नाम
दशमोऽङ्कः ।

समाप्तञ्चेदं मालतीमाधवप्रकरणम् ॥०॥

माधवस्य भरतानाञ्च प्रार्थनोद्यमेक एव ज्ञाकः प्रतिपादयति सन्त इति । सन्तः साधवो जनाः, विध्वंसो विनष्टः पापीदयः पापीव्रतिः पापसमूहो वा येषां ते तथाभूताः सन्तः, निरन्तरं सर्वदा सुकृतिनः पुण्यवन्तः सन्तु । विषयविशेषे पापवन्तोऽपि विषयान्तरे पुण्यवन्तो भवितुमर्हन्तीति निष्पापाः सन्त एव पुण्यवन्तो भवन्तु इत्यभिप्रायेणोभयपदमुपात्तम् । तथा राजानः सर्वदा धर्मो शिष्टानुग्रहदृष्टनियहादिना धर्मपथे स्थिताः सन्तो वसुधां पृथिवीं परिपालयन्तु रक्षन्तु । तथा जलमुचो मेघाः, काले उपयुक्तसमये सन्ततवर्षिणः अचिरतवर्षणकारिणः सन्तु । तथा प्रजा जनाः, पुण्यतः स्वस्वधर्मात्, स्थिराः स्थायिन्ः दीर्घायुषः सत्यः, घनं निविडं यथा तथा बद्धः कृतः विषादखेशाभावेनैव प्राप्त इत्यर्थः, बान्धवसुहृदां सङ्घोदरादिबन्धुजनसुहृद्व्यनानां गोष्ठीषु समवायेषु, प्रमोदञ्चालापादिजमित्त्वानन्दो याभिस्तास्तथोक्ताः, रोगशोकाद्यभावेन सर्वदानन्दमग्राश्च सत्य इत्यर्थः, मोदन्तां हृष्यन्ताम् । इयमेव प्रार्थनेति भावः ।

अत्र हृष्यनुप्राप्तिऽलङ्कारः । तथा अतुर्थपादे आनन्दार्थस्य विरक्तत्वात् पुनरुक्तातादीषः, स च 'मोदन्ता'मित्यत्र 'वर्त्तन्ता'मिति पाठेन समाधेयः । तथा प्रशस्तिर्नाम निर्वहणसम्भरङ्गम् । तदुक्तं दर्पणे—

“शृपदेशादिशान्तिस्तु प्रशस्तिरभिधीयते ।”

शाद्रूलविक्रीडितं वृत्तमिति ॥२५॥

(१) शिवमस्तु सर्वं जगतां परहितनिरता भवन्तु शूक्तमन्त्राः ।

दीषाः प्रयासु शान्तिं सर्वत्र सुखी भवतु लोकः ॥२५॥

काम । एवमस्तु । ईदृशः पाठभेदः पुस्तकान्तरे दृश्यते ।

জানকীবিক্রমং নাম নাটকং বীররীভবত্ ।
 নাটিকামুজ্জ্বলরসাং শ্রীবিরাজসরোজিনীন্ ॥
 বিয়োগবৈভবাখ্যানং খল্লকাম্যমনন্দরত্ন ।
 নানাবন্যং মহাকাব্যং কবিত্বীহরনামিধম্ ॥
 স্মৃতিচিন্তামণিং নাম সচ্ছিতস্মৃতিসংগহম্ ।
 স্তনররামচরিত-টীকাং সর্বাং বাধিনীম্ ॥
 মালবিকাগ্নিমিত্রস্বং টীকাং সারার্থং দীপনীম্ ।
 কলা, কুব্জং গদ্যকাব্যমপূর্বং সরসামিধম্ ॥

কীটালিপাঙ্কনশিয়ানিবাশী নকৌপুর্নেশ্ব সন্মাপ্রবাসী ।
 সত্কাশয়পীঃশ্রীপনমুখ্যকর্ম্মা ব্যধাদিমাং শ্রীহরিদাসশর্ম্মা ॥
 রসাগ্নিনাগেন্দুমিতৈ শকাব্দে রশী তুলায়াং দিবসে তৃতীয়ে ।
 টীকাঃসকৌ ভাবমনীহরাখ্যা সমামিসাম্রা গিরিশপ্রসাদাত্ ॥
 গুণান্বিতা দীপনিসাশালিনী-সালঙ্কতী রীতিমতৌ রসৌজ্বলা ।
 সুললিতা ভাবমনীহরা পরা চিরায় সঞ্জীচনবুধ্বনং ক্রিয়াত্ ॥

ইতি গঙ্গাধরবিদ্যালঙ্কার-মহাচার্য্যাক্ষয়-মহামহীপাধ্যায়-শ্রীহরিদাসসিদ্ধান্তবাসী-
 মহাচার্য্যবিরচিতায়াং মালতীমাধবটীকায়াং ভাবমনীহরায়াং

দশমাস্তবিররণং সমাপ্তম্ ॥০॥

সঙ্কলনগণ সর্ব্বদা নিম্পাপ হইয়া পুণ্যবান্ হউন, রাজারা সর্ব্বদা স্বধর্ম্মে
 থাকিয়া পৃথিবী পালন করুন, মেঘসমূহ সর্ব্বদা যথাসময়ে বর্ষা করুক এবং
 প্রজারা পুণ্যের বলে দীর্ঘায়ু হইয়া বন্ধু ও মিত্রবর্গের সহিত নিবিড়
 উৎসব করিয়া আনন্দ অহুভব করুক ॥২৫॥

(ইহার পর সকলের প্রস্থান ।)

সম্মেলননামে দশম অঙ্ক সমাপ্ত ॥০॥

